

Hannah Arendt

A

totalitarizmus

gyökerei

Európa Könyvkiadó
Budapest 1992

Fordította

BRAUN RÓBERT
(Antiszemitizmus)

SERES IVÁN
(Imperializmus)

ERŐS FERENC
(Totalitarizmus 10-11. fejezet)

BERÉNYI GÁBOR
(Totalitarizmus 12-14. fejezet)

A szöveghűséget ellenőrizte

BERÉNYI GÁBOR
(Antiszemitizmus, Totalitarizmus 10-11 fejezet)

MÓDOS MAGDA
(Imperializmus)

ERŐS FERENC
(Totalitarizmus 12-14. fejezet)

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Hannah Arendt: The Origins of Totalitarianism.
A Meridian Book. Cleveland, Ohio. September 1958

ELSŐ RÉSZ

Antiszemizmus

Figyelemre méltó ez a század: a forradalommal kezdődött,
és az ügyel ért véget. Lehet, hogy a szemét évszázadának
nevezzük majd.

ROGER MARTIN DU GARD

ELSŐ FEJEZET

Az antiszemitizmus mint a józan ész szégyene

Sokan mind a mai napig úgy gondolják, véletlen, hogy a náci ideológia az antiszemitizmusra épült, hogy a náci politika következetesen és megalkuvás nélkül a zsidóság elítélésére és végül kiirtására törekedett. Látszólag csak a végső katasztrófa megrázkódtatása, a túlélők otthontalansága és gyökértelensége tette a zsidókérdést ilyen nagy jelentőségűvé mindennapi életünkben. Az, amit a náciok legfontosabb felfedezésükként hirdettek – a zsidóság szerepe a világpolitikában –, valamint fő érdekük: a világ zsidóságának elítélése, a közvélemény szemében csak a tömegek megnyerésének eszköze vagy a demagógia egy érdekes módszere volt.

A náciok által hirdetett tanok komolyságának kudarca tökéletesen érthető. Jelenkori történelmünknek kevés felháborítóbb és rejtélyesebb jelensége van, mint az, hogy századunk számos nagy, megoldatlan politikai kérdése közül éppen a látszólag kis és jelentéktelen zsidóügy részesült abban a kétes dicsőségben, hogy megindította ezt a hatalmas, ördögi masinériát. Ez a szakadékok és okozat között józan eszünk szégyene, nem szólva a történész egyensúly- és harmóniaérzékéről. Magukkal az eseményekkel szembesítve, az antiszemitizmus minden magyarázata elkapkodott és esetleges rögtönzésnek tetszik, törekvésnek arra, hogy elfedjen egy eseményt, mely oly sötéten telepszik józan eszünkbe vetett hitünkre és arányérzékünkre.

Az ilyen elsietett magyarázatok egyike az antiszemitizmust féktelen nacionalizmussal és annak idegengyűlölő kitöréseivel azonosította. Sajnos, ezzel szemben a tény az, hogy a modern antiszemitizmus akkor növekedett meg nagyságrendekkel, mikor a hagyományos nacionalizmus hanyatlásnak indult, csúcspontját pedig éppen akkor érte el, mikor az európai nemzetállamok rendszere és vészterhes erőegyensúlya összeomlott.

Mint köztudott, a náciok nem egyszerűen nacionalisták voltak. Nacionalista propagandájuk nem már meggyőződéses híveik, hanem szövetségeseik felé irányult, míg az előbbieknél – épp ellenkezőleg – sohasem engedte, hogy nemzetek feletti politikai nézőpontjukat szem elől tévesszék. A náci nacionalizmusnak nem egy érintkezési pontja van a napjainkban a Szovjetunióban érzékelhető nacionalista propagandával, melynek célja szintén a tömegek előítéleteinek ébren tartása. A náciok eredeti és soha vissza nem vont tétele volt a nacionalizmus szűklátókörűsége, a nemzetállamok provincializmusa: újra meg újra elismételték, hogy mozgalmuk, mely a bolsevik mozgalomhoz hasonlóan internacionalista jellegű, fontosabb számukra, mint bármely állam, mely szükségszerűen kötődne valamely területhez. Nemcsak a náciok, de az antiszemitizmus ötvenéves története is bizonyítékkul szolgálhat az ellen, hogy az antiszemitizmust a nacionalizmussal azonosítsuk. A múlt század végén a korai antiszemita pártok elsőként léptek fel a nemzetközi szerveződés igényével, kezdettől fogva nemzetközi konferenciákat rendeztek, és világméretű, de legalábbis európai összefogást hirdettek.

A nemzetállamok hanyatlásának és az antiszemitizmus megélénkülésének egybeesése, akárcsak más általános tendenciák párhuzama, sohasem magyarázható egyetlen indokkal vagy okfejtéssel. Ilyen esetek többségében a történész egy rendkívül bonyolult történelmi szituációval áll szemben, melyben szabadon, vagyis vesztére, megnevezheti valamely összetevőt mint a „kor szellemét”. Ennek ellenére feljegyezhetünk néhány hasznos, általános szabályszerűséget. Ezek közül számunkra talán legfontosabb Tocqueville híres felfedezése (*L'Ancien Régime et la Révolution*, II. könyv, 1. fejezet) a francia tömegek arisztokrácia iránti, a forradalom kitörésekor érzett erőszakos gyűlöletének motivációiról. Vélhetően ezért jegyezte meg Burke,

hogy a forradalom többet foglalkozik az urak életkörülményeivel, mint a királyság intézményével. Tocqueville szerint a franciák azért gyűlölték a hatalmát éppen elvesztő arisztokráciát jobban, mint annak előtte, mert hatalma gyors elvesztése a legkevésbé sem járt együtt anyagi jóléte csorbulásával. Amíg az arisztokraták komoly pozíciókat birtokoltak a törvényhozásban, nemcsak elviselték, de tisztelték is őket. Abban a pillanatban, hogy a nemesség elvesztette kiváltságait, többek között a kizsákmányolás és az elnyomás kiváltságát, az emberek az ország irányításában semmilyen szerepet nem játszó parazitáknak érezték őket. Más szóval, a harag fő kiváltója nem az elnyomás vagy a kizsákmányolás mint olyan; a látható funkció nélküli gazdagság elviselhetetlenebb, mert senki sem érti, miért kellene elviselni.

Az antiszemitizmus akkor ért tetőpontjára, amikor a zsidók, hasonlóképpen, elvesztették társadalmi funkcióikat, és nem maradt másuk, csak vagyonuk. Amikor Hitler hatalomra került, a német bankok már lényegében *judenrein* voltak (a zsidók e téren birtokoltak kulcspozíciókat több mint két évszázadon át), és az egységes német zsidóság, egy megbízható társadalmi előmenetelt és határozott számbeli növekedést jelentő korszak után, olyan gyorsan csökkent, hogy statisztikusok eltűnésüket jósként néhány évtizeden belül. Annak ellenére, hogy a tudomány nem világítja meg a történelmi folyamatokat, megjegyzendő, hogy egy statisztikus számára a náci üldöztetés és irtó hadjárat csak egy olyan folyamat értelmetlen siettetése volt, mely amúgy is bekövetkezett volna.

A helyzet majdnem minden nyugat-európai országban ehhez hasonló. A Dreyfus-ügy nem a Második Császárságban robbant ki, mikor a francia zsidóság befolyásának és virágzásának tetőpontján volt, hanem a Harmadik Köztársaság idején, mikor a zsidók eltűntek fontos pozíciókból (bár nem a politikai szinterről). Az osztrák antiszemitizmus nem Metternich és Ferenc József uralma alatt vált erőszakossá, hanem a háború utáni Osztrák Köztársaságban, mikor tökéletesen egyértelmű volt, hogy más társadalmi csoport aligha szenvedett akkora tekintély- és befolyásvesztést a Habsburg-monarchia felbomlásával, mint az ausztriai zsidóság.

A hatalom nélküli vagy a hatalmat éppen elvesztő csoportok üldözése – noha a legkevésbé sem tekinthető nemes cselekedetnek – nem kizárólag emberi aljasságból fakad. Az emberi engedelmesség vagy a valódi hatalom elviselése, ugyanakkor a hatalom nélküli gazdagság gyűlölete abból a racionális ösztönből fakad, hogy a hatalomnak van bizonyos funkciója és valamiféle általános haszna, a kizsákmányolás és az elnyomás is képes működtetni a társadalmat és teremti valamilyen rendet. Csak a hatalom nélküli gazdagság és uralommentes közöny érezhető parazitának, haszontalannak, lázítónak, mert ebben esetben megszűnik minden szál, mely az embereket összeköti. A gazdagság, mely nem zsákmányol ki, nélkülözi azt a kapcsolatot is, mely fennáll a kizsákmányoló és a kizsákmányolt között, az uralommentes közönyben az elnyomó már nem törődik az elnyomottal.

A nyugat- és közép-európai zsidóság általános hanyatlása csak a hangulatot teremti meg az elkövetkező eseményekhez. A hanyatlás önmagában csak annyit magyaráz a történelekből, amennyit az arisztokrácia hatalomvesztése a francia forradalomból. Általános következtetésekre kizárólag azért van szükség, hogy megcáfolhassuk a józan ész azon vélekedéseit, miszerint erőszakos gyűlölet vagy hirtelen lázadás szükségszerűen túlzott hatalomból vagy súlyos visszaélésből fakadhat, következésképp a zsidóság elleni, szervezett gyűlölet nem más, mint reakció fontosságukra és hatalmukra.

Ennél is súlyosabb – mivel sokkal jobb emberekre hat – a józan ész azon tévképzete, hogy a zsidók, tökéletesen hatalom nélküli csoport lévén, az adott kor általános és megoldhatatlan ellentéteinek középpontjába kerülve, maguk hibáztathatók a konfliktusokért, és végül minden gonosz titkos forrásává tehetők. A legjobb példa – és a legjobb cáfolat – az oly sok liberális szívhez közel álló magyarázatra egy vicc, melyet az első világháború után meséltek. Egy antiszemita azt mondja: a zsidók miatt tört ki a háború. Igen, hangzik a válasz. A zsidók és a biciklisták miatt. Miért a biciklisták miatt? – kérdi az antiszemita. Miért a zsidók miatt? – kérdi a másik.

Az az elmélet, hogy mindig a zsidókat tekintik bűnbaknak, egyszersmind azt sugallta, hogy bűnbak akár más is lehetne. Az áldozat teljes ártatlanságát állítja, arra célozva, hogy tulajdonképp semmi rossz nem

történt, sőt meglehetősen értetlenséggel mered az egész szóban forgó ügyre. Tény ugyanakkor, hogy a bűnbakelmélet a maga tiszta, önkényes formájában sohasem jelenik meg nyomtatásban. Ennek ellenére, mikor hívei minden erejük latbavetésével igyekeznek megmagyarázni, hogy egy adott bűnbak miért felel meg olyan kiválóan szerepének, kénytelenek – elméletüket odahagyva – köznapitörténelmi kutatásba bonyolódni, melyből az derül ki, hogy a történelmet számos társadalmi csoport alakítja, és ezek közül valami okból egy csoport kiszemeltetett. Az úgynevezett bűnbak megszűnik ártatlan áldozat lenni, akit a világ megvádol a maga bűneivel, és akinek révén menekülni akar a büntetés elől; emberek számos csoportja közül az egyiké válik, amely csoportok mindegyike részt vesz a világ dolgaiban. Ily módon a legkevésbé sem tehető felelőssé azért, hogy a világ összes igazságtalanságának és kegyetlenségének áldozata.

Ez idáig a bűnbakelmélet belső ellentmondásai elegendő indokot nyújtottak ahhoz, hogy elveszük mint a számos légvárépítő elmélet egyikét. A kormányzási eszközzé emelt terror előretörésének idején azonban nagyobb hitelre tett szert, mint valaha.

Az alapvető különbség a modern diktatúrák és minden más, történelmi egyeduralkodó rendszer között az, hogy napjainkban az erőszak nem az ellenfelek kiirtásának és megfélemlítésének egy módja, hanem a tökéletesen engedelmes tömegek feletti uralom eszköze. Az erőszak abban a formában, ahogyan azt ma ismerjük, minden előzetes provokáció nélkül sújt, áldozatai még az ítélet-végrehajtó szempontjából is ártatlan emberek. Ez következett be a náci Németországban, ahol az erőszak teljes gépezete a zsidók ellen irányult, vagyis egy közös jegyekkel rendelkező népcsoport ellen, magatartásuktól teljesen függetlenül. Szovjet-Oroszországban a helyzet bonyolultabb, de a tények, sajnos, ott is túlonként egyértelműek. Egyrésről a bolsevik rendszer, a nácizmussal ellentétben, elveiben sohasem ismerte el, hogy erőszakot alkalmazna ártatlan emberekkel szemben, s noha a gyakorlat ismeretében ez egyszerű képmutatásnak tűnik, a különbség jelentős. Az orosz gyakorlat, másrésről, egy szempontból „fejlettebb”, mint a német: az erőszak zsarnoksága, az osztálykategóriák ősi kötöttségétől megszabadulva, nem korlátozódik rasszista alapon, így a Szovjetunióban bárki hirtelen áldozatul eshet a rendőrségi terrornak. E helyen nem foglalkozunk a terror uralmának végső következményével – hogy ebben az esetben senki, még maguk az ítélet-végrehajtók sem lehetnek félelemtől mentesek –, feladatunk annak az önkénynek a vizsgálata, mellyel az áldozatokat kiválasztják. Ebből a szempontból számunkra az a döntő, hogy az áldozatok objektíve ártatlanok, és a kiválasztás attól függetlenül történik, hogy elkövetek-e valamit vagy sem.

Első pillantásra ez a bűnbakelmélet megkésett szentesítésének tűnhet, s valóban, a modern terror áldozata a bűnbak minden ismervét mutatja: objektíve és maradéktalanul ártatlan, hiszen semmi, amit elkövetett vagy nem követett el, sorsának alakulását nem befolyásolja.

Ennek következtében kísértés támad visszatérni egy olyan magyarázathoz, mely automatikusan feloldja az áldozatot mindenfajta felelősség alól: ez tökéletesen megfelel egy olyan valóságnak, ahol semmin sem ütközünk meg jobban, mint a borzalmas gépezetbe került individuum tökéletes ártatlanságán, s sorsa megváltoztatásának tökéletes lehetetlenségén. Ennek ellenére az erőszak csak fejlődésének legutolsó fokán válik a kormányzás egyetlen formájává. Egy totalitárius rendszer megteremtésekor az erőszakot úgy kell bemutatni, mint egy meghatározott ideológia megvalósításának eszközét, és a terror állandósításának időszakára ez az ideológia szükségképpen már sokak, esetleg a többség tetszését elnyerte. A történész számára a lényeg az, hogy a zsidók, mielőtt az újkori erőszak áldozataivá váltak, mára náci ideológia középpontjába kerültek. Egy ideológia, melynek meggyőzni és mozgósítani kell embereket, nem választhatja áldozatait önkényesen. Más szavakkal, ha egy egyértelmű hamisítványban, mint a „Cion bölcséinek jegyzőkönyve”, oly sokan hisznek, hogy az egy politikai mozgalom dokumentumává válhat, a történész feladata nem a hamisítás tényének feltárása. Nem adható olyan magyarázat, mely nem veszi tekintetbe az események legfontosabb történelmi és politikai tényét: azt, hogy a hamisítványban hisznek. E tény fontosabb, mint az a (történelmileg másodlagos) körülmény, hogy a dokumentum hamisítvány.

Ily módon a bűnbakelmélet az antiszemitizmus komolysága és a zsidóság középpontba kerülésének jelentősége elől való menekülés egyik legjelentősebb kísérlete marad. Hasonlóképpen elterjedt az ellentétes

elmélet az „örök antiszemitizmusról”, vagyis hogy a zsidógyűlölet normális és természetes reakció, melyre a történelem hol több, hol kevesebb lehetőséget kínál. Kitörései nem igényelnek különleges magyarázatot, hiszen azok természetes következményei egy örök problémának. Az, hogy ez az elmélet könnyen elfogadható volt a hivatásos antiszemita számára, magától értetődő, hiszen tökéletes alibit nyújt minden lehetséges szörnyűségre. Ha valóság az, hogy az emberiség kétezer éve módszeresen gyilkolja a zsidókat, akkor a zsidóölés normális, sőt emberi foglalatosság, és a zsidógyűlöletet minden érvelésnél jobban igazolja.

Sokkal meglepőbb az a jelenség, hogy valamiféle örök antiszemitizmus jelenlétét számos elfogulatlan történész és ennél is jelentősebb számú zsidó tette magáévá. Épp ez a furcsa egybeesés teszi ezt az elméletet oly veszélyessé és zavaróvá. A menekülés mindkét esetben nyilvánvaló: ahogyan az antiszemita, érthető módon, menekülni akarnak cselekedeteik felelőssége elől, éppígy a megtámadott és védekezni kényszerülő zsidók, talán még érthetőbben, a legkevésbé sem akarják vállalni felelősségüket. Mégis, az elmélet zsidó és gyakran keresztény híveinél a hivatalos apologetika légvárépítő jelenségei ennél fontosabb és kevésbé racionális mozgatókon alapulnak.

Az antiszemitizmus születése és megerősödése együtt járt és szorosan összekapcsolódott a zsidóság asszimilációjával, a szekularizációval, a judaizmus ősi, vallási és szellemi értékeinek eltűnésével. Vitathatatlan, hogy a zsidóság nagy tömegei a külső megsemmisítés és a belső szétbomlás fenyegetettségében éltek. Ebben a helyzetben azok a zsidók, akik népük fennmaradása iránt nem voltak közömbösek, valami furcsa, kétségbeesett félreértéssel kapva kaptak azon a vigasztaló lehetőségen, hogy az antiszemitizmus végeredményben kiváló eszköze lehet a zsidó nép együtt tartásának, sőt állandó antiszemitizmus tételezése biztosítékot adhat a zsidóság örökös fennmaradására is. E babona, a kiválasztottságba és a messianisztikus hitbe foglalt öröklét elvének szekularizált kiforgatása, évszázadokon keresztül erősödött, annak következtében, hogy a keresztény ellenségesség zsidó tapasztalata a megőrzés erőteljes hatószerévé vált mind szellemileg, mind politikailag. A zsidók összetévesztették a modern, nem keresztény antiszemitizmust az ősi, vallásos zsidógyűlölettel, már azért is jóhiszeműen, mert asszimilációjuk során egyaránt figyelmen kívül hagyták a kereszténységnek mind vallásos, mind kulturális aspektusát. A kereszténység hanyatlásának egyértelmű jeleivel szembekerülve, tudatlanságukban azt hitték, hogy ez az úgynevezett „sötét középkor” újjáéledése. Tudatlanságuknak vagy önnön múltjuk félreértelmezésének tulajdonítható a bekövetkező páratlan veszélyek végzetes alábecsülése. Nem felejtkezhetünk meg azonban arról, hogy a politikai képességek és az ítélőerő hiánya éppen a kormányzat, ország és nyelv nélküli zsidó nép történelméből fakad. A zsidó történelem egy olyan különös nép képét nyújtja, mely egyedülálló abban, hogy históriáját egy jól meghatározott történelemszemlélettel és egy e földön elvégzendő, jól körülírható terv megvalósításának majdnem tudatos szándékával kezdte, s minthogy e tervet nem adta fel, nem bocsátkozott politikai akcióba kétezer éven át. Ennek eredményeként a zsidó nép politikai története más nemzeteknél sokkal inkább függött előre láthatatlan, véletlen összetevőktől, így a zsidók egyik szerepből a másikba botladoztak, felelősséget egyikért sem vállalva.

A zsidóságot a teljes megsemmisüléshez oly közel juttató katasztrófa szempontjából az örök antiszemitizmus elmélete veszélyesebbé vált, mint valaha. Feloldozást nyújthat a zsidógyűlölőknek eddig elképzelhetetlen súlyú bűnök alól. Az antiszemitizmus, igen távol attól, hogy a zsidó nép fennmaradásának misztikus biztosítéka legyen, fenyegetésként tárult fel e nép elpusztítására. Ennek ellenére az antiszemitizmusnak ez a magyarázata – hasonló okokból, mint a bűnbakelmélet – túlélte a valóság cáfolatát. Más érveléssel, de hasonló makacssággal végül is azt a teljes és embertelen ártatlanságot hangsúlyozza, mely olyan szembeötlően jellemzi a modern terror áldozatait, s mely ezáltal megerősítést nyer az eseményektől. A bűnbakelmélettel szemben azt az előnyt is kínálja, hogy valamilyen módon választ ad a kényelmetlen kérdésre: Miért a zsidók az összes nép közül? – mintegy könyörögve a válaszáért: Mert ők az örök ellenség.

Igen feltűnő, hogy ez a két elmélet, mely legalább kísérletet tesz az antiszemitizmus politikai jelentőségének magyarázatára, tagad mindenfajta zsidó felelősséget és eltekint a probléma történeti kontextusba helyezésétől. Az emberi viselkedés jelentőségének kikezdhetsen tagadásával kísértetiesen

emlékeztet azokra a módszerekre, melyek a zsarnoki terror eszközével megszüntetik bármiféle emberi tevékenység lehetőségét. Mintha a megsemmisítőtáborokban zsidókat annak az értelmezésnek a szellemében mészároltak volna le, amelyet ezek a tanok adtak a zsidógyűlöletre – függetlenül attól, hogy mit vagy mit nem cselekedtek, függetlenül bűntől vagy érdemtől. Mi több, maguk a gyilkosok, csak parancsoknak engedelmeskedtek, büszkék voltak érzelemmentes hatékonyságukra, így leplezetlenül emlékeztettek az események folyamának embertelen, személytelen. „ártatlan” eszközeire, éppen akképp, ahogyan az örök antiszemitizmus elmélete beállította őket.

Elmélet és gyakorlat közös nevezője önmagában még nem utal történelmi igazságra, jelzi azonban az ilyen vélekedések érzékletességét, és magyarázza, hogy miért olyan tetszetősek a tömegek számára. A történész csak annyiban foglalkozik velük, amennyiben részei történetének, mert az igazság keresésének útjában állnak. Kortársként éppen annyira meggyőzhető, mint akárki más. A legújabb korral foglalkozó történész esetében különös óvatosság szükségeltetik azoknak az általánosan elfogadott vélekedéseknek a mérlegelésekor, melyek teljes történeti folyamatokat magyaráznak, mivel a múlt század bővelkedett olyan ideológiákban, melyek kulcsnak látszottak a történelemhez, ámde valójában kizárólag a felelősség előli kétségbeesett menekülés kísérletei voltak.

Platón az ókori szofisták elleni emlékeztetés küzdelmében felfedezte, hogy „az értelem érvekkel történő elbűvölésének egyetemes művészete” (*Phaidrosz*, 261e) nincs kapcsolatban az igazsággal, ugyanakkor célja ama vélekedések megjelenítése, melyek természetüknél fogva változnak, mivel csak „a közösen kialakult vélemény az igaz, akkor, amikor kialakul, s addig, ameddig fennáll ez a vélemény” (*Theaitétosz*, 172b). Megmutatta az igazság bizonytalan helyzetét a világban, „hiszen a véleményekre támaszkodik a meggyőzés, és nem az igazságra” (*Phaidrosz*, 260a). Az ókori és a modern szofisták közötti legszembetűnőbb különbség az, hogy az ókoriak beérték vele, hogy learatták a meggyőzés mülékony győzelmét az igazság felett, a modernnek viszont tartósabb győzelmet akarnak aratni a valóság felett. Más szóval, egyesek megsemmisítették az emberi gondolat méltóságát, mások az emberi cselekvés méltóságát szüntetik meg. A logika régi manipulátorai a filozófus érdeklődését keltették fel, a tények modern manipulátorai viszont a történész figyelmére tarthatnak igényt, hiszen maga a történelem semmisül meg és befogadhatósága kerül veszélybe – mely befogadhatóság azon a tényen alapul, hogy az emberi cselekedet emberek által megérthető –, ha a tények nem az elmúlt és a jelenlegi világ részei, hanem ilyen vagy olyan vélemény bizonyítására használatnak.

Ennek ellenére akkor is marad néhány irányjelző a tagolatlan tények labirintusában, mikor vélemények megcáfoltattak, és a hagyományt már nem lehet megkérdőjelezhetetlenül elfogadni. A historiográfia ilyen zavarainak következményei mégis csekélyek, figyelembe véve korunk mindent megbolygató felfordulásait és azok hatását a nyugati civilizáció történelmi struktúráira. Ezek felfedik történelmünk azon összetevőit, melyek eddig rejtve maradtak előttünk, ami természetesen nem azt jelenti, hogy amit e krízis (feltehetően a nyugati történelem legmélyebb válsága a Római Birodalom bukása óta) lerombolt, pusztá látszat volt csupán, mégis számos olyan jelenségről derült ki, hogy pusztán látszat, melyről évtizedekkel ezelőtt csálhatatlanul azt gondoltuk, hogy a lebonthatatlan lényeg része.

Az európai nemzetállamok hanyatlásának és az antiszemitizmus előretörésének párhuzamát, a nemzetenként szervezett Európa bukásának és a zsidóság kiirtásának egybeesését, melyet a közvélemény meggyőzéséért folytatott küzdelemben az antiszemitizmusnak minden más -izmus felett aratott győzelme készített elő, fontos szempontnak kell tekintenünk az antiszemitizmus forrásának kutatásakor. A modern antiszemitizmust a nemzetállamok fejlődésének általános kontextusában kell vizsgálnunk, ugyanakkor forrása megtalálható a zsidó történelem bizonyos jelenségeiben, valamint az elmúlt századok tipikusan zsidó szerepeiben. Ha a bomlás utolsó fázisában antiszemita szlogenekkel lehetett a leghatásosabban ösztönözni és megszervezni a széles tömegeket az imperialista terjeszkedés elősegítésére és a régi rend lerombolására, akkor a zsidók és az állam kapcsolata történetének alapvető magyarázatokkal kell szolgálnia arra, hogy

bizonyos társadalmi csoportok ellenségessége miatt növekedett a zsidósággal szemben. Ezt a fejlődést a következő fejezetben mutatjuk be.

Továbbmenve, ha a modern tömegek – vagyis minden osztály deklasszáldott elemei – olyan vezetőket állítanak ki, akik, függetlenül attól, hogy a zsidóság elég fontos-e ahhoz, hogy politikai ideológiák középpontjává váljon, újra meg újra a történelem kulcsát és minden rossz okát látják benne, akkor a zsidók és a társadalom kapcsolata történetének alapvető útmutatással kell szolgálnia a tömegek és a zsidóság közötti ellenséges viszonyhoz. A zsidóság és a társadalom kapcsolatával a harmadik fejezetben foglalkozunk.

A negyedik fejezet a Dreyfus-üggyel, korunk bemutató előadásának kosztümös főpróbájával foglalkozik. Minthogy egy adott történelmi pillanatban, az amúgy kiegyensúlyozottan tisztességes tizenkilencedik század politikai keretei között az antiszemitizmus jelentős politikai fegyverének egyébként rejtett lehetőségeibe enged különleges bepillantást, érdemes vele részletesen foglalkoznunk.

A következő három fejezet mindazonáltal csak azokat az előzetes jelenségeket elemzi, melyek egészen addig nem tudatosultak kellőképpen, míg a nemzetállamok hanyatlása és az imperializmus fejlődése a politikai színtér előterébe nem lépett.

MÁSODIK FEJEZET

A zsidók, a nemzetállam és az antiszemitizmus megszületése

I. Az emancipáció kétértelműsége és a zsidó állami bankár

A nemzetállam, tizenkilencedik századi fejlődésének csúcán, zsidó polgárainak jogegyenlőséget adományozott. Mélyebb, régibb és végzetesebb ellentmondások rejtőznek a mögött az elvont és kézzelfogható következetlenség mögött, ahogyan zsidók azoktól a kormányoktól kapták állampolgárságukat, melyek az évszázadok során a nemzetiséget tették az állampolgárság alapfeltételévé, és mindenekfelett a lakosság homogenitását hirdették.

Az 1792-ben kiadott, az emancipációról szóló francia rendeletet lassan és határozatlanul követő rendeletek sorozatát a nemzetállamoknak zsidó polgáraikkal szembeni ellentmondásos viszonya kísérte. A feudális rend bukása az egyenlőség új, forradalmi gondolatát honosította meg, melyben a „nemzet a nemzetben” eszméje nem volt már elfogadható. A zsidó korlátozásokat és kiváltságokat minden egyéb különleges joggal és szabadsággal együtt kellett eltörölni. Az egyenlőség elérése azonban jelentősen függött egy független államgépezet kialakulásától, mely, akár mint felvilágosult despotizmus, akár mint alkotmányos kormányzat, osztályok és pártok felett „csodálatos elszigeteltségben” működött, uralkodott és képviselte a nemzet mint egész érdekeit. Így a tizenhetedik század elejétől minden addiginál nagyobb igény merült fel állami hitelekre és állami terjeszkedésre az üzleti szférában, de az európai lakosság egyetlen csoportja sem volt felkészülve, hogy az államnak hiteket nyújtson vagy jelentős szerepet vállaljon az állami gazdaság fejlesztésében. Ennek értelmében természetesnek tűnt, hogy a zsidókat hívták segítségül, akik évszázados hitelezési tapasztalattal és az európai nemességhez fűződő kapcsolatokkal rendelkeztek, hiszen pénzügyeiket gyakran intézték és védelmet nyertek tőlük. Az új, állami gazdaságnak érdekében állt, hogy a zsidók számára bizonyos kiváltságokat adományozzon, és külön csoportként kezelje őket. Az állam semmilyen körülmények között sem engedhette meg, hogy a zsidóság tökéletesen asszimilálódjon a lakosság többségéhez, mely visszautasította, hogy az államnak hitelt nyújtson, állami tulajdonú vállalkozásokban nem vett részt, és a magántulajdonú kapitalista vállalkozások megszokott sémáját követte.

Így a tizenkilencedik század folyamán az európai nemzetállamok által adományozott emancipációnak kettős eredete és állandóan jelen levő kettős jelentése volt. Egyik részről okozata volt egy új, egységes rendszer politikai és jogi struktúrájának, mely kizárólag a jogi és politikai egyenlőség keretei között tudott működni. A kormányoknak saját érdekükben el kellett simítaniuk a régi rend egyenlőtlenségeit, olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehetett. Másrészről viszont bizonyos zsidó kiváltságok fokozatos kiterjesztésének következménye volt, melyeket eredetileg egyének kaptak, rajtuk keresztül a gazdag zsidóság egy szűk köre, majd pedig, amikor ez a kis csoport képtelennek bizonyult az állami üzleti élet egyre növekvő igényeinek megfelelni, elkövetkezett az, hogy e kiváltságokat kiterjesztették a nyugat- és közép-európai zsidóság egészére.'

Ily módon ugyanabban az időben, ugyanazon országokban az emancipáció egyenlőséget és kiváltságokat, a régi zsidó közösségi autonómia megszüntetését és a zsidóság különálló csoportként való tudatos megőrzését, bizonyos különleges megszorítások és jogok megszüntetését és az ilyen jogok egyének szélesebb körére való kiterjesztését jelentette. Minden nemzetiség körülményeinek egyenlősége az új politika alapjává

vált, s ezt az egyenlőséget odáig bizonyosan érvényesítették, míg a régi uralkodó osztályt megfosztották vezetői kiváltságaitól, valamint a régi elnyomottakat védelmük jogától, és e folyamat egybeesett az osztálytársadalom megszületésével, mely gazdaságilag és politikailag újfent elválasztotta a nemzetiségeket, éppoly hatásosan, mint a régi rendszer. Az egyenlő körülmények, ahogy a francia forradalom jakobinusai értelmezték, csak Amerikában váltak valósággá, míg az európai kontinensen kizárólag a törvény előtti, pusztán formális egyenlőségre terjedtek ki.

A törvény előtti egyenlőségen alapuló politikai intézményrendszer és az osztálytagolódás egyenlőtlenségére épülő társadalom közötti alapvető ellentmondás megakadályozta jól működő köztársaságok kialakulását éppúgy, mint egy új politikai hierarchia megszületését. A szociális körülmények áthidalhatatlan egyenlőtlensége, valamint az a tény, hogy az osztályhoz való tartozás az egyénnek szóló adomány volt, melyet, az első világháborúig, az illető születése szinte biztosan meghatározott, ugyancsak nem működhetett a politikai egyenlőség körülményei között. Csak a politikailag fejletlen országok, mint például Németország, őrizhetett meg néhány feudális maradványt. Ott azon arisztokrácia tagjai, mely egészében már az osztályra alakulás útjára lépett, különleges politikai státussal bírtak, így csoportként is megőrizhették sajátos kapcsolatukat az állammal. De ezek csak maradványok voltak. A teljesen kiépült osztályrendszer megváltoztathatatlanul azt jelentette, hogy az egyén helyét saját osztályához való tartozása, illetve más osztályokhoz fűződő kapcsolata, és nem az államban vagy annak gépezetében betöltött helyzete határozta meg.

Az általános szabály alól csak a zsidók jelentettek kivételt. Nem alkottak saját osztályt, és országuknak egyik osztályához sem tartoztak. Csoportként nem voltak sem munkások, sem középosztálybeliek, sem földtulajdonosok, sem parasztok. Vagyonuk révén a középosztályhoz tartozhattak volna, de nem vettek részt annak kapitalista fejlődésében, alig voltak jelen az ipari vállalkozásokban, és ha – európai történetük utolsó szakaszában – munkaadóvá váltak, nem munkásokat, hanem elsősorban irodai alkalmazottakat foglalkoztattak. Más szavakkal, bár helyzetük zsidóságuk révén meghatározott volt, azt nem más osztályokhoz fűződő viszonyuk határozta meg. Különleges állami védelmük (akár a nyílt kiváltságok régi módján, akár különleges emancipációs rendeletekkel, melyekre más osztályoknak nem volt szükségük, és melyeket a társadalom ellenségessége miatt gyakran kellett megerősíteni) és a kormányoknak nyújtott szolgálataik megakadályozták az osztályrendszerbe való beolvadásukat éppúgy, mint saját osztályuk megteremtését.² Ily módon, ha befogadtattak és a társadalom részévé váltak, bármely osztályon, így az arisztokrácián vagy a burzsoázián belül is jól meghatározott, önfenntartó csoportot alkottak.

A nemzetállamnak az az érdeke, hogy a zsidóságot önálló csoportként őrizze meg és megakadályozza az osztálytársadalomba való asszimilációját, kétségkívül egybeesett az önmegőrzésnek és a csoport fennmaradásának zsidó érdekével. Hasonlóképpen több mint valószínű, hogy ezen egybeesés nélkül a kormányzat kísérletei hiábavalóak lettek volna; az állam erőteljes igyekezete minden polgárának egyenlővé tételére, valamint a társadalom igénye minden egyénnek valamely osztályba való betagolására a teljes zsidó asszimilációt sejteti, mely csak a kormányzati beavatkozás és az önkéntes kooperáció összjátéka révén volt megakadályozható. A zsidósággal kapcsolatos hivatalos politika sem volt mindig annyira egységes és szilárd, mint amennyire ez, csak a végeredmény ismeretében, elképzelhető.³ Meglepő, ahogyan a zsidók folyamatosan elszalasztották lehetőségeiket a normális kapitalista vállalkozásokba és az üzleti életbe való bekapcsolódásra.⁴ A kormányzat érdekeltsége és gyakorlata nélkül azonban aligha őrizhették volna meg csoportazonosságukat.

Minden más csoporttal ellentétben a zsidóságot, valamint társadalomban elfoglalt helyét a kormányzati politika határozta meg. Mivel ennek a kormányzati politikának nem volt más társadalmi valósága, társadalmi értelemben légtüres térben mozgott. E társadalmi egyenlőtlenség nagyban különbözött az osztályrendszer egyenlőtlenségeitől. Lényegében, az államhoz való viszony következtében, a társadalmi tény, hogy valaki zsidónak született, vagy azt jelentette, hogy túlzott mennyiségű kiváltsággal rendelkezett – a kormányzat különleges védelme alatt –, vagy azt, hogy kiszorult a kiváltságosak közül, és nélkülöznie kellett bizonyos

különleges jogokat és lehetőségeket, melyek a zsidóknak nem adattak meg, azért, hogy megakadályozzák asszimilációjukat.

Az európai nemzetállamrendszer és az európai zsidóság egyidejű hanyatlása és felemelkedése nagyjából az alábbi lépésekben következett be:

1. A tizenhetedik és a tizennyolcadik század folyamán a nemzetállamok lassú fejlődését figyelhetjük meg, abszolút uralkodók gyámsága alatt. Zsidó individuumok emelkedtek fel mély ismeretlenségből a mindig befolyásos udvari zsidó nemegyszer csillogó státusába, anyagilag támogatták az államügyeket és intézték uralkodók pénzügyeit. E fejlődés éppoly kevésbé érintette a tömegeket, amelyek továbbra is a többé-kevésbé változatlan feudális keretek között éltek, mint amilyen kevésbé befolyásolta a zsidó nép egészét.

2. A francia forradalom után, mely gyökeresen átalakította az egész európai kontinens politikai körülményeit, modern értelemben vett nemzetállamok alakultak ki, melyek pénzügyei jelentősen nagyobb mennyiségű tőkét és hitelt igényeltek, mint amennyit az udvari zsidók valaha is uralkodójuk rendelkezésére tudtak bocsátani. Csak a nyugat-és közép-európai zsidóság leggazdagabb rétegeinek egyesített anyagi ereje, melyet éppen ez okból bíztak jelentős zsidó bankárok gondjaira, lehetett képes kielégíteni az új, megnövekedett kormányzati igényeket. Ebben az időszakban adományoztak olyan kiváltságokat egy, a tizennyolcadik század fontos város- és pénzközpontjaiban letelepedett, szélesebb, gazdag rétegnek, melyeket korábban szükségszerűen csak udvari zsidók élvezhettek. Végül a teljesen kifejlődött nemzetállamok emancipációt adományoztak, mely csak azokban az államokban maradt el, ahol a zsidóság, számaránya és a terület általános fejletlensége miatt, képtelen volt önmagát a kormányzat számára gazdasági segítséget nyújtó, elkülönült csoporttá alakítani.

3. Mivel a nemzeti kormányzat és a zsidók közötti bensőséges kapcsolat a burzsoáziának általánosságban a politika, szűkebb értelemben pedig az állami pénzügyek iránti közömbösségén nyugodott, az imperializmus kialakulása a tizenkilencedik század végén a korszak végét jelentette. A kapitalista üzleti élet terjeszkedése elképzelhetetlen volt az állam gyakorlati segítsége és beavatkozása nélkül. Az imperializmus, másrészt, a nemzetállam alapjait ásta alá, és az európai nemzetek jó viszonyába becsempészte az üzleti érdekek versenyszellemét. A fejlődés kezdeti évtizedeiben a zsidók elvesztették az állam üzleti életében betöltött kiváltságos szerepüket, helyükre imperialista gondolkodású üzletemberek kerültek: mint csoport vesztették el fontosságukat, noha egyes zsidók megőrizték befolyásukat pénzügyi tanácsadóként és összeurópai közvetítőként. Mindazonáltal e zsidóknak – a tizenkilencedik századi állami bankárokkal szemben – még kevesebb szükségük volt a közösség egészére és annak gazdagságára, mint a tizenhetedik, tizennyolcadik század udvari zsidóinak, ezért gyakran elszakítottak minden szálát, mely a zsidó közösséghez fűzte őket. A zsidó közösségek már nem pénzügyi alapon szerveződtek, és annak ellenére, hogy a magas pozíciókat betöltő zsidókat a nem zsidó világ továbbra is az egész zsidóság képviselőinek tekintette, e mögött vajmi kevés valóság tartalom húzódott meg.

4. A zsidóság mint csoport a nemzetállamokkal egy időben bomlott fel az első világháborút megelőző évtizedekben. A háború utáni Európa rohamos hanyatlása már megfosztotta korábbi hatalmától, és gazdag individuumok csoportjává atomizálta. Egy imperialista korban a zsidó vagyon elvesztette jelentőségét; a nemzetek közötti hatalmi egyensúly és az összeurópai szolidaritás iránt érzéketlen Európában a nem nemzeti, összeurópai zsidóság haszontalan gazdagsága miatti általános gyűlölet, hatalmának megszűntével általános lenézés tárgyává lett.

Az első, rendszeres jövedelmet és biztonságos pénzügyeket igénylő kormányzatok azok az abszolút monarchiák voltak, melyek uralma alatt a nemzetállamok kialakultak. A feudális uralkodóknak és királyoknak is szükségük volt pénzre, sőt hitelekre is, de csak különleges célokra és ideiglenes műveletekhez. Még a tizenhatodik században – mikor a Fuggerek saját hiteleiket az állam rendelkezésére bocsátották – sem merült fel saját, állami hitel megalapításának gondolata. Az abszolút uralkodók eleinte háborúk és fosztogatások régi módszerével biztosították anyagi igényeiket, valamint egy új adómonopólium

segítségével, mely aláásta a nemesség hatalmát és semmivé foszlatta vagyonát anélkül, hogy lecsillapította volna a tömegek egyre növekvő elégedetlenségét.

Az abszolút monarchiák hosszú ideig kutattak egy olyan társadalmi osztály után, amelyre ugyanúgy támaszkodhattak volna, ahogyan a feudális királyságok támaszkodhattak a nemességre. Franciaországban a tizenötödik század óta szüntelenül háborúság folyt a céhek és a monarchia között, mely be akarta olvasztani őket az államrendszerbe. E kísérletek legérdekesebbike vitathatatlanul a merkantilizmus megszületése volt, valamint az abszolút állam próbálkozásai, hogy teljes monopóliumot szerezzen a nemzeti kereskedelem és ipar felett. A bekövetkező katasztrófa és a csőd, melyet a feltörekvő burzsoázia ellenállása váltott ki, meglehetősen ismert.⁵

Az emancipációs rendeletek előtt minden európai uralkodónak volt egy udvari zsidója, aki a pénzügyeket irányította. A tizenhetedik és a tizennyolcadik század során az udvari zsidók mindig olyan személyek voltak, akik Európa-szerte kapcsolatokkal és adott esetben hitelekkel rendelkeztek, de nem alkottak nemzetközi pénzügyi entitást.⁶ Jellemző volt erre az időszakra, mikor zsidó személyiségek és kis, gazdag zsidó közösségek nagyobb hatalommal rendelkeztek, mint a tizenkilencedik század során bármikor,⁷ hogy kiváltságos helyzetüket és ehhez való jogukat nyíltan hirdették, és az állam is óvatosan megvallotta, hogy szolgáltatásaik milyen fontosak neki. A legkisebb vétség vagy ellentmondás sem merült fel a nyújtott szolgáltatások és adományozott kiváltságok közötti összefüggés tekintetében. A kiváltságos zsidók Franciaországban, Németországban, Ausztriában és Poroszországban magától értetődő természetességgel kaptak nemesi címeket, így látszatra is többek voltak egyszerű gazdag embereknél. Az a tény, hogy a Rothschildoknak nehézségekbe ütközött, hogy jelöltessék magukat az osztrák kormány által jóváhagyott címre (1817-ben jártak csak sikerrel), jelezte, hogy egy korszak zárult le.

A tizennyolcadik század végére egyértelművé vált, hogy a különböző országokban egyetlen osztály vagy réteg sem akar vagy képes az új uralkodó osztállyá válni, vagyis olyan módon azonosulni a kormányzattal, ahogyan azt a nemesség tette évszázadokon keresztül.⁸ Az abszolút monarchia kudarca, hogy megfelelő helyettest találjon, a nemzetállam teljes kifejlődéséhez vezetett, mely igényei szerint minden osztály felett állt, a társadalomtól és partikuláris érdekeitől teljesen függetlenül, mint a nemzet egyetlen valódi és jogos képviselője. Ennek eredményeképpen mélyült a szakadék az állam és a társadalom között, melyen a nemzet kormányzati politikája nyugodott. Enélkül nem lett volna szükség – sőt lehetőség sem – arra, hogy a zsidóság egyenlő feltételekkel kerüljön be az európai történelembe.

Mikor az állam minden abbéli kísérlete kudarcba fűlt, hogy a társadalom bármely jelentős osztályával szövetségre lépjen, hatalmas méretű gazdasági vállalkozásként kísérte meg önmaga megszervezését. Ez kizárólag szervezeti értelemben alakult így, de az anyagi és más jellegű érdekek, valamint a költségek olyan jelentősek voltak, hogy kénytelenek vagyunk tudomásul venni egy különálló állami üzleti szféra jelenlétét a tizennyolcadik századtól kezdve. Az állami üzleti élet független fejlődésének az oka a korszak anyagilag jelentős erőivel szemben fennálló ellentét volt. A burzsoázia a magánbefektetések útját járta, elkerülte az állami beavatkozást, és visszautasította részvételét minden olyan vállalkozásban, mely nem tűnt „termelőnynek”. Ily módon a zsidóság volt az egyetlen, mely hajlandó volt anyagi segítséget nyújtani az állam kezdeti fejlődéséhez, és a későbbiekben is összekötni vele sorsát. Hitelcikkkel és nemzetközi kapcsolataikkal kiváló helyzetet teremtettek ahhoz, hogy segítséget nyújtsanak a nemzetállamoknak, amelyek így megszilárdíthatták helyüket a korszak legjelentősebb vállalkozásai és munkaadói között.⁹

Ilyen szolgáltatások teljesítése és a jelentős kockázat vállalása szükségszerűen nagy kiváltságokkal, a zsidóság körülményeinek jelentős változásával járt együtt. A legjelentősebb kiváltság az egyenlőség volt. Mikor Frigyes *Münzjuden*-jai Poroszországban vagy az osztrák császár udvari zsidói „általános kiváltságok és jogok” révén megkapták ugyanazt a státust, amelyet fél évszázaddal később az emancipáció és a jogegyenlőség révén minden poroszországi zsidó élvezhetett, mikor a tizennyolcadik század folyamán, gazdagságuk tetőfokán, a berlini zsidók megakadályozták zsidók beáramlását a keleti tartományokból, mert nem kívánták megosztani „egyenlőségüket” testvércikkkel, akiket nem tekintettek önmagukkal egyenlőnek,

mikor a francia Nemzetgyűlés idején a bordeaux-i és az avignoni zsidók élesen tiltakoztak a kormány döntése ellen, mely egyenlőséget biztosít a keleti tartományok zsidóságának, egyértelművé vált, hogy a zsidók mindenesetre nem jogegyenlőségre, hanem kiváltságokra és különleges szabadságjogokra gondolnak. Nem meglepő, hogy a kiváltságos zsidók – közeli kapcsolatban kormányzatuk üzleteivel és önnön státusuk természetének és annak feltételeinek tökéletes ismeretében – vonakodnak elfogadni minden zsidó számára a szabadság ezen ajándékát, melyet ők szolgáltatásaik ellenértékéért birtokoltak, s melyet ekképpen is tekintettek, és így válhatott mindenki számára adott joggá.¹⁰

Csak a tizenkilencedik század végén, az imperializmus előretörésével változtatták meg a birtokos osztályok az állami vállalkozások termelékenységéről alkotott eredeti elképzeléseiket. Az imperialista terjeszkedés, az erőszak eszközeinek növekvő tökéletesedése és az ezek feletti teljes állami monopólium az államot vonzó és érdekes üzleti vállalkozássá tette. Mindez természetesen azt jelentette, hogy a zsidók fokozatosan, de automatikusan elvesztették megkülönböztetett helyzetüket.

A zsidóság jó szerencséje azonban – politikai jelentőségre emelkedésük a teljes bizonytalanságból – talán még hamarabb leáldozott volna, ha a növekvő nemzetállamokban kizárólag gazdasági feladatuk lett volna. A múlt század közepére egyes államok elegendő önbizalmat szereztek ahhoz, hogy ügyeiket zsidó támogatás és kormányzati hitelek nélkül is bonyolítani tudják.¹¹ Mi több, az állampolgároknak egyre jobban tudatosuló érzés, hogy magánvállalkozásaik sorsa egyre inkább országuk boldogulásától függ, arra biztatta őket, hogy az állam rendelkezésére bocsássák a szükséges hiteleket. Az egyenlőséget mi sem jelképezte jobban, mint azon állami kötvények hozzáférhetősége mindenki számára, melyek a tőkebefektetés legbiztonságosabb módjának bizonyultak, hiszen a nemzeti háborúkat viselő állam volt az egyetlen olyan intézmény, mely hatékonyan védhette meg állampolgárai vagyonát. A tizenkilencedik század közepétől a zsidók kizárólag azért őrizhették meg előkelő szerepüket, mert az előbb említetten kívül volt még egy, nem kevésbé fontos és meghatározó feladatuk, mely szintén szoros kapcsolatban állt az állam sorsának alakulásával. Saját terület és állam híján a zsidóság összeurópai jelenléte, melyen pénzügyi szolgáltatásai nyugodtak, szükségszerűen kíváncsolt volt a nemzetállam számára. A zsidók nemzetközisége, gazdasági szerepük kimerülése után, továbbra is kiemelkedően fontos maradt nemzeti ellentétek vagy háborúk esetén.

A nemzetállamok zsidó szolgáltatások iránti igénye lassan és az európai történelem általános folyamataiba helyezhetően alakult ki, a zsidóság politikailag és gazdaságilag jelentős tényezővé válása viszont hirtelen, önmaguk és környezetük számára váratlanul következett be. A késő középkorra a zsidó pénzkölcsönző minden korábbi befolyását elvesztette, és a tizenhatodik század kezdetére a városokból és más kereskedelmi központokból vidékre üzetett ki. Emiatt a korábbi, távoli hatóságoktól eredő, általános védelmet a helyi hatalmasságok által adományozott, bizonytalan helyzet váltotta fel.¹² A fordulópontra a tizenhetedik században következett be, a harmincéves háború idején, mikor – éppen szétszórtságuk miatt – ezek a kis, jelentéktelen pénzkölcsönzők biztosíthatták a szükséges ellátást távoli hadurak zsoldoshadseregeinek, kis házalók segítségével, akik az egész vidéken beszerezték a nélkülözhetetlen árukat. Mivel azonban e háborúk továbbra is – többé-kevésbé uralkodók magánügyeiként – részben feudális jellegűek maradtak, nem érintették más osztályok érdekeit és nem kaptak segítséget a néptől, a zsidók státusemelkedése korlátozott és alig látható maradt. Ugyanakkor az udvari zsidók száma emelkedett, hiszen most már egyik feudális udvar sem nélkülözhetette saját udvari zsidóját.

Amíg az udvari zsidók kis, feudális urakat szolgáltak, akik mint a nemesség tagjai nem képviseltek egyetlen központi hatóságot sem, csak a társadalom egyik csoportjának szolgálói voltak. A tulajdon, melyet kezeltek, a pénz, amit kölcsönöztek, a fedezet, melyet előteremtettek, mind-mind uruk magántulajdonának számított, így ez a tevékenység nem hozta őket kapcsolatba politikai ügyekkel. Szeretve vagy gyűlölve, a zsidók nem válhattak fontos politikai tényezővé.

De amikor a feudális úr helyzete megváltozott, és az úrból fejedelem vagy király lett, az udvari zsidó helyzete is változott. A zsidók, akiket idegen elemként kevésbé érintettek a környezet ilyen változásai, általában utolsóként tudatosították emelkedett helyzetüket. Tovább foglalkoztak a magánvagyonokkal, és

lojalitásuk is politikai megfontolásoktól független belső ügy maradt. A lojalitás becsületességet jelentett, nem azt, hogy az ellentétekben valamelyik fél oldalára álltak, vagy hogy politikai okokból hűségesekek maradtak. Az élelmiszer-vásárlás, a hadsereg ruházása és ellátása, a zsoldosok felfogadására fordítható pénz kölcsönzése csak az üzletember jól felfogott érdekének kielégítésére szolgált.

Ez az arisztokrácia és a zsidóság között kialakult viszony volt az egyetlen kapcsolat, mely a zsidóságot valaha is a társadalom másik rétegéhez kötötte. Miután ez a tizenkilencedik század elején megszűnt, helyét nem vette át más. A zsidókban egyedül az arisztokrata címek utáni olthatatlan vágy maradt meg (különösen Franciaországban és Ausztriában), a nem zsidókban pedig egyfajta liberális antiszemitizmus, mely által egy kalap alá került a zsidóság a nemességgel, valamiféle pénzügyi szövetségben a felemelkedő burzsoázia ellen. Ez a gondolkodás, mely leginkább Poroszországra és Franciaországra volt jellemző, csak addig volt elfogadható, míg nem következett be az általános emancipáció. Az udvari zsidók kiváltságai valóban nagy hasonlóságot mutattak a nemesek jogaival és kiváltságaival, valamint az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy a zsidók éppannyira féltek kiváltságaik elvesztésétől, és ugyanazokat az érveket hozták fel az egyenlőség ellen, mint az arisztokrácia. E megközelítés még inkább elfogadhatóvá vált a tizennyolcadik században, mikor a legkiváltságosabb zsidók kisebb címeket nyertek, és a tizenkilencedik század elején, mikor azok a vagyonos zsidók, akik elvesztették kapcsolatukat a zsidó közösséggel, társadalmi helyzetük megalapozásában az arisztokráciát tekintették példaképüknek. De ez csekély következménnyel járt, mivel egyrészt ekkorra egyértelművé vált az arisztokrácia hanyatlása, miközben a zsidóság folyamatosan emelkedett, és mivel – különösen Poroszországban – éppen az arisztokrácia volt az az osztály, mely először hozott létre antiszemita ideológiát.

A zsidók háborús szállítók és királyok szolgálói voltak, de nem akarták – nem is várta tőlük senki – konfliktusokban elkötelezni magukat. Mikor ezek a konfliktusok nemzeti háborúkká nőttek, a zsidók továbbra is megőrizték nemzetközi helyzetüket, melynek fontossága éppen abban rejlett, hogy semmilyen nemzeti cél nem kötötte őket. Miután megszűnt állami bankár és háborús szállító szerepük (az utolsó háború, melyben zsidó nyújtott pénzügyi fedezetet, az 1866-os porosz–osztrák háború volt, mikor Bleichroeder segített Bismarcknak, akinek a porosz parlament elutasította hitelkérelmét), pénzügyi tanácsadóvá váltak, jelen voltak béketárgyalásokon, valamint, jóval kevésbé szervezett és határozott módon, információkat szereztek. Az utolsó olyan békeszerződés, melyet zsidó segítség nélkül hoztak létre, a bécsi kongresszuson az európai hatalmak és Franciaország között megszületett egyezmény volt. Bleichroeder szerepe a Németország és Franciaország közt folyó 1871-es béketárgyalások során jelentősebb volt, mint háborús segítsége.¹³ Ennél is fontosabb szolgálatot nyújtott Bismarcknak, amikor a Rothschildokon keresztül közvetett kapcsolatot létesített Benjamin Disraelivel. A versailles-i békeszerződések voltak az utolsók a sorban, melyek megszületésénél zsidó tanácsadók kulcsszerepet játszottak. Az utolsó zsidó, aki nemzetközi zsidó kapcsolatainak köszönhetően szerzett hírnevet a nemzeti szinten, Walter Rathenau, a weimari köztársaság balsorsú külügyminisztere volt. Életével fizetett azért, mert a nemzetközi pénzvilágban szerzett tekintélyével és a világban élő zsidóság támogatásával odaállt az új köztársaság miniszterei mellé, akik a nemzetközi életben teljesen ismeretlenek voltak.¹⁴

Az antiszemita kormányok természetesen nem használták a zsidókat háborús költségeik fedezésére és békekötéseikhez. Az azonban, hogy a zsidókat kitiltották a nemzetközi politikából, az antiszemitizmusnál általánosabb és mélyebb következményekkel járt. Mivel a zsidóságot a háborúk során mint nemzeti elemet használták, csak addig volt értékük, amíg a hadban álló felek egyáltalán elfogadták a békekötés lehetőségét, amíg a résztvevők célja a béke kompromisszuma, valami *modus vivendi* helyreállítása volt. Amikor a „győzelem vagy halál” vált meghatározó politikává, és a háború nyíltan az ellenség teljes megsemmisítését célozta, a zsidók nem segíthettek már. Ez a politika amúgy is a zsidók kollektív létének teljes megsemmisítésére törekedett, bár a politikai színtérről való eltűnésüknek és sajátos csoport létük megszüntetésének nem kellett szükségszerűen fizikai megsemmisítésükhöz vezetnie. Az a gyakran ismételt érv, mely szerint a zsidók, ha hagyják őket, éppen olyan gyorsan váltak volna nációkká, mint német

honfitársaik, ahogyan ezt bizonyítja részvételük az olasz fasiszta mozgalomban egészen addig, míg be nem iktatták a faji törvényeket, csak félig tükrözi az igazságot. Csak a zsidók egyéni gondolkodásmódjának szempontjából igaz, mely természetesen nem sokban különbözött a környezetükétől, történelmi szempontból azonban hamis. A náciizmus antiszemitizmus nélkül is halálos csapást jelentett volna a zsidó népre Európában, hozzájárulni öngyilkosságot lett volna – nem feltétlenül a zsidó származású egyének, hanem a zsidóság mint nép számára.

Az első ellentmondáshoz, mely meghatározta a zsidóság európai sorsának alakulását az utóbbi évszázadokban, az egyenlőség és kiváltság ellentmondásához, illetve ahhoz, hogy az egyenlőséget kiváltság formájában és érdekében adományozták, egy másik ellentmondás is járult: a zsidókat, mint az egyetlen nemzeti európai népet, minden más népnél jobban fenyegette a nemzetállamok hirtelen összeomlása. Ez a helyzet kevésbé paradox, mint első pillantásra látszik. A nemzet képviselői – mint a jakobinusok Robespierre-től Clemenceau-ig, vagy mint a közép-európai reakciós kormányzatok fejei Metternichtől Bismarckig – egy gondolatot egységesen képviseltek: elkötelezett hívei voltak Európa „hatalmi egyensúlyának”. Természetesen azon voltak, hogy ez az egyensúly saját országuk felé billenjen, de arra sohasem gondoltak, hogy hatalmi monopóliumot szerezzenek a kontinensen, vagy hogy teljesen megsemmisítsék szomszédaikat. A zsidók nemcsak e féltve őrzött hatalmi egyensúly érdekében voltak felhasználhatók, hanem az európai államok közös érdekeinek jelképévé is váltak.

Ennek értelmében több mint véletlen, hogy az európai nemzetek tragikus vereségei a zsidó nép tragédiájával kezdődtek. A bizonytalan európai hatalmi egyensúly megbontását különösen egyszerű volt a zsidóság eltávolításával kezdeni, és különösen nehéz volt azt megérteni, hogy ebben az eltávolításban nemcsak egy szokatlanul kegyetlen nacionalizmus vagy „rég elítéltek” rosszul időzített felújítása játszott szerepet. Amikor a tragédia bekövetkezett, a zsidó nép sorsát „különleges esetként” kezelték, úgy tekintették, hogy e nép történelme kivételes törvényeket követ, így végzete nem lehet általános érvényű. Az európai szolidaritás összeomlását híven tükrözte a zsidó szolidaritás összeomlása Európa-szerte. Mikor a német zsidóság üldöztetése elkezdődött, más országok zsidósága felfedezte, hogy a német zsidók kivételt képeznek, akiknek sorsa nem kapcsolható össze az övékével. A német zsidóság összeomlását viszont megelőzte megszámlálhatatlan csoportra bomlása, melyek mindegyike azt hitte és remélte, hogy alapvető emberi jogait megvédhetik különböző kiváltságok: az első világháborús veteránoknak, a veteránok fiainak vagy a harcban hősi halált halt katonák fiainak a kiváltsága. Úgy tűnt, mintha minden zsidó származású egyén elpusztítását megelőzte volna a zsidó nép vértelen szétrombolása és önfeloszlatása, mintha a zsidó nép más népeknek, illetve gyűlöletüknek köszönhetné volna a létét.

A zsidó nép történetének egyik legmegkapóbb mozzanataként a zsidóság annak következtében kapcsolódott be cselekvően az európai történelembe, hogy összeurópai, nem nemzeti jelenséget képviselt a növekvő vagy a már létező nemzetek világában. Az, hogy ez a szerep tartósabbnak és fontosabbnak bizonyult, mint az állami bankárként betöltött feladat, szolgál a zsidók új, modern típusú művészeti és tudományos teljesítményeinek egyik magyarázatául. A történeti igazsághoz hozzátartozik, hogy a zsidók bukása egybeesett egy olyan rendszer és egy olyan politikai struktúra felbomlásával, mely – akármilyen hibái voltak is – mégiscsak igényelt és el tudott viselni egy tisztán európai elemet.

E folyamatos európai létnek a nagyságát nem boríthatják feledésbe az elmúlt évszázadok zsidó történelmének kevésbé vonzó vonásai. Az a néhány európai szerző, aki figyelembe vette a „zsidókérdésnek” ezt a vonását, nem mutatott különös részvétet a zsidóság iránt, ennek ellenére igyekezett elfogulatlanul felmérni az európai helyzetet. Közéjük tartozik Diderot, az egyetlen tizenharmadik századi francia filozófus, aki nem volt ellenséges a zsidókkal szemben, és aki felismerte, hogy milyen hasznos összekötő szerepet tölthetnek be különböző nemzetiségű európaiak között; Wilhelm von Humboldt, aki, látva a zsidók francia forradalom alatti emancipációját, megjegyezte, hogy franciává válásukkal el fogják veszíteni egyetemességüket;¹⁵ végül Friedrich Nietzsche, aki Bismarck német birodalma iránt érzett utálatában a „jó európai” kifejezést használta a zsidókra, amivel helyesen érzékelt a zsidóság fontosságát az európai

történelemben, és megmenekült attól, hogy az olcsó filozemitizmus csapdájába essen, illetve hogy „progresszív” irányzatokat támogasson.

Ez az elemzés, noha egy felszíni jelenség leírásában meglehetősen szabatos, átsiklik a zsidóság furcsa politikai történetének legsúlyosabb paradoxona fölött. Minden európai nép közül a zsidó volt az egyetlen, mely nem rendelkezett saját állammal, emiatt lépett oly készségesen és alkalmazkodóan szövetségre a kormányokkal és államokkal, figyelmen kívül hagyva, hogy e kormányok vagy államok mit képviselnek. Másrészt a zsidóknak nem volt politikai tapasztalatuk és hagyományuk, és alig voltak tudatában a társadalom és az állam között feszülő ellentmondásnak, ahogy nem érzékelték új szerepük természetes veszélyeit és hatalmi lehetőségeit sem. Az a kevés tudás vagy hagyományos tapasztalat, melyet a politikába vittek, még valahonnan a Római Birodalomból eredt, ahol, nyugodtan mondhatjuk, megvédte őket a római katona, illetve később a középkorból, amikor a lakosság és a helyi uralkodók ellen távoli fejedelmektől és egyházi hatóságoktól kértek és nyertek védelmet. E tapasztalatokból valamilyen módon azt a következtetést vonták le, hogy a hatóság, különösen a magas hatóság számukra kedvező, az alacsonyabb szintű hivatalos személyek, különösen az egyszerű emberek pedig veszélyesek. Ez az előítélet, mely a történelmi igazságnak ugyan megfelelt, de a megváltozott körülményeknek már nem, éppoly mélyen gyökerezett és tudat alatt éppoly elterjedt volt a zsidóság széles rétegeiben, mint amennyire az ezeknek megfelelő előítéletek a nem zsidók között.

A zsidók és a kormányzatok története bővelkedik olyan példákban, melyek jól mutatják, hogy forradalmi változások után a zsidó bankárok milyen könnyen ígérték hűségüket az egymást váltó kormányoknak. 1848-ban a francia Rothschildoknak alig huszonnégy órára volt szükségük ahhoz, hogy szolgálataikat Lajos Fülöp kormányától megvonva a rövid életű Francia Köztársaságnak ajánlják, majd III. Napóleonhoz térjenek vissza. Hasonló folyamat játszódott le, talán valamivel lassabb ütemben, a Harmadik Köztársaság megalakulásakor. Németországban ezt a hirtelen és könnyed változást jelképezte egyrészt a Warburgok pénzügypolitikája az 1918-as forradalom után, másrészt pedig Walter Rathenau politikai ambícióinak változása.¹⁶

E jelenségben más is tetten érhető, mint az egyszerű burzsoá gondolkodásmodell, amely szerint nincs sikeresebb a sikernél.¹⁷ Ha a zsidók a szó klasszikus értelmében vett burzsoák lettek volna, talán felmérték volna új helyzetük óriási hatalmi lehetőségeit, és legalább megkísérelték volna eljátszani azt a fiktív szerepet, melyben egy titkos világhatalom kormányokat támaszt és semmisít meg, amit az antiszemita amúgy is hirdettek róluk. A valóságtól azonban mi sem állt távolabb. A zsidók, akik a hatalmat sohasem gyakorolták és abban nem voltak érdekelve, nem gondoltak másra, mint hogy önvédelmük érdekében, apróbb célokért szelíd nyomást fejtsenek ki. Ezt az ambícióhiányt a zsidó bankárok és üzletemberek jobban asszimilálódott gyermekei később éles kritikával illették. Közülük egyesek, mint például Disraeli, egy titkos zsidó társadalomról álmodtak, melyhez tartozhattak volna, s mely sohasem létezett, mások, mint a véletlenül bővebb ismeretekkel rendelkező Rathenau, fél-antiszemita tirádákat zengtek gazdag kereskedők ellen, akiknek sem hatalma, sem pedig társadalmi pozíciója nem volt.

Ezt az ártatlanságot nem zsidó államférfiak és történészek sohasem értették meg tökéletesen. A zsidóság képviselői vagy írói viszont a hatalomtól való távolságtartást olyannyira egyértelműen kezelték, hogy alig említették meg, legfeljebb akkor, ha megdöbbenésüket fejezték ki az ellenük felhozott abszurd vádakkal szemben. Múlt századi államférfiak emlékirataiban gyakran találkozhatunk olyan megjegyzésekkel, hogy nem lesz háború, mert a londoni, párizsi vagy bécsi Rothschildok nem akarják. Még egy olyannyira józan és megbízható történész is, mint J. A. Hobson, ezt írta 1905-ben: „Van valaki, aki komolyan gondolja, hogy bármely európai állam vállalkozna háborúra vagy nagy állami hitelek felvételére, ha a Rothschild-ház vagy annak szövetségesei ellenzik?”¹⁸ E tévítélet (a mindenki önmagából indul ki naivságával) éppoly megmosolyogtató, mint Metternich őszinte meggyőződése, miszerint: „Franciaországban a Rothschild-ház nagyobb szerepet játszott, mint bármely külföldi kormány”, vagy a röviddel az 1848-as forradalom előtt a bécsi

Rothschildoknak tett jóslata: „Ha én kutyák martalékává válok, önök is azzá lesznek.” A dologban az az igazság, hogy a Rothschildoknak pontosan olyan csekély politikai elképzelésük volt róla, hogy mit akarnak végbevenni Franciaországban, mint más zsidó bankároknak, nem szólva olyan határozott célról, amely a leghalványabban is utalhatna háborúra. Éppen ellenkezőleg, zsidó társaikhoz hasonlóan sohasem kötelezték el magukat egy kormánynak, illetve kormányoknak, sőt semmilyen hatóságnak sem. Ha ebben az időben és később jobban vonzódtak a monarchikus kormányzatokhoz, mint a köztársaságiakhoz, annak az lehetett az oka, hogy – mint helyesen érezték – a köztársaságok inkább követték a nép akaratát, melyben pedig ők ösztönösen nem bíztak.

Hogy a zsidók bizalma milyen mély volt az államban, és hogy mennyire nem ismerték Európa valóságos helyzetét, az a weimari köztársaság utolsó éveiben derült ki, mikor, már meglehetősen félve a jövőtől, egyszer kipróbálták tehetségüket a politikában. Néhány nem zsidó segítségével megalapítottak egy középosztálybeli pártot, melynek az „állampárt” (Staatspartei) nevet adták. Már önmagában a név is fogalomzavart tükrözött. Olyan naivan hittek abban, hogy annak a „pártnak”, mely megvédi őket a politikai és szociális harcokban, magának az államnak kell lennie, hogy a pártnak az államhoz való viszonya sohasem világosodott meg előttük. Ha bárki is komolyan akarta venni e tekintélyes és megvadult urakból álló pártot, csakis arra a következtetésre juthatott, hogy a mindenáron való hűség csak álcaként szolgálhat sötét erőknek arra, hogy az állam ellen szervezkedjenek.

Ahogy a zsidók elsiklottak az állam és a társadalom között egyre növekvő feszültségek fölött, ugyanúgy ők voltak az utolsók, akik észrevették, hogy a körülmények az ellentétek középpontjába állították őket. Éppen ezért nem voltak képesek felbecsülni az antiszemitizmust, illetve azt, hogy mikor válik egy társadalmi diszkrimináció politikai érvvé. Az antiszemitizmus több mint száz éven keresztül lassan és fokozatosan eljutott minden európai ország minden társadalmi rétegébe, s akkor hirtelen vált azzá az egyetlen üggyé, melyben lényegében egységes vélemény alakítható ki. E folyamat kifejlődésének törvényszerűsége igen egyszerű volt: a társadalom minden osztálya, mely ellentétbe került az állammal mint olyannal, antiszemitává vált, mivel az államot képviselő egyetlen társadalmi csoportnak a zsidóság tűnt. Ugyanakkor az egyetlen osztály, melyet teljesen érintetlenül hagyott az antiszemita propaganda, a munkásosztály volt, mely felőrlődve az osztályharcban és felvértezve a történelem marxista interpretációjával, sohasem került közvetlen ellentétbe az állammal. Indulatai a társadalom egy másik osztálya, a burzsoázia ellen fordultak, melyet nem a zsidók képviseltek, s melynek nem is alkották jelentős részét.

A zsidóságnak a tizennyolcadik század fordulóján egyes országokban bekövetkezett politikai emancipációját Közép- és Kelet-Európa más országaiban erősen vitatták, s ez döntő változást hozott a zsidóság államhoz való viszonyában, amit a Rothschild-ház felemelkedése mintegy jelképezhet. Arra az új eljárásra, melyet ezek az először hivatásos állami bankárrá lett udvari zsidók követtek, akkor derült fény, amikor már nem érték be vele, hogy egy fejedelmet vagy kormányzatot szolgáljanak a más országokban működő udvari zsidókhoz fűződő nemzetközi kapcsolataik révén, hanem úgy döntöttek, hogy kilépnek a nemzetközi életbe, és egyidejűleg és párhuzamosan szolgálják Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Ausztria kormányát. Ez a megváltozott eljárás jelentős részben a Rothschildok válasza volt a tényleges emancipáció veszélyeire, amely az egyenlőség mellett nemzetiesítéssel is fenyegette a felsorolt országok zsidóságát, megsemmisítve az európai közvetítő szerepből adódó európai előnyöket, melyek a zsidó bankárok helyzetét megalapozták. Meyer Amschel Rothschildnak, a ház hajdani megalapítójának fel kellett ismernie, hogy a zsidók Európában elfoglalt helyzete immár korántsem biztonságos, és előnyösebb, ha megkísérli realizálni családjá páratlan nemzetközi helyzetét. Letelepítette öt fiát Európa öt pénzügyi fővárosába – Frankfurtba, Párizsba, Londonba, Nápolyba és Bécsbe –, s ez volt az ő szellemes kiútja a zsidóság kínos emancipációjából.¹⁹

A Rothschildok látványos karrierjüket a hesseni Kurfürst – kora egyik kiemelkedő pénzkölcsönzője – pénzügyi szolgálatában kezdték; a választófejedelem bevezette őket az üzleti életbe, és ellátta őket

ügyfelekkel. Kedvező körülmény volt, hogy Frankfurtban éltek, az egyetlen olyan nagyvárosban, ahonnan a zsidókat sohasem űzték ki, és ahol a zsidók a tizenkilencedik század elején a lakosságnak mintegy tíz százalékát alkották. A Rothschildok udvari zsidóként indultak, nem tartoztak egyik fejedelem vagy szabad város jogi fennhatósága alá sem, hanem közvetlenül a távoli Bécsben székelő császár hatalma alá. Ily módon egyesítették a középkori zsidó státus és saját koruk minden előnyét, és sokkal kevésbé függtek a nemességtől vagy bármely más helyi hatóságtól, mint más udvari zsidó kortársaik. A család későbbi üzleti tevékenysége, a tizenkilencedik század eleje óta felhalmozott hatalmas vagyona, sőt még ennél is jelentősebb nemzetközi hírneve meglehetősen jól ismert.²⁰ A napóleoni háborúk utolsó éveiben kapcsolódtak be a „nagy” üzletbe; 1811 s 1816 között lényegében az európai hatalmaknak nyújtott angol támogatások fele az ő kezükön ment keresztül. Mikor Napóleon veresége után Európának jelentős állami hitelekre volt szüksége az államgépezet újjászervezéséhez és a Bank of England mintájára felépített pénzügyi struktúra kialakításához, a Rothschildok lényegében monopóliumot élveztek az állami hitelek kezelése terén. Három generáción keresztül folytattak sikeres küzdelmet a zsidó és nem zsidó vetélytársak legyőzéséért. „A Rothschild-ház – amint Capefigue írja – a Szent Szövetség kincstárnokává vált.”²¹

A Rothschild-ház nemzetközi alapokra helyezése és hirtelen felemelkedése az összes zsidó bankár fölé megváltoztatta a zsidók állami működésének teljes szerkezetét. Megszűnt a véletlen, tervezés és szervezés nélküli gyarapodás, amikor egy éles szemű zsidónak elég volt kihasználnia valamely páratlan lehetőség előnyeit, és egy emberélet alatt gyakran hatalmas gazdagságot halmozott fel, illetve a szegénység mélységeibe zuhant; amikor egy-egy ilyen pálya alig befolyásolta a zsidó nép egészének sorsát, legfeljebb annyiban, hogy ilyen zsidók védelmezőként vagy kérelmezőként léptek fel távoli közösségek érdekében; amikor – függetlenül attól, hogy milyen nagyszámú volt e vagyonos zsidó pénzkölcsönzők rétege, vagy milyen befolyásosak voltak az udvari zsidók – jele sem volt egy körülhatárolt, sajátos kiváltságokat közösen élvező és sajátos szolgáltatásokat nyújtó zsidó csoport kialakulásának. A Rothschildok állami kölcsönök fölötti monopóliuma tette lehetségessé és szükségessé a zsidó tőke nagyarányú igénybevételét, a zsidó gazdagság nagy hányadának az állami üzlet csatornáiba terelését, s ez teremtett ily módon természetes alapot a közép- és nyugat-európai zsidóság újfajta összeurópai egységének megteremtéséhez. Az, ami a tizenhetedik és tizennyolcadik században szervezetlen kapcsolat volt a különböző országokban működő zsidó individuumok között, ekkorra a szétszórta lehetőségeknek rendszeresebb megszervezésévé vált, melyet egy minden fontosabb európai fővárosban jelen lévő, a zsidó nép minden rétegével állandó kapcsolatban álló, a szervezéshez szükséges minden lényeges információnak és lehetőségnek birtokában lévő, egyetlen cég irányított.²²

A Rothschild-háznak a zsidó világban elfoglalt különleges helyzete bizonyos mértékig visszahelyezte jogaiba a vallási és szellemi hagyomány régi kötöttségeit, melyeknek a nyugati kultúra hatására bekövetkező fokozatos lazulása első ízben fenyegette létét a zsidó népet. A külvilág számára ez az egy család vált jelképévé a hatékony zsidó internacionalizmusnak a nemzetállamok és nemzetekbe szerveződő népek világában. Valóban, hol lehetett meggyőzőbb bizonyítékot találni a zsidó világkormányzás hihetetlen elméletére, mint ebben az egy családban, amelynek tagjai öt különböző ország állampolgárai voltak, mindenütt kiemelkedő szerepet játszottak, szoros kapcsolatban álltak legalább három kormánnyal (a franciával, az osztrákkal és az angollal), melyeknek gyakori konfliktusai soha egy pillanatra sem ingatták meg állami bankáraik érdekszolidaritását? Semmilyen propaganda sem teremthetett volna hatásosabb politikai célú jelképet, mint maga a valóság.

Azt a népszerű hiedelmet, mely szerint a zsidókat – más népekkel ellentétben – szorosabb vérségi és családi kapcsolatok kötnek össze, nagyban elősegítette e család története, mely a zsidó nép teljes gazdasági és politikai jelentőségét képviselte. Ennek végzetes következménye az volt, hogy amikor – a zsidókérdéstől teljesen független okokból – „faji” kérdések kerültek a politika előterébe, a zsidók egyszerűen tökéletesen megfelelték minden olyan ideológiának, mely vérségi kötelékek és családi jellemvonások alapján határozta meg a népeket.

Egy másik, kevésbé véletlenszerű tény is érthetővé teszi a zsidó nép ilyen képét. A zsidó nép fennmaradásában sokkal nagyobb szerep jutott a családnak, mint amekkorát más nyugati politikai vagy társadalmi egységek tulajdonítottak neki, a nemességet kivéve. A családi kötődés volt a legerősebb és legmakacsabb összetartó erő, melynek segítségével a zsidó nép ellenállt az asszimilációnak és a szétszóródásnak. Ahogyan a hanyatló európai nemesség erősítette házassági és családi törvényeit, éppúgy váltak a nyugati zsidók családközpontúvá a szellemi és vallási hanyatlás évszázadaiban. A messianisztikus megváltás ősi hite nélkül és a hagyományok erős talajáról elmozdulva, a nyugati zsidóság gyakran túlságosan is tudatosította magában a tényt, hogy fennmaradásuk egy idegen és gyakran ellenséges környezetben valósult meg. Családjuk tagjainak szűk, belső körére utolsó megmaradt védőbástyájukként, csoportjuk tagjaira pedig mint egy nagy család tagjaira tekintettek. Más szóval, a zsidó népnek mint vérségi kötelékekkel szorosra fűzött családnak az antiszemita képe mutatott némi hasonlóságot a zsidó nép önmagáról alkotott képével.

Ez a körülmény lényeges elem volt az antiszemitizmus hajdani kialakulásában és a tizenkilencedik századi folyamatos erősödésében. Hogy egy adott országban, egy meghatározott történelmi pillanatban az emberek mely csoportja vált antiszemitává, az kizárólag olyan általános körülményektől függött, melyek e csoportot erőszakos ellenállásra készítették kormányukkal szemben. Az érvek és a kialakult kép között létrejött egyáltalán nem elhanyagolható hasonlatosság, mely újra meg újra magától kialakult, igen közeli kapcsolatban áll a valósággal, melyet eltorzít. A zsidókat állandóan úgy ábrázolják, mint egy nemzetközi kereskedelmi szervezet, egy egész világra kiterjedő, azonos érdekeket védő családi vállalkozás képviselőit, a trón mögött álló titkos erőt, mely minden létező kormányzatot pusztá díszletté vagy színfalak mögül mozgatott bábbá alacsonyít. Minthogy a zsidók közeli kapcsolatban voltak az államhatalom forrásával, állandóan azonosították őket a hatalommal, s minthogy közömbösek voltak a társadalom iránt s a szoros családi kötelékekre összpontosítottak, állandóan azzal gyanúsították őket, hogy minden társadalmi struktúra elpusztítására törnek.

II. A korai antiszemitizmus

Magától értetődő, bár gyakran elfelejtett szabály, hogy a zsidóellenes érzés csak akkor tesz szert politikai jelentőségre, ha összefüggésbe hozható egy jelentős politikai üggyel, vagy ha a zsidó csoportérdekek nyílt ellentétbe kerülnek a társadalom egy jelentős osztályának érdekeivel. A modern antiszemitizmus Közép- és Nyugat-Európában, mint tudjuk, inkább politikai, mint gazdasági okokra vezethető vissza. Lengyelországban és Romániában viszont bonyolult osztályviszonyok okozták a széles körű, heves zsidógyűlöletet. Ott, mivel a kormányok képtelenek voltak megoldani a földkérdést és megadni a nemzetállamnak a parasztok felszabadítása révén az egyenlőség minimumát, a feudális arisztokrácia nemcsak megőrizte politikai dominanciáját, de sikerrel megakadályozta a középosztály kialakulását is. Ezen országok nagyszámú, de minden más tekintetben fejletlen zsidósága látszólag betöltötte a középosztály feladatát. Általában bolttulajdonosok voltak, kereskedtek, s csoportként a nagybirtokosok és a tulajdonnal nem rendelkező osztályok között álltak. A kistulajdonosok azonban éppúgy megélhetnek egy feudális, mint egy kapitalista gazdaságban. A zsidók, ahogy máshol, itt sem tudtak vagy nem akartak részt venni a kapitalista iparfejlődésben, így tevékenységük eredménye szétszórta, nem hatékony, megfelelő termelési rendszer nélküli fogyasztási szervezet lett. A zsidó pozíciók akadályként álltak a kapitalista fejlődés útjában, mert úgy látszott: egyedül ezektől várható a gazdaság fellendítése, de az elvárásoknak nem voltak képesek megfelelni. A zsidó érdekek, elsősorban megjelenésük miatt, látszólag ellentétbe kerültek a társadalom azon csoportjainak érdekeivel, melyekből, normális körülmények között, a középosztály kialakulhatott volna. Ugyanakkor a kormányzatok félgőzzel igyekeztek felkarolni a középosztályt, a nemesség vagy a nagybirtokosság

felszámolása nélkül. Egyetlen komoly kísérletük a zsidók gazdasági ellehetetlenítése volt – egyrészt mert engedtek a közvéleménynek, másrészt mivel a zsidók még mindig a régi feudális rend része voltak. Évszázadokon keresztül mintegy közvetítettek a nemesség és a parasztság között, ekkorra a termelésben részt nem vevő középosztállyá formálódva immár valóban az iparfejlődés és a kapitalizálódás útjában álltak.²³ Ezek a kelet-európai körülmények azonban, bár a zsidó tömegek problémájának lényegét alkották, a mi szempontunkból csekély fontossággal bírnak. Politikai jelentőségük a fejletlenebb országokra korlátozódott, ahol annyira általános volt a zsidógyűlölet, hogy speciális célokra nem lehetett fegyverként használni.

Az antiszemitizmus először 1807-ben Poroszországban lángolt fel, közvetlenül a Napóleontól elszenvedett vereség után, amikor a „reformerek” megváltoztatták az ország politikai struktúráját, a nemesség elvesztette kiváltságait, a középosztály viszont elnyerte szabadságát és fejlődésnek indulhatott. Ez a reform, ez a „felülről jött forradalom” átváltoztatta Poroszország felvilágosult despotizmusának félf feudális struktúráját többé-kevésbé modern nemzetállammá, mely végső formáját az 1871-es Német Birodalomban érte el.

Annak ellenére, hogy a berlini bankárok többsége ebben az időben zsidó volt, a poroszországi reformok nem igényelték tőlük jelentős pénzügyi segítséget. A porosz reformerek nyílt szimpátiája, a zsidó emancipációt támogató magatartása a polgárok újfajta egyenlőségének, a kiváltságok megszüntetésének és a szabad kereskedelem bevezetésének volt a következménye. Nekik nem volt érdekük a zsidókat különleges „zsidó” célokra tartogatni. Arra az érvre, hogy az egyenlőség körülményei között „megszűnne a zsidók léte”, mindig ugyanazt válaszolták: „Hadd szűnjön. Mit számít az egy kormánynak, mely csak azt kéri tőlük, hogy jó állampolgárok legyenek?”²⁴ Az emancipáció meglehetősen szelíden folyt, hiszen Poroszország éppen ekkor veszítette el keleti tartományait, márpedig ott élt a nagyszámú és szegény zsidó lakosság. Az 1812-ben elrendelt emancipáció csak azokat a vagyonos és hasznos zsidó csoportokat érintette, amelyek már amúgy is élvezték a legtöbb polgárjogot, és amelyeket a kiváltságok általános megszüntetésével polgári státusukban jelentős veszteség ért. E csoportok számára az emancipáció nem jelentett sokkal többet, mint a fennálló helyzet törvényes megerősítését.

A porosz reformerek zsidók iránti rokonszenve azonban több volt általános politikai törekvéseik logikus következményénél. Amikor majd egy évtizeddel később, az antiszemitizmus előretörésének idején Wilhelm von Humboldt kijelentette, hogy „én kizárólag en masse szeretem a zsidókat; en détail jobbra elkerülöm őket”,²⁵ természetesen nyíltan ellentétbe került az uralkodó nézettel, mely előnyben részesítette a zsidó individuumokat és megvetette a zsidó népet. Humboldt, mint valódi demokrata, egy elnyomott népet akart felszabadítani, nem kiváltságokat adományozni egyeseknek. De ezt a nézetet vallották hagyományosan a régi porosz kormányhivatalnokok is, akik a tizenharmadik század során következetesen kiálltak a zsidóság körülményeinek javításáért, oktatásuk korszerűsítéséért, és követelésük számos esetben elismerésre talált. Támogató magatartásukat nemcsak az állam és a gazdaság érdekei motiválták, hanem önnön természetes jóindulatuk is az egyetlen olyan társadalmi csoport iránt, mely ugyancsak kívül állt a társadalmon, de belül az állam szféráján, jóllehet egészen más okokból. A régi porosz állam egyik kiemelkedő teljesítményeként olyan közigazgatást nevelt ki, amely az állam iránt viseltetett hűséggel, amely független volt a kormány változásaitól, és amely elvágta osztálykötelékeit. Ezek a hivatalnokok a tizenharmadik századi Poroszországban hangadó csoportot képeztek, s lényegében a reformerek elődei voltak; de még a tizenkilencedik században is az államgépezet lelke maradtak, noha a bécsi kongresszus után sokat veszítettek az arisztokráciára gyakorolt befolyásukból.²⁶

Az államnak a zsidók iránti különleges érdekeltsége sajátos módon jelent meg a reformerek viselkedésében és különösen az 1812-es emancipációs rendeletben. Korábban nyíltan elismerték a zsidók hasznosságát (II. Frigyes porosz király így kiáltott fel, mikor tömeges áttérés lehetőségéről értesült: „Remélem, hogy nem fognak ilyen ördögi dolgot cselekedni!”),²⁷ mostanra ez megszűnt. Az emancipációt elvi alapon garantálták, és a speciális zsidó szolgáltatásokra történő leghalványabb utalás is a kor szelleme alapján szentségtörés lett volna. Azok a kivételes körülmények, melyek az emancipációhoz vezettek – noha minden érintett jól ismerte őket –, rejtve maradtak, mintha valami nagy és szörnyű titok övezte volna őket. A

rendeletet magát ugyanakkor úgy tekintették, mint a feudális államrendből a nemzetállamba való átmenet utolsó és talán legfényesebb eredményét, mely révén a társadalom megszabadul mindenfajta kivételezett csoportjától.

A leginkább sújtott osztály, az arisztokrácia érthetően elkeseredett reakciójában hirtelen és váratlan antiszemita kitörés jelent meg. Nézeteik legmarkánsabb kifejtője, Ludwig von der Marwitz (a konzervatív ideológia egyik jeles megalapozója), hosszú petíciót nyújtott be a kormánynak, amelyben leírta, hogy ezek után a zsidóság lesz az egyetlen csoport, mely különleges előnyöket élvez, és kijelentette, hogy az „ösi, tiszteletre méltó Porosz Királyság újmódi zsidó állammá fog alakulni”. A politikai támadást gazdasági bojkott is kísérte, mely szinte egyetlen nap alatt átalakította Berlin társadalmának arculatát. Mivel a századfordulón az arisztokrácia tagjai az elsők között léptek zsidókkal baráti, társasági kapcsolatokra, és tették népszerűvé a zsidó szalonokat, egy rövid időre valóban igen vegyes társaság alakult ki. Igaz, ez az előítélet-mentesség bizonyos mértékig a zsidó pénzkölcsönző szolgáltatásainak következménye volt, akit évszázadokon keresztül kizártak a nagy üzleti tranzakciókból, és akinek számára egyetlen lehetőségként a gazdaságilag terméketlen és jelentéktelen, társadalmilag azonban fontos pénzkölcsönzés maradt, olyan emberek részére, akik lehetőségeik felett költekeztek. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a társadalmi kapcsolatok akkor is megmaradtak, mikor az abszolút monarchiák nagyobb pénzügyi lehetőségek birtokában megszüntették a magánpénz-kölcsönzés és a kis udvari zsidó intézményét. A nemesembert természetes haragja, hogy elvesztett egy értékes segítségforrást, inkább arra készítette, hogy beházasodjon egy gazdag zsidó családba, mint hogy gyűljön a zsidó népet.

Az arisztokrata antiszemitizmus kitörésének nem volt oka a zsidóság és a nemesség közötti közeli kapcsolat sem. Éppen ellenkezőleg, ösztönös, egy töről fakadó elutasítás élt bennük a középosztály új értékeivel szemben. A zsidó és az arisztokrata családokban egyaránt az egyént elsősorban a család tagjának tekintették, kötelezettségeit a család határozta meg, mely felülmúlta az egyén életét és jelentőségét. Mindkét réteg Európához és nem egy-egy nemzethez kötődött; kölcsönösen tisztában voltak egymás életmódjával, melyben a nemzeti hovatartozás háttérbe szorult az általában egész Európára kiterjedő család iránti hűség mögött. Azt a véleményt vallották, hogy a jelen nem több, mint jelentéktelen összekötő kapocs az elmúlt és az eljövendő generációk között. A zsidóellenes liberális szerzők soha nem mulasztottak el rámutatni a nézeteknek erre a furcsa összecsengésére, és arra a következtetésre jutottak, hogy a nemességtől talán csak úgy lehet megszabadulni, hogy előbb meg kell szabadulni a zsidóktól, aminek oka nem a két réteg pénzügyi kapcsolata, hanem az, hogy mindkét csoport hátráltatja a „belső személyiség” igazi fejlődését, az önbecsülés ideológiájának érvényesülését, amely ideológiát a liberális középosztály a születésre, a családra, az öröklődésre épülő társadalom-felfogás elleni harcában használta.

Ezek a zsidók mellett szóló tényezők még jelentősebbé teszik, hogy ekkor kezdett az arisztokrácia a maga antiszemita politikai érvelésébe. Sem a gazdasági kapcsolatoknak, sem a közeli társadalmi viszonyoknak nem volt már súlya egy olyan helyzetben, melyben az arisztokrácia nyíltan ellenezte az egyenlőségre épülő nemzetállamot. Az állam elleni támadás a zsidóságot társadalmilag azonosította a kormányzattal, és bár a reformok gazdasági és társadalmi gyümölcsét a középosztály aratta le, politikailag súlyosan hibáztatták őket, ugyanakkor tovább szenvedtek a régi, lenéző közönytől.

A bécsi kongresszus után, a Szent Szövetség irányította békés reakció évtizedei alatt, mikor a porosz arisztokrácia jórészt visszaszerezte az állam fölötti befolyását, és időlegesen nagyobb hatalomra tett szert, mint bármikor a tizennyolcadik század folyamán, az arisztokrata antiszemitizmus egyszeriben átváltozott politikai tartalom nélküli, enyhe diszkriminációvá.²⁸ Ekkor ért, romantikus értelmiségiek közreműködésével, csúcspontjára a konzervativizmus, azon politikai eszmék egyike, mely Németországban igen jellegzetes, leleményesen kétértelmű viszonyt alakított ki a zsidókkal. Ettől kezdve a konzervativizmus érveivel felvértezett nemzetállam éles határvonalat húzott a számára szükséges és hasznos, illetve nem hasznos zsidók közé. Annak örvé, hogy az állam alapvető vonása a kereszténység (ennél idegenebb mi sem lehetett volna a felvilágosult abszolutizmusban!), az egyre nagyobb számú zsidó értelmiséget nyíltan hátrányos

megkülönböztetéssel lehetett sújtani, a bankárok és üzletemberek érdekeinek sérelme nélkül. Ez a fajta megkülönböztetés, amely a közszolgáltatból való kizárás révén megpróbálta kizárni a zsidókat az egyetemekről, két előnyt is kínált: egyrészt azt bizonyította, hogy a nemzetállam bizonyos szolgáltatásokat magasabbra értékelt az egyenlőségénél, másrészt megelőzte vagy legalábbis elodázta egy olyan új zsidó csoport kialakulását, amely nem kínált hasznát az államnak, ellenben úgy festett, hogy be fog olvadni a társadalomba.²⁹ Amikor, a nyolcvanas évek folyamán, Bismarck jelentős nehézségek árán megvédte a zsidókat Stoecker antiszemita propagandájával szemben, szó szerint azt mondta, hogy csak a „gazdag zsidóságot” ért támadás ellen tiltakozik, „mert annak érdekei állami intézményeink fennmaradásához kötődnek”, továbbá hogy barátját, Bleichroedert sem zavarják a zsidóságot általában, hanem kizárólag a gazdag zsidókat ért támadások.³⁰

Az a nyilvánvaló kétszínűség, amellyel a kormányhivatalnokok egyfelől hadakoztak az (elsősorban az értelmiségi pályákon megvalósuló) egyenlőség ellen, illetve sérelmezték a zsidóság túlsúlyát a sajtóban, másfelől őszintén, „minden tekintetben jót kívántak nekik”,³¹ sokkal inkább megfelelt az állam érdekeinek, mint a reformerek korábbi buzgalma. A bécsi kongresszus végül is visszaadta Poroszországnak azokat a területeket, melyeken a pénztelen zsidóság élt évszázadokon keresztül, és azon a néhány értelmiségin kívül, aki hitt a francia forradalomban és az alapvető emberi jogokban, senki sem kívánta gazdag hittársaikéhoz – akik bolondok lettek volna egyenlőséget követelni, mellyel csak veszíthettek – hasonló jogokkal felruházni őket.³² Éppolyan jól tudták, mint bárki más, hogy „a zsidóság emancipációjának érdekében tett bármilyen jogi vagy politikai lépés (a zsidók) állampolgári és társadalmi helyzetének csorbításához vezetne”,³³ ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy hatalmuk mennyire volt a zsidó közösségen belüli rangjuk és helyzetük függvénye. Vagyis aligha fogadhattak el más kurzust, mint amely „egyre nagyobb befolyáshoz juttatja őket, míg társaikat megőrzi nemzeti elszigeteltségükben, azt a látszatot keltve, mintha az elkülönülés a vallás része volna. Miért? ... Mert a többieknek még inkább függeniük kell tőlük, őket pedig saját embercikként kizárólag a hatalmon lévők használják fel.”³⁴ A huszadik századra, amikor az emancipáció első ízben vált befejezett ténnyé a zsidóság nagy tömegei számára, kiderült, hogy a kiváltságos zsidók hatalma szertefoszlott.

Így a hatalommal rendelkező zsidók és az állam között tökéletes érkazonosság teremődött meg. A gazdag zsidók uralkodtak társaik felett, és elkülönültek a nem zsidó társadalomtól, az állam pedig egyaránt lehetett jótékony a gazdag zsidókkal és alkatinaazhatott jogi megkülönböztetést a zsidó értelmiséggel szemben, további elkülönülést segítve elő, az állam keresztény meghatározottsága konzervatív elméletének szellemében.

Az antiszemitizmus a nemesség köreiben politikai visszhang nélkül maradt, és a Szent Szövetség évtizedei alatt elült, de közvetlenül a bécsi konferencia után a liberálisok és a radikális értelmiségiek új mozgalmat kezdeményeztek. Metternich rendőrállamának liberális kritikája és a reakciós porosz kormány elleni éles támadások rövidesen antiszemita kitörésekhez és zsidóellenes pamfletek valóságos özönéhez vezettek. Mivel ezeknek a kormánnyal való szembenállása jóval kevésbé volt nyílt és őszinte, mint a nemes Marwitzé egy évtizeddel azelőtt, inkább a zsidókat támadták, mint a kormányzatot. Az esélyegyenlőség iránt elkötelezve és elutasítva azon arisztokratikus kiváltságok maradványait, melyek gátolták a közéletben való részvételüket, új megkülönböztetést vezettek be a zsidó mint egyén, „testvérünk”, és a zsidóság mint csoport között, mely megkülönböztetés ettől kezdve a baloldali antiszemitizmus fontos ismérvévé vált. Noha nem értették tökéletesen, hogy a kormányzat a társadalomtól kikényszerített függetlenségében miért és hogyan őrzi és védi meg a zsidóságot különálló csoportként, azt látták, hogy fennáll valamiféle politikai kapcsolat, és a zsidó probléma több, mint a zsidó individuum és az emberi tolerancia kérdése. Olyan új, nacionalista kifejezéseket alkottak rájuk, mint „állam az államban” vagy „nemzet a nemzetben”. Az első kifejezés bizonyosan téves, hiszen a zsidóknak nem voltak saját politikai érdekeik, és csupán egy, az állam iránt feltétlenül hűséges társadalmi csoportot alkottak, a második pedig féligazságot tartalmaz, mivel a zsidók társadalmi és nem politikai egységként valóban külön csoportot képeztek a nemzeten belül.³⁵

Poroszországban – Ausztriával és Franciaországgal ellentétben – ez a radikális antiszemitizmus éppen olyan rövid életű és következménymentes volt, mint a nemesség korábbi antiszemitizmusa. A radikálisok egyre inkább beolvadtak annak a gazdaságilag felemelkedő középosztálynak a liberalizmusába, mely alig húsz év elteltével Németország-szerte hangosan követelte az emancipációt és az egyenlőség megvalósítását. Ugyanakkor megalapozott egy határozott elméleti és irodalmi hagyományt, melynek hatása azokban a híres zsidóellenes írásokban is megfigyelhető, amelyekért szerzőjüket, az ifjú Marxot olyan gyakran és igaztalanul vádolták antiszemitizmussal. Az, hogy a zsidó Karl Marx úgy írt, mint az említett zsidóellenes radikálisok, csak annyit bizonyít, hogy ez a fajta zsidóellenes érvelés milyen távol van a valóságos antiszemitizmustól. Marxot mint zsidót ugyanolyan kevésbé zavarta ez a „zsidóság”-ellenes érvelés, mint amennyire Nietzschét Németország elleni saját kijelentései. Az valóban igaz, hogy Marx később nem írt semmit és nem nyilvánított véleményt a zsidósággal kapcsolatban, de ez aligha jelent változást gondolkodásmódjában. Marx kizárólag az osztályharc mint egy társadalmon belüli fogalom problematikájában, valamint a kapitalista termelés zavarainak vizsgálatában mélyült el, amelyben a zsidók sem mint vásárlók, sem mint eladók nem voltak érintve, továbbá teljes érdektelenséget tanúsított a politikai kérdésekkel kapcsolatban, s ez megóvta az állam szerkezetének és a zsidók szerepének további vizsgálatától. Főképpen a marxizmusnak a német munkásmozgalomra gyakorolt erőteljes hatása miatt találkozhatunk a német forradalmi mozgalmakban olyan kevés antiszemita jelenséggel.³⁶ A kor társadalmi küzdelmeiben a zsidóknak alig vagy egyáltalán nem volt jelentőségük.

A modern antiszemita mozgalmak kezdetei mindenhol a tizenkilencedik század utolsó harmadára nyúlnak vissza. Németországban, meglehetősen váratlanul, ismét a nemesség köréből indult ki, melynek államellenes érzelmeit újból felkorbácsolta az, hogy 1871-ben a Porosz Királyság tökéletes nemzetállammá alakult. Bismarck, a Német Birodalom megteremtője, miniszterelnökké választása után közeli kapcsolatokat tartott fenn zsidókkal, ekkor azonban azzal vádolták, hogy a zsidóktól függő helyzetbe került és vesztegetési pénzeket fogadott el. A kormányzat feudális maradványainak felszámolására tett kísérletei és részleges sikerei elkerülhetetlenül ellentétbe állították az arisztokráciával, amely támadásaiban Bismarckot vagy mint Bleichroeder ártatlan áldozatát, vagy mint fizetett ügynökét tüntette fel. Valójában ennek épp a fordítottja állt fenn: Bleichroeder kétségtelenül Bismarck megbecsült és jól fizetett ügynöke volt.³⁷

A feudális arisztokrácia, noha továbbra is megmaradt a közvélemény erőteljes befolyásolójának, önmagában sem elég erős, sem elég fontos nem volt ahhoz, hogy egy olyan valódi antiszemita mozgalmat indítson, mint amely a nyolcvanas években elkezdődött. Vezérük, Stoecker udvari lelkész, alsó középosztálybeli szülők gyermeke, sokkal kevesebb tehetséggel képviselte a konzervatív érdekeket, mint elődei, a romantika korának értelmiségijei, akik ötven évvel korábban megalkották a konzervatív ideológia tanítételeit. Mi több, az antiszemita propaganda hasznosságára nem gyakorlati vagy elméleti megfontolásokból jutott el, hanem a véletlen döbbsentette rá, hogy demagógiával mennyire könnyen megtölthetők amúgy üres gyűléstermek. Ugyanakkor nemcsak hogy nem értette meg hirtelen sikereit, hanem udvari lelkészként, valamint a királyi család és a kormány alkalmazottjaként nem is volt abban a helyzetben, hogy lehetőségeit megfelelően kihasználja. Lelkes előadásai kifejezetten az alsó középosztálynak szóltak, boltosoknak és ügynököknek, kézműveseknek, régi vágású mesterembereknek, akiknek zsidóellenes érzelmeit egyelőre nem – kizárólagosan semmiképpen sem – az állammal szembeni ellentét motiválta.

III. Az első antiszemita pártok

Mielőtt az antiszemitizmus jelentős politikai tényezőként megjelent egyidejűleg Németországban, Ausztriában és Franciaországban, a múlt század utolsó húsz esztendejében pénzügyi botrányok és üzleti csalások sorozata tört ki, melyek forrása a működőtőke-túltermelés volt. Franciaországban rövid idő alatt a

parlamenti képviselők többsége és megszámlálhatatlan kormányhivatalnok keveredett megvesztegetési és más pénzügyi botrányokba, melynek következtében a Harmadik Köztársaság sohasem tudta kiheverni azt a presztízavesztést, melyet fennállásának első évtizedei alatt elszenvedett, míg Ausztriában és Németországban az arisztokrácia kompromittálódott a leginkább. A zsidók mindhárom országban csak közvetítőként működtek, a nagy csalások, a *Panama-ügy* vagy a *Gründungsschwindel* révén egyetlen zsidó család sem emelkedett a legvagyonosabbak közé. A nemeseken, a kormányhivatalnokokon és a zsidókon kívül voltak olyanok, akiket komolyan érintettek azok a csodálatos befektetések, ahol az ígért mesés hasznokat beláthatatlan veszteségek ellensúlyozták. E csoport tagjai főként az alsó középosztályból kerültek ki, amely most hirtelen antiszemitává vált. Ezeket az embereket minden más csoportnál súlyosabban érintették a veszteségek, hiszen kis vagyonokat kockáztattak, melyek végképp elúszhattak. Hiszékenységre komoly indokok találhatók. A belföldi kapitalista expanzió egyre inkább kiszorította a kistulajdonosokat, akik számára élet és halál kérdésévé vált, hogy növelni tudják csekélyke vagyonukat, különben ugyanis elveszítették volna. Tudatára ébredtek, hogy ha nem sikerül felkapaszkodniuk a burzsoázia tagjainak sorába, rövid időn belül proletársorba jutnak. A folyamatos virágzás évtizedei ugyanakkor lassították ezt a folyamatot (noha nem szüntették meg), és félelmük idő előttinek tűnhetett. Ekkor az alsó középosztály érzései még pontosan megfeleltek a rohamos bomlásról szóló marxi jóslatnak.

Az alsó középosztály vagy kis burzsoázia tagjai azokból a kézműves- és kereskedőcéhekből jöttek, amelyeket évszázadokon keresztül egy olyan zárt rendszer védett az élet váratlan csapásai ellen, amely kiszűrte a versenyt, és végső soron az állam védelme alá tartozott. Ennek következményeképpen szerencsétlenségeikért a Manchester-rendszert okolták, amely kitette őket a társadalmi verseny feltételeinek, valamint megfosztotta őket azoktól a különleges kiváltságoktól, melyeket a hatóságoktól nyertek. Így az elsők között követelték a „jóléti állam” megteremtését, melytől nemcsak védelmet vártak a felmerülő veszélyek ellen, hanem abban is reménykedtek, hogy segítségével megtarthatják a családjuktól örökölt foglalkozásokat. Mivel a szabad kereskedelem századának alapvető jellemzője volt az, hogy a zsidók számára minden foglalkozási ág nyitottá vált, szinte magától értetődően úgy gondoltak a zsidókra mint „a Manchester-rendszer végletes alkalmazásának”³⁸ képviselőire, annak ellenére, hogy az igazságtól mi sem állt távolabb.

Ez a közvetett neheztelés, mely először azoknál a konzervatív szerzőknél jelentkezett, akik burzsoáziaellenes írásaikat alkalmanként zsidóellenes támadásokkal vegyítették, határozottan erőre kapott akkor, mikor azok, akik a kormánytól vártak segítséget vagy a csodában bíztak, kénytelenek voltak a bankárok meglehetősen kétes segítségét elfogadni. A kis boltok tulajdonosai szemében a bankár éppolyan kizsákmányolónak tűnt, mint egy nagy ipari vállalkozás tulajdonosa a munkások szemében. De míg az európai munkások saját tapasztalataik és a marxista gazdaságmagyarázatok alapján tisztában voltak azzal, hogy a kapitalista kettős feladatot lát el: kizsákmányolja a munkást és lehetőséget ad neki a termelésre, addig a bolttulajdonost senki sem világosította fel önnön társadalmi és gazdasági rendeltetéséről. Helyzete még a munkásénál is rosszabb volt, hiszen saját tapasztalata alapján a bankárt parazitának és uzsorásnak tartotta, akit csendestárssá kellett előléptetnie, holott – a gyárossal ellentétben – semmi köze sem volt az üzlethez. Viszonylag egyszerű megérteni, hogy azt az embert, aki kizárólag és közvetlenül azért fekteti be a pénzét, hogy több pénzhez jusson, sokkal jobban lehet gyűlölni, mint azt, akinek haszna egy bonyolult és hosszadalmas termelési folyamat áttételein keresztül keletkezik. Mivel akkoriban mindenki, aki tehetett, el akarta kerülni a hitelt – a kistulajdonosok legalábbis mindenképpen –, a bankároknak nem a munkaerő és a termelési kapacitás kihasználói, hanem szerencsétlenség és tragédiák okozói látták.

E bankárok közül sokan voltak zsidók, de ami még fontosabb: a bankár általános alakja – történelmi okokból – határozott zsidó jellemvonásokat viselt. Így az alsó középosztály baloldali mozgalmi és a teljes banktőkeellenes propaganda többé-kevésbé antiszemitává váltak, ami kisebb problémát jelentett az iparilag fejlett Németországban, de komoly nehézséget okozott Franciaországban, valamint – kisebb mértékben – Ausztriában. Rövid ideig úgy tűnt: a zsidók először kerülnek közvetlen ellentétbe egy másik társadalmi

osztállyal az állam beavatkozása nélkül. A nemzetállam keretei között, ahol a kormányzat szerepét többé-kevésbé meghatározta uralkodó helyzete az egymással versengő osztályok felett, egy ilyen összecsapás elképzelhető, bár meglehetősen veszélyes mód lett volna a zsidók helyzetének tisztázására.

E gazdasági-társadalmi tényezőhöz rövid időn belül egy másik társult, mely hosszabb távon veszélyesebbnek bizonyult. A zsidó bankárok helyzete nem a szerencsétlen kisembereknek nyújtott kölcsönöktől függött, hanem elsősorban állami hitelek kibocsátásától. Az apró hitelek azoknak a jelentéktelenebb bankároknak maradtak, akik ily módon készítették elő a maguk – vagyonosabb és tiszteletre méltóbb hittársaikéhoz hasonló – karrierjét. Az alsó középosztály zsidóellenes társadalmi előítéletei igen veszélyes politikai gyújtóbombává váltak, mivel úgy tűnt, hogy a gyűlölt zsidók megindultak a hatalom megszerzésének útján. Hiszen nem voltak már amúgy is kiváló kapcsolataik a kormányzattal? A gazdasági és társadalmi gyűlölet a politikai érvekhez olyan hajtóerőt adott, mely ez idáig tökéletesen hiányzott belőlük.

Engels Frigyes jegyezte meg, hogy az ő idejében az antiszemita mozgalmak főszereplői a nemesek voltak, a kispolgárok a harsogó kórust alkották. Ez nemcsak Németországra, hanem az osztrák keresztényszocializmusra és a francia Dreyfus-ellenes mozgalomra is igaz. Ezekben az esetekben az arisztokrácia utolsó elkeseredett küzdelmében megkísérelte egyesíteni erőit az egyházzal – az osztrák és francia katolikus, valamint a német protestáns egyházzal – a liberalizmus elleni keresztényi harc szellemében, s a tömegre csak a nyomaték kedvéért volt szükség. Nyilvánvalóan nem tudták és nem is akarták megszervezni a tömeget, és abban a pillanatban elfordultak volna tőle, mielőtt elérték céljaikat, de azt felfedezték, hogy az antiszemita jelszavak igen hatékonyan tudják megmozgatni a társadalom jelentős erőit.

Nem Stoecker udvari lelkész követői szervezték az első antiszemita pártokat Németországban. Amikor az antiszemita jelszavak iránti igény felmerült, a radikális antiszemiták azonnal szakítottak Stoecker berlini mozgalmával, és támadást indítottak a kormány ellen, olyan pártokat alapítva, melyeknek képviselői a Reichstagban minden jelentős belföldi ügyben a legnagyobb ellenzéki párttal, a szociáldemokratákkal szavaztak.³⁹ Gyorsan megszabadultak a régi erőkkkel kötött kompromisszumos szövetségtől: Boeckel, az első antiszemita képviselő azoknak a hesseni parasztoknak köszönhetette szavazatait, akiket megvédett „a junkerekkel és a zsidókkal szemben”, vagyis a nemesekkel szemben, akik a földet birtokolták, valamint a zsidókkal szemben, akiknek hiteleitől a parasztok függtek.

Ezek az antiszemita pártok, bármily kicsinyek voltak is, azonnal megkülönböztették magukat más pártoktól. Azzal az igen eredeti önmeghatározással léptek fel, hogy ők nem egy párt a többi között, hanem párt „minden párt fölött”. Az osztály- és pártküzdelmekről gyötört nemzetállamban ez idáig a nemzet egészének képviselőit csak az állam és a kormányzat nyilvánította magát minden párt és osztály fölött állónak. A pártok elfogadottan olyan szervezetek voltak, melynek képviselői szavazóik érdekeiért léptek fel. Bár hatalomra törtek, kimondatlanul is azért küzdöttek, hogy a kormányra bízzák az ellentétes érdekek és képviselőik közötti egyensúly megteremtését. Az antiszemita pártok „minden párt fölött” akartak állni, vagyis nyíltan beismerték: a nemzet egészének képviselői akarnak lenni, meg akarják szerezni a kizárólagos hatalmat, birtokba akarják venni az államgépezetet, az állam helyébe önmagukat akarják helyezni. Ugyanakkor, mivel továbbra is pártként szerveződtek, nyilvánvaló volt, hogy a hatalomhoz pártként akarnak hozzájutni annak érdekében, hogy szavazóik uralják a nemzetet.

A nemzetállam politikai közössége akkor jött létre, mikor egyetlen csoport már nem volt képes a hatalom kizárólagos birtoklására, így a kormányzatnak tényleges politikai szabályokhoz kellett alkalmazkodnia, melyek nem függtek társadalmi vagy gazdasági szempontoktól. A baloldali forradalmi mozgalmak, amelyek a társadalmi feltételek radikális megváltoztatásáért harcoltak, sohasem érintették közvetlenül ezt a legfőbb politikai autoritást. Harcoltak a burzsoázia hatalma és az államra gyakorolt befolyása ellen, ugyanakkor mindig készek voltak a kormányzati irányítás alá rendelni magukat a külügyek terén, ahol a feltételezetten egységes nemzet érdekei forogtak kockán. A különböző antiszemita csoportok programjai azonban már

kezdetől fogva elsősorban a külügyekkel foglalkoztak; forradalmi hevületük inkább a kormány, mint egy meghatározott társadalmi osztály ellen irányult, és valójában a nemzetállam politikai szabályait kívánták lerombolni pártalakulataik révén.

Annak az igénynek azonban, hogy egy párt más pártok fölött álljon, fontosabb vonásai is voltak, mint az antiszemitizmus. Ha csak a zsidóktól való megszabadulásról lett volna szó, Fritsch javaslata, melyet egy korai antiszemita kongresszuson⁴⁰ tett, sokkal gyorsabb eredményt hozott volna. A javaslat értelmében nem egy új pártot kellett volna létrehozni, hanem addig terjeszteni az antiszemitizmust, míg minden párt ellenséges nem lesz a zsidókkal szemben. Fritsch javaslata azért talált süket fülekre, mert ekkorra az antiszemitizmus nemcsak a zsidóktól, hanem a nemzetállam politikai közösségétől való megszabadulás eszközévé is vált.

Hasonlóképpen nem volt véletlen, hogy az antiszemita pártok megjelenése egybeesett az imperializmus kialakulásával. Követelései nagyjából egybeestek az antiszemitizmustól mentes Nagy-Britanniában, valamint a szélsőségesen antiszemita európai pán-mozgalommal.⁴¹ Ezek az új jelenségek csak Németországban származtak közvetlenül az antiszemitizmusból, s az antiszemita pártok egyrészt megelőzték, másrészt túlélték az olyan pusztán imperialista csoportokat, mint az Alldeutscher Verband és mások, melyek hasonlóképpen párt felettinek kiáltották ki magukat.

Az ügy fontosságára jellemző az az adat, hogy a tényleges antiszemitizmustól mentes csoportok – amelyek elkerülték az antiszemita pártok sarlatán módszereit, és ezért látszólag nagyobb eséllyel pályáztak a végső győzelemre – végül feloldódtak az antiszemita mozgalomban vagy egyszerűen megszűntek. Az antiszemita meggyőződése – hogy a kizárólagos hatalomra való törekvésük nem egyéb, mint amit a zsidók már megvalósítottak – előnyt adott nekik egy belpolitikai program megvalósításában, mivel a politikai hatalom megszerzésének feltétele volt a társadalmi küzdelemben való bekapcsolódás. Éppen úgy igényt tarthattak a zsidók elleni harcra, ahogyan a munkások harcoltak a burzsoázia ellen. Javukra szólt, hogy miközben a zsidókat támadták, akiket a kormányzat mögött álló titkos hatalomnak tekintettek, nyíltan támadhatták magát az államot, a zsidók iránt csak enyhe és másodlagos antipátiával viseltető imperialista csoportok viszont sohasem találták meg a kapcsolatot a korszak nagy társadalmi problémáival.

Az antiszemita pártok másik igen jellemző ismérve volt, hogy azonnal egy európai, nemzetek feletti mozgalom szervezésébe fogtak, szembeszegülve így a terjedő nacionalista jelenségekkel. A nemzetek feletti elem bevezetésével egyértelművé tették, hogy nemcsak a nemzeti politikai uralomra törnek, hanem egy lépéssel továbblépve egy „minden nemzet feletti” összeurópai kormányzatot képzeltek maguk elé.⁴² Ez a második, forradalmi elem jelentette az alapvető szakítást a status quóval; erről sokszor megfélemlenek, hiszen maguk az antiszemita, részben hagyományaik miatt, részben azért, mert folyamatosan hazudtak, propagandájukban a reakciós pártok nyelvezetét használták.

Az a bensőséges kapcsolat, mely a zsidó lét különleges körülményeit és az ilyen csoportok ideológiáját összefűzi, egy „nemzet feletti” elven szerveződött csoportnál sokkal nyilvánvalóbb, mint egy pártok felett álló párt esetében. A nemzeti Európában egyértelműen a zsidóság volt az egyetlen összeurópai jelenség. Nyilvánvalónak tűnt, hogy ellenfeleiknek, ha fel akarták venni a harcot a minden nemzet politikai életét uraló titkos társasággal, hasonló elvek alapján kellett szerveződniük.

Ez az érvelés propagandaként ugyan hatásos volt, de a nemzetek feletti antiszemitizmusnak ennél általánosabb mozgatói voltak. A múlt század végén, különösen a francia–porosz háború után, egyre többen érezték úgy, hogy Európa nemzeti alapokon történő szerveződése idejétmúlt, mert képtelen megfelelni az új gazdasági kihívásnak. Ez az érzés jelentős mértékben elősegítette a szocializmus nemzetközi elterjedését, ami viszont erősítette az alapérzést. Széles körben terjedt az a meggyőződés, hogy léteznek azonos érdekek Európában.⁴³ Míg azonban a nemzetközi szocialista szervezetek passzívan és minden érdeklődés nélkül viszonyultak külpolitikai kérdésekhez (vagyis éppen azokhoz a problémákhoz, ahol az internacionalizmus került volna szóba), az antiszemita a külpolitikával kezdtek, és a belpolitikai problémákra is nemzetek feletti megoldást javasoltak. Ha nem az ideológiát, hanem a különböző pártok programjait vizsgáljuk meg,

azt vehetjük észre, hogy a szocialisták, akik belpolitikai kérdésekkel foglalkoztak, sokkal inkább beilleszkedtek a nemzetállam struktúrájába, mint az antiszemiták.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szocialista internacionalizmus nem volt őszinte. Éppen ellenkezőleg, e meggyőződés sokkal erősebb és – mellékesen – régebbi volt, mint az osztályérdekek közösségének felfedezése, mely keresztülvágta a nemzetállamok határait. Ugyanakkor a mindenek felett álló osztályharc tudata elfeledtette a munkáspártokkal azt az örökséget, melyet a francia forradalom hagyott rájuk, és mely megteremthette volna egy világos politikai elmélet kidolgozásának lehetőségét. A szocialisták kimondatlanul is meghagyták az emberiség nagy családjában létező „nemzet a nemzetek között” eredeti elvét, de nem találták meg annak módját, hogyan változtathatnák ezt szuverén államok világában is felhasználható ideológiává. Következésképp internacionalizmusuk egy mindenki által osztott belső meggyőződéssé, a nemzeti függetlenséggel szembeni egészséges érdektelenségük pedig egy meglehetősen egészségtelen és furcsa külpolitikai érdektelenséggé vált. Mivel a baloldali pártok nem elvi alapon álltak szemben a nemzetállammal, hanem pusztán a nemzeti függetlenség eszméjével, mi több, kimondatlan reményeket tápláltak egyfajta szövetségi szerkezet megteremtésére (ezen minden nemzet egyenlő feltételekkel történő integrációját értve, mely valamiképp feltételezte a nemzeti függetlenséget és az elnyomott népek felszabadulását), kiválóan tudtak működni a nemzetállam keretei között, sőt e társadalmi és politikai szerkezet hanyatlásakor ők alkották az egyetlen olyan csoportot, mely nem merült el expanzionista képzelgésekben, más népek elpusztításának gondolatában.

Az antiszemiták nemzetfelettsége a nemzetközi szerveződés kérdését gyökeresen ellentétes nézőpontból közelítette meg. Céljuk egy olyan mindenek felett álló főszervezet létrehozása volt, mely elpusztított volna minden helyi, nemzeti szervezetet. Annak ellenére hirdethettek ultranacionalista ideológiát, hogy céljuk saját nemzetük politikai szervezetének elpusztítása volt, mivel a törzsi nacionalizmus, kérlelhetetlen hódítási kényszerével, elsődleges erőt jelentett a szuverén nemzetállam szűk és szerény határának megnyitásához.⁴⁴ Minél hatékonyabb a sovinszta propaganda, annál egyszerűbb a közvélemény meggyőzése egy nemzet feletti szervezet szükségességéről, mely hatalmi monopóliuma és az erőszak eszközei révén, nemzeti megkülönböztetés nélkül uralkodhat.

Nem lehet kétségünk afelől, hogy a zsidó nép különleges összeurópai helyzete éppolyan jól szolgálhatta a szocialisták szövetségi érdekeit, mint a nemzetfeletti gonosz terveit. Ugyanakkor a szocialisták olyannyira el voltak foglalva az osztályharcral és olyan kevésbé érdekelte őket saját örökölt gondolataik politikai konzekvenciája, hogy a zsidókkal mint politikai tényezővel csak akkor kezdtek el foglalkozni, mikor az antiszemitizmus már javában dúlt és vetélytársként jelent meg a belpolitikai szintéren. Nemcsak arra nem voltak felkészülve, hogy a zsidóügyet elveikbe illesszék, hanem attól is féltek, hogy az egész kérdést érintsék. Itt, ahogyan más nemzetközi kérdésekben, átadták a terepet a nemzetfelettség szószólóinak, akik attól fogva a világ problémáira adott válasz kizárólagos ismerőiként tűnhettek fel.

A századforduló idején a hetvenes évek botrányainak hatása már elmúlt, és az általános jólét időszaka, kiváltképp Németországban, idejétmúlttá tette a nyolcvanas évek éretlen agitációit. Senki sem sejtette, hogy a haladék csak időleges, és a megoldatlan politikai kérdések, a nyugvópontra nem jutott politikai gyűlölködések megkettőzött erővel és erőszakossággal bukkannak fel ismét az első világháború után. A németországi antiszemita pártok kezdeti sikerek után jelentéktelenségbe szürkültek, vezetőik csak rövid időre rázták fel a közvéleményt, majd eltűntek a történelem süllyesztőjében a többi zavart elmeháborodott vagy mindenre gyógyírt kínáló sarlatán között.

IV. Baloldali antiszemitizmus

Ha nem sújtának bennünket saját korunk antiszemitizmusának rettentő következményei, vélhetően kevesebb figyelmet fordítottunk volna az antiszemitizmus németországi kialakulására. A tizenkilencedik századi antiszemitizmusnak mint politikai mozgalomnak tanulmányozására Franciaország tűnik a legalkalmasabbnak, ahol csaknem egy évtizedig uralta a politikai életet. Mint a közvélemény meghódításáért más, tiszteletre méltóbb gondolatokkal vetélkedő politikai erő, legteljesebb formáját Ausztriában érte el.

Egyetlen másik országban sem nyújtottak zsidók annyi szolgáltatást az államnak, mint Ausztriában, melynek nemzetiségeit kizárólag a Habsburg-ház dualista monarchiája tartotta össze, és ahol a zsidó állami bankár – ellentétben más európai országokkal – túlélte a monarchia pusztulását. Éppen úgy, mint a fejlődés kezdetén, a tizennolcadik század elején, Samuel Oppenheimer hitelei valójában most is megegyeztek a Habsburg-ház hiteleivel, s „végeredményben az osztrák hitel azonos volt a Creditanstalt hiteleivel”,⁴⁵ vagyis a Rothschild-bankházzal. Noha a Duna menti monarchia lakossága korántsem volt homogén – ami a nemzetállam kialakulásának legfontosabb feltételét jelentette –, ez a térség nem kerülhette el, hogy a felvilágosult despotizmus alkotmányos monarchiává alakuljon, valamint hogy létrejöjjön a modern közigazgatás. Ami azzal járt, hogy az új alakulat szükségképpen átvette a nemzetállam bizonyos intézményeit. Valamilyen oknál fogva a modern osztályszerkezet nemzetiségi törésvonalak mentén alakult ki, így bizonyos nemzetiségeket meghatározott osztályokkal vagy legalábbis foglalkozásokkal kezdtek azonosítani. A német vált uralkodó nemzetiséggé, körülbelül úgy, ahogy a burzsoázia vált a nemzetállamok uralkodó osztályává. A magyar földbirtokos arisztokrácia talán hangsúlyosabb, de alapvetően azonos szerepet töltött be, mint más országokban a nemesség. Az államhatalom mindent elkövetett annak érdekében, hogy megőrizze távolságát a társadalomtól, s hogy minden nemzetiséget uralma alatt tarthasson, éppen úgy, ahogyan a nemzetállam viselkedett osztályaival szemben. A következmény a zsidók számára az lett, hogy a zsidóság sem nem olvadhatott egybe más nemzetiségekkel, sem nem válhatott külön nemzetiséggé, csakúgy, ahogyan a nemzetállamban sem olvadhatott egybe más osztályokkal, illetve nem válhatott külön osztállyá. A nemzetállamokban a zsidók az államhoz fűződő viszonyuk miatt különböztek a társadalom minden más osztályától, Ausztriában a Habsburg-monarchiához fűződő sajátos viszonyuk miatt különböztek minden más nemzetiségtől. És ahogyan mindenütt, ahol egy párt, mely nyílt ellentétbe került az állammal, antiszemitává vált, úgy Ausztriában is minden nemzetiség, mely nemcsak a mindent átszövő nemzetiségi küzdelemben bonyolódott bele, hanem szembekerült a monarchiával is, harcát a zsidók elleni támadással kezdte. Mégis jelentős különbségekkel zajlottak le az ilyen ellentétek Ausztriában és Németországban vagy Franciaországban. Ausztriában egyrészt élesebben jelentkeztek, másrészt az első világháború kitörésekor minden nemzetiség, vagyis a társadalom minden rétege ellentétben állt az állammal, a lakosság tehát Közép- vagy Nyugat-Európa más területeihez képest jobban át volt itatva aktív antiszemitizmussal.

Az ellentétek közül kiemelkedik a birodalom megszűlése után megerősödött német nemzetiség fokozódó államellenessége, mely az 1873-as pénzügyi összeomlást követően felfedezte az antiszemita jelszavak használhatóságát. A társadalmi helyzet ebben az időben lényegében a németországi volt azonos, de a szociális propaganda a középosztály szavazatainak megnyerése érdekében hirtelen heves államellenes támadásba kezdett, nyíltabban kifejezve az országgal szembeni illojalitását. Mi több, a Schönerer vezette Német Liberális Párt kezdettől fogva az alsó középosztály pártja volt, a nemességhez nem kötődött, hangsúlyosan baloldali nézeteket vallott. Noha valódi tömegbázist kiépíteni képtelen volt, a nyolcvanas évek során jelentős sikereket könyvelhetett el az egyetemeken, ahol létrehozta az első, nyíltan antiszemita egyetemi csoportokat. Schönerer antiszemitizmusa, mely eleinte szinte kizárólag a Rothschildok ellen irányult, jelentős munkásmozgalmi támogatókhoz juttatta, akik őt megtévedt valódi radikálisnak tartották.⁴⁶ A leginkább az szólt mellette, hogy zsidóellenes kirohanásait felmutatható tényekre tudta alapozni: mint az osztrák Reichsrat tagja, azért küzdött, hogy államosítsák az osztrák vasutat, melynek jelentős része egy 1836-ban kelt állami rendelet következtében 1886-ig a Rothschild-ház kezében volt. Schönerernek sikerült összegyűjtenie négyszázezer aláírást a rendelet megújítása ellen, melynek révén a zsidókérdés a közvélemény homlokterébe került. A Rothschild-bankház és a monarchia pénzügyi érdekeinek összefonódása akkor vált

világossá, mikor a kormány olyan megújítási feltételeket szabott, melyek az államnak éppen úgy előnytelenek voltak, mint a lakosságnak. Ausztriában a nyílt antiszemita mozgalom kezdeteit Schönerernek ebben az ügyben kifejtett tevékenysége jelenti.⁴⁷ Az osztrák mozgalom lényege az volt, hogy ellentétben a német Stoecker-féle propagandával, olyan ember kezdeményezte és vezette, akinek tisztességéhez nem férhetett kétség, s így nem korlátozódott a kizárólag propagandaeszközként használt antiszemitizmusra, hanem szinte azonnal pángermán ideológiává fejlődött, amely az antiszemitizmus minden más német változatánál jobban hatott a nácizmusra.

Egy második antiszemita párt, a Lueger vezette keresztényszocialisták időleges győzelmet arattak Schönerer hosszú távon sikeres mozgalma felett. Schönerer csaknem annyit támadta a katolikus egyházat és annak az osztrák politikai életre gyakorolt befolyását, mint a zsidókat, ezzel szemben a keresztényszocialisták katolikus pártként kezdettől fogva azoknak a reakciós erőknek a szövetségét keresték, melyek oly segítőkésznek mutatkoztak Németországban és Franciaországban. A szociáldemokratákkal együtt átvészelték a monarchia felbomlását, és a háború utáni Ausztria legbefolyásosabb csoportjává váltak. A Keresztényszocialista Párt, jóval az Osztrák Köztársaság kikiáltása előtt, még a múlt század kilencvenes éveiben, mikor Lueger antiszemita kampányával megszerezte Bécs polgármesteri címét, átvette a nemzetállamnak a zsidókhoz fűződő jellegzetesen ellentmondásos viszonyát, az értelmiséggel szemben tanúsított ellenségeségét, a zsidó pénzemberekkel fenntartott barátságát. A legkevésbé sem véletlen, hogy a szocialista munkásmozgalommal folytatott véres hatalmi harc után éppen akkor vették át az államgépezet irányítását, mikor Ausztria – immár csak német nemzetiségére redukálva – mint nemzetállam megalakult. Kiderült: ez az egyetlen párt, amely alkalmasnak bizonyulhatott erre a szerepre, s mely már a monarchia idején népszerűséget szerzett nacionalizmusával. A német eredetű Habsburg-ház mindig bizonyos előnyben részesítette német alattvalóit, s a keresztényszocialisták sohasem támadták a monarchiát. Feladatuk inkább az volt, hogy a német nemzetiségűek jelentős részét megnyerjék egy alapvetően népszerűtlen kormányzat számára. Antiszemitizmusuknak nem voltak következményei; Lueger bécsi polgármester évei valójában egyfajta aranykort jelentettek a zsidók számára. Függetlenül attól, hogy propagandájuk szavazatok megnyerése érdekében mit hirdetett, sohasem jelentették ki Schönererrel és a pángermánokkal együtt, hogy „az antiszemitizmust a nemzeti ideológia vezető erejének, egy valóságos népi meggyőződés alapvető kifejeződésének, ily módon a század fontos nemzeti eredményének”⁴⁸ tartják. Annak ellenére, hogy éppen annyira az egyházi körök befolyása alatt álltak, mint a francia antiszemita mozgalom, zsidóellenes támadásaik szükségszerűen korlátozottabbak maradtak, hiszen nem támadták a monarchiát úgy, ahogyan a francia antiszemiták támadták a Harmadik Köztársaságot.

A két osztrák antiszemita párt sikerei és kudarcai jelölik a társadalmi ellentétek jelentéktelenségét a korszak hosszú távú problémáival szemben. A kormány minden ellenfelének csatasorba állításához képest az alsó középosztály szavazatainak megszerzése csak időleges előnyt jelenthetett. Mi több, Schönerer mozgalmának központjai olyan német ajkú, zsidóktól egyáltalán nem lakott tartományokban alakultak ki, amelyekben a zsidókkal való verseny vagy a zsidó bankárok gyűlölete ismeretlen volt. A városi központokkal ellentétben e tartományokban a pángermán mozgalom fennmaradása és annak erőszakos antiszemitizmusa kizárólag annak volt köszönhető, hogy ezekre a területekre alig jutott a háború előtti időszak általános jólétéből, mely a városi lakosságot megbékítette a kormánnyal.

A pángermán mozgalomnak tulajdon országa és annak kormánya iránti teljes illojalitása, mely a bismarcki birodalom iránti hűséget felváltotta, valamint az ebből következő, államtól és területtől független nemzet eszméje, Schönerer csoportját egy valóságos imperialista ideológiához vezette, magyarázatot kínálva az irányzat időleges gyengeségére és végső erejére. Arra is indokul szolgálhat, hogy a németországi Pángermán (*Alldeutschen*) Párt, amely megrekedt az egyszerű sovinizmus keretei között, miért maradt oly hihetetlenül gyanakvó ausztriai német elvtestvéreivel szemben, és miért utasította el a felkínált kézfogást. Az ausztriai mozgalom többet óhajtott annál, hogy pártként szerezze meg a hatalmat és birtokolja az államgépezetet, Közép-Európaforradalmi átalakítását tűzte ki célul, melyben az ausztriai németek, megerősödve és

összefogva a németországi németekkel, uralkodó néppé válnának, a térség más népcsoportjait éppolyan félszolgaságra vetve, mint amilyenben Ausztria szláv népei voltak. Az ausztriai pángermán mozgalmat, az imperializmussal való igen közeli kapcsolata miatt, valamint a miatt az alapvető változás miatt, melyet a nemzet fogalmában hozott, csak később fogjuk elemezni. Belátható, hogy nem pusztán – következményeiben semmi esetre sem – egy tizenkilencedik századi előkészítő mozgalommal van dolgunk; e mozgalom az antiszemitizmus minden más válfajánál szorosabb kapcsolatban áll saját évszázadunk történéseivel.

Mindennek éppen ellenkezője igaz a francia antiszemitizmusra. A Dreyfus-ügy a tizenkilencedik századi antiszemitizmus ideológiai és politikai aspektusait hozta felszínre; a nemzetállam különleges körülményeiből kinövő antiszemitizmus itt érte el csúcspontját. Ennek ellenére agresszivitása későbbi eseményeket vetít előre, néha úgy tűnik, az ügy főszereplői egy majd három évtizeddel később bemutatandó színielőadás kosztümös főpróbáját játsszák el. Benne fellelhetők voltak mindazok a felszín alatti vagy nyílt politikai, társadalmi tényezők, melyek a zsidókérdést kiemelt szerephez juttatták a tizenkilencedik században. Az ügyet korai kitörése ugyanakkor egy tizenkilencedik századi ideológia keretei közé szorította, mely, noha túlélte valamennyi francia kormányt és politikai válságot, valójában sohasem illeszkedett bele a huszadik század politikai körülményeibe. Mire az 1940-es vereséget követően – a vichyi kormány alatt – a francia antiszemitizmus egyedülálló lehetőséghez jutott, már meglehetősen idejétmúlt és főként használhatatlan volt, amit német náci szerzők természetesen nem mulasztottak el megjegyezni.⁴⁹ Nem volt befolyással a náciizmus kialakulására, és inkább önmagában jelentős, mint a végső tragédia történelmi tényezőjeként.

E korlátozott hatás legfőbb oka az, hogy a francia antiszemita pártok – hazai politikai erőszakosságuk ellenére – nem álltak elő nemzet feletti követelésekkel. Végül is a legrégebbi és a legteljesebben kifejlődött európai nemzetállamhoz tartoztak. Pusztán pártpolitikai megfontolásból egyetlen antiszemita sem próbálkozott egy „párt feletti párt” szervezésével vagy az állam megszüntetésével. A néhány államcsínykísérletet, mely antiszemita és magas rangú katonatisztek szövetségének volt tulajdonítható, ügyetlenül szervezték és gyorsan leleplezték.⁵⁰ 1898-ban tizenkilenc képviselőt sikerült bejuttatni antiszemita kampánnyal a parlamentbe, de ezt a megismételhetetlen sikert gyors hanyatlás követte.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy ez volt az első eset, amikor egy más jellegű politikai ügyben az antiszemitizmus katalizátorként szerepelt. Ez elsősorban az igen csekély többséggel megszavazott Harmadik Köztársaság tekintélyhiányának volt köszönhető. A tömegek szemében az állam a monarchiával együtt vesztette el tekintélyét, így az államot ért támadásokat senki sem tekintette szentségtörésnek. Az erőszak első franciaországi kitörései kísértetiesen hasonlítanak az osztrák és a német köztársaság első világháború utáni, hasonló jelenségeire. A náci diktatúrát gyakran kapcsolták össze az úgynevezett „államtisztelettel”, s még történészek figyelmét is elkerülte a közhely: a náciak kihasználták, hogy összeomlott az állami tekintély, mely az Isten kegyelméből a trónra került uralkodó tiszteletéből eredt, s az a köztársaságokban aligha fordul elő. Franciaországban már ötven évvel azelőtt számos vereséget szenvedett az állam tisztelete, hogy a közép-európai országok érzékelték a tekintélycsorbulást. Sokkal egyszerűbb volt a zsidókat és az államot együtt támadni ott, mint Közép-Európában, ahol a zsidókat azért támadták, hogy ezen keresztül támadhassák az államot.

Mi több, a francia antiszemitizmus éppen annyival idősebb európai társainál, amennyivel a franciaországi zsidó emancipáció, mely a tizennyolcadik század végén következett be. A francia forradalmat előkészítő felvilágosodás képviselői elvi alapon vetették meg a zsidókat; a sötét középkor maradványainak tekintették és mint az arisztokrácia pénzügyi képviselőit gyűlölték őket. Franciaországban a zsidók kinyilvánított barátai kizárólag azok a konzervatív írók voltak, akik elítélték a zsidóellenes vélekedéseket „mint a tizennyolcadik század divatos nézeteit”.⁵¹ A liberálisabb vagy radikálisabb szerzők számára egyfajta hagyománnyá vált a maguk patriarchális öngazgatási viszonyai között élő és más államot el nem ismerő zsidóktól óvni a közvéleményt.⁵² A francia forradalom idején és azt követően a francia papság és a francia arisztokrácia felsorakozott az antiszemita érzelmeket hangoztatók mellé, bár más, sokkal materiálisabb okoknál fogva. Azzal vádolták a forradalmi kormányt, hogy az egyházi birtokok áruba bocsátását azért rendelte el, hogy

fizethessen „a zsidóknak és a kereskedőknek, akiknek a kormány eladósodott”.⁵³ Ezek a régi érvek, melyek Franciaországban valahogy fennmaradtak az egyház és az állam vég nélküli küzdelmében, csak tovább szították az általános erőszakot és elkeseredést, melyet más, jóval újabb erők keltettek a századforduló táján.

Elsősorban az egyház antiszemita fellépése miatt állt ki végül a francia szocialista mozgalom az antiszemita propaganda ellen a Dreyfus-ügyben. Addig azonban a franciaországi baloldali mozgalmak nyíltan hirdették zsidóellenes érzelmeiket. A francia liberalizmus és radikalizmus forrásának tekintett felvilágosodás tizennyolcadik századi hagyományait folytatva, a zsidóellenes érzület az egyházellenesség elidegeníthetetlen része volt. Mindezt erősítette, hogy az elzászi zsidók továbbra is abból éltek, hogy a parasztnak pénzt kölcsönöztek, amit Napóleon 1808-as dekrétuma is rögzített. Amikor Elzászban megváltoztak a körülmények, a baloldali antiszemitizmus új erőre lelt a Bourbonok pénzügyeiben jelentős szerepet játszó, Lajos Fülöppel közeli kapcsolatban álló és III. Napóleon idején virágzó Rothschild-ház pénzügypolitikájában.

E nyilvánvaló és meglehetősen felszínes motivációk mögött rejtőzött egy mélyebb, a sajátos francia radikalizmus kialakulásában alapvető szerepet játszó ok, mely kis híján sikerrel fordította szembe a teljes francia baloldali mozgalmat a zsidósággal. A francia gazdaságban a bankárok sokkal fontosabb szerepet tölthettek be, mint más kapitalista országokban, és a francia iparfejlődés – egy rövid fellendülés után – III. Napóleon idején olyan messze le volt maradva más országoktól, hogy a prekapitalista szocialista tendenciák megőrizhették jelentős befolyásukat. Az az alsó középosztály, mely Németországban és Ausztriában csak a hetvenes-nyolcvanas évekre vált antiszemitává – ekkorra ugyanis annyira elvesztette reményeit, hogy a reakciós politika éppúgy sikerrel használhatta fel, mint az új tömegirányzatok –, Franciaországban már akkor antiszemita volt, amikor mintegy ötven évvel korábban a munkásosztály segítségével 1848 forradalmát kérészerűen sikerre vitte. A negyvenes években a forradalmi alsó középosztály orgánuma, a baloldali sajtó kitörő lelkesedéssel fogadta Toussenel *Les Juifs, Rois de l'Epoque* című munkáját, mely a Rothschild-ház-ellenes pamfletzőn legjelentősebb írása volt. A Toussenel által kevésbé kifejtve és nem annyira bonyolultan leírt érzelmek alig tértek el a fiatal Marx nézeteitől. Toussenel Rothschild-ellenes támadása valójában csak Boerne tizenöt évvel korábban kelt párizsi leveleinek kevésbé tehetséges, de jobban kimunkált változata volt.⁵⁴ Ezek a zsidók szintén összetévesztették a zsidó bankárt a kapitalista rendszer egy fontos szereplőjével; nos, ez a tévedés mind a mai napig érvényesül Franciaországban a városi és az alsóbb kormányzati bürokráciában.⁵⁵

Ugyanakkor a köznapi antiszemita érzelmeknek ez a kitörése, melyet a zsidó bankárok és elkeseredett klientúrájuk közötti gazdasági ellentét mozgatott, jelentős politikai tényezőként nem játszott nagyobb szerepet, mint más, pusztán gazdasági vagy társadalmi ellentétekből adódó konfliktus. III. Napóleon húszéves uralkodása a francia zsidóság számára éppen úgy a biztonság és a jólét évtizedeit jelentette, mint az első világháború előtti évtizedek a németországi és ausztriai zsidók számára.

A francia antiszemitizmus egyetlen formája, mely megőrizte erejét és tovább élt, mint a társadalmi antiszemitizmus, valamint az egyházellenes értelmiségiek megvetése, az általános idegengyűlölettel volt összefüggésben. Különösen az első világháború után a zsidókban az idegen sztereotípiáját kezdték látni. A bennszülött és a keleti „betolakodó” zsidók közötti elkülönülés minden nyugat- és közép-európai országban lezajlott. Németországban és Ausztriában pontosan ugyanúgy kezelték az oroszországi és a lengyel zsidókat, ahogyan Franciaországban bántak a romániai vagy németországi zsidókkal. Éppúgy húzták az orrukat Németországban a Poznanból érkezett zsidókra vagy Ausztriában a galíciai zsidókra, ahogy Franciaországban az elzászi zsidókra tekintettek. De csak Franciaországban emelkedett ez a belpolitikai szintéren nagy jelentőségre, vélhetően azért, mert a Rothschildok, akik a zsidóellenes támadások céltáblájává váltak, éppen Németországból vándoroltak Franciaországba. Így a második világháború kitöréséig természetessé vált a zsidókat a nemzeti ellenséggel való lepaktálással gyanúsítani.

A modern mozgalmakkal összehasonlítva veszélytelen nacionalista antiszemitizmus Franciaországban sohasem volt a reakciók és a sovíniszták monopóliuma. Ezen a ponton Daladier háborús kormányának

propagandaminisztere, Jean Giraudoux, az író, tökéletesen egyező véleményen van⁵⁶ Pétainnel és a vichyi kormánnyal, mely bármily erősen próbálta is, képtelen volt áttörni e divatjamúlt zsidóellenesség korlátait. A kudarc annál inkább szembetűnő, hiszen francia földön termett az a kiváló antiszemita, aki tökéletesen tisztában volt az új fegyver hatásával és lehetőségeivel. Kizárólag az intellektuális viszonyokra jellemző, hogy Franciaországban, ahol az antiszemitizmus társadalmi, szellemi leértékelődése, más európai országokkal ellentétben, nem ment végbe, ezt az embert jelentős regényíróként tartják számon.

Louis Ferdinand Céline igen egyszerű, eredeti elmélete éppen azt az ideológiai fantáziát jelenítette meg, amelyet a racionális francia antiszemitizmus nélkülözött. Annyit állított csupán, hogy a zsidók akadályozták meg Európa egy egységgé fejlődését, 843 óta ők okoztak minden európai háborút, valamint Franciaország és Németország elpusztítására törnek a kölcsönös ellentétek örökös szításával. E nagyszabású történelemmagyarázatot Céline a müncheni egyezmény idején írt és a háború első hónapjaiban kiadott *Ecole des Cadavres* című munkában fejtette ki. A kérdésről korábban kiadott pamfletjében (*Bagatelle pour un Massacre* [1938]) – bár az európai történelem vezérmotívumához még nem ad hozzá új nézeteket – már meglepően egyedi megközelítéssel él, kikerülve a külföldi és a hazai, a jó és a rossz zsidók közötti különbségtételt, nem bajlódva megfelelő jogi formulák kidolgozásával, egyenesen a problémagóc közepébe vág: követeli minden zsidó kiirtását.

Céline első könyvét nagyon kedvezően fogadták Franciaország vezető értelmiségije, akiknek egyrészt tetszett a zsidók elleni támadás, másrészt meg voltak győződve róla, hogy a mű csupán érdekes új irodalmi elmeszülemény.⁵⁷ Éppen emiatt nem vették komolyan a hazai francia fasiszták Céline-t, noha a nácik mindig tudták róla, hogy ő az egyetlen igazi francia antiszemita. A francia politikusokat megóvta velük született jó érzékük, mélyen gyökerező tekintélytudatuk, hogy befogadjanak egy örült sarlatánt. Ennek folytán a németek, amikor – hasztalan – erőfeszítéseket tettek, hogy meggyőzzék a francia népet: a zsidók kiirtása minden bajra orvosság volna a nap alatt, legjobb meggyőződésük ellenére kénytelenek voltak olyan alkalmatlan támogatókat használni, mint a Mussolini-követő Doriot, vagy Pétain, az öreg francia sovíniszta, aki kora egyetlen problémáját sem értette meg. Az a mód, ahogyan ez a helyzet kialakult azokban az években, amikor a franciák hivatalból és magánemberként is készségesen együttműködtek a nácikkal, világosan mutatja, hogy milyen hatástalan a tizenkilencedik századi antiszemitizmus a huszadik század új politikai céljaira még egy olyan országban is, ahol tökéletesen kifejlődött és túlélte a közgondolkodás minden változását. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy olyan tehetséges újságírók, mint Edouard Drumont, vagy olyan jelentős kortárs írók, mint Georges Bernanos, azt az ügyet szolgálták, amely valójában örültek és sarlatánok támogatását igényelte.

Lényeges szempontnak tekinthető, hogy Franciaországban nem alakult ki valódi imperialista párt. Ahogy számos francia gyarmatügyi politikus hangoztatta,⁵⁸ a világ felosztásában, az afrikai társasjátékban csak egy francia-német szövetség kelhetett volna versenyre Angliával. Hiába táplált Franciaország ellenségeséget Angliával szemben, mégsem engedett a kísértésnek. Franciaország volt és maradt – megcsappant befolyással – a par excellence nemzet a kontinensen, és erőtlén imperialista kísérletei általában új nemzeti függetlenségi mozgalmakat szültek. Mi több, mivel a francia antiszemitizmust elsősorban a tisztán nemzeti francia-német ellentét mozgatta, a zsidóügy kimaradt az imperialista politikai praktikákból, holott, például a kevert, arab-zsidó lakosságú Algéria esetében, erre kiváló lehetőség kínálkozott.⁵⁹ A francia nemzetállamot brutálisan megsemmisítő német megszállás, a német megszállók és a vesztes franciák csúfos szövetsége megmutatta, a dicső múlt mily kevés erőt jelentett korunkra a par excellence nemzet számára, hiszen alapvető politikai berendezkedése változatlan maradt.

V. A biztonság aranykora

Csak két évtized választotta el az antiszemitizmus ideiglenes hanyatlását az első világháború kitörésétől.

Ezt az időszakot, igen helytállóan, a „biztonság aranykoraként”⁶⁰ jellemezték. A benne élők közül kevesen érezték a nyilvánvalóan idejétmúlt politikai berendezkedés örökölt gyengeségét, mely a fenyegető világvége-jóslatok ellenére talmi csillogással, megmagyarázhatatlan, monoton makacssággal működött tovább. Egymás mellett, látszólag megőrizve stabilitását, próbált meg fennmaradni – továbbra is a brit birodalom vigyázó tekintetének felügyelete alatt – Oroszország anakronisztikus despotizmusa, Ausztria korrupt bürokráciája, Németország örült militarizmusa és az állandó válsággal küzdő, lélektelen francia köztársaság. E kormányzatok egyike sem volt kiváltképp népszerű, és mindannyian egyre növekvő belső ellenzékkel álltak szemben, ugyanakkor láthatólag sehol sem volt tapasztalható őszinte igény a politikai körülmények radikális megváltoztatására. Európa túlságosan el volt foglalva gazdasági terjeszkedésével, semhogy bármely nemzet vagy társadalmi csoport politikai kérdéseit komolyan fontolóra vegye. Minden ment tovább, hiszen senkit semmi sem érdekelt. Vagy Chesterton metsző szavaival: „minden meghosszabbítja létét azáltal, hogy tagadja azt”.⁶¹

Az ipari és gazdasági termelés elképesztő növekedése háttérbe szorította a kizárólag politikai tényezőket, míg a gazdasági erők a nemzetközi hatalmi játszmákban egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. A hatalom addig volt azonos a gazdasági teljesítménnyel, míg fel nem tűnt, hogy a gazdasági és ipari termelés csak a hatalom nélkülözhetetlen kelléke. Bizonyos értelemben a gazdasági hatalom meghátrálásra kényszeríthetett kormányokat, hiszen gazdasági érdekeik az üzletemberekéivel egyeztek meg, akik meggyőzték őket, hogy az állam erőszakszerveit kizárólag a nemzeti vagyon és az üzleti érdekek védelmére kell használni. Walter Rathenau kijelentésében, mely szerint háromszáz egymást ismerő ember kezében van a világ sorsa, rövid ideig volt is igazság. A politikai ügyek e furcsa állapota pontosan 1914-ig tartott, mikor pusztán a háború ténye miatt a gazdasági terjeszkedésbe vetett sorsszerű hit szertefoszlott.

A zsidókat Európa minden más néprétegénél jobban megtévesztették a biztonság aranykorának jelenségei. Az antiszemitizmus elkárhozott múltnak tűnt, a zsidókra annál kevésbé figyelt a világ, minél inkább vesztettek a kormányzatok hatalmukból és presztízsükből. Az állam egyre jelentéktelenebb és üresebb képviselői szerepet játszott, a politikai képviselőt egyre inkább színpadi előadásnak minősült. Ausztriában maga a színház – jelentőségében messze felülmúlva a parlamentet – vált a nemzeti élet középpontjává. A politikai élet színházi értékei annyira nyilvánvalóvá váltak, hogy a színház a valóság birodalmának tűnhetett.

A nagy üzletek növekvő szerepe az állami életben és az állam csökkenő igénye a zsidó szolgáltatások iránt összeomlással fenyegette a zsidó bankárt, és bizonyos változást idézett elő a zsidó foglalkozásokban. A zsidó bankházak hanyatlásának első jele a zsidó közösségen belüli hatalom- és befolyáscsökkenés volt. Már képtelenek voltak az általános zsidó gazdagság központosítására és bizonyos mértékben monopolizálására. Egyre több zsidó választotta az állami pénzügyek helyett az önálló üzletet. A hadseregek és a kormányok megrendelte élelem- és ruhaszállításokból nőtt ki a zsidó élelmiszer- és bűzakereskedelem, valamint a ruhaipar, melyben hamarosan szinte minden országban fontos pozíciókra tettek szert; a vidéki zálogosboltok és vegyeskereskedések voltak a városi áruházak elődei. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy megszűnt a zsidók kapcsolata a kormányokkal, de jóval kevesebben vettek benne részt, és a korszak végére csaknem ugyanolyan kép alakult ki, amilyen a kezdetén volt: néhány, a zsidó középosztály szélesebb rétegeivel semmilyen kapcsolatban sem álló vagy elhanyagolható kapcsolattal rendelkező zsidó került fontos pénzügyi pozíciókba.

A független zsidó kereskedők osztályának megjelenésénél fontosabb változást jelentett a foglalkozási szerkezet más irányú elmozdulása. A közép- és nyugat-európai zsidóság anyagi értelemben telített állapotba került. Ez lehetett volna az a pillanat, mikor megmutathatták volna: a pénzhez csak magáért a pénzért vagy az általa elérhető hatalomért vonzódnak-e. Az előbbi esetben kiterjesztették és örököseikre hagyták volna vállalkozásaikat, az utóbbi esetben pedig még inkább elkötelezték volna magukat az államgazdasággal, és a vállalkozások és az ipar kormány feletti befolyásáért küzdöttek volna. Ezzel szemben egyik sem következett be. Éppen ellenkezőleg, gazdag üzletemberek és kisebb mértékben bankárok utódai, hátat fordítva apjuk foglalkozásának, liberális, szellemi hivatást választottak maguknak, melyet néhány generációval azelőtt még

aligha engedhettek meg maguknak. Amitől valaha a nemzetállam oly nagyon rettegett, a zsidó értelmiség kialakulása szédületes iramban haladt előre. Különösen sok gazdag zsidó családból származó ifjú választotta a kultúrát élethivatásul Németországban és Ausztriában, ahol a kulturális intézmények nagy része, így az újságok, a könyvkiadás, a zene és a színház zsidó vállalkozásokká váltak.

Amit a szellemi tevékenységek hagyományos zsidó tisztelete és ápolása tett lehetővé, az valójában igazi törést hozott a nyugat-és közép-európai zsidóság fontos rétegeinek hagyományában, szellemi asszimilációjában és a nemzetekbe való beépülésében. Politikailag mindez a zsidóság állami védelmének megszűntét, állampolgártársaik sorsával való közösségük tudatosulását jelezte, vagyis azoknak a szálaknak a lazulását, melyek a zsidóságot európaivá tették. Társadalmilag a zsidó értelmiség volt az első, melynek igénye és szüksége volt arra, hogy a nem zsidó társadalom csoportként is befogadja. A társadalmi diszkrimináció – apáiknak jelentéktelen probléma, hiszen nemigen foglalkoztatta őket a nem zsidókkal való érintkezés – kiemelkedő fontosságra tett szert.

A társadalomba vezető utat keresve, e csoport kénytelen volt elfogadni azokat a viselkedési normákat, amelyeket olyan zsidók állítottak fel, akiket a tizenkilencedik század folyamán – egyénként, a diszkrimináció szabályai alóli kivételként – fogadott be a társadalom. Hamar felfedezték az ajtók felnyitásának módját, „a hírnév sugárzó hatalmát” (Stefan Zweig), melyet évszázadok bálványimádó szellemtisztelete ellenállhatatlanná tett. A zsidók hírnévhajszolását a kor általános bálványimádásától az különböztette meg, hogy ők nem magáért a hírnévért küzdöttek. A hírnév aurájában élni fontosabb volt, mint híresnek lenni; így lettek belőlük kiváló kritikusok, műgyűjtők és mindenféle híresség szervezői. A „sugárzó hatalom” nagyon is valóságos társadalmi erő volt, melynek segítségével a társadalmi hajléktalanok otthont teremthettek. A zsidó értelmiség, más szavakkal, bizonyos fokig sikeres kísérletet tett arra, hogy élő kötelekként bevezesse a hírességeket a szellemi arisztokrácia társadalmába, egy *per definitionem* nemzetközi társadalomba, hiszen a szellemi teljesítmény áthág minden nemzeti határt. A politikai tényezők gyengülése két évtizedre olyan helyzetet teremtett, melyben a valóság és annak megjelenése, a politikai valóság és a színházi előadás könnyen egymás paródiájává válhatott, s ez lehetőséget teremtett számukra, hogy egy ködös, nemzetközi társaság képviselői legyenek, amelyben nem érvényesek a nemzeti előítéletek. Alapos ellentmondás ugyanakkor, hogy e nemzetközi társaság volt az egyetlen, mely elfogadta zsidó tagjai nacionalizálását és asszimilációját; egy ausztriai zsidónak sokkal egyszerűbb volt osztrákként elfogadtatnia magát Franciaországban, mint Ausztriában. E nemzedék hamis világpolgársága, képzeletbeli állampolgársága – mely azonnal szóba került, ha a zsidó származás merült fel – részben már ekkor azokra az útlevelekre emlékeztetett, melyek tulajdonosukat a kiállító ország kivételével minden más országban való tartózkodásra jogosították.

E körülmények természetüknél fogva nem érhetek el mást, mint hogy a zsidókat kulturális eredményeik, elégedettségük és boldogságuk okán akkor emelték köztiszteletre, mikor bebizonyosodott, hogy csoportként sem pénzt, sem hatalmat nem akarnak. Míg ebben az időben komoly politikusok és írók kevesebbet foglalkoztak a zsidókérdéssel, mint az emancipáció óta valaha, s míg az antiszemitizmus szinte teljesen eltűnt a politikai színtérről, a zsidók a Társaság jelképévé váltak, és mint ilyenek gyűlölet tárgyává mindazok számára, akiket a társaság nem fogadott be. Az antiszemitizmus, miután elvesztette azokat a különös mozgatókat, melyek fejlődését befolyásolták a tizenkilencedik század folyamán, most már szabadon vált sarlatánok és örültek prédájává, akik sikeresen alakíthatták ki azt a féligazságokból és vad babonákból álló félelmetes egyveleget, mely 1914 után keletkezett, ideológiaként minden frusztrált és megbántott számára.

Mivel a zsidókérdés társadalmi szempontból az elégedetlenség katalizátorává vált, míg végül a zsidóság kiirtásának lehetősége körül újra egyesült ideológiailag a megbomlott társadalom, szükségszerűnek látszik az emancipált zsidóság társadalomtörténetének – az elmúlt század polgári társadalmának körülményei között kialakult – főirányait szemügyre venni.

A MÁSODIK FEJEZET JEGYZETEI

1. A modern történész számára az udvari zsidóknak a tizenhetedik–tizennyolcadik század folyamán adományozott jogok és szabadságok az egyenlőség előfutárának tűnhetnek: az udvari zsidók ott élhettek, ahol akartak, a birodalom területén szabadon utazhattak, fegyvert viselhettek, és a helyi hatóságok védelmét élvezték. Valójában az udvari zsidók, akiket jellemző módon Poroszországban Generalprivilegierte Juden-nak neveztek, nemcsak jobb életkörülményeket élveztek, mint társaik, akik csaknem középkori korlátozások között éltek, hanem nem zsidó szomszédaiknál is gazdagabbak voltak. Életszínvonaluk az esetek többségében magasabb volt, mint a korabeli középosztályé, és kiváltságaik általában szélesebb körűek voltak, mint a kereskedőkéi. E körülmény nem kerülte el a kortársak figyelmét. Christian Wilhelm Dohm, a tizennyolcadik századi poroszországi zsidó emancipáció kiemelkedő szószólója tiltakozott az I. Frigyes Vilmos óta érvényben lévő gyakorlat ellen, mely a gazdag zsidóknak „mindenféle előnyöket és támogatást megadott”, gyakran „a szorgalmas teljes jogú (vagyis nem zsidó) polgárok ellenében”. In: *Denkwürdigkeiten meiner Zeit* (Lemgo, 1814-1818), IV., 487. oldal.

2. Jacob Lestschinsky a zsidókérdés egy korai említése során kimutatja, hogy a zsidók nem tartoztak egyetlen társadalmi osztályhoz sem, és „Klasseneinschiebsel-ről” (osztálytoldalékokról) beszél (in: *Weltwirtschafts-Archiv* [1929], 30. kötet, 123. oldal), ám csak a kelet-európai hátrányokat említi, és nem veszi észre a nyugat- és közép-európai országokban fellelhető előnyöket.

3. Például II. Frigyes alatt, a hétéves háború után határozott erőfeszítés történt Poroszországban a zsidók valamifajta kereskedelmi rendszerbe való kapcsolására. A régebbi, 1750-es Juden-reglement helyét a közönséges engedélyek rendszere vette át, melyeket az olyan polgárok kaptak, akik vagyonuk jelentős részét az új ipari vállalkozásokba fektették. De itt, ahogyan mindenütt, az ilyen kormányzati kísérletek megbuktak.

4. Felix Priebatsch („Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert”, in: *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit* [1915]) a tizennyolcadik század egy jellemző példáját idézi: „Mikor az alsó-ausztriai, neuhausi tükörgyár, melyet a kormányzat támogatott, nem termelt, a zsidó Wertheimer pénzt adott az uralkodónak a gyár megvásárlására. Majd megkérték, hogy vegye át a gyár irányítását, mire azt válaszolta, hogy idejét felemésztik a pénzügyi tranzakciók.” Lásd még Max Köhler, „Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung”, in: *Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur* (1927), Band 3.

Ebbe a sorba – melynek alapján a zsidók távol maradtak a valódi kapitalista hatalomtól – illeszkedik az is, mikor 1911-ben a párizsi Rothschildok eladták a bakui olajkutakban szerzett részvényeiket a Royal Shell csoportnak (miután a Rockefellererek után a világ legjelentősebb kőolajmágnásaivá váltak). Erről Richard Lewinsohn ír: *Wie sie gross und reich wurden* (Berlin, 1927).

Általános szabályként értelmezhetjük André Sayou kijelentését („Les Juifs”, in: *Revue Economique Internationale* [1932]) Werner Sombarttal folytatott, a zsidóknak a kapitalista fejlődéssel való azonosításáról szóló vitájában. „A Rothschildok és más izraeliták, akik szinte kizárólagosan a nagy állami hitelekkel és a tőke nemzetközi áramlásával foglalkoztak, egyáltalán nem ... próbálkoztak jelentős ipari vállalkozás alapításával.”

5. Ennek ellenére a kereskedelmi tapasztalatok fejlődésre tett hatását aligha lehet túlbecsülni. Franciaország volt az egyetlen ország, melyben a merkantilista rendszert következetesen bevezették, s az eredmény az állami beavatkozástól függő üzemek virágzása lett. Franciaország teljesen soha nem heverte ki e tapasztalatot. A szabad vállalkozások korában a burzsoázia elkerülte a védelem nélküli befektetéseket a hazai iparban, míg a bürokrácia, mely szintén a merkantilista rendszer terméke volt, túlélte saját összeomlását. Annak ellenére, hogy a bürokrácia elvesztette termelő funkcióját, az országra továbbra is ez a jellemző, és jobban hátráltatja fejlődését, mint a burzsoázia.

6. Ez volt a helyzet Angliában Erzsébet királynő marrano bankárja és Cromwell hadseregének zsidó támogatói óta egészen addig, míg a londoni tőzsdébe befogadott tizenkét zsidó bróker egyikéről el nem terjedt, hogy kora kormányzati hiteleinek egynegyedét ő kezeli (lásd Salo W. Baron: *A Social and Religious History of the Jews* [1937], II. kötet, *Jews and Capitalism*); Ausztriában, ahol mindössze negyven év alatt (1695-1739) a zsidók több mint harmincötmillió forintot hiteleztek a kormánynak, és ahol Samuel Oppenheimer halála pénzügyi krízist okozott mind a birodalom, mind a császár számára; Bajorországban, ahol 1880-ban a kormányzati hitelek nyolcvan százalékát zsidók szervezték és nyújtották (lásd M. Grunwald: *Samuel Oppenheimer und sein Kreis* [1913]); Franciaországban, ahol a merkantilista körülmények különösen megfeleltek a zsidóknak, már Colbert is dicsérte hasznosságukat az állam szempontjából (Baron, id. mű, id. hely), és ahol a tizennyolcadik század közepén egy német zsidót, Liefman Calmert a hálás király, aki az „Államunknak és Személyünknek” nyújtott szolgáltatásokat igen megbecsülte, báróvá ütött (Robert Anchel, „Un Baron Juif Français au 18e siècle, Liefman Calmer”, in: *Souvenir et Science*, I., 52-55. oldal); és Poroszországban, ahol II. Frigyes Münzjudenjaikat avatták nemessé, és ahol a tizennyolcadik század végére mintegy négyszáz család Berlin egyik leggazdagabb csoportját alkotta. (A tizennyolcadik század végi Berlinnek és a zsidók ottani társadalomban betöltött szerepének egyik legjobb leírását lásd Wilhelm Dilthey: *Das Leben des Schleiermachers* [1870], 182. oldal és az utána következők.)

7. A tizennyolcadik század elején az osztrák zsidók sikerrel tiltatták be Eisemenger *Entdecktes Judentum* (1703) című művét, a század végén. A velencei kalmár-t Berlinben mindössze a (nem emancipált) zsidó közönségnek szóló kis bocsánatkérő bevezetővel játszották.

8. Az egyetlen, jelentéktelen kivételt azok az adóbegyűjtők jelenthették, akik egy meghatározott területen bérelték az adóbeszedés jogát, állandó összeget garantálva az államnak. Vagyonukra az abszolút monarchia segítségével tettek szert, így teljes mértékben attól függték, és ahhoz túlságosan kis csoportot alkottak és túlságosan elkülönültek, hogy önmagukban gazdaságilag befolyásos tényezőt alkossanak.

9. A kormányzati üzletek és a zsidók közötti kapcsolatok kényszerítő erejét azokban az esetekben lehet megfigyelni, mikor kifejezetten zsidóellenes tisztviselők folytattak ilyen politikát. Bismarck, aki ifjúkorában tartott néhány antiszemita beszédet, a birodalom kancellárjaként Bleichroeder közeli barátjává és a zsidók megbízható védelmezőjévé vált az udvari lelkész Stoecker antiszemita mozgalmával szemben. II. Vilmos, noha trónörökösként és a zsidóellenes porosz arisztokrácia tagjaként igen fogékony volt az antiszemita mozgalmakra, a nyolcvanas években, trónra kerülésével, egyik pillanatról a másikra megváltoztatta meggyőződését, és megszabadult antiszemita támogatóitól.

10. Már a tizennyolcadik században, ha zsidók olyan mértékű vagyonra tettek szert, hogy hasznosak lehettek az állam számára, kollektív kiváltságokat nyertek, és csoportonként elkülönültek kevésbé vagyonos és hasznos testvéreiktől, még az országon belül is. Ahogyan a poroszországi Schutzjuden, úgy a bordeaux-i és a bayonne-i zsidók is egyenlőséget élveztek már jóval a francia forradalom előtt, és javaslatukat vagy panaszukat a rendekkel együtt jelenthették be a Convocation des Etats Généraux-n 1787-ben.

11. Jean Capefigue (*Histoire des grandes opérations financières*, Tome III., *Banque, Bourses, Emprunts* [1855]) kijelenti, hogy a júliusi monarchia idején kizárólag a zsidók, elsősorban a Rothschild-ház, akadályozták meg egy biztos állami hitelt, amelyet a Banque de France adott volna. Capefigue azt is állítja, hogy 1848 eseményeinek hatására a Rothschildok tevékenysége feleslegessé vált. Raphael Strauss („The Jews in the Economic Evolution of Central Europe”, in: *Jewish Social Studies*, III., 1. [1941]) megjegyzi, hogy 1830 után „a lakossági hitelezés kevésbé volt kockázatos, így keresztény bankok is növekvő számban vettek részt ebben az üzletágban”. E magyarázatok ellen szól, hogy a Rothschildoknak kiváló kapcsolataik voltak III. Napóleonnal, ám a kor általános tendenciái felől nem lehetnek kétségeink.

12. Lásd Priebatsch, id. mű.

13. Egy anekdota szerint, amelyet életrajzírói kivétel nélkül, becsülettel feljegyeztek, közvetlenül az 1871-es francia vereség után Bismarck azt mondta: „Először is Bleichroedernek Párizsba kell mennie, hogy

találkozzon zsidó társaival és megbeszélje ezt (az ötmilliárd frank hadisarcot) a bankárokkal. (Lásd Otto Jochlinger, Bismarck und die Juden [Berlin, 1921]).

14. Lásd Walter Frank, „Walter Rathenau und die blonde Rasse”, in: Forschungen zur Judenfrage, Band IV. (1940). Frank, annak ellenére, hogy hivatalos pozícióban volt a nácik alatt, forrásaival és módszereivel óvatosan bánt. Ebben a cikkében Rathenau nekrológjaiból idéz az Israelitisches Familienblatt (Hamburg, 1922. július 6.), a Die Zeit (1922. június) és a Berliner Tageblatt (1922. május 31.) számai alapján.

15. Wilhelm von Humboldt, Tagebücher, kiad. Leitzmann (Berlin, 1916/1918), I., 475. oldal. - Az Encyclopédie „Juif” szócikke (1751-1765), IX. kötet, melyet valószínűleg Diderot írt: „Korunkra szétszóródva... a zsidók távoli országok közötti kommunikáció eszközeivé váltak. Az épületek kapcsolataihoz és szögeihez hasonlatosak, melyek a részeket összetartják.”

16. Walter Rathenau, a weimari köztársaság külügyminisztere 1921-ben, Németország demokrácia utáni vágyának kivételes képviselője, még 1917-ben is „mély monarchikus meggyőződését fejezte ki”, melynek alapján kizárólag egy „felszentelt” és nem egy „kezdő, szerencsés államférfiúnak” kell vezetnie az országot. L. Von Kommenden Dingen (1917), 247. oldal.

17. A burzsoá gyakorlatot azonban nem szabad elfelejteni. Az egyéni motivációk és viselkedésminták tekintetében a Rothschild-ház módszerei nem sokban különböztek nem zsidó kollégáikétól. Példaként említhető Ouvard, Napóleon bankárja, aki előbb megszerezte az anyagi eszközöket Napóleon száznapos háborújához, majd nyomban följárnlotta szolgálatait a visszatérő Bourbonoknak.

18. J. A. Hobson, Imperialism (1905), 57. oldal, a változatlan 1938-as kiadásban.

19. Az egykori családi szabály mutatja, hogy mennyire jól ismerték a Rothschildok erejük forrását: a leányokat és férjüket kizárták a ház üzleteiből. A leányoknak megengedték - sőt 1871 után bátorították őket -, hogy beházasodjanak a nem zsidó arisztokráciába. A férfi leszármazottaknak csak zsidó lányt volt szabad feleségül venniük, s lehetőség szerint (az első generációban általában ez volt a helyzet) a családon belül kellett választani.

20. Lásd különösen Egon Cesar Conte Corti, The Rise of the House of Rothschild (New York, 1927).

21. Capefigue, id. mű.

22. Sohasem tisztázódhatott, hogy a Rothschildok üzleti tranzakciókhoz milyen mértékben vettek igénybe zsidó tőkét, és hatalmuk mennyire terjedt ki a zsidó bankárokra. A család sohasem engedett betekintést kutatóknak a családi levéltárba.

23. James Parkes, The Emergence of the Jewish Problem, 1878-1939 (1946) ezeket a körülményeket tárgyalja tömören és elfogulatlanul a IV. és VI. fejezetben.

24. Christian Wilhelm Dohm, Über die bürgerliche Verbesserung der Juden (Berlin és Stettin, 1781), I., 174. oldal.

25. Wilhelm und Caroline Humboldt in ihren Briefen (Berlin, 1900). V., 236. oldal.

26. Az ilyen, a különböző országokban lényegében nem különböző állami hivatalnokok kitűnő leírását lásd Henri Pirenne, A History of Europe from the Invasions to the XVI. Century (London, 1939), 361-362. oldal: „Nem voltak osztály-előítéleteik, szemben álltak ama nemesség kiváltságaival, amely megvetette őket ... s nem a király szólt rajtuk keresztül, hanem a névtelen uralom, amely felette állt mindenkinek, hatalmába vont mindenkit.”

27. Lásd Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten (1847).

28. Mikor a porosz kormány 1847-ben új emancipációs törvényt terjesztett be a Vereinigte Landtagé-nak, az arisztokrácia szinte egy emberként odaállt a zsidók teljes egyenjogúsítása mellé, lásd I. Elbogen, Geschichte der Juden in Deutschland (Berlin, 1935), 244. oldal.

29. Ezért mutattak a porosz királyok oly nagy érdeklődést a zsidó hagyományok és vallási szokások legszigorúbb megőrzése iránt. 1823-ban III. Frigyes Vilmos megtiltotta a „legcsekélyebb újítást” is, majd utóda, IV. Frigyes Vilmos nyíltan kijelentette: „az államnak semmiképpen sem szabad elősegítenie”, hogy

királyságában „tovább folytatódjon a zsidók és a lakosság más rétegeinek egybeolvadása”. Elbogen, id. mű, 223., 224. oldal.

30. Egy 1880 októberében v. Puttkammer kultuszminiszterhez írott levélben. Lásd még Herbert von Bismarck 1880 novemberében Tiedemann-nak írt levelét. Mindkét levél in: Walter Frank, Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung (1928), 304., 305. oldal.

31. August Varnhagen idézi IV. Frigyes Vilmos egy megjegyzését: „A királyt megkérdezték, mik a szándékai a zsidókkal. Azt válaszolta: »Minden tekintetben minden jót kívánok nekik, csak azt akarom: érezzék, hogy zsidók.« E szavak sok mindent megmagyaráznak.” Tagebücher (Lipcse, 1861), II. , 113. oldal.

32. A tizennyolcadik században köztudott volt, hogy a zsidó emancipációt a zsidók képviselőinek akarásával szemben kell végrehajtani. Mirabeau így érvelt az Assemblée Nationale előtt 1789-ben: „Uraim, önök azért nem nyilvánítják állampolgárokká a zsidókat, mert ők nem akarnak állampolgárokká válni? Egy olyan kormányban, melyet most készülnek alapítani, minden ember ember kell hogy legyen; ki kell utasítani mindazokat, akik nem emberek vagy nem akarnak azzá válni.” A német zsidók tizenkilencedik század eleji viselkedéséről J. M. Jost ír: Neuere Geschichte der Israeliten, 1815-1845 (Berlin, 1846), 10. kötet.

33. Adam Müller (lásd Ausgewählte Abhandlungen, kiad.: J. Baxa [Jena, 1921], 215. oldal) egy Metternichhez 1815-ben írt levélben.

34. H. E. G. Paulus, Die Jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln (1831).

35. A tizenkilencedik századi német antiszemitizmus világos és megbízható leírását lásd Waldemar Gurian, „Antisemitism in Modern Germany”, in: Essays on Anti-Semitism, kiad.: K. S. Pinson (1946).

36. Az egyetlen valamennyire is fontos baloldali antiszemita E. Dühring volt, aki kitalálta „a zsidó faj” kusza, naturalisztikus magyarázatát: Die Judenfrage als Frage der Rassenschuldlichkeit für Existenz, Sitte und Cultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort (1880).

37. A Bismarck elleni antiszemita támadásokra lásd Kurt Wawrzinek, Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien. 1873-1890. Historische Studien, 168. (1927).

38. Otto Glagau, Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion (Berlin, 1878). Ugyane szerző műve, a Der Börsen- und Gründungsschwindel (1876) a kor legfontosabb antiszemita pamfletje.

39. Lásd Wawrzinek, id. mű. Jól eligazít az eseményekben, különös tekintettel Stoecker udvari káplán tevékenységére, in: Frank, id. mű.

40. E javaslat 1886-ban Casselban hangzott el, ahol a Deutsche Antisemitische Vereinigung megalakult.

41. A „pártok feletti pártok” és a pán-mozgalmak részletes tárgyalását lásd a VIII. fejezetben.

42. Az első nemzetközi zsidóellenes kongresszust 1882-ben Drezdában tartották mintegy háromezer, Németországból, az Osztrák-Magyar Monarchiából és Oroszországból érkezett résztvevővel. A megbeszélések során Stoecker vereséget szenvedett a radikálisoktól, akik egy évvel később Chemnitzben megalakították az Alliance Antijuive Universelle-t. E találkozók, konferenciák témáinak, programjainak jó összefoglalása megtalálható Wawrzinek, id. mű.

43. A munkásmozgalom nemzetközi szolidaritása összeurópai ügy volt. A külpolitika iránti érdektelenség egyfajta önvédelem volt a korabeli imperialista kurzusokban való aktív részvétellel vagy az ellene való küzdelemmel szemben. Ha gazdasági érdekekről volt szó, a francia, brit vagy holland nemzet minden tagja világosan látta, hogy a birodalom pusztulását mindenki megérezné, nemcsak a kapitalisták vagy a bankárok.

44. Vö. VIII. fejezet.

45. Lásd Paul H. Emden, „The Story of the Vienna Creditanstalt”, in: Menorah Journal, XXVIII., 1 (1940).

46. Lásd F. A. Neusehafer, Georg Ritter von Schönerer (Hamburg, 1935) és Eduard Pichl, Georg Schönerer (1938, 6 kötet). Még 1912-ben is, mikor Schönerer agitációja már minden jelentőségét elvesztette, a bécsi Arbeiterzeitung gyengéd érzellemmel viszonyult ahhoz az emberhez, akihez csak azok a szavak voltak méltók, amelyeket Bismarck mondott Lasalle-ról: „Bár párbajoztunk egymással, az igazság azt kívánta, hogy

amikor golyót váltottunk, akkor is elismerjük: ellenfelünk igazi férfi, míg mindenki más csak öregasszony” (Neusehaefer, 33. oldal).

47. Lásd Neusehaefer, id. mű, 22. oldal és Piehl, id. mű, I., 236. oldal és az utána következők.

48. Piehl, id. mű, I., 26. oldala alapján idézem.

49. Lásd különösen Walfried Vernunft, „Die Hintergründe des französischen Antisemitismus”, in: Nationalsozialistische Monatshefte (1939. június).

50. Lásd IV. fejezet.

51. Lásd de Maistre, Les Soirées de St. Petersburg (1821, II., 55. oldal).

52. Charles Fourier, Nouveau Monde Industriel (1829), Oeuvres Complètes, V. kötet (1841), 421. oldal. Fourier zsidóellenes elveiről lásd még Edmund Silbernel, „Charles Fourier on the Jewish Question”, in: Jewish Social Studies (1946. október).

53. Lásd a Le Patriote Francais 457. számát (1790. november 8). Idézve Clement August Hoberg, „Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich”, in: Forschungen zur Judenfrage (1940), IV. kötet alapján.

54. Fölösleges idézni Marx jól ismert esszéjét a zsidókérdésről. Mivel azonban Boerne kijelentései – elsősorban polemikus és nem elméleti voltak miatt – mára feledésbe merültek, felidézzük a 72. párizsi levelet (1832. január): „Rothschild megcsókolta a pápa kezét ... Végül elérkezett a pillanat, amelyet Isten a világ teremtésekor eltervezett. Egy szegény katolikus megcsókolja a pápa lábát, egy gazdag zsidó megcsókolja a pápa kezét. Ha Rothschild hatvanöt százalék helyett hatvanért kapja meg a római hitelt, és az érseki kincstárnak több mint tízezer dukátot küld, talán még azt is megengedik neki, hogy átölje a szentatyát... Nem akkor járna a világa legjobban, ha minden királyt elkergetnének és a Rothschild család tagjai ülnének a trónokra?” Briefe aus Paris (1830-1833).

55. Ezt az érzést írja le Paul Brousse polgármester Cesare Lombroso híres antiszemitizmus-könyvéhez (1899) írt előszavában. Érvelését jellegzetesen mutatja be az alábbi idézet: „A kis bolttulajdonosnak hitelre van szüksége, és tudjuk: milyen rosszul szervezett és milyen drága manapság a hitel. Ebben az esetben a kiskereskedő a felelősséget a zsidó bankárra hárítja. Egészen a munkásig – egészen azokig a munkásokig, akiknek nincsenek megfelelő ismereteik a tudományos szocializmusról – mindenki azt gondolja: a forradalom ügye jut előbbre, ha a kapitalisták általános vagyonfosztását megelőzi a zsidó kapitalisták vagyonfosztása, mert a zsidó a legtipikusabb és a legismertebb a tömegek előtt.”

56. A francia antiszemita érvelés folyamatosságára vö. Charles Fourier képét a zsidó Iskariótásról, aki százezer fonttal érkezik Franciaországba, vállalatot alapít egy olyan városban, ahol hat vetélytársa is akad az adott területen, tönkreteszi a versenytársakat, nagy vagyont halmoz fel, majd visszatér Németországba (in: Théorie des quatre mouvements [1808], Oeuvres Complètes, 88. oldal), és Giraudoux 1939-es leírását: „Egy beáramlás során, melynek titkát hiába igyekeztem megfejteni, a lengyel vagy román gettókból megmenekült askenázik százezrei vándoroltak be az országba ... elpusztítva társainkat és tönkretéve a szakmai hagyományokat és szokásokat... kivonva magukat minden népszámlálási, adózási vagy munkaügyi vizsgálat alól.” In: Pleins Pouvoirs (1939).

57. Lásd elsősorban Mareel Arland kritikus elemzését a Nouvelle Revue Francaise-ben (1938. február). Szerinte Céline álláspontja alapvetően „solide”. André Gide (1938. április) úgy gondolja, hogy Céline-nek a zsidó „specialité” ábrázolásával sikerült elérnie, hogy a valóság ábrázolása helyett azt a hallucinációt írja le, melyet a valóság kivált.

58. Lásd például René Pinon, France et Allemagne (1912).

59. Az algériai zsidókérdés egyes részleteiről említést tesz a szerző cikke: „Why the Crémieux Decree was Abrogated”, in: Contemporary Jewish Record (1943. április).

60. A kifejezés Stefan Zweigtől származik, aki az első világháborúig tartó időszakot nevezte így a The World of Yesterday: An Autobiography (1943) című művében.

61. Az angol helyzet csodálatos leírását lásd G. K. Chesterton *The Return of Don Quijote* című művében, amely 1927-ben jelent meg, de „terve és részben megírása még a háború előtt elkészült”.

HARMADIK FEJEZET

A zsidók és a társadalom

A zsidók politikai érdektelensége, mely jól illett az államgazdaságban betöltött különleges szerepükhöz és befolyásukhoz, valamint a néppel szembeni előítéletük és a hatóságok előtti hajbókolásuk eltakarta előlük az antiszemitizmus politikai veszélyeit, egyszersmind túlérzékennyé tette őket a társadalmi megkülönböztetés minden formájával szemben. Nehéz volt felismerni a döntő különbséget a politikai ellenérvek és a pusztán ellenérzés között, hiszen mindkettő egyszerre alakult ki. A lényeg azonban az, hogy az emancipáció két, egymással gyökeresen ellentétes jelenségéből nőttek ki: a politikai antiszemitizmus kialakulását az okozta, hogy a zsidók különálló testet képeztek, a társadalmi megkülönböztetések hátterében viszont a zsidók növekvő egyenlősége állt.

Az esélyegyenlőség – noha nyilvánvalóan a törvényesség alapkövetelménye – a modern kori emberiség egyik legjelentősebb, bár legbizonytalanabb vállalkozása. Minél egyenlőbbek a feltételek, annál kevesebb magyarázat kínálkozik az emberek közötti különbözőségek megokolására, egyre növekszik az individuumok és csoportok egyenlősége. E zavaró következmény abban a pillanatban válik igazán nagy jelentőségűvé, mikor az egyenlőség nem a mindenható Isten vagy a közös, elkerülhetetlen végzet, a halál fogalmkörébe illeszkedik. Abban az esetben, ha az egyenlőség önmaga által meghatározott, minden összehasonlítási alaptól mentes, köznapi fogalomává válik, egy a százhoz annak az esélye, hogy egy politikai szervezetben, ahol amúgy egyenlőtlen emberek azonos jogokkal rendelkeznek, elfogadott irányelvvé válik, de kilencvenkilenc esély kínálkozik arra, hogy olyan, minden egyénre jellemző belső minőségként ismerik félre, mely szerint „normális” az, aki olyan, mint a többiek, és aki ettől eltér, az „abnormális”. A politikai egyenlőség fogalmának társadalmi kategóriává fordítása különösen veszélyes akkor, ha a társadalom különleges egyedeinek vagy csoportjainak igen kis mozgásteret engedélyez, hiszen ebben az esetben különbözőségeik különösen feltűnővé válnak.

A modern kor nagy kihívása és különleges veszélye, hogy emberek első ízben keltek harcra egymás ellen a körülmények és feltételek különbözőségének védelme nélkül. Éppen az egyenlőség ezen új értelmezése tette oly bonyolulttá a modern etnikai viszonyokat, hiszen ebben az esetben olyan természetes különbségekkel állunk szemben, amelyek a feltételek bármilyen elképzelhető megváltozása esetén sem lehetnek kevésbé feltűnőek. Mivel ez az egyenlőség megköveteli, hogy én minden egyént és csoportot velem egyenlőnek ismerjek el, de a különböző csoportok közötti ellentétek – más-más oknál fogva – kizárják ezt, a konfliktusok különösen kegyetlen formát öltenek.

Így minél egyenlőbb volt a zsidóság, annál meghökkentőbbek voltak a zsidó különbségek. Ez az új éberség a zsidókkal szembeni elégedetlenséghez vezetett, ugyanakkor sajátos vonzalom is jelentkezett irántuk, s ezek a vegyes érzelmek meghatározták a nyugati zsidóság társadalomtörténetét. A megkülönböztetést, csakúgy, mint a vonzalmat, nem érintette a politika. Nem termelt ki politikai mozgalmat a zsidóság ellen, éppen úgy, ahogyan senki sem szervezkedett, hogy megvédje őket ellenségeiktől. Ugyanakkor sikerrel mérgezte meg a társadalmi légkört, akadályozott meg szinte minden érintkezést zsidók és nem zsidók között, és határozott hatással volt a zsidók magatartására. A zsidó típus kialakulásában mindkettőnek, a megkülönböztetésnek éppen úgy, mint az előnyöknek, jelentős szerepe volt.

A zsidókkal szembeni társadalmi ellenérzés a megkülönböztetés eltérő formáival nem okozott jelentős politikai károkat az európai államoknak, mivel valóságos társadalmi és gazdasági egyenlőség sohasem létezett. Minden látszat ellenére új osztályok úgy jöttek létre, hogy tagjaik a születés jogán tartoztak hozzá.

Kétségtelen, hogy a társadalom csak ezek között a keretek közt viselte el a zsidók saját klikkjének megalakulását.

Ugyanakkor, ha – az Egyesült Államokhoz hasonlóan – az esélyegyenlőség valóságos lehetőségként élt volna, ha a társadalom minden tagja, annak bármely rétegéből érkezve, határozottan tudta volna, hogy képességei és némi szerencse segítségével sikertörténet hőse is lehet, gyökeresen más helyzettel állnánk szemben. Egy ilyen társadalomban a diszkrimináció válik a különbségtétel egyetlen módjává, egyfajta általános törvénné, amelynek értelmében egyes csoportok egyszer csak kívül találják magukat a polgári, politikai és gazdasági egyenlőség körén. Ahol a diszkrimináció nem kizárólag a zsidókérdéshez kötődik, minden olyan politikai mozgalom kristályosodási pontjává válhat, mely egy többnemzetiségű állam természetes ellentéteit erőszakosan, tömegmegmozdulások, vulgáris fajideológiák segédelmével kívánja megoldani. Az amerikai köztársaság egyik legígéretesebb, ugyanakkor legveszélyesebb ellentmondása, hogy egyenlőséget mert teremteni a világ leegyenlőtlenebb lakosságában fizikailag csakúgy, mint történetileg. Az Egyesült Államokban a társadalmi antiszemitizmus valamikor még igen veszélyes politikai mozgalom kiindulópontjává válhat.¹ Európában ugyanakkor vajmi kevés hatással volt a politikai antiszemitizmus előretörésére.

I. Pária és parvenü

A társadalom és az állam közötti kényes egyensúly, amely a nemzetállamnak mind társadalmi, mind politikai alapját adta, a zsidóság társadalmi befogadását szabályozó sajátos törvényt vezetett be. Az alatt a százötven év alatt, míg a zsidók valóban a nyugat-európai népekkel együtt és nemcsak velük szomszédosan éltek, a társadalmi elismerésért politikai szenvedéssel, a politikai sikerekért társadalmi sértettséggel fizettek. Az asszimiláció, vagyis a nem zsidó társadalomba való befogadtatás csak azoknak adatott meg közülük, akik egyértelműen különböztek a zsidóság nagy tömegeitől, annak ellenére, hogy éppen olyan korlátozott és megalázó politikai keretek között mozogtak, illetve akkor, amikor végbement már az emancipáció, mely társadalmilag elszigetelte őket, s politikai helyzetüket az antiszemita mozgalmak részéről fokozódó támadások érték. A társadalom nem fogadta el a zsidóság politikai, gazdasági és jogi egyenlőségét, s meglehetősen világossá tette, hogy egyetlen osztálya sincsen felkészülve a társadalmi egyenlőségre, és a zsidó nép fiait csak kivételként fogadja be. Azok a zsidók, akik felfogták kivételességük e furcsa elismerését, tisztában voltak az ellentmondással – zsidók voltak, de feltehetően mégsem voltak olyanok, mint a zsidók –, mely megnyitotta előttük a társadalom kapuit. Így ha igényelték az effajta kapcsolatot, meg kellett kísérelniük „zsidóknak lenni és mégsem lenni zsidóknak”.²

A látszólagos ellentmondás biztos talajon állt. A jövevénytől a nem zsidó társadalom elvárta, hogy legyen „tanult”, ne viselkedjen úgy, mint egy „közönséges zsidó”, de legyen eredeti és mutasson fel valami eredetit, hiszen végeredményben mégiscsak zsidó. Az emancipáció szószólói asszimilációt követeltek – a társadalomhoz való igazodást és az általa történő befogadást –, melyet a zsidóság emancipációjának előzetes feltételeként vagy egyenes következményeképp határoztak meg. Más szavakkal, miközben a zsidók helyzetének javítását a zsidók szempontjából vették szemügyre, kizárólag annak társadalmi aspektusával foglalkoztak. A zsidó nép történelmének talán legszomorúbb ténye, hogy mindig ellenségei – és sohasem barátai – értették meg, hogy a zsidókérdés politikai kérdés.

Az emancipáció védelmezői a kérdést „tanulási” problémaként tálták, amit zsidókra éppannyira vonatkoztattak, mint nem zsidókra.³ Elfogadták, hogy az előőrsnek mindkét táborban „tanult”, toleráns, kulturált emberekből kell állnia. Ezt az követte, természetesen, hogy a kivételesen toleráns, tanult és kulturált nem zsidók társadalmilag csak az igen tanult zsidók gondját vették magukra. Az értelmiség igénye az előítéletek megszüntetésére hamarosan meglehetősen egyoldalúvá vált, végül csak a zsidókat biztatták tanulásra.

Ez ugyanakkor csak a kérdés egyik oldala. A zsidókat arra biztatták, hogy elég tanultak legyenek ahhoz, hogy ne viselkedjenek közönséges zsidó módjára, ugyanakkor kizárólag különleges, egzotikus jellegük miatt fogadták el őket. A tizennyolcadik században ennek forrása az új humanizmus volt, mely kifejezetten „az emberiség új egyedeit” (Herder) óhajtotta, mert a velük való érintkezés az emberiség különböző típusai közötti bensőséges kapcsolatot volt hivatva bizonyítani. Mendelssohn korának felvilágosult Berlinjében a zsidók élő bizonyítékul szolgáltak arra, hogy mindenki ember. E generáció számára a Mendelssohnnal és Markus Herzcel való barátság az emberi méltóság állandó bizonyítására szolgált; az elnyomott és megalázott zsidóság az emberiség tisztább és kivételesebb példáját nyújtotta. Herder, a zsidók nyíltszívű barátja volt az, aki először használta a jellemzést, melyet később annyiszor idéztek pontatlanul. „Ázsiai idegenek, akiket hozzánk vetett a sors.”⁴ Humanista társaival együtt e szavakkal „az emberiség új egyedeit” köszöntötte, akikért a tizennyolcadik század „átkutatta a földet”,⁵ hogy évszázados szomszédaiban lelje meg őket. Az alapvetően egységes emberiség bizonyításának érdekében a zsidóság eredetét kutatva a zsidó népet jóval idegenebbnek, vagyis egzotikusabbnak mutatta be, mint a valóságban.

A tizennyolcadik század fordulóján, mikor a francia zsidóság már az emancipáció gyümölcseit élvezte, míg a német zsidóságnak reménye és óhaja sem lehetett rá, néhány évtizedre Poroszország felvilágosult értelmisége elérte, hogy „a világ zsidósága a berlini (és nem a párizsi) zsidó közösségre vesse tekintetét”.⁶ Mindez nagyban Lessing *Bölcs Náthán*-ja sikerének vagy inkább félreértelmezésének volt köszönhető, mely szerint „az emberiség új egyedeinek”, mivel az emberiség jelképévé váltak, jelentős emberi személyiségeknek kell lenniük”.⁷ E gondolat jelentősen befolyásolta Mirabeau-t, aki Mendelssohnt hozta fel példaként.⁸ Herder abban reménykedett, hogy a művelt zsidók előítélet-mentesek lesznek, hiszen „a zsidó mentes bizonyos politikai ítélettől, amelytől nekünk szinte lehetetlen eltekintenünk”. A kor „új, előnyös kereskedelmi koncessziókat adományozó” szokásával ellentétben az oktatásban látta azt az egyetlen és valóságos utat, mely a zsidókat a judaizmusból a társadalomba emancipálja, kivezetve őket „rég és büszke nemzeti előítéletekből ... szokásokból, melyek nem illenek korunkhoz és alkotmányunkhoz”, s amelynek segítségével a zsidókat „humanizálni” lehet, „a tudomány és az egyetemes emberi kultúra szolgálatába” lehet állítani.⁹ Ugyanebben az időben írta Goethe egy verseskönyvről szóló kritikájában, hogy a szerző – egy lengyel zsidó – „nem ért el többet, mint egy keresztény *étudiant en belles lettres*”, és kifogásolta, hogy ahol ő a sekélyes konvenciókat felülmúló egyedire számított, nem talált mást, mint egyszerű középszert.¹⁰

Aligha lehet túlbecsülni az eltúlzott jóakarát romboló hatását az újonnan nyugatíva vált, művelt zsidókra, társadalmi és szellemi helyzetükre. Nemcsak azzal az elkésztő igénnyel kellett szembenézniük, hogy ők kivételes egyedei saját népüknek, nemcsak fel kellett ismerniük „a köztük és mások között lévő éles különbséget”, nemcsak kérniük kellett, hogy az „elkülönülést legalizálják”¹¹ a kormányzatok, hanem még az emberiség kivételes egyedeinek szerepét is vállalniuk kellett. Mivel ez és nem Heine kitérése jelentette a „belépőjegyet” a művelt európai társadalomba, tehettek-e egyebet, mint hogy kétségbeesetten igyekezzenek senkinek se okozni csalódást?¹²

A társadalomba való bevonulás kezdetén, amikor az asszimiláció nem követendő hagyomány, hanem a kiemelkedően tehetséges kevesek kiváltsága volt, még nem volt semmi baj. Franciaország, a zsidóság politikai diadalainak színtere, először ismerte el a zsidókat polgárként, Poroszország pedig kezdett társadalmi sikereket nyújtani. A felvilágosult Berlin, ahol Mendelssohn számos híres kortársával állt kapcsolatban, csak a kezdet. A Mendelssohnt a nem zsidó társadalomhoz fűző bizalmas kapcsolatok valójában sok hasonlóságot mutattak azokkal a kötelékekkel, melyek az európai történelem szinte minden szakaszában összefűzték a keresztény és zsidó tudós embereket. Az új és meglepő jelenség az volt, hogy Mendelssohn barátai e kapcsolatokat személytelen, ideológiai, sőt politikai célokra használták. Ő maga tagadta, hogy bármilyen hátsó gondolat rejtőzne e kapcsolatok mögött, és időről időre megelégedését fejezte ki életkörülményei miatt, mintha előre látta volna, hogy a kivételes társadalmi helyzet és szabadság összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy Mendelssohn még mindig „a porosz király legalázatosabb alattvalói közé tartozik”.¹³

A politikai és polgári jogok iránti közömbösség túlélte Mendelssohn ártatlan barátságait művelt és felvilágosult kortársaival; bevonult azokba a szalonokba, amelyekben zsidó nők gyűjtötték maguk köré Berlin legragyogóbb társaságát. A közömbösség az 1806-os porosz vereség után vált nyílt félelemmé, amikor a napóleoni törvénykezés Németország nagy részére történő bevezetésével a zsidó emancipáció ügye nyilvános vita tárgyává vált. Az emancipáció éppen úgy felszabadítaná a „visszamaradott” zsidó népet, mint a művelt zsidókat, következésképp az egyenlőség elsöpörné az értékes megkülönböztetést, melyen – ahogyan azt mindnyájan jól tudták – társadalmi helyzetük nyugodott. Mikor az emancipációt végül elfogadták, a legtöbb emancipált zsidó a megkeresztelkedésbe menekült, jellemzően elviselhetőbbnek és kevésbé veszélyesnek érezve zsidóságát az emancipáció előtt, mint azt követően.

A német szalonokban megforduló jellegzetes, vegyes társaság bemutatására talán Rahel Varnhagen szalonja tűnik a legalkalmasabbnak. Rahel Varnhagent eredeti, romlatlan szelleme, lenyűgöző érdeklődése az emberek iránt, szenvedélyes természete érdekesebbé tette, kiemelte a zsidó nők közül. A házában rendezett szerény, de híres estélyeken felvilágosult arisztokraták, középosztálybeli értelmiségiek és színészek fordultak meg, vagyis mindazok, akik – a zsidókhoz hasonlóan – nem tartoztak a tisztas társaságba. Vagyis Rahel szalonja értelemszerűen és bevallottan a társaság perifériáján szerveződött, és nem osztozott a társaság szokásaiban és előítéleteiben.

A zsidó asszimiláció szinte mulatságosan követte azt az utat, melyet Goethe javasolt Wilhelm Meisterének abban a műben, mely a középosztály fejlődésének példaregényévé vált. Ebben a történetben az ifjú polgárt nemesemberek és színészek oktatják rá, hogyan adja el és elő egyéniségét, vagyis hogyan váljon egyszerű polgár fiából nemesemberré. A zsidóság számára, csakúgy, mint a középosztály tagjai számára – akik kívül rekedtek a legfelsőbb, arisztokrata körökön –, minden a „személyiségen” és annak bemutatásán múlott. A legfontosabb az volt, hogy valaki képes legyen eljátszani a személyiségéhez illő szerepet. Az a sajátos helyzet, hogy Németországban a zsidókérdést műveltségi kérdésnek tartották, szorosan összefüggött a kezdetekkel, és hatással volt a zsidó és nem zsidó középosztályok műveltségben tanúsított nyárspolgáriasságára, valamint arra, hogy a zsidók a szabad foglalkozásokban tömörültek.

A berlini szalonok bája abban rejlett, hogy ott kizárólag a személyiség varázsa, az egyéniség, a tehetség, a kifejezőkészség számított. Az egyéniséget – a kötetlen társalgás és bensőségesség egyedüli feltételét – nem helyettesíthette pénz, siker vagy irodalmi hírnév. Ezeknek a találkozásoknak, melyek rövid időre kapcsolatba hoztak olyan kiváló személyiségeket, mint Lajos Ferdinánd, Hohenzollern herceg és Abraham Mendelssohn bankár, vagy mint a politikai újságíró és diplomata Friedrich Gentz, és Friedrich Schlegel, az akkor ultramodernnek számító romantikus iskola írója – hogy csak néhányat említsünk Rahel szalonjának nevesebb látogatói közül –, az 1806-os év vetett véget, mikor – a házigazda szerint – ez az egyedülálló találkozóhely, „mely az élet legnagyobb örömeit kínálta, léket kapott, akár egy hajó”. Az arisztokratákkal együtt a romantikus értelmiségiek is antiszemitává váltak, és bár ez nem azt jelentette, hogy megszakadtak volna kapcsolataik zsidó barátaikkal, az ártatlanság és a ragyogás tovatűnt.

A németországi zsidóság történelmének fordulópontja nem a porosz vereség évében, hanem két évvel később, 1808-ban következett be, a városi törvény bevezetésével, melynek alapján a zsidók elnyerték a teljes polgárjogot, ha politikai jogaik korlátozottak maradtak is. Az 1807-es békeszerződés nyomán, a keleti tartományok elcsatolásával Poroszország elveszítette zsidó lakosságának többségét, míg azok a zsidók, akik az országban maradtak, már amúgy is „védett zsidók” voltak, polgári jogaikat egyéni kiváltságok biztosították. A városi törvény csak legalizálta e kiváltságokat, sőt túlélte az 1812. évi emancipációs törvényt is. Poroszország Napóleon veresége után visszaszerezte Poznant és annak zsidó lakosságát, és lényegében érvénytelenítette az 1812-es törvényt, mely politikai jogokat adományozott volna szegény zsidóknak is – ugyanakkor a városi törvényt érintetlenül hagyta.

Noha a zsidók valós helyzetének változásához vajmi kevés járult hozzá az emancipációs törvény, a poroszországi zsidó lakosság többségének otthont adó tartományok elvesztésével mégis roppant társadalmi következményeket hordozott. 1807 előtt a kiváltságos zsidók csak mintegy húsz százalékát jelentették a teljes

zsidó lakosságnak. Az emancipációs törvény bevezetésének idejére a védett zsidók képviselték a többséget a mintegy tízszázaléknyi „idegen zsidóval” szemben. Ekkorra eltűnt az a szegénység és visszamaradottság, mellyel összehasonlítva a „kivételes zsidók” gazdagsága és műveltsége olyannyira kitűnt. Ez a háttér, mely lényeges összehasonlítási alapját nyújtotta a társadalmi sikereknek és az önbecsülésnek, a napóleoni idők után soha nem tért vissza. Mikor 1816-ban Poroszország visszakapta a lengyel tartományokat, a volt „védett zsidók” (most már zsidó vallású porosz állampolgárok) még mindig a lakosság hatvan százalékát jelentették.¹⁴

A porosz zsidóság maradéka társadalmi értelemben elveszítette az eredeti háttért, melyhez mértén kivételnek tekintethetett. Ezentúl ők maguk képezték a háttért – szűkebbet természetesen –, melyhez képest az egyénnek kettőzött erőfeszítést kellett tennie a kitűnésre. A „kivételezett zsidók” ismét csak egyszerű zsidókká váltak, nem kivételek voltak, hanem egy megvetett nép képviselői. A kormányzati befolyás társadalmi következményei nem kevésbé voltak károsak. Nemcsak a kormányzattal szemben álló és ezért nyíltan zsidóellenes osztályok tagjaiban, de a társadalom minden rétegében többé-kevésbé tudatosult, hogy zsidó ismerőseik nem annyira kivételek, hanem egy olyan csoport képviselői, amelynek érdekében az állam kész kivételes lépéseket tenni, és pontosan ez volt az, amiktől a „kivételezett zsidók” mindig is rettegték.

A berlini társaság szélesebben hagyta ott a zsidó szalonokat, és 1808-ra a találkozóhelyek szerepét teljesen átvették a nemességet kapott tisztviselőréteg és a felső középosztály házai. A korabeli levelezés nem egy darabja szolgálhat példaként arra, hogy az értelmiség és az arisztokrácia megvetésének tárgyává a kelet-európai zsidók helyett, akiket alig ismertek, a művelt berlini zsidók váltak, akiket nagyon is jól ismertek. Az utóbbiak sosem nyerték vissza a kivételesség kollektív tudatából fakadó önbecsülésüket, vagyis mindannyiuknak azt kellett bebizonyítania, hogy annak ellenére, hogy zsidó, mégsem az. Többé nem volt elegendő, ha valaki elhatárolódott a többé-kevésbé ismeretlen, „visszamaradott testvérekként” aposztrofált tömegtől, egyenként, kivételként ünnepelhető egyenként kellett kitűnni a zsidók közül, vagyis az egész nép sorából.

Nem a politikai antiszemitizmus, hanem a társadalmi megkülönböztetés vezetett „a zsidó” fantomképének megjelenéséhez. Az első szerző, aki különbséget tett a zsidó individuum és „a mindenhol és sehol sem létező általános zsidó között”, egy ismeretlen publicista volt, aki 1802-ben maró szatírárt írt a zsidó társadalomról és annak tanulási vágyáról, a társadalmi befogadtatás varázsvesszejéről, a zsidókat mint a nyárspolgárság és feltörekvés iskolapéldáját mutatva be.¹⁵ Ez a meglehetősen primitív irodalmi mű nemcsak nagy népszerűségnek örvendett Rahel szalonjának hírneves tagjai között, de – közvetetten bár – a nagy romantikus költőt, Clemens von Brentanót is igen szellemes dolgozatra ihlette, melyben a nyárspolgárt ismételten a zsidóval azonosította.¹⁶

A vegyes társadalom idilljével valami olyan tűnt el, ami soha, egyetlen országban sem tért vissza. Ezután egyetlen társadalmi csoport sem fogadta a zsidókat szabadon és nyílt szívvel. Vagy önnön bátorságuk és „megátalkodottságuk” miatt bántak barátságosan a zsidókkal, vagy pedig tiltakozásul azért, hogy polgártársaik páriává váljanak. Ugyanakkor a zsidók mindannyiszor társadalmi páriákká váltak, ahányszor megszűnt kizártságuk a politikai vagy polgári jogokból.

Fontos tudatában lennünk annak, hogy az asszimiláció mint csoportfogalom lényegében csak a zsidó értelmiségre volt érvényes. Nem véletlen, hogy az első művelt zsidó, Moses Mendelssohn volt az első abban is, hogy alacsony társadalmi helyzete ellenére befogadta a nem zsidó társadalom. Az udvari zsidók vagy utódaik, a nyugati zsidó bankárok és üzletemberek társadalmilag sohasem voltak elfogadhatók, és sohasem hagyták el láthatatlan gettójuk szűk határait. Eleinte, mint minden romlatlan feltörekvő, ők is büszkék voltak rá, hogy milyen nyomorból és szegénységből emelkedtek fel, később, a minden oldalról érkező támadások hatására érdekükké vált a tömegek szegénységének és elmaradottságának fenntartása, saját biztonságuk megőrzésének zálogaként. Lassan, balsejtelmektől gyötörve hagyták el a zsidó törvények szigorú rendjét – bár a vallási hagyományokkal sohasem szakítottak teljesen –, miközben a zsidó tömegektől egyre szigorúbb ortodoxiát követeltek.¹⁷ A zsidó közösségi autonómiák felbomlása nemcsak arra készítette őket, hogy fokozott

erővel védjék a zsidó közösségeket a hatóságok ellen, hanem hogy az állam segítségével uralkodjanak fölöttük, vagyis a szegény zsidók „kettős függősége, alárendeltségük a kormánynak és vagyonos testvéreiknek” a valóságot tükrözte.¹⁸

A zsidó közösségeket, tizenkilencedik századi elnevezéssel, úgynevezett zsidó bírák ellenőrizték, akik sem társadalmilag, sem földrajzilag nem tartoztak a közösséghez. Bizonyos értelemben éppannyira távol voltak a zsidó társadalomtól, amennyire kilógtak a nem zsidó közösségből. Kiváló egyéni sikereket elérve, uraik révén jelentős kiváltságokhoz jutva, sajátos kivételezett közösséget alkottak, igen korlátozott társadalmi lehetőségekkel. Az udvari társaság természetes megvetésétől sújtva, nélkülözve a nem zsidó középosztályhoz fűződő üzleti kapcsolatokat, társadalmi érintkezéseik köre éppannyira kívül esett a társadalom törvényszerűségein, amennyire gazdasági felemelkedésük független volt a kor gazdasági viszonyaitól. Az izoláció és a függetlenség gyakran töltötte el a bírakat büszkeséggel és a hatalmasság érzetével, amit jól illusztrál a tizennyolcadik század elején mesélt anekdota: „Egyszer egy zsidó... mikor egy nemes és művelt orvos enyhe szemrehányással illette (zsidó) öntudata miatt, hiszen a zsidók között nem volt sem uralkodó, sem kormánytag ... pimaszul így felelt: Nem vagyunk uralkodók, de mi irányítjuk őket.”¹⁹

Ez a büszkeség éppen ellentéte annak az osztálygögnök, amely a kiváltságos zsidók között lassan kialakult. Saját népüket irányítva, teljhatalmú urakként továbbra is *prími inter pares*-nek érezték magukat. Az uraik által ajánlott titulusoknál sokkal büszkébbek voltak olyasféle címekre, mint „az egész zsidóság rabbija” vagy „a Szentföld ura”.²⁰ A tizennyolcadik század végéig mindegyikük egyetértett volna azzal a németalföldi zsidóval, aki kijelentette: „*Neque in toto orbi alicui nationi inservimus*”, a földkerekségen egyetlen nép szolgái sem vagyunk, és sem akkor, sem később nem értették volna a „tanult keresztény” válaszát: „De ez csak keveseknek jelent boldogságot. A nép mint *corpo* (így!) mindenütt üldöztetés áldozata, nem lehet önkormányzata, idegen uralom alá rendeltetik, sem hatalma, sem büszkesége, és így vándorol a világban, mindenhol idegenként.”²¹

Az osztálygög csak akkor alakult ki, amikor a különböző országok állami bankárai üzleti kapcsolatra léptek egymással. Ezt követte a vezető családok gyermekeinek házassága, mely egy, a zsidó társadalomban addig nem létező nemzetközi kasztrendszer hozott létre. Ez annál is szembetűnőbb volt a nem zsidó szemlélőnek, mert akkor következett be, mikor a régi feudális birtokosok és kasztok rohamosan olvadtak be az új osztályokba. Sokan arra következtettek – tévesen –, hogy a zsidó nép a középkor maradványa, és nem vették észre, hogy az új kaszt nagyon is új keletű. Végző formájában csak a tizenkilencedik századra alakult ki, legfeljebb száz családot kötve össze. Mivel azonban ezek a családok álltak az érdeklődés keresztútjában, a közvélemény szemében a zsidó nép egyetlen kasztot alkotott.²²

Annak ellenére, hogy az udvari zsidók jelentős szerepet játszottak a politikatörténetben és az antiszemitizmus megszületésében, a társadalomtörténet hajlamos megfejtkezni róluk, noha szellemi mozgatórugóik vagy viselkedési szokásaik számos esetben megegyeztek a zsidó értelmiségiekével, akik általában maguk is üzletemberek fiaai voltak. A zsidó bírák uralkodni vágytak a zsidó nép felett, vagyis nem akarták elhagyni, ellentétben a zsidó értelmiséggel, amelynek minden vágya az volt, hogy elhagyja népét és befogadást nyerjen a társadalomba; mindkét csoport úgy érezte – és ezt a vélekedést teljes mértékben osztotta környezetük –, hogy ő a kivétel. A „kivételesen gazdag” zsidók úgy érezték, hogy sorsuk kivétel a zsidó nép közös sorsa alól, s a kormányzat is kivételesen hasznosnak tartotta őket. A „kivételesen művelt” zsidók a zsidó nép és az egész emberiség kivételeinek érezték magukat, és a társadalom is annak tartotta őket.

Az asszimiláció, akár a kikeresztelkedés végletességével, akár másképp, nem jelentett komoly veszélyt a zsidóság fennmaradására.²³ Akár szívesen látták, akár eltaszították őket, zsidóságuk miatt történt, amivel nagyon is tisztában voltak. A művelt zsidóság első generációja őszintén meg akart válni zsidó identitásától. Boerne keserűen említi: „Vannak, akik szememre hányják zsidóságomat, mások magasztalnak érte, megint mások elnézik, de mindenki gondol rá.”²⁴ Tizennyolcadik századi gondolatokon nevelkedve, ez a réteg keresztények és zsidók nélküli országra vágyott; a tudományra és a művészetekre áldozta életét, és döbbenet tapasztalta, hogy ugyanaz a kormányzat, mely minden kiváltságot és megbecsülést megad a zsidó bankárnak,

éhhálálra ítéli a zsidó értelmiséget.²⁵ A vallási kitérés, amely a tizenkilencedik század elején a zsidó tömegekbe való lesüllyedés elkerülésére szolgált, ekkorra a napi betevő megszerzésének eszköze lett. Az egyéniség hiányának jutalmazása a zsidóság egy teljes generációját kényszerítette elkeseredett ellenállásra az állammal és a társadalommal szemben. „Az emberiség új egyedei” – ha valóban azok voltak – mind lázadóvá váltak, és mivel a kor legreakciósabb kormányainak támogatói zsidó bankárok voltak, kivételes hévvel lázadtak saját népük hivatalos képviselői ellen. Marx és Boerne zsidóellenes kirohanásainak megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a gazdag zsidóság és a zsidó értelmiség eme ellentétének ismerete.

Mindazonáltal ez az ellentét kialakult formájában csak Németországban létezett, és ott sem élte túl a század antiszemita mozgalmait. Ausztriában a tizenkilencedik század vége előtt nem beszélhetünk zsidó értelmiségről, akkorra viszont már teljes súlyával érezhető volt az antiszemita nyomás. Ezek a zsidók, gazdag hittársaikhoz hasonlóan, szívesebben helyezték magukat a Habsburg-monarchia védőszárnyai alá, és csak az első világháború után, a Szociáldemokrata Párt hatalomra kerülésével váltak szocialistává. A legjelentősebb kivételt e szabály alól Karl Kraus – Heine, Marx és Boerne hagyományának utolsó képviselője – jelentette. Kraus nyilvánosan elítélte egyfelől a zsidó pénzembereket, másfelől a zsidó újságírást mint a híresség szervezett kultuszát, talán még elődeinél is elkeseredettebben, hiszen egy zsidó forradalmi hagyományokkal nem rendelkező országban sokkal elszigeteltebb volt. Franciaországban, ahol az emancipációs rendelet minden rendszer- és kormányváltozást átvészelt, a kisszámú zsidó értelmiségi nem volt egy új osztály előfutára, és a szellemi életben sem képviselt jelentős súlyt. A kultúra mint olyan, a tanulás mint cél nem változtatta meg a zsidó viselkedési szokásokat olyan mértékben, mint Németországban.

Egyetlen másik országban sem következett be a németországi zsidóság életében oly döntő szerepet játszó valóságos asszimiláció rövid időszaka, mikor egy nép legbátrabbjai nemcsak elfogadták a zsidókat, de furcsa módon együtt is akartak velük lenni. Valójában ennek nyomai sohasem tűntek el teljesen a német társadalomból, végig lehet kísérni olyan jelenségek nyomát, melyek azt bizonyítják, hogy a zsidókhoz fűződő viszony sohasem volt egyértelmű. Jobb esetben megvalósítandó célt, rosszabb esetben furcsa és izgalmas tapasztalatot jelentett. Bismarck jól ismert mondása, mely szerint „a német csődöröket zsidó kancákkal kell párosítani”, nem egyéb, mint egy létező vélekedés igen vulgáris megfogalmazása.

Magától értetődő, hogy ez a társadalmi helyzet, mely lázadókat nevelt az első művelt zsidókból, hosszú távon inkább a konformizmus sajátos formáját eredményezte, mint a lázadás hatékony hagyományát.²⁶ Benne élve egy társadalomban, amely hátrányos megkülönböztetést alkalmazott az „egyszerű” zsidókkal szemben, és másfelől amelynek divatos körei könnyebben fogadtak be egy művelt zsidót, mint egy hasonló adottságokkal érkező nem zsidót, a zsidóknak szükségszerűen meg kellett különböztetniük magukat a zsidótól „általában”, noha világosan jelezniük kellett zsidóságukat: semmilyen körülmények között nem volt megengedhető, hogy észrevétlenül belesimuljanak környezetükbe. Annak érdekében, hogy tudatosítsanak egy olyan ellentmondást, melyet maguk sem értettek teljes mélységében, „emberként viselkedtek az utcán és zsidóként otthon”.²⁷ Ez azt az érzést eredményezte, hogy az utcán az emberektől különböznek, hiszen zsidók, otthon pedig a többi zsidótól, hiszen nem olyanok, mint a „közönséges” zsidók.

Az asszimiláns zsidók magatartása, melyet meghatározott önmaguk megkülönböztetésének állandó, koncentrált igyekezete, olyan zsidó típus létrejöttét eredményezte, mely mindenhol felismerhető volt. Ahelyett, hogy nemzetiségi vagy vallási alapon határozták volna meg magukat, a zsidók olyan társadalmi csoporttá alakultak, melynek tagjai azonos szellemi ismérvekkel és reakciókkal bírtak, s ennek összességében valamifajta „zsidós karaktert” kellett eredményeznie. Más szavakkal a judaizmus lelki jellemvonássá vált, a zsidókérdést pedig minden zsidó individuum magánügyének tekintették.

Az elkülönülés és kiválás általi alkalmazkodás e tragikus kísérlete során az új zsidó típusnak éppoly kevés köze volt a rettegett „általános” zsidóhoz, mint a „próféták örökösének és az igazság örök, földi hirdetőjének” absztrakciójához, melyet a zsidó apologetika minduntalan felidézett, ha egy zsidó újságíró támadás ért. Az apologeták zsidóképe az összes zsidóra ráaggatta a páriák kiváltságainak ismérveit – emberiességet, kedvességet, előítélet-mentességet, az igazságtalanság iránti érzékenységet –, mellyel egynémely, a

társadalom perifériáján élő lázadó rendelkezett. A baj csupán az volt, hogy e tulajdonságoknak semmi köze nem volt a prófétákhoz, sőt e tulajdonságok hordozói nem tartoztak sem a zsidó társadalomba, sem a nem zsidó divatos körökbe. Az asszimilált zsidóság történetében meglehetősen jelentéktelen szerepet játszottak. Másfelől, a hivatásos zsidógyűlölők leírása szerint az „általános zsidónak” ahhoz, hogy beérkezzen, parvenütulajdonságokat kellett magára öltenie: embertelenséget, kapzsiságot, arcátlanyságot, alamusziséget, karrierizmust. A probléma ebben az esetben is az volt, hogy ezeknek a tulajdonságoknak aligha van közük bármilyen nemzeti karakterhez, sőt mi több, az így leírt zsidó üzletembertípus nemigen mutatott hajlandóságot a nem zsidó társadalomba való bekapcsolódásra, és jelentéktelen szerepet játszott a zsidó társadalomtörténetben. Míg léteznek megalázott népek és osztályok, a parvenü- és páriatulajdonságok nemzedékről nemzedékre rendületlenül újratermelődnek a zsidó társadalomban éppen úgy, mint másutt.

A zsidóság társadalomtörténetének a tizenkilencedik századi európai társadalmon belüli kialakulásában döntő szerepe volt annak, hogy tulajdonképpen minden nemzedékben minden zsidónak döntenie kellett: páriaként a társadalmon kívül marad, parvenüvé válik, vagy alkalmazkodik a társadalomhoz azon az elzüllesztő alapon, hogy nem annyira elrejti származását, mint inkább „elárulja származása titkával együtt népének titkát is”.²⁸ Ez az utóbbi út meglehetősen rögzös volt, minthogy ilyen titkok nem léteztek, s úgy kellett őket létrehozni. Miután Rahel Varnhagen egyedülálló kísérlete, mellyel társadalmi életet teremtett a hivatalos társadalmon kívül, megbukott, mind a pária, mind a parvenü útja a szélsőséges magány útja volt, az alkalmazkodó pedig az állandó megbánás útja. Az átlagos zsidó úgynevezett bonyolult pszichológiája, amely néhány kivételes esetben modern érzékenységgé fejlődött, nagyon ellentmondásos helyzetben alapult. A zsidók egyszerre érezték a pária megbánását azért, hogy nem váltak parvenüvé, és a parvenü lelkiismeret-furdalását azért, hogy elárulták népüket és az egyenlő jogokat személyes kiváltságokra cserélték. Egyvalami azonban biztos: ha valaki el akarta kerülni a társadalmi lét ellentmondásait, tudatában kellett lennie, hogy zsidóként vagy egy túlprivilegizált felső réteg, vagy egy kiváltságok nélküli tömeg tagja lehetett, melyhez Nyugat- és Közép-Európában csak szellemi, valamiképp mesterséges szolidaritással tartozhatott.

Az átlagos zsidók társadalmi végzetét az örökös döntésképtelenség jelentette. A társadalom semmiképpen sem kényszerítette őket döntésre, hiszen éppen a helyzet és személyiségük ellentmondásossága tette a zsidókkal való kapcsolatot oly vonzóvá. Az asszimilált zsidóság többsége így az előnyök és hátrányok kettősségében élt, tudatában annak, hogy siker és kudarc egyaránt elszakíthatatlanul összefonódott azzal a ténnyel, hogy zsidók. Számukra mindörökké elveszítette politikai jelentőségét a zsidókérdés, de átítatta magánéletüket, és egyre zsarnokibban uralta személyes döntéseiket. „Az utcán ember, otthon zsidó” mondás keserű valósággá vált: a politikai problémák a merő perverzitásig torzultak, amikor a zsidók a belső tapasztalatok és érzelmek eszközeivel próbálták megoldani őket; magánéletük annyira megmérgeződött, hogy már embertelenné vált – például a vegyes házasságokban –, mert a közélet megoldatlan problémáinak alig elviselhető terhe beleszorult a magánlétbe, melyet a megfontolt politika helyett jobban képesek irányítani a megjósolhatatlan szenvedélyek.

A legkevésbé sem volt könnyű feladat nem hasonlítani az „általános zsidóra”, mégis megmaradni zsidónak: nem olyannak lenni, mint a zsidók, mégis egyértelműen jelezni a zsidósághoz tartozást. Az átlagos zsidó, aki nem volt sem parvenü, sem „tudatos pária” (Bernard Lazare), csak egyfajta üres különbözőséget hangsúlyozhatott, amelyet az összes lehetséges pszichológiai aspektusból értelmeztek már, a belső idegenségtől a társadalmi elidegenedésig. Amíg a világ valamelyest békés volt, ez a magatartás nem is hatott rosszul, sőt nemzedékeken keresztül *modus vivendi*-nek tekintették. A mesterségesen bonyolult belső életre való feszült koncentráció segítségére volt a zsidóknak abban, hogy reagáljanak a társadalom megmagyarázhatatlan követeléseire, hogy furcsák és izgatók legyenek, hogy kialakítsák az önkifejezés és előadó-képesség olyasfajta közvetlenségét, amely valójában a színész és a virtuóz kiváltsága volt, vagyis olyan személyeké, akiket a társadalom részben megtagadott, részben csodált. Az asszimilált zsidók, részben büszkén zsidóságra, részben szégyellve azt, ebbe a kategóriába tartoztak.

A forradalmi hagyományainak és emlékeinek romjaiból kifejlődő burzsoá társadalom a gazdasági telítődéshez az unalom sötét szellemét, a politikai kérdésekhez az általános érdektelenséget kapcsolta. A zsidóság olyan néppé lett, mellyel mindenki kiválóan múlathatta az időt. Minél kevésbé tekintették őket egyenlőnek, annál érdekesebbé és szórakoztatóbbá váltak. A burzsoá társadalom, szórakozást keresve és az egyén iránt érzett szenvedélyes indulattól vezettetve, felfedezte vonzódását mindenkihez, aki – amennyiben különbözött az emberi normáktól – rejtélyesen gonosz vagy titkosan bűnös volt. Éppen ez a lázas szeretet nyitotta meg a társadalom kapuit a zsidók előtt; minthogy e társadalom keretei között a zsidóság, miután pszichológiai fogalommá torzult, könnyen válhatott akár bűnössé is. A felvilágosodás minden emberi iránti, eredendő toleranciáját és érdeklődését felváltotta az egzotikum, az abnormalitás, a másság mint olyan iránt érzett morbid vágy. A társadalom számos rétege képviselt a megszokottól eltérőt, rendellenest, de egyik sem volt kapcsolatba hozható politikai kérdésekkel. Ily módon e hanyatló társadalomban kizárólag a zsidóság válhatott alkalmassá arra, hogy meghaladja egy társadalmi probléma szűk határait.

Mielőtt hozzáfogunk annak vizsgálatához, miként vezethettek a „kiváltságos zsidók”, a híres és örök idegenek útjai a századvégi Franciaországban a Faubourg St. Germain szalonjaiba, fel kell idéznünk annak a nagy embernek az alakját, aki a „kiváltságos zsidók” bonyolult öncsalásának egyetlen terméke volt. Úgy tűnik, minden közhely talál legalább egy embert, aki megvalósítja azt, amit történelmi nagyságnak szokás nevezni. A „kiváltságos zsidók” nagy alakja Benjamin Disraeli volt.

II. A hatalmas varázsló

Benjamin Disraelit, akit az életben leginkább az érdekelte, hogy elérje a Beaconsfield lordi címet, két dolog tette különlegessé: egyrészt az istenek azon ajándéka, amelyet mi, modern emberek közönségesen szerencsének nevezünk, de amelyet más korokban Fortuna istennőként tiszteltek, másrészt – talán bensőségebb és csodásabb kapcsolatban a szerencsével, semhogy magyarázható legyen – szellem és képzelet azon gondtalan ártatlansága, mely lehetetlenné teszi, hogy valakit karrieristának nevezzünk, annak ellenére, hogy soha semmivel sem foglalkozott komolyabban, mint karrierjével. Ártatlansága folytán jutott arra a felismerésre, hogy ostobaság volna *declassé*-nek éreznie magát, és hogy önmaga és mások számára mennyivel érdekesebb, karrierje szempontjából mennyivel hasznosabb volna, ha zsidóságának tényét azzal is hangsúlyozná, „hogymásképp öltözik, furcsán fésüli haját, és szavajárásában, kifejezéseiben sajátos szabályokat követ”³⁰ Minden más zsidó értelmiséginél szenvedélyesebben és arcátlanabban törekedett a magas és még magasabb társaságokba való bebocsáttatásra, és egyedül ő ismerte a titkot: hogyan kell a szerencsét, a páriaság természetes csodáját megőrizni, kezdettől fogva tudva, hogy sohasem szabad meghajolni annak érdekében, hogy „magasról még magasabbra jussunk”.

Úgy vett részt a politikában, mint egy színész a színházi előadásban, olyan jól játszva szerepét, hogy önmagát is megtévesztette saját szemfényvesztése. Élete és karrierje akár egy tündérmese, amelyben ő a királyfi, s amelyben felajánlja a romantika kék virágát – az imperialista Anglia kankalinjának képében – kedvesének, az angol királynőnek. A brit gyarmatbirodalom volt a tündérország, ahol soha nem nyugszik le a nap, s fővárosa a rejtélyes, ázsiai Delhi, ahova a herceg bármikor elmenekülhet kedvesével a ködös, unalmas Londonból. Ez talán ostobán és gyerekesen hangzik, de amikor egy feleség olyan levelet ír a férjének, amilyent Lady Beaconsfield írt férjének („te úgy tudod, hogy a pénzemért vettél el, én úgy tudom: ha újra meg kellene tenned, szerelemből tennéd”),³¹ elnémulunk a minden szabályt felrúgó boldogság láttán. Íme egy ember, aki el akarta adni a lelkét az ördögnek, de az ördögnek nem kellett a lelke, és az istenek megadták neki a föld minden boldogságát.

Disraeli teljesen asszimilált családból származott; apja mint felvilágosult úriember megkereszteltette fiát, mert közönséges halandók sorsát szánta neki. Kevés kapcsolata volt a zsidó társadalommal, és szinte semmit sem tudott a zsidó vallásról vagy szokásokról. Zsidósága kezdettől fogva csak a származás tényét jelentette,

melyet tényleges ismereteitől függetlenül színezhettek ki. Így aztán nem tekintett másképp e tényre, mint ahogy egy nem zsidó tekintett volna. Más zsidóknál világosabban felismerte, hogy zsidónak lenni előnyös is lehet, nemcsak hátrányos. És minthogy egyszerű és szerény apjával ellentétben nem kevesebbre vágott, mint hogy közönséges halandó legyen, és nem többre, mint hogy „megkülönböztesse magát minden kortársától”,³² addig formálta „olajos bőrét, szénfekete szemét”, míg „homlokának impozáns kupolája – mely nem hasonlított keresztény dómra – olyanná (nem vált), amilyen senki emberfiáé nem volt”.³³ Disraeli ösztönösen tisztában volt azzal, hogy minden a „közte és az egyszerű halandók közti különbségtételen”, szerencsés „furcsaságának” hangsúlyozásán múlik.

Mindez a társadalomnak és szabályainak sajátos értelmezését jelenti. Disraeli és nem más mondta, hogy „ami a sokaságban bűn, a kevesek között apró hiba csupán”³⁴ – ami vélhetően a legmélyebb bepillantást nyújtja a tizenkilencedik századi társadalmat lassan és álnokul a csőcselék és az alvilági erkölcsök fertőjébe taszító elvnek. Mivel tudta e szabályt, azt is tudta, hogy a zsidóknak sehol sem lehetnének jobb esélyeik, mint azokban a körökben, amelyek azt állították magukról: kizárólagosak és zsidóellenesek: hiszen a „kevesek” e körei a sokasággal együtt bűnnek tekintették a zsidóság tényét, márpedig a „bűn” igen könnyen tetszetős „hibává” válhatott. Disraeli egzotikus, furcsa, talányos, csodás mutatványa és titkos forrásokból merített ereje éppen a társadalomnak ezt a hajlamát vette célba. A társadalmi játékban tanúsított virtuozitása vezette a Konzervatív Párt soraiba, szerezte meg neki a parlamenti helyet, a miniszterelnöki címet, végül és nem utolsósorban a társadalom tartós csodálatát és egy királynő barátságát.

Sikerének egyik titka játékának őszintesége volt. A hatás, amelyet elfogulatlanabb kortársaiban keltett, furcsa keverékből állt a színészkedésnek, valamint „a tökéletes őszinteségnek és fesztelenségnek”.³⁵ Ezt csak az őszinte ártatlansággal érhetette el, mely részben a minden jellegzetes zsidó hatást kizáró neveltetésnek volt köszönhető.³⁶ Disraeli nyugodt lelkiismeretének kialakulásához azonban az is nagyban hozzájárult, hogy angolnak született. Anglia nem ismerte a zsidó tömegeket és a zsidó szegénységet, hiszen csak évszázadokkal középkori kiűzetésük után fogadta be őket; azok a portugál zsidók, akik a tizenhetedik században települtek be Angliába, gazdagok és műveltek voltak. A zsidó szegénység csak a tizenkilencedik század végén, az oroszországi pogromok kiváltotta modern kori zsidó bevándorlással tűnt fel Londonban, s vele együtt megjelent a különbség a zsidó tömegek és gazdag testvéreik között. Disraeli idejében a zsidókérdés, legalábbis az Európában jelentkező formában, meglehetősen ismeretlen volt, mivel Angliában csak az állam által befogadott zsidók élhettek. Más szavakkal az angliai „kiváltságos zsidók” európai testvéreiknél sokkal kevésbé voltak tudatában kivételes voltuknak. Mikor Disraeli lenézően szólt „a modern idők átkos tanításáról, az ember természetes egyenlőségéről”,³⁷ tudatosan Burke nyomát követte, aki „előnyben részesítette egy angol jogait az emberiség jogaival szemben”, de nem vette figyelembe a tényleges helyzetet, melyben a kevesek kiváltságainak helyébe mindenki jogegyenlősége lépett. Annyira nem tudott a zsidó nép valóságos helyzetéről, és annyira hitt abban, hogy „a zsidó faj befolyással van a modern közösségekre”, hogy minden hátsó szándék nélkül azt követelte: a zsidók „kapják meg az északi és a nyugati fajoktól mindazt a tiszteletet és kivételezettséget, mely civilizált és kulturált nemzetek esetében mindazoknak kijár, akik elbűvölik a közízlést és megemelik a közérzületet”.³⁸ Minthogy a zsidók angliai politikai befolyásának középpontjában a Rothschildok angol ága állt, Disraeli igen büszke volt rá, hogy a Rothschildok nyújtottak segítséget Napóleon legyőzéséhez, és nem látta okát: zsidó létére miért ne mondhatná ki nyíltan politikai véleményét.³⁹ Mint kikeresztelkedett zsidó természetesen nem lehetett hivatalos képviselője egyetlen zsidó közösségnek sem, mindazonáltal a maga körében és a maga századában ő volt az egyetlen zsidó, aki a legjobb tudása szerint törekedett a zsidó nép politikai képviselőtére.

Disraeli, aki sohasem tagadta önmagáról azt az „alapvető tény”, hogy zsidó származású”,⁴⁰ akkora érdeklődést tanúsított minden zsidó jelenség iránt, hogy azzal csak tudatlansága ért fel. A büszkeség és a tudatlanság keveréke ugyanakkor minden újonnan asszimilált zsidóra jellemző volt. A különbség annyi, hogy Disraeli valamivel kevesebbet tudott a zsidó múltról és jelenről, ezért nyíltan mert beszélni arról, amit mások a félelem és pökhendiség sugallta viselkedésformák félig öntudatlan homályában árultak csak el.

Disraeli azon képességének azonban, amellyel a zsidó lehetőségeket összemérte a szabályos népek politikai vágyaival, sokkal súlyosabb eredménye volt; akaratlanul bár, de teljes tárházát építette fel a zsidó befolyásról és szervezettségről szóló elméleteknek, melyekkel az antiszemitizmus veszélyesebb köntösében szoktunk találkozni. Először is úgy gondolkodott magáról, mint „a kiválasztott nép kiválasztott fiáról”.⁴¹ Saját pályafutásánál jobb bizonyítékra nem volt szükség: egy névtelen, szegény zsidó, akit csupán néhány zsidó bankár támogat, Anglia első emberévé válik: a parlament egyik legkevésbé szeretett képviselőjéből miniszterelnök lesz, és valódi népszerűsége tesz szert olyanok körében, akik hosszú ideig „sarlatánnak tartották és páriaként kezelték”.⁴² A politikai sikerek sohasem elégítették ki. Sokkal nehezebb és sokkal fontosabb volt bejutni a londoni társaságba, mint meghódítani az alsóházat, minden bizonnyal nagyobb dicsőség volt tagjává lenni a Grillion-klubnak, „a válogatott körnek, ahol szokás volt mindkét párthoz tartozó politikusok karrierjét megcsinálni, de ahonnan a társadalom kifogásolhatókat szigorúan kitiltották”,⁴³ mint Őfelsége miniszterévé válni. Ez édes győzelmek gyönyörűségesen meglepő csúcspontja a királynő őszinte barátsága volt, mert ha az angol királyság intézménye a törvényekkel szabályozott, alkotmányos nemzetállamban elvesztette is a legtöbb előjogát, az angol társadalomban megkérdőjelezhetetlen elsőbbséget szerzett és tartott fenn. Disraeli hatalmas győzelmének értékeléséhez csak azt kell felidéznünk, hogy Lord Robert Cecil, Disraeli egyik kitűnő konzervatív kollégája 1850 körül azzal mentegette egy különösen maró támadását, hogy ő csak „nyíltan kimondta Disraeliről azt, amit a háta mögött mindenki terjeszt, de nyíltan senki sem vállal”.⁴⁴ Disraeli legnagyobb győzelme az volt, hogy végül senki sem terjesztett olyasmit a háta mögött, ami nyilvánosan kimondva ne lett volna hízelgő vagy kellemes. Ezt a példátlan és őszinte népszerűsége emelkedést érte el Disraeli azzal, hogy zsidóságának csak az előnyeit látta, csak a kiváltságait hangoztatta.

Disraeli jó szerencséjének az is része volt, hogy mindig alkalmazkodott korához, ennek folytán számos életrajzírója jobban értette, mint más nagy embereket szokás érteni. Élő megtestesülése volt a becsvágynak, a szenvedélyes hatalomvágynak, mely egy látszólag semmilyen különbözőségnek vagy elkülönülésnek teret nem adó században fejlődött ki. Carlyle, aki az egész világtörténelmet a tizenkilencedik századi hőseszmény szerint értelmezte, mindenesetre rosszul cselekedett, mikor nem fogadott el egy kitüntetést Disraeli kezéből.⁴⁵ Kortársai közül senki sem felelt meg Disraelinél jobban a carlyle-i hőseszménynek, a minden különleges teljesítménytől lecsupaszított nagyságnak, senki sem tett pontosabban eleget a hőssel szemben táplált tizenkilencedik század végi elvárásoknak, mint ez a sarlatán, aki komolyan vette szerepét, és őszinte naivsággal, szemkápráztató mutatóványok látványos parádéjával és elbűvölő művészi képességgel eljátszotta a nagy embert. Politikusok szerettek bele a sarlatánba, aki az unalmas üzleti tranzakciókat keleti hangulatú álmokká változtatta, és mire a társadalom megérezte a fekete mágia ízét Disraeli agyafűrt ügyletei mögött, a „hatalmas varázsló” már megnyerte kortársai szívét.

Disraeli törekvése, hogy megkülönböztesse magát a többi halandótól, és vágyakozása az arisztokrata társaság iránt igen jellemző volt korának és országának középosztályára. Disraeli nem politikai vagy gazdasági megfontolásból, hanem társadalmi ambíciói ösztönzésére csatlakozott a Konzervatív Párthoz, és követte azt a politikát, amely mindig „a whigeket választotta ellenségnek, a radikálisokat pedig szövetségesnek”.⁴⁶ Egyetlen európai országban sem sikerült a középosztálynak annyi önbizalmat szereznie, hogy összeegyeztesse értelmiségi voltát és társadalmi pozícióját, így az arisztokrácia minden politikai jelentőségének elvesztése után is meghatározója maradt a társadalom építményének. A boldogtalan német nyárspolgár „belső személyiségére” ébredt rá reménytelen harcában, melyet a nemesség hanyatlásából, valamint az arisztokrata címek burzsoá pénzzel szembeni védelmének szükségességéből kinövő kaszt-arrogancia ellen vívott. Az európai arisztokrácia történetében bizonytalan vérségi elméletek és szigorú házassági szabályok tűntek fel meglehetősen új keletű fogalmakként. Disraeli a német nyárspolgároknál jobban látta, hogy mi elégítette ki az arisztokrácia igényeit. A burzsoázia minden kísérlete elbukott, hogy az arisztokrata arroganciát meggyőzve társadalmi rangot szerezzen, mivel csak egyénekként vette számításba önmagát, és hiányzott belőle a kaszttudat legfontosabb eleme, az egyéni teljesítménytől vagy érdemtől

mentes, pusztán a születésnek köszönhető kiváltság büszkesége. A „belső személyiség” sohasem tagadhatta, hogy kifejlődése az egyéntől műveltséget és különleges teljesítményt követel. Mikor Disraeli „elővette a faji gögöt, hogy szembeállítsa a kasztgöggel”,⁴⁷ tisztában volt azzal, hogy a zsidók társadalmi helyzete, akárki akármit mondjon is, leginkább a születésen és nem a teljesítményen múlott.

Disraeli még ennél is továbbment egy lépéssel. Tudta, hogy az arisztokráciát, melynek évről évre látnia kellett, hogy egyre több gazdag középosztálybeli vesz magának pénzen címet, súlyos kételyek gyötrik a saját értéke felől. Éppen ezért saját pályájukon verte meg őket, meglehetősen közhelyes és olcsó képzelőerővel írva le vakmerően, hogy az angolok „parvenü és hibrid fajból származnak, ő viszont a legtisztább európai vérből született”, hogy „egy angol nemes életét elsősorban arab törvények és szír szokások szabályozzák”, hogy „a zsidó nő a mennyország királynője”, és hogy „a zsidó faj színe-virága ma is ott ül az Úristen, a Seregek Ura jobbán”.⁴⁸ Mikor végül azt írta, hogy „Angliában valójában nincsen már arisztokrácia, mivel az állatember felsőbbrendűsége az arisztokrácia alapvető tulajdonsága”,⁴⁹ tulajdonképpen a legfájóbb pontjára tapintott a modern arisztokrácia fajelméletének, mely később a burzsoázia és más feltörekvő osztályok fajelméletének kiindulópontjává vált.

A judaizmus és a zsidósághoz való tartozás csak az asszimilált zsidóság köreiben vált egyszerű születési ténnyé. Eredetileg sajátos vallást, sajátos nemzetiséget, sajátos emlékek és remények közösségét és – a kiváltságos zsidók között – sajátos gazdasági előnyök közösségét is jelentette. A zsidó értelmiség öntudatát és önértelmezését olyan mértékben megváltoztatta a szekularizáció és az asszimiláció, hogy emlékeiből és reményeiből nem maradt egyéb, csak a kiválasztott néphez való tartozás tudata. Disraeli, noha nem ő volt az egyetlen „kivételes zsidó”, aki hitt saját kiválasztottságában anélkül, hogy hitt volna a Kiválasztóban és Elutasítóban, abban mégis egyedül állt, hogy a történeti küldetés üres fogalmából kifejtett fajelméletet alkotott. Azt bizonygatta, hogy a szemita elv „megjelenít mindent, ami természetünkben szellemi”, hogy „a történelem viszontagságai megelik megoldásukat: minden a fajban keresendő”, mely „a történelem kulcsa”, függetlenül „nyelvtől és vallástól”, hiszen „egyetlen dolog teszi a fajt, s ez a vér”, és egyetlen arisztokrácia létezik csak, a „természet arisztokráciája”, mely „egy elsőrangúan szervezett, keveredéstől mentes fajból áll”.⁵⁰

A modern fajelméletekhez fűződő rokonságot aligha kell hangsúlyozni, és Disraeli felfedezése is bizonyítékkal szolgál rá, hogy ezen elméletek mily kiválóan segítik a társadalmi kisebbségi komplexus elleni harcot. Bár a fajelméletek utóbb sokkal aljasabb és közvetlenül politikai célokat szolgáltak, nem szabad feledni, hogy megtévesztő voltukat és meggyőző erejüket annak köszönhették, hogy segítségükkel bárki arisztokratának érezhette magát, hisz kiválasztásának alapja a „faji” elveken nyugvó születés volt. Az, hogy az újonnan választottak nem tartoznak az elit, a kiválasztott kevesek körébe – ami elszakíthatatlan része volt a nemesi büszkeségnek –, hanem kiválasztottságukat egyre növekvő csőcselékkel kell megosztaniuk, vajmi kevés kárt okozott az ideológiának, hiszen azoknak a száma, akik nem tartoztak a kiválasztott fajhoz, hasonló arányban növekedett.

De Disraeli fajelmélete éppannyira volt a társadalmi törvényszerűségek beható megismerésének a következménye, mint a szekularizált zsidóság sajátos asszimilációjának vadhajítása. A zsidó értelmiség áldozatául esett az általános szekularizációs folyamatnak, mely a tizenkilencedik századra elvesztette a felvilágosodás forradalmi hevületét csakúgy, mint hitét egy független, önálló emberiségben, és ezért védtelenül állt a korábbi valóságos vallásos hit babonává változásával szemben. A zsidó értelmiség ugyanakkor a zsidó reformerek befolyásának hatása alatt is állt, akik a nemzeti vallást felekezetté akarták változtatni. Ennek érdekében a zsidó vallásosság két alapelemét – a messianisztikus reményt és az Izrael kiválasztottságába vetett hitet – meg kellett változtatniuk, kihagyták az imakönyvekből Cion végső újratelendítését csakúgy, mint a jámbor várakozást a napok utolsó napjára, amikor megszűnik a zsidó nép elkülönülése a föld népeitől. A messianisztikus hit nélkül a kiválasztottság tudata örök elkülönülést jelentett, a kiválasztottság hite nélkül, melynek értelmében a világ megváltása egyetlen népre hárul, a messianisztikus

remény amaz általános emberszeretet és egyetemesség ködfelhőjébe burkolózott, amely oly jellemző volt a sajátos zsidó politikai lelkesedésre.

A zsidó szekularizáció legvégzetesebb jelensége az volt, hogy a kiválasztottság tudatát elválasztották a messianisztikus hittől, holott a zsidó vallásban ez a két elem az emberiség isteni megváltásának két aspektusa volt. A messianisztikus hitből nőtt ki a politikai problémák végleges megoldásának vágya, mely nem érte be kevesebbel, mint a földi paradicsom megteremtésével. Az Isten általi kiválasztottság tudatából származott az a csodálatos téveszme, amelyben nem hívő zsidók és nem zsidók is osztoztak, hogy a zsidók természetüknél fogva okosabbak, jobbak, egészségesebbek, a túlélésre alkalmasabbak, mint mások – vagyis ők a történelem rugói és a föld sava-borsa. A lelkes zsidó értelmiségi, aki a földi paradicsomról ábrándozott, melyben nem lesznek nemzeti kötöttségek és előítéletek, valójában távolabb állt a politikai valóságtól, mint atyái, akik a Messiás eljöveteleért és a nép Palesztinába való visszatéréseért imádkoztak. Másfelől az asszimilációpártiak, akik minden lelkes hit nélkül meggyőzték önmagukat, hogy ők a föld sava-borsa, e szentségtelen téveszme révén még inkább eltávolodtak más nemzetektől, mint apáik a Törvény korlátja által, amely, mint szentül hitték, elválasztja egymástól Izrael fiait és a nem zsidókat, de amely ledől majd azon a napon, amelyen eljön a Messiás. Ez a gög, amely a „kivételes zsidókban” élt, akik „túl felvilágosultak” voltak az istenhihez, és mindenütt megteremtett különleges helyzetük alapján szinte babonásan hittek önmagukban, tépte el az Izrael fiait az emberiség többi részéhez kötő jámbor remények erős kötelékeit.

Végeredményben a szekularizáció állította elő azt a modern zsidóság lelki beállítottságát meghatározó ellentmondást, melynek révén a zsidó asszimiláció – miközben fölszámolta a nemzeti tudatot, vallási felekezetté változtatta a nemzeti vallást, és az állam és a társadalom lagymatag és kétes elvárásaira ugyanolyan kétes eszközökkel és pszichológiai fortélyokkal válaszolt – valóságos zsidó sovinizmust szült, ha sovinizmuson azt a torz nacionalizmust értjük, melyben (Chesterton szavaival) „az egyén maga az imádat tárgya, az egyén önmaga ideálja, sőt önmaga bálványa”. Ettől fogva a kiválasztottság ősi, vallási eszméje már nem a judaizmus lényege volt, hanem a zsidóság lényegévé vált.

E paradoxon a legerősebben és a legelbűvölőbben Disraeliben testesült meg. Angol imperialista és zsidó sovinizta volt; de nem nehéz megbocsátanunk sovinizmusát, mely képzelete játékaként jelent meg, hiszen „Anglia volt képzelete Izraelje”,⁵¹ és nem nehéz megbocsátanunk angol imperializmusát, melynek oly kevés köze volt a terjeszkedést öncélúan erőltető, együgyű erőszakossághoz, hiszen végső soron „sohasem volt vérbeli angol, és ezt a tényt büszkén vallotta”.⁵² Mindezek a furcsa ellentmondások, melyek oly egyértelműen mutatják, hogy a hatalmas varázsló szerepet játszott, melynek sikere attól függött: meg tudja-e nyerni vele a társadalmat, és tud-e népszerűséget szerezni, valamifajta egyedi vonzerőt adtak neki, s megnyilatkozásaiba olyan sarlatán lelkesedést és álmódzást vittek, amely alapján különítette el őt imperialista követőitől. Szerencséjére egy olyan időszakban álmódzott és színészkedett, amikor Manchester és az üzletemberek még nem tették magukévá az imperialista álmod, sőt hangosan és dühödten ellenezték a „gyarmati kalandot”. Disraeli vérségbe és fajba vetett babonás hitét – amelybe régi, romantikus népi hiedelmet kevert vér és arany erős, nemzet feletti kapcsolatáról – nem érintette meg az Afrikában, Ázsiában vagy magában Európában bekövetkezendő vérfürdők gyanúja. Szerény tehetségű íróként kezdte pályáját, és mindvégig értelmiségi maradt, akit a sors parlamenti képviselővé, pártjának vezetőjévé, miniszterelnökké és Anglia királynőjének barátjává tett.

Disraelinek a zsidók politikai szerepéről vallott nézetei abban az időben alakultak ki, amikor még író volt és el sem kezdte politikusi pályafutását. A tárgyról alkotott eszméit így nem a tapasztalat szülte, mégis feltűnően ragaszkodott hozzájuk további élete során.

Első regényében, az 1833-ban írt *David Alroy*-ban egy olyan Zsidó Birodalom tervét vázolta fel, amelyben a zsidók szigorúan elkülönült osztályként uralkodnak. A regény a kor közkeletű illúzióinak hatását mutatja a zsidók hatalmi lehetőségeiről, valamint a fiatal szerző tudatlanságát kora hatalmi viszonyairól. Tizenegy év parlamenti politikai gyakorlata és kiemelkedő személyiségekkel való aktív együttléte megtanította arra, hogy „a zsidók célja, bármi volt is annak előtte, bármi lesz is utóbb, az ő korában nagyban eltávolodott a bármiféle

politikai nemzetté válás követelésétől”. Később írt *Coningsby* című regényében feladta a Zsidó Birodalom gondolatát, és fantasztikus elméletet fejtett ki arról, hogy a zsidó pénz irányítja uralkodók és birodalmak felemelkedését és hanyatlását és határozza meg a diplomáciát. Soha életében nem adta fel azt a második elképzelését, melyet a kiválasztott faj kiválasztott egyedeinek titkos és titokzatos hatalmáról alkotott, s mely felváltotta korábbi álmát egy nyíltan megformált titokzatos uralkodó osztályról. Politikai filozófiájának ez vált sarokpontjává. Ellentétben sokat csodált zsidó bankáraival, akik hiteleket nyújtottak a kormányoknak és hatalmas megbízatásokhoz jutottak, Disraeli az egész ügyet kívülállóként szemlélte, és nem volt képes felfogni, hogyan kezelhetnek nap nap után ilyen hatalmi lehetőségeket olyan emberek, akik nem törekednek hatalomra. Azt nem értette meg, hogy a zsidó bankárt még nem zsidó kollégáinál is kevésbé érdekelte a politika; Disraeli számára ugyanis természetes volt, hogy a zsidók gazdagsága csak eszköz a politikai hatalom megszerzésére. Minél többet tudott meg a zsidó bankárok jól működő üzleti szervezeteiről és nemzetközi hír- és információcseréjéről, annál inkább meggyőződésévé vált, hogy egy olyan titkos társasággal van dolga, mely anélkül, hogy bárki tudná, kezében tartja a világ sorsát.

Jól ismert, hogy az antiszemita propagandában a legnagyobb hatása az egy titkos társaság által irányított zsidó szervezkedés motívumának volt, mely magasan túlszárnyalt minden rituális gyilkosságról és kútmérgezésről szóló hagyományos európai babonát. Nagy jelentőségű volt, hogy Disraeli – éppen ellenkező megfontolások alapján és olyan időszakban, mikor még senki sem gondolt komolyan titkos társaságokra – hasonló következtetésekre jutott, mert világosan kiderül belőle, hogy az ilyen elmeszülemények milyen mértékben következményei társadalmi okoknak és sérelmeknek, illetve mennyivel alkalmasabbak események vagy politikai, gazdasági jelenségek bemutatására, mint a hétköznapi valóság. Disraeli szemében, éppúgy, mint az utána következő, kevésbé ismert és tisztelt sarlatánok szemében, az egész politikai játék titkos társaságok között folyt. Nemcsak a zsidóság, hanem minden olyan szervezet, melynek befolyása nem a politika szférájában érvényesült, vagy amely ellenezte a teljes társadalmi vagy politikai rendszert, számára a színpalak mögötti erővé vált. 1863-ban úgy gondolta, szemtanúja volt egy „csatának, mely a titkos társaságok és az európai milliomosok között zajlott le, s melyet a Rothschildok nyertek meg”.⁵⁴ Ugyanakkor: „a titkos társaságok az emberek közötti természetes egyenlőséget és a magántulajdon megszüntetését hirdetik”,⁵⁵ és még 1870-ben is képes volt komolyan beszélni „felszín alatti” erőkről, és őszintén hitt abban, hogy ami az emberi történelem menetét meghatározni igyekszik, az a „titkos társaságok és nemzetközi erejük, a Római Egyház követelései és módszerei, a tudomány és a hit örök ellentéte”.⁵⁶

Disraeli hihetetlen naivitása mindezeket a „titkos” erőket összekapcsolta a zsidókkal. „Az első jezsuiták zsidók voltak, a titokzatos orosz diplomáciát, mely lázban tartja Nyugat-Európát, elsősorban zsidók szervezték meg és tartják kézben, a szent forradalom, mely most készül Németországban, és amely valójában egy második és jelentősebb reformáció... teljes egészében zsidó támadással zajlik”, „a zsidó faj személyiségeit találhatjuk minden (kommunista vagy szocialista) szervezet élén. Isten népe együttműködik az ateistákkal, a gazdagság legtehetségesebb felhalmozói egyezségekre léptek a kommunistákkal, a különleges és kiválasztott faj kezét fog Európa söpredékével! És mindezt azért, hogy megsemmisítsék a hálátlan kereszténységet, mely még nevét is nekik köszönheti, és melynek uralmát nem képesek tovább viselni.”⁵⁷ Disraeli képzeletében a világ zsidóvá vált.

Ebben az egyetlen tévképzetben felvázolta Hitler propaganda-gyárosainak legeredetibb kitalálmányát, a zsidó kapitalisták és a zsidó szocialisták között kialakuló titkos szövetséget. Nem lehet tagadni, hogy a teória – bármily képzeletdús és fantasztikus volt is – saját logikája szerint működött. Ha valaki Disraelihez hasonlóan abból indult ki, hogy a zsidó milliomosok csinálták a zsidó politikát, ha figyelembe vette a sérelmeket, amelyeket a zsidók évszázadokon keresztül elszenvedtek (s melyek valóban megtörténtek, bár a zsidó apologetikus propaganda ostobán eltúlozta őket), ha szemügyre vette azokat a nem ritka eseteket, mikor egy zsidó milliomos fia munkásmozgalmi vezetővé vált, s ha tudatában volt annak, hogy a zsidó családokat milyen közeli szálak fűzték össze, nem is tartotta olyan erőltetettnek Disraeli jóslatát a keresztény népek ellen kitervelt bosszúról. Az igazság természetesen az volt, hogy a zsidó milliomosok fiai éppen azért

fordultak a baloldali mozgalmak felé, mert a bankár apák sohasem kerültek nyílt osztályellentétbe a munkásokkal. Éppen ezért tökéletesen hiányzott belőlük az az osztálytudat, amely egy burzsoá családból származó fiatalemberben természetesen megvolt, másfelől a munkások, ugyanezen oknál fogva, nem táplálták azokat a nyílt vagy titkos antiszemita érzelmeket, melyekkel minden más osztály viseltetett a zsidókkal szemben. A legtöbb országban nyilvánvalóan a baloldali mozgalmak kínálták az asszimiláció egyetlen lehetőségét.

Disraeli kitartó igyekezete, hogy titkos társaságok segítségével magyarázza a politikát, olyan tapasztalatokon alapult, melyek később kevésbé jelentős európai értelmiségiek sokaságát is meggyőzték. A fő élménye az volt, hogy sokkal nehezebb bekerülni az angol társaságba, mint a parlamentbe. A korabeli angol társaság divatos klubokban jött össze, melyek függetlenek voltak a pártmegoszlástól. A klubok fölött, noha a politikai elit alakításában igen fontos szerepet játszottak, nem gyakorolt ellenőrzést a társadalom. Egy kívülálló számára valóban nagyon titokzatosnak látszottak. Abban az értelemben voltak titkosak, hogy nem mindenki nyert bebocsátást. De csak akkor váltak titokzatossá, ha más osztályok tagjai kértek engedélyt a belépésre, s vagy elutasították, vagy tengernyi kiszámíthatatlan, előre láthatatlan, nyilvánvalóan irracionális nehézség elé állították őket. Semmi kétség afelől, hogy politikai dicsőség nem helyettesíthette azt a diadalittas érzést, amelyet a kiváltságosokkal való bensőséges kapcsolat nyújthatott. Disraeli becsvágya sohasem sérült meg, hiszen amikor élete végén súlyos politikai vereségeket szenvedett el, akkor is „a londoni társaság vezető személyisége maradt”⁵⁸

Disraeli a maga naív meggyőződésével a titkos társaságok kiemelkedő fontosságáról, előfutára lett egy új társadalmi rétegnek, mely a társadalom keretein kívül született, ezért sohasem értette meg tökéletesen annak szabályait. Ezek az emberek olyan ügyekbe bonyolódtak, amelyekben elmosódtak a társaság és a politika közötti határok, és amelyekben – a látszólag igen kusza viszonyok ellenére – mindig ugyanazok a szűk osztályérdekek győzedelmeskedtek. A kívülálló nemigen gondolhatott egyébre, mint hogy egy határozott célokkal rendelkező, tudatosan életre hívott intézmény érheti csak el ezeket a figyelemre méltó eredményeket. És e társadalmi játszmánynak csak határozott politikai akaratra volt szüksége ahhoz, hogy félig tudatos érdekjátszmákból és lényegében céltalan machinációkból határozott politikai irányvonallá váljon. Ez történt Franciaországban a Dreyfus-ügyben, s ez ismétlődött meg Németországban a Hitler hatalomra kerülését megelőző évtizedben.

Disraeli azonban nemcsak az angol társadalmon maradt kívül, hanem a zsidón is. Keveset tudott az általa igen tisztelt zsidó bankárok gondolkodásáról, és valószínűleg csalódott volna, ha megtudja, hogy „e kivételes zsidók”, annak ellenére, hogy kívül rekedtek a burzsoá társaságon (melyhez valójában sohasem tartoztak), osztották annak legfontosabb politikai elvét: hogy a politikai tevékenység a tulajdon és a haszon védelme körül összpontosul. Disraeli csak egy külső politikai szervezettel nem rendelkező csoportot látott és csodált, melynek tagjait látszólag végtelen számú családi és üzleti kapcsolat fűzte össze. Képzelete azonnal meglódult, valahányszor kapcsolatba került velük, és úgy találta: minden „bizonyítékot” nyert, amikor például a Szezei-csatorna részvényeit Henry Oppenheim közvetítésével (aki tudomást szerzett róla, hogy az eladó maga az egyiptomi alkirály) megvételre ajánlották az angol kormánynak, és a vételt Lionel Rothschild négymillió font sterling kölcsöne tette lehetővé.

Disraelinek a titkos társaságokról alkotott faji nézetei és elméletei végeredményben abból az olthatatlan vágyból fakadtak, hogy magyarázatot találjon valami nyilvánvalóan titokzatos és képzelet szülte jelenségre. A „kivételes zsidók” képzeletbeli hatalmát nem tudta politikai valósággá változtatni; ám arra képes volt, hogy agyrémeket közfélelemmé változtasson, és az unatkozó társaságot veszélyes tündérmesékké szórakoztassa.

Disraeli a fajelmélet fanatikusainak következetességével csak lenézően beszélt „az új keletű és érzelmes nemzeti eszméről”.⁵⁹ Gyűlölte a nemzetállam alapját jelentő egyenlőséget, melynek feltételeitől a zsidóság fennmaradását féltette. Úgy képzelte, a faj társadalmi és politikai menedéket nyújthat az egyenlőséggel szemben. Minthogy sokkal jobban ismerte kora nemességét, mint a zsidó népet, nem meglepő, hogy fajelméleti gondolatainak mintájául az arisztokrata kasztelméletek szolgáltak.

Kétségtelen, hogy a társadalom elnyomottairól szóló elméletek talán túl messzire mentek, de vélhetően nem lett volna nagy jelentőségük az európai politikában, ha nem találkoztak volna valódi politikai szükségletekkel, amikor, az Afrikáért való marakodás után, politikai célokra lehetett őket használni. Az, hogy Disraeli ennyire hitt a burzsoá társadalom szerepében, szinte népszerűséget szerzett neki, mint egyetlen más zsidónak sem a tizenkilencedik században. Végére nem az ő hibája, hogy az a fejlődés, mely számára a nagy szerencsét hozta, népét katasztrófába sodorta.

III. Vétek és bűn között

Párizsról helyesen mondta Walter Benjamin, hogy *la capitale du dixneuvième siècle*. A tizenkilencedik század ígéretesen indult a francia forradalommal, majd a következő száz évben a citoyen burzsoává süllyedése elleni hiábavaló küzdelem zajlott, mely mélypontját a Dreyfus-ügyben érte el, végül jött még tizennégy év vészjósló haladék. Az első világháborút még megnyerhette volna Franciaország utolsó forradalmár fiának, Clemenceau-nak jakobinus magatartása, de a nemzet tulajdonképpen dicsőséges évszázada leáldozóban volt,⁶⁰ és Párizs – politikai jelentőség és társadalmi ragyogás híján – a világ összes országából érkező szellemi avantgarde városa lett. Franciaország jelentéktelen szerepet játszott a huszadik században, mely közvetlenül Disraeli halálát követően Afrika felosztásával és az Európa imperialista uralmának megszerzéséért folytatott harccal kezdődött. Hanyatlása, melynek oka részben más országok gazdasági terjeszkedése, részben a belső szétagoltság volt, olyan formákat és törvényszerűségeket öltött, melyek – úgy tűnik – a nemzetállam belső szerkezetéből következnek.

Ami Franciaországban történt a nyolcvanas-kilencvenes években, harminc-negyven évvel később többé-kevésbé bekövetkezett minden európai nemzetállamban. Az időkülönbség ellenére a Weimari és az Osztrák Köztársaság történelmileg igen nagy mértékben hasonlított a Harmadik Köztársaságra, a húszas-harmincas évek Németországának és Ausztriájának bizonyos társadalmi és politikai jelenségei mintha tudatosan a századvégi Franciaországot másolták volna.

Mindenesetre a tizenkilencedik századi antiszemizmus Franciaországban elérte tetőpontját és vereséget szenvedett, minthogy nemzeti ügy maradt, és nem talált kapcsolatot az imperialista folyamatokkal, melyek ebben az országban nem alakultak ki. Az antiszemizmus e válfajának főbb elemei az első világháború után Németországban és Ausztriában is újra megjelentek, s az ottani zsidóságra tett társadalmi hatásuk hasonló volt, bár kevésbé éles és szélsőséges, illetve inkább befolyásolták más események.⁶¹

Hogy a zsidók nem zsidó társaságban játszott szerepének példaként a Faubourg Saint-Germain szalonjaira esett a választás, annak fő oka az volt, hogy sehol máshol nem jött össze ilyen fényes társaság, illetve nem akadt hívebb megörökítőre. Marcel Proust, aki félig zsidó volt, és nehéz helyzetekben késznek bizonyult zsidóságát vállalni, keresőbe indult az „eltűnt idő nyomában”, és amit írt, azt egy dicsérő kritikusa így nevezte: *apologia pro vita sua*. A legnagyobb huszadik századi francia író élete kizárólag a társadalomban zajlott: minden esemény úgy jelent meg előtte, ahogyan a társadalomban tükröződött, illetve ahogyan az egyén új - ráértelmezte, ily módon a tükröződés és újraértelmezés alkotja Proust világának különös valóságát és szerkezetét.⁶² Az *eltűnt idő nyomában* az egyént és újraértelmezéseit mindvégig a társadalom részének tekinti, még akkor is, amikor az egyén néma és szótlan magányba vonul vissza, amilyenbe végül maga Proust is elmerült, amikor elhatározta, hogy megírja művét. Belső élete, mely minden világi eseményt belső tapasztalattá alakított, tükörré változott, melyen az igazság tükörképe képes volt megjelenni. A belső élet szemlélője annyiban hasonlít a társadalom megfigyelőjéhez, hogy egyiküknek sincs közvetlen kapcsolata az étellel; a valóságot visszatükrözött formában fogadja be. Proust, aki a társadalom peremén született, de kívülállása ellenére jogosan volt annak része, felnagyította a belső tapasztalatot, míg el nem fért benne a nézőpontok teljes tartománya, ahogy a társadalom minden tagja számára megjelentek, illetve általuk visszatükröződtek.

Aligha akad nála jobb tanúja annak a korszaknak, amelyben a társadalom függetlenítette magát a köz gondjaitól, és amelyben maga a politika a társadalmi élet részévé vált. A burzsoá értékek győzelme a citoyen felelősségérzete felett azzal járt, hogy a politika felbomlott csillogó, izgató társadalmi tükörképükké. Hozzá kell tenni, hogy maga Proust igazi képviselője volt a társadalomnak, hiszen osztozott két legdivatosabb „hibájában”, melyeket ő mint „a dejudaizált judaizmus legjelentősebb tanúja” azzal „a legsötétebb párhuzammal” – illetett, mely „a nyugati judaizmus nevében valaha előfordult”:⁶³ a zsidóság „vétkét” összekapcsolta a homoszexualitás „vétkével”, amelyek a tükröződés és az egyéni újraértelmezés folytán nagyon is hasonlóvá váltak.⁶⁴

Disraeli fedezte fel, hogy a vétek nem más, mint a társadalmi bűn megfelelő visszatükröződése. Az emberi gonoszság, amennyiben a társadalom elfogadja, akarati aktusból belső, pszichológiai minőséggé alakul át, melyet az ember nem választhat és nem utasíthat el, hanem kívülről kényszerítik rá, és amely olyan kényszerítő erővel uralja, mint kábítószer-élvezőt a tiltott szer. Amikor a társadalom asszimilálja a bűnt és vétekké változtatja, elhárít minden felelősséget, és létrehozza a végzetszerűség világát, melyben az ember megzavarodik. A normától való minden eltérés bűnként való megítélése, melyet divatos körök szűknek és nyárspolgárinak tekintettek, még ha a pszichológiai beleérzés alacsonyabb fokát mutatta is, legalább nagyobb megbecsülést tanúsított az emberi tisztességgel szemben. Ha a bűnt valamiféle természetes vagy gazdasági végzetszerűségnek értelmezzük, akkor végül mindenki gyanúba keveredik, hogy egyedien arra predesztináltatott. „A büntetéshez joga van a bűnösöknek”, amitől megfosztják őket, ha (Proust szerint) „a bírák hajlamosabbak megbocsátani a gyilkosságot a homoszexuálisoknak, a hazaárulást a zsidóknak... faji predesztináció okán”. Az effajta torz tolerancia mélyén a gyilkossághoz és a hazaáruláshoz való vonzódás rejlik, hiszen a tolerancia bármikor olyan döntéssé alakulhat, mely nemcsak a tényleges bűnösöket számolja fel, hanem azokat is, akik a „faji” predesztináció alapján követhetnek el bizonyos bűnöket. Az ilyen változások akkor következhetnek be, ha a jogi és a politikai gépezet nem különül el a társadalomtól, így a társadalmi normák beléjük hatolnak és politikai vagy jogi szabályokká válnak. Ha a bűnt a vétekekkel azonosító látszólagos türelem írhatja meg a maga törvényeit, azok mindig kegyetlenebbek és embertelenebbek lesznek, mint azok a törvények – legyenek bármily szigorúak –, amelyek tiszteletben tartják és elismerik az ember független felelősségét cselekedeteiért.

A Faubourg Saint-Germain azonban, ahogyan Proust lefesti, a fejlődés korai szakaszában volt. Befogadta a homoszexuálisokat, mert vonzalmat érzett az iránt, amit véteknek tartott. Proust leírja, hogy Monsieur de Charlus, akit korábban csak elviseltek, „vétké ellenére”, személyes bája és ősi neve miatt, most a társadalom csúcsára jutott. Nem kellett többé kettős életet élnie és eltitkolnia kétes ismeretségeit, sőt egyenesen bátorították, hogy vezesse be őket is a divatos házakba. Azokat a társalgási témákat, melyeket korábban elkerült – szerelem, szépség, féltékenység –, nehogy valaki rájöjjön eltévelyedésére, most élénk várakozással hallgatták, hiszen véleményét „furcsa, titkos, kifinomult és szörnyű tapasztalatokra alapozta”.⁶⁵

Valami igen hasonló történt a zsidókkal is. Egyéni kivételeket, nemességet szerzett zsidókat befogadott, sőt üdvözölt a Második Birodalom társadalma, most azonban a zsidók egyre népszerűbbé váltak. A társadalom mindkét esetben távol volt attól, hogy előítéleteinek megváltoztatása ösztönözze. Semmi kétségük sem volt afelől, hogy a homoszexuálisok „bűnözők”, a zsidók pedig „hazaárulók”, csak a bűnnel és hazaárulással való viszonyukat értékelték át. Az új türelemmel természetesen nem az volt a baj, hogy nem félt már a homoszexuálisoktól, hanem az, hogy nem félt a bűntől. A legkisebb kétség sem merült fel a szokványos ítélettel szemben. A tizenkilencedik század legtitkoltabb betegsége, a szörnyű unalom és általános elcsigázottság tályogként fakadt fel. A kitaszítottak és a páriák, akiket a társadalom segítségül hívott bajában – bármilyenek voltak is annak előtte –, legalább nem fertőződtek meg az unalommal, és ha bízhunk Proust ítéletében, ők voltak a századvég társadalmának még érzelmre képes tagjai. Proust a társadalmi kapcsolatok és törekvések labirintusán az olvasót kizárólag az ember szeretetre való képességének révén vezeti végig, melyet Monsieur de Charlusnak Morel iránt érzett perverz szenvedélye, a zsidó Swann-nak kurtizánjával szemben tanúsított önpusztító hűsége, vagy a szerzőnek Albertine, a vétek regénybeli

megtestesítője miatt átélte, kétségbeesett féltékenysége képvisel. Proust nagyon is világossá tette, hogy a kívülállókat és jövevényeket, Szodoma és Gomorra lakóit nemcsak emberibbnek, de szabályosabbnak is tartották.

Az volt a különbség a Faubourg Saint-Germain (amely hirtelen felfedezte a zsidók és homoszexuálisok iránti vonzalmát) és a tömeg (mely „Halál a zsidókra” ordítással tüntetett) között, hogy a szalonok még nem kötelezték nyíltan el magukat a bűnnel. Mindez egyrészt azt jelentette, hogy nem akarnak aktívan részt venni a gyilkolásban, másrészt hogy továbbra is nyílt ellenérzést táplálnak a zsidók és félelmet a homoszexuálisok iránt. Ebből az a jellegzetesen ellentmondásos helyzet alakult ki, hogy az új tagok nem vállalhatták nyíltan identitásukat, de el sem rejthették. Ilyen körülményeket keltett a leleplezés és a titkolózás, a félvallomások és a hazugságok, a túlzó alázat és a túlzó arrogancia bonyolult játéka, mindez pedig abból adódott, hogy bár a zsidóság (a homoszexualitás) nyitotta meg a szalonok ajtaját, ugyanez tette a zsidók és homoszexuálisok helyzetét bizonytalanná. Ebben az ellentmondásos helyzetben az egyén számára zsidósága egyszerre jelentett látható bélyeget és titokzatos személyes kiváltságot, és mindkettő „a faji elrendelésben” gyökerezett.

Proust hosszan írja le, hogy a társadalom, miközben állandóan kutatja a furcsát, a különlegest, a veszélyest, hogyan azonosítja végül a kifinomultat a veszéllyessel, és hogyan válik hajlamossá elfogadni a – vélt vagy valóságos – szörnyűségeket, mint például a furcsa, szokatlan „orosz vagy japán darabokat, melyeket külföldi színészek játszanak el”,⁶⁶ vagy „a festett, pocakos, állig gombolt [homoszexuális] alakokat, melyek egy különleges, kétes eredetű, gyümölcsök izgató illatát árasztó, pusztán megkóstolásuk vágyával is szívet felkavaró dobozra emlékeztetnek”,⁶⁷ vagy „a lángészt”, aki feltehetően megtestesíti a „természetfelettit”, s aki köré a társaság „mint egy asztal köré odagyűlhet, hogy meghallgassa a Végtelen titkait”.⁶⁸ Ebben a halottidéző szellemben egy zsidó úr vagy egy török hölgy úgy tűnhetett, mintha „valóban a médium által feltámasztott teremtmények volnának”.⁶⁹

Természetesen a különleges, a furcsa és a galád szerepét nem játszhatták azok a „kivételes zsidók”, akiket egy évszázadon keresztül mint „külföldi jövevényeket” fogadtak be, és akiknek „barátságával soha senki sem kérkedett”.⁷⁰ Sokkal jobb helyzetben voltak azok, akiket nem ismert senki, akiket az asszimiláció első lépésekor nem azonosítottak a zsidó közösséggel, illetve akik nem voltak annak képviselői, hiszen valamely jól ismert szervezettel való azonosítás súlyosan korlátozta a társadalom képzelőerejét és várakozását. Az olyanokat, mint Swann, akinek általános ízlése volt és megmagyarázhatatlan érzéke a társadalom iránt, befogadták, de sokkal szorosabban ölelték át a Bloch-féleket, hiszen Bloch „nem éppen nagyra becsült családból származott, [és] úgy hordta, mint a tenger mélyén, azt a ki se számítható nagy nyomást, amivel nemcsak a felszínen élő keresztények nehezedtek rá, hanem a már felette álló, magasabb zsidó rétegek is, mindegyik mélyen megvetve a közvetlenül utána következőt”. A társadalom hajlandósága a tökéletesen idegenek és – a közvélekedés szerint – tökéletesen gonoszak befogadására lerövidítette az előrehaladás útját számos generáció számára, amely „úgy juthatott volna csak szabad levegőhöz, hogy egyik zsidó családtól a másikig emelkedik fokról fokra”.⁷¹ Nem véletlen, hogy mindez röviddel azután történt, hogy a francia zsidóság, a Panama-botrány során, utat nyitott egyes kezdeményező kedvű és gátlástalan német zsidó kalandorok, azon kevés kivételek előtt, akik címmel vagy anélkül kapcsolatot kerestek az antiszemita vagy monarchista szalonokkal, ahol elábrándozhattak a Második Birodalom szép napjairól, és rövidesen ugyanabba a kategóriába sorolták őket, mint azokat, akik sohasem nyertek volna bebocsátást az ilyen házakba. Ha a befogadás oka a zsidóság mint kivételesség volt, akkor nyilvánvalóan azokra számítottak, akik „tökéletesen egyöntetű menetet formáltak egymás között, tökéletesen különbözött azokétól, akik útjuk közben nézték őket”, s akik még „nem érték el az asszimiláció olyan fokát”, mint betolakodó testvéreik.⁷²

Benjamin Disraeli – annak ellenére, hogy továbbra is azon zsidók egyikének tekintették, akiket kivételességük miatt fogadott be a társadalom – szekularizált, „egy kiválasztott faj kiválasztott egyedeként” történő önbemutatásával előre jelezte és kijelölte az utat, melyen a zsidó önértelmezés haladhatott. Ha mindez, bármilyen csodálatos és kegyetlen volt is, nem vágott volna olyan sajátosan egybe azzal, amit a társadalom elvárt a zsidóktól, aligha lettek volna képesek kétes szerepüket eljátszani. Természetesen nem

arról van szó, hogy tudatosan átvették volna Disraeli meggyőződését, és szándékosan alakították ki az első félénk, torz értelmezéseiket század eleji poroszországi őseikről; nem, többségük áldott tudatlanságot mutatott a zsidó történelemben. Ha zsidók tanulttá, szekularizálttá és asszimilálttá váltak a nyugat- és közép-európai társadalmak és államok ellentmondásos körülményei között, mindannyiszor elvesztették azt a politikai felelősségtudatot, amelyet származásuk sugallt, és amelyet a zsidó bírák még mindig éreztek, noha egyre inkább csak kiváltságok és hatalom formájában. A zsidó származás elvesztette vallási vagy politikai jellegét, és mindenütt pszichológiai minőséggé, „zsidósággá” vált, és ettől fogva csak az érdem vagy véték kategóriájában volt értelmezhető. Ha igaz, hogy a „zsidóság” csak az azt bűnnek tekintő előítélet révén torzulhatott érdekes vétékké, akkor az is igaz, hogy e torzítás csakis azok által a zsidók által volt lehetséges, akik ezt belső érdemnek tekintették.

*

Az asszimilált zsidóságot sok gáncs érte a judaizmustól való eltávolodása miatt, és a bekövetkezett végső katasztrófát olyan értelmetlen, amilyen szörnyű szenvedésnek értelmezték, hiszen elveszett a mártírság régi értéke. Ez az érvelés átsiklik afölött, hogy a sors és az élet ősi fogalmainak szempontjából az „elidegenedés” minden kelet-európai országban szembetűnő volt. Ugyanakkor a „dejudaizált” nyugati zsidóságról szóló vélekedés más okból félrevezető. A Proust által felvázolt kép, szöges ellentétben azzal, amit a hivatalos judaizmus szajkózott, éppen azt mutatja, hogy a zsidó eredet ténye sohasem volt olyan nagy jelentőségű, mint az asszimilált zsidó családok mindennapi létében és magánéletében. A zsidó reformer, aki sikerrel alakította át a nemzeti vallást vallási felekezetté, megértve azt, hogy a vallás magánügy; a zsidó forradalmár, aki annak érdekében vált világpolgárrá, hogy megszabaduljon zsidó nemzetiségétől; a tanult zsidó, „az utcán ember, otthon zsidó” sikerrel alakított át egy nemzeti minőséget magánüggé. Az eredmény az volt, hogy magánéletük, döntéseik és érzéseik váltak „zsidóságuk” középpontjává. Minél inkább elvesztette a zsidó születés vallási, nemzeti vagy társadalmi-gazdasági jelentőségét, annál gyötrőbbé vált a „zsidóság”, a zsidók éppannyira gyötrődtek miatta, mint valamely testi hiba vagy előny miatt, ám ragaszkodtak is hozzá, mint egy szenvedélyhez.

Proust „ösztönös elkötelezettsége” nem más, mint e személyes, belső gyötrődés, amelyet a társadalom tökéletesen igazolt, hiszen siker és kudarc is a zsidó származástól függött. Proust összetévesztette ezt a „faji elrendeltetéssel”, mivel annak csak társadalmi oldalát és egyéni megfontolásait látta és írta le. A külső szemlélő számára ugyanakkor igaz az, hogy a zsidó klikk viselkedése ugyanazt a gyötrődést mutatta, ami a homoszexuálisoknál megfigyelhető volt. Mindkét csoport alábbvalónak vagy felsőbbrendűnek érezte magát – mindenképpen büszkén különbözőnek más normális emberektől; mindkét csoport tagjai hittek abban, hogy különbözőségük születésük természetes következménye; állandóan bizonyítottak – nem azt, amit tettek, hanem azt, hogy kicsodák valójában; végül pedig ingadoztak a mentegetőző magatartás és aközött, hogy hirtelen provokatívan követeljék elit voltuk elismerését. Minthogy társadalmi helyzetük természeténél fogva örökös volt, nem tudtak átlépni egyik klikkből a másikba. A valahová tartozás igénye a társadalom más tagjaiban is megvolt – „a kérdés nem az, mint Hamlet számára: lenni vagy nem lenni, hanem az, hogy ott lenni vagy nem lenni ott”,⁷³ de nem ilyen mértékben. Egy klikkekre szétesett társadalom, amely mint egyedeket nem viselte el a kívülállókat, a zsidókat vagy a homoszexuálisokat, a befogadás sajátos körülményei miatt olyan képet mutatott, mint e klán-összetartás megtestülése.

Minden társadalom megkövetel tagjaitól bizonyos színészkedést, annak bemutatását, képviselését és előadását, hogy az egyén valójában ki is. Amikor a társadalom klikkekre bomlik, e követelményeket nem az egyének, hanem a klikkek elé állítják. Ilyenkor a viselkedés nem az egyéni képességektől, hanem a ki nem mondott elvárásoktól függ, éppen úgy, ahogyan a színészi alakításnak illeszkednie kell a társulatba. A Faubourg Saint-Germain szalonjai ilyen klikkek alkotta társulatokból álltak, amelyek mindegyike egy sajátos viselkedésmintát jelenített meg. A homoszexuálisok szerepe abnormalitásuk megmutatása volt, a zsidóké a fekete mágia (a halottidézés), a bűvészeké egy másfajta természet- és emberfeletti világ bemutatása, az arisztokratáké pedig az, hogy bizonyítsák: ők nem egyszerű („polgár”) emberek. Összetartásuk ellenére igaz,

amit Proust megfigyelt, hogy „nemzeti katasztrófák kivételével, amikor mindenki az áldozatok köré sereglik, ahogyan a zsidók Dreyfus mellé álltak”, a jövevények kerültek a kapcsolatot a hasonszőrűekkel. Az ok az volt, hogy a különbözőség jegyeit a klikkek társasága jelölte ki, a zsidók vagy a homoszexuálisok úgy érezték, zsidók vagy homoszexuálisok társaságában elvesztenék megkülönböztető jegyeiket, hiszen ott a zsidóság vagy a homoszexualitás a legtermészetesebb, legérdektelenebb, legbanálisabb dolog a világon. De ugyanez állt a házigazdákra is, akiknek szintén szükségük volt olyan ellenpontra, amelytől különbözhetnek, közemberekre, akik hajbókoltak az arisztokrátáknak, ahogyan ők hajbókoltak a zsidóknak vagy a homoszexuálisoknak.

Annak ellenére, hogy e klikkek összetartó ereje csekély volt, és abban a pillanatban feloszlottak, amikor a kívülállók elmaradtak, tagjaik titkos jelbeszédet használtak, mivel szükségük volt valamiféle furcsaságra, amiről felismerhették egymást. Proust hosszasan ír róla, hogy a jelek milyen fontosak, különösen az újonnan érkezettek számára. A homoszexuálisok – a jelbeszéd kiváló ismerői – valóban titkot őriztek: a zsidók azonban csak azért használták a jelbeszédet, hogy megteremtsék maguk körül a titokzatosság auráját. Jeleik titokzatosan és nevetségesen utaltak valami általánosan ismertre: arra, hogy az ilyen és ilyen hercegnő szalonjának egyik sarkában ugyancsak zsidó ül, aki sohasem vallhatta meg nyíltan származását, de aki e jelentéktelen mellékkörülmény nélkül soha nem jutott volna el abba a sarokba.

Érdemes megjegyezni, hogy a tizenkilencedik század végének új, vegyes társasága, éppen úgy, mint az első berlini zsidó szalonokban, a nemesség körül csoportosult. Az arisztokrácia ekkorra elvesztette a kultúra iránti vágyát és „az emberiség új egyedei iránti” kíváncsiságát, de megőrizte megvetését a burzsoá társadalommal szemben. A társadalmi megkülönböztetés sürgető igényével adott választ a politikai egyenlőségre és a politikai pozíció és kiváltság elvesztésére, amely a Harmadik Köztársaság megalapításával vált véglegessé. A francia arisztokráciának a Második Birodalom idején sikerült egy rövid időre mesterséges eszközökkel felemelkednie, utána pedig már csak társadalmi klikkjével tartotta felszínen magát, továbbá lanyha próbálkozásaival, hogy a hadseregben a magasabb tisztségeket megőrizze fiainak. A politikai törekvéseknél sokkal erősebb volt az a megvetés, amelyet a középosztály normái iránt tanúsított, s minden kétséget kizáróan ez lett a fő oka a társadalmilag elfogadhatatlan egyének és embercsoportok befogadásának. A porosz arisztokrata társadalmi helyzetét a színészekével és a zsidókéval azonossá tevő motívum volt az, ami Franciaországban a homoszexuálisoknak adott társadalmi súlyt. A középosztály másrésről nem alakította ki társadalmi öntudatát, noha vagyont és hatalmat szerzett. A nemzetállamban a politikai hierarchia hiánya és az egyenlőség győzelme „titokban sokkal hierarchikusabbá tette a társadalmat, annak ellenére, hogy kívülről demokratikusabbá vált”.⁷⁴ Mivel a Faubourg Saint-Germain exkluzív körei a hierarchia elvét vallották, Franciaország minden társasága „újra teremtette annak jellegzetességeit, többé-kevésbé módosítva, többé-kevésbé karikatúrájaként a Faubourg Saint-Germain társaságának, melyet néha... látszólag megvetett, függetlenül tagjainak társadalmi helyzetétől vagy politikai hovatartozásától”. Az arisztokrata társaság csak látszólag volt a múlté, valójában átítatta az egész társadalmat (és nemcsak Franciaországban) azáltal, hogy „megteremtette a divatos társadalmi élet kulcsát és nyelvezetét”. Amikor Proust úgy érezte, eljött az *apologia pro vita sua* ideje, és újraértékelte életét, melyet arisztokrata körökben töltött, az egész társadalomról adott elemzést.

A századvég társadalmában a zsidók szerepének lényege az volt, hogy a Dreyfus-ügy antiszemitizmusa megnyitotta előttük a társadalom kapuit, s az ügy vége, pontosabban Dreyfus ártatlanságának bebizonyítása véget vetett társadalmi sikereiknek.⁷⁶ Más szavakkal, függetlenül attól, hogy mit gondoltak a zsidók magukról vagy Dreyfusról, csak addig játszhatták a társadalom által nekik kiosztott szerepet, amíg a társadalom meg volt győződve róla, hogy a faj, amelyhez tartoznak, hazaáruló. Mikor kiderült, hogy a hazaáruló egy meglehetősen szokványos helyzet áldozata, és a zsidók ártatlansága bizonyítást nyert, lelohadt a zsidók iránti társadalmi érdeklődés csakúgy, mint a politikai antiszemitizmus. A zsidók, akikre ismét úgy tekintettek, mint közönséges halandókra, visszazuhantak abba a jelentéktelenségbe, melyből egyikük feltételezett bűne időlegesen kiragadta őket.

Lényegében ugyanarról a társadalmi sikerről van szó, amelyet Ausztria és Németország zsidósága élvezett, sokkal sanyarúbb körülmények között, közvetlenül az első világháború után. Feltételezett bűnük az volt, hogy ők a felelősök a háborúért, márpedig ezt a bűnt nem lehetett azonosítani egyetlen ember egyetlen cselekedetével, vagyis nem lehetett megcáfolni, így zavartalan maradt a csőcselék értékelése, miszerint a zsidóság azonos a bűnnel, a társadalom pedig mindvégig megőrizhette a zsidóság iránti lelkesedését és elragadtatását. Ha van valami pszichológiai igazság a bűnbakelméletben, az a zsidókkal szembeni társadalmi viselkedés hatásában nyilvánul meg; amikor ugyanis az antiszemita törvénykezés a zsidók kitaszítására kényszerítette a társadalmat, a „filoszemiták” úgy érezték, meg kell tisztítaniuk magukat valami titkos bűntől, a bélyegtől, melyet érthetetlenül és gonoszul imádtak. Ez a pszichológia azonban aligha magyarázza, hogy a zsidók egykori „bámulói” miért váltak későbbi gyilkosaikká, és bár kérdéses, hogy az úgynevezett művelt osztályok tagjai mekkora szerepet játszottak a halálgyárak irányításában, mindazonáltal megdöbbentő arányban voltak jelen a gyilkosok között. A jelenség azonban magyarázatot ad a társadalom éppen azon rétegeinek hihetetlen hűtlenségére, amelyek a legjobban ismerték a zsidókat és a leginkább lelkesedtek elbűvölő zsidó barátaikért.

A judaizmus „bűnét” a zsidóság divatos „vétkévé” változtatni szélsőségesen veszélyes volt. A zsidók a judaizmus elől a kitérésbe menekülhettek, zsidó voltak ellen nem volt menekvés. A bűnt továbbá meg lehet büntetni, a vétket azonban csak kiirtani lehet. A zsidó származásra és a zsidóknak a társadalomban játszott szerepére adott társadalmi magyarázat közvetlenül összefügg azzal a végzetes alapossággal, amellyel az antiszemitizmus eszközei működésbe jöttek. Az antiszemitizmus náci ágának gyökerei éppen annyira keresendők a társadalmi körülményekben, mint a politikai helyzetben. Annak ellenére, hogy a fajelméleteknek voltak közvetlenebb politikai céljaik és feladataik, a zsidó kérdésre való alkalmazásuk sikere sokat köszönhet olyan társadalmi meggyőződéseknek és fogalmaknak, amelyek lényegében társadalmi konszenzuson alapultak.

Annak, hogy a zsidók oly végzetes módon az események forgatagának középpontjába kerültek, nyilvánvalóan politikai okai vannak, de a társadalom antiszemitizmusra adott reakciója és az egész zsidókérdésre adott pszichológiai válasza minden bizonnyal összefüggésben van azzal a különös kegyetlenséggel, azzal a szervezett és előre kiszámított támadással, amely minden egyes zsidó származású egyén ellen irányult, s amely már a Dreyfus-ügy antiszemitizmusában is megjelent. Ez az érzelmek vezérelte üldözés a „zsidó ellen általában”, a „zsidó ellen sehol és mindenütt” nem érthető meg, ha valaki az antiszemitizmusnak mint pusztán politikai mozgalomnak a történetét veszi szemügyre. A politika- és gazdaságtörténet mezején kívüli, az események felszíne alatt elrejtett, a történésztől sohasem érzékelt és kizárólag a költők és írók (vagyis olyan emberek, akiket a társadalom az *apologia pro vita sua* elviselhetetlen magányába kényszerített) áthatóbb szenvedélyével megörökített társadalmi tényezők változtatták meg a fejlődés irányát, amelyet a politikai antiszemitizmus követett volna, ha megmarad önmagában: lehet, hogy zsidóellenes törvények születtek vagy tömeges kiutasítások történtek volna, de aligha következik be a teljes és végleges megsemmisítés.

A Dreyfus-ügy után a francia zsidók jogainak súlyos politikai fenyegetettségével olyan társadalmi helyzet állt elő, amelyben a zsidók kétes előnyöket élveztek, így az európai antiszemitizmus a politikai mozgatók és társadalmi jelenségek elkülöníthetetlen vegyületeként jelent meg. A társadalom az erős antiszemita mozgalmakra először mindig úgy reagált, hogy a zsidók mellé állt, vagyis Disraeli megjegyzése, miszerint „nincsen ma még egy faj ... mely jobban szórakoztatja, izgatja, megindítja és megneemesíti Európát, mint a zsidó”, veszély idején különösen igaznak bizonyult. A társadalmi „filoszemitizmus” mindig megajándékozta a politikai antiszemitizmust azzal a titokzatos fanatizmussal, amely nélkül az antiszemitizmus sohasem válhatott volna a tömegek ily tökéletes szervezőerejévé. A kapitalista társadalom valamennyi deklasszáldott eleme kész volt egyesülni és létrehozni a csőcselék szervezeteit. Propagandájuk és vonzerejük azon a feltételezésen nyugodott, hogy a társadalom, mely hajlandóságot mutatott, hogy önnön építményébe

befogadja vétek formájában a bűnt, kész lesz megtisztítani önmagát a vétkeiségtől, nyíltan vállalva a bűnösöket és közösen elkövetve a bűnöket.

A HARMADIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Bár a zsidók más csoportoknál inkább kilógtak az európai országok homogén lakosságából, ebből még nem következik, hogy őket más csoportoknál jobban fenyegeti diszkrimináció Amerikában. Valóban, ez idáig nem a zsidók, hanem a négerék - a természeti és történeti okok miatt leginkább elnyomott amerikai népcsoport - viselik a társadalmi és gazdasági diszkrimináció terheit. Ez akkor változhatna meg, ha e pusztán társadalmi megkülönböztetésből politikai mozgalom nőne ki. A zsidók igen gyorsan a gyűlölet elsődleges tárgyává válnának, annál az egyszerű oknál fogva, hogy minden más csoport között egyetlenként, történelmükkel és vallásukkal maguk alakították ki az elkülönülés jól ismert elvét. Ez nem áll a négerekre vagy a kínaiakra, így politikailag kevésbé veszélyeztetettek, bár a zsidóknál jobban különböznek a többségtől.

2. E meglepően jó megfigyelést H. E. G. Paulus liberális protestáns teológus tette a *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln* (1831) című értékes kis pamfletjében. Paulus, a korszak zsidó szerzői támadásának keresztüztüében, a fokozatos egyéni emancipációt hangoztatta, az asszimiláció alapján.

3. E véleményt Wilhelm v. Humboldt fejti ki: „Az államnak nem éppen a zsidók iránti teljes tiszteletet kell tanítania, de meg kell szüntetnie az embertelen és előítéletes gondolkodást stb....”, in: Ismar Freund, *Die Emancipation der Juden in Preussen* (Berlin, 1912), II., 270. oldal.

4. J. G. Herder, „Über die politische Bekehrung der Juden”, in: *Adrastea und das 18. Jahrhundert* (1801-1803).

5. Herder, *Briefe zur Beförderung der Humanität* (1793-1797), 40. levél.

6. Felix Priebatsch, „Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert”, in: *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit* (1915), 646. oldal.

7. Ilyen illúziói Lessingnek sem voltak. Leginkább Moses Mendelssohnhoz írt utolsó levele mutatja, mit is akart valójában: „A felé az európai ország felé a legrövidebb és legbiztonságosabb út zsidók és keresztények nélkül vezet.” Lessing álláspontját a zsidókkal kapcsolatban lásd Franz Mehring, *Die Lessinglegende* (1906).

8. Lásd Honoré Q. R. de Mirabeau, *Sur Moses Mendelssohn* (London, 1788).

9. J. G. Herder, „Über die politisehe Bekehrung der Juden”, id. mű.

10. Johann Wolfgang v. Goethe írása Isachar Falkensohn Behr művéről: *Gedichte eines polnischen Juden* (Mietau és Lipcse, 1772). In: *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*.

11. Friedrich Schleiermacher: *Briefe bei Gelegenheit der politisch theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausviiter* (1799). In: *Werke* (1846), Abt. I., Band V., 34. oldal.

12. Mindez viszont nem áll Moses Mendelssohnra, aki alig ismerte Herder, Goethe, Schleiermacher és a fiatalabb korosztály más tagjainak gondolatait. Mendelssohn egyediségéért tisztelték. A zsidó valláshoz való ragaszkodás tette lehetetlenné számára a szakítást a zsidó néppel, amit követői magától értetődő természetességgel tettek meg. Úgy érezte, hogy „egy elnyomott nép tagja, akinek könyörögnie kell az uralkodó nép jóindulatáért s védelméért” (lásd „Levél Lavaternek” [1770], in: *Gesammelte Schriften*, VII. kötet [Berlin, 1930]), vagyis mindig tudatában volt annak, hogy az iránta érzett különleges megbecsülés a népével szembeni különleges megvetéssel járt együtt. Minthogy ő, a következő generációk zsidóival ellentétben, nem osztotta ezt a megvetést, nem tekintette magát kivételnek.

13. Az a Poroszország, melyet Lessing „Európa legelnyomottabb” országaként jellemez, Mendelssohn szerint „olyan állam, melyben a művészetek és a tudomány virágzását minden idők legbölcsebb uralkodója biztosítja, aki a gondolat nemzeti szabadságát oly általánossá tette, hogy az még a birodalom legalacsonyabb

rangú lakójára is hatással van”. Ez az alázatos elégedettség nagyon meglepő annak ismeretében, hogy e „bölcshurkódó” igen megnehezítette a zsidó filozófusnak, hogy ideiglenes berlini tartózkodási engedélyt kapjon, és abban az időben, mikor Münzjuden-jai minden kiváltságot élveztek, számára még a „védett zsidó” státusa sem járt. Mendelssohn, a művelt Németország nagy barátja annak is tudatában volt, hogy amennyiben meg akarja látogatni barátját, Lavatert Lipcsében, ugyanolyan adóterhek sújtják, mint a piacra szállított marhát, ám e körülmények orvoslása végett nem jutott politikai következtetésekre. (Lásd „Levél Lavaternek”, id. mű és a Menasseh Ben Israel fordításához írt előszó, in: Gesammelte Schriften, III. kötet [Lipcse, 1843-1845].)

14. Lásd Heinrich Silbergleit, Die Bevölkerungs- und Berufverhältnisse der Juden im Deutschen Reich. I. kötet (Berlin, 1930).

15. C. W. F. Grattenauer széles körben olvasott pamfletje, az 1802-ben írott Wider die Juden előtt, még 1791-ben kibocsátott egy Über die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden című írást, melyben rámutatott a zsidók növekvő befolyására Berlinben. Noha a korábbi pamfletre reagált az Allgemeine Deutsche Bibliothek (1792, CXII. kötet), lényegében senki sem olvasta.

16. Clemens Brentano, Der Philister vor, in und nach der Geschichte című munkája az úgynevezett Christlich-Deutsche Tischgesellschaft számára íródott és ott került felolvasásra. Írók és hazafiak e klubja 1808-ban alakult, a napóleoni háborúk idején.

17. Így a Rothschildok 1820-ban visszavontak egy jelentős adományt saját frankfurti közösségüktől, annak érdekében, hogy ellensúlyozzák a neológokat, akik általános oktatást akartak gyermekeik számára. Lásd Isaak Markus Jost, Neuere Geschichte der Israeliten (1846), X., 102. oldal.

18. Id. mű, IX., 38. oldal. Az udvari zsidók és a gazdag zsidó bankárok, akik a nyomdokaikban jártak, sohasem akarták elhagynia zsidó közösséget. Képviselőiként és védelmezőiként szerepeltek a hatóságoknál, gyakran kaptak hivatalos hatalmat olyan közösségek felett, melyeket távolról igazgattak, így a régi közösségi autonómiát már azelőtt belülről ásták alá és semmisítették meg, hogy a nemzetállam megszüntette azt. A saját népe fölötti monarchikus törekvésekkel először egy prágai zsidó, Móríc szász választófejedelem udvari szállítója lépett fel a tizenhatodik században. Azt követelte, hogy minden rabbit és közösségi vezetőt az ő családjából válasszanak. (Lásd Bondy-Dworsky, Geschichte der Juden in Boehmen, Maehren und Schlesien. [Prága, 1906], II., 727. oldal.) Az udvari zsidók helyi diktátorokká válása a tizennyolcadik században vált általánossá, ezt a „bírák” rendszere váltotta fel a tizenkilencedik században.

19. Johann Jacob Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten (Frankfurt am Main, 1715-1717), IV., 48. oldal.

20. Selma Stern, Jud Süß (Berlin, 1929). 18. oldal és az utána következők.

21. Schudt, id. mű, I., 19. oldal.

22. Christian Friedrich Ruehs az egész zsidó népet „kereskedők kasztjaként” határozza meg. „Über die Ansprüche der Juden an das deutsche Bürgerrecht”, in: Zeitschrift für die neueste Geschichte (1815).

23. Figyelemre méltó, ám talán kevésbé ismert tény, hogy az asszimiláció sokkal gyakrabban vezetett kikeresztelkedéshez, mint vegyes házassághoz. A statisztikák sajnos inkább elfedik, mint kimutatják e tényt, mivel a megkeresztelkedett és a nem megkeresztelkedett zsidó felek közötti kapcsolatot egyaránt vegyes házasságnak tüntetik fel. De tudunk olyan családról Németországban, akik annak ellenére, hogy megkeresztelkedtek, tisztán zsidók maradtak. Ez annak következménye, hogy a kikeresztelkedett zsidó ritkán hagyta el családját, és még ritkábban szakadt el teljesen zsidó környezetétől.

24. Briefe aus Paris, 74. levél (1832. február).

25. Uo. 72. levél.

26. A „tudatos páriaság” (Bernard Lazare) volt az ellenállás egyetlen hagyományos módja, noha akik a páriák közé tartoztak, aligha voltak tudatában létezésének. Lásd a szerző „The Jew as Pariah. A Hidden Tradition” című dolgozatát in: Jewish Social Studies, VI. kötet, 2. szám (1944).

27. Van benne bizonyos ironia, hogy e nagyszerű formula, mely a nyugat-európai zsidóság asszimilációjának mottójául szolgálhat, egy orosz zsidótól származik és először héberül jelent meg: vö. Leib

Gordon, Hakitzah ami című héber versét (1863). Lásd S. M. Dubnow, History of the Jews in Russia and Poland (1918). II., 228. oldal és az utána következők.

28. E meghatározás 1912 körül Karl Kraustól származik. Lásd Untergang der Welt durch schwarze Magie (1925).

29. A kifejezés Sir John Skleton 1867-ben Disraeliről írt művéből származik. Lásd W. F. Monypenny and G. E. Buckle, The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield (New York, 1929), II., 292-293. oldal.

30. Morris S. Lazaron, Seed of Abraham (New York, 1930). Benjamin Disraeli, 260. oldal és az utána következők.

31. Horace B. Samuel, „The Psychology of Disraeli”, in: Modernities (London, 1914).

32. J. A. Fraude így zárja Lord Beaconsfieldről 1890-ben írt életrajzát: „A cél, mellyel az életnek nekiindult, az volt, hogy megkülönböztesse magát kortársai között, s bármily vadnak tűnhetett is e vágy, végül elérte a célt, melyért oly bátran küzdött.”

33. Sir John Skleton, id. mű.

34. Táncrend című regényében (1847).

35. Sir John Skleton, id. mű.

36. Disraeli maga írja: „Nem saját fajomban nevelkedtem, és előítéltre szoktattak ellenük.” Családi hátteréről lásd Joseph Caro, „Benjamin Disraeli, Juden und Judentum”, in: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (1932), Jahrgang 76.

37. Lord George Bentinck, A political Biography (London, 1852), 496. oldal.

38. Uo. 491. oldal.

39. Uo. 497. oldal és az utána következők.

40. Monypenny and Buckle, id. mű, 1507. oldal.

41. H. B. Samuel, id. mű.

42. Monypenny and Buckle, id. mű, 147. oldal.

43. Uo.

44. Robert Cecil cikke a toryk legmegbízhatóbb orgánumban, a Quarterly Review-ben jelent meg. Lásd Monypenny and Buckle, id. mű, 19-22. oldal.

45. Ez már 1874-ben történt. Carlyle mások szerint Disraelit „átkozott zsidónak”, a „valaha élt leggonoszabb embernek” nevezte. Lásd Caro, id. mű.

46. Lord Salisbury egy cikkében: Quarterly Review (1869).

47. E. T. Raymond, Disraeli, The Alien Patriot (London, 1925), 1. oldal.

48. H. B. Samuel, id. mű; Disraeli, Tancred és Lord George Bentinck.

49. Coningsby című regényében (1844).

50. Lásd a Lord George Bentinck és az Endymion című regényt (1881), illetve a Coningsby-t.

51. Sir John Skleton, id. mű.

52. H. B. Samuel, id. mű.

53. Monypenny and Buckle, id. mű, 882. oldal.

54. Uo. 73. oldal. Levél Mrs. Brydges Williamsnek (1863. július 21.).

55. Lord George Bentinck, 497. oldal.

56. Lothair című regényében (1870).

57. Lord George Bentinck.

58. Monypenny and Buckle, id. mű, 1470. oldal. E kiváló életrajz korrekt értékelést ad Disraeli dicsőségéről. Tennyson In Memoriam című versének idézése után így folytatja: „Egy szempontból Disraeli sikere meglepőbb és teljesebb volt annál, mint amit Tennyson sorai elárulnak. Nemcsak elért a politikai számárlétra legmagasabb fokára és hatott a trón sugalmazásaira, hanem a társaságot is meghódította. Uralta a vacsoraasztalokat és a Mayfair szalonjait... és társadalmi győzelme, bármi legyen is a filozófusok véleménye

belső értékeiről, nem volt kevésbé nehéz feladat egy megvetett kívülálló számára, mint a politikai siker, s vélhetően kedvesebb volt szívének” (1506. oldal).

59. Uo. I. kötet, 3. könyv.

60. Yves Simon, *La Grande Crise de la République Française* (Montreal, 1941), 20. oldal: „A francia forradalom szelleme több mint egy évszázaddal túlélte Napóleon vereségét... Győzött, hogy észrevétlen tűnjön el 1918. november 11-én. A francia forradalom időhatárai legbiztosabban 1789-1918 közé tehetők

61. Az a tény, hogy bizonyos pszichológiai jelenségek nem érvényesültek olyan határozottan a német és az osztrák zsidóknál, részben annak is következménye lehetett, hogy ezekben az országokban a cionista mozgalom jelentős hatással volt a zsidó értelmiségre. A cionizmus az első világháborút követő, sőt az azt megelőző évtizedben sem politikai tartalmának köszönhette erejét (és nem adott politikai meggyőződést), hanem a pszichológiai reakciók és a szociológiai tények kritikus elemzésének. Hatása elsősorban pedagógiai volt, és messze túlmutatott a cionista mozgalom tényleges tagságán.

62. Vö. E. Levinas, *L'Autre dans Proust* in: *Deucalion*, No. 2. (1947) e tárgyban tett érdekes megjegyzéseit.

63. J. E. Van Praag, „Martel Proust, Témoin du Judaïsme déjudaïsé”, in: *Revue Juive de Genève* (1937). Nos. 48., 49., 50. Érdekes egybeesés (vagy talán több mint egybeesés) történik a *Crossfire* című filmben, mely a zsidókérdéssel foglalkozik. A történet Richard Brooks *The Brick Foxhole* című művéből származik, melyben a zsidó, akit megöltek, homoszexuális.

64. Lásd *Szodoma és Gomorra I.*, 20-45. oldal.

65. *Szodoma és Gomorra II.*, 3. fejezet.

66. Uo.

67. Uo.

68. *Guermentes-ék, I.*, 1. fejezet.

69. Uo.

70. Uo.

71. *Bimbózó lányok árnyékában, II.*, Helynevek: a hely.

72. Uo.

73. *Szodoma és Gomorra, II.*, 3. fejezet.

74. *Guermentes-ék, 2.* fejezet.

75. Ramon Fernandez, „La vie sociale dans l'oeuvre de Marcel Proust”, in: *Les Cahiers Marcel Proust*, No. 2 (1927).

76. „Ez volt az a pillanat, mikor a Dreyfus-ügy hatásaként antiszemita mozgalom indult, párhuzamosan a társadalom megfertőzésére irányuló izraelita mozgalommal. A politikusok nem számítottak rosszul, amikor arra gondoltak, hogy a bírói hiba felfedezése végzetes csapást mér az antiszemitizmusra. De átmenetileg a társadalmi antiszemitizmus erősödött és éledt fel általa.” Lásd *The Sweet Cheat Gone*, 2. fejezet.

NEGYESIK FEJEZET

A Dreyfus-ügy

I. Az eset tényei

Franciaországban történt 1894 végén. Alfred Dreyfust, a francia vezérkar zsidó tisztjét azzal vádolták, hogy Németország számára kémkedett. Az ítéletet, életfogytig tartó deportálást az Ördög-szigetre, egyhangúan hozták. A tárgyalást zárt ajtók mögött tartották. A nyomozás állítólag terjedelmes dossziéjából csak egy memorandumot mutattak be, egy - feltételezhetően Dreyfus keze írásával írt - levelet Schwartzkoppen német katonai attasénak címezve. 1895 júliusában Picquart ezredes lett a vezérkar elhárítási részlegének vezetője. 1896 májusában közölte Boisdeffre vezérkari főnökkel, hogy meggyőződött Dreyfus ártatlanságáról és egy másik tiszt, Walsin-Esterhazy őrnagy bűnösségéről. Hat hónappal később Picquart-t egy veszélyes tunéziai állomáshelyre irányították. Ezzel egy időben Bernard Lazare a Dreyfus testvérek nevében kiadta az ügyről az első pamfletet (*Une erreur judiciaire; la vérité sur l'affaire Dreyfus*, Bírói tévedés; igazság a Dreyfus-ügyben). 1897 júniusában Picquart tájékoztatta Scheurer-Kestnert, a szenátus alelnökét a tárgyalás tényeiről és Dreyfus ártatlanságáról. 1897 novemberében Clemenceau megkezdte küzdelmét az ügy ismételt kivizsgálásáért. Négy héttel később Zola is csatlakozott a Dreyfus-hívek táborához. A *J'Accuse*-t 1898 januárjában Clemenceau újságában adták ki. Ezzel egy időben Picquart-t letartóztatták. Zolát a hadsereg rágalmazásának vádjában az elsőfokú, majd a Legfelsőbb Bíróság is bűnösnek találta. 1898 augusztusában sikkasztás vádjával dicstelenül leszerelték Esterhazyt, aki azonnal egy angol újságíróhoz sietett, és elmondta, hogy ő és nem Dreyfus volt a memorandum szerzője, melyet közvetlen előjárójának és a kémelhárítás korábbi vezetőjének utasítására Dreyfus kézírása alapján hamisított. Néhány nappal később Henry ezredes, ugyanennek az osztálynak egy másik tagja bevallotta, hogy a titkos Dreyfus-dosszié számos más dokumentuma is hamisítvány, majd öngyilkosságot követett el. Ezek után a Legfelsőbb Bíróság elrendelte a Dreyfus-ügy újravizsgálását.

1899 júniusában a Legfelsőbb Bíróság érvénytelenítette a Dreyfus ellen 1894-ben hozott eredeti ítéletet. A megismételt tárgyalásra augusztusban került sor Rennes-ben. Az ítéletet – enyhítő körülményekre hivatkozva – tíz évre mérsékeltek. Egy héttel később Dreyfus kegyelmet kapott a köztársaság elnökétől. A világkiállítás 1900 áprilisában nyílt meg Párizsban. Májusban, mikor már biztos volt a kiállítás sikere, a képviselőház jelentős szavazattöbbséggel elutasított a Dreyfus-üggyel kapcsolatos minden további vizsgálatot. Ugyanezen év decemberében az üggyel kapcsolatos minden ítélet – egy általános amnesztia révén – érvényét veszítette.

1903-ban Dreyfus perújrafelvételt kért. Kérelme 1906-ig, Clemenceau miniszterelnökségéig süket fülekre talált. 1906 júliusában a Legfelsőbb Bíróság érvénytelenítette a rennes-i ítéletet, és felmentette Dreyfust az összes vád alól. A Legfelsőbb Bíróságnak azonban nem volt joga a felmentéshez – új tárgyalást kellett volna elrendelnie. A katonai bíróság által lefolytatott újabb vizsgálat minden valószínűség és a Dreyfus melletti bizonyítékok ellenére is újabb elítéléshez vezetett volna. Ennek megfelelően Dreyfust jogszerűen sohasem mentették fel,¹ így a Dreyfus-ügyet sohasem rendezték. A vádlott feloldozását a francia nép sohasem fogadta el, és az eredetileg felkeltett indulatok sohasem jutottak valódi nyugvópontra. 1908-ban, kilenc évvel a kegyelem és két évvel a felmentés után, mikor Clemenceau javaslatára Emile Zola testét a Pantheonba szállították, Alfred Dreyfust a nyílt utcán megtámadták. Egy párizsi bíróság felmentette a támadót, jelezve, hogy véleménye eltér a Dreyfust felmentő ítélettől.

Még furcsább az a tény, hogy sem az első, sem a második világháború nem tudta az ügyet a feledés homályába süllyeszteni. 1924-ben, az Action Française utasítására újranyomták a *Précis de l’Affaire Dreyfus*² című művet, amely a Dreyfus-elleneseknek azóta is alapidokumentuma. Az 1931-ben Rehfish és Wilhelm Herzog által René Kestner álnéven írt *L’Affaire Dreyfus* című színmű bemutatóján a kilencvenes évek hangulata éledt újjá, heves viták zajlottak a nézőtéren, bűzbomba robbant a jegypénztárban, és az Action Française akciócsoportjai keltettek félelmet a színészekben, a nézőkben és az egyszerű járóelőlkben. A Laval-kormány éppúgy cselekedett, mint elődei harminc évvel korábban: boldogan elismerte, hogy egyetlen zavartalan előadást sem tud biztosítani, így nyújtva kései győzelmet a Dreyfus-ellenes tábornak. Az előadásokat felfüggesztették. Mikor Dreyfus 1935-ben meghalt, az általános sajtó nem merte vállalni az ügyet,³ de a baloldali újságok Dreyfus ártatlanságáról, a jobboldaliak pedig Dreyfus bűnösségéről cikkeztek. A Dreyfus-ügy mind a mai napig, bár kétségkívül csökkenő mértékben, afféle vízvázalzó a francia politikában. Mikor Pétaint elítélték, egy befolyásos vidéki újság, a lille-i *Voix du Nord* összekapcsolta a Pétain-ügyet a Dreyfus-üggyel, mondván, hogy „az ország a Dreyfus-ügy után továbbra is megosztott maradt”, mivel a bíróság ítélete nem tudta megoldani a politikai konfliktust, nem tudott „megbékélést nyújtani minden francia számára”.⁴

A Dreyfus-ügy a maga szélesebb politikai következményeivel már a huszadik századhoz tartozik, de maga a Dreyfus-per, Dreyfus zsidó százados tárgyalásainak sorozata még a tizenkilencedik századot jellemzi, amikor az emberek élénk figyelemmel kísérték a jogi folyamatokat, hiszen minden esemény bizonyítékot nyújtott a kor legnagyobb eredményére, a törvény előtti egyenlőségre. A korszakra jellemző, hogy egy jogtalanság ilyen politikai indulatokat kavart, tárgyalások és újratárgyalások sorozatát indította el, nem szólva a párbajokról és ütésváltásokról. A törvény előtti egyenlőség elve oly szilárdan rögzült a civilizált világ tudatában, hogy egyetlen jogtiprás hatalmas felháborodást váltott ki Moszkvától New Yorkig. De Franciaországon kívül nem volt senki elég „modern”, hogy az ügyet összekapcsolja politikai eseményekkel. Egyetlen zsidó tisztet ért sérelem a világ minden táján élénkebb reakciót váltott ki, mint az egész német zsidóság üldöztetése egy nemzedékkel később. Még a cári Oroszország is barbarizmussal vádolta Franciaországot, míg Németországban a császár környezete olyan nyílt felháborodást fejezett ki, mely csak a harmincas évek radikális sajtójához volt mérhető.⁶

Az ügyben szereplő *dramatis personá*-k mintha a Balzac-regények lapjairól léptek volna elő: egyik oldalon az osztályuknak elkötelezett tábornokok, szenvedélyesen védelmezve saját klikkjük érdekeit, velük szemben pedig Picquart, nyugodt, higgadt, csöppet ironikus tisztességével. De ott látható mellettük a bizonytalan parlament, melynek minden tagja rettegett, hogy vajon mit tudhat a szomszédja, az állam elnöke – lelkes támogatója a párizsi bordélyoknak – vagy a vizsgálatot vezető elöljárók, kiket kizárólag a társadalmi kapcsolatok érdekelnek. Ott van a valójában parvenü Dreyfus, állandóan dicsekedve társai előtt a családi vagyonnal, amelyet nőkre költ, ott vannak testvérei, akik patetikusan felajánlják teljes vagyonukat rokonuk kiszabadításáért, majd az ajánlatot százötvenezer frankra csökkentik, nem tisztázva, hogy áldozatot kívánnak-e hozni, vagy csak meg akarják vesztegetni a vezérkart. Ott van Démange ügyvéd, aki bár tökéletesen bizonyos védenca ártatlanságában, a védelmet a bizonyítékok kétes voltára alapozza, megóvva önmagát a támadásoktól és megelőzve személyes érdekeinek sérelmét. Végül találkozhatunk az ősi nevet viselő kalandor Esterhazyval, aki olyannyira unja már a burzsoá világot, hogy a menekvés útjait számára azonos mértékben jelöli a hősiesség és a galádság. Az idegenlégió egykori alhadnagya gyakran meglepte társait végletes vakmerőségével és arcátlanságával. Mindig zavarosban halászva, párbajsegédként működött zsidó tiszt mellett, esetenként megzsarolva gazdag hittestvéreiket. Ha kell, valószínűleg a főrabbi személyes segítségét is igénybe vette volna a szükséges ajánlások megszerzése érdekében. Még végső bukásában sem maradt hűtlen a balzaci hagyományhoz. Nem hazaárulás, nem vad álom egy nagy orgiáról – melyben százezer megvadult, lerészegedett porosz ulánus pusztított volna végig Párizson –, hanem valami rokon hitvány pénzének elsikkasztása okozta végétét. Mit szóljunk Zoláról, szenvedélyes erkölcsi

hevületéről, kissé üres pátoszáról, vagy melodramatikus kijelentéséről, miszerint londoni útjának előestéjén Dreyfus hangját hallotta, amint arra kéri: hozza meg ezt az áldozatot?⁸

Mindez jellegzetes része a tizenkilencedik századnak, és önmagában aligha élt volna túl két világháborút. A tömegnek valaha volt lelkesedése Esterhazyért és gyűlölete Zola iránt réges-rég elhamvadt, ahogyan kihalt a Jaurést az arisztokrácia és az egyház ellen lángba borító szenvedély is, amely a végső biztosítékot nyújtotta Dreyfus szabadon bocsátásához. Amint a Cagoulard-ügy mutatta, a vezérkar tisztjeinek aligha kellett a tömeg gyűlöletétől tartaniuk, mikor államcsínyterveiket szőtték. Az egyház és az állam elválasztása óta Franciaország – noha nem vált klerikális gondolkodásúvá – sokat veszített egyházellenességéből, egyszersmind a katolikus egyház is feladta politikai törekvéseit. Pétain kísérlete arra, hogy az országot katolikus állammá változtassa, az emberek általános érdektelensége és az alsópapság klerikofasizmusmal szembeni ellenállása miatt fulladt kudarcba.

A Dreyfus-ügy politikai következményei azért maradhattak fenn, mert két eleme a huszadik században vált nagy jelentőségűvé. Az első a zsidók iránti gyűlölet, a másik a parlamenttel és az államgépezettel szembeni bizalmatlanság. A közönség jelentős része továbbra is úgy gondolta – helyesen vagy helytelenül –, hogy az utóbbi még mindig a zsidók és a bankok befolyása alatt áll. A Dreyfus-ellenesség fogalma a mai napig jól kifejezi mindazt, ami antirepublikánus, antidemokratikus és antiszemita. Néhány évvel ezelőtt még mindent magába foglalt az Action Française monarchizmusától Doriot nemzeti bolsevizmusán át Déat szociális fasizmusáig. Mindezek ellenére nem e – számbelileg igen csekély – fasiszta csoportok voltak felelősek a Harmadik Köztársaság bukásáért. Éppen ellenkezőleg, az a tiszta, ám ellentmondásos igazság, hogy befolyásuk sohasem volt olyan csekély, mint akkor, mikor az összeomlás valóban bekövetkezett. Franciaország bukásához az vezetett, hogy az igazi Dreyfus-hívók is kevesen voltak, hogy alig akadtak olyanok, akik hittek abban, hogy a demokrácia és a szabadság, az egyenlőség és az igazságosság megvalósítható és megvédhető a köztársaságban. Végül a köztársaság mint érett gyümölcs hullott a hadsereg krémje, a régi Dreyfus-ellenes klikk¹⁰ ölébe, éppen abban az időben, mikor Franciaországnak jó néhány ellensége akadt, ám egyetlen barátja sem. Azt, hogy a Pétain-klikk milyen kevéssé volt a német fasizmus terméke, a negyven évvel korábbi, régi elvek szolgálalkú követése jól bizonyítja.

Amíg Németország a demarkációs vonalon keresztül ravaszul megcsönkította és tönkretette a francia gazdaságot, addig Franciaország vezetői Vichyben a régi barrési formula, „az autonóm tartományok” segítségével igyekeztek megfoltozni – valójában még jobban kizsigerelni – az országot. Bármely Quislingnél sebesebben vezették be a zsidóellenes törvényeket, miközben büszkén hirdették, hogy semmi szükségük a német antiszemitizmus behozatalára, és hogy a zsidókat érintő törvények lényegesen különböznek a németországiaktól. A katolikus papságot annak igazolására igyekeztek a zsidóság ellen hangolni, hogy a papok nemcsak politikai befolyásukat veszítették el, de valójában nem is antiszemiták. A vichyi rezsim viszont pontosan azokat a püspököket és zsinatokat óhajtotta politikai hatalomhoz juttatni, akik és amelyek a leghatározottabban tiltakoztak a zsidók üldöztetése ellen.

Nem a Dreyfus-per, hanem a maga teljességében nézett Dreyfus-ügy mutatott fel már valamit a huszadik század csillogásából. Bernanos azt írja 1931-ben:¹² „A Dreyfus-ügy ahhoz a tragikus korszakhoz tartozik, amely minden bizonnyal nem ért véget a legutóbbi háborúval. Az ügy ugyanazt az embertelen jellemet tárja fel, amely a háborgó, féktelen szenvedélyek és a gyűlölet hullámai között is megőrzi megfoghatatlanul hideg és szeretettelen lényegét.” Bizonyosan nem Franciaországban kell keresnünk az ügy valódi következményeit, de nem kell messze mennünk annak megértésében, hogy Franciaország miért lett oly könnyű prédája a náci agressciónak. Hitler propagandája jól ismert, soha el nem feledett nyelven beszélt. Hogy az Action Française „caesarizmusa”¹³ vagy Barrés és Maurras nihilista nacionalizmusa miért nem ért el sikereket eredeti formájában, annak számos – többnyire negatív – oka volt. Hiányzott belőlük a társadalmi nézőpont, és képtelenek voltak népszerű fogalmakkal leírni azt az agyszüleményt, melyet az intellektussal szembeni lenézés szült.

E helyütt alapvetően a Dreyfus-ügy politikai következményei állnak vizsgálódásunk középpontjában, és nem az eset jogi vonatkozásai. Bennük élesen körülhatárolódik egynéhány vonás, mely igen jellemző a huszadik századra. E vonások a század első évtizedeiben még halványak és alig megkülönböztethetők, később azonban összetéveszthetetlené válnak, felfedve, hogy a legújabb kor főáramába tartoznak. A zsidók harminc évig tartó enyhe, pusztán társadalmi diszkriminációja után elég nehéz volt megérteni, hogy a „Halál a zsidókra!” üvöltés hogyan vert visszhangot a modern államban, amely csak ezután kristályosította ki belpolitikáját az antiszemitizmus körül. Harminc éven keresztül a világ-összeesküvésről szóló régi legenda nem volt egyéb, mint képes újságok és filléres regények megszokott anyaga. A világ nem egykönnyen emlékezett vissza arra, hogy nem sokkal korábban, még a Cion bölcseinek jegyzőkönyve előtt, egy egész nemzet próbálta meghatározni: vajon a „titkos Róma” vagy a „titkos Júdea” uralja-e a politika világát.¹⁴

A belső öngyűlölet vehemens és nihilista filozófiája ugyancsak elhomályosult, hiszen az átmenetileg békés világban nem termettek kiemelkedő bűnözők, hogy felmagasztosítsák a brutalitást és-gátlástalanságot. A Jules Guérineknek újabb negyven évet kellett várniuk arra, hogy a paramilitáris rohamcsapatok kora eljőjön. A tizenkilencedik századi gazdaság melléktermékeként kialakult *déclassé* rétegnek számbelileg is meg kellett erősödnie ahhoz, hogy a nemzetek jelentős kisebbségeként végrehajthassák azt az államcsínyt, mely Franciaországban ugyan csak nevetséges összeesküvés volt,¹⁶ Németországban azonban szinte erőfeszítés nélkül következett be. A náciizmus színielőadásának főpróbája szerte Európában megkezdődött. Így a Dreyfus-ügy több volt bizarr és tökéletlenül végrehajtott „bűnügynél”,¹⁷ melyben sötét szemüveges, álszakállas vezérkari tisztek buta hamisítványokkal házalnak az éjszakában Párizs utcáin. Hőse nem Dreyfus, hanem Clemenceau, kezdete nem a zsidó vezérkari tiszt letartóztatása, hanem a Panama-botrány.

II. A Harmadik Köztársaság és a francia zsidóság

A Panama-társaság, mely a Szezei-csatorna építője, de Lesseps irányítása alatt működött, 1880 és 1888 között vajmi kevés előrehaladást ért el. Mindennek ellenére Franciaországban összegyűjtöttek nem kevesebb, mint 1 335 538 454 frank magánkölesönt. A siker különösen azért volt figyelemre méltó, mert a francia középosztály közismerten körültekintő volt pénzügyi dolgokban. A vállalkozás sikerének titka abban rejlik, hogy a társadalmi hitelek mindvégig a parlament támogatását élvezték. A csatorna megépítése nemzeti és társadalmi ügyként szerepelt, nem pedig magánvállalkozásként. A vállalkozás csődbe jutása hideg zuhanyként érte a köztársaság külpolitikáját. Csak évek múlva derült ki, hogy a francia középosztály mintegy félmillió tagja tönkrement. Mind a sajtó, mind a parlamenti vizsgálóbizottság nagyjából azonos következtetésre jutott: a vállalkozás már jóval korábban csődbe jutott. Úgy vélték, de Lesseps csakis a csodában bízhatott, azt az álmodat dőltetve, hogy majd csak megnyílnak újabb források, melyek előrelendítik a munkát. Az újabb hitelek megszerzéséhez kénytelen volt megvesztegetni a sajtót, a fél parlamentet és más magas rangú tisztviselőket. Ehhez közvetítőkre volt szükség, akik hihetetlen sápot követeltek. Ily módon a hitelek parlamenti támogatása, amellyel korábban sikerült a közvéleményt megnyerni, változtatta a bizonytalan magánvállalkozást kolosszális szélhámossággá.

A parlament megvesztegetett tagjai között, illetve a vállalat igazgatótanácsában nem voltak zsidók, Jacques Reinach és Cornélius Herz azonban versengtek a tiszteletre méltó feladatért: melyikük tud több baksist elosztani a Ház tagjai között. Reinach a burzsoá pártok jobboldalán próbálkozott, Herz a radikálisokkal (a kispolgárság antiklerikális pártjaival).¹⁹ Reinach a nyolcvanas években²⁰ a kormány titkos pénzügyi tanácsosaként működött, így ő kezelte a Panama-társasággal kapcsolatos ügyeket, Herz pedig kettős szerepet játszott. Egyrészt segített Reinachnak utat találni a parlament radikálisaihoz, akikkel Reinachnak nem volt kapcsolata, másrészt állása révén annyira belelátott a korrupció méreteibe, hogy folyamatosan zsarolta főnökét, s még mélyebbre taszította a zűrzavarba.²¹

Természetesen számos kisebb zsidó üzletember is dolgozott Herznek és Reinachnak. Nevük azonban, joggal, elveszett az események ködében. Természetesen, minél bizonytalanabb volt a vállalkozás helyzete, annál nagyobbra tartották a közvetítési díjat, míg végül a vállalatához a kapott pénzeknek csak a töredéke futott be. A bukás előtt nem sokkal Herz egyetlen parlamenti tranzakcióért hatszázezer frank előleget vett fel. Az előleg azonban korainak bizonyult, a hitel megghiúsult, így a részvényesek zsebéből egészen egyszerűen kiemelték hatszázezer frankot.²² Reinach számára a botrány tragikusan végződött. Herz zsarolásainak hatására öngyilkosságba menekült.²³

Halála előtt nem sokkal azonban olyan lépésre szánta el magát, melynek következményeit aligha lehet túlértékelni a francia zsidóság szempontjából. Átadta a *Libre Parole*-nak, Edouard Drumont antiszemita napilapjának a megvesztegetett parlamenti képviselők, az úgynevezett „utalványosok” listáját, azzal az egyetlen feltétellel, hogy őt magát a lap fedezi. Ezáltal a *Libre Parole* egyetlen éjszaka alatt politikailag jelentéktelen kis újságból az ország egyik legbefolyásosabb, háromezres példányszámú napilapjává vált. A Reinach felkínálta mesés lehetőséget tökéletes szakértelemmel és éleslátással használták ki. A bűnösök listáját kis adagokban közölték, így több száz politikus élete hosszú napokig egy hajszálon függött. Drumont lapja és vele az egész antiszemita sajtó és mozgalom a Harmadik Köztársaság igen veszélyes erejévé vált.

A Panama-botrány, mely Drumont kifejezésével láthatóvá tette a láthatatlant, két következménnyel járt. Először is megmutatta, hogy a parlamenti képviselők és az államapparátus munkatársai üzletemberekké váltak. Másodsorban felfedte, hogy a magánvállalkozások (ez esetben a vállalat) és az államgépezet közötti közvetítők lényegében kizárólag zsidók.²⁴ A legmeglepőbb talán az volt, hogy mindazok a zsidók, akik ilyen bensőséges viszonyban álltak az államgépezettel, valamennyien új jövevények voltak. A Harmadik Köztársaság megalapításáig az állam pénzügyeinek irányítása a Rothschildok monopóliuma volt. Vetélytársaik, a Périeres testvérek a Crédit Mobilier létrehozásával megpróbálták kivenni a kezükből az üzlet egy részét, s a dolog kompromisszummal zárult. De 1882-ben a Rothschild-csoportnak még volt annyi ereje, hogy csődbe kergesse a Catholic Union Générale-t, melynek valódi célja a zsidó bankárok megsemmisítése volt.²⁵ Közvetlenül azután, hogy aláírták az 1871-es békeszerződést, melynek pénzügyi részét francia oldalról a Rothschild-ház, német részről pedig a család egy régi ügynöke bonyolította, a Rothschildok teljesen új politikába kezdtek, s a köztársaságpártiakkal szemben nyíltan a monarchistákat támogatták.²⁶ Az újdonság nem a királpárti irányvonal támogatása volt, hanem ekkor fordult elő első ízben, hogy egy jelentős zsidó pénzügyi erő szembeszállt az aktuális hatalommal. Eddig a Rothschildok mindig alkalmazkodtak, bármilyen politikai rendszer volt hatalmon. Úgy tűnt, a köztársaság volt az első olyan kormányzati berendezkedés, melyet nem találtak megfelelőnek a maguk számára.

A zsidók politikai befolyása, csakúgy, mint társadalmi helyzetük, annak következményeként alakult ki, hogy évszázadokon át zárt csoportot alkottak, mely közvetlenül az államot szolgálta, és különleges szolgáltatásaiért közvetlen védelmet élvezett. Ez az államapparátussal való közeli és bensőséges kapcsolat csak addig volt lehetséges, míg az állam bizonyos távolságot tartott a néptől, s míg az uralkodó osztályok megőrizték közömbösségüket a vezetéssel szemben. Ilyen körülmények között váltak a zsidók, legalábbis az állam szempontjából, a társadalom leginkább függő elemeivé, hiszen valójában nem tartoztak bele. A parlamentáris rendszer lehetővé tette a liberális burzsoázia számára, hogy megszerezze az államgépezet irányítását. Ehhez a burzsoáziához a zsidók sohasem tartoztak, így nem teljesen indokolatlan gyanakvással tekintettek rá. A rezsimnek immár nem volt annyira szüksége a zsidókra, hiszen most már a parlamenten keresztül lehetőség nyílt a korábbi – többé-kevésbé abszolút vagy alkotmányos – uralkodók legmerészebb álmait túlszárnyaló pénzügyi terjeszkedésre. Így a vezető zsidó bankházak fokozatosan eltűntek a pénzügypolitika színpadáról, az arisztokrácia antiszemita szalonjaiba menekülve, ahol olyan reakciós rendszerek pénzeléséről álmodoztak, melyek visszahozhatják a régi szép napokat.²⁷ Ezzel egy időben azonban más zsidó körök – újdonsült zsidó plutokraták – egyre jelentősebb szerepet vállaltak a Harmadik Köztársaság kereskedelmi életében. Amiről a Rothschildok csaknem megfélemeztek, és ami kis híján hatalmuk elvesztésébe került, az az volt, hogy ha csak egy pillanatra is elveszítik érdekeltségeiket az éppen

hatalmon lévő rendszerben, nemcsak a kormánykörökre gyakorolt befolyásuk csappan meg, hanem elveszítik a zsidók feletti hatalmukat is. A kínálkozó lehetőséget a zsidó bevándorlók vették először észre.²⁸ Nem történt egyéb, csak az, hogy tudatosult bennük: a köztársaság nem az egyesült nép felkelésének logikus következménye. A húszezer kommünár lemészárlásából, a katonai vereségből és a gazdasági összeomlásból nem származott egyéb, mint egy olyan rezsim, melynek kormányzási képességei kezdettől fogva igen vitatottak voltak. Olyannyira ez volt a helyzet, hogy három év múlva maga a pusztulás előtt álló társadalom kiáltott diktátor után. Meg is kapta MacMahon tábornok személyében (akinek egyetlen érdeme a Sedanál elszenvedett vereség volt), de bebizonyosodott, hogy ez az úr a régi rend követe, és néhány évre rá (1879) lemondott. Időközben azonban a társadalom különböző csoportjai, az opportunistáktól a radikálisokig, a koalícióstól a szélsőjobbig, végiggondolták, hogy milyen politikát tartanak kívánatosnak, és képviselőiknek milyen eszközöket kell igénybe venniük. A megfelelő politika a megszerzett érdekek védelme volt, a megfelelő eszköz a korrupció.²⁹ 1881 után a csalás (Léon Say-t idézve) törvénnyé vált.

A francia történelemnek ezen időszakára valóban jellemző, hogy minden pártnak – csakúgy, mint valaha minden királyi háznak – megvolt a saját zsidója.³⁰ A különbség azonban jelentős. Az államba fektetett zsidó tőke hozzájárult ahhoz, hogy a zsidók jelentős szerepet játsszanak Európa gazdasági életében. Részvételük nélkül a nemzetállam tizennyolcadik századi fejlődése és a független államapparátus létrejötte aligha lett volna lehetséges. Az európai zsidóság végeredményben az udvari zsidóknak köszönhette emancipációját. Reinach és társai homályos akciókkal még csak nem is jutottak maradandó vagyonhoz.³¹ Nem tettek egyebet, csak még sötétebbre mázolták az üzlet és a politika titokzatos és botrányos kapcsolatáról alkotott képet. Egy korrumpált szervezet e parazitái szélsőségesen veszélyes alibit szolgáltatottak egy erősen hanyatló társadalomnak. Mivel voltak zsidók, a társadalmi elégedetlenség csillapítására egyszerű volt belőlük bűnbakot csinálni. Ezek után minden mehetett a maga útján. Az antiszemita rögtön rámutathattak a korrumpált társadalom zsidó parazitáira: íme a bizonyíték, hogy a zsidók mindenhol csak piócák az egyébként egészséges nemzet testén. Nem érdekelte őket, hogy az államszervezet korrumpálódása a zsidók nélkül kezdődött, hogy az állam pártpolitikai szétaprózódásához az üzletemberek politikája (a burzsoá társadalomban, melyhez a zsidók sohasem tartoztak) és a korlátlan verseny ideálja vezetett, hogy az uralkodó osztályok képtelenek bizonyultak megvédeni saját érdekeiket, s veszni hagyták az országot is. Az antiszemita, akik patriotáknak nevezték magukat, a nemzeti érzés új változatát vezették be, mely elsősorban saját népük megtisztításából és mások erőszakos megbélyegzéséből állt.

A zsidók csak addig maradhattak fenn mint a társadalmon kívüli, elkülönült csoport, míg hasznára voltak egy többé-kevésbé homogén és szilárd államgépezetnek, melynek érdekében állt megvédeni őket. Az államgépezet hanyatlása a zsidóság zárt sorainak megbomlásával járt, hiszen a zsidóság addig az államgépezethez kötötte sorsát. Ennek első jelei a nem sokkal korábban honosított francia zsidók tevékenységében bukkantak fel: a már ott született hittestvéreik képtelenek voltak befolyásolni őket, ugyanúgy, ahogyan az Németországban történt az inflációs időkben. A jövedelmek betöltötték az üzleti élet és az állam közötti rést.

Sokkal veszélyesebb volt egy másik folyamat, mely szintén akkor kezdődött, és amelyet felülről irányítottak. Az állam szétesése, mely megbontotta a zsidóság zárt sorait, nem kényszerítette őket olyan senki földjére, ahol elvegetálhattak volna a társadalom és az állam keretein kívül. Ehhez a zsidók túl gazdagok és – egy olyan időszakban, amikor a pénz a hatalom egyik legnyilvánvalóbb letéteményese volt – túl erősek is voltak. Inkább feloldódtak az új társadalmi alakzatokban, politikai hovatartozásuk vagy gyakrabban társadalmi kapcsolataik alapján. Mindez mégsem vezetett eltűnésükhöz. Éppen ellenkezőleg, fenntartottak bizonyos kapcsolatokat az államgépezettel, és – bár gyökeresen eltérő formában – folytatták az állami üzletek irányítását. A Rothschildok például a Harmadik Köztársasággal szemben táplált közismert ellenérzéseik ellenére is vállalták az orosz hitelek bonyolítását, Arthur Meyer pedig, bár kikeresztelkedett és nyíltan hangoztatta monarchista érzelmeit, részt vett a Panama-botrányban. Mindez azt jelentette, hogy az újonnan jött francia zsidókat, akik elsődlegesen biztosították a kormányzat és a magánvállalkozások közti kapcsolatot,

a régiak is követték. Korábban azonban a zsidók erős, szorosan összefonódott csoportja egyértelműen hasznos volt az állam számára, most pedig olyan klikkeket alkottak, melyeknek ellentétei kibékíthetetlenek, mozgatórugói azonosak voltak: segíteni a társadalmat az államon való élőkódásban.

III. A hadsereg és az egyház a köztársaság ellen

Látszólag függetlenül az ilyen tényektől, látszólag érintetlenül a korrupciótól élt tovább a Második Birodalom öröksége, a hadsereg. A köztársaság sohasem merészelte uralma alá hajtani, még akkor sem, mikor a Boulanger-válság idején nyílttá váltak a királysági vonzalmak és intrikák. A tisztikar – ahogyan régen – továbbra is régi arisztokrata családok fiaiból állt, akiknek ősei emigránsként harcoltak hazájuk ellen a forradalmi háborúkban. E tisztekre igen erősen hatott az egyház, mely a forradalom után támogatásában részesítette a reakciós, köztársaság-ellenes mozgalmakat. Valószínűleg éppilyen erősen hatott azokra a tisztekre is, akiknek valamivel alacsonyabb volt a származásuk, és akik abban reménykedtek, hogy a régi egyházi gyakorlat jóvoltából, mely születésre való tekintet nélkül jegyezte a tehetséget, feljebb kerülhetnek a ranglétrán.

Az állandóan változó, képlékeny társadalmi és parlamenti klikkekkel – ahová bekerülni könnyű s ahol a hűség ingatag volt – szemben állt a szigorúan elzárkózó hadsereg, a kasztrendszer mintája. Nem a katonai élet, nem a szakmai tisztesség, nem is a testületi szellem tömörítette össze a tiszteket a köztársaság és a demokratikus befolyások elleni reakciós védőbástyává, hanem a kaszt kötöttségei.³² Az, hogy az állam visszautasította a hadsereg demokratizálására, polgári irányítás alá helyezésére irányuló törekvéseket, fontos következményekkel járt. A hadsereg a nemzet keretein kívül álló egységgé vált, melynek lojalitása előre megjelölhetetlen irányba fordulhatott. Önmagában e kasztrendszerű hatalom nem tartott senkivel: azt jól mutatja annak a majdhogynem burleszkszerű államcsínykísérletnek a története, melyben a hadsereg – az ellenkező értelmű nyilatkozatok ellenére – nem volt hajlandó részt venni. Még csökönyös monarchizmus sem volt egyéb, mint jó ürügy, hogy független érdekcsoportként egyben maradjon, készen kiváltságai megvédésére „a köztársaság érdekeit figyelmen kívül hagyva vagy akár azok ellenében is”.³³ Korabeli újságírók és későbbi történészek nagy erőfeszítésekkel próbálták a Dreyfus-ügy idején a polgári és a katonai erők között kialakult konfliktust „az üzletemberek és a katonák”³⁴ között kibékíthetetlen ellentéttel magyarázni. Ma már tudjuk, mennyire jogtalan ez az áttételesen antiszemita vélekedés. A vezérkar elhárítási osztálya maga sem volt járatlan üzleti ügyekben. Nem úgy kereskedtek hamisított memorandumokkal, nem úgy adták el őket gátlástalanul külföldi katonai attaséknak, ahogyan egy bőrkereskedő adja-veszi áruját, majd válik később a köztársaság elnökévé, vagy ahogyan az elnök veje kereskedik kiváltságokkal és címekkel?³⁵ Sőt a német attasé, Schwartzkoppen – aki több katonai titkot kívánt leleplezni, mint amennyi rejtegetnivalója Franciaországnak egyáltalán volt – vélhetően kínos helyzetekbe hozhatta ügybuzgalmával az elhárítás e kiváló urait, akik legnagyobb sajnálatukra nem adhattak el többet, mint amennyit előállítottak.

A katolikus politikusok nagy tévedése volt azt képzelni, hogy európai politikájuk érdekében fel tudják használni a francia hadsereget, csak mert az köztársaság-ellenes. Ezért a tévedéséért az egyház teljes franciaországi politikai befolyásának elvesztésével fizetett.³⁶ Mikor a titkosszolgálatról bebizonyosodott, hogy nem egyéb közönséges hamisítványgyárnál – legalábbis Esterhazy, aki olyan helyzetben volt, hogy mindezt láthatta, így írta le a Deuxième Bureau-t³⁷ –, senki, még maga a hadsereg sem kompromittálódott annyira, mint az egyház. A múlt század vége felé a katolikus egyház megpróbálta visszaszerezni régi politikai hatalmát azokon a területeken, ahol a világi hatóságok tekintélye valamilyen oknál fogva megfogyatkozott. Ilyen hely volt Spanyolország, ahol a hanyatló feudális arisztokrácia az országot a gazdasági és politikai romlás szélére sodorta, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia, ahol a nemzetiségi probléma nap mint nap az ország széttörésével fenyegetett. Ilyen volt Franciaország is, ahol a nemzet gyorsan süllyedt az érdekellentétek mocsarába.³⁸ A hadsereg, a Harmadik Köztársaság teremtette légüres térben, örömmel

fogadta el a katolikus egyház irányítását, hisz az legalább gondoskodott polgári vezetésről, amely nélkül a katonaság elvesztette volna „*raison d'être*-jét: a polgári társadalomban megtestesedő elvek védelmét” – ahogy Clemenceau megfogalmazta.

A katolikus egyház népszerűségét az igen elterjedt szkepticizmusnak köszönhette, mely a demokráciában és a köztársaságban a rend, biztonság és politikai akarat felbomlását látta. Sokaknak kizárólag az egyház hierarchikus felépítése jelentette a káoszról való megmenekülést. Minden bizonnyal ez, és nem bármiféle vallási újjáéledés, okozta az egyház tiszteletét.³⁹ Az egyház leghűségesebb támogatói ez idő tájt valójában az úgynevezett „szellemi katolicizmus”, „hit nélküli katolicizmus” képviselői közül kerültek ki, akik ily módon uralták az egész monarchista, szélsőségesen nacionalista mozgalmat. Ezek a túlvilágba vetett hit nélküli „katolikusok” több hatalmat követeltek a tekintélyelvű szervezeteknek. Ezen az úton indult el előbb Drumont, majd Maurras.⁴⁰

A katolikus papság nagy többsége mélyen belekeveredett a politikai manőverekbe, és az alkalmazkodás módszeréhez folyamodott, amiben, miként a Dreyfus-ügy is mutatja, meglepően sikeres volt. Így mikor Victor Basch felvetette az ügy újratárgyalását, rennes-i házáat három pap vezetésével megrohamozták,⁴¹ és nem kevésbé neves személyiség, mint a dominikánus Didon atya szólította fel a D'Arcueil kollégium diákjait, hogy „rántsanak kardot, keltsenek rettegést, vágjanak le fejeiket, legyenek olyanok, akár az ámokfutók”.⁴² Így is tett az a háromszáz kispap, akik a Henry-alapítványban tették halhatatlanná nevüket – így nevezték a *Libre Parole*-nak a Madame Henry (a börtönben öngyilkossá lett Henry ezredes özvegye)⁴³ támogatására létrehozott pénzalapját, amely minden bizonnyal örök időkre szóló emléke marad a francia felső osztályok akkoriban virágzó megdöbbenő korruptségének. A Dreyfus-ügy idején nem az egyházi intézmények, nem a különböző szerzetesrendek és bizonyosan nem a *homines religiosi* befolyásolták a katolikus egyház politikáját. Az európai – franciaországi, ausztriai, spanyolországi – reakciós politikai irányvonala, valamint a bécsi, a párizsi és az algiers-i kiállása antiszemita jelenségek mellett alighanem a jezsuita befolyásnak volt közvetlen következménye. Mindig is a jezsuiták képviselték – írásban csakúgy, mint szóban – a katolikus egyházon belül az antiszemita nézeteket.⁴⁴ Ezt nem kis mértékben a rend alapszabályzata határozta meg, melynek értelmében valamennyi novíciusnak négy nemzedékre visszamenőleg bizonyítani kell, hogy nem folyik zsidó vér ereiben.⁴⁵ Márpedig a tizenkilencedik század kezdetétől az egyház nemzetközi politikájának irányítása e rend kezébe került.⁴⁶

Megfigyeltük már, hogyan segítette elő az államgépezet széthullása a Rothschildok csatlakozását az antiszemita arisztokrácia köréhez. A Faubourg Saint-Germain divatos társasága nemcsak néhány nemességet nyert zsidó előtt nyitotta meg kapuit: eltűrték a kikeresztelkedett talpnyalókat, az antiszemita zsidókat, valamint új jövevényeket is.⁴⁷ Meglepő módon az elzászi zsidók, akik a terület elcsatolása után a Dreyfus családhoz hasonlóan Párizsba költöztek, igen jelentős szerepet vittek ebben a társadalmi felemelkedésben. Túllihegett hazafiasságuk leginkább abban az erőlködésükben mutatkozott meg, hogy elhatárolják magukat a zsidó bevándorlóktól. A Dreyfus család a francia zsidóságnak ahhoz az ágához tartozott, mely az antiszemitizmus sajátos változatával igyekezett asszimilálódni.⁴⁸ A francia arisztokráciához való alkalmazkodásuk nyilvánvaló következményeként a zsidók – újdonsült barátaik hatására – ugyancsak a magasabb katonai posztok irányába terelték fiaikat. Itt érkeztünk el az első feszültséghez. A zsidóság befogadása a felső tízezer körébe meglehetősen békés volt. A felsőbb osztályok, a monarchia visszaállításába vetett hitük ellenére, politikailag meglehetősen gerinctelenek voltak, így szükségtelenül nem avatkoztak bele semmibe. Mikor azonban a zsidók egyenlőséget követeltek a hadseregben is, szembe találták magukat a jezsuiták igen határozott ellenérzésével, mert a jezsuiták a legkevésbé sem voltak hajlandók elfogadni olyan tisztek jelenlétét a hadseregben, akik kibújhattak a felekezeti befolyás alól.⁴⁹ Sőt a zsidók lázadtak egy olyan megkövült kasztszelleme ellen is, amelyről a szalonok könnyed hangulatában megfélemlítettek, de amelyet a hagyomány megerősített, és amelyet tovább edzett a meg nem alkuvó ellenállás a Harmadik Köztársasággal és a polgári vezetéssel szemben.

Egy újkori történész úgy írta le a zsidók és jezsuiták küzdelmét „mint két ellenség harcát, melyben a felső jezsuita papság és a zsidó plutokrácia mint egy láthatatlan frontvonal állt szemben egymással Franciaország közepén”.⁵⁰ A leírás annyiban igaz, hogy a zsidók a jezsuitákban meglették első engesztelhetetlen ellenségüket, az utóbbiak pedig hamarosan rádöbbenek, hogy az antiszemitizmus milyen erős fegyver. Ez volt az első és Hitler előtt az egyetlen kísérlet az antiszemitizmus jelentős politikai gondolatként,⁵¹ páneurópai kontextusban való kifejtésére. Másrésztől azonban, ha a vélekedés azt feltételezi, hogy két egyenrangú vetélytársról van szó, akkor a beállítás nyilvánvalóan hamis. A zsidók nem követeltek több hatalmat, mint a szétesett köztársaság bármely más csoportja. Nem akartak többet, csak annyi befolyást, hogy társadalmi és üzleti érdekeiket hatékonyan érvényesítsék. Nem igényeltek politikai szerepet az állam vezetésében. Egyetlen szervezett csoport követelt ilyet: a jezsuiták. A Dreyfus-ügyet számos incidens előzte meg, melyek azt bizonyították, milyen eltökélten és erőteljesen igyekeztek a zsidók megfelelő pozícióhoz jutni a hadseregben, és milyen általános volt az ellenségesség velük szemben. A kevés zsidó tiszt folyamatos támadások célpontja volt, rendszeresen kellett párbajozniuk, és nem zsidó bajtársaik még párbajsegédként sem voltak hajlandók melléjük állni. Ez alól a szabály alól épp Esterhazy volt kivétel.⁵²

Örökre rejtély marad, hogy Dreyfus letartóztatása és elítélése egyszerűen igazságügyi tévedés volt-e, mely véletlenül következett be és robbantott fel egy politikai bombát, vagy a vezérkar szándékosan azért készítette-e a hamisított memorandumot, hogy végre hazaárulóként bélyegezzék meg egy zsidót. Ez utóbbi hipotézis mellett szól, hogy Dreyfus volt az első zsidó, aki a vezérkar állományába került, ami az akkori körülmények között nemcsak csalódást, de határozott megdöbbenést és dühöt is kiválthatott. Mindenesetre a zsidógyűlölet már az ítélet visszavonása előtt elszabadult. A szokásokkal ellentétben, amelyek azt követelték, hogy kémügyben az ítéletig ne adjanak ki információt, a vezérkari tisztek örömmel számoltak be a *Libre Parole*-nak a fejleményekről és a vádlott nevével. Nyilvánvalóan attól féltek, hogy a zsidók kormányzati befolyásának hatására a tárgyalást elhalasztják és az egész ügyet eltussolják. E félelmeknek némi hitelt adhat az a tény, hogy a francia zsidóság bizonyos körei közismerten nagy aggodalommal figyelték a zsidó tisztek kényes helyzetét.

Emlékezetünkbe kell idéznünk azt is, hogy a közvéleményben a Panama-botrány még nem csitult el, és hogy a Rothschild-ház oroszországi hitelnyújtása után a zsidókba vetett bizalom jelentősen megcsappant.⁵³ Mercier hadügyminisztert a burzsoá sajtó a per minden egyes fordulatanál hangosan ünnepelte, de még Jaurés szocialista lapja is gratulált neki, hogy „ellenállt a korrupt politikusok és magas pénzügyi körök jelentős nyomásának”.⁵⁴ Jellemző, hogy e dicshimnusz a *Libre Parole*-ból további dicséretet váltott ki: „Bravó, Jaurés!” Két évvel később, mikor Bernard Lazare kiadta első pamfletjét az ügyről, Jaurés lapja óvatosan elkerülte tartalmának ismertetését, ám azzal vádolta a szocialista szerzőt, hogy Rothschild nagy tisztelője és valószínűleg fizetett ügynöke.⁵⁵ Még 1897-ben is, mikor megkezdődött a küzdelem a perújrafelvételért, Jaurés nem látott a dologban egyebet, mint két burzsoá csoport: az opportunisták és a klérus küzdelmét. De Wilhelm Liebknecht, a német szociáldemokrata még a rennes-i tárgyalás után is hitt Dreyfus bűnösségében, mert nem tudta elképzelni, hogy a felső osztály egy tagja bírói tévedés áldozata legyen.⁵⁶

A radikális és szocialista sajtó erősen zsidóellenes érzelmek motiválta kételkedését csak alátámasztotta a Dreyfus család furcsa taktikája, melyet az ügy újratárgyaltatása érdekében alkalmaztak. Egy ártatlan ember megvédése érdekében olyan eszközökhöz folyamodtak, melyekre bűnösök esetében van szükség. Halálos ellenségnek tekintették a sajtót, és kizárólag görbe úton keresték a megoldást.⁵⁷ Tékozlóan bántak pénzüikkel, és úgy kezelték Lazare-t, legértékesebb segítőjüket, az ügy kulcsfiguráját, mintha fizetett ügynökük volna.⁵⁸ Clemenceau, Zola, Picquart, Labori, hogy csak néhányat említsünk meg Dreyfus legaktívabb hívei közül, végül kénytelenek voltak azon igyekezni, hogy megóvják jó hírüket, s a nyilvánosság több-kevesebb igénybevételével elhatárolják magukat az ügy konkrét eseményeitől.⁵⁹

Egyetlen alapon kellett vagy lehetett volna Dreyfust védeni. A korrupt parlament intrikáit, az összeomló társadalom rothadását, az egyház hatalmi törekvéseit az emberi jogokra épülő nemzet szigorú jakobinus fogalmával kellett volna szembeállítani: a közösségi élete republikánus nézetével, amely (Clemenceau

szavaival) kimondja, hogy egyetlen ember jogainak csorbításával mindannyiunk jogai csorbulnak. A parlementre vagy a társadalomra hagyatkozni – a harc elvesztését jelentette, mielőtt kitört volna. A zsidóság eszközei egyrészt nem voltak jelentősebbek a katolikus burzsoáziáénál, másrészt a társadalom felső rétege – a Faubourg Saint-Germain klerikális és arisztokrata családjaitól az antiklerikális és radikális kispolgárságig – nagyon szívesen látta volna a zsidók eltávolítását a politikai életből. Ily módon, gondolták, megszabadulhatnak a várható bemocskolódtástól. A zsidó társadalmi és gazdasági kapcsolatok elvesztése olyan ár volt, melyet boldogan megfizettek volna. Hasonlóképpen, ahogyan azt Jaurés kijelentései sejtetik, az ügyet a parlament kiváló alkalomnak tekintette, hogy visszaszerezze megvesztegethetetlensége büszke titulását. Végül, de semmi esetre sem utolsósorban az olyan jelszavak hallgatólagos támogatásában, mint „Halál a zsidókra!” vagy „Franciaország a franciáké”, csaknem varázsförmulát véltek felfedezni, melynek szépségével a tömegeket meg lehet békéltetni a kormány és a társadalom mindenkori állapotával.

IV. A nép és a csőcselék

Ha a mi korunk általános tévedése az, hogy úgy képzeljük: a propaganda mindenre képes és mindenkit mindenre rá lehet beszélni, csak a rábeszélés legyen elég hangos és ravasz, akkora vizsgált időszak közvélekedése szerint „a nép szava Isten szava” volt, a vezetőnek pedig, ahogy Clemenceau gúnyosan megjegyezte,⁶⁰ az volt a feladata, hogy engedelmesen kövesse e hangot. Mindkét vélekedés arra az alapvető tévedésre vezethető vissza, amely azonosítja a néppel a csőcseléket, nem pedig annak karikatúráját látja benne.

A csőcselék alapjában véve olyan csoport, melyben minden osztály legalja megtalálható, s emiatt könnyen összetéveszthető az egész néppel, melyben, hasonlóképpen, a társadalom minden rétege jelen van. A nagy forradalmakban a nép valódi képviselőtért harcol, a csőcselék minduntalan az „erős embert”, a „nagy vezetőt” követeli, hiszen a csőcselék éppúgy gyűlöli a társadalmat, melyből kiszorult, mint a parlamentet, melyben nem nyert képviselőt. A csőcselékre támaszkodó politikusok bevált fegyvere a népszavazás, mellyel a modern népvezérek olyan kiváló eredményeket értek el. Dérouléde, a Dreyfus-ellenes tábor egyik eszesebb vezetője a „népszavazás általi köztársaságért” állt ki.

A felső tízezer tagjai és a Harmadik Köztársaság politikusai botrányok és nyilvános csalások sorozatával teremtették meg a francia csőcseléket. Sarjukat a szülői szeretet gyengéd érzésével vették körül, melybe csodálat és rettegés is vegyült. A legkevesebb, amit a társadalom e gyermekért tehetett, az volt, hogy szavakkal megvédje. Míg a csőcselék feldúlta a zsidó boltokat és zsidókra támadott a nyílt utcán, addig a felső tízezer nyelvén a valódi, szenvedélyes erőszak ártatlan gyerekjátékká változott.⁶¹ Ebből a szempontból a legfontosabb dokumentum a „Henry-alapítvány”, valamint a zsidókérdés megoldására tett számtalan javaslat: jó lenne szétszaggatni a zsidókat, mint Marszüaszt a görög mitológiában, Reinacht elevenen megégetni, a zsidókat olajban megsütni, tűvel halálra szurkálni vagy „nyakig körülmetélni”. A tisztek egy része türelmetlenül várta, hogy a hadseregben rendszeresített új puskát az ország százezer zsidóján próbálják ki. A megrendelők között ezer tiszt volt, négy aktív tábornok, illetve Mercier hadügyminiszter. A listán található értelmiségiek,⁶² sőt zsidók nagy száma meglepő. A korszaknak még egy zsidó történésze is, aki saját szemével láthatta, hogy a zsidók nincsenek biztonságban, ha a csőcselék uralja az utcát, titkos csodálattal beszél „a nagy össznépi mozgalomról”.⁶³ Mindez csak azt mutatja, hogy a zsidók milyen mélyen gyökereztek abban a társadalomban, mely megsemmisítésükre tört.

Amennyiben Bernanos a Dreyfus-üggyel kapcsolatban jelentős politikai gondolatként kezeli az antiszemitizmust, a csőcseléket tekintve kétségtelenül igaza van. Ezt Ahlwardt és Stoecker kipróbálta már Berlinben és Bécsben, csakúgy, mint Schönerer és Lueger, de sehol sem bizonyult hatékonyabbnak, mint Franciaországban. Semmi kétség afelől, hogy a csőcselék szemében a zsidók jelenítették meg mindazt, amit gyűöltek. Akik gyűlöltek a társadalmat, azok hivatkozhattak a zsidók iránt tanúsított türelemre, akik

gyűlöltek a kormányzatot, azok hivatkozhattak a zsidók állami védeltségére vagy az állammal való azonosíthatóságára. Hiba azt gondolni, hogy a csőcselék gyűlöletének tárgya kizárólag a zsidóság, ám minden bizonnyal áldozataik között az első helyen szerepel.

A társadalom és a parlamenti képviselet keretein kívül rekedt csőcselék szükségből nyúl parlamenten kívüli eszközökhöz. Mi több, hajlamos a politikai élet valóságos erőit olyan mozgalmakban és hatásokban keresni, melyek szem elől rejtve, a színpadok között működnek. Semmi kétség, hogy a tizenkilencedik században a zsidóság volt hasonló helyzetben, csakúgy, mint (különösen a mediterrán országokban) a szabadkőművesek vagy a jezsuiták.⁶⁴ Természetesen tökéletesen hamis állítás az, hogy e csoportok bármelyike mindent behálózó titkos társaságot hozott volna létre a világ feletti uralom megszerzésére. Mindazonáltal igaz az, hogy befolyásuk – látványossága ellenére – meghaladta a szűken értelmezett politika kereteit: érdekcsoportokban, páholyokban és az egyházban játszott döntő szerepet. A francia forradalom óta – a csőcselék szemében – mindvégig e három csoport vetélkedett „a világpolitika kulcsa” kitüntető címért. A Dreyfus-ügy idején mindhárom csoport kiaknázhatta az elterjedt nézet kínálta előnyöket, a másikat vádolva világhatalmi törekvésekkel. A „titkos Júdea” jelszó minden kétséget kizáróan bizonyos jezsuiták elmeszüleménye, akik az első cionista kongresszust (1897) a zsidó összeesküvés központjának tartották.⁶⁵ Hasonlóképpen, a „titkos Róma” jelszó az egyházellenes szabadkőműveseknek és talán néhány zsidó megfontolatlan vádaskodásának köszönhető.

A csőcselék közmondásos megbízhatatlanságát Dreyfus ellenfelei saját bőrükön tapasztalták 1899-ben, mikor a széljárás megváltozásakor a valódi köztársaságiak Clemenceau vezette kis csoportja vegyes érzelmekkel észlelte, hogy a csőcselék egy része az ő oldalukra állt.⁶⁶ Sokak szemében a nagy botrány nem volt egyéb „sarlatánok két egymással vetélkedő csoportjának küzdelménél a söpredék kegyeinek elnyeréséért”,⁶⁷ miközben a valóságban a jakobinus Clemenceau a franciák egy részét visszavezette legnemesebb hagyományukhoz. Így Emile Duclaux, a nagy tudós joggal írhatta: „Ennek a nép előtt játszott egész drámának, melyet a sajtó is alaposan megtárgyalt, így végül az egész nemzet részese lett, láthattuk egymással versengeni az ókori tragédiák kórusát és ellenkórusát. A színpad Franciaország, a színház az egész világ volt.”

A jezsuiták vezette és a csőcselék támogatását élvező hadsereg a győzelem biztos tudatában avatkozott be a küzdelembe. A polgári ellentámadás lehetőségét körültekintően megakadályozták. Az antiszemita sajtó Reinach vesztegetési listájának közzétételével mindenkit elnémított.⁶⁸ Minden körülmény küzdelemmentes győzelmet sugallt. A Harmadik Köztársaság társadalma és politikusai a sok botránnal új *déclassé* osztályt hoztak létre, így tőlük a saját termékük elleni harc nem volt elvárható, éppen ellenkezőleg, a csőcselék nézőpontját és nyelvét sajátították el. A hadseregen keresztül a jezsuiták megszerezni látszóttak a korrumpált polgári vezetés feletti hatalmat, így az út teljesen szabadnak tűnt egy vértelen államcsíny előtt.

Míg kizárólag a Dreyfus család igyekezett szokatlan módszerekkel kiszabadítani rokonát az Ördög-szigetről, míg az antiszemita salonokban és a még antiszemitább hadseregben csak zsidók igyekeztek az ügygel kapcsolatban állást foglalni, minden ennek irányába mutatott. Természetesen „abból” az irányból sem a társadalom, sem a hadsereg nem várt támadást. Volt más vágya a zsidóknak, mint a társadalmi elfogadtatás? Nem szenvedtek a fegyveres erőknél? Sem a hadseregben, sem civil körökben nem kellett „miattuk” éjjelente álmatlanul hánykolódnunk.⁶⁹ Ezek után disszonánsan hatott, hogy volt a vezérkar elhárítási csoportjában egy magas rangú tiszt, aki kiváló katolikus neveltetése, kitűnő katonai kilátásai és a zsidókkal szembeni „megfelelő” ellenérzése ellenére sem sajátította el azt az elvet, mely szerint a cél szentesíti az eszközt. Ilyen ember volt Picquart – kívül a kasztrendszeren, távol a szakmai sikerek, a karrier ígézetétől. E csendes, egyszerű, politikai érdekektől távol álló szellemből a vezérkarnak hamarosan elege lesz. Picquart nem volt hős, még kevésbé mártír. A teljesen átlagos közérdeklődésű polgárt képviselte, aki a veszély pillanatában (de nem egy perccel előbb) ugyanolyan egyértelműen áll ki hazáját megvédeni, ahogyan napi munkáját végzi.⁷⁰ Mindezek ellenére az ügy akkor vált komollyá, amikor késedelmek és halogatások után végül Clemenceau

meggyőződött Dreyfus ártatlanságáról és arról, hogy veszélyben a köztársaság. A harc kezdetén csak néhány közismert író és tudós állt az ügy mellé: Zola, Anatole France, E. Duclaux, Gabriel Monod történész vagy Lucien Herr, az Ecole Normale könyvtárosa. Ehhez csatlakozott a fiatal értelmiségiek akkor még kis és jelentéktelen csoportja, amely később történelmet csinált a *Cahiers de la quinzaine*-ben.⁷¹ Ez volt Clemenceau szövetségeseinek köre. Nem akadt egyetlen politikai társaság vagy egyetlen neves politikus, aki hajlandó lett volna a támogatására. Clemenceau megközelítésének nagyszerűsége abban rejlik, hogy nem egyetlen igazságszolgáltatási tévedés ellen irányult, hanem olyan elvont fogalmakra épült, mint igazság, szabadság vagy polgári erény. Röviden, azokra a fogalmakra támaszkodott, melyek a régi jakobinus hazafiság alapját képezték, és amelyekhez már eddig is sok sár és gyalázat tapadt. Ahogyan telt az idő és Clemenceau a fenyegetések és csalódások ellenére folytatta ugyanazoknak az igazságoknak a hirdetését, majd később követelését, a határozottabb nacionalistáknak kicsúszott a lába alól a talaj. Az olyanok, mint Barrés követői, akik Dreyfus támogatóit „a metafizika tengerében” való elmerüléssel vádolták, hamarosan rádöbbentek, hogy a „Tigris” nézetei valójában közelebb állnak a politikai valósághoz, mint a kudarcot vallott üzletemberek korlátozott műveltsége vagy a fatalista értelmiségiek meddő tradicionalizmusa.⁷² Hogy a realista nacionalisták nézetei hová vezetnek, azt jól mutatja az a mulatságos történet, miszerint Charles Maurras abban „a megtiszteltetésben és gyönyörben részesült” Franciaország veresége után, hogy dél felé tartva összekerült egy csillagásznővel, aki elmagyarázta neki az események politikai jelentését, és azt tanácsolta, hogy működjön együtt a nácikkal.⁷³

Annak ellenére, hogy az antiszemitizmus a Dreyfus letartóztatása és Clemenceau kampányának megkezdése közötti három évben jelentős teret nyert, és a zsidóellenes sajtó példányszáma kezdett vetekedni a jelentős napilapokéval, az utca csendes maradt. A csöcselék csak Clemenceau *L'Aurore*-beli cikkeinek, Zola *J'Accuse*-ának megjelenése, a Rennes-ben megkezdett tárgyalás-újratárgyalás sorozat megindulása után lépett akcióba. A Dreyfus-pártiak (akiket csekély kisebbségnek tartottak) minden megnyilvánulását az utca többé-kevésbé erőszakos reakciója kísérte.⁷⁴ Figyelemre méltó a vezérkar szervezőmunkája a csöcselék körében. A szálak a hadseregtől egyenesen a *Libre Parole*-hoz vezetnek, mely cikkeinek vagy szerkesztőinek személyes kapcsolatai révén közvetlenül vagy közvetve diákokat, monarchistákat, kalandorokat és egyszerű bűnözőket vitt az utcára. Ha Zola egyetlen szót mert szólni, ablakait kövel dobálták meg. Ha Scheurer-Kestner írt a gyarmatügyi miniszternek, azonnal agyba-főbe verték az utcán, és a lapok ocsmány támadásokat intéztek magánélete ellen. Az is valószínű, hogy ha Zola – megvádolása után – felmentést nyer, aligha hagyja el élve a tárgyalótermet.

A „Halál a zsidókra!” kiáltás végigsöpört az országon. Lyonban, Rennes-ben, Nantes-ban, Tours-ban, Bordeaux-ban, Clermont-Ferrant-ban és Marseille-ben – lényegében mindenhol – antiszemita forrongások törték ki, és mindegyik ugyanazon okra volt visszavezethető. A tömeges felháborodás mindenütt ugyanazon a napon, pontosan ugyanabban az órában tört ki.⁷⁵ A csöcselék Guérin vezetésével reguláris alakzatot alkotott. Antiszemita rohamosztatok jelentek meg az utakon, nem hagyva kétséget afelől, hogy minden Dreyfus-párti gyűlés vérfürdőbe fog torkollni. A rendőrség mindenhol egységesen távol maradt.⁷⁶

A Dreyfus-ellenes tábor legmodernebb alakja valószínűleg Jules Guérin volt. Az üzleti életben megbukva rendőrspicliként kezdte politikai pályáját, s így szerezte be ismereteit az alvilág nézeteiről és szervezettségéről. Ezt tudta később politikai csatornába vezetni, amikor megalapította az Antiszemita Ligát és élére állt. Guérinben találta meg a felső tízezer első bűnöző hősét. A burzsoá társadalom Guérin dicsőítésével bizonyította be, hogy örökre szakított saját erkölcsi, etikai elveivel. A liga mögött két arisztokrata állt: Orléans grófja és Morés márkí. Az utóbbi Amerikában elvesztette vagyonát, és azzal tette nevét ismertté, hogy párizsi hentesek körében gyilkosbrigádot szervezett.

E folyamatok közül a legmeggyőzőbb az úgynevezett Chabrol-erőd komédiába illő bevétele volt. Itt, az első „barna házban” gyűlt össze az Antiszemita Liga vezérkara, mikor a rendőrség végül a letartóztatásuk mellett döntött. A helyet műszaki tökélyvel rendezték be. „Az ablakokat acélzsáruk védték. A házat pincétől a padlásig villanycsengők és telefonok rendszere járta át. Két méterrel a megerősített bejárat mögött magas

öntöttvas rács védte az épületet. A rács és a kapu között jobbra szintén vasborítású kis ajtó nyílt, amely mögött henteslegényekből válogatott örök posztoltak éj jel-nappal.”⁷⁷ Max Régis, az algériai pogromok szervezője szintén érdemel egynéhány megjegyzést. Ez a fiatalos férfi egyszer zajos tetszésnyilvánítás közepette szólította fel a párizsi csöcseléket, hogy „öntözzék zsidó vérről a szabadság fáját”. Régis a mozgalomnak azt az ágát képviselte, mely törvényes, parlamenti eszközökkel akarta a hatalmat megszerezni. E tervvel összhangban választotta magát Algír polgármesterévé, arra használva hatalmát, hogy utat nyisson a pogromoknak, melyeknek számos zsidó esett áldozatául, zsidó asszonyokat erőszakoltak meg, és zsidó tulajdonban lévő boltokat raboltak ki. Edouard Drumont, a legkultúráltabb, legpallérozottabb francia antiszemita szintén neki köszönhette parlamenti székét.

Az újdonságot nem a csöcselék tevékenysége jelentette; arra már addig is bőségesen volt példa. Az olyannyira új és meglepő – bár számunkra túlonúl jól ismert – vonás a tömeg szervezettségében állt, és abban, hogy istenítette vezetőit. A csöcselék közvetlen ügynökévé vált annak a valódi nacionalizmusnak, amelyet Barrés, Maurras és Daudet képviselt, akik a fiatal értelmiségnek kétségtelenül egyfajta elitjét alkották. Ezek az emberek megvetették a népet, és maguk is csak nemrégiben emelkedtek ki az esztéticizmus pusztító és hanyatló kultuszából, s a csöcselékben az „erő” primitív és erőszakos megtestesülését látták. Ők azonosították először a csöcseléket a néppel és csináltak vezetőikből nemzeti hősokeket.⁷⁸ Pesszimista filozófiájuk és a pusztulás felett érzett örömük volt az európai értelmiség elkerülhetetlen összeomlásának első jele.

Még Clemenceau sem volt mentes attól a kísértéstől, hogy a csöcseléket a néppel azonosítsa. Különösen a munkáspártnak az elvont igazsággal szembeni következetesen ellentmondásos álláspontja miatt hajlott e tévedésre. Egyetlen párt, még a szocialista sem volt kész arra, hogy magából az igazságból ügyet csináljon, hogy „kiálljon, jöjjön akármi, az igazság, a civilizált ember e kizárólagos, elszakíthatatlan köteléke mellett”.⁷⁹ A szocialisták a munkások, az opportunisták a liberális burzsoázia, a koalicionisták a katolikus felsőbb osztályok, a radikálisok az antiklerikális kispolgárság érdekeiért álltak ki. A szocialistáknak megvolt az az előnyük, hogy egy egységes, homogén osztály nevében beszéltek. A burzsoá pártokkal ellentétben nem olyan társadalmat képviseltek, melyet megszámlálhatatlan klikk és ellentét osztott meg. Mégis elsősorban saját osztályuk érdekeivel foglalkoztak. Nem zavarták őket olyan magasabb rendű elkötelezettségek, mint például emberi szolidaritás, és fogalmuk sem volt róla, hogy mit is jelent valójában a közösségi élet. Gondolkodásukra jellemző az a kijelentés, melyet Jules Guesde tett, Jaurés megfelelőjének a francia pártban: „a törvény és a tisztesség csupán szavak”.

A nacionalista nihilizmus nem kizárólag a Dreyfus-ellenesekre volt jellemző. Éppen ellenkezőleg, számos szocialista és más Dreyfus-párti, mint például Guesde, ugyanezt a nyelvet beszélték. A katolikus La Croix megjegyzéséhez („a továbbiakban már nem az a kérdés: Dreyfus ártatlan-e vagy bűnös, hanem az, hogy ki fog győzni, a hadsereg vagy ellenségei”) hasonló érzelmeket hangoztattak lényegében Dreyfus védelmezői is.⁸⁰ Nemcsak a csöcselék, hanem a francia nép számottevő része kinyilvánította, hogy – finoman fogalmazva – nem érdekli a lakosság egy csoportjának törvényen kívülre kerülése.

A csöcselék a Dreyfus-pártiak elleni véres harc megkezdésének pillanatától azt észlelhette, hogy minden út nyitva áll előtte. Mint Clemenceau-tól tudjuk, Párizs munkásságát az ügy vajmi kevésbé érdekelte. Hogy a burzsoázia különböző csoportjai vetélkednek egymással, arról az volt a véleményük, hogy nem sérti érdekeiket. „A nép egyetértésével – írja Clemenceau – ország-világ előtt bejelentették a »demokráciájuk« bukását. Általuk letaszított az igazság trónjáról egy független nép, megfosztott csálhatatlan fenségétől. Tagadhatatlan, hogy e szörnyűségben a népet is bűnrészesség terheli ... A nép nem Isten. Bárki megmondhatta volna előre, hogy a legújabb istenség mindent romba dönt. Az országot behálózó kollektív tirannus semmivel sem elfogadhatóbb, mint a trónjára telepedett egyetlen zsarnok.”⁸¹

Végül Clemenceau meggyőzte Jaurést, hogy egyetlen ember jogsérelme valamennyi ember jogait sérti. Ez azonban kizárólag azért történhetett meg, mert akik a hibát elkövették – az arisztokrácia és az egyház – a forradalom óta esküdtek ellenségei a népnek. A nép a gazdagok és a papok ellen, nem pedig a köztársaság, az

igazság és a szabadság érdekében vonult végül az utcára. Jaurés beszédeiből és Clemenceau cikkeiből az emberi jogok régi, forradalmi hevülete sugárzik. Igaz, hogy e hevület harcba hívta az embereket, ám előbb meg kellett őket győzni, hogy nemcsak az igazság és a köztársaság jó híre, hanem osztályuk „érdekei” is veszélyben vannak. Tény, hogy jó néhány szocialista – belföldön és külföldön egyaránt – továbbra is tévedésnek ítélte a – saját szavaikkal – belekontárkodást a burzsoázia gyilkos viszályaiba vagy a köztársaság megmentésébe.

A munkásokat e közömbösségből a nép nagy barátja, Emile Zola rángatta – legalább részben – ki. Nevezetes vádiratában ugyanakkor ő volt az első, aki nem szigorú politikai tényekkel hatott a tömegérzelmekre, hanem azzal, hogy elültette benne a „titkos Róma” gondolatát. Clemenceau kelleetlenül, Jaurés teljes lelkesedéssel vette át a megjegyzést. Zola valódi érdeme – ami a pamfletekből nehezen érzékelhető – az, hogy ez az ember, ki életében és munkásságában szinte „bálványimádó módon” magasztalta a népet, rettenthetetlen elszántsággal és bátorsággal hívta ki a tömegeket, szállt szembe velük és győzte végül le őket, és soraikban – Clemenceau-hoz hasonlóan – mindenkor megkülönböztette a csőcseléket a néptől. „Ember nemegyszer állt már ellen a leghatalmasabb uralkodóknak és tagadta meg tőlük a behódolást. Ám kevesek voltak képesek ellenállni a tömegnek, szembeszállva a félrevezetett sokasággal, fegyverek nélkül nézve farkasszemet a kérlelhetetlen örülettel, és karba tett kézzel mondani nemet, mikor mindenki igent követelt. Zola ilyen ember volt.”⁸²

A *J'Accuse* épp csak megjelent, amikor a szocialisták megtartották első összejövetelüket, határozatot fogadva el, mely a Dreyfus-ügy újratárgyalására szólít fel. Öt nappal később azonban harminckét szocialista gyorsan nyilatkozatban jelentette ki, hogy az osztályellenség Dreyfus sorsa a legkevésbé sem érdekli őket. Párizsban a párt jelentős többsége e nyilatkozatot támogatta. Bár a párt a Dreyfus-ügyben mindvégig megosztott maradt, annyi embert azért képes volt felsorakoztatni Dreyfus oldalán, amennyivel meg lehetett akadályozni, hogy az Antiszemita Liga birtokba vegye az utcát. Egy szocialista összejövetel a „reakció új formájának” bélyegezte az antiszemitizmust. De alig egy hónappal később, a parlamenti választásokon Jaurés nem került be a Házba, majd amikor Cavaignac hadügyminiszter egy beszédében élesen támadta Dreyfust és a hadsereg nélkülözhetetlenségét hangoztatta, a képviselők két ellenszavazattal megszavazták, hogy Párizs utcáit e kiváló beszéddel plakátazzák ki. Ugyanazon év októberében, a nagy munkássztrájk kezdetekor Münster, a német nagykövet magabiztosan és pontosan arról tájékoztatta Berlint, hogy „a széles tömegek szemében a legkevésbé sem politikai az ügy. A munkások egyszerűen csak magasabb fizetésért küzdenek, amit végül meg is fognak kapni. A Dreyfus-ügy pedig sohasem izgatta őket igazán.”⁸³

Kik voltak tulajdonképpen – ha tágabb értelemben is – Dreyfus támogatói? Ki volt az a háromszázezer francia, aki rongyosra olvasta Zola *J'Accuse*-át és szinte vallásos megszállottsággal követte Clemenceau vezércikkeit? Kik voltak azok az emberek, akiknek végül sikerült Franciaország valamennyi osztályát, sőt valamennyi családját megosztani a Dreyfus-ügy megítélésében? Nos, ezek az emberek nem alakítottak pártot, sem egységes csoportot. Többségükben nem annyira a felsőbb, mint inkább az alsóbb osztályokból származtak, és jellemző módon több orvos tartozott közéjük, mint jogász vagy közhivatalnok. Összességében azonban tökéletesen különböző emberek jöttek itt össze, olyannyira távol esők, mint Zola és Péguy vagy Jaurés és Picquart, akiknek már másnap elválnak útjaik, és ki-ki folytatja tovább saját életét. „Olyan pártokból vagy vallási csoportokból érkeztek, melyeknek egymáshoz semmi köze sincs, sőt nem egy esetben ellentétben állnak... Ezek az emberek nem ismerik egymást. Együtt harcoltak, és ha úgy adódik, újra harcolni fognak. Ne csapják be önmagukat: ők az elitje a francia demokráciának.”⁸⁴

Ha Clemenceau-nak annak idején van annyi önbizalma, hogy csak azokkal törődjön, akik a valódi francia népet jelentették számára, akkor nem esik áldozatul annak a végzetes büszkeségnek, mely további életútját jellemezte. A Dreyfus-ügyben szerezte kétségbeesett tapasztalatát az emberekről, a nép megvetését, végül pedig azt a nézetét, mely szerint egyedül ő mentheti meg a köztársaságot. Sohasem alázkodott meg annyira, hogy a csőcselék változékony kegyeit keresse. Így abban a pillanatban, hogy azonosította a csőcseléket a

néppel, mintegy önmaga alatt vágva a fát, belekényszerítette magát abba a zord magányosságba, amely attól fogva jellemezte.

A francia nép megosztottsága minden családban megjelent, de – igen jellemzően – csak a munkáspárt soraiban talált politikai artikulációra. Minden más párt és parlamenti frakció szilárdan Dreyfus ellen volt perújrafelvételi küzdelmének kezdetekor. Mindez csak annyit jelent, hogy a burzsoá pártok már nem képviselték a választók valódi érzéseit, hiszen ugyanaz az ellentét, mely a szocialistáknál jelen volt, a lakosság majd minden rétegét jellemezte. Mindenhol megszületett az a kisebbség, mely átvette Clemenceau igazságért folytatott küzdelmét, és ez a heterogén kisebbség alkotta a Dreyfus-pártiakat. A francia belpolitikai életet 1897 elejétől az 1900-as világkiállítás megnyitásáig az a küzdelem uralta, melyet a kisebbség vívott a hadsereg és az azt támogató bűnös, korrupt köztársaság ellen, s mely érezhető hatással volt az ország külpolitikájára is. A végül legalábbis részleges győzelemmel záruló küzdelem teljes egészében a parlamenten kívül folyt le. Az úgynevezett képviselőházban, melyben hatszáz, a munkáspárt és a burzsoázia minden árnyalatát képviselő politikus kapott helyet, 1898-ban Dreyfusnak mindössze két támogatója akadt, akik közül az egyiket, Jaurést nem választották újra.

A Dreyfus-ügyben az volt a zavaró, hogy nemcsak a tömegeknek kellett a parlamenten kívüli utat választaniuk. A parlamentért, a demokráciáért és a köztársaságért harcoló teljes kisebbség is arra kényszerült, hogy harcát a Házon kívül vívja meg. A különbség csak az volt, hogy míg az egyiknek az utca volt a terepe, addig a másik a sajtóban és a bíróságon szerepelt. Más szavakkal, a Dreyfus-ügy idején az egész francia politikai élet a parlamenten kívül zajlott. Ezt a következtetést a hadsereg mellett és a perújrafelvétel ellen leadott számos parlamenti szavazat sem teszi érvénytelenné. Érdemes megjegyezni, hogy amikor nem sokkal a világkiállítás megnyitása előtt a parlament vélekedése megváltozni látszott, Gallifet hadügyminiszter őszintén jelenthette ki, hogy ez semmilyen formában sem tükrözheti az ország hangulatát.⁸⁵ Ugyanakkor a perújrafelvétel elleni szavazatokat sem tekinthetjük egy olyan államcsínyhez vezető útnak, amelyre a jezsuiták és egynémely radikális antiszemita törekedett a hadsereg segítségével,⁸⁶ sokkal inkább tudható be a helyzet bármifajta megváltoztatásával szembeni ellenállásnak. Valójában a parlamentben ugyanekkora többség utasította volna el a katonai-klerikális diktatúrát.

Azok a parlamenti tagok, akik a politikai szerepet az átruházott érdekek hivatásszerű képviselésének tekintették, természetesen aggályosan igyekeztek fenntartani azt az állapotot, melytől „hivatásuk” és bevételeik függtek. A Dreyfus-ügy rávilágított, hogy az emberek egyre inkább azt akarják: képviselőik foglalkozzanak az ő érdekekkel államférfiúi szerepük helyett. Az ügyet hangsúlyozottan nem volt tanácsos megemlíteni a választási kampány során. Ha mindez kizárólag az antiszemitizmusnak lett volna köszönhető, a Dreyfus-pártiak helyzete minden bizonnyal reménytelen lett volna. Ők azonban már a kampány ideje alatt jelentős támogatást élveztek a munkások körében. Ennek ellenére még ők sem tartották fontosnak belerángatni az ügyet a választási küzdelembe. Jaurés éppen amiatt szenvedett vereséget, hogy ezt tette kampányának központi elemévé.

Bár Clemenceau és a Dreyfus-pártiak minden osztálynál sikereket értek el a perújrafelvétel ügyében, a katolikusok egységesen reagáltak: az ő körükben nem volt véleménykülönbség. Amit a jezsuiták tettek az arisztokrácia és a vezérkar hangulatának megalapozásáért, azt tették az asszumpcionista a közép- és az alacsonyabb osztályok körében, hiszen lapjuk, a *La Croix* volt a legnagyobb példányszámú katolikus lap Franciaországban.⁸⁷ Mindkét csoport a zsidók körül szerveződő köztársaságra irányította támadását. Mindkét csoport a hadsereg és a közjó védelmezőjeként állította be magát, megvédve mindenkit a „nemzetközi zsidóság” ügyeskedéseitől. A francia katolikusok érzelmeinél megdöbbentőbb volt, hogy a katolikus sajtó világszerte Dreyfus-ellenes volt. „Az újságírók előljáróik parancsára cselekedtek és cselekednek ma is.”⁸⁸ Ahogy az ügy előrehaladt, úgy vált egyre világosabbá, hogy a franciaországi zsidóellenes agitáció nemzetközi jelenséget követ. Ennek értelmében jelentette ki a *Civiltá Cattolica*, hogy a zsidókat mindenhol, Franciaországban, Németországban, Ausztriában és Olaszországban egyaránt ki kell tiltani a nemzetből. A katolikus politikusok ismerték fel elsőnek, hogy a modern kor politikáját a kölcsönös gyarmatbirodalmi

igények alapjára kell helyezni. Ők vontak először párhuzamot az antiszemitizmus és az imperializmus között, kijelentve, hogy a zsidók Anglia ügynökei, így fordítva ellenük az angolgyűlöletet is.⁸⁹ Ily módon a Dreyfus-ügy, melyben a zsidók központi szerepet játszottak, kiváló esélyt biztosított számukra. Természetesen a zsidók tehettek arról, hogy Anglia megszerezte Egyiptomot Franciaországtól,⁹⁰ ahogyan az anglo-amerikai mozgalomról is a „Rothschild-imperializmus” tehetett.⁹¹ Hogy a katolikus játszma nem korlátozódott kizárólag Franciaországra, egy eset kapcsán vált nyilvánvalóvá. 1899 vége felé, amikor Dreyfus kegyelmet kapott és a világkiállítás ellen tervezett bojkott miatti félelem megfordította a francia közhangulatot, XIII. Leó pápának egyetlen interjúja elegendő volt a nemzetközi antiszemitizmus terjedésének megakadályozására.⁹² Még az Egyesült Államokban is, ahol a nem katolikus körökből igen sokan álltak Dreyfus mellé, és ahol 1897 után a katolikus sajtóban érezhetően feltámadt az antiszemita érzület, XIII. Leó interjújának hatására e fellángolás egy csapásra megszűnt.⁹³ A katolicizmus céljaira felhasználható antiszemitizmus „nagy ötlete” korainak bizonyult.

V. A zsidók és a Dreyfus-hívek

A balsorsú Dreyfus százados ügye megmutatta a világnak, hogy minden zsidó nemesben és multimilliomosban megmaradt valami a régi páriából, akinek nincs hazája, akire nem érvényesek az emberi jogok, és akit a társadalom boldogan kizárna a kiváltságokból. Ezt a tényt azonban az emancipált zsidóság vette tudomásul a legnehezebben. „Nem érik be annyival – írja Bernard Lazare –, hogy elutasítanak mindenfajta szolidaritást a külföldön született testvércikkkel, odáig mennek, hogy őket vádolják mindazzal a gonoszsággal, amelyet saját gyávaságuk idéz elő. Az asszimilált zsidók sovínisztábbak a született franciáknál, s mint mindenütt, saját akaratukból elszakították a szolidaritás kötelékeit. Egész Franciaországban alig egy tucat ember akadt, aki megvédené mártír testvérét, ugyanakkor könnyű volna több ezer embert találni, aki fegyverrel vonulna az Ördög-szigetre őrt állni az elvakult hazafiakkal együtt.”⁹⁴ Minthogy a zsidók korábban oly csekély szerepet játszottak azon országok politikai életének alakulásában, ahol éltek, ennek a századnak a során valóságos fétist csináltak a jogi egyenlőségből. Számukra ez volt az örökös biztonság megkérdőjelezhetetlen feltétele. Mikor a Dreyfus-ügy intő jeleket küldött feléjük, hogy biztonságuk korántsem háborítatlan, éppen egy olyan bomlasztó asszimilációs folyamat közepén tartottak, melyben egyre nagyobb híja lett politikai bölcsességüknek. Sietősen asszimilálódtak egy olyan társadalmi réteghez, melyben a politikai szenvedélyek a társadalmi sznobizmus, a nagy üzlet és a még ismeretlen haszonlehetőségek holt terhe alatt hamvadtak el. Úgy reméltek megszabadulni az e folyamat felkeltette ellenszenvtől, hogy azt még nem asszimilálódott, szegény testvéreik ellen irányították. Ugyanazt a taktikát használták, amelyet a nem zsidó világ használt ellenük, s minden igyekezetükkel az úgynevezett *Ostjudé*-ktől való elhatárolódáson munkálkodtak. A politikai antiszemitizmust, abban a formában, ahogyan az oroszországi és romániai pogromokban megjelent, egyszerűen a középkor továbbélésének és nem a modern politika eszközének tekintették. Nem értették meg, hogy a Dreyfus-ügyben sokkal több forog kockán, mint a társadalmi helyzetük, ha másért nem, azért, mert az egyszerű társadalmi antiszemitizmusnál valami sokkal rosszabb volt készülőben.

Ezek miatt az okok miatt támogatták a francia zsidóság soraiból oly kevesen tiszta szívből a Dreyfus-pártiak küzdelmét. A zsidók – a vádlott családját is beleértve – visszahúzódtak a politikai harctól. Ezért kellett visszalépnie a védelemtől a rennes-i tárgyalás előtt Zola ügyvédjének, Laborinak, ezért kényszerítették Dreyfus másik ügyvédjét, Démange-t arra, hogy a védelmet alapozza a bizonyítékok hiányára. Abban reménykedtek, hogy ha sokat hajbókolnak, megtörik a hadsereg tisztjeinek támadó kedvét. Ahhoz az ötlethez folyamodtak, hogy a legegyszerűbben úgy érhetik el a felmentést, ha eljátsszák, hogy az ügyben egészen egyszerű bírói hiba történt, amelynek áldozata történetesen egy zsidó volt. Az eredmény újabb elmarasztaló ítélet lett, valamint az, hogy Dreyfust rávették: az ügy érdeme elől kitérve ne kérjen perújrafelvételt és

folymodjon kegyelemért, ezáltal elismerve bűnösségét.⁹⁵ A zsidók nem vették észre, hogyan lettek áldozatai egy szervezett politikai támadásnak. Így elutasították olyan emberek segítségét, akik tisztán láttak e kérdésben. Hogy stratégiájuk milyen vak volt, jól példázza Clemenceau esete. Clemenceau küzdelme azért, hogy az állam alapja az igazság legyen, természetesen visszaállította volna a zsidó jogegyenlőséget is. Az osztályharc és a sovinizmus élénkülésének időszakában azonban pusztán politikai absztrakció maradt volna, ha nem az elnyomottak valóságos harcaként jelenik meg elnyomóikkal szemben. Clemenceau a modern zsidóság kevés igazi barátja közé tartozott, mivel felismerte és közölte a világgal, hogy a zsidók Európa elnyomott népei közé tartoznak. Az antiszemita hajlamos minden zsidó parvenüben a feltörekvő páriát látni, vagyis minden ószeresben egy Rothschildtól fél és minden *snorrer*-ben egy parvenütől. Ugyanakkor Clemenceau, mély igazságszeretetében, a Rothschildokban az elnyomott nép tagjait látta. Franciaország nemzeti balsorsa miatt érzett szomorúsága megnyitotta szemét és szívét azok előtt „a szerencsétlenek előtt, akik úgy tesznek, mintha népük vezetői volnának, majd a lehető legrövidebb időn belül cserbenhagyják őket”, azok előtt a megfélemlített, elnyomott emberek előtt, akik tudatlanságból, gyengeségből és rettegésből olyannyira elkábultak az erős ember imádatában, hogy lemondanak bajtársaikról és „segítségért rohannak a győzteshez”, de csak miután a csata eldőlt.⁹⁶

VI. A kegyelem és annak jelentősége

Az, hogy a Dreyfus-dráma valójában vígjáték volt, csak az utolsó felvonásban vált egyértelművé. A *deus ex machina*, mely egyesítette a megosztott országot, a parlamentet a perújrafelvétel mellé állította és megbékítette a szemben állókat a szélsőjobbtól a szocialistákig, nem volt egyéb, mint az 1900-as világkiállítás. Amit Clemenceau napi vezércikkei, Zola pátosza, Jaurés beszédei, a papság és az arisztokrácia gyűlölete nem érhetett el – vagyis a parlamenti döntés Dreyfus javára történő megváltoztatását –, végül a bojkottól való félelem érte el. Ugyanaz a parlament, mely egy évvel korábban egyhangúan elutasította a perújrafelvételt, ezúttal kétharmados többséggel szavazta meg a bizalmatlansági indítványt a Dreyfus-ellenes kormánnyal szemben. 1899 júliusában a Waldeck-Rousseau-kormány került hatalomra, Loubet elnök kegyelmet adott Dreyfusnak, és ezzel megszüntette az egész ügyet. A világkiállítást az üzleti élet ragyogó ege alatt nyitották meg, és megkezdődött az általános barátkozás: még a szocialisták is alkalmasnak bizonyultak egyes kormányzati posztokra. Millerand, Európa első szocialista minisztere a kereskedelmi tárcát kapta.

A parlament hirtelen síkraszállt Dreyfus mellett! Ez volt az ügy csúcspontja. Clemenceau számára természetesen maga a vereség. A végén elutasította az ellentmondásos kegyelmet és a még ellentmondásosabb amnesztiát. „Csak annyit ért el – írja Zola –, hogy egyetlen büzhödött kegyelemmel összemosta a tisztességes embereket a gazfickókkal. Minden egy tálba került.”⁹⁷ Clemenceau – éppen úgy, mint az elején – tökéletesen magára maradt. A szocialisták, mindenekelőtt Jaurés, örömmel fogadták a kegyelmet és az amnesztiát. Nem ez szerzett nekik helyet a kormányban, nem ez tette lehetővé érdekeik még hatékonyabb képviselését? Néhány hónappal később, 1900 májusában, amikor a kiállítás sikere már biztos volt, fény derült az igazságra. A megbékítő taktikázás a Dreyfus-párt rovására ment. A perújrafelvételt négyszázhuszonöt-hatvan arányban leszavazták, és ezen 1906-ban még Clemenceau kormánya sem tudott változtatni, nem merve egyszerűen csak a bíróságra bízni a perújrafelvételt. A Legfelsőbb Bíróság (illegális) felmentése kompromisszum volt. Ugyanakkor Clemenceau veresége nem jelentett győzelmet az egyháznak vagy a hadseregnek. Az állam és az egyház elválasztása, valamint a parokiális oktatás betiltása megszüntette a katolicizmus politikai befolyását Franciaországban. Hasonlóképpen, a titkosszolgálatnak a hadügyminisztérium mint polgári hatalom alá rendelése megfosztotta a hadsereget attól a lehetőségtől, hogy a kormányt, illetve a parlamentet zsarolja, és hogy a saját szakállára hajtson végre bármifajta rendőri akciót.

1909-ben Drumont megpályázta az akadémikusi címet. Antiszemitizmusát egykor dicsérték a katolikusok, és magáévá tette a nép. Most azonban „a Fustel utáni legnagyobb történész” (Lemaitre) kénytelen volt

meghátrálni Marcel Prévost, *A félszűzek* enyhén pornografikus szerzője előtt, és az új „halhatatlan” Du Lac jezsuita atya gratulációját fogadta.⁹⁸ Még a Jézus-társaság is enyhíteni igyekezett ellentéteit a Harmadik Köztársasággal. A Dreyfus-ügy befejeződése pontot tett az egyházi antiszemitizmus végére. A Harmadik Köztársaság kompromisszuma anélkül mentette fel a vádlottat, hogy megadta volna neki a tisztességes tárgyalás lehetőségét, de egyben korlátozta a katolikus szervezetek tevékenységét is. Bernard Lazare egyenlő jogokat követelt mindkét fél számára, de a hatalom egyetlen kivételt engedélyezett a zsidóknak, egy másikkal pedig megsértette a katolikusok lelkiismereti szabadságát.⁹⁹ A szemben álló feleket törvényen kívül helyezték, ami azzal az eredménnyel járt, hogy a zsidókérdés és a politikai katolicizmus lekerült a gyakorlati politika színpadáról.

Így zárult a tizenkilencedik századi történelemnek az az egyetlen fejezete, melyben a felszín alatt húzódó erők a nagy történelem homlokterébe kerültek. Egyetlen kézzelfogható eredményként megszületett a cionista mozgalom, vagyis a zsidóságnak az antiszemitizmusra adott válasza és ideológiája, amely komolyan vette a népüket a világ eseményeinek középpontjába helyező gyűlöletet.

A NEGYEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. A legmélyebb és leginkább nélkülözhetetlen mű e tárgykörben Joseph Reinach, *L’Affaire Dreyfus* (Párizs, 1903-1911), 7 kötet. Az utóbb megjelent tanulmányok közt a legrészletesebb a szocialista nézőpontú Wilhelm Herzog műve: *Der Kampf einer Republik* (Zürich, 1933). Kimerítő kronológiai táblázatai igen értékesek. A legjobb politikai és történeti összefoglalás D. W. Brogan *The Development of Modern France* (1940) című művének VI. és VII. könyvében található. Rövid és megbízható még G. Charcnsol, *L’Affaire Dreyfus et la Troisième République* (1930).

2. Két tiszt írta, és Henri Dutrait-Crozon álnév alatt jelent meg.

3. Az *Action Française* (1935. július 19.) a francia sajtó visszafogottságát dicsérte, hangsúlyozva, hogy „az igazság negyven évvel ezelőtti híres bajnokainak nem akadtak tanítványai”.

4. Lásd G. H. Archambault cikkét, *New York Times* (1945. augusztus 18.), 5. oldal.

5. Az egyetlen kivételről, a katolikus lapokról, melyek mindenhol Dreyfus ellen harcoltak, alább lesz szó. Az amerikai állásfoglalás olyannyira egyértelmű volt, hogy a tüntetéseken kívül még az 1900-ra tervezett világkiállítás szervezett bojkottjára is sor került. Ennek hatását lásd később. Összefoglaló tanulmányként lásd Rose A. Halperin *The American Reaction to the Dreyfus Case* című, a Columbia Egyetemen 1941-ben írt szakdolgozatát. A szerző szeretne köszönetet mondani S. W. Baron professzornak, mert e tanulmányt rendelkezésére bocsátotta.

6. Így például H. B. Bülow, a párizsi német ügyvivő a rennes-i ítéletről azt írta Hohenlohe birodalmi kancellárnak, hogy az „a vulgaritás és gyávaság keveréke, a barbárság legbiztosabb jele”, és hogy Franciaország „ezzel kizárta magát a civilizált nemzetek családjából”. Idézi Herzog, id. mű, 1899. szeptember 12-i dátummal. Bülow szerint az ügy választóvíz volt a német liberalizmusban. Lásd *Denkwürdigkeiten* (Berlin, 1930-1931), I., 428. oldal.

7. Théodore Reinach, *Histoire sommaire de l’Affaire Dreyfus* (Párizs, 1924), 96. oldal.

8. Joseph Reinach leírása szerint, idézi Herzog, id. mű, 1898. június 18-i dátummal.

9. Azt, hogy élete vége felé már Clemenceau sem hitt benne, jól mutatja egy idézet: René Benjamin, *Clemenceau dans la retraite* (Párizs, 1930), 249. oldal. „Remény? Lehetetlen! Hogyan is reménykedhetnék, amikor nem hiszek már abban, mi éltetett a demokráciában?”

10. Weygand, az *Action Française* ismert támogatója fiatal korában Dreyfus-ellenes volt. Egyik adakozója volt a *Libre Parole* által a hamisításokért az életével fizető Henry ezredes emlékére létrehozott „Henry-alapítványnak”. Az adományozók neve később megjelent a *L’Aurore* (Clemenceau lapja) egyik szerkesztője, Quillard kiadásában. Pétainnel kapcsolatban elég annyi, hogy 1895-1899 között a katonai kormányzat

vezérkarában volt, ahol abban az időben csak bizonyítottan Dreyfus-elleneseket tűrtek meg. Lásd Contamine de Latour, „Le Maréchal Pétain”. in: Revue de Paris, I., 57-69. oldal. D. W. Brogan az id. mű 382. oldalán találóan jegyzi meg, hogy az öt első világháborús marsall közül négy (Foch, Pétain, Lyautey, Fayolle) rossz republikánus volt, az ötödik, Joffre pedig ismert klerikális kapcsolatokkal rendelkezett.

11. Az a mítosz, mely szerint a zsidóellenes törvénykezést, melynek szinte a teljes francia zsidóság áldozatul esett, a német birodalom kényszerítette Pétainre, a franciák ellen fordult, lásd Yves Simon, La Grande crise de la République Française: observations sur la vie politique des français de 1918 à 1938 (Montreal, 1941).

12. Vö. Georges Bernanos, La grande peur des bien-pensants, Edouard Drumont (Párizs, 1931), 262. oldal.

13. Waldemar Gurain: Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française (Frankfurt am Main, 1931), 92. oldal. Éles különbséget tesz a monarchikus mozgalom és más reakciós tendenciák között. Ugyanez a szerző tárgyalja a Dreyfus-ügyet: Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus (M. Gladbach, 1929).

14. A mítosz születésének történetére mindkét oldalról lásd Daniel Halevy, „Apologie pour notre passé”, in: Cahiers de la quinzaine, ser. XL., No. 10. (1910).

15. Egy különösen modern megjegyzés található Zola Levél Franciaországhoz (1898) című munkájában: „Minden oldalról csak azt halljuk, hogy a liberalizmus csődbe jutott. Mikor kibontakozott a Dreyfus-ügy, a szabadság e csökönyös gyűlölete rátalált a nagy lehetőségre. Nem látják, hogy Seheurer-Kestnert azért támadták oly állhatatosan, mert ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely még hisz a szabadságban és dolgozik is érte? Manapság az emberek megrándítják a vállukat az effajta dolgokra ... Fehér szakállas vénember - nevet az egyik -, divatjamúlt nagy szívek.” Herzog, id. mű (1898. január 6.).

16. A kilencvenes évek különböző groteszk államcsínykísérleteit Rosa Luxemburg elemzi cikkében: „Die soziale Krise in Frankreich”, in: Die neue Zeit, I. kötet (1901).

17. Továbbra is tisztázatlan, hogy Henry ezredes a vezérkari főnök utasítására vagy saját elhatározásából hamisította-e a memorandumot. Hasonlóképpen rejtélyes Laborinak, a rennes-i tárgyalás ügyvédjének eltávolítása is. Vö. Emile Zola, Correspondance: lettres à Maître Labori (Párizs, 1929). 32. oldal.

18. Vö. Walter Frank, Demokratie und Nationalismus in Frankreich (Hamburg, 1933), 273. oldal.

19. Vö. Georges Suarez, La Vie orgueilleuse de Clemenceau (Párizs, 1930), 156. oldal.

20. Lásd például Rouvier volt miniszter vallomását a vizsgálóbizottság előtt.

21. Barres (idézi Bernanos, id. mű, 271. oldal) tömören fogalmaz: „Ha Reinach valamit lenyelt, Cornélius Herz volt az, aki tudta, hogyan kell hánýásra bírni.

22. Vö. Frank, id. mű, „Panama” című fejezet. Vö. Suarez, id. mű, 155. oldal.

23. A Reinach és Herz közötti vita a Panama-botrányt a gengszterizmus levegőjével veszi körül, mely a tizenkilencedik századtól oly idegen. Herz zsarolásával szemben Reinach odáig ment, hogy a korábbi rendőrségi nyomozóknak juttatott segélyt visszavonta, és ellenfelére tűzött ki tízezer frank fejpénzt. Vö. Suarez, id. mű, 157. oldal.

24. Vö. Levaillant, „La Genèse de l'antisémitisme sous la III. République”, in: Revue des études juives, LIII. kötet (1907), 97. oldal.

25. Lásd Bernard Lazare, Contre l'Antisémitisme: histoire d'une polémique (Párizs, 1896).

26. Az Haute Banque-nak az orleanista mozgalomba való bekapcsolódására lásd Charensol, id. mű. E nagyon erős csoport egyik szóvivője volt Arthur Meyer, a Gaulois kiadója. Meyer mint kikeresztelkedett zsidó a legerőszakosabb Dreyfus-ellenes csoporthoz tartozott. Lásd Clemenceau, „Le spectacle du jour”, in: L'Iniquité (1899), lásd még Hohenlohe naptárbejegyzéseit, in: Herzog, id. mű (1898. június 11.).

27. A bonapartizmussal kapcsolatosan lásd Frank, id. mű, 419. oldal, mely a német külügyminisztérium levéltára nem publikált anyagának feldolgozására épül.

28. Jacques Reinach Németországban született. Olaszországban szerzett bárói címet, és elnyerte a francia állampolgárságot. Cornélius Herz Franciaországban született, bajor szülőktől. Fiatalon kivándorolt Amerikába, ahol állampolgárságot és nagy vagyont szerzett. Vö. Brogan, id. mű, 268. oldal. A zsidók közhivatalokból való eltűnésére jellemző, hogy amikor a Panama-társaság ügyei rosszabbul kezdtek menni, Levy-Crémieux-t, a korábbi pénzügyi tanácsadót Reinach váltotta fel. Lásd Brogan, id. mű, VI. könyv, 2. fejezet.

29. George Lachapelle, *Les Finances de la Troisième République* (Párizs, 1937), az 54. oldalon részletesen leírja, hogyan vette át a bürokrácia az irányítást a közösségi források felett, és hogy a Költségvetési Bizottságot teljes egészében magánérdekeknek rendelték alá. A parlament tagjainak anyagi helyzetére vö. Bernanos, id. mű, 192. oldal: „Legtöbbjüknek, mint Gambettának, még egy váltás fehérműje sem volt.”

30. Mint azt Frank (id. mű, 321. oldal) megjegyzi, a jobboldalnak ott volt Arthur Mayer, a boulangérizmusnak Alfred Naquet, az opportunistáknak Reinach és a radikálisoknak dr. Cornélius Herz.

31. Ezekre a jövevényekre igaz Drumont vádja (*Les Trétaux du succès* [Párizs, 1901], 237. oldal): „Azok a zsidók, akik semmivel kezdik és mindent elérnek... Isten tudja, honnan jönnek, nyomorban élnek, magányosan halnak meg... Nem megérkeznek, hanem berobbannak... nem meghalnak, hanem kikopnak.”

32. Lásd a kiváló névtelen cikket: „The Dreyfus Case: A Study of French Opinion”, in: *Contemporary Review*, LXXXIV. kötet (1898. október).

33. Lásd Luxemburg, id. hely: „Az ok, amiért a hadsereg nem volt hajlandó lépni, az volt, hogy ki akarta mutatni szembenállását a polgári irányítással, anélkül hogy e szembenállás ereje elveszne a monarchia mellé állással.”

34. Ezzel írja le Maximilian Herden (egy német zsidó) a Dreyfus-ügyet a *Die Zukunft*-ban (1898). Az antiszemita történész, Walter Frank ugyanezt a kifejezést használja a Dreyfusról szóló fejezet alcímében, míg Bernanos (id. mű, 413. oldal) ugyanezen az alapon jegyzi meg, hogy „helyesen vagy helytelenül, a demokrácia a hadseregben látja legnagyobb ellenségét”.

35. A Panama-botrányt megelőzte az ún. Wilson-ügy. Az elnök veje nyíltan kereskedett kitüntetésekkel és érdemrendekkel.

36. Lásd Edouard Lecanuet atya, *Les Signes avant-coureurs de la séparation, 1894-1910* (Párizs, 1930).

37. Lásd Bruno Weil, *L’Affaire Dreyfus* (Párizs, 1930), 169. oldal.

38. Vö. Clemenceau, „La Croisade”, id. mű: „Spanyolország a római katolikus egyház igája alatt nyög. Olaszország, úgy tűnik, megadta magát. Megmaradt még a katolikus Ausztria, élethalálharcban, és a forradalom Franciaországa, mely ellen már csatasorba álltak a pápai seregek.”

39. Vö. Bernanos, id. mű, 152. oldal: „Nem lehet elégszer elismételni: a birodalom bukását és a vereséget közvetlenül követő reakciós mozgalom valódi haszonélvezője a klérus volt. Nekik köszönhető, hogy 1873 után a nemzeti ellenállás vallási színt öltött.”

40. Drumont-ról és az „intellektuális katolicizmus” eredetéről lásd Bernanos, id. mű, 127. oldal.

41. Vö. Herzog, id. mű (1898. január 21.).

42. Lásd Lecanuet, id. mű, 182. oldal.

43. Lásd a 10. jegyzetet.

44. A *Civiltà Cattolica* című jezsuita folyóirat évtizedeken keresztül a világ legnyíltabban antiszemita és legbefolyásosabb katolikus lapja volt. Már jóval azelőtt antiszemita propagandát terjesztett, hogy Olaszország fasisztává vált, és irányvonalán a németek keresztényellenes politikája sem változtatott. Lásd Joshua Starr, „Italy's antisemites”, in: *Jewish Social Studies* (1939). L. Koeh szerint: „Minden rend közül, alapszabályából következően, a jezsuita rend a legvédelembe vett a zsidó befolyással szemben.” In: *Jesuiten Lexikon* (Paderborn, 1934), „Juden” címszó.

45. Eredetileg, az 1593-as szabályzat alapján minden zsidó eredetű keresztény ki volt zárva. Egy 1608-as rendelet öt nemzedékre visszamenő vizsgálatot írt elő. A legutóbbi - 1923-as - rendelkezés ezt négy nemzedékre csökkentette. E megkötések a rendfőnök által enyhíthetőek.

46. Vö. H. Boehmer, *Les Jesuites* (Párizs, 1910), 284. oldal: „1820 óta... a jezsuiták által diktált pápai utasításoknak ellenállni képes, független, nemzeti egyházak nem léteznek. A felsőpapság sátrat vert a Vatikán előtt, és az egyház olyanná vált, amilyenek Bellarmin, a nagy jezsuita szónok leírta: egy olyan abszolút monarchia, melynek politikáját a jezsuiták határozzák meg, és melynek fejlődését egyetlen gomb megnyomásával lehet irányítani.”

47. Vö. Clemenceau, „Le spectacle du jour”, in: id. mű: „Rothschild a teljes antiszemita nemesség barátja... együtt Arthur Mayerrel, aki a pápánál is pápább.”

48. Az elzászi zsidókról - akik közé Dreyfus is tartozott - lásd André Foucault, „Un nouvel aspect de L’Affaire Dreyfus”, in: *Les Oeuvres Libres* (1938), 310. oldal: „A párizsi zsidó burzsoázia szemében a nacionalista raideur feléledései voltak ... a dzsentrí távolságtartó megvetését tanúsították parvenü hittársaikkal szemben. Az a vágyuk, hogy teljesen asszimilálódjanak a gall modellhez, hogy közeli kapcsolatba kerüljenek neves családainkkal, hogy a legtiszteltebb állami hivatalokat viseljék, valamint az a megvetés, amelyet a zsidó kereskedők, az alig befogadott »polákok« iránt tanúsítottak, majdhogynem saját fajuk árulóiként tüntette fel őket... Dreyfusék 1894-ben? Hiszen antiszemiták voltak!”

49. Vö. K. V. T., in: *The Contemporary Review*, LXXXIV. kötet, 598. oldal: „A demokrácia akarata szerint minden francia legyen katona. Az egyház akarata szerint a katolikusok csak vezető tisztségeket viselhetnek.”

50. Herzog, id. mű, 35. oldal.

51. Vö. Bernanos, id. mű, 151. oldal: „Így, nevetséges túlzásaitól megfosztva, az antiszemitizmus megmutatta, mi is valójában: nem pusztán szellemeskedés, agytorna, hanem jelentős politikai gondolat.”

52. Lásd Esterhazy 1894 júliusában Edmond de Rothschildhoz írt levelét, idézi J. Reinach, id. mű, II., 53. oldal: „Nem haboztam, mikor Crémieux kapitány nem talált keresztény segédet.” Vö. I. Reinach, *Histoire sommaire de l’Affaire Dreyfus*, 60. oldal. Lásd Herzog, id. mű, 1892. és 1894. június bejegyzések alatt, ahol a párbajok fel vannak sorolva és Esterhazy minden közvetítője szerepel. Az utolsó alkalom 1896 szeptembere volt, mikor tízezer frankot kapott. A rossz helyre címzett nagyvonalúságnak később igen veszélyes hatása lett. Mikor a kényelmes biztonságot nyújtó Angliából megírta titkait, így kényszerítve ki a perújrafelvételt, az antiszemita sajtó természetesen azt terjesztette, hogy a zsidók fizették le. Ez a gondolat - Dreyfus bűnösségének bizonyítékeként - még mindig fontos érvként bukkan fel.

53. Herzog, id. mű az 1892-es évnél részletesen tárgyalja, hogyan kezdtek alkalmazkodni a Rothschildok a köztársasághoz. Ugyancsak nem érdektelen - ugyanabból az esztendőből - a koalicionista pápai politika sem, mely a katolikus egyház közeledési kísérletére utal. Ezért egyáltalán nem lehetetlen, hogy a Rothschildok teljes egészében a klérus befolyása alatt álltak. Az ötszázmillió oroszországi kölcsönrel kapcsolatban találóan jegyzi meg Münster gróf: „Franciaországban meghalt a spekuláció ... A tőkések képtelenek megszabadulni értékpapírjaiktól... és ez is hozzá fog járulni a kölcsön sikeréhez... A gazdag zsidók azt hiszik, akkor tudnak a legjobban segíteni nyomorult hitsorsosaikon, ha pénzt szereznek. Az eredmény: bár a francia piacon túlkínálat van orosz értékpapírból, a franciák még mindig jó frankot adnak a rossz rubelért.” Herzog, uo.

54. Vö. J. Reinach, id. mű, I., 471. oldal.

55. Vö. Herzog, id. mű, 212. oldal.

56. Vö. Max. J. Kohler, „Some New Light on the Dreyfus Case”, in: *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus* (New York, 1929).

57. A Dreyfus család például visszautasította Arthur Lévy író és Lévy-Bruhl tudós javaslatát, mely szerint tiltakozást kellene közzéadni a vezető közéleti személyiségek között. Ehelyett személyesen kerestek meg minden politikust, akihez, úgy vélték, van kapcsolatuk. Vö. Dutrait-Crozon, id. mű, 51. oldal. Lásd Foucault, id. mű, 309. oldal: „Ennyi idő távlatából elgondolkodtató, hogy a francia zsidók a titkos munkálkodás helyett miért nem adtak egyértelműen és nyíltan hangot megdöbbenésüknek.

58. Vö. Herzog, id. mű, 1894. decemberi, valamint 1898. januári bejegyzések. Lásd még Charcnol id. mű, 79. oldal és Charles Péguy, „Le Portrait de Bernard Lazare”, in: Cahiers de la quinzaine, ser. XI., No. 2. (1910).

59. Az, hogy a Dreyfus család a rennes-i tárgyalás alatt hirtelen visszavonta Laboritól az ügyet, nagy botrányt okozott. Kimerítő, ám igen túlzó ismertetése az esetnek Frank, id. mű, 432. oldal. Labori önnön nemes jellemét bizonyító véleménye a La Grande Revue 1900. februári számában jelent meg. Zola abban a pillanatban, mikor mindez megtörtént, ügyvédje és barátja útján szakított a Dreyfus családdal. Az Echo de Paris (1901. november 30.) írása szerint Rennes után Picquart is szakított a Dreyfus családdal. Clemenceau, annak ellenére, hogy már az egész világ jobban értette a tárgyalások valódi tartalmát, mint a család vagy az áldozat, az esetet inkább humorosan fogta fel. Weil, id. mű, 307-308. oldal.

60. Vö. Clemenceau cikkével (1898. február 2.). in: id. mű. A munkások antiszemita jelszavakkal való meggyőzésének sikertelenségéről és Léon Daudet kísérleteiről lásd a royalista Dimier művét: Vingt ans d'Action Francise (Párizs, 1926).

61. Ebből a szempontból igen jellemzőek J. Reinach leírásai a korabeli társadalomról, id. mű, I., 233. oldal. Különösen érdekes André Chevrillon cikke: „Huit Jours á Rennes”, in: La Grande Revue (1900. február). Ide kapcsolja többek közt a következő eseményt: „Egy orvos barátaival beszélgetve az alábbi kijelentést kockáztatta meg Dreyfusról: »Meg szeretném kínozni.« »Én pedig azt szeretném - válaszolta az egyik hölgy -, ha ártatlan volna. Akkor még jobban szenvedne.«,

62. Az értelmiségiek közé tartozott meglepő módon Paul Valéry is, aki három frankot áldozott, „non sans réflexion”.

63. Reinach, id. mű, I., 233. oldal.

64. Egy, az európai babonákról szóló tanulmány bizonyára kimutatná, hogy a zsidók a tipikusan tizenkilencedik századi babonás tündérmese szereplőivé váltak. Előttük már szerepeltek a templomosok, a jezsuiták és a szabadkőművesek. A tizenkilencedik századi történelem megértését nagyban hátráltatja egy ilyen tanulmány hiánya.

65. Lásd „Il Caso Dreyfus”. in: Civiltà Cattolica (1898. február 5.). A fenti állítás kivételei közül a legjelentősebb a jezsuita Pierre Charles Louvain, aki elítélte a „Jegyzőkönyveket”.

66. Vö. Martin du Gard, Jean Barois, 272. oldal és az utána következők, és Daniel Halevy, in: Cahiers de la quinzaine, ser. XI., No. 10. (Párizs, 1910).

67. Vö. Georges Sorel, La Révolution dreyfusienne (Párizs. 1911), 70-71. oldal.

68. Hogy a parlamenti képviselők keze milyen mértékben volt megkötve, jól mutatta Scheurer-Kestner esete, aki a szenátus alelnöke volt, és a jobbak közé tartozott. Alig kapcsolódott be a tárgyalás elleni tiltakozásba, a Libre Parole megjelentette, hogy a veje szerepelt a Panama-botrányban. Lásd Herzog, id. mű, 1897. novemberi bejegyzés.

69. Vö. Brogan, id. mű, VII.: „A francia zsidók - különösen a gazdagok - köreiben élt egy olyan vélemény, mely szerint az ügyet békén kell hagyni.”

70. Piguart-t, közvetlenül azután, hogy felismerte a helyzetet, egy veszélyes tuniszi helyőrségbe vezényelték. Ekkor végrendelkezett, felfedte az egész ügyet, az iratból egy példányt letétbe helyezve az ügyvédjénél. Csak néhány hónappal később fedezték fel, hogy még mindig életben van, mire rejtélyes levelekben próbálták kompromittálni őt, azzal a váddal, hogy megegyezett a „hazaáruló” Dreyfusszal. Úgy kezelték, mint egy bűnözőt, aki „köpni” akar. Mikor ez hatástalannak bizonyult, letartóztatták, megfosztották kitüntetéseitől, amit csendes megnyugvással vett tudomásul.

71. Ehhez a - Charles Péguy által vezetett - csoporthoz tartozott a fiatal Román Rolland, Suarez, Georges Sorel, Daniel Halévy és Bernard Lazare.

72. Vö. W. Barrés, Scènes et doctrines du nationalisme (Párizs, 1899).

73. Lásd Yves Simon, id. mű, 54-55. oldal.

74. A rennes-i egyetem szemináriumi szobáit feldúlták, miután öt professzor kijelentette, hogy pártolják a perújrafelvételt. Zola első cikkének megjelenése után royalista diákok tüntettek a Le Figaro előtt, minek hatására az újság elállt további hasonló cikkek közlésétől. A Dreyfus-párti La Bataille kiadóját a nyílt utcán verték össze. A semmitőszék bírái, akik végül is megváltoztatták az 1894-es ítéletet, egybehangzóan állították, hogy „jogtalan támadás” érte őket. A példák a végtelenségig sorolhatók.

75. 1898. január 18-án antiszemita tüntetésre került sor Bordeaux, Marseille, Clermont-Ferrant, Nantes, Rouen és Lyon utcáin. Következő nap diáklázadások törtek ki Rouenban, Toulouse-ban és Nantes-ban.

76. A legkegyetlenebb eset a következő volt: a rennes-i rendőrprefektus azt javasolta Victor Basch professzornak, akinek házat mintegy kétezer fős csöcselék ostromolta, hogy adja be lemondását, mert a továbbiakban nem tudja garantálni a biztonságát.

77. Vö. Bernanos, id. mű, 346. oldal.

78. Az ilyen elméletekre lásd Charles Maurras, *Au Signe de Flore: souvenirs de la vie politique: l’Affaire Dreyfus et la fondation de l’Action Française* (Párizs, 1931); M. Barrés, id. mű.; Léon Daudet, *Panorama de la Troisième République* (Párizs, 1936).

79. Vö. Clemenceau, „A la dérive”, in: id. mű.

80. Éppen ez volt az, ami olyannyira kiábrándította a Dreyfus-pártiakat, különösen Charles Péguy körét. A Dreyfus-pártiak és -ellenesek e zavaró hasonlatossága a témája Martin du Gard Jean Barois című regényének (1913).

81. *Contre la Justice*, előszó (1900).

82. Clemenceau egy szenátusi beszédében, sok évvel később, vö. Weil, id. mű, 112-113. oldal.

83. Lásd Herzog, id. mű (1898. október 10.).

84. K. V. T., id. mű, 608. oldal.

85. Gallifet hadügyminiszter ezt írta Waldecknek: „Ne feledjük, hogy Franciaországban az emberek többsége antiszemita. Ennek alapján ami álláspontunk az, hogy egy oldalon kell álljon a teljes hadsereg, a franciák többsége, nem szólva az állami hivatalokról és a szenátusról ...”, Vö. J. Reinach, id. mű, V., 579. oldal.

86. E kísérletek közül a legismertebb az, mikor Dérouléde 1899 februárjában, Paul Faure elnök temetésén, Roget tábornokot zendülésre akarta rávenni. A német nagykövetek havonta jelentettek ilyen incidenseket. A helyzetet jól foglalja össze Barrés, id. mű, 4. oldal: „Rennes-ben mintegy harcmezőn találtuk magunkat. Csak katonákra van szükségünk, jobban mondva tábornokokra, jobban mondva egy tábornokra.” Csak az nem volt véletlen, hogy ilyen tábornok nem létezett.

87. Brogan odáig megy, hogy a teljes klerikális agitációval az asszumpcionistaikat vádolja.

88. K. V. T., id. mű, 597. oldal.

89. „Az ügyben az eredeti ösztönző valószínűleg Londonból érkezett, ahol az 1896-os Kongó-Nílus Bizottság okozott némi nyugtalanságot”, írja Maurras az *Action Française*-ben, (1935. július 14.). A londoni katolikus sajtó megvédte a jezsuitákat. Lásd „The Jesuits and the Dreyfus Case”, in: *The Month*, XVIII. kötet (1899).

90. *Civiltà Cattolica* (1898. február 5.).

91. Lásd Rev. George McDermot igen jellemző cikkét: „Mr. Chamberlain's Foreign Policy and the Dreyfus Case”, in: *Catholic World*, LXVII. kötet (1898. szeptember).

92. Vö. Lecanuet, id. mű, 188. oldal.

93. Vö. Rose A. Halperin, id. mű, 59-77. oldal.

94. Bernard Lazare, *Job's Dungheap* (New York, 1948), 97. oldal.

95. Vö. Fernand Labori, „Le mal politique et les partis”, in: *La Grande Revue* (1901. október-november): „Abban a pillanatban, mikor Rennes-ben a vádlott bűnösnek vallotta magát és a védő a kegyelem reményében elutasította az újratárgyalási kérelmet, a Dreyfus-ügy, mint jelentős, egyetemes emberi ügy,

véget ért.” „Le Speetacle du jour” című cikkében Clemenceau az algériai zsidókról ír, akikért „a Rothschildok sohasem emelnék fel hangjukat”.

96. Lásd Clemeneeau cikkeit: „Le Spectacle de jour” (Et les Juifs!, La France du syndicat, Encore les juifs!), in: Llniquité.

97. Vö. Zola 1899. szeptember 13-i levelét, in: Correspondance: lettres á Maitre Labori.

98. Vö. Herzog, id. mű, 97. oldal.

99. Lazare-nak a Dreyfus-ügyben elfoglalt pozíciójáról a legmegbízhatóbban Charles Péguy ír: „Notre Jeunesse”, in: Cahiers de la quinzaine (Párizs, 1910). Péguy, a zsidó érdekek valódi képviselőjeként fogadva el Lazare-t, így ír követeléseiről: „A jog semlegességének harcosa volt. Semlegesség a Dreyfus-ügyben, semlegesség az egyházi rendek ügyében. Jelentéktelennek tűnhet, messze vezethet. Ez vezette őt elszigeteltséghez a halálban.” (Vö. Job's Dungheap, előszó.) Lazare, Dreyfus egyik első híve az egyházközségeket szabályozó törvény ellen tiltakozott.

MÁSODIK RÉSZ

Imperializmus

Birtokba venném a bolygókat, ha bírnam.

CECIL RHODES

ÖTÖDIK FEJEZET

A polgárság politikai emancipációja

Az Afrikáért folyó hajszával és a pánmozgalmak kialakulásával végződött tizenkilencedik századot az 1884 és 1914 közötti három évtized választja el az első világháborúval kezdődő huszadiktól. Ez az imperializmus korszaka, Európában a tespedt csendé, Ázsiában és Afrikában lélegzetelállító eseményeké.¹ Ez az időszak néhány fontos vonásában annyira közel áll a huszadik század totalitárius jelenségeihez, hogy egészében joggal tekinthetjük a jövőendő katasztrófák előkészítő szakaszának, másfelől azonban békessége igen nagy részben még a tizenkilencedik század részének mutatja. Nehéz elkerülnünk, hogy ne túl sokat tudóan tekintsünk erre a közeli s mégis távoli múltra, olyan ember szemével, aki ismeri a történet végkifejletét, s tudja, hogy az szinte teljesen megtörte a Nyugat több mint kétezer éves, addig töretlennek ismert történelmét. De be kell vallanunk némi visszavágyódást is ez iránt a még „boldog békeidőknek” mondható korszak iránt, amikor még a rémségekben is volt mérték és külső formák szabta korlát, s amely ily módon a józanság látszatát keltette. Más szóval, bármilyen közeli is ez a múlt, teljesen világos előttünk, hogy e korszak általános légköre éppoly távol esik koncentrációs táborokkal és halálgyárakkal kapcsolatos tapasztalatainktól, mint a Nyugat történelmének akármely más időszakáé.

Az imperializmus Európán belüli legfontosabb eseménye a polgárság politikai emancipációja volt; ez volt az első olyan történelmi osztály, amely gazdasági felemelkedése közben nem tört politikai hatalomra. A polgárság a nemzetállamban és a nemzetállammal együtt fejlődött, amely majdhogynem definíció szerint az osztályokra tagolódott társadalom fölött állt és uralkodott. A polgárság még akkor is az államra hagyta a politikai döntéseket, amikor már uralkodó osztállyá vált. Az állam és a társadalom közötti rejtett küzdelem csak akkor vált nyílt hatalmi harccá, amikor a nemzetállam alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a tőkés gazdaság további fejlődését elősegítse. Az imperializmus korszakában sem az állam, sem a polgárság nem aratott döntő győzelmet. A nemzeti intézmények végig ellenálltak az imperialista törekvések embertelenségének és nagyzási mániájának, s a polgárság csak változó sikerrel tudta az államot és erőszakszerveit a maga gazdasági érdekeinek szolgálatába állítani. A helyzet megváltozott, amikor a német polgárság mindent Hitler mozgalmára tett fel, s a csöcselék segítségével próbált kormányozni; csak éppen akkor már késő volt. A polgárság ugyan lerombolta a nemzetállamot, de ezzel csupán pirruszi győzelmet aratott; a csöcselék nagyon is alkalmasnak bizonyult arra, hogy maga vegye kézbe a politikai hatalmat, és a többi osztállyal és intézménnyel együtt megsemmisítette a polgárságot is.

I. Terjeszkedés és nemzetállam

„A terjeszkedés: minden”, mondta Cecil Rhodes, és kétségbeesés fogta el, mikor éjszakánként látta fent „ezeket a csillagokat ... e roppant világokat, amelyeket sohasem érhetünk el. Birtokba venném a bolygókat, ha bírnám.”² Felfedezte az új, az imperialista kor mozgatórugóját (alig két évtized alatt a brit gyarmatbirodalom négy és fél millió négyzetmérfölddel és annak hatvanhatmillió lakosával lett nagyobb, a francia nemzet három és fél millió négyzetmérfölddel és huszonhatmillió emberrel gyarapodott, a németek egymillió négyzetmérföldnyi és tizenhárommillió lelket számláló birodalmat szereztek, Belgium pedig királya révén kilencszázezer négyzetmérföldhöz és nyolc és fél milliós népességhez jutott);³ de rögtön az is megvilágosodott Rhodes előtt, hogy ez eredendően örültség és ellentét az emberi léttel. Persze sem ez a

belátás, sem az elkedvetlenedés nem változtatta meg a szándékait vagy módszereit, s végül semmi hasznát nem vette ennek az időnkénti éleslátásnak, amely más, iparkodó, becsvágyó és nyilvánvalóan nagyvárosi hóbortban szenvedő üzletemberekénél jóval többre tette őt képessé.

„Ami az egyénnek a megalománia, az a nemzetnek a világpolitika”⁴ – mondta Eugen Richter (a német haladó párt vezére) nagyjából ugyanebben a történelmi pillanatban. De az, hogy a Reichstagban szembeszállt Bismarck javaslatával, mely szerint támogatni kellene a magántársaságokat kereskedelmi központok és kikötőhelyek alapításában, világosan mutatja, hogy még annyira sem fogta fel a nemzet akkori gazdasági szükségleteit, mint maga Bismarck. Úgy látszott, az imperializmus ellenzői vagy semmibe vevői – mint Eugen Richter Németországban, Gladstone Angliában vagy Clemenceau Franciaországban – elvesztették valóságérzéküket, s nem ébredtek rá, hogy a kereskedelem és a gazdaság máris bevont minden nemzetet a világpolitikába. A nemzeti elv szűklátókörűséghez vezetett, és az ésszerűség vereséget szenvedett.

Az imperialista terjeszkedéssel következetesen szembehelyezkedő államférfiak erőfeszítése csak mértéktartást és zavart szült. Bismarck például 1871-ben elutasította a franciák ajánlatát, akik Elzász-Lotaringiáért cserében afrikai gyarmatokat ajánlottak fel, húsz évvel később pedig Uganda, Zanzibár és Vitu fejében szerezte meg a Nagy-Britanniától Helgolandot – két királyságért egy fürdőkádat, ahogyan a német gyarmatosítók a szemére vetették, nem is alaptalanul. Hasonlóképpen Clemenceau is szembeszállt a nyolcvanas években a franciaországi gyarmatosító párttal, amikor az expedíciós erőket akart küldeni Egyiptomba a britek ellen, s harminc évvel később a francia-angol szövetség kedvéért átengedte Angliának a moszuli olajmezőket. És Gladstonenak is joggal vágta a fejéhez Cromer Egyiptomban, hogy „nem az az ember, akire nyugodt lélekkel rá lehetne bízni a Brit Birodalom sorsát”.

A főként a megállapodott nemzeti terület fogalmában gondolkodó államférfiak részéről némileg jogos volt az imperializmus iránti bizalmatlanság, azt leszámítva, hogy mégiscsak többről volt itt szó annál, amit ők „tengerentúli kalandoknak” tituláltak. Inkább megéreztek, mint megértették, hogy ez az új területszerző mozgalom, melyben „a hazafiság ... leginkább a pénzszerzésben fejeződik ki” (Huebbe-Schleiden) és a nemzeti zászló „kereskedelmi tőke” (Rhodes), szükségképpen lerombolja a nemzetállamot. A hódítás és a birodalomszerzés méltán keveredett rossz hírbe. Birodalmat csak olyan hatalomnak sikerült létrehoznia, amely – mint az ókori Róma – főként a jogra épült, s a hódítást követően, a törvények mindenkre való kiterjesztésével, a legkülönbébb népek válhattak a birodalom részévé. A nemzetállamban viszont, amely valamely homogén népességnek a kormánnyal való cselekvő egyetértésén alapul („*le plébiscite de tous les jours*”),⁵ nem létezik ilyen egységesítő elv, s ezért ha a nemzetállam területet szerez, akkor inkább beolvaszt, mintsem felölel, inkább a beletörődést szorgalmazza, nem a jogot, vagyis zsarnoksággá válik. Robespierre már jól tudta ezt, amikor kijelentette: „*Périssent les colonies si elles nous en coûtent l'honneur, la liberté.*”

A terjeszkedés mint állandó és legfőbb politikai cél az imperializmus központi politikai elve. Mivel nem jár vele sem átmeneti fosztogatás, sem a meghódított terület hosszabb asszimilációja, ezért gyökeresen új fogalom a politikai gondolkodás és gyakorlat hosszú történetében. E meglepő eredetiségnek – azért meglepő, mert az egészen új szemlélet ritkaságszámba megy a politikában – egyszerűen az az oka, hogy ez a fogalom igazából nem is politikai természetű, hanem az üzleti vállalkozások világából ered, ahol a terjeszkedés az ipari termelés és a gazdasági csereügyletek tizenkilencedik századra jellemző állandó bővülését jelentette.

A gazdaságban a terjeszkedés helyénvaló fogalom volt, mert az ipari növekedés eleven valóság volt. A terjeszkedés a használatra és eladásra szánt javak termelésének növekedését jelentette. A termelési folyamatnak éppúgy nincsenek korlátai, ahogyan az emberi képességeknek sem az emberi világ létrehozásában, kiépítésében, berendezésében és jobbításában. Amikor a termelés és a gazdasági növekedés lelassult, a korlátozó tényezők nem elsősorban gazdaságiak, hanem inkább politikaiak voltak, mivel a termelésben és a javak elosztásában számos nemzet vett részt, melyek igen eltérő politikai berendezkedések szerint szerveződtek.

Az imperializmus akkor született meg, amikor a tőkés termelést irányító osztály összeütközésbe került a gazdasági terjeszkedés nemzeti korlátaival. A polgárság gazdasági szükségéből fordult a politikához, mert ha

nem akarta feladni a tőkés rendszert, amelynek belső törvénye az állandó gazdasági növekedés, akkor e törvény alá kellett rendelnie a hazai kormányzást és ki kellett nyilvánítania, hogy a külpolitika végső politikai célja a területszerzés.

A polgárság a „terjeszkedés a terjeszkedés érdekében” jelszavával megpróbálta – részben sikerrel – rávenni a honi kormányzatokat, hogy tegyenek lépéseket a világpolitika irányába. Egy rövid pillanatig úgy látszott: az általuk szorgalmazott új politikának természetes határt szab majd és ellensúlyként hat rá az a pusztító tény, hogy egyszerre és egymással versenyezve több nemzet is elkezdett terjeszkedni. Az imperializmust a kezdeti szakaszban csakugyan „versengő birodalmak” harcaként lehetett még jellemezni, s olyasvalamiként, ami nem ugyanaz, mint „az ó- és középkori birodalom-felfogás, (amely) szerint az Államok, egy főuralom irányítása alatt, olyan szövetségre lépnek, mely átfogja ... az egész ismert világot”.⁶ Csakhogy egy ilyenfajta versengés csupán egy letűnt kor számos maradványának egyike volt, engedmény a még érvényben levő nemzeti elvnek, amely szerint az emberiség kiválóságért versengő nemzetek családja, vagy engedmény annak a liberális meggyőződésnek, hogy a versenyben maguktól kialakulnak majd a kiegyenlítő, eleve elrendelt határok, még mielőtt a verseny valamelyik résztvevője megsemmisíthetné a többieket. Ez az öröndetes egyensúly azonban nem titokzatos gazdasági törvények kikerülhetetlen következményeként állt elő, hanem nagyon is politikai s még inkább rendőri intézményeken nyugodott, amelyek megakadályozták a résztvevőket a revolver használatában. Nehéz elgondolni, hogy állig felfegyverzett üzleti érdekeltségek – „birodalmak” – között hogyan végződhetne a verseny másképpen, mint az egyik győzelmével és a többiek pusztulásával. Más szóval, a verseny immár legalább annyira politikai elv, mint a terjeszkedés, és ellenőrzése, valamint kordában tartása legalább annyi politikai erőt kíván meg, mint az.

A politikai szerkezet a gazdaságitól eltérően nem terjeszthető ki akármeddig, mert nem az ember – valóban határtalan – termelékenységén alapul. A hatalmi és szervezeti formák közül a nemzetállam illik össze legkevésbé a korlátlan növekedéssel, mivel az alapjául szolgáló spontán egység nem nyújtható a végtelenségig, s a meghódított népek csak ritkán és nagy nehezen vehetők rá a beleegyezésre. Nyugodt lelkiismerettel egyetlen nemzetállam sem tehet még kísérletet sem idegen népek meghódítására, mivel a hódítók csak azzal igazolhatják önmaguk előtt a hódítás tényét, hogy általa valamilyen magasabb rendű törvényt terjesztenek ki barbároknak.⁷ A nemzet azonban egy sajátos nemzeti lényeg következményének fogja fel a maga törvényét, amely tehát határain túl vagy másokra már nem érvényes.

Ahányszor csak nemzetállam hódításba fogott, a meghódítottakban mindig feltámadt a nemzeti érzület és az önrendelkezés vágya, s ez mindannyiszor megghiúsította a tényleges birodalomépítő kísérleteket. A franciák is bekebelezték anyaországi gyarmatként Algériát, de sohasem sikerült az arabokra kiterjeszteniük a francia törvényeket. Inkább tiszteletben tartották az iszlám törvényeket és arab polgáraiknak „személyes státust” adtak, aminek az a fából vaskarika lett a vége, hogy egy névlegesen francia területen, amely törvény szerint éppúgy része volt Franciaországnak, mint Szajna megye, azt ott lakók nem voltak francia állampolgárok.

A korai brit „birodalomépítők”, akik fenntartható kormányzati módszernek hitték a hódítást, sohasem voltak képesek közvetlen szomszédaikat, az íreket belefoglalni egy olyan szerteágazó szerkezetbe, mint a Brit Birodalom vagy a Brit Nemzetközösség; és amikor az utolsó háború után Írországot domíniummá változtatták és önálló tagjává fogadta a Brit Nemzetközösség, a kudarc éppoly valóságos volt, ha kevésbé érzékelhető is. A legrégebbi „birtok” és legújabb domínium (1937-ben) egyoldalúan felmondta a domíniumi státust, és amikor megtagadta a háborúban való részvételt, minden kapcsolatot megszakított az angol nemzettel. Anglia Írországot állandó megszállás útján kormányozta, mivel „egyszerűen nem tudta felőrölni” (Chesterton), de eközben nem a saját „szunnyadó imperialista szellemét”⁸ ébresztgette, hanem az írek lelkében szította a nemzeti ellenállást.

Az Egyesült Királyság nemzeti összetétele lehetetlenné tette a meghódított népek gyors beolvasztását és bekebelezését; a Brit Nemzetközösség sohasem volt „nemzetek közössége”, hanem az Egyesült Királyság

öröksége, egyetlen nemzet világméretű szétszóródása. A szétszóródás és a gyarmatosítás nem kiterjesztette, hanem átültette a politikai szerkezetet, minek következtében az új szövetségi rendszer tagjai a közös múlt és a közös törvények nyomása miatt szoros összeköttetésben maradtak a közös anyaországgal. Az ír példa mutatja, mennyire alkalmatlan volt az Egyesült Királyság olyan birodalmi struktúra megteremtésére, amelyben sokféle népnek lett volna módja elégedetten együtt élni.⁹ A brit nemzet nem a rómaiak birodalomépítő művészetének követésében jeleskedett, hanem a görögök gyarmatosítási módszerét követte. Az angol gyarmatosítók ahelyett, hogy megnyerték volna az idegen népeket és rájuk is kiterjesztették volna saját törvényeiket, inkább maguk telepedtek le a világ négy sarkában újonnan meghódított területeken, és továbbra is megmaradtak ugyanazon brit nemzet fiainak.¹⁰ Csak később derül majd ki, hogy a Nemzetközösség szövetségi rendszere, mely bámulatra méltóan épült rá az egész világon szétterjedt egyetlen nép létre, elég rugalmas ahhoz, hogy kiegyensúlyozza a birodalmi építmény belső nemzeti nehézségeit, és a nem brit nemzeteket folyamatosan „teljes jogú partnerként” ismeri el a Nemzetközösség ügyeiben. India mostani domínium státusát – amelyet egyébként a háború idején kereken elutasítottak az indiai nacionalisták – gyakran minősítik időleges és átmeneti megoldásnak.¹¹

A nemzetállam berendezkedése és a területszerzés mint politikai eszköz közötti belső ellentmondás már a napóleoni álom megghiúsultával láthatóvá vált. Nem emberiességi meggondolásoknak, hanem ennek a tapasztalatnak tulajdonítható, hogy ettől kezdve hivatalosan elítélték a területi hódítást, és a területszerzés a határviták elsimításában is csak alárendelt szerephez jutott. Az, hogy Napóleon kudarcot vallott Európa francia zászló alatti egyesítésében, világosan mutatta, hogy egy nemzet terjeszkedése vagy felébreszti a meghódítottak nemzeti önértékét, ami előbb-utóbb fellázítja őket a hódítók ellen, vagy zsarnokságba torkollik. És ámbár a zsarnokság, mert nem igényel egyetértést, sikeresen kormányozhat idegeneket, mégis csak úgy maradhat hatalmon, ha először is szétrombolja saját népének minden nemzeti intézményét.

A franciák a britektől és a többi európai nemzettől eltérően az utóbbi időkben mégis megpróbálták a *ius-t* az imperium-mal összekapcsolni és római értelemben vett birodalmat felépíteni. Egyedül ők tettek legalább kísérletet arra, hogy a nemzeti államot imperialista politikai struktúrává fejlesszék abban a hiszemben, hogy „a francia nemzet azért hatol előre, hogy ... elterjessze a francia kultúra vívmányait”; a tengeren túli birtokokat bele akarták foglalni a nemzettestbe: a meghódítottakat „testvéreknek és egyben alattvalóknak” tekintették, „testvéreknek a közös francia civilizáció szövetségében, és alattvalóknak a francia felvilágosodás tanítványaiként és a francia irányítás követőiként”.¹² Ezt részben el is érték, amint színes bőrű küldöttek is helyet kaptak a francia parlamentben és Algériát francia megyének nyilvánították.

Ennek a merész vállalkozásnak az eredménye a tengeren túli birtokok nemzeti érdekből való, különösen kíméletlen kiszipolyozása volt. Minden ellenkező elmélettel szemben, a Francia Birodalmat eztán nemzetvédelmi szempontból ítélték meg,¹³ és a gyarmatokat a katonák földjének tekintették, ahol megteremhet a *force noire* Franciaország lakóinak a nemzeti ellenségektől való megvédésére. Poincaré 1923-ban tett nevezetes kijelentése, hogy „Franciaország nem negyvenmillió, hanem százmillió ország”, egyszerűen a „tömegtermelés módszereivel előállított gazdasági ágyútöltelék” felfedezésére mutat.¹⁴ Clemenceau ugyan 1918-ban a béketárgyaláson azt bizonygatta: egyedül azt kívánja, „hogy szabad kezet kapjanak fekete csapatok felállítására, melyek az európai francia terület megvédésében segítenének, ha a későbbiekben Németország megtámadná Franciaországot”,¹⁵ végül mégsem védte meg a francia nemzetet a német támadástól, mint azt mi már sajnos tudhatjuk, pedig a vezérkar az ő tervét hajtotta végre; viszont halálos csapást mért a Francia Birodalom akkor még lehetségesnek tetsző kilátásaira.¹⁶ Ezzel a hiábavaló és elkeseredett nacionalizmussal összevetve a mandátumrendszerbe beleegyező brit imperialisták a nemzeti önrendelkezés oltalmazóinak tűntek. És ha „közvetett kormányzással” rögtön elkezdtek is kijátszani a mandátumrendszert, ez mégis olyan módszer, amely lehetővé teszi, hogy a tisztviselők „ne közvetlenül, hanem a törzsi és helyi hatalom közvetítésével” kormányozzanak valamely népet.¹⁷

A britek megpróbálták elkerülni a nemzetek birodalomépítő törekvésében rejlő veszélyes ellentmondást: a meghódított területek lakóinak kultúra, vallás és jog dolgában meghagyták a maguk hagyományait,

elkülönültek tőlük, és tartózkodtak a brit kultúra és törvénykezés terjesztésétől. De ez sem állta útját annak – bár valamelyest talán hátráltatta –, hogy az őslakosságban fel ne támadjon a nemzeti öntudat, és ne kezdjen önrendelkezést és függetlenséget követelni. Ráadásul rendkívüli mértékben felerősítette az új imperialista öntudatot, azt a meggyőződést, hogy az egyik ember felette áll a másiknak, hogy van „felsőbbrendű” és „alsőbbrendű fajta”. Ez pedig még elkeseredettebbé tette az alávetettek szabadságküzdelmét, és elfedte előlük a brit irányítás tagadhatatlan előnyeit. A tisztviselők elzárkózása miatt, „akik a bennszülöttek iránti őszinte tiszteletük, olykor egyenesen embertársi szeretetük ellenére sem hittek abban, hogy azok képesek vagy valaha is képesek lesznek felügyelet nélkül önmagukat irányítani”,¹⁸ ezek a „bennszülöttek” csak arra a következtetésre juthattak, hogy őket egyszer s mindenkorra kirekesztették és elkülönítették az emberiség többi részétől.

Az imperializmus nem birodalomszerzés és a terjeszkedés nem hódítás. A brit hódítók, a jó öreg „indiai törvényszegők” (Burke) nem sokban hasonlítottak a brit pénzexportőrökre vagy az indiai népeket kormányzó hivatalnokokra. Ha ez utóbbiak rendeletek kibocsátása helyett törvényeket hoztak volna, talán birodalomépítők lehettek volna. Csakhogy az az igazság, hogy az angol nemzetnek ez nem volt érdeke, és nemigen támogatta volna őket. Mivel ez volt a helyzet, az imperialista gondolkodású üzletembereket civil alkalmazottak követték, akik azt akarták, hogy „az afrikai maradjon afrikai”, bár akadt köztük egy-egy, aki még mindig – mint egyszer Harold Nicolson mondta: „ifjúkori ábrándokat”¹⁹ dédelgetve – segíteni akart az afrikaiaknak, hogy „jobb afrikaivá váljanak”,²⁰ akármit jelentsen is az. Semmiképpen sem voltak „hajlandók saját országuk közigazgatási és politikai rendszerét alkalmazni a fejletlen lakosság kormányzásában”,²¹ és a brit korona hatalmas birtokait összekapcsolni az angol nemzettel.

A tényleges gyarmati struktúrákkal szemben, ahol az anyaország intézményei különféle módokon beleágyazódnak a birodalomba, az imperializmusra az a jellemző, hogy a nemzeti intézmények nem kapcsolódnak össze a gyarmati kormányzással, bár ellenőrzést azért gyakorolhatnak felette. Erre a szétválasztásra igazából az önteltségnek és a tiszteletnek valami különös keveréke ad magyarázatot: a külföldön működő, az „alávetett népességgel” vagy „alsőbbrendűekkel” szembesülő új tisztviselők arcátlanúsága találkozott össze az otthoni, régi vágású államférfiak tisztelettudásával, akik úgy tartották, hogy egyetlen nemzetnek sincs joga idegenekre rákényszeríteni a saját törvényeit. A dolog természetéből egyenesen következik, hogy a pökhendiségből kormányzati eszköz vált, a tisztelet viszont, amely teljesen passzív maradt, nem kínált új lehetőséget az emberi együttélésre, legfeljebb keretek között tartotta a rendeletekkel irányító könyörtelen imperialista kormányzást. A nemzeti intézmények és politikusok üdvös mérséklő hatásának köszönhetjük, ha mindezek után és mindennek ellenére a nem európai népek mégis látták valami hasznát a nyugati uralomnak. De a gyarmati kormányzó szervek sosem szüntek meg tiltakozni a „tapasztalatlan többség”: a nemzet beavatkozása ellen, mondván, hogy az megpróbálja a „tapasztalt kisebbséget” – az imperialista tisztségviselőket – „az utánzás irányába”,²² magyarul: az otthoni szabadsággal és jogszerűséggel összhangban álló kormányzás felé tolni.

Az öncélú terjeszkedés a nemzetállamban alakult ki, amelyet minden más politikai alakulatnál erősebben határoztak meg az országhatárok és a lehetséges hódításokat szabályozó korlátok; s ez csak egy példa azokra az ok és okozat közti, látszatra képtelen összefüggésekre, amelyek a modern történelmet jellemzik. A modern történész szóhasználat zűrzavarossága csupán mellékterméke a hasonló összefüggéseknek. A régi birodalmakkal való összehasonlítással, terjeszkedés és hódítás összetévesztésével, a Nemzetközösség és a birodalom közötti különbségek elhanyagolásával (amelyet az imperializmus kora előtti történészek gyarmati település és birtok, gyarmat és kapcsolt rész vagy – valamivel később – gyarmatosítás és imperializmus különbségének mondtak),²³ egyszerűen a (brit) emberek és a (brit) pénz²⁴ kivitele közti különbség mellőzésével a történészek megpróbálták tompítani ama nyugtalanító tény életét, hogy a modern történelem jó néhány fontos eseménye úgy fest, mintha vakondtúrások vajúdtak volna s szültek volna hegyeket.

Annak láttán, hogy hogyan kutat új befektetési lehetőségek után néhány kapitalista ragadozó, meglovagolván a túl gazdagok nyereségvágyát s a túl szegények szerencsejátékos ösztöneit, a mai

történészek Róma és Nagy Sándor nagyságával akarják felruházni az imperializmust, olyan nagysággal, amely a jövő eseményeket emberileg elviselhetőbbé teszi. Ok és okozat abszurd összefüggéséről árulkodott az a híres és sajnálatosan igaz megjegyzés, hogy a Brit Birodalmat pillanatnyi szórakozottságból hozták létre; ez könnyörtelen módon vált nyilvánvalóvá, már a mi időnkben, amikor világháború kellett ahhoz, hogy Hitlertől meg lehessen szabadulni, ami éppen azért volt szégyenletes, mert komikus is volt. Valami hasonló mutatkozott meg a Dreyfus-ügyben is, amikor a nemzet legjobbjai kellettek egy olyan küzdelem végig viteléhez, amely abszurd összeesküvésnek indult és bohózatként végződött.

Az imperializmus nagysága csupán abban áll, hogy a nemzet elvesztette vele szemben a küzdelmet. Ennek a lagymatag szembenállásnak nem az volt a tragédiája, hogy az új imperialista üzletemberek sokakat megvásárolhattak a nemzeti képviselők közül; a vesztegetésnél is többet ártott, hogy a megvesztegethetetlenek elhitték: az imperializmus az egyetlen módja a világpolitikának. Mivel kikötőkre és rendelkezésre álló nyersanyagokra minden nemzetnek szüksége volt, azért ezek az emberek elhitték, hogy az annexió és a terjeszkedés javára válik a nemzetnek. Ők voltak az elsők azok sorában, akik nem voltak képesek felfogni, mennyire lényegbevágó a különbség a régi kereskedelmi telephelyek és kikötők kereskedelmi céllal való megalapítása és az új expanziós politika között. Hittek Cecil Rhodesnak, amikor az így beszélt: „ébredjenek rá, uraim, hogy nem élhetnek tovább, ha nincs a kezükben a világ ipara”, „az önök ipara a világ, és életük is a világ, nem Anglia”, következésképpen „foglalkozniuk kell a terjeszkedésnek és a világ megtartásának ezekkel a problémáival”²⁵ S így, anélkül hogy akarták volna, sőt nemegyszer anélkül, hogy tudomásuk lett volna róla, nemcsak hogy cinkosai lettek az imperialista politikának, de elsőként éppen őket kárhoztatták és pellengéreztek ki „imperializmusukért”. Ez történt Clemenceau-val, aki annyira aggódott a francia nemzet jövőjéért, hogy „imperialistává” vált, abban a reményben, hogy a gyarmati haderő megvédi majd a francia polgárokat az agresszorokkal szemben.

Minden gyarmattartó európai országban, Angliában éppúgy, mint Franciaországban, Belgiumban, Németországban vagy Hollandiában, élt a parlamentben és a szabad sajtóban megtestesült nemzeti öntudat, és ez sértette a gyarmati tisztviselőket. Angliában a parlament által ellenőrzött, londoni székhelyű gyarmati kormányzat és a gyarmati tisztviselők megkülönböztetésére ezt a befolyást „birodalmi (imperialis) tényezőnek” nevezték el, ezzel az imperializmusra ruházva éppen azt az érdemet és a maradék jogot, amelyet oly türelmetlenül igyekezett megszüntetni.²⁶ A „birodalmi tényező” politikailag abban az elgondolásban fejeződött ki, amely szerint az őslakosságot nem egyszerűen csak oltalmazzák, hanem bizonyos módon képviselik is a britek, a „birodalmi parlament”.²⁷ Itt az angolok nagyon közel kerültek a francia birodalomépítő kísérlethez, noha odáig sohasem jutottak, hogy tényleges képviseleti lehetőséget biztosítsanak az alávetetteknek. Mindazonáltal nyilvánvalóan azt remélték, hogy a nemzet mint egész felléphet az általa meghódítottak gyámolítójaként, és meg kell hagyni, az mindig megtett minden tőle telhetőt a legrosszabb elkerülésére.

A „birodalmi tényező” (vagy talán találóbbr néven a nemzeti tényező) képviselői és a gyarmati tisztviselők közötti viszály vörös fonálként húzódik végig a brit imperializmus történetén. Az a „könyörgés”, melyet Cromer intézett egyiptomi tisztsége idején, 1896-ban Lord Salisburyhez: „mentsen meg az angol minisztériumoktól”,²⁸ újra meg újra megismétlődött, s a jelen század húszas éveiben a szélsőséges imperialista párt már nyíltan szemére hányta a nemzetnek és mindennek, amit az jelképezett, India küszöbönálló elvesztését. Az imperialistákat mindig is mélyen sértette, hogy India kormányának „igazolnia kell létezését és politikáját az angliai közvélemény előtt”, s ez az ellenőrzés arra az időre már lehetetlenné tette olyasfajta „adminisztratív tömegmészárlások”²⁹ lefolytatását, amelyeket közvetlenül az első világháború befejezése után mint radikális pacifikáló eszközöket³⁰ máshol alkalmanként már kipróbáltak, holott azok csakugyan elejét tudták volna venni India függetlenedésének.

Hasonló háború folyt a nemzeti képviselők és az afrikai gyarmati tisztviselők között Németországban is. 1897-ben az őslakosok ellen elkövetett kegyetlenkedések miatt Carl Peterst elmozdították Német Dél-Afrikában viselt tisztségéből, és meg kellett válnia a kormányzólattól. Ugyanez történt Zimmerer

kormányzóval is. 1905-ben pedig a törzsfők először fordultak panaszaikkal a Reichstaghoz, aminek az lett az eredménye, hogy amikor a gyarmati tisztviselők börtönbe vetették őket, a német kormány közbelépett.³¹

Ugyanez áll a francia kormányzásra is. A párizsi kormány által kinevezett főkormányzók vagy erős nyomásnak voltak kitéve a francia gyarmatiak részéről, mint Algériában, vagy egyszerűen visszautasították az öslakosokkal való bánásmód reformjainak bevezetését, amelyeket állítólag a „kormány gyenge demokratikus elvei” ihlettek.³² Az imperialista tisztviselők mindenütt úgy érezték, hogy a nemzet beleszólása elviselhetetlenül terhes és fölébük kerekedik.

És az imperialistáknak tökéletesen igazuk volt. Jobban ismerték az alávetetteken uralkodó modern hatalom körülményeit, mint azok, akik egyfelől tiltakoztak a rendeletekkel való kormányzás és az önkényeskedő bürokrácia ellen, másfelől remélték, hogy birtokaik örökre megmaradnak, a nemzet nagyobb dicsőségére. Az imperialisták jobban tudták, mint a nacionalisták, hogy a nemzetállam nem képes a birodalomépítésre. Teljesen tisztában voltak azzal, hogy ha a nemzet terjeszkedik és más népeket hódít meg, s eközben a maga belső törvényét követi, akkor az a meghódítottak nemzeti tudatának felébredésével és a hódító vereségével végződik. A francia módszer tehát, amely mindig megpróbálta összekapcsolni a nemzeti törekvéseket a birodalomépítéssel, kevésbé volt hatásos, mint a briteké, akik ebben a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve nyíltan imperialista felfogást vallottak, igaz, a nemzeti demokratikus intézményeihez ragaszkodó anyaország szabta korlátok között.

II. A hatalom és a polgárság

Amit az imperialisták valójában akartak, az a politikai hatalom kiterjesztése volt, nemzetállami alapok nélkül. Az imperialista terjeszkedést egy különös fajta gazdasági válság indította el: a tőketultermelés és a „pénzfelesleg” megjelenése, amely a túlságos megtakarításokból származott, és a nemzeti határok között már nem talált jövedelmező befektetési lehetőségre. Először fordult elő, hogy nem a hatalom befektetése egyengette az utat a pénzbefektetés előtt, hanem a hatalom exportja indult engedelmesen a pénzexport után, mert a távoli országokba irányuló ellenőrizetlen befektetések azzal fenyegettek, hogy a társadalom széles rétegei válnak szerencsejátékosná, hogy termelési rendszerből pénzügyi spekulációk rendszerévé változik át az egész tőkés gazdaság, s a termelés hasznát a jutalékos haszon fogja felváltani. Az imperialista korszak előtti évtized, a múlt század hetvenes évei addig sohasem látott szélhámosságoknak, pénzügyi botrányoknak és tőzsdei házárdjátéknak lehettek tanúi.

Ennek az imperializmus előtti fejlődésnek az úttörői azok a zsidó pénzemberek voltak, akik vagyonukat a kapitalista rendszeren kívül szerezték, és a növekvő nemzetállamoknak a nemzetközileg szavatolt kölcsönök miatt volt rájuk szükségük.³³ Az adórendszer szilárd megalapozása után, amely megbízhatóbb állami bevételeket kínált, e csoportnak minden oka megvolt rá, hogy a teljes megsemmisüléstől tartson. Minthogy századokon át megbízásokból nyerték a jövedelmüket, természetesen ők voltak az elsők, akiket arra csábítottak és kértek fel, hogy működjenek közre a hazai piacon haszonnal be nem fektethető tőke elhelyezésében. A nemzetközi körökben mozgó zsidó bankárok csakugyan a lehető legalkalmasabbnak tűntek lényegileg nemzetközi üzleti műveletek lebonyolítására.³⁴ Mi több, kezdetben a kormányok – melyek segítsége így vagy úgy szükséges volt a távoli országokba irányuló befektetésekhez – maguk is inkább a jól ismert zsidó bankárokhoz fordultak, semmint nemzetközi pénzügyletekben még járatlan újoncokhoz, akik közt akadtak szép számmal kalandorok is.

Azután, hogy a bankárok megnyitották a tőke kivitel csatornáit a fölös vagyon előtt, amely a nemzeti termelés szűk keretei között tétlenségre volt kárhoztatva, rövidesen világossá vált, hogy a távol levő részvényesek nemigen vállalják a roppant mértékű nyereségeiknek megfelelő roppant mértékű kockázatot. E kockázattal szemben a jutalékból élő bankárok még az állam jó szándékú segítségével sem nyújthattak kellő biztosítékot; arra csak az állam anyagi ereje lehetett képes.

Mihelyt nyilvánvalóvá lett, hogy a pénzkivitel a kormányzati hatalom kivitelének kellene követnie, a bankárok helyzete általában is jócskán meggyengült, a zsidó bankároké meg különösen, és az imperialista üzleti ügyletek és vállalkozások vezetése fokozatosan a honi polgárság kezébe került át. Nagyon tanulságos e tekintetben Cecil Rhodes dél-afrikai pályafutása, aki teljesen kezdőként néhány év leforgása alatt kiszorította az első helyről a mindenható zsidó bankárokat. Németországban Bleichroeder 1885-ben még üzlettárs az Ostafrikanische Gesellschaft alapításában, de tizennégy évvel később, amikor Németország elkezdte építeni a bagdadi vasutat, már őt is, akárcsak Hirsch bárót, kiszorítják az imperialista vállalkozás jövődő óriásai, a Siemens és a Deutsche Bank. Hogy, hogy nem, a kormányok ódzkodása a zsidók tényleges hatalommal való felruházásától olyan jól összetalálkozott a zsidók attól való húzódozásával, hogy politikai következményekkel járó üzletekbe fogjanak, hogy a zsidó csoport nagy vagyona ellenére sem alakult ki semmiféle hatalmi harc a hazardírozás kezdeti szakasza után, és azután, hogy a jutaléküzletnek vége szakadt.

A különféle nemzeti kormányok gyanakvással tekintettek azokra az erősödőben levő irányzatokra, amelyek az üzletet politikai ügynek kívánták álcázni és nemzeti érdekeként feltüntetni egy viszonylag szűk csoport gazdasági érdekeit. De úgy látszott, hogy a hatalom kivitelén kívül csupán egyvalamit lehet tenni: tudatosan feláldozni a nemzeti vagyon tekintélyes részét. Csak a nemzeti erőszakszervek kiterjesztésével lehetett ésszerűvé tenni a külföldre irányuló befektetéseket, s visszatéríteni a nemzetgazdaság medrébe a tőkefelesleggel üzött gátlástalan üzleti vállalkozásokat, amelyek a megtakarításokkal való hazardírozásra csábítottak. S az állam kiterjesztette a hatalmát, mert a két lehetőség közül, hogy vagy többet veszít, mint amennyit egy állam gazdasága egyáltalán elviselhet, vagy többet nyer, mint amennyiről bárki saját lehetőségein belül álmodhatott, csak ez utóbbit választhatta.

A hatalom kivitelének az volt az első következménye, hogy az állami erőszakszervezetek, a rendőrség és a hadsereg, amelyek a nemzeti összefüggések rendszerén belül más nemzeti intézmények mellett és ellenőrzése alatt léteztek, elkülönültek ettől a rendszertől, és a nemzet képviselőivé léptek elő civilizálatlan vagy gyenge országokban. Itt, az elmaradott, iparosítatlan és politikai szervezeteket nélkülöző területeken, ahol az erőszaknak nagyobb tere volt, mint nyugati országokban, valóban a kapitalizmus úgynevezett törvényei alakíthatták a világot. A polgár üres vágya, hogy a pénz pénzt fialjon, ahogyan az ember embert nemz, csak lázalom maradt, amíg a pénznek végig kellett járnia a termelésbe való befektetés hosszú útját; a pénzt nem a pénz szülte, hanem az ember termelte, a javakkal együtt. Az új keletű boldog beteljesülésnek épp az volt a titka, hogy a gazdasági törvények már nem álltak útjába a birtokos osztályok kapzsiságának. A pénz végül is pénzt fialhatott, mert a hatalom, füttyülve mindenféle gazdasági és erkölcsi törvényre, megkaparinthatta a vagyont. A kivitt pénz csak akkor válthatta valóra tulajdonosainak terveit, amikor sikerült elérnie a hatalom kivitelét. Csak a korlátlan hatalom-összpontosítás eredménye lehetett a korlátlan tőkeösszpontosítás.

Az idegen országokbeli befektetések, a tőkekivitel, amely szükségintézkedésnek indult, a kivitt hatalom mögé bújva egykettőre tartós jellemzőjévé vált minden gazdasági rendszernek. Amint kiderült, hogy a nemzetállam egyik legfontosabb állandó feladata a hatalom kiterjesztése, a terjeszkedés imperialista felfogása – amely szerint a terjeszkedés nem átmeneti eszköz, hanem maga a cél – politikai gondolat alakját öltötte. Az erőszakszervezetek állami tisztségviselői nemsokára új osztályt alkottak a nemzetben, s jöllehet működési területük távol esett az anyaországtól, hathatós befolyásra tettek szert az otthoni államban. Mivel a pusztá erőszak hivatalnokai voltak, csak a hatalmi politika fogalmaiban tudtak gondolkozni. Ők voltak az elsők, akik osztályként, mindennapi tapasztalataikra támaszkodva kimondták, hogy minden politikai rendszer lényege a hatalom.

Ebben az imperialista politikai gondolkodásmódban nem az az újdonság, hogy uralkodó szerepet juttat az erőszaknak vagy hogy sarkalatos politikai realitásnak ismeri el a hatalmat. Az erőszak mindig is *ultima ratio* volt a politikai cselekvésben, és a hatalom mindig az államigazgatás és kormányzás megjelenési formája volt. De egyik sem volt korábban tudatos törekvése az államnak, sem végső célja bármely pontosan körvonalazott politikának. Hiszen a hatalom önmagában nem érhet el mást, csak még több hatalmat, s a hatalmat (és nem a

törvényt) kiszolgáló erőszak romboló elvvé válik, amelynek nincs addig nyugta, míg marad valami, amin még nem tett erőszakot.

Ez a minden későbbi erőpolitikát is terhelő ellentmondás olyan benyomást kelt – ha tartós folyamatban gondolkodunk –, hogy nincs is más célja és szándéka, mint saját maga. Akkor pedig a teljesítménypróba csakugyan értelmetlenné válik, és a hatalom úgy képzelhető el, mint a politikai cselekvés örökmozgó, önmagát tápláló hajtóműve, amely pontosan ráillik a mesebeli, végtelenül felhalmozódó pénzt nemző pénzre. A korlátlan terjeszkedés gondolata, amely már magában is képes valóra váltani a megálmodott korlátlan tőke-összpontosítást, s magával hozza a céltalan hatalom-összpontosítást, szinte lehetetlenné tette új államok létrejöttét, pedig az imperialista korszakig a hódítások mindig ezzel fejeződtek be. Ebből logikailag voltaképpen minden eleven közösség tönkretétele következik, a meghódítottaké éppúgy, mint a hazaiaké. Minden politikai struktúra, régi és új egyaránt, maga fejleszti ki azokat az erőket, amelyek útját állják folytonos átalakulásának és terjeszkedésének. Következésképpen minden államforma múltó akadálnak tetszik, ha a növekvő hatalom örök folyamának részeként fogjuk fel.

A korábbi korszakban, a mérsékelt imperializmus idején a szakadatlanul növekvő hatalom tisztségviselői nem is próbálták bekebelezni a meghódított területeket, és megőrizték a létező fejletlen politikai közösségeket, mint letűnt idők pusztá romjait; totalitárius utódaik viszont szétszórták és tönkretették az összes politikailag megállapodott struktúrát, a sajátjukat is, más népekéit is. A szintisza erőszakkivitel úrrá avatta a szolgálkat, de nem adta meg nekik az urak kiváltságát: hogy alkalomadtán valami újat hozzanak létre. Az erőszak hazai monopolisztikus összpontosítása és mértéktelen felhalmozása a szolgálkat a rombolás cselekvő részeseivé tette, míg végül a totalitárius terjeszkedés nemzet és emberpusztító erővé nem vált.

A hatalom, elszakadván attól a politikai közösségtől, amelyet szolgálnia kellett volna, a politikai cselekvés lényegévé, a politikai gondolkodás középpontjává vált. Kétségtelen, hogy erre a gazdaság adott okot. De hogy azon túl a hatalom legyen a politika kizárólagos tartalma és a terjeszkedés egyedüli törekvése, az aligha találhatott volna ilyen általános helyeslésre, ahogyan a nemzetállam ebből következő feloszlata is nagyobb ellenállásba ütközött volna, ha mindez nem lett volna tökéletes összhangban a gazdaságilag és szociálisan uralkodó osztályok rejtett óhajával és titkos meggyőződésével. A polgárság, amelyet a nemzetállam és saját politikai érdektelensége oly hosszú időn át kizárt a kormányzásból, az imperializmus révén politikai egyenjogúságot szerzett. Az imperializmus inkább a polgárság politikai hatalmának első szakasza, semmint a kapitalizmus utolsó szakasza. Köztudomású, mily kevésbé törekedtek a tulajdonos osztályok a kormányzásra, mennyire elégedettek voltak minden olyan államfajtaival, amelytől a tulajdonjogok védelmét remélhették. Ezeknek az osztályoknak a szemében az állam ugyanis csak jól szervezett rendőri erő volt. Ez a csalóka szerénység azonban azzal a különös következménnyel járt, hogy az egész polgári osztály kívül maradt az államtesten, a polgárok lényegileg és elsősorban magánszemélyek voltak, s csak azután az egyeduralkodó alattvalói vagy a köztársaság állampolgárai. E különállás s a főleg a vagyongyarapításban való érdekeltség nyomán kialakult viselkedésformák olyan szólásokban tükröződnek – „a siker mindent igazol”, „aki bírja, marja”, „a jog: alkalmazkodás” –, amelyek szükségképpen egy versenytársakból álló társadalom tapasztalataiból származtak.

Amikor az imperializmus korszakában az üzletemberek politikussá váltak és államférfivá kiáltattak ki, az államférfiakat pedig csak akkor vették komolyan, ha a sikeres üzletemberek nyelvét beszélték és „földrészekben gondolkodtak”, ez a magángyakorlat és módszer fokozatosan átalakult a közügyek intézésének szabályává és elvévé. Ennek az átértékelődési folyamatnak, amely a múlt század végén kezdődött és mindmáig tart, az a legjellemzőbb mozzanata, hogy a polgárság külpolitikai felfogását előbb a külpolitikára alkalmazza és csak lassan terjeszti ki a belpolitikára. Ennek folytán az érintett nemzetek alig vették észre, hogy a magánéletben eluralkodott nyughatatlanság, amely ellen az államnak mindig meg kellett védenie magát és minden polgárát is, fokról fokra a közvélemény által elismert politikai elvvé válik.

Lényeges dolog, hogy a hatalom mai hívei teljes egyetértésben vannak annak az egyetlen nagy gondolkodónak a filozófiájával, aki a magánérdekből kísérelte meg leszármaztatni a közjót, s a magánérdek

kedvéért kigondolt és körvonalazott egy Közösséget, amelynek alapja és végcélja a hatalom felhalmozása. Hobbes, mert róla van szó, csakugyan az egyetlen olyan nagy filozófus, akire a polgárság indokoltan és kizárólagosan jogot formálhat, még ha hosszú időn át nem ismerte is el tanait. Hobbes *Leviatán*-ja³⁵ fejti ki az egyetlen olyan politikai elméletet, amely szerint az állam nem valamiféle alaptörvényre – isteni törvényre, természeti jogra vagy társadalmi szerződésre – épül, amely meghatározza, hogy az egyéni érdekek jók-e vagy rosszak a közügyek szempontjából, hanem magukra az egyéni érdekekre, úgyhogy „az egyéni érdek ugyanaz, mint a köz érdeke”.³⁶

Nemigen akad olyan polgári erkölcsi minta, amelyet Hobbes nagyszerűségében felülmúlhatatlan logikája ne sejtett volna meg már jó előre. Majdnem tökéletes képet alkotott, nem az emberről, hanem a polgáremberről, olyan elemzést, amely háromszáz év alatt sem veszített érvényességéből, sem erejéből. „Az értelem ... semmi egyéb, mint számítás”, „szabad alany, szabad akarat ... szavak, értelem nélkül; mondhatni, képtelenség.” A gondolat, igazságérzet és szabad akarat nélküli – vagyis felelősségérzet nélküli – ember lényegében a társadalom egy funkciója, következésképpen „értéke és bece ... az ára alapján ítéltetik meg, mondhatni, annyira, amennyit hatalma használatáért adnának”. Ezt az árat a társadalom, „a többiek [kínálattól és kereslettől függő] értékbecslése” állapítja meg és értékeli mindig újra.

A hatalom Hobbes szerint felhalmazott befolyás, amelynek birtokában az egyén úgy rögzítheti az árakat és szabályozhatja a keresletet és kínálatot, hogy az neki előnyére váljék. Az egyén teljes elszigeteltségben latolgatja a maga előnyeit, mondhatni, egy abszolút kisebbség szemszögéből; aztán felismeri, hogy csak valamilyen többség segítségével követheti és érvényesítheti az érdekeit. Ha tehát az embert valóban semmi más nem vezeti, mint saját érdekei, akkor a hatalomvágy törvényszerűen az ember alapszenvedélye. Ez szabályozza az egyén és a társadalom viszonyát és minden egyéb törekvést, mert ebből ered a gazdagság, a tudás és a megbecsülés.

Hobbes hangsúlyozza, hogy az emberek egyenlők a hatalomért folyó harcban és a hatalomra való velük született képességben; és ez az egyenlőség abból következik, hogy a természettől elegendő erőt kaptak egymás megölésére. A gyengeséget ravaszsággal lehet ellensúlyozni. Az, hogy mindenki lehet gyilkos, egyformán bizonytalanságban tartja az embereket, s ebből adódik, hogy szükség van államra. Az állam *raison d'être*-je annak az egyénnek a biztonsáigénye, aki fenyegetve érzi magát embertársaitól.

Hobbes emberképében egyáltalán nem a valóságból táplálkozó borúlátás a leglényegesebb, mint azt mostanában dicséretképpen mondják. Mert ha igaz volna, hogy az ember olyan lény, amilyennek Hobbes bemutatja, akkor egyáltalán nem volna képes közösséget létrehozni. Hobbesnak igazából nem sikerült ezt a lényt határozottan beleilleszteni egy politikai közösségbe, s ez nem is állt szándékában. Hobbes Embere nem tartozik hűséggel országának, ha azt legyőzték, és ha történetesen elfogják, senki sem ítélteti el azért, hogy árulóvá válik. A Közösségen kívül élőknek (például a rabszolgáknak) nincs semmiféle kötelezettségük társaik iránt, annyi embert ölhetnek meg, amennyit csak tudnak; ellenben „senkinek sincs szabadsága a Közösség Pallosának ellent állnia egy másik ember védelmében, legyen az bűnös vagy ártatlan”, ami annyit jelent, hogy ember és ember között nincs sem szolidaritás, sem felelősség. Ami egybetartja őket, az valamiféle közös érdek, akár „főbenjáró vétek, amiért mindüknek halál jár”; ez esetben joguk van „szembeszállniuk a Közösség Pallosával”, hogy „összefogjanak, segítsék és védelmezzék egymást. ... Mert hiszen csupán az életüket védik.” Így Hobbes szerint a bármifajta közösségben való részvétel átmeneti és korlátozott jelenség, amely lényegileg nem változtat az egyén magányos és privát természetén (akinek „nem gyönyörűség, hanem éppen nagy szerencsétlenség közösségbe tartoznia, ahol nincs hatalma a többi megfélemlítésére”), és nem is teremt állandó kötést közte és embertársai között. Úgy tűnik, mintha ez az emberkép megghiúsítaná Hobbes célkitűzését: hogy alapot teremtsen a Közösségnek, s helyette inkább következetes viselkedésmintákat adna arra, hogyan lehet igazi közösségeket szétzúszni. Ez vezet a hobbesi Közösség lényegi és közismert ingatagságához, amelynek már az eszméjében benne van a szétbomlása – „ha egy háborúban, külsőben vagy belsőben az ellenség végső győzelmet arat, akkor a Közösség feloszlik, és minden embernek joga van magát megvédenie” –; s ez az ingatagság annál

szembetűnőbb, mivel Hobbes elsődleges és gyakran hangoztatott célja az, hogy a lehető legnagyobb biztonságot és kiegyensúlyozottságot teremtsen meg.

Súlyos igazságtalanság volna Hobbesszal és filozófusi méltóságával szemben ezt az emberképet úgy felfogni, mintha szerzője pszichológiai realizmusra vagy filozófiai igazságra törekedne. Az igazság az, hogy Hobbest nem érdekli sem egyik, sem másik, hanem egyedül és kizárólag a politikai szerkezet foglalkoztatja, és ezt az emberképet a *Leviatán* kívánalmai szerint rajzolta meg. Az érvelés és a meggyőzés kedvéért úgy mutatja be a maga politikai elgondolását, mintha az ember realista megismerésére alapozná, egy olyan lény megismerésére, aki „hatalmat s megint csak hatalmat kíván”, s ettől a megismeréstől jutna el egy olyan közösség felvázolásához, amely a legjobban illik ehhez a hataloméhes állathoz. A tényleges gondolatmenet, vagyis az egyetlen olyan gondolatsor, amelyben Hobbes emberfelfogása értelmet nyer és túllép az állítólagos emberi gonoszságról szóló nyilvánvaló közhelyeken, épp a fordított irányba halad.

Ez az új államkép az új, a tizenhetedik században feltűnő polgári társadalom hasznára született, az emberkép pedig egy olyan új embertípus vázlata, amely beleillene ebbe a társadalomba. A Község a hatalom s nem a jog átruházására épül. Kizárólagos jogosítványt szerez a gyilkolásra, s cserében feltételes szavatosságot kínál a legyilkoltatás ellen. A biztonságot a törvény szavatolja, amely közvetlenül az állam hatalmi monopóliumából származik (s nem az ember alkotja a jó és a rossz emberi megítélése alapján). És mert ez a törvény közvetlenül a kizárólagos hatalomból ered, abszolút szükségszerűségnek tetszik a neki alávetett ember szemében. Ami pedig az állam törvényét – vagyis a társadalom által felhalmozott s az állam által kisajátított hatalmat – illeti, az nem szól jóról vagy rosszról, hanem csakis a feltétlen engedelmességről, a polgári társadalom teljes alkalmazkodásáról.

A politikai jogoktól megfosztott egyénben, aki előtt a hivatalos élet és a közélet szükségszerűnek tetszik, új és növekvő érdeklődés támad magánélete és személyes sorsa iránt. Mivel kiszorult a minden állampolgárt érintő közügyek intézéséből, elveszti az őt megillető helyet a társadalomban, és elveszíti természetes kapcsolatát embertársaival. Magánéletét már csak másokéhoz mérve tudja megítélni, és embertársaihoz fűződő társadalmi kapcsolatai versengéssé változnak át. Ha egyszer a közügyeket a szükségszerűség köntösébe bújta állam szabályozza, a versenytársak társadalmi vagy közéleti pályafutása csak a szerencsétől függ. Az egyénekből álló társadalomban, ahol a természet mindenkit egyforma hatalmi képességekkel áldott meg, és az egyéneket az állam egyformán védi egymással szemben, csak a véletlen döntheti el, ki hogy boldogul.³⁷

A polgári mérce szerint a legszerencsétlenebbek és legsikertelenebbek maguktól kirekesztődnek a versenyből, vagyis a társadalom életéből. A jó szerencse azonossá válik a megbecsüléssel, a balszerencse a szégyennel. Az egyén a politikai jogokkal együtt társadalmi felelősségét is az államra ruházta át: nemcsak a bűnözők elleni védelmet várja el az államtól, hanem azt is, hogy az mentse fel őt a szegényekről való gondoskodás alól. A szegények és a bűnözők között eltűnik a különbség: ezek is, azok is kívül állnak a társadalmon. A sikerteleneket megfosztják attól a nimbusztól, amellyel a hagyományos civilizáció övezte fel őket; a szerencsétlenek nem számíthatnak többet a keresztényi könyörületességre.

Hobbes feloldozza a társadalomból kizártakat – a sikerteleneket, a szerencsétleneket, a bűnözőket – a társadalom és az állam iránti bármiféle kötelezettség alól, ha az állam nem visel rájuk gondot. Szabad folyást engedhetnek hatalomvágyuknak, és hasznát vehetik az ölés természettől kapott képességének, hogy visszaálljon a természetes egyenlőség, amelyet a társadalom is csak a célszerűség érdekében leplez el. Hobbes előre látta és jogosnak ítélte a társadalom számkivetettjeinek gyilkos bandákba szerveződését, mint a polgári erkölcsfilozófia természetes következményét.

Mivel a hatalom, lényegét tekintve, csupán eszköz valamilyen cél elérésére, az egyedül hatalomra épült községnek fel kell bomolnia a rend és a kiegyensúlyozottság nyugalmaiban; a teljes biztonság felfedi, hogy ez a vár ingoványra épült. A *status quó*t csak még több hatalom megszerzésével lehet fenntartani, a község csak tekintélyének állandó kiterjesztése, folyamatos hatalomfelhalmozás árán maradhat egyensúlyban. A Hobbes-féle Község ingadozó építmény, minduntalan kívülről kell új támaszokat szereznie, enélkül

hirtelen a magánérdekek céltalan és értelmetlen zűrzavarába omlana szét, amelyekből felépült. Hobbes a hatalomfelhalmozás szükségszerűségét beleépíti a természeti állam elméletébe, a mindenki mindenki elleni „szakadatlan háborújának körülményeibe”, ahol az egyes magukban álló államok megmaradnak egymás ellenfeleinek, ahogyan polgáraik álltak egymással szemben, mielőtt alávetették volna magukat a Közösség fennhatóságának.³⁸ Ez a mindig jelen levő háborús lehetőség ad esélyt a Közösségnek a fennmaradásra, mert lehetővé teszi az államnak, hogy más államok rovására növelje a hatalmát.

Hiba volna, ha rögtön készpénznek vennénk a nyilvánvaló összeegyeztethetlenséget az egyén biztonságának hobbesi kíváncsága és a Közösség törvényszerű ingatagsága között. Hobbes ezt is érvnek szánja: megpróbál valamifajta elemi biztonságérzetre apellálni, amelyről jól tudta, hogy a *Leviatán* egyedeiben csak akkor maradhat fenn, ha teljesen alávetik magukat a „valamennyiüket megfélemlítő” hatalomnak, vagyis csak mindent átjáró, nyomasztó félelemként élhetik át, s ez nem éppen a magát biztonságban tudó ember alapérzése. Amiből Hobbes valójában kiindul, az az ő páratlan tisztánlátása: a feltörekvő polgárság új társadalmi által létrehozott politikai szükségletek felismerése; e polgárságnak a véget nem érő tulajdon-felhalmozási folyamatba vetett hite már-már megsemmisített minden egyéni biztonságot. Hobbes a szükségszerű következtetéseket vonta le a társadalmi és gazdasági viselkedési módokból, amikor forradalmi változtatásokat javasolt a politikai építményben. Felvázolta az egyedül lehetséges államalakulatot, amely megfelelhessen az új osztály új szükségleteinek és érdekeinek. Valójában olyan ember képét alkotja meg, amilyenné válnia kell és ahogyan viselkednie kell annak, aki bele akar illeszkedni a majdani polgári társadalomba.

Hobbes következetesen úgy beszél a hatalomról, mint minden emberi és isteni dolog mozgatójáról (még Isten uralma sem abból származik, hogy „Teremtője az embernek, ... hanem az Ellenállhatatlan Hatalomból”), s ez abból az elméletileg támadhatatlan megállapításból ered, hogy a tulajdon soha véget nem érő felhalmozásának a hatalom véget nem érő felhalmozásán kell alapulnia. A hatalomra épülő közösség lényegből fakadó kiegyensúlyozatlanságának filozófiailag olyan történelemkép felel meg, amely szerint a történelem végtelen folyamat, s e folyamat, hogy összhangban maradjon a hatalom állandó növekedésével, kikerülhetetlenül magával sodorja az egyéneket, a népeket és végül az egész emberiséget. A tökefelhalmozás határtalan folyamata olyan „korlátlan hatalmú” politikai szerkezetet kíván, amely hatalmának állandó növelésével képes megvédeni a folytonosan szaporodó tulajdont. Az új osztály alapvető lendületét tekintve, teljesen igaz, hogy „nem tudhatja biztonságban mostani hatalmát és jólétét, ha nem szerez még többet”. E következtetés helytálló voltán mit sem változtat, hogy vagy háromszáz éven át nem volt sem olyan uralkodó, aki „ezt az elméleti igazságot gyakorlati haszonra fordította” volna, sem olyan, politikailag eléggé tudatos és gazdaságilag eléggé érett polgárság, amely nyíltan vállalhatta volna Hobbes hatalomfilozófiáját.

Ez a végtelen tökefelhalmozáshoz elengedhetetlen végtelen hatalomfelhalmozás nyomta rá a bélyegét a tizenkilencedik század végének „haladó” eszmeáramlatára, és előrevetítette az imperializmus feltűnését. Nem a korlátlan tulajdonnövelés lehetőségének naiv káprázata tette kikerülhetetlenné ezt a fejleményt, hanem az a felismerés, hogy egyedül a hatalomösszpontosítás szavatolhatja az úgynevezett gazdasági törvények stabilitását. A fejlődés tizennyolcadik századi fogalma, ahogyan azt a forradalom előtti Franciaországban értelmezték, a múlt bírálatát tekintette a jelen uralását és a jövő irányítását szolgáló eszköznek; ez a fejlődés az ember egyenjogúvá válásával érte el a csúcspontját. Ez a haladásfogalom azonban nemigen fért össze a polgári társadalom végtelen előrehaladásával, amely nemcsak hogy nem akarta az emberi szabadságot és önállóságot, de kész volt mindent és mindenkit feláldozni a történelem állítólag emberfeletti törvényeinek. „Ahol mi események láncolatát látjuk, ott [a történelem angyala] egyetlen katasztrófát lát... Időzne még... de vihar kél ... [mely] feltartóztathatatlanul üzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben égisz nő előtte a romhalmaz.”³⁹ Csak Marx álmában maradt fenn – igaz, utópikus – nyoma a tizennyolcadik századi felfogásnak: az osztály nélküli társadalom látomásában, amelynek, Joyce szavai szerint, fel kellett ráznia az emberiséget a történelem lidércálmából.

Az imperialista gondolkodású üzletember, akit sértettek a csillagok, mert nem tehetette rájuk a kezét, rájött arra, hogy a hatalom kedvéért szervezett hatalom további hatalmat szülne. Mikor a tőkefelhalmozódás elérkezett a maga természetes, nemzeti határaihoz, a polgárság felismerte, hogy csak a „terjeszkedés: minden” eszmerendszerével és az ennek megfelelő hatalomösszpontosítással lehet újra mozgásba hozni a régi gépezetet. Csakhogy abban a pillanatban, amikor úgy látszott, fel van fedezve az örök mozgás igazi elve, elillant a haladás ideológiájának sajátos derűlátó hangulata. Nem mintha bárki is kételkedni kezdett volna magának a folyamatnak a kikerülhetetlenségében, de sokak előtt világossá vált az, ami Cecil Rhodest meggyászta: hogy az emberi lét és a földteke korlátos volta súlyos akadály ennek a megállni és kiegyensúlyozódni képtelen folyamatnak az útjában, s csak pusztító katasztrófák származhatnak abból, ha majd eléri végső határait.

Az imperialista korszakban a hatalomfilozófia a kiválasztottak filozófiája lett, akik gyorsan felfedezték és mindjárt készek voltak elfogadni, hogy a hatalomvágy csak pusztítással csillapítható. Ez volt legfőbb oka nihilizmusuknak (a nihilizmus különösen szembetűnő volt a századforduló Franciaországában és e század húszas éveiben Németországban), amely a haladás babonáját a pusztulás éppoly közönséges babonájával váltotta fel, és éppoly hévvel prédikálta a szükségszerű megsemmisülést, mint a szükségszerű haladás megszállottjai a gazdasági törvények megkerülhetetlenségét. Három évszázad kellett, hogy Hobbesnak, a Siker nagy bálványozójának igaza legyen. Ez részben azért alakult így, mert a francia forradalomnak és e forradalom emberfelfogásának – az ember: törvényhozó és citoyen – majdnem sikerült meggátolnia a polgárságot abban, hogy teljesen kidolgozza a történelemtől mint szükségszerű fejlődésről vallott nézeteit. De folyománya a Közösségből levont forradalmi következtetéseknek, a nyugati hagyományok merész áthágásának is, amit Hobbes nem mulasztott el hangsúlyozni.

Veszedelemes kellemetlenkedő minden ember és minden gondolat, ha nem szolgálja a gépezetet és nem vág egybe annak végső és egyetlen céljával, a hatalom megteremtésével és felhalmozásával. Hobbes megítélése szerint a „rég görögök és rómaiak” könyvei éppoly „elfogultak”, mint a keresztény „summum bonum”, „ahogyan az ... a régi erkölcsbölcselek könyveiben áll”, vagy mint az a dogma is, hogy „bármit tesz az ember lelkiismerete ellenében, az bűn”, vagy hogy „a törvények az igaz és az igaztalan szabályozói”. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Hobbesban mély bizalmatlanság élt az egész nyugati politikai eszmei hagyomány iránt, hiszen, ne feledjük, nem kevesebbet akart, mint a zsarnokságot igazolni, amely sokszor felbukkant ugyan a Nyugat történetében, de sohasem tiszteltetett meg filozófiai megalapozással. Hogy a *Leviatán* igazából a zsarnokság szakadatlan uralkodásával egyenlő, azt Hobbes büszkén elismeri: „a zsarnokság szó nem jelent többet s kevesebbet, mint korlátlan uralmat ... ; azt gondolom, eltérni a Zsarnokság meggyőződéses gyűlöletét annyi, mint eltérni általában a Közösséget gyűlöletet...”

Mivel Hobbes filozófus volt, mára polgárság megjelenésekor észlelte az új osztálynak azokat a hagyományellenes vonásait, amelyek teljes kifejlődéséig még további háromszáz év kellett. *Leviatán*-ja nem meddő eszme-futtatás új politikai elvekről, vagy avulttá vált vizsgálata annak, hogyan kormányozza az értelem az emberek közösségét; szigorúan csak olyan „következtetések levonása”, amelyek abból adódnak, hogy a társadalomban feltűnt egy új osztály, és az lényegileg össze van kötve a tulajdonnal mint dinamikus, új tulajdont előállító eszközzel. A polgárságot világra hozó úgynevezett tőkefelhalmozás alapvetően megváltoztatta a tulajdon és a vagyon fogalmát: a tulajdont és a vagyont immár nem felhalmozás és szerzés eredményének tekintették, hanem ezek kezdetének; a vagyon átalakult a még vagyonosabbá válás végtelen folyamatává. A polgárságot csak felszínesen lehet birtokos osztálynak titulálni, mert ennek az osztálynak az lett a jellegzetessége, hogy bárki beletartozhatott, aki az életet az állandó vagyonosodás folyamatának fogta fel, a pénzt pedig szentnek és sérthetetlennek, amely semmi szín alatt sem tekinthető a fogyasztást megkönnyítő eszköznek.

De a tulajdon használatnak és fogyasztásnak van kitéve, következésképp egyre fogy is. A birtoklás legradikálisabb és egyedül biztonságos formája a pusztítás, mert csak az a miénk biztosan és örökre, amit elpusztítunk. Azok, akik tulajdonnal rendelkeznek, ha nem fogyasztás a céljuk, hanem a vagyont iparkodnak

növelni, folyton beleütköznek egy igen kellemetlen korlátba, abba a sajnálatos ténybe, hogy az ember halandó. A halál az igazi oka annak, hogy a tulajdon és a szerzés nem válhat valódi politikai elvvé. Az a társadalmi rendszer, amely lényegében a tulajdonra épül, nem haladhat másfelé, csak minden tulajdon végső megsemmisítése felé. A személyes élet végessége éppoly nagy kihívás a társadalom esetleges alapjául szolgáló tulajdon számára, mint amekkora a földgolyó végessége az állam alapjául szolgáló tulajdon számára. Ha az emberlét korlátolt voltán túllépve az összes személyes szükségletet és fogyasztási lehetőséget meghaladó, automatikus és folytonos vagyonnövelés a cél, az egyéni tulajdon közüggé válik, és kikerül a szigorúan vett magánélet keretei közül. A természetük szerint átmeneti, az ember véges élethosszától korlátozott magánérdekek így besurranhatnak a közügyek körébe, és megkaphatják a közügyektől azt a végtelen időtartamot, amelyre a folytonos felhalmozáshoz szükségük van. Ezzel olyasfajta társadalom jön létre, mint a méheké és a hangyáké, akiknél „a Közjó nem különbözik a magánostól, és mivel természettől fogva a maguk érdeke felé hajlanak, ezáltal megteremtik a köz hasznát”.

De mert az emberek nem méhek és nem hangyák, mindez tévképzet. A közélet felölti a magánérdekek teljességének látszatát, mintha ezek az érdekek új minőséget hoztak volna létre egyszerű összegződés útján. Minden úgynevezett szabadelvű politikai felfogásnak (vagyis a polgárság minden imperializmus előtti politikai fogalmának): a korlátlan versenynek, melyet titkon mégis egyensúlyban tart a versengő igyekezetek összegződése, a helyénvaló politikai erényként „megvilágosodott önérdék” követésének, az események pusztá egymásutániságában rejlő korlátlan fejlődésnek megvan az a közös sajátossága, hogy egyszerűen összeadják a magánéleteket és az egyéni viselkedésmódokat, majd úgy mutatják be az eredményt, mint a történelem, a közgazdaság vagy a politika törvényeit. A szabadelvű elgondolások azonban, bár kifejezték a polgárság ösztönös bizalmatlanságát és belső ellenérzéseit a közügyek iránt, csak ideig-óráig tartó egyezségként léteztek a nyugati műveltség régi mércéi és az új osztálynak a tulajdonba mint dinamikus, önmozgató elvbe vetett bizalma között. A régi minták oly mértékben engedtek az újnak, hogy a magától növekvő gazdagság lépett ténylegesen a politikai cselekvés helyébe.

Hobbes volt a polgárság igazi, bár egészében igazán soha meg nem értett filozófusa, mert felismerte, hogy a véghetetlennek felfogott vagyonszerzés csak a hatalom megragadásával biztosítható, mert a felhalmozás folyamata előbb-utóbb átszakít minden létező területi korlátot. Ő előre látta, hogy annak a társadalomnak, amely a határtalan szerzés útjára lép, gondoskodnia kell olyan erőteljes politikai szervezetről is, amely alkalmas az ennek megfelelő határtalan hatalomkifejtésre. Sőt felvázolta – pusztán a képzelet erejével – azokat a főbb lélektani vonásokat, amelyeknek birtokában az új embertípus képes beleilleszkedni ebbe a társadalomba és zsarnoki államába. Megjósolta, hogy ez az új embertípus elkerülhetetlenül bálványozni fogja a hatalmat, hogy legyen fogja a hiúságát, ha hataloméhes állatnak titulálják, bár ez a társadalom valójában arra kényszeríti, hogy lemondjon természet adta erejéről, erényeiről és fogyatékosságairól, szegény, kezes gyermekké teszi, akinek még felkelni sincs joga a zsarnokság ellen, aki, távol a hatalmi harcoktól, enged minden létező kormánzatnak, és még akkor sem moccan, ha legjobb barátja esik ártatlan áldozatául egy felfoghatatlan *raison d'état*-nak.

A tagjai összpontosított és kisajátított hatalmán nyugvó Közösség tehetetlenségre kárhoztatja az egyes embert, megfosztja természetes és emberi képességeitől. A hatalom-összpontosító gépezet fogaskerekévé alacsonyítja le őt, legfeljebb fennkölt gondolatokkal vigasztalhatja magát e gép vélt végső rendeltetését illetően, holott e gép eleve úgy van megalkotva, hogy pusztán a maga belső törvényét követve képes elnyelni a földgolyót.

Az emberi egyenlőségnek az „ölés egyenlő képességeként” való filozófiai értelmezése sejteni engedi e Közösség végső pusztító célját. Minden más nemzettel „állandó háborúságban, csaták határmezsgyéin, megerősített határok között, és körös-körül a szomszédoknak szegezett ágyúk” közepette élve, e Közösségnek nincs más vezérelve, mint „[önnön] érdekét követni”, és a gyengébb struktúrákat sorra be fogja kebelezni, míg el nem érkezik egy végső háborúhoz, „mely minden emberre kiterjed s Győzelmet hoz vagy Halált”.

A „Győzelemmel vagy Halállal” a *Leviatán* csakugyan áttörhet minden politikai korlátot, amely más népek létezéséből adódik, és a maga zsarnoksága alá hajthatja az egész világot. De amikor eljön a végső háború és minden ember sorsa eldől, akkor sem lesz béke a világon; a hatalom-összpontosító gépezetnek, amely nélkül nem lett volna lehetséges a folytonos terjeszkedés, további bekebelezni valóra van szüksége véget nem érő működéséhez. Ha a végső győzelmet kivívó Közösség nem léphet tovább a „bolygók birtokbavétele” felé, kénytelen lesz önmagát megsemmisíteni, hogy újra kezdhesse a hatalomnövelés végtelen folyamatát.

III. A csőcselék és a tőke szövetsége

Amikor az imperializmus a nyolcvanas években az Afrikáért folyó hajszával megjelent a politika porondján, az üzletemberek támogatták színre lépését, a hatalmon lévő kormányok hevesen ellenezték, s a művelt osztályok meglepően nagy csoportjai örömmel üdvözölték.⁴⁰ Az ő szemükben ez nem remélt szerencse volt, gyógyír minden rosszra, csodaszer minden konfliktus megoldására. És való igaz: bizonyos értelemben az imperializmus nem cáfolt rá ezekre a reményekre. Új életet lehelt azokba a politikai és társadalmi struktúrákba, amelyeket különben nyilvánvalóan veszélybe sodortak volna bizonyos új politikai és gazdasági erők, és más körülmények között, ha nem fonódtak volna össze az imperialista fejleményekkel, bizonyára nem lett volna szükség két világháborúra ahhoz, hogy kimúljanak.

A dolgok akkori állása szerint az imperializmus egy csapásra eltüntetett minden akadályt, csalékony biztonságérzetet keltett az egész háború előtti Európában, és a legérzékenyebbek kivételével az orránál fogva vezetett mindenkit. Péguy Franciaországban és Chesterton Angliában ösztönösen érezte, hogy az üres látszatok világában él, s mind közt az a legüresebb látszat, hogy ez a világ stabil. Pedig amíg meg nem indult a teljes bomlás, a nyilvánvalóan idejétmúlt politikai struktúrák csakugyan stabilak voltak, és mindennek fittyet hányó hosszú, csökönyös fennmaradásuk meghazudtolni látszott azokat, akik remegni érezték lábuk alatt a talajt. A találynak az imperializmus volt a megfejtése. Vajon miért hagyta az európai nemzetek közössége ezt a gonoszt odáig nőni, míg mindent el nem pusztított, a jót is, a rosszat is; erre a sorsdöntő kérdésre az a válasz, hogy minden kormány tisztán látta: országa titkon szétesőben van, az államot belső erők zúzták szét, és az ő idejük lejárt.

A terjeszkedés először elég ártalmatlannak, egyszerűen csak a tőketúltermelés levezetőjének látszott, sőt orvossággal is szolgált a baj ellen a tőkekivitellel.⁴¹ A tőkés termelés egyre hatalmasabb méretekben állította elő a javakat, rossz elosztáson alapuló szociális rendszerben, s ez a rossz elosztás a „túltakarékosságból” eredt, olyan tőkék felhalmozásából, amelyek tétlenségre voltak kárhoztatva a termelés és fogyasztás fennálló nemzeti keretei között. Ez a pénz voltaképpen fölösleges volt, senkinek sem volt rá szüksége, viszont egyre sokasodó „valakiknek” volt a birtokában. Az imperializmus korát megelőző évtizedekben az egymást követő válságok és visszaesések⁴² azt a gondolatot ültették el a tőkések fejébe, hogy termelésük egész gazdasági rendszere a keresleten és kínálaton nyugszik, és hogy ezeknek eztán a „tőkés társadalmon kívüli” helyekről kell származniuk.⁴³ Amíg még a tőkés rendszer nem vonta ellenőrzése alá a társadalom összes osztályát és azok termelőképességét, addig ez a kereslet és kínálat a nemzeten belülről jött. De amint a kapitalizmus áthatotta az egész gazdaságot és minden társadalmi réteg belekényszerült a tőkés termelési és fogyasztási rendszerbe, a tőkéseknek nyilvánvalóan dönteniük kellett: vagy hagyják, hogy a szemük láttára omoljék össze az egész rendszer, vagy új piacokat találnak, más szóval: új országokba hatolnak be, amelyekben még nincs kapitalizmus, s így gondoskodnak új, nem tőkés keresletről és kínálatról.

A hatvanas-hetvenes évek pangásában – s ez a pangás a kiindulópontja az imperializmus korának – az volt a döntő elem, hogy a polgárság emiatt kényszerült először felismerni: az eredendő bűnt, az egyszerű lopást, mely századokkal korábban lehetőséget adott az „eredeti tőkefelhalmozásra” (Marx) és kezdete lett minden további felhalmozásnak, újból el kell követni, nehogy leálljon a felhalmozás hajtóműve.⁴⁴ Ezzel a veszéllyel

szembesülve, amely nemcsak a polgárságot, hanem a nemzet egészét a termelés katasztrofális visszazuhanásával fenyegette, a tőkés termelők megértették, hogy termelési rendszerük formái és törvényei „kezdettől fogva az egész földkerekségre voltak méretezve”.⁴⁵

A hazai piac telítődésére, a nyersanyaghiányra és a fokozódó válságra előbb a tőkekivitel volt a válasz. A fölös gazdagság birtokosai először terjeszkedés és politikai ellenőrzés nélkül próbálkoztak külföldi befektetésekkel, s ebből a szédelgéseknek, pénzügyi botrányoknak és tőzsdei spekulációknak minden addigig fölülmúló tobzódása állt elő, ami annál is riasztóbb volt, mivel a külföldi befektetések jóval gyorsabban nőttek, mint a hazaiak.⁴⁶ A túlságos megtakarításból származó nagy pénz utat nyitott a kis pénz, a kisember munkájának eredménye előtt is. A hazai vállalkozások, hogy lépést tarthassanak a külföldi befektetések nagy hasznával, maguk is tisztességtelen módszerekhez folyamodtak, és egyre több embert bolondítottak el, akik busás hasznot remélve, az ablakon szórták ki a pénzüket. Ennek ma már klasszikus példája a Panama-botrány Franciaországban, a *Gründungsschwindel* Németországban és Ausztriában. A temérdek nyereség ígéréteiből temérdek veszteség származott. A kispénzüiek olyan sokat veszítettek és olyan rohamosan, hogy a fölös, nagy tőke birtokosai hamarosan egyedül találták magukat a színen, bizonyos értelemben a csatatéren. És mert nem tehették a társadalom egészét szerencsejátékosok gyülekezetévé, megint fölöslegessé váltak ők maguk is, kizárva a normális termelési folyamatból, ahová – némi kavargás után – csendben minden más osztály visszatért, ha valamelyest elszegényedve és megkeseredve is.⁴⁷

A pénzkivitel és a külföldi tőkebefektetés önmagában véve még nem imperializmus, és nem vezet szükségképpen politikai eszközül szolgáló terjeszkedéshez. Ameddig a fölös tőke birtokosai beérték „tulajdonuk nagy hányadának külföldi országban történő” befektetésével, ámbár törekvésük „ellene mondott a nacionalizmus régi hagyományainak”,⁴⁸ csak azt bizonyították be, mennyire eltávolodtak a nemzet testétől, amelyen addig egyébként is csak élösködtek. Csak akkor tértek vissza a nemzet életébe, amikor állami védelmet kértek befektetéseiknek (a csalásokkal tarkított kezdeti szakasz felnyitotta a szemüket: rájöttek, hogy a politikát fel lehet használni a szerencsejáték kockázata ellenében). Ez a kérdés pedig összhangban állt a polgári társadalom kialakult hagyományaival, amelyek szerint a politikai intézmények egyes-egyedül az egyéni tulajdon védelmére valók.⁴⁹ Csupán az új tulajdonosi osztály megjelenésének és az ipari forradalomnak a szerencsés egybeesése tette a polgárságot termelővé és a termelés serkentőjévé. Ameddig betöltötte ezt a sarkalatos szerepét a modern társadalomban – amely lényegileg termelők közössége –, addig tulajdonának fontos funkciója volt a nemzet egészére nézve. A fölös tőke tulajdonosai alkották az első olyan csoportot a polgárságon belül, amely profitszerzésre tört tényleges társadalmi funkció híján – még a kizsákmányoló termelőtő szerepét sem vállalva –, következésképpen őket semmiféle erőhatalom nem óvhatta meg az emberek haragjától.

A terjeszkedés ilyenformán nemcsak a fölös tőkének volt menedék. Ennél is fontosabb, hogy megóvta e tőke tulajdonosait attól a vészjósló kilátástól, hogy megmaradnak fölöslegesnek és élősdinek. Megvédte a polgárságot a rossz elosztás következményeitől, és új életet lehel a polgári tulajdon fogalmába, olyan időben, amikor nemzeti keretek között a vagyont már nem lehetett hatékonyan kamatoztatni a termelésben, s így az összeütközésbe került a társadalom mint egész termeléseszményével.

A tőkés termelésnek volt egy másik, a fölös tőkénél régebbi mellékterméke: az emberi hulladék; ezt a gazdasági növekedés szakaszait követő válságok rendszeresen eltávolították a termelő társadalomból. A tartósan tétlenné vált emberek éppoly fölöslegesek voltak a közösségnek, mint a fölös tőke tulajdonosai. A tizenkilencedik században ismerték fel, hogy ezek az emberek tényleges veszélyt jelentenek a társadalomra nézve, és külföldre küldésük segített benépesíteni Kanada és Ausztrália tartományait s az Egyesült Államokat is. Az imperialista kor azzal az újdonsággal szolgál, hogy ez a két fölös erő, a fölösleges tőke és a fölösleges munkaerő karba öltve, együtt hagyja el az országot. A gazdagság és a népesség csökkenésével szemben az egyedüli lehetőségnek a terjeszkedés, a kormányzati hatalom kivitele látszott, és minden olyan terület bekebelezése, ahol vagyont vagy munkát fektettek be az ország polgárai. Úgy tetszett: az imperializmus és a végtelen terjeszkedés imperialista fogalma tartós ellenszere a tartós bajnak.⁵⁰

Furcsa fintora a sorsnak, hogy az első ország, ahol a fölös vagyon összefogott a fölösleges emberekkel, maga is egyre fölöslegesebbé vált. Dél-Afrikát a század elején birtokukba vették a britek, hogy biztosítsák maguknak a tengeri utat Indiához. Ám a Szezei-csatorna megnyitásával és Egyiptom ezt követő adminisztratív meghódításával jócskán csökkent a Jöreménység fokán kiépített, régi kereskedelmi állomás fontossága. A britek minden valószínűség szerint kimentek volna Afrikából, ahogy minden európai nemzet tette, valahányszor megszűntek Indiában birtokai vagy kereskedelmi érdekeltségei.

Van valami sajátságos ironia és szimbolikus értelem abban, ahogyan Dél-Afrika váratlanul „az imperializmus melegágyává”⁵¹ lépett elő, mégpedig az, hogy éppen akkor vált hirtelen vonzóvá, amikor elvesztette minden valószínűségi birodalmi értékét: a hetvenes években gyémántlelőhelyeket fedeztek fel területén, a nyolcvanas években pedig aranyat. Az újszülött „profitot, bármi áron” óhaj előbb ugyanazt az utat követte, mint a régi szerencsevadászat. Aranyásók, kalandorok és a nagyvárosok söpredéke vándorolt ki a fekete földrészre, no és persze tőke, a fejlett ipari országokból. Ettől fogva az óriási tőkefelhalmozásból támadt csöcselék elkísérte nemzójét azokra a felfedező utakra, amelyeken nem fedeztek fel egyebet, mint új befektetési lehetőségeket. Egyedül a fölösleges vagyon birtokosai vehették hasznát a világ négy sarkából összeverődött fölösleges embereknek. Együtt alapították meg az első élősdiparadicsomot, amelynek az arany volt az éltető eleme. Az imperializmus, a fölösleges pénz és a fölösleges emberek előállítója, a legfölöslegesebb és legképtelenebb javak előállításával kezdte meg döbbenetes pályafutását.

Mégis kérdés, vajon a terjeszkedés panaceája ugyanekkora erővel csábította volna-e a nem imperialistákat, ha csak azoknak a fölösleges erőknél kínálta volna fel kockázatos megoldásait, amelyek amúgy is kívül estek a nemzet egyetemes testén. Írásos dokumentumok tanúsítják, hogy minden parlamenti párt bűnrészes volt az imperialista programoknak. A Brit Munkáspárt története e tekintetben szinte folyamatos igazolása Cecil Rhodes korai jóslatának: „A munkások azt tapasztalják, hogy az amerikaiak ugyan nagyon kedvelik őket és most éppen a legtestvéribb érzésekkel viseltetnek irántuk, mégis elzárják előlük a maguk javait. A munkások azt tapasztalják, hogy ugyanezt teszi Oroszország, Franciaország és Németország is, és látják, hogy ha nem vigyáznak, egyáltalán nem marad helyük kereskedni a világban. És így a munkások imperialistává lettek, és nyomukban az lett a Liberális Párt is.”⁵² Németországban a liberálisok (s nem a Konzervatív Párt) volt a tényleges előremozdítója a nevezetes haditengerészeti politikának, amely nagyban hozzájárult az első világháború kirobbanásához.⁵³ A Szocialista Párt ingadozott az imperialista haditengerészeti politika tévőleges támogatása (1906 után rendszeresen szavazott meg pénzalapokat a német haditengerészet létrehozására) és a külpolitikai kérdések teljes figyelmen kívül hagyása között. Sem a *Lumpenproletariat*-ra utaló időnkénti figyelmeztetések, sem a munkásság egyes rétegeinek az imperialista asztalról aláhulló morzsákkal való megvesztegetése nem ad kielégítő magyarázatot arra a kérdésre, vajon miért vonzották annyira az imperialista programok a párt közembereit. Marxista szóhasználatnál élve, ez az új jelenség: a csöcselék és a tőke szövetsége annyira természetellenes és annyira ellentmond az osztályharc tanának, hogy teljesen elvonja a figyelmet az imperialista törekvések tényleges veszélyeiről: az emberiség felosztásáról uralkodó és szolgafajokra, magasabb és alacsonyabb rendűekre, színes bőrűekre és fehérekre, holott ezek a próbálkozások mind egy cél felé mutatnak, s ez a cél: a nép egységesítése a csöcselékre alapozva. A szocialisták önelégültségét és a proletariátusba mint olyanba vetett hitüket még az sem zavarta meg, hogy az első világháború kitörésekor csődöt mondott a nemzetközi szolidaritás. Még akkor is az imperializmus gazdasági törvényeit vizsgálták, amikor az imperialisták már rég nem engedelmeskedtek azoknak a törvényeknek, amikor a tengeren túli országokban e törvényeket már rég feláldozták a „birodalmi tényező” vagy a „faji tényező” oltárán, amikor magas pénzügyi körökben már csak néhány öregúr hitt a profitráta elidegeníthetetlen előjogaiban.

Más és mélyebben fekvő okok magyarázzák, miért volt olyan furcsán erőtlen a közellenállás az imperializmussal szemben, miért voltak jó néhányszor következetlenek a liberális államférfiak, miért lettek nyilvánvalóan szöszegők, amiért aztán gyakran megalkuvónak vagy megvesztegetettnek bélyegezték őket. Sem megalkuvás, sem megvesztegetés nem bírhat egy Gladstone-hoz fogható embert arra, hogy a

miniszterelnöki posztra kerülve, megszegje a Liberális Párt elnökeként tett korábbi ígérését: azt ugyanis, hogy ki fog vonulni Egyiptomból. Ezek az emberek a köznéppel együtt azt vallották, félig tudatosan és kimondatlanul, hogy az állam maga annyira mélyen tagolódott szét osztályokra, és az osztályharc már annyira általános jellemzője a modern politikai életnek, hogy veszélyben forog a nemzetet egybetartó erő is. A terjeszkedés megint csak életmentő megoldásnak tetszett, olyannak, ami közös érdeke lehet a nemzet egészének, s ez volt a fő oka annak, hogy az imperialisták „a hazafiság élősdijeivé”⁵⁴ válhattak.

Ezek a remények persze részben még a régi ártalmas gyakorlatból eredtek: a belső ellentéteket külföldi kalandokkal kell „gyógyítani”. Csakhogy jól érzékelhető a különbség. A kalandok természetüknél fogva nem korlátlanok, sem térben, sem időben; olykor ugyan az ellentétek fölé kerekedhetnek, de a tapasztalat szerint többnyire kudarccal végződnek és még tovább élezik az ellentéteket. Az imperialista terjeszkedés azonban kezdettől fogva örök megoldásnak tűnt, mert a terjeszkedés korlátatlannak tetszett. Emellett az imperializmus nem volt a szó közönséges értelmében vett kaland, mert nem nacionalista jelszavakra épült, hanem annál erősebb alapra: gazdasági érdekekre. Abban az ellentétes érdekek feszítette társadalomban, ahol a közjót az egyéni érdekek összegével azonosították, az így felfogott terjeszkedés úgy jelent meg, mint a nemzet egészének egyedül lehetséges, közös érdeke. S mert a tulajdonnal és hatalommal bíró osztályok mindenkit meggyőztek, hogy a gazdasági érdek és a tulajdonszerzés szenvedélye szilárd alapot teremt az államnak, még a nem imperialista államférfiak is könnyen be-hódoltak, amint a közös gazdasági érdek feltűnt a láthatáron.

Ezek tehát azok az okok, amelyek miatt a nacionalizmus olyannyira az imperializmus felé tartott, a két elv belső antagonizmusa ellenére is. Minél inkább az idegenek beolvasztásának pártján álltak az erre alkalmatlan nemzetek (hiszen ez ellentmondott tulajdon államuk alkotmányának), annál inkább hajlottak az erőszakos elnyomásra. A nacionalizmus és az imperializmus között elméletben mélységes szakadék tátong, de ez a gyakorlatban áthidalható törzsi nacionalizmussal és nyílt rasszizmussal, ami meg is történt. Az imperialisták kezdettől fogva és mindenütt önnön „pártok-fölöttiségüket” hirdették, és azzal kérkedtek, hogy csakis ők lépnek fel a nemzetnek mint egésznek a nevében. Ez különösen igaz a tengeren túli birtokokkal egyáltalán nem vagy csak alig rendelkező közép- és kelet-európai országokra; azokban otthon köttetett meg a szövetség a csőcselék és a tőke között, és a szövetségesek ott még inkább elítélték (és sokkal kíméletlenebbül támadták) a nemzeti intézményeket és az összes nacionalista pártot.⁵⁶

Holott mindenütt szembeszökő volt az imperialista politikusok megvető közömbössége a hazai ügyek iránt, kivált Angliában. A „pártok feletti pártoknak”, amilyen a *Primrose League* is volt, nem volt nagy súlyuk, de az imperializmusnak így is sikerült elérnie, hogy a kétpárti rendszer „elsőpadsori” rendszerré korcsosuljon, ami a parlamenti „ellenzék erejének meggyengüléséhez” vezetett, és „a kabinet hatalmának megnövekedéséhez az alsóházzal szemben”.⁵⁷ Ezt persze szintén pártküzdelmeken és szűkebb érdekeken felül álló politikával érték el, olyan emberek révén, akik saját állításuk szerint a nemzet egészének szószólói voltak. Ez a nyelvezet éppen azokat volt hivatva félrevezetni, akikben még megvolt a politikai idealizmus egy szikrája. Az egység harsány követelése kísértetiesen emlékeztetett a csatakiáltásra, amely mindig háborúba vitte a népet: mégsem ismerte fel senki az egységben mint egyetemes és állandó eszközben az egyetemes és állandó háború csíráját.

A kormányhivatalnokok tevékenyebben vállaltak részt abban, hogy az imperializmus nacionalista színezetet öltön, mint bármely más csoport, és az övék a fő felelősség azért, hogy az imperializmus összekeveredett a nacionalizmussal. A nemzetállamok a közigazgatásra épültek és a közigazgatástól függtek, és ezt a közigazgatást olyan állandó tisztviselői kar szolgáltatta, amely osztályérdektől és kormányváltásoktól függetlenül látta el feladatát. Szakmai becsületüket és önértéküket – különösen Angliában és Németországban – abból eredeztették, hogy a nemzet egészét szolgálják. Ők voltak az egyetlen társadalmi csoport, melynek közvetlen érdeke fűződött annak a sarkalatos kíváncsúnak a fenntartásához, hogy az állam független legyen osztályoktól és érdekcsoportoktól. Hogy a nemzetállam hatalma maga is nagyban függ tisztviselőinek gazdasági függetlenségétől és politikai semlegességétől, az manapság már nyilvánvaló: a nemzetek hanyatlása mindig az állandó közigazgatás lezüllesztésével vette kezdetét, és annak a

meggyőződésnek az elharapózásával, hogy a tisztviselők nem az államot szolgálják, hanem a birtokos osztályokat. A század végére a tulajdonos osztályok akkora túlsúlyra jutottak, hogy szinte már nevetségessé vált, ha egy állami alkalmazott továbbra is igyekezett fenntartani a nemzet szolgálatának látszatát. Az osztályokra tagozódás kívül rekesztette őket a társadalom szerkezetén, és saját érdekszövetség létrehozására kényszerítette őket. A gyarmati közszolgálatban működőket nem érintette az állam tényleges széthullása. Távoli országok idegen lakosait irányítva sokkal inkább pályázhattak a nemzetet hősiesen szolgálók címére, „akik szolgálatukkal dicsővé tették a brit nemzetet”,⁵⁸ mint ha otthon maradtak volna. A gyarmatok nem voltak már pusztán „az alsóbb néposztályokat gyámolító hatalmas segélyrendszer”, amint azt James Mill még megállapíthatta, hanem egyenesen a brit nacionalizmus gerincévé váltak. E nacionalizmus szerint a brit csakis a brit érdekek szolgálatának egyetlen lehetséges módja a távoli országok fölötti uralom és az idegen népek kormányzása volt. A közigazgatás szentül hitte, hogy „valamely nemzet sajátos szelleme sehol sem nyilvánul meg világosabban, mint abban a rendszerben, ahogyan az alávetett fajokkal bánik”.⁵⁹

Az igazság az, hogy Anglia, Németország vagy Franciaország polgára csakis hazájától távol lehetett egyszerűen angol, német vagy francia. A maga országában annyira belebonyolódott a különféle gazdasági érdekekbe vagy társadalmi hovatartozásokba, hogy több köze volt egy osztályabélihez, ha az külföldi volt is, mint bármely más osztálybeli honfitársához. A terjeszkedés új életet lehelt a nacionalizmusba, következésképp a nemzeti politika eszközének minősült. Az új gyarmati társaságok és az imperialista szövetségek tagjai úgy érezték, „távol állnak a pártkülzelmektől”, s minél messzebbre jutottak az anyaországtól, annál inkább hitték, hogy „egyedül nemzeti célokat képviselnek”.⁶⁰ Ez mutatja, milyen kétségbeejtő helyzetben voltak az európai nemzetek az imperializmus előtt, mennyire törekennyé váltak intézményeik, mennyire idejétműltnak bizonyult társadalmi rendszerük az ember növekvő termelőképességével összevetve. A rendszer fenntartásának eszközei azonban ugyancsak kétségbe ejtők voltak, az orvosság ártalmasabb, mint maga a baj, mint a végén kiderült; mi több, nem is használt a baj ellen.

A tőke és csőcselék szövetsége minden következetes imperialista politika megteremtésének az alapja. Egyes országokban, különösen Nagy-Britanniában, ez az újfajta egyezség a nagyon gazdagok és a nagyon szegények között csak a tengeren túli területekre korlátozódott, és később sem terjedt a domíniumokon túl. A brit politika úgynevezett képmutatása az angol államférfiak józan ítélőképességéből fakadt, akik éles határvonalat húztak a gyarmati módszerek és a hazai politika közé, s ezzel sikerült elkerülniük, hogy az imperializmus félelmetes bumerángxént visszaüssön az anyaországra. Más országokban, főleg Németországban és Ausztriában a szövetség otthon éreztette hatását, pánmozgalmak alakjában, s kisebb mértékben Franciaországban is, az úgynevezett gyarmati politikában. Ezeknek a „mozgalmaknak”, mondhatni, az egész nemzet „imperializálása” volt a céljuk (nem csupán a „fölösleges” részé), a belső és a külső politika olyasfajta egyesítése, amely külföldi területek kifosztására és idegen népek szakadatlan lealacsonyítására irányul.

Hogy a csőcselék előbbre jutott a tőkés társadalom szervezetében, az viszonylag korán szemet szűrt; növekedését gondosan figyeli és aggodalommal említi a tizenkilencedik század minden nagy történésze. A történelmi borúlátás lényegében ebből a tényezőből származik, Burckhardtól egészen Spenglerig. De a történészeket sajnos túlságosan is lekötötte maga a jelenség, és ezért nem figyeltek fel arra, hogy a csőcselék nem azonosítható a növekvőben lévő ipari munkássággal, még kevésbé a nép egészével, hanem az osztályok hitványaiból verbuválódik. Ez az összetétel azt a látszatot keltette, hogy a csőcselék és annak képviselői megszüntették az osztálykülönbségeket, hogy az osztályokra bomlott nemzeten kívül állók együttese maga a nép (a *Volksgemeinschaft*, ahogy a náciak mondanák), nem pedig annak elferdülése és torzképe. A borúlátó történészek felmérték ennek az új társadalmi rétegnek a lényegi felelőtlenségét, és jó előre pontosan látták, hogy a demokrácia zsarnokságba fordulhat át, hogy a zsarnokok a csőcselékből emelkedhetnek ki és a csőcselékhez folyamodhatnak támogatásért. Elsiklottak viszont afelett, hogy a csőcselék nemcsak az alja, hanem a mellékterméke is a tőkés társadalomnak, mégpedig közvetlen mellékterméke, következésképp soha

nem választható el teljesen tőle. Ezért nem vették észre aztán a felső tízezer egyre növekvő csodálatát az alvilág iránt, holott a tisztelet vörös fonálként húzódik végig a tizenkilencedik századon, nem figyeltek fel arra, hogy e felsőbb osztályok állandóan, lépésről lépésre hátrálnak minden erkölcsi meggondolás elől, és egyre nagyobb megértést mutatnak utódaik anarchista cinizmusa iránt. A századfordulón a Dreyfus-ügy világosan megmutatta: Franciaországban annyira összefonódott a társadalom legalja és legteteje, hogy a Dreyfus-ellenes „hősök” közül bajos lett volna bárkit is teljes pontossággal ide vagy oda sorolni.

Ez a rokon érület, apa és fiú összefogása, amely Balzac regényeiben talál klasszikus kifejezésére, megelőzőtt minden gyakorlati gazdasági, politikai és társadalmi meggondolást, és előcsalta az újfajta nyugati emberből azokat az alapvető lélektani jellegzetességeket, amelyeket Hobbes már háromszáz évvel előbb felvázolt. Igaz viszont, hogy ez főként abból a belátásból fakadt, amelyhez a polgárság az imperializmust megelőző válságok és depressziók idején jutott, ezért mutatkozott a felső tízezer végül is késznek elfogadni az erkölcsi modellnek azokat a forradalmi változásait, amelyeket először Hobbes „realizmusa”, most pedig a csöcselék és annak vezérei újólag kínáltak. Egymagában az a tény, hogy az „eredeti tőkefelhalmozás” „eredendő bűne” további bűnöket tett szükségessé a rendszer működtetésére, sokkal hatékonyabban készítette a polgárságot a nyugati hagyományok megtagadására, mint akár ez osztály filozófusa, akár társadalmának legalja. S végezetül arra indította a német polgárságot, hogy levesse az álszenteskedés álarcát, nyíltan beismerje kapcsolatát a csöcselékkal, és nyíltan hozzájuk forduljon tulajdonosi érdekeinek védelmében.

Sokatmondó tény, hogy ez éppen Németországban történt meg. Angliában és Hollandiában viszonylag békésen zajlott le a polgárság fejlődése, ezekben az országokban a polgárság századokon át biztonságban és félelem nélkül élhetett. Franciaországi felemelkedését egy nagy népi forradalom szakította félbe, amelynek következményeként nem élvezhette zavartalanul fölényét. Németországban pedig, ahol a polgárság igazán csak a tizenkilencedik században indult fejlődésnek, megjelenése egybeesett a forradalmi munkásmozgalom kibontakozásával, amelynek majdnem olyan régi hagyományai voltak, mint magának a polgárságnak. Magától értetődően minél kevésbé érzi magát biztonságban a polgári osztály a maga országában, annál könnyebben hajlik rá, hogy levesse a képmutatás nehéz terhét. Franciaországban hamarabb derült fény arra, hogy a felső tízezer a csöcselékhez hajlik, mint Németországban, de ez a vonzalom egyformán erős volt itt is, ott is. Franciaország azonban, forradalmi hagyományai és viszonylag csekély iparosodottsága folytán, aránylag kis létszámú csöcseléket termelt ki, így polgársága a határokon túl volt kénytelen segítséget keresni, és Hitler Németországával kötött szövetséget.

Bármilyen természetű lett legyen is a polgárság hosszú történeti fejlődése a különböző európai országokban, a csöcselék politikai elvei, ahogyan azok az imperialista ideológiákban és totalitárius mozgalmakban megnyilatkoznak, meglepően közeli rokonságot mutatnak a polgári társadalom politikai beállítottságával, feltéve, hogy az leveti a képmutatást és nem tesz engedményeket a keresztény hagyománynak. Ami nemrég is még oly vonzóvá tette a csöcselék szellemiekben nihilista álláspontját a polgárság szemében, az egy olyan elvvel való kapcsolat, amely jóval távolabbra nyúlik, mint a csöcselék tényleges létrejötte.

Más szóval, az össze nem illő ok- és okozatnak, mely az imperializmus születését jellemzi, megvannak a maga okai. Az adott alkalom – a túlságos felhalmozásból fakadt fölös vagyon, mely rászorul a csöcselék segítségére, hogy biztonságra és jövedelmező befektetésre tegyen általa szert – olyan erőt hozott működésbe, amely mindig is jelen volt a polgári társadalom alapstruktúrájában, csak elfedték a nemes hagyományok, és elleplezte a szent képmutatás, La Rochefoucauld szavával: a bűn tisztelgése az erény előtt. De mindaddig nem is lehetett teljesen elvtelen politikát üzni, amíg meg nem jelentek a színen elvektől tökéletesen mentes emberek, és pedig oly nagy számban, hogy az állam és a társadalom már nem vehette gondjaiba őket. Az a tény, hogy ezt a csöcseléket csakis az imperialista politikusok voltak képesek felhasználni és csakis a fajelmélet tudta fellelkesíteni, azt a látszatot keltette, mintha egyedül az imperializmus volna képes megoldani a modern idők súlyos belső, társadalmi és gazdasági nehézségeit.

Igaz, Hobbes filozófiája csíráját sem tartalmazza a modern fajelméleteknek, pedig azok nemcsak a csöcselékhez hozták lázba, de totalitárius alakjukban nagyon is világosan körvonalazzák azokat a szervezeti formákat, amelyek révén az emberiség végigviheti a hatalom- és tőke-összpontosítás végtelen folyamatát, egészen a logikai végpontig, az önmegsemmisítésig. Ám Hobbes mégis megpendít egy politikai eszmét, amely nélkülözhetetlen alapja minden fajelméletnek: az emberiség eszméjének – a nemzetközi jog egyetlen szabályozó elvének – teljes elvetését. Azzal a feltevésével, hogy a külpolitika szükségképpen az emberi szerződésen kívül áll, és a mindenki harca mindenki ellen, a „természetes állapot” e törvényszerű velejárója foglalkoztatja, Hobbes a lehető legjobb elméleti megalapozását adja azoknak a naturalista eszmerendszereknek, amelyek szerint a nemzetek törzsek, maga a természet választotta el őket egymástól, nincs közöttük semmiféle kapcsolat, nincs tudomásuk az emberiség összetartozásáról, és általában kizárólag az önfenntartás ösztöne mozgatja őket, mint az állatvilágot is. Ha az emberiség elve, amelynek legmeggyőzőbb jelképe az emberiség közös eredete, nem érvényes, akkor mi sem természetesebb, mint azt mondani, hogy a barna, sárga vagy fekete fajok a majmoknak nem attól a fajától származnak, mint a fehér, és a természettől elrendelten az a sorsuk, hogy háborúzzanak egymással, míg el nem tűnnek a föld színéről.

Ha mégis igaznak bizonyulna, hogy be vagyunk zárva a Hobbes-féle végtelen hatalomfelhalmozás folyamatába, akkor a csöcselék szerveződése elkerülhetetlenül a nemzetek fájja változásának alakját kell hogy felöltse; a felhalmozó társadalom körülményei között ugyanis nincs jelen más összekötő kapocs az egyének között, hiszen a hatalom-összpontosítás és terjeszkedés folyamatában az egyének elvesztik minden természetes kapcsolatukat embertársaikkal.

A rasszizmus valóban a nyugati világ- sőt akár az emberi civilizáció – végzetévé lehet. Amikor az oroszok szlávok lettek, a franciák átvették a *force noire* parancsnokának szerepét, amikor az angolok „fehér emberré” váltak, vagy amint egy végzetes varázsszóra minden német árjává változott, ez a változás önmagában a nyugati ember hanyatlásának a jele. Mert mondjanak bármit is a tisztelt tudósok, a faj a politika síkján nem kezdete, hanem vége az emberiségnek, nem eredete a népeknek, hanem hanyatlásuk, nem természetes születése az embernek, hanem természetellenes halála.

AZ ÖTÖDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. J. A. Hobson, *Imperialism* (London, 1905, 1938), 19. oldal: „Jóllehet a kényelem kedvéért az 1870-es évre teszik a tudatos imperialista politika kezdetét, ki fog derülni, hogy ez a fejlődés csak a nyolcvanas évek közepén ... 1884-ben jutott el az igazi kibontakozásig.”

2. S. Gertrude Millin, *Rhodes* (London, 1933), 138. oldal.

3. Ezeket a számokat Carlton J. H. Hayestől, *A Generation of Materialism* (New York, 1941) című munka 237. oldaláról idézzük, és az 1871 és 1900 közötti időszakra vonatkoznak. Lásd még Hobson, id. mű, 19. oldal: „Tizenöt év alatt vagy három egész háromnegyed millió négyzetmérföld került a Brit Birodalomhoz, egymillió négyzetmérföld tizennégymillió lakosával a németekhez, három és fél millió négyzetmérföld és az azon élő harminchétmillió ember a franciákhoz.”

4. Lásd Ernst Hasse, *Deutsche Weltpolitik, Flugschriften des Alldeutschen Verbandes*, 5. (1897), 1. oldal.

5. Ernest Renan *Qu'est-ce qu'une nation?* című klasszikus esszéjében (Párizs, 1882) „a valódi egyetértést, az együtt élni vágyást, az oszthatatlan örökség méltóképpen való megtartásának akaratát” hangsúlyozza olyan fő elemekként, amelyek úgy tartják össze egy nép egyedeit, hogy azok nemzetet alkossanak. Az angol idézet a *The Poetry of the Celtic Races, and other Studies* (London, 1896) címen megjelent kötetből való.

6. Hobson, id. mű.

7. Harold Nicolson Curzon: *The Last Phase 1919-1925* (Boston–New York, 1934) című munkájában az egyiptomi brit politikát tárgyalva nagyon jó leírását adja annak a rossz lelkiismeretnek, mely abból a meggyőződésből ered, hogy minden politikai szervezetnek egyetértés az alapja: „Egyiptomban való

jelenlétünkre változatlanul nem a hódítás igazolható joga vagy az erő volt az indok, hanem az egyiptomiak egyetértésébe mint alapelembe vetett hitünk. Ez az alapelem 1919-ben már semmiféle megfogható alakban nem volt jelen. Az 1919. márciusi egyiptomi lázadás drámai erővel vonta kétségbe.”

8. Lord Salisbury találta így mondani, Gladstone első önkormányzati törvényjavaslatának bukásán örvendezve. A konzervatívok kormányzásának húsz éve (1885-1905) alatt – s az időben ez imperialista kormányzat volt – az angol-ír konfliktus nemcsak hogy nem oldódott fel, de még élesebbé vált. Lásd még Gilbert K. Chesterton *The Crimes of England* című művében az 57. és az azután következő oldalakat.

9. Mindmáig talány, miért nem sikerült a nemzeti fejlődés kezdeti szakaszában a Tudoroknak Írországot Nagy-Britannia részévé tenni, úgy, ahogy a Valois-k bekebeleztek Bretagne-t és Burgundiát Franciaországba. Lehetséges persze, hogy az ez irányú folyamat kíméletlenül megszakadt a Cromwell-kormányzattal, amely csupán szétosztandó hadizsákmánynak tekintette Írországot. A Cromwell-féle forradalom után, amely akárhogy s mint, legalább olyan sarkalatos szerepet játszott a brit nemzet kialakulásában, mint a francia forradalom a franciákéban, az Egyesült Királyság az érettségnek arra a fokára lépett, ahol a nemzetállam már elvesztette azt a beolvasztó és egyesítő erőt, amellyel a kezdeti időkben bírt. Ami ezután jött, az egy kényuralom hosszú és szomorú története, amely „nem arra szolgált, hogy az emberek csendesén éljenek, hanem hogy csendesén haljanak meg” (Chesterton, id. mű, 60. oldal).

Az ír kérdés történeti tárgyalásáról – az utóbbi fejleményeket is beleértve – lásd Nicolas Mansergh kiváló, tárgyilagos tanulmányát: *Britain and Ireland* (a Longman's Pamphlets on the British Commonwealth című kötetben [London. 1942]).

10. Nagyon jellemző J. A. Froude következő megjegyzése, amelyet röviddel az imperialista korszak kezdete előtt tett: „Mondjuk ki már egyszer, hogy a Kanadába vagy a Fokföldre, vagy Ausztráliába, vagy Új-Zélandba kivándorolt angol nem veszti el nemzetiségét, hogy ugyanúgy angol földön él, mintha Devonshire-ben vagy Yorkshire-ben volna, és angol marad, míg áll az angol birodalom; és ha annak az összegnek a negyedét, amelyet a balaklavai mocsarakba öltünk, arra fordítottuk volna, hogy kétmillió emberünket elküldjük és kitelepítsük ezekre a gyarmatokra, az jobban fokozta volna országunk igazi szilárdságát, mint valamennyi háborúnk Agineourtól Waterlooig.” Az idézet Robert Livingstone Schuyler *The Fall of the Old Colonial System* (New York, 1945) című könyvének 280-281. oldaláról való.

11. Jan Disselboom, a kitűnő dél-afrikai író nagyon nyíltan fejezte ki a nemzetközösségi emberek álláspontját ebben a kérdésben: „Nagy-Britannia csupán partner az üzletben ... minden ugyanattól a szoros rokonságot tartó klántól ered. A birodalomnak olyan fajoktól lakott részei, amelyekre ez nem volt érvényes, sohasem voltak részesei az érdekközösségnek. Azok a túlerőben levő partner magántulajdona voltak ... Létezhet fehér uralom vagy indiai domínium, de nem létezhet együtt a kettő.” (A. Carhill *The Lost Dominion* [1924] című kötetéből idéztük.)

12. Ernest Baker, *Ideas and Ideals of the English Empire* (Cambridge, 1941), 4. oldal.

Lásd továbbá a francia birodalom alapításáról tett igen jó bevezető észrevételeket a *The French Colonial Empire* című munkában (az Information Department Papers 25. számában; kiadta a Royal Institute of International Affairs [London, 1941]), a 9. és az utána következő oldalakon: „A cél a gyarmati népek beolvasztása a francia nemzetbe, vagy ahol – kezdetlegesebb közösségekben – ez nem lehetséges, ott a »csatlakoztatásuk« a cél, tehát hogy a la France métropole és la France d'outre-mer közötti különbség egyre inkább pusztán földrajzi és ne alapvető különbséggé váljék.”

13. Lásd Gabriel Hanotaux, „Le Général Mangin” a *Revue des Deux Mondes* 27. kötetében (1925).

14. W. P. Crozier, „France and her »Black Empire«, a *New Republic* 1924. január 23-i számában.

15. David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference* (New Haven, 1939), I., a 362. és az utána jövő oldalak.

16. Azután, hogy Napóleon bukását követően a holland gyarmatok visszakérültek a jócskán elszegényedett anyaországhoz, Hollandia is megkísérelte a tengeren túli birtokok nemzeti érdek vezérelte durva kizsákmányolását Holland Kelet-Indiában. A kötelező földműveléssel az őslakosságot a hollandiai

kormányzat hasznára rabszolgáskorba taszították. Multatulinak a múlt század hatvanas éveiben megjelent Max Havelaar-ja az otthoni kormányzatot vette célba, nem a gyarmati hatóságokat. (Lásd de Kat Angelino, Colonial Policy, II. kötet, The Dutch East Indies [Chicago, 1931], 45. oldal.).

Ezzel a rendszerrel gyorsan felhagytak, és Holland India egy időre kivívta az „összes gyarmatosító nemzet csodálatát” (Sir Hesketh Bell, Uganda, Észak-Nigéria stb. korábbi kormányzója, Foreign Colonial Administration in the Far East [1928], I. rész). A holland módszer sokban hasonlított a franciához: európai státust adott az arra érdemes őslakosoknak, európai iskolarendszert vezetett be, és a fokozatos beolvasztás egyéb eszközeit. Ugyanarra is jutottak, mint a franciák: az alávetettek között erős függetlenségi mozgalom indult meg.

A jelen tanulmányban nem foglalkozunk a holland és a belga imperializmussal. A hollandok imperializmusa furcsa és változékony keveréke a francia és angol módszernek, a belga pedig nem a belga nemzet, sőt nem is a belga polgárság terjeszkedése, hanem személyesen belga királyé, aki nem állt semmilyen kormányzat ellenőrzése alatt és független volt minden intézménytől. A holland és a belga változat nem tipikus formája az imperializmusnak. A hollandok a nyolcvanas években nem is terjeszkedtek, csak megszilárdították és korszerűsítették régi birtokaikat. A Belga Kongóban elkövetett példátlan kegyetlenségeket pedig méltánytalanság volna például venni arra, ami a tengeren túli birtokokon általában történt.

17. Ernest Baker, id. mű, 69. oldal.

18. Selwyn James. South of the Congo (New York, 1943), 326. oldal.

19. Ezekről az ifjonti eszményekről és a brit imperializmusban játszott szerepükről lásd a VII. fejezetet. Hogy hogyan fejlődtek ki és csiszolódtak tovább. azt Rudyard Kipling Stalkv and Company-ja írja le.

20. Ernest Barker, id. mű, 150. oldal.

21. Lord Cromer, „The Government of Subject Races”, az Edinburgh Review 1908. januári számában.

22. Uo.

23. J. A. Hobson volt az első kutató, aki az imperializmus kifejezést használta a „birodalom” és a „nemzetközösség” világos megkülönböztetésére. A lényegi különbség azonban régóta ismeretes volt. A „gyarmati szabadság” eszméjét, amelyet minden liberális brit politikus hirdetett az amerikai forradalom után, csak annyiban tartották érvényesnek, amennyiben a gyarmat „britekből állt ... vagy brit lakosságtól származó olyan keverékből, amely kockázatmentessé tette az irányító intézmények bevezetését”. Lásd Robert Livingstone Sehuyler, id. mű, 236. és az azutáni oldalak.

A tizenkilencedik századi Brit Birodalom tengeren túli birtokainak három típusát kell megkülönböztetnünk: az Ausztráliához és egyéb birtokokhoz hasonló telepeket vagy gyarmati településeket, vagy gyarmatokat; az Indiához hasonló kereskedelmi telepeket és birtokokat; és azokat a Jóreménység fokához hasonló tengerészeti és katonai állomásokat, melyek az előbbiek miatt létesültek. Mindezen birtokok kormányzata és politikai jelentősége változáson ment át az imperialista korszakban.

24. Ernest Barker, id. mű.

25. Millin, id. mű, 175. oldal.

26. Ez a téves elnevezés alighanem a dél-afrikai brit uralom történetéből ered, azokból az időkből, amikor a helyi kormányzók, Cecil Rhodes és Jameson a londoni „Birodalmi Kormányt” - jórészt annak szándékai ellenére - belekeverték a búrok elleni háborúba. „Igazából Rhodes vagy még inkább Jameson volt egyeduralkodó egy Angliánál háromszor nagyobb területen, amelyet »a főbiztos kelletlen hozzájárulására vagy udvarias rosszallására való várakozás nélkül« irányíthattak”; a főbiztos annak a birodalmi kormányzatnak volt a képviselője, amely „csak a formális ellenőrzés jogát tartotta fenn magának”. (Reginal Ivan Lovell, The Struggle for South Africa, 1875-1899 [New York, 1934], 194. oldal.) S hogy mi történt azokon a területeken, amelyeken a brit kormány az igazságszolgáltatást az ott lakó európaiakra hagyta, akiket nem korlátoztak a nemzetállam hagyományos és intézményes megkötései, az legjobban a függetlenné vált

Dél-afrikai Unió történelméből látható, attól fogva, hogy a „Birodalmi Kormányoknak” már nem volt joga beavatkozni.

27. E tekintetben érdekes lehet az 1908 májusában az alsóházban Charles Dilke és a gyarmatügyi miniszter között lefolyt vita. Dilke arra hívta fel a figyelmet, hogy veszélyes lenne önkormányzatok kezébe adni a korona gyarmatait, mert így a fehér ültetvényesek uralmuk alá hajtánák színes bőrű munkásaikat. Erre azt a választ kapta, hogy az őslakosságnak is vannak képviselői a brit alsóházban. Lásd G. Zoepfl, „Kolonien und Kolonialpolitik”, a Handwörterbuch der Staatswissenschaften-ben.

28. Lawrence J. Zetland, Lord Cromer (1923), 224. oldal.

29. A. Carhill, The Lost Dominion (1924), 41-42. és 93. oldal.

30. Egy ilyen Közel-Keleten történt „pacifikálásról” T. E. Lawrence beszámolót küld az Observer-nek, „Frane, Britain and the Arabs” című cikkében (1920): „Előbb arab siker, s a brit segédcsoportok büntetőexpedíciót indítanak ellenük. Megküzdnek ... a célpontjukért, amelyet közben tűzérés, repülőgépek vagy ágyúnaszádok bombáznak. Végül talán leég egy falu, és a körzetet pacifikáltuk. Különös, hogy ilyen esetekben nem használunk mérges gázt. A házak bombázása kontár módja az asszonyok és gyerekek elintézésének. Gáztámadással az egész vétkes terület lakosságát meg lehet semmisíteni, és ez mint kormányzati módszer semmivel sem lenne erkölcslenebb a mostani rendszernél.” Lásd Lawrence leveleit: Letters, szerk. David Garnett (New York, 1939), 311. és az azutáni oldalak.

31. 1910-ben viszont a gyarmatügyi miniszternek, B. Dernburgnak kellett leköszönnie, mert a bennszülötteket védve magára haragította a gyarmati ültetvényeseket. Lásd Mary E. Townsend, Rise and Fall of Germany's Colonial Empire (New York, 1930), és P. Leutwein, Kämpfe um Afrika (Lübeck, 1936).

32. Léon Cayla, volt madagaszkári kormányzó, Pétain barátja szerint.

33. Erre és a következőkre nézve lásd a II. fejezetet.

34. Érdekes, hogy az imperialista fejlemények korai megfigyelői mind erősen hangsúlyozzák ezt a zsidó vonatkozást, a későbbi irodalom viszont alig tulajdonít neki szerepet. Különösen említésre méltó e tekintetben J. A. Hobson véleményének alakulása, akinek igen megbízhatók a megfigyelései és őszinték az elemzései. E tárgyban írott első dolgozatában („Capitalism and Imperialism in South Africa”; Contemporary Review [1901] ezt mondja: „(A bankárok) legtöbbször zsidó volt, mert a zsidók a par excellence nemzetközi pénzemberek, és bár angolul beszélnek, legtöbbször a kontinensről származik. ... Pénzért mentek oda (Transvaalba), és akik korán jöttek és a legtöbbet szerezték, szokás szerint eltűntek onnét, és csak gazdasági karmaikat hagyták zsákmányuk tetemében. A Randba csimpaszkodtak ... ahogyan készek voltak a földgolyó bármely más sarkára rátelepedni ... Elsősorban pénzügyi spekulánsok, akik nyereségüket nem a termelés igazi eredményeiből, akár mások termeléséből merítik, hanem társaságok alapításából, előmozdításából és azok pénzügyleteiből.” Későbbi, Imperialism címmel írt munkájában viszont már nem is tesz említést a zsidókról; időközben tisztázódott, hogy hatásuk és szerepük csupán időleges és meglehetősen elenyésző volt.

A zsidó pénzemberek dél-afrikai szerepéről lásd a VII. fejezetet.

35. Ha nem jelöljük meg külön a forrást, a következő idézetek mind a Leviatánból valók.

36. Ez az azonosítás találkozik azzal a totalitárius nagyzsolással, hogy sikerült megszüntetni az egyéni érdekek és közérdek ellentmondásait, s ez eléggé sokatmondó (lásd a XII. fejezetet). Nem szabad azonban elsiklanunk afölött, hogy Hobbes mindenekelőtt a magánérdeket kívánta megvédeni, amikor azt állította: a magánérdekek, ha helyesen értelmezzük, az államnak is érdekei; a totalitárius kormányzati rendszerek megépp fordítva, nem léteznek nyilvánítják a magánérdeket.

37. Hogy a véletlen emelkedjék az egész élet meghatározójává, az a tizenkilencedik században vált uralkodó gondolattá. Ezzel új irodalmi műfaj: a regény jött létre, s a dráma lehanyatlott. Hiszen a dráma értelmét veszítette egy cselekvés nélküli világban, a regény ellenben emberek sorsával foglalkozhatott, akik a szükségszerűség áldozatai vagy a szerencse kegyeltjei voltak. Balzac bemutatta az új műfaj egész skáláját, és még az emberi szenvedélyeket is úgy jelenítette meg, mint az ember sorsát, amelyben nincs sem erény, sem bűn, sem értelem, sem szabad akarat. Csak az emberi dolgok teljes körét értelmező és újraértelmező, teljesen

kiforrott regény volt képes új ígét hirdetni, az ember belefeledkezését saját sorsába, amely oly nagy szerepet játszott a tizenkilencedik század értelmiségének körében. Ezzel a belefeledkezéssel próbált meg határvonalat húzni a művész és az értelmiségi önmaga és a nyárspolgár között, megóvni magát a jó és balszerencse embertelenségétől, és ki is fejlesztette a modern érzékenység minden adományát: a szenvedést, a megértést, az előírt szerep eljátszását, amelyekre oly kétségbeesett szüksége van az emberi méltóságnak, amely megkívánta az embertől, hogy ha más nem lehet, legyen legalább önkéntes áldozat.

38. A világkormányról szóló, napjainkban népszerű szabadelvű elgondolás, mint a politikai hatalom minden más szabadelvű felfogása is, arra a képzetre épül, hogy az egyének alávetik magukat egy központi hatalomnak, mely „mindannyiuknál erősebb”, csak most a nemzetek foglalják el az egyének helyét. A világkormány az igazi politika meghaladására és kiküszöbölésére való, vagyis annak megszüntetésére, hogy a népek önerejük teljes birtokában vergődjenek zöld ágra egymással.

39. Walter Benjamin, „Über den Begriff der Geschichte”, Institut für Sozialforschung, New York, 1942, géppel sokszorosítva. Az imperialisták tökéletesen tisztában voltak fejlődésfogalmuk következményeivel. Az indiai köztisztviselői karból való és A. Carhill álnéven író igen jellegzetes szerző mondta: „Sajnálkoznunk kell mindazokon, akiket legázol a fejlődés diadalszekere” (id. mű, 209. oldal).

40. „A hivatalok kínálják az erőszakos külpolitika legtisztább és legtermészetesebb támaszát; a birodalom terjeszkedése kedvezően hat az arisztokráciára és az értelmiségi osztályokra, mert új meg új és egyre nagyobb körben kínál fiaiknak megbecsült és jól fizető foglalkozást (J. A. Hobson, „Capitalism and Imperialism in South Africa”, id. mű). „Politikai hovatartozástól függetlenül, személyes anyagi érdekeket félretéve ... legfőképpen a hazafias professzorok és közírók »támogatták« a hetvenes és a korai nyolcvanas évek kifelé irányuló imperialista törekvéseit” (Hayes, id. mű, 220. oldal).

41. Erre és a következőkre nézve lásd J. A. Hobson Imperialism című munkáját; ő már 1905-ben pontosan elemezte a gazdasági mozgatóerőket és indítékokat, és az imperializmus néhány politikai következményét is. Amikor 1938-ban újra megjelentették a könyvet, Hobson a változatlan szöveghez írt előszavában joggal tarthatta könyvét a legjobb bizonyítéknak arra, hogy „a mai ... fő veszélyek és zavarok fejletlenül, de észlelhetően mind jelen voltak a világban már egy nemzedékkel korábban is ... „

42. Hayes említést tesz (id. mű) a hatvanas évek Angliáját és a hetvenes évek szárazföldi Európáját sújtó válságok és az imperializmus közötti nyilvánvaló kapcsolatról, de csak egy lábjegyzet erejéig (a 219. oldalon); Schuyler is szól róla (id. mű), s ő úgy hiszi, hogy „a kivándorlás iránti igény felélédeése fontos tényező volt az imperialista lendület kezdetén”, és hogy ezt az igényt „a brit kereskedelem és iparban” a hatvanas évek vége felé beütött „komoly pangás” váltotta ki (280. oldal). Schuyler kitér „a viktoriánus kor középső szakaszának” erős „birodalomellenes felfogására” is. Sajnos nem tesz különbséget a nemzetközösség és a tulajdonképpeni birodalom között, pedig az imperializmus előtti anyag tárgyalása kézenfekvővé teszi a kettő szétválasztását.

43. Rosa Luxemburg, Die Akkumulation des Kapitals, Berlin, 1923, 273. oldal.

44. Rudolf Hilferding (Das Finanzkapital [Bécs, 1910], 401. oldal) azt mondja - a következmények elemzése nélkül -, hogy az imperializmus „hirtelen ismét visszanyúl a tőke eredeti felhalmozásának módszereihez”.

45. Rosa Luxemburg így ír az imperializmus politikai szerkezetéről szóló ragyogó áttekintésében (id. mű, 303. és az utána következő oldalak, valamint a 368. oldal és az utána következők): „a tőkefelhalmozás mint történelmi folyamat minden vonatkozásában nem tőkés rétegekre és formákra van utalva”, úgyhogy „az imperializmus a tőkefelhalmozás folyamatának politikai megnyilvánulása, a nem tőkés világkörnyezet el nem foglalt maradványaiért folytatott konkurenciaharcban”. A kapitalizmusnak a nem tőkés világgal való lényegi függésére épül az imperializmus összes többi vonása, melyeket a túlságos megtakarítás és helytelen elosztás (Hobson, id. mű), a túltermelés és az abból fakadó, új piacok iránti kereslet (Lenin, Imperializmus, a kapitalizmus legfelsőbb foka [1917], a nyersanyag-utánpótlás szükségessége (Hayes, id. mű), vagy a nemzeti profitráta kiegyensúlyozását célzó tőke kivitel (Hilferding, id. mű) eredményeként lehet megmagyarázni.

46. Hilferding szerint (lásd az id. mű 409. oldalán a lábjegyzetet) 1865-től 1898-ig a külföldi befektetésekből származó brit bevétel kilencszeresére nőtt, a nemzeti jövedelem viszont csupán a kétszeresére. Hilferding hasonló, de talán kevésbé meredek növekedést tesz fel a német és francia külföldi befektetéseknél is.

47. Franciaországról lásd George Laehapelle, *Les Finances de la Troisième République* (Párizs, 1937), valamint D. W. Brogan, *The Development of Modern France* (New York, 1941). Németországról lásd az érdekes korabeli bizonyítékokat, például Max Wirth, *Geschichte der Handelskrisen* (1873), 15. fejezet, és A. Schaeffle, „Der grosse »Boersenkrach« des Jahres 1873”, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (1874), Band 30.

48. J. A. Hobson...*Capitalism and Imperialism*”. id. mű.

49. Lásd Hilferding. id. mű, 406. oldal: „Ezért követelnek harcányan erős államhatalmat az idegen országokban érdekelt tőkések ... A kivitt tőke akkor érzi magát a legnagyobb biztonságban, ha saját országának államhatalma tőkéletesen kezében tartja az új területet... A tőke profitját, hacsak lehet, az államnak kell szavatolnia. A tőkekivitel tehát az imperialista politikának kedvez.” 423. oldal: „Természetes, hogy a polgárság álláspontja az állam dolgában homlokegyenest más lett, mihelyt az állam politikai ereje a finánc-tőke kezére játszott a világszíni versenyben. A polgárság szemben állt az állammal. amikor a gazdasági merkantilizmus és a politikai abszolutizmus ellen harcolt... A gazdasági élet, legalábbis elvben, legyen tőkéletesen mentes az állami beavatkozástól: az állam szorítkozzék politikailag a közbiztonság és a polgári egyenlőség megteremtésére.” 426. oldal: „A terjeszkedés vágya azonban forradalmi változást idézett elő a polgárság gondolkodásában. Megszűnt pacifistának és humanistának lenni.” 470. oldal: „Társadalmilag a terjeszkedés a tőkés társadalom fenntartásának létfeltétele, gazdasági szempontból pedig feltétele a profitráta megőrzésének és időszakonkénti emelkedésének.”

50. Ezek az indítékok különös világossággal nyilvánultak meg a német imperializmusban. Az 1891-hen alakult Alldeutsche Verband első teendői közé tartozott, hogy igyekezett megóvni a német kivándorlókat állampolgárságuk feladásától; II. Vilmos első imperialista beszédében, amelyet a Reich alapításának huszonötödik évfordulóján mondott, szerepelt a következő jellegzetes frázis is: „A Német Birodalom világbirodalom lett. Honfitársaink ezrei élnek szerte a világban. Uraim. szent kötelességük engem segíteni e nagy Német Birodalomnak szülőhazánkkal való egyesítésében.” Vö. ezt J. A. Froude-nak a 10. jegyzetben idézett kijelentésével.

51. E. H. Damce, *The Victorian Illusion* (London, 1928), 164. oldal: „Afrika. noha nem esett bele az angolszász útvonalba, és nem szerepelt a birodalomtörténet hivatásos filozófusainál, a brit imperializmus melegágya lett.”

52. Millintől idézzük; id. mű.

53. „A liberálisok támogatták a haditengerészet politikáját, nem a parlamenti jobbszárny.” Alfred von Tirpitz, *Erinnerungen* (1919). Lásd még Daniel Frymann (Heinrich Class írói álneve), *Wenn ich der Kaiser Ivar* (1912): „A tényleges imperialista párt a Nemzeti Liberális Párt.” Frymann mint prominens német sovínista az első világháború alatt, a konzervatívokról szólva még hozzáteszi: „Megemlítené a konzervatív körök tartózkodó magatartása a fajelmélet kérdésében.”

54. Hobson. id. mű, 61. oldal.

55. Hobson vette észre elsőként (id. mű) egyfelől az imperializmus és a nacionalizmus sarkalatos szembenállását, másrészt a nacionalizmus törekvését arra, hogy imperialistává váljék. Az imperializmust a nacionalizmus elferdülésének nevezte, „amelyben ... a különböző nemzeti típusok egymás közötti egészséges, tette serkentő vetélkedése egymással versenyző birodalmak gyilkos harcává fajult el” (9. oldal).

56. Lásd a VIII. fejezetet.

57. Hobson, id. mű, 146. oldal és a rá következők. „Semmi kétség, a kabinet hatalma gyors ütemben és egyre inkább nő az alsóházzal szemben, és minden látszat szerint nőni is fog” - jegyezte meg Bryce 1901-ben

a *Studies in History and Jurisprudence* (1901)1., 177. oldalán. Az elsőpadsori rendszer működéséről lásd még Hilaire Belloc és Cecil Chesterton, *The Party System* (London, 1911).

58. Lord Curzon, Lord Cromer emléktáblájának leleplezése alkalmából. Lásd Lawrence J. Zetland, Lord Cromer (1932), 362. oldal.

59. Sir Hesketh Bell, id. mű, I. rész, 300. oldal.

Ugyanez az érzés vált uralkodóvá a holland gyarmati tisztviselők körében is. „A legszentebb feladat, a páratlan feladat az, amely a kelet-indiai közigazgatás tisztségviselőjére vár ... a legnagyobb tisztesség ennek kötelékében működni ... a kiválasztottak közössége, mely beteljesíti Hollandia tengeren túli küldetését.” Lásd De Kat Angelino, *Colonial Policy* (Chicago, 1931), II., 129. oldal.

60. Hohenlohe-Langenburg, a német „Kolonialverein” elnöke, 1884-ben. Lásd Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism, 1871-1885* (1921).

HATODIK FEJEZET

Faji szemlélet a fajelmélet előtt

Ha a faji szemlélet csakugyan német találmány volt, ahogyan időnként állítják, akkor a „német szemlélet” (akármit takar is) a szellemi világ nagy része felett győzedelmeskedett, már jóval azelőtt, hogy a nácik belekezdtek volna végzetes, világhódító kísérletükbe. A hitlerizmus a harmincas években a rasszizmus révén szerzett híveket a világban és Európában, s noha csak Németországban lett állami doktrína, mindenütt erőteljes irányzat volt a közvéleményben. A náci politikai háborús gépezet már rég működésben volt, mire 1939-ben a német tankok megkezdtek pusztító előrenyomulását, mert – a politikai hadviselésben – a rasszizmus erősebb szövetségesnek minősült, mint fizetett ügynökök hada vagy az ötödik hadoszlopok titkos szervezete. A különféle fővárosokban gyűjtött majd két évtizedes tapasztalatukra építve, a nácik meg voltak győződve róla, hogy épp faji politikájuk a legjobb „propaganda”, s attól – nem úgy, mint számos megegyezéstől és ígérettől – sohasem tágtítottak a kompromisszum kedvéért.¹ A rasszizmus nem volt új, sem titkos fegyver, csak korábban senki sem használta ennyire következetesen.

Az a történelmi igazság, hogy a faji szemlélet – erős tizenkilencedik századi gyökerekből – egy időben hajtott ki a tizenkilencedik század folyamán az összes európai országban. A rasszizmus századunk elejétől fogva hathatós ideológiája volt az imperialista politikának. Bizonyosan magába szívta és újjáélesztette a faji vélekedés minden régi mozzanatát, de azok önmagukban aligha változhattak – jobban mondva torzulhattak – volna *Weltanschauung*-gá vagy ideológiává terebélyesedő rasszizmussá. A múlt század közepén a fajelméletet még a politikai józanság mértékével mérték: Tocqueville azt írja Gobineau tanairól, hogy „alighanem rosszak és bizonyosan ártalmasak”² A század végéig a faji szemlélet nem örvendett olyan tiszteletnek és fontosságnak, mint dukált volna, ha a nyugati világ egyik fő szellemi teljesítménye lett volna.³

Az „Afrikáért folyó hajsza” sorsdöntő napjaiig a fajelmélet csupán egy volt a sok szabad vélemény között, amelyek a liberalizmus általános keretei között vitáztak és csatáztak egymással a közvélemény megnyeréséért.⁴ Közülük csak néhány érett önálló ideológiává, vagyis olyan rendszerré, amely egyetlen nézetre épül, ha az a nézet elég erős ahhoz, hogy vonzza és meggyőzze az emberek többségét, és elég átfogó is ahhoz, hogy képes legyen irányt mutatni nekik a modern emberi átlagélet különféle tapasztalatai és helyzetei közepette. Az ideológia ugyanis abban különbözik az egyszerű nézettől, hogy kinyilvánítja: kulcsot ad a történelemhez vagy megoldást kínál a „világegyetem összes rejtélyére”, vagy közelről ismeri azokat a rejtett, egyetemes törvényeket, amelyek a természetet és az embert irányítanak. Nem sok ideológiának sikerült odáig elvergődnie, hogy túlélje a tömegek meggyőzéséért folyó, kíméletlen vetélkedést; csupán kettő győzött, a többi mind alulmaradt; az egyik úgy értelmezte a történelmet, mint osztályok gazdasági harcát, a másik úgy, mint fajok természetes háborúját. Sokakra hatott mind a kettő, annyira, hogy ez is, az is segítséget kapott az államtól és a hivatalos nemzeti tan rangjára emelkedett. A széles közvélemény pedig olyannyira magáévá tette ezeket az ideológiákat – jóval tágabb körben annál, mint amelyben a faji gondolkodás és az osztályszemlélet kötelező gondolati sémává fejlődött –, hogy nemcsak az értelmiségiek, hanem a széles tömegek sem fogadják már el a múlt vagy jelen tényeinek másfajta, e kettőtől eltérő értelmezését.

Aligha véletlen, hogy korunk fő ideológiáinak ilyen hatalmas a meggyőző erejük. A meggyőzés nem nélkülözheti a tapasztalatokra, vagy vágyakra, más szóval a közvetlen politikai szükségletekre való hivatkozást. Ezeknek a dolgoknak a kézenfekvő mivolta nem tudományos tényekből ered, ahogyan a különféle irányzatú darwinisták szeretnék velünk elhitetni, és nem is történeti szükségszerűségből, ahogyan a történészek vallják, akik igyekeznek felfedezni azt a törvényt, amely megszabja a civilizációk felemelkedését

és hanyatlását. Az érett ideológiák egytől egyig politikai eszközként jöttek létre, éltek tovább és tökéletesedtek, nem pedig elméleti tantételként. Az ugyan igaz, hogy az ideológiák néha megváltoztatják eredeti politikai értelmüket – példa rá a rasszizmus –, az azonban elképzelhetetlen, hogy ne álljanak közvetlen kapcsolatban a politikai élettel. Kapcsolatuk a tudománnyal csupán másodlagos, és egyrészt abból adódik, hogy biztos érvekre van szükségük, másrészt abból, hogy meggyőző erejük tudósokat is magával ránt, s azokat azontúl nem kutatásaik eredményei érdeklik, hanem odahagyva laboratóriumukat, a sokaság előtt hirdetik új élet- és világfelfogásukat. Inkább ezeknek a „tudományos” prédikátoroknak, mintsem a tudomány eredményeinek tulajdonítható, hogy mára nem maradt egy tudományág sem, amelynek fogalomrendszerébe mélyen bele ne ivódott volna a faji szemlélet. Ez vezetett arra is, hogy a történészek, akik közül némelyek igyekeztek a tudományt felelőssé tenni a fajelméletért, bizonyos nyelvészeti vagy biológiai kutatások eredményeiben helytelenül a fajelmélet okát vélték látni, s nem következményeit. A fordítottjával közelebb jártak volna az igazsághoz, hiszen az „aki bírja, marja” tételnek két évszázad kellett (a tizenhetedikétől a tizenkilencedikig), míg meghódította a természettudományokat, és létrehozta a legalkalmasabb életben maradásának „törvényét”. S hogy más példát vegyünk: ha de Maistre és Schelling elmélete a barbár törzsekről – hogy azok korábbi népek hanyatló maradványai volnának – ugyanolyan jól összeillett volna a tizenkilencedik század politikai eszköztárával, mint az evolúció elmélete, akkor nemigen hallottunk volna a „primitívekről”, és egyetlen tudós se vesztegetne időt a majom és az ember közötti „hiányzó láncszem” keresésére. Nem a tudományoké a felelősség, hanem bizonyos tudósoké, akiket az ideológiának éppúgy sikerült hipnotizálnia, mint egyszerű polgártársaikat.

Hogy a rasszizmus az imperialista politika fő ideológiai fegyvere, ez annyira nyilvánvaló tény, hogy úgy látszik, sok kutató el is kerüli mint elcsépett közhelyet. Ehelyett újra lábra kap az a régi tévképzet, hogy a rasszizmus valamiféle túlhajtott nacionalizmus. Rendszerint átsiklanak értékes tudományos munkák, különösen franciaországi tudósok munkái felett, amelyek bebizonyítják: a rasszizmus nemcsak hogy gyökeresen más jelenség, de egyenesen a nemzetállam szétzilálása felé halad. Némelyek látván, hogy micsoda gigászi küzdelem folyik fajelmélet és osztályszemlélet között a modern ember gondolkodása feletti uralomért, hajlamosak a fajelméletnek nemzeti, az osztályszemléletnek nemzetközi irányultságot tulajdonítani, s ezért a nemzetit a nemzetek közötti háborúk szellemi előkészületének hiszik, a nemzetközit pedig a polgárháborúk ideológiájának. S ez korábban nem is volt képtelenség, mert az első világháborúban furcsa vegyületet alkottak a régi nemzeti és az új imperialista ellentétek, s ebben a vegyületben a régi nacionalista jelszavak még mindig jobban vonzották az érintett országok tömegeit, mint bármilyen imperialista cél. Az utolsó háború viszont a maga mindenütt feltűnt quislingjeivel és kollaboránsaival arról győzhet meg bennünket, hogy a rasszizmus igenis képes polgári ellentéteket szítani minden országban, és a polgárháborúk előidézésére kigondolt eszközök között az egyik legagyafűrtabb.

A dolog ugyanis úgy áll, hogy a fajelmélet akkor bukkant fel az aktív politika színpadán, amikor az európai nemzetek már felkészültek az új nemzetállamra, és bizonyos tekintetben meg is valósították. A rasszizmus kezdettől fogva könnyedén túltette magát a nemzeti határokon, akár földrajzilag voltak meghatározva, akár nyelvileg, akár a hagyomány alapján vagy bárhogy másképp, és magát a nemzeti-politikai létet vonta kétségbe. A fajelmélet árnyékot vetett az európai nemzetek közötti jó viszonyra – sokkal inkább, mint az osztályszemlélet –, mígnem a kérdéses nemzeteket romboló erős fegyverré vált. Történeti szempontból a rasszisták hazafiságból rosszabbul vizsgáztak, mint bármely más nemzetközi ideológia képviselői együttvéve, és egyedül ők tagadták meg tudatosan azt a nagy alapelvet, amelyre a népek nemzeti szervezetei épültek: a népek egyenlőségének és összetartozásának nagy elvét, amelynek záloga az emberiség fogalma.

I. Az arisztokraták „faja” szemben a polgárok „nemzetével”

A tizennyolcadik századi Franciaország egyik jellegzetessége, hogy növekvő érdeklődéssel fordult a legkülönbözőbb idegen, sőt barbár népek felé. Ez volt a kínai festészet csodálatának és utánzásának ideje, ekkor történt, hogy a század leghíresebb alkotása a *Perzsa levelek* címet kapta, s a társaság kedvenc olvasmányai az úti beszámolók voltak. A vad és civilizálatlan népek őszinteségét és egyszerűségét állították szembe a civilizáció mesterkéeltségével és felületességével. A tizennyolcadik század francia társadalma megpróbálta megragadni az európai határoktól roppant távol eső kultúrák és országok szellemiségét, jóval azelőtt, hogy a tizenkilencedik század a maga óriásira nőtt utazási lehetőségeivel elvihette volna a nem európai világot az átlagember otthonába. Az „új emberpéldányok” (Herder) iránti lelkesedés töltötte be a nagy francia forradalom hőseinek szívét, akik a francia nemzettel együtt a francia lobogó alatt felszabadítottak minden embert, bőre színére való tekintet nélkül. Ez a távoli és idegen országok iránti lelkesedés a testvériség kinyilatkoztatásában csúcsosodott ki, mivel azt az óhaját sugallta, hogy minden új és meglepő „emberpéldánnyal” újra és még jobban bizonyosodjék La Bruyère régi mondása: „*La raison est de tous les climats*”, az értelem minden égöv alatt megterem.

És mégis éppen ebben a nemzetteremtő évszázadban, ebben az emberszerető országban lelhetjük fel azokat a csírákat, amelyekből a rasszizmus későbbi nemzetromboló és emberpusztító hatalma kihajtott.⁷ Figyelemre méltó tény, hogy az a szerző, aki elsőként fogadja el, hogy Franciaországban különböző eredetű, egymástól eltérő népek élnek együtt, egyben első kidolgozója volt a határozott osztályszemléletnek is. Boulainvilliers grófja, egy francia főnemes, aki a tizennyolcadik század elején írta (csak halála után közreadott) műveit, úgy fogja fel Franciaország történelmét mint két különböző nemzetét, amelyek közül az egyik, a germán eredetű, meghódítja a már ott élő lakosságot, a „gallokat”, rájuk erőlteti a maga törvényeit, elveszi földjeiket, mint uralkodó osztály, nemesség telepszik rájuk, s legfőbb jogai a „hódítás jogaira” épülnek, továbbá arra az elvre, hogy „mindig az erősebb követelhet engedelmisséget”.⁸ Boulainvilliers, főként a *Tiers Etat* növekvő politikai erejével és szószólóival, a „*gens de lettres et de lois*” létrehozta „*nouveau corps*”-pal szemben keresvén érveket, az egyeduralommal is kénytelen harcolni, mert a francia király már nem a nemességet kívánja képviselni mint *primus inter pares*, hanem a nemzet egészét, s így a felemelkedő új osztály a király személyében találja meg egy időre legfőbb pártfogóját. Boulainvilliers, hogy a nemességnek visszaszerezze elvitathatatlan elsőbbségét, azt ajánlja: főnemes társai tagadjanak meg minden közösséget a francia néppel, bontsák meg a nemzet egységét, és nyilvánítsák ki eredendő és ennél fogva örök különbözőségüket.⁹ Boulainvilliers a nemesség legtöbb későbbi védelmezőjénél jóval merészebben tagad minden, a földhöz fűződő, eleve elrendelt kapcsolatot, elismeri, hogy a „gallok” éltek régebben Franciaországban, s hogy a „frankok” idegenek voltak és barbárok. Tanait egyes-egyedül a hódítás örök jogára építi fel, és nem habozik kijelenteni, hogy „Frízföld volt ... a francia nemzet igazi bölcsője”. Századokkal az imperialista rasszizmus tényleges kifejlődése előtt, csupán felfogásának belső logikáját követve, Franciaország őslakóit a modern értelemben vett bennszülötteknek – ahogyan ő mondja: „alárendelteknek” – tekintette, nem a király alattvalóinak, hanem mindazokénak, akik azzal az előnnyel dicsekedhettek, hogy a hódítóktól származtathatták magukat: akik a születés jogán mondhatták magukat „franciának”.

Boulainvilliers-re nagy hatással voltak a tizenhetedik századi erő-jog tanok, és bizonyosan az egyik legkövetkezetesebb kortársi követője volt Spinozának, akinek Etiká-ját le is fordította, *Tractatus theologicopoliticus*-át pedig alaposan elemezte. Spinoza politikai gondolatainak Boulainvilliers-féle felfogásában és alkalmazásában a hódítás váltotta fel az erőt, és a hódítás szinte egyedüli ítélőbíróként határozta meg az emberek és nemzetek természeti állapotát és emberi előjogait. Ebben ismerhetjük fel az első nyomát az erő-jog tanok eljövendő naturalista változatainak. Ezt a meggyőződést az a fontos körülmény is táplálja, hogy Boulainvilliers korának egyik kiemelkedő szabadgondolkodója volt, és a keresztény egyház elleni támadásait nyilvánvalóan nemcsak antiklerikalizmusa indokolta.

Boulainvilliers elmélete azonban még mindig népekről szól, nem fajokról; ez az elmélet a felsőbbrendű ember jogát egy történelmi tette, a hódításra, s nem egy fizikai tényezőre alapozza, bár a történelmi tett már

rányomja bélyegét a meghódított nép természeti állapotára. Az új nemzeti gondolat ellenében, amelyet bizonyos fokig a *Tiers Etat*-val szövetkezett abszolút egyeduralkodó testesített meg, ez az elmélet két népet fedez fel Franciaországban belül. Boulainvilliers nemzetellenes egy olyan időszakban, amikor a nemzeti lét fogalma újnak és forradalminak tetszik, de még nem derült ki – és majd csak a francia forradalomban fog kiderülni –, hogy ez a nemzeti lét milyen szoros kapcsolatban áll a kormányzás demokratikus formájával. Boulainvilliers polgárháborúra készíti fel országát, anélkül hogy tudná, mit jelent a polgárháború. Sok nemest képvisel, akik nem a nemzet képviselőinek tekintik magukat, hanem elkülönült uralkodó kasztnak, melynek sokkal több köze van az „ugyanolyan társadalmi állású és körülményű” külszövegbeliekhez, mint tulajdon honfitársaihoz. Éppen ez a nemzetellenes irányzat volt az a tényező, amely befolyásolta az emigránsokat, s végül, a tizenkilencedik század végén integrálódott az új, nyíltan hirdetett fajelméletekbe.

Boulainvilliers gondolatainak politikai hasznossága csak akkor mutatkozott meg, amikor magának a forradalomnak a kitörése számos nemest rákényszerített, hogy Németországban vagy Angliában keressen menedéket. De addig is elevenen hatottak a francia arisztokráciára, amint az egy másik gróf, Dubuat-Nançay munkáiból¹⁰ kiolvasható, aki még szorosabbra akarta fűzni a szálakat a francia nemesség és a kontinensen élő testvérei között. A gróf, a francia hűbériség szószólója olyan aggodalmat érzett a forradalom küszöbén, hogy „a barbár eredetű arisztokrácia valamilyen *internacionalé*-jének létrejöttében”¹¹ reménykedett, s mert végül egyedül a német nemesség segítségével reménykedhetett, a francia nemzet valódi eredetét azonosnak vette a németekével, és a francia alsóbb néposztályokat, noha nem vélte rabszolgáknak őket, nem születésüknél fogva tekintette szabadoknak, hanem csupán „*affranchissement*” folytán: a születésük, nemességük révén szabadok kegyéből. Néhány évvel később a francia száműzöttek csakugyan arisztokrata *internacionalé*-t akarnak alakítani, hogy elejét vegyék azok zendülésének, akiket ők szolgáskorba vetett idegen nép fiainak tekintettek. S bár próbálkozásaik a gyakorlatban Valmy látványos katasztrófájához vezettek, az *émigré*-k nem ismerték be vereségüket; Charles Francois Dominique de Villiers például 1800 táján szembeállította a „*gallo-rómaiakat*” a germánsággal, William Alter pedig egy évtizeddel később az összes germán nép szövetségéről szó álmodott. Az emigránsok meg voltak győződve róla, hogy a francia forradalom „idegen népek közötti háború volt” – ahogy ezt jóval később Francois Guizot megfogalmazta –, valószínűleg ezért nem ébredtek rá soha, hogy valójában hazaárulók voltak.

Boulainvilliers, kevésbé zavaros korának higgadt becsületességével, egyedül a hódítók jogaira vezette vissza a nemesség jogait, s a meghódított másik népet nem csempülte le. Montlosier grófja viszont, a francia száműzöttek egyik meglehetősen kétes képviselője nyíltan kifejezi megvetését „ez iránt a rabszolgáktól származott ... különféle korokból és fajokból eredt új nép iránt”¹³ Nyilvánvalóan változtak az idők, változniuk kellett hát a meghódítatlan fajból kicsöppent nemeseknek is, akik immár nem tartoztak egy soha meg nem hódított fajhoz. Feladták a Boulainvilliers-nek, sőt Montesquieu-nek is oly kedves hajdani elvet, hogy egyedül a hódítás, a *fortune des armes* határozza meg az emberek sorsát. Siéyés abbé ismert röpiratával eljött a nemesi ideológiák Valmyja; az abbé azt tanácsolja a *Tiers Etat*-nak, „küldje vissza Frankföld erdeibe mindazokat a családokat, amelyek továbbra is kitartanak a mellett a képtelenség mellett, hogy a hódító faj leszármazottai és azok jogainak örökösei”¹³

Elég furcsa, hogy ezektől a korai időktől fogva, amikor a francia nemesség a polgárság elleni küzdelmében felfedezte, hogy egy másik nemzethez tartozik, más leszármazási sorba illeszkedik, és szorosabban kapcsolódik egy nemzetközi kaszthoz, mint Franciaország földjéhez, a francia fajelméletek mind a germán, de legalábbis az északi népek felsőbbrendűségére támaszkodtak saját honfitársaik ellenében. Mert ha a nagy francia forradalom résztvevői szellemileg Rómával azonosultak, az nem azért történt így, mert a nemesség „germánságával” a *Tiers Etat* „latinságát” akarták szembeszegezni, hanem mert úgy érezték, hogy ők a római republikánusok szellemi örökösei. Ez a történeti jogalap, szemben a nemesség törzsi azonosulásával, talán az egyik ok, amely megővta a „latinságot” attól, hogy sajátos fajelméletté váljék. Mindenesetre az a helyzet, hogy – bármily képtelenül hangzik is – a franciák előbb lovagoltak a germán felsőbbrendűség vesszőparipáján, mint a németek vagy az angolok.¹⁵ A francia faji ideológiák irányán az sem

változtatott, hogy az 1806-os porosz vereség után, mintegy a franciákkal szemben színre lépett a germán faji öntudat is. A múlt század negyvenes éveiben Augustin Thierry még kitar az osztályok és fajok azonosítása mellett, és különbséget tesz „germán nemesség” és „kelta polgárság”¹⁶ között, s megint csak egy nemes, Rémusat grófja szögezi le, hogy az európai arisztokrácia germán eredetű. Végül Gobineau grófja érlel átfogó történet szemléletté egy, a francia nemesség körében már bevett nézetet, amikor kijelenti: felfedezte a civilizációk hanyatlásának titkos törvényét, és ezáltal a történelmet a természettudomány rangjára emelte. Vele lezárult a fajelmélet első szakasza, és kezdetét vette a második, amely századunk húszas éveig éreztette hatását.

II. Nemzeti egyenjogúsodás helyett faji egység

Németországban nem fejlődik ki a fajelmélet, míg a régi porosz hadsereg vereséget nem szenved Napóleontól. Megjelenése nem is a nemességnek vagy a nemesség szószólóinak tulajdonítható, hanem a porosz patriótáknak és politikai álmódzóknak. A francia típusú fajelmélettől eltérően a német változat nem polgárháború szítására és a nemzet megosztására szolgál, hanem arra, hogy egyesítse a népet az idegen elnyomással szemben. Kitalálói nem a határokon túl keresnek szövetségest, hanem a népet szeretnék ráébreszteni közös eredetére. Ez igazából kizárta a körből a nemességet, közismerten kozmopolita kapcsolatai miatt, s bár ez a porosz junkerekre kevésbé volt jellemző, mint Európa többi nemességére, annak mindenképp útját állta, hogy ez a fajelmélet a legelőkelőbb osztályra épülhessen.

A germán fajelmélet velejárója volt a számos német állam egységesítésére tett hosszas, de ismételt kudarcot vallott kísérleteknek, így kezdettől olyan szorosan összefonódott az általános nemzeti érzelmekkel, hogy bajos különbséget tenni nacionalizmus és hamisítatlan rasszizmus között. Ártalmatlan hazafias érzelmek utóbb rasszistának számító megfogalmazásban nyilatkoztak meg, úgyhogy különös módon még némely történészek is tévútra jutottak, mert a huszadik századi fajelmélet német változatát a német nacionalizmus sajátságos nyelvezetével azonosítva, a náciizmust német nacionalizmusnak vélték, s ezzel előmozdították a hitleri propaganda nagy nemzetközi vonzerejének alábecsülését. A német nacionalizmust létrehozó különleges körülmények csak 1870 után változtak meg, amikor megtörtént a német nép egyesítése, és teljesen kifejlődött a német fajelmélet, a német imperializmussal egyetemben. A kezdeti időknek azonban több vonása is fennmaradt, és rányomta bélyegét a fajelmélet e sajátos német változatára.

A porosz nemesek, a franciáktól eltérően, úgy érezték, hogy érdekeik szorosan a monarchiához kötik őket, és legalább II. Frigyes korától maguknak követelték a nemzet egészének törvényes képviselőtét. A porosz reformok (1808-1812) néhány esztendejét leszámítva, a porosz nemességet nem ijesztette el a hatalomra vágyó polgári osztály feltűnése, s a középosztályok és az uralkodóház szövetkezésétől sem kellett tartaniuk. A porosz király, 1809-ig az ország legnagyobb földesura, a reformerek minden erőfeszítése ellenére is megmaradt *primus inter pares*-nek. A fajelmélet ilyenformán a nemesség körén kívül alakult ki, egyes nacionalisták fegyvereként, akik az összes német nyelvű nép egyesítésére törektek, és ezért hangsúlyozták közös eredetüket. Ezek a nacionalisták szabadelvűek voltak annyiban, amennyiben szembeszálltak a porosz junkerek kizárólagos hatalmával. Amíg ezt a közös eredetet a közös nyelv alapján határozzák meg, nem is igen beszélhetünk fajelmületről.¹⁷

Figyelemre méltó, hogy csak 1814-től kezdtek „vérségi kötelékként”, családi kapcsolatként, törzsi egységként, tiszta leszármazásként emlegetni ezt a közös eredetet. Ezek a meghatározások, amelyek szinte egy időben tűntek fel a katolikus Joseph Goerres írásaiban és olyan liberálisokéban, amilyen Ernst Moritz Arndt vagy F. L. Jahn, bizonyítják: nincs már remény rá, hogy sikerül a németekben valódi nemzeti érzelmeket felkelteni. És mert nem sikerült a népet a nemzeti lét tudatára ráébreszteni, mert hiányoztak a közös történelmi emlékek, és a németiség láthatóan általános fásultsággal tekintett a közös jövőre elé, megszületett egy természeti, közvetlenül a törzsi ösztönökre épült vonzerő, mint ami talán helyettesíteni

képes azt, ami a francia nacionalizmust olyan győzelmes erővé avatta az egész világ szemében. A történelem természetét, amely szerint „minden faj különálló, teljes egység”,¹⁸ olyanok találták ki, akiknek erre volt szükségük a nemzeti egység ideológiai meghatározásához, a politikai nemzeti lét pótszereként. A nacionalizmus meghíúsulása mondatta Arndt, hogy a németek – akik láthatólag utolsóként fejlődtek szerves egységgé –, nagy szerencsájukra, tiszta, keveretlen törzs, „igazi nép”.¹⁹

A nép naturalista meghatározásai szembetűnő jellegzetességei a német ideológiáknak és a német historizmusnak. Ezek a meghatározások mégsem igazán faji jellegűek, mert akik ezeket a „faji” kifejezéseket használják, még nem vetik el a tényleges nemzeti lét talpkövét: minden nép egyenrangú voltát. Példának okáért Jahn abban a cikkében, amelyben az emberi törvényeket az állati törvényekkel hasonlítja össze, hangsúlyozza, hogy az emberiség csakis a sokféleségükben is eredendően egyenlő népek összességeként gondolható el.²⁰ És Arndt, aki később erős rokonszenvét fejezi majd ki a lengyelek és az olaszok nemzeti felszabadító mozgalma iránt, így fakadt ki: „Legyen átkozott mindenki, aki idegen népeket leigáz és uralkodik rajtuk.”²¹ A német nemzeti érzelmek, mivel nem a nép valódi nemzetté válásából táplálkoztak, hanem idegen hódítás keltette életre őket,²² sajátosan negatív doktrínákat termeltek ki, melyek csakis arra voltak hivatva, hogy falat emeljenek a német nép köré, hogy helyettesítsék azokat a határokat, amelyek sem földrajzilag, sem történetileg nem voltak világosan meghúzva.

A francia arisztokrácia, korai állapotában, a fajelméletet a belső megosztás eszközeként találta fel, s az a polgárháború fegyvere lett; a német fajelmélet e korai szakaszában viszont épp a belső nemzeti egység megteremtésére volt hivatva, és nemzeti háborúk fegyvere lett. És ahogyan a francia nemességnek mint a francia társadalom fontos osztályának hanyatlása feleslegessé tette volna ezt a fegyvert, ha azt a Harmadik Köztársaság ellenségei újra ki nem fenik, a német nemzeti egység beteljesülésekor a történelem természetét is elvesztette volna jelentőségét, ha modern imperialista cselszövők újjá nem élesztik, hogy eszméiket a nép előtt vonzóbbá tegyék, és a nacionalizmus tisztos álarc mögé rejtse visszataszító ábrázatukat. Ez azonban nem igaz a német fajelmélet másik forrására, amely, ha látszólag távolabb esett is a politika színpadától, jóval erősebb befolyással volt későbbi politikai ideológiákra.

A politikai romanticizmus bűnül róják fel a fajelmélet feltalálását, ahogyan más felelőtlen nézet feltalálásáért is vádolták és vádolhatják is. Adam Müller és Friedrich Schlegel roppant jellegzetes példái a modern gondolkodás általános könnyelműségének, amely szinte minden véleménynek helyt adhat ideig-óráig. Egyetlen valóságos dolog, történelmi esemény, politikai elképzelés sem lehetett biztonságban attól a mindent felölelő és mindent elpusztító mániától, amellyel ez a két tudós fő új és eredeti alkalmakat kutatott fel új és meglepő nézetek kialakítására. „Regényessé kell tenni a világot – mondta Novalis –, hogy érzékenységgel ajándékozzuk meg a józan ész, titokzatossággal a szokványost, a nem tudott fenségével a jól ismertet.”²³ Az egyik ilyen regényessé tett dolog a nép volt, amely egyetlen szempillantás alatt átváltozott állammá, családdá, nemességgé vagy valami mássá, ami éppen eszébe jutott ezeknek az értelmiségieknek (legalábbis kezdetben) vagy (már később, koruk előrehaladtával, amikor megtanulták tisztelni a mindennapok józanságát), amit a kenyéradó gazda rendelt.²⁴ Így azután szinte lehetetlen az egymással szabadon versengő véleményeket anélkül tanulmányozni – pedig a tizenkilencedik század bővelkedett eszmékben –, hogy bele ne ütköznénk a romantikába s annak német változatába.

Ezek az első modern tollforgatók valójában nem egyetlen, meghatározott eszme kialakulását készítették elő, hanem a modern német tudósok általános gondolkodásmódját; ez utóbbiakról nemegyszer bebizonyosodott, hogy nemigen akad olyan ideológia, amelynek önként alá ne vetették volna magukat, ha az egyedüli valóság: tulajdon helyzetük valósága forgott kockán, hisz afölött még a délibábkergetők sem hunyhatnak szemet. Erre a különös viselkedésre a romantika szolgáltatja a legkitűnőbb ürügyet azáltal, hogy gátlás nélkül bálványozza a „személyiséget”, s az egyén pusztán önkényeskedését is már egymagában hajlandó a gény megnyilatkozásának tekinteni. Bármilyen szolgált is az egyén úgynevezett termékenységének, azaz az „eszmékkel” való merőben önkényes játékának anyagául, az egy egész élet- és világfelfogás magjává válhatott.

Ennek a romantikus személyiségimádatnak a lényegi cinizmusa a ludas az értelmiség bizonyos modern pózaiban. Ezeket meglehetősen jól jelenítette meg ez irányzat egyik utolsó örököse, Mussolini, úgy festve le önmagát, mint aki egyszerre „arisztokrata és demokrata, forradalmár és ellenforradalmár, proletár és proletárellenes, békepárti és háborúpárti”. A romantika gátlástalan egyéniségkultusza sohasem jelentett egyebet, mint hogy „kinek-kinek jogában áll tulajdon ideológiáját megalkotni”. Mussolini kísérletében az az új, hogy ő „a megvalósításra törekszik, minden erejével”.²⁵

E benső „relativizmus” következtében a romantika hozzájárulása a fajelmélet kifejlődéséhez elhanyagolható. Abban az anarchista játékban, amelynek szabályai mindenkit feljogosítanak legalább egy személyes és önkényes nézetre, mondhatni, szinte magától értetődő, hogy minden elképzelhető véleménynek meg kell fogalmazódnia és annak rendje-módja szerint kinyomattatnia. Ennél a zűrzavarnál sokkal jellemzőbb a romantikára a személyiségbe mint önmagában vett végső célba vetett rendíthetetlen hit. Németországban, ahol sohasem a politikai küzdőtéren zajlott a nemesség és a feltörekvő polgárság összecsapása, a személyiségimádat lett az egyetlen olyan eszköz, amellyel bizonyosfajta társadalmi egyenrangúságot lehetett kívívni. Az ország uralkodó osztálya nyíltan kimutatta hagyományos megvetését az üzlet iránt, s azt is, hogy idegenkedik a kereskedőkkel való érintkezéstől, pedig azok egyre vagyonosabbak és befolyásosabbak lettek, úgyhogy a polgárnak nem volt éppen könnyű önbecsülésre szert tennie. A klasszikus német *Bildungsroman*, a *Wilhelm Meister*, amelyben a középosztálybeli hőst nemesek és színészek tanítják, mert a polgárság saját társadalmi körében híján van a „személyiségnek”, elég jól mutatja a helyzet kilátástalanságát.

A német értelmiségiek ugyan nemigen vállalták a politikai küzdelmet a polgárságért – tulajdon osztályukért –, viszont elkecsereedett és sajnos igen sikeres csatát vívtak saját társadalmi rangjukért. Még azok is, akik a nemesség érdekében ragadtak tollat, veszélyeztetve érezték magukat, ha társadalmi rangjukról volt szó. Hogy felvehessék a versenyt a születési előjogokkal, új fogalommal rukkoltak elő: a „született személyiséggel”, s ez általános elismerést aratott a polgárok között. A „született személyiséget” születésekor nyeri el az ember, ahogy egy régi család örököse a maga címét; érdemekkel nem lehet rá szert tenni. Ahogy a nemzetté váláshoz a hiányzó közös történelmet az egységes fejlődés naturalista fogalma pótolta művi úton, úgy megint csak a természetnek jutott az a szerep, hogy társadalmi ranggal szolgáljon, miután azt a politikai helyzet megtagadta. A szabadelvű írók nemsokára már azzal büszkélkedtek, hogy az ő „nemességük az igazi”, mert azt nem lehet adományozni, sem elvenni, mint az idejétmúlt bárói vagy egyéb címeket, és ennek folytán azt hirdették, hogy az ő természetes előjogaik. az „erő vagy génusz” nem vezethetők vissza holmi emberi tettekre.²⁶

Emez új társadalmi felfogás megkülönböztető jellege azonnal visszaigazolódott. A tisztán társadalmi antiszemitizmus hosszú ideje alatt – ez vezette be és készítette elő a zsidógyűlöletnek mint politikai fegyvernek a felfedezését – a „született személyiség” hiánya, a született tapintat, termékenység, a kereskedelemre való született készség hiánya stb. tették mássá a zsidó üzletember és az átlagos üzletember magatartását. A polgárság lázasan igyekezett szert tenni némi önérzetre a junkerek fennhíjazása ellenében, de mert a politikai vezető szerepért mégsem merészkedett harcba szállni, kezdettől fogva szeretett volna lenézni másokat, és nem annyira az alsóbb néposztályokat, inkább más népeket. Ezekről a törekvésekről sokat elmond Clemens Brentanónak egy kis írása,²⁷ amely a Napóleon-gyűlölők ultranacionalista klubjában való felolvasás céljára íródott; a klub 1808-ban alakult „*Die Christlich Deutsche Tischgesellschaft*” néven. Brentano a maga kifinomult és szarkasztikus stílusában ecseteli a különbséget a „született személyiség” – a lángész – és a „filiszter” között, akit mindjárt azonosít a franciákkal és a zsidókkal. Ettől kezdve a német polgár legalábbis megpróbálja másokra ráaggatni azokat a vonásokat, amelyeket a nemesség polgári jellegzetességként fitymált le: előbb a franciákra, később az angolokra és mindvégig a zsidókra. Ami a „született személyiség” születésekor magával hozott titokzatos tulajdonságait illeti, azok szóról szóra megegyeztek azokkal, amelyeket az igazi junkerek mondtak magukénak.

Ilyenformán a nemesi mintáknak volt ugyan részük a fajelmélet kibontakozásában, de a junkerek jóformán semmit sem tettek e felfogás kialakításáért. A korszak egyetlen junkere, aki önálló politikai elméletet dolgozott ki, Ludwig von der Marwitz, sohasem használt rasszista fogalmakat. Az ő nézete szerint a nemzeteket a nyelv – tehát egy szellemi és nem fizikai különbség – választja el egymástól, s noha heves ellenfele volt a francia forradalomnak, egy véleményre jut Robespierre-rel, amikor arról beszél, hogy az egyik nemzet netán megtámadhatja a másikat: „Akinek az a szándéka, hogy kiterjessze a maga határait, azt az államok európai közössége bélyegezze hűtlen árulónak.”²⁸ Adam Müller volt az, aki a leszármazás tisztaságát tette meg a nemesség próbakövének, és Haller lépett túl azon a nyilvánvaló tényen, hogy a hatalom birtokosai kormányozzák a hatalomtól megfosztottakat, amikor természeti törvénynek nyilvánította azt, hogy az erős uralkodik a gyengén. A nemesek persze buzgón helyeseltek, amikor megtudták, hogy nemcsak jog szerint bitorolhatják a hatalmat, de a természet törvényei szerint is, és a polgárság adta meghatározások jóvoltából a tizenkilencedik században még az addigiaknál is jobban ódzkodtak a „*mesalliance*”-tól.²⁹

A közös törzsi eredetnek a nemzeti lét lényegéként való felfogása, amint azt a német nacionalisták az 1814-es háború alatt és utána megfogalmazták, és a romantikusok által nagyra értékelt „született egyéniség” és természet adta nemesség készítette elő gondolatilag Németországban az utat a fajelméletnek. A közös törzsi eredet követelményéből fakadt a történelem organikus tana a maga természettörvényeivel; a „született egyéniség” képzetéből a századvégen a felsőbbrendű ember nevetséges homunculusa, aki természettől fogva világaluralomra hivatott. Amíg ezek az irányzatok egymástól függetlenül, egymás mellett léteztek, időlegesen menedéket kínáltak a politikai valóság előtt. De amint összeforrottak, megteremtették a rasszizmusnak mint kifejtett ideológiának az alapját. Ez azonban nem Németországban, hanem Franciaországban következett be először, és nem középosztálybeli értelmiségiek műve volt, hanem egy roppant tehetséges és reményvesztett nemesé, Gobineau grófé.

III. Új kulcs a történelemhez

Arthur de Gobineau gróf 1853-ban adta közre *Essai sur l'Inégalité des Races Humaines* címmel írt munkáját, de az csak vagy ötven évvel később, a századfordulón lett a történelembe ágyazott fajelméletek egyfajta mértékadó műve. A négykötetes traktátus első mondata – „A civilizáció hanyatlása a történelem legszembeütőbb, egyszersmind legérthetlenebb jelensége”³⁰ – világosan mutatja a szerző gyökeresen új, modern érdeklődését, az egész művet átható borús hangulatot, amely ideológiai erővé vált, arra képes erővé, hogy egységbe forrassza a korábbi alkotóelemeket és egymással perlekedő véleményeket. Igaz, az emberiség időtlen időktől fogva igyekezett minél többet megtudni a régi kultúrákról, letűnt birodalmakról, kihalt népekről; ám Gobineau előtt senkinek nem jutott eszébe, hogy a civilizációk felemelkedését és lehanyatlását egyetlen okra, egyetlen erő működésére vezesse vissza. A bomlás-tanok, úgy tűnik, valahogy igen szoros kapcsolatban állnak a faji szemlélettel. Bizonyára nem véletlen, hogy egy másik korai „fajhívőt”, Benjamin Disraelit ugyancsak a kultúra hanyatlása érdekelte, Hegelt viszont, akinek filozófiája jórészt a történelmi fejlődés dialektikus törvényével foglalkozik, sohasem izgatta különösebben a kultúrák felemelkedése és hanyatlása, sem a törvény, amely magyarázatot adhatott volna egy-egy nemzet kihalására; nos, Gobineau pontosan ezt a törvényt fedezte fel. Ez a történész azzal büszkélkedett – pedig nem hatott rá sem a darwinizmus, sem más evolúciós elmélet –, hogy átvezette a történelmet a természettudományok családjába, kinyomozta az események menetének természeti törvényét, és minden lelki megnyilvánulást vagy kulturális jelenséget sikerült visszavezetnie valamire, „amit az egzakt tudományok jóvoltából szemmel láthatunk, füllel hallhatunk és kézzel tapinthatunk”.

Ennek az elméletnek, amely az optimista tizenkilencedik század közepén keletkezett, az a legmeglepőbb vonása, hogy szerzőjét roppantul érdekelte a civilizációk hanyatlása, a felemelkedésük ellenben alig. Az

Essai írása idején Gobineau nemigen gondolhatta, hogy elmélete fegyverré válik a napi politikában, ezért hanyatlási törvényéből le merte vonni a vele járó összes baljós következtetést. Spenglerrel ellentétben, aki csak a nyugati kultúra bukását jósolta meg, Gobineau – „tudományos” pontossággal – előre látja az Ember – vagy ahogyan ő mondja: az emberi faj – eltűnését a föld színéről. A négy kötet végén, amelyben újraírta az emberi történelmet, a következő konklúzióra jut: „Az ember hajlamos tizenkét-tizennégy évezredre becsülni az ember földi uralmának teljes időtartamát; ez az időtartam két szakaszra oszlik: az első már eltelt, az volt az ifjúkor ... a második is elkezdődött, s tanúja lesz a lefelé, az elaggáshoz tartó utunknak.”

Helyesen állapították meg többen is, hogy Gobineau Nietzsche előtt harminc évvel felvetette a „*décadence*” kérdését.³¹ A különbség csak annyi, hogy Nietzsche már megtapasztalta az európai dekadenciát, hisz e folyamat tetőpontján alkotta művét, a franciaországi Baudelaire, az angliai Swinburne, a németországi Wagner kortársaként, Gobineau viszont mit sem tudott a modern *taedium vitae*-ről; őbenne Boulainvilliers és a száműzött francia nemesség utolsó örökösét kell látnunk, aki különös lelki bonyodalmak nélkül, egyszerűen (s joggal) aggódott az arisztokrácia mint kaszt sorsa miatt. Bizonyos naivitással szinte szó szerint elfogadta a francia nép eredetének tizennyolcadik századi tanítását: a polgárok a gall-római rabszolgák leszármazottai, a nemesség viszont germán.³² Ugyanez áll a nemesség nemzetközi eredetének hangoztatására is. Elméleteinek modernebb vonatkozására utal az a tény, hogy alighanem szélhámos volt (francia nemesi címének valódisága több mint kétes), és annyira túlzásba vitte és túlhajtotta a régi tanokat, hogy azok nyilvánvalóan nevetségessé váltak – azt állította magáról, hogy egy skandináviai kalózon keresztül Odin leszármazottja: „Magam is az istenek fajából való vagyok.”³³ Gobineau tényleges jelentőségét az adja meg, hogy a fejlődés-ideológiák virágzása idején a bukást jövendölte, az emberiség pusztulását egy lassú természeti katasztrófa következményeként. Amikor elkezdte munkáját, a polgárkirály, Lajos Fülöp alatt, úgy látszott, végleg megpecsételődött a nemesség sorsa. A nemességnek nem kellett félnie a *Tiers Etat* győzelmétől; az már bekövetkezett, s a nemesek nem tehettek mást, csak panaszkodhattak. Elkeseredésük, ahogyan azt Gobineau kifejezi, néha igen közel jár a dekadens költők határtalan kétségbeeséséhez, akik néhány évtizeddel később minden emberi dolog gyarlóságát éneklik meg – *les neiges d'antan*: a tavalyi hót. Ami magát Gobineau-t illeti, ez a lelki rokonság inkább véletlen; ámde érdemes megjegyezni, hogy mihelyt ez a rokonság megállapítást nyert, mi sem menthette meg a századforduló igen tekintélyes értelmiségieit, például Robert Dreyfust Franciaországban vagy Thomas Mannt Németországban attól, hogy komolyan ne vegyék Odinnak ezt a kései leszármazottját. A nevetséges jóval azelőtt elvesztette megsemmisítő erejét, hogy a borzalmas és a nevetséges abba az emberileg felfoghatatlan elegybe olvadt volna össze, ami századunkat fémjelzi.

Késői hírnevét Gobineau a század utolsó évtizedeiben ható sajátos borúlátásnak és kétségbeesésnek is köszönheti. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy előfutára lett volna „a halál és a kereskedelem örömtánca” nemzedékének (Joseph Conrad). Nem volt államférfi, aki hisz a vállalkozásban, sem költő, aki a halált dicsóíti. Csupán különös vegyüleke volt a csalódott nemesnek és a romantikus értelmiséginek, aki majdnem véletlenségből felfedezte a rasszizmust. Ez akkor történt, amikor belátta, hogy egyszerűen nem fogadhatja el a régi tételeket Franciaország két népéről, s a változott körülményekre való tekintettel helyesbíténie kell a régi elképzelést, amely szerint a legjobbak feltétlenül azok, akik a társadalom csúcsára jutottak. Sajnálatos ellentétben tanítómestereivel, neki azt kellett megmagyaráznia, miért nincsen a legjobbaknak: a nemeseknek reményük sem arra, hogy visszanyerjék korábbi helyüket a társadalomban. Saját kasztjának lesüllyedését előbb Franciaország hanyatlásával azonosította, azután a nyugati civilizációéval, majd az egész emberiségével. Így jutott arra a felfedezésre, amely kivívta későbbi írók és életrajzírók mélységes csodálatát: hogy a civilizáció hanyatlása a faj meggyöngyüléséből fakad, a faj sorvadása pedig a vérkeveredésből. Ebből az következik, hogy keveredés esetén mindig az alsó faj dominál. Ez a fajta érvelés – amely a századforduló után szinte közhellyé vált – nem illett össze Gobineau kortársainak fejlődéstanaival, amelyek hamarosan egy új *idée fixe*-be, a „legalkalmasabb életben maradásába” torkolltak. A győztes polgárság szabadelvű derűlátásának friss keletű erő-jog elméletre volt igénye, s nem a történelem kulcsára vagy az elkerülhetetlen hanyatlás bizonyítására. Gobineau hiába próbált magának szélesebb

közönséget verbuválni azáltal, hogy állást foglalt az amerikai rabszolgakérdésben, és ennek megfelelően egész rendszerét a fehérek és feketék ellentétére építette fel. Majdnem öt évtizedet kellett várnia a sikerre az elit körében; az első világháborúig és a vele járó halálfilozófia-hullámig munkái nem örvendtek széles körű népszerűségnek.³⁴

Gobineau valójában az arisztokráciát felváltó politikai „elit” meghatározására és létrehozására törekedett. Hercegek helyett a „hercegi fajt”, az árjakat kínálta, akiket szerinte az a veszély fenyeget, hogy a demokráciában alámerülnek az alsó, nem árja osztályokban. A faj fogalma lehetővé tette a német romantika „született személyiségeinek” felsorakoztatását, a természetes arisztokrácia tagjaiként való meghatározásukat, akik az összes többi fölötti uralomra termettek. Ha az egyént egyes-egyedül a faj és a fajok keveredése határozza meg – és Gobineau nem hisz „tisztá” fajták létezésében –, akkor elmondható, hogy pillanatnyi társadalmi helyzetétől függetlenül bárkiben kialakulhat a fizikai felsőbbrendűség, hogy minden kivételes ember a „Merovingok ... vér szerinti igazi fiainak”, a „királyok fiainak” sorába tartozik. A fajnak köszönhetően „elit” jönne létre, mely méltán támaszt igényt a hűbérurak régi kiváltságaira, pusztán azon az alapon, hogy nemesnek érzi magát; a faji ideológia egyszerű elfogadása perdöntő bizonyíték volna arra, hogy ez vagy az az ember „nemesi származású”, „kék vér” folyik az ereiben, és aki felsőrendű eredetű, azt felsőrendű jogok illetik meg. Egyazon politikai eseményből, a nemesség hanyatlásából, a gróf tehát két egymásnak ellentmondó következtetést von le: az emberi faj hanyatlásának és új, természetes arisztokrácia kialakulásának a tanát. De nem érte meg tanításainak gyakorlati alkalmazását, amely feloldotta ezt az ellentmondást: az új faji arisztokrácia ténylegesen elkezdte valóra váltani az emberiség „elkerülhetetlen” hanyatlását, minden erejével elpusztítására törve.

Elődeinek, a száműzött francia nemeseknek a példáját követve, Gobineau a maga faji elitjét védőbástyának szánta nemcsak a demokrácia ellen, hanem a hazafiság „kánaánita szörnye” ellen is.³⁵ S mert Franciaország történetesen mégis a *par excellence* „*patrie*” volt, hisz kormányzása – akár királyság volt, akár császárság, akár köztársaság – mégis az emberek lényegi egyenlőségén nyugodott, s mert – mindennek a tetejébe – az egyetlen ország volt ebben az időben, ahol a fekete bőrűek is polgárjogokkal bírtak, Gobineau szemében természetes volt, hogy ne a francia nép pártjára álljon, hanem az angoléra, és később, a franciák 1871-es veresége után a németeké.³⁶ A tisztességnek ez a hiánya éppenséggel nem esetleges, ahogy ez a fajta opportunizmus sem a vak véletlen műve. A régi mondás, hogy a siker mindent igazol, olyan emberekre igaz, akik hozzászórtak már a különféle önkényes nézetekhez. Az ideológusok, akik saját állításuk szerint ismerik a valóság nyitját, a legutolsó eseményeknek megfelelően kénytelenek megváltoztatni és kicsavarni az egyes kérdésekről alkotott véleményüket, és nem engedhetik meg maguknak, hogy szembekerüljenek örökösen változó bálványukkal, a valósággal. Képtelenség volna szavahihetőséget megkívánni olyanoktól, akiknek az a meggyőződésük, hogy magyarázattal kell szolgálniuk bármilyen helyzetre.

Meg kell adni, addig, amíg a nácik magukat faji elitnek ki nem nevezték, és nyíltan ki nem mutatták más népek iránti megvetésüket, a németet sem kivéve, a francia rasszizmus volta legkövetkezetesebb, mert sohasem esett a hazafiság hibájába. (Ez az utolsó háborúban sem volt másként, igaz, az „*essence aryenne*” már nem a németek monopóliuma volt, hanem az angolszászoké, svédoké és normannoké, de a nemzet, hazafiság, és jog még mindig „előítéletnek, állítólagos és névleges értéknek” számítottak.)³⁷ Még Taine is szilárdan hitt a „német nemzet” felsőbbrendű génuszában,³⁸ s Ernest Renan volt alighanem az első, aki az ő határozott „*division du genre humain*”-jében szembeállította a „szemitákat” az „árjakkal”, bár ő a civilizációt tartotta olyan hatalmas erőnek, amely megsemmisíti a helyi sajátságokat és az eredendő faji különbségeket.³⁹ Minden kötetlen faji csevegés – ami 1870 után igen jellemző a francia írókra⁴⁰ –, még ha nem rasszista is e szónak szigorú értelmében, antinacionalista, németbarát vonalat követett.

A gobinizmus következetes antinacionalista irányvonala valós vagy vélt szövetségesekkel szolgált a határokon túl a francia demokrácia s később a Harmadik Köztársaság ellenfeleinek, a faj és „elit” fogalmának sajátságos összeötvöződése viszont új és izgató pszichológiai játékszert adott a nemzetközi értelmiség kezébe, amellyel a történelem nagy játszótérén el lehetett játszani. A Gobineau-féle „*filles des rois*” közeli

rokonai a késő tizenkilencedik század romantikus hőseinek, szentjeinek, lángelméinek, felsőbbrendű embereinek, akik le sem tagadhatják német romantikus eredetüket. A romantikus felfogásban eleve benne rejlő meggondolatlanság új ösztönzést kapott a Gobineau-féle fajkeveredéstől, mert ez a keveredés olyan múltbeli történelmi eseményre utalt, amelyet az ember megtalálhat tulajdon lényének mélységeiben. Ez egyet jelentett azzal, hogy a belső tapasztalatoknak történelmi értelmük van, hogy az ember lény a történelem hadszínterévé válhat. „Mióta az Essai-t olvastam, mindig valamiféle konfliktus kavarta fel lényem rejtett forrásait; úgy éreztem, kérelhetetlen harc dúl a lelkemben a feketék, a sárgák, a szemiták és az áriák között.”⁴¹ Ebben és az ehhez hasonló vallomásokban talán valójában a modern értelmiségi jellegzetes tudatállapota nyilatkozik meg; ők a romantika tényleges örökösei, bármilyen véleményt valljanak is, olyan emberek lényegi ártalmatlanságáról és politikai ártatlanságáról tesznek tanúságot, akiket valószínűleg bármiféle ideológia képes csatasorba állítani.

IV. „Az angolok jogai” és az emberi jogok

A német faji szemlélet magvait a napóleoni háborúk időszaka vetette el, a későbbi angol fejlemények kezdetei pedig a francia forradalomra estek, s arra az emberre vezethetők vissza, aki élesen elítélte ezt a forradalmat mint „a legmegdöbbentőbb [válságot], ami eddig a földön lezajlott”: jelesül Edmund Burke-re.⁴² Köztudomású, milyen félelmetes hatással volt munkája az angol politikai gondolkodásra, sőt a németre is. Ezt itt mégis alá kell húznunk, mert a német és az angol fajelmélet sokkal közelebb áll egymáshoz, mint a francia változathoz. E hasonlóság abban gyökerezik, hogy mindkét ország legyőzte a francia trikolórt, s ezért hajlamos volt elutasítani a *Liberté-Egalité-Fraternité* eszméjét mint idegen találmányt. Mivel a társadalmi egyenlőtlenség volt az angol társadalom alapja, a brit konzervatívok kínosan feszengtek, ha az „emberi jogok” jöttek szóba. A tizenkilencedik századi toryk között elterjedt vélemény volt, hogy az egyenlőtlenség szerves része a brit nemzeti jellegnek. Disraeli „az angolok jogaiban valami jobbat” vél felfedezni, „mint az emberi jogokban”, és Sir James Stephen szerint „kevés dolog olyan szánalmas a történelemben, mint az, ahogy a franciák nem áttaláltak lelkesedni ezekért a dolgokért.”⁴³ Ez az egyik oka annak, hogy a toryk nacionalista irányba terelhetők a fajelméletet, egészen a tizenkilencedik század végéig, holott Franciaországban ugyanezek a nézetek kezdettől kimutatták antinacionalista lényegüket.

Burke fő ellenérvét a francia forradalom „elvont eszméivel” szemben teljes egészében magába foglalja a következő kijelentése: „Alkotmányunk egységes vezérelve, hogy szabadságainkat mint őseinktől ránk hagyományozott s mint általunk az utókor felé közvetítendő elidegeníthetetlen örökséget tüntesse fel és nyilatkoztassa ki; olyan birtokként, mely kifejezetten e királyság népéhez tartozik, tekintet nélkül bármilyen általánosabb vagy előzetes jogra.” Ez a szabadságot lényege szerint örökségnek tekintő felfogás volt azaz ideológiai alap, amelyből az angol nacionalizmus különös faji színezetét nyerte a francia forradalomtól fogva. Bár megfogalmazója polgár, az idézetből világosan kitetszik a feudális szabadságfogalom közvetlen elfogadása, amely szerint a szabadság a címmel és földdel járó öröklött előjogok összessége. Burke, anélkül hogy csorbította volna az uralkodó osztály angol nemzeten belüli jogait, kiterjesztette e kiváltságosság elvét az egész angol népre, bizonyos értelemben nemessé emelve őket a nemzetek között. Ezért tekint megvetéssel azokra, akik kiváltságaikat emberi jogoknak mondják, holott szerinte a jogoknak csak mint „angol jogoknak” van létjogosultságuk.

Angliában a nacionalizmus úgy fejlődött ki, hogy sosem támadta komolyan a régi feudális osztályokat. Ez azért volt lehetséges, mert az angol köznemesek a tizenhetedik századtól kezdve mind nagyobb számban olvadtak össze a polgárság rangosabb rétegeivel, úgyhogy néha még közrendű ember is juthatott lordi méltóságra. E folyamat révén a nemesség szokásos kasztgőgje nagyrészt kiküszöbölődött, és kifejlődött valamilyen felelősségérzet a nemzet mint egész iránt, de ugyanezen az alapon a feudális elképzelések és nézetek akadálytalanabban hatottak az alsó osztályok politikai gondolkodására, mint másutt. Így például az

örökségfelfogást is szinte változatlanul fogadták el és alkalmazták az egész brit „törzsre”. A nemesi mérce elfogadásának következményeként a fajelmélet angol változatán szinte teljesen eluralkodtak az örökségelméletek és modern megfelelőjük, az eugenika.

Mióta az európai népek megpróbálták gyakorlatilag is beilleszteni a föld összes népét emberiség-felfogásukba, minduntalan megzavarták őket a szembeszökő fizikai eltérések közöttük és más földrészek lakói között.⁴⁴ A tizennyolcadik századi lelkesedés az egyetemes emberi természetet és gondolkodást megjelenítő sokféleség iránt csak gyenge argumentumokkal szolgált abban az alapkérdésben, hogy vajon a keresztény tan, amely a közös szülőktől való származásra alapítva egymással egyenlőnek és egységesnek fogja fel az összes embert, fennmaradhat-e azoknak a szívében, akik szembe találják magukat olyan törzsekkel, amelyeknek, amennyire tudjuk, sem kultúrájában, sem szokásaiban nem jut megfelelően kifejezésre az emberi gondolkodás és az emberi szenvedély, s amelyek csak igen alacsony szinten hoztak létre emberi intézményeket. Ez az új probléma, amely az afrikai törzsek közelebbi megismerése folytán tűnt fel Európa és Amerika történeti színpadán, máris olyan társadalmi berendezkedések szintjére való visszaeséssel járt – különösen Amerikában és egyes brit gyarmatokon –, amelyekről azt lehetett volna hinni, hogy a kereszténység teljesen felszámolta őket.

Maga a rabszolgaság, noha szigorúan faji alapokra épült, nem tette a tizenkilencedik század előtt faji szemléletűvé a rabszolgatartókat. Az amerikai rabszolgatartók az egész tizennyolcadik századon át átmeneti intézménynek fogták fel a rabszolgaságot, s fokozatosan meg akarták szüntetni. Legtöbbjük elmondhatta volna Jeffersonnal: „Reszketek, ha eszembe jut, hogy Isten igazságos.”

Franciaországban, ahol a fekete törzsek kérdése a beolvasztás és a nevelés óhajával kapcsolódott össze, a fajok első osztályozását a nagy tudós, Leclerc de Buffon végezte el oly módon, hogy az európai népeket vette alapul és a többi különbségeik szerint osztályozta, s e szigorú egymás mellé állításban egyenlőségüket hirdette.⁴⁵ A tizennyolcadik század, hogy Tocqueville csodálatosan pontos megállapítását idézzük, „hitt a rasszok sokféleségében és az emberi nem egységében”.⁴⁶ Németországban Herder elutasította az „alantas faj” szó emberre való alkalmazását, és még Gustav Klemm⁴⁷ is, az emberiség történetében az első művelődéstörténész, aki használta a faji osztályozást, tiszteletben tartotta s kutatásainak általános keretként fogadta el az emberiség gondolatát.

Amerikában és Angliában azonban, ahol az embereknek a rabszolgaság megszűnése utáni együttélésre kellett megoldást találniuk, jóval nehezebben ment a dolog. Dél-Afrika kivételével – ahol csak a nyolcvanas években, az „Afrikáért folyó hajsza” után kezdett hatni a nyugati faji szemlélet – ezek a nemzetek kerültek kénytelen-kelletlen először szembe a faji kérdéssel a gyakorlati politikában. A rabszolgaság eltörlése inkább kiélezte a belső ellentéteket, semmint megoldotta volna az adott súlyos nehézségeket. Különösen igaz volt ez Angliára, ahol nem lépett színre olyan új politikai irányzat, amely az „angolok jogai” helyébe az emberi jogokat állította volna. A rabszolgaság eltörlése a brit birtokokon 1834-ben és az amerikai polgárháborút megelőző vita így nagyon vegyes fogadtatásra talált a közvéleményben, s táptalajává lett az ezekben az évtizedekben keletkezett különböző naturalista tanoknak.

E tanok közül az első a poligenistáké volt; ők elutasították a Bibliát, mint kegyes hazugságok könyvét, s tagadtak mindenfajta kapcsolatot az emberi „fajok” között; legfőbb tettük annak a természeti törvénynek az elvetése volt, mely minden embert és népet összekapcsolt. A poligenizmus ugyan nem hirdetett eleve elrendelt faji felsőbbrendűséget, de arra hivatkozva, hogy az emberek közti megértés és érintkezés fizikai lehetetlenség, önkényesen szétválasztotta egymástól a népeket. Megmagyarázta, miért „Kelet a Kelet, Nyugat a Nyugat, és nem találkozik soha a kettő”, és jócskán belejátszott a vegyes házasságok meggátolásába és a félvérek hátrányos megkülönböztetésébe. A poligenizmus azt tartotta róluk, hogy nem valódi emberi lények, nem tartoznak egyetlen fajhoz sem, hanem valamiféle korcsok, akiknek „minden sejtjében polgárháború dúl”.⁴⁸

De bármilyen tartósnak bizonyult is a poligenizmus befolyása az angol faji szemléletre, a tizenkilencedik században egy új doktrína kiszorította a közvéleményből. Ez a tan is az öröklődés elvéből indult ki, de

hozzátette a tizenkilencedik század politikai alapelvét, a fejlődést, s ennek folytán épp ellenkező és jóval meggyőzőbb következtetésre jutott: hogy az embernek nemcsak az emberhez van köze, hanem az állati létehez is; hogy az alsóbbrendű fajok létezése világosan bizonyítja, hogy csak fokozati különbségek választják el az embert az állattól, és hogy minden élőlény erőteljes harcot vív létéért. A darwinizmusnak – mert róla van szó – még külön nyomatékot adott az a tény, hogy régi elv, az „aki bírja, marja” nyomdokain haladt. De ez a tanítás, amely korábban, amikor még kizárólag az arisztokrácia élt vele, a hódítás diadalmos nyelvén szólt meg, most a nép jóval nyersebb nyelvén kapott hangot, mely jól ismerte a mindennapos kenyérharcot, és megküzdött azért, hogy felkapaszkodhasson egy viszonylagos biztonsághoz.

A darwinizmus azért aratott olyan elsőprő sikert, mert az öröklésre támaszkodva, egyaránt ideológiai fegyverül szolgálhatott a faji és az osztályuralomnak, és egyszerre indokolta és cáfolta a faji megkülönböztetést. Politikai szempontból a darwinizmus mondhatni semleges volt: ezért válhatott egyfelől mindenfajta pacifizmus és világpolgárság kiindulópontjává, másfelől az imperialista ideológiák legkiélezettebb változatainak kiindulópontjává is.⁴⁹ A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a darwinizmus még szinte kizárólag az utilitarista gyarmatosítás-ellenes párt kezében volt Angliában. És az evolúció első filozófusa, Herbert Spencer, aki a szociológiát a biológia részeként tárgyalta, úgy vélte, hogy a természetes kiválasztódás hasznára válik az emberiség fejlődésének és örök békéhez vezet. A politikai vitákhoz a darwinizmus két fontos gondolattal járult hozzá; az egyik a létért való küzdelem volt, azzal a derűlátó megállapítással megtoldva, hogy a „legalkalmasabb fennmaradása” szükségszerű és automatikus, a másik pedig az ember előtt feltárult végeláthatatlan lehetőségek, amelyek állati sorból való kiemelkedésében látszottak gyökerezni, és egy új „tudomány”, az eugenika forrásává váltak.

A legalkalmasabb fennmaradásának tana, s a belőle adódó következtetés, hogy végső fokon a társadalom felső rétegei a „legalkalmasabbak”, tarthatatlanná vált a hódítás tanának bukásával, vagyis nyomban azután, hogy Angliában megrendült az uralkodó osztályok abszolút biztonsága, ahogyan az angol fennhatóságé is a gyarmati birtokokon, s nagyon is kérdésessé vált, hogy a mai „legalkalmasabbak” lesznek-e holnap is a legalkalmasabbak. A darwinizmus másik része, az ember állatvilágból való eredeztetése, sajnos tovább hatott. Az eugenika azt ígérte, hogy meghaladja a fennmaradás tanából adódó kellemetlen bizonytalanságot: azt, hogy nem jósolható meg, ki lesz a legalkalmasabb, és nincs mód annak meghatározására, mitől válhat egy nemzet örökre szólóan alkalmassá. Az alkalmazott eugenikának ezt a lehetséges következményét különösen Németországban hangoztatták a húszas években, válaszul Spengler művére, *A Nyugat alkonyá-ra*.⁵⁰ Nem kellett egyebet tenni, mint a kiválasztódás folyamatát átalakítani az embertől független természeti törvényből „mesterséges”, tudatosan alkalmazható fizikai eszközzé. A kegyetlenség mindig is velejárója volt az eugenikának; e tekintetben igen jellemző Ernst Haeckel korai megnyilatkozása, miszerint a könyörületes halálba segítés „haszontalan erőfeszítésektől mentheti meg a családot és az államot”⁵¹ Végül a darwinizmus utolsó német követői véglegesen búcsút mondtak a tudományos kutatásnak, nem keresték tovább az ember és a majom közötti hiányzó láncszemet, hanem a gyakorlat mezejére léptek, és megpróbáltak olyasvalamit faragni az emberből, amilyennek a darwinisták a majmot gondolták el.

De még azelőtt, hogy a náciizmus a maga totalitárius politikájával megpróbálta vadállattá változtatni az embert, szigorúan örökletes tulajdonságok alapján több kísérlet is történt az ember istenné avatására.⁵² Nemcsak Herbert Spencer, hanem a korai evolúcióhívók és darwinisták is „éppoly erősen hittek az ember anyagi jövőjében, mint majomeredetében”⁵³ Az örökletes kiválasztódás hitük szerint az „örökletes géniuszhoz” vezet el,⁵⁴ és az arisztokráciát megint valami kiválasztódás természetes végeredményének vélték, csak hogy ezúttal nem politikai, hanem természetes kiválasztódás, tiszta tenyészet végeredményének. Az egész nemzetet természetes arisztokráciává átformálni, amelyből a kiváló példányok géniusszá és ember feletti emberré válnak; egyebek közt ez az „eszme” ködlött fel a csalódott liberális értelmiségiek álmaiban, akik szerettek volna a régi uralkodó osztály helyére politikamentes eszközökkel új „elitet” állítani. A századvégen a tanulmányírók, mintha mi sem volna természetesebb, élettani és állattani szakkifejezésekkel tárgyaltak politikai kérdéseket, zoológusok pedig „Külpolitikánk biológiai szempontból” címmel írtak

értekezést, mint akik tévedhetetlen vezérfonalat adhatnak az államférfiak kezébe.⁵⁵ Mindannyian új módszereket dolgoztak ki, melyek segítségével az angol nép nemzeti érdekeivel összhangban irányítani és szabályozni lehet a „legalkalmasabb fennmaradását”⁵⁶

Ezekben az evolúciós tanokban az volt a legveszedelmesebb, hogy az örökletesség fogalmát összekapcsolták azzal, ami a tizenkilencedik századi középosztálynak önbecsülést adott: a személyes teljesítmény és az egyéniség hangoztatásával. E középosztály olyan tudósokat kívánt, akik bebizonyítják, hogy nem az arisztokraták, hanem a nagy emberek a nemzet igazi képviselői, bennük ölt testet a „faj génusza”. E tudósok eszményi kibúvót kínáltak a politikai felelősség alól, amikor „bebizonyították” Benjamin Disraeli korábbi kijelentésének igazát, hogy a nagy ember „a faj megszemélyesítője, mintapéldánya”. E „génusz” fejlődése akkor érte el logikai végpontját, amikor az evolucionizmus egy másik követője egyszerűen kijelentette, hogy „az angol a felsőbbrendű ember, és Anglia története a felsőbbrendű ember fejlődésének története”.⁵⁷

A német és az angol faji szemléletnek van néhány közös jellegzetessége: mindkettő középosztálybeli írótól eredt, nem a nemességtől; abból az óhajból fakadt, hogy a többi osztály is részesülhessen a nemesi életvitel előnyeiből, s végül, mindkettőt valódi nemzeti érzések táplálták. E tekintetben Carlyle gondolatai a génuszról és a hősről valójában inkább voltak egy „társadalmi reformer” fegyverei, mint a „Brit Imperializmus Atyjának” tanai; mely utóbbi vád merőben igazságtalan.⁵⁸ Hősimádata, amely széles körben ismertté tette Angliában és Németországban is, ugyanazokból a forrásokból fakadt, mint a német romantika személyiségimádata. Ez is, az is az egyén társadalmi környezetétől független belső nagyságát dicsőíti. Azok közül, akik a gyarmatosításra hatással voltak a tizenkilencedik század közepétől a valóságos imperializmus századvégi kirobbanásáig, egy sem kerülhette el Carlyle hatását, de egyikük sem vádolható kifejezetten fajgyűlölő eszmék hirdetésével. Carlyle maga „*Négerkérdés*” című esszéjében azt fejt ki, hogyan lehet hozzásegíteni a Nyugat-indiai-szigeteket „hősök” teremtéséhez. Charles Dilke, akinek *Greater Britain* (1869) című könyvét nemegyszer az imperializmus kiindulópontjának tekintik,⁵⁹ haladó radikális eszméket vall, s az angol nemzet részének tekinti az angol gyarmatosítókat az őket lenézők ellenében, akik pusztán gyarmatnak látják birtokaikat. J. R. Seeley, akinek *Expansion of England* (1883) címmel írt munkája nem egészen két év alatt nyolcvanezer példányban kelt el, még tiszteletben tartja a hindukat mint idegen népet, s megkülönbözteti őket a „barbároktól”. Sőt még Froude is, akit gyanússá tehet a rasszizmus törzsi filozófiáját elsőként nyíltan valló fehérek: a búrok iránti csodálat, ellenezte, hogy Dél-Afrika túl sok joghoz jusson, mert „a dél-afrikai önkormányzat a fehér gyarmatosítók bennszülöttek feletti uralmát jelenti, az pedig nem önkormányzat”.⁶⁰

Az angol nacionalizmus, sok tekintetben ugyanúgy, mint a német, egy olyan középosztálytól fogant, amely sohasem vált egészen egyenjogúvá a nemességgel, ezért hordozta magában a faji szemlélet első csíráit. De míg Németországban egység híján ideológiai falnak kellett helyettesítenie a történelmi és földrajzi tényeket, a brit szigeteket természetes határok választották el a környező világtól; Angliának mint nemzetnek tehát olyan egység-elméletre volt szüksége, mely felöleli az anyaországtól több ezer mérföldre, a tengereken túli gyarmatokon élő tagjait. A közös származás, a közös eredet, a közös nyelv volt közöttük az egyetlen kapocs. Az Egyesült Államok elszakadása megmutatta, hogy önmagukban ezek az azonosságok nem szavatolják a hatalmat; s nemcsak Amerika, más gyarmatok is erősen – bár kisebb hévvel – törekedtek az anyaországétól eltérő alkotmányos berendezkedés felé. E korábban brit nemzetiségűek megmentésére Dilke, Carlyle hatására, „angolszászságról” beszél; ez a szó alkalmasnak látszott visszahódítani még az Egyesült Államok népét is, akinek Dilke könyve egyharmad részét szenteli. Dilke úgy tekintette, mintha a függetlenségi háború nem két nép közötti háború lett volna, hanem csupán a tizennyolcadik századi polgárháború angol formája, amelyben ő maga a köztársaságiak oldalára állt. Ez az egyik oka annak, hogy Angliában meglepő módon a társadalmi reformerek és a radikálisok terjesztették a nacionalizmust; ők nem pusztán azért akarták megtartani a gyarmatokat, mert úgy gondolták, szükséges kiutat jelentenek az alacsonyabb néposztályoknak, hanem inkább azért, hogy megtartsák az anyaország feletti befolyást, amelyet

a brit szigetek e radikálisabb fiai gyakoroltak. Ez erős indíték Froude számára, aki azért kívánta „megtartani a gyarmatokat, mert úgy gondolta: bennük létrejöhet egy egyszerűbb társadalom és nemesebb életvitel, mint az iparosodott Angliában”,⁶¹ és ezzel kétségtelen hatást tett Seeley *Expansion of England*-jére: „Ha hozzászokunk, hogy együtt képzeljük el az egész birodalmat, s *Angliának* nevezzük, látni fogjuk, hogy ez is Egyesült Államok.” Akármire használják a későbbi politikai írók az „angolszászság” kifejezést, Dilke munkájában e szónak világos politikai jelentése van: olyan népet ért rajta, amelyet már nem tart egybe egy körülhatárolt ország. „Az az eszme, amely utazásaimon végig társam s egyben vezetőm volt, az a kulcs, amely különös új országok rejtélyeit nyitja, az a földet máris körülölelő fajunk nagyszerűsége, melynek talán az a hivatása, hogy elárassza az egész földkerekséget” (Előszó). Dilke szemében a közös eredet, örökség, „a faj nagyszerűsége” nem fizikai tény volt, vagy kulcs a történelemhez, hanem nagyon is szükséges iránytű a jelen világban, az egyetlen megbízható kapocs a határtalan térben.

Mivel angol gyarmatosítóból jutott a világ minden tájára, azért Angliában különösen erős volt a nacionalizmus legveszélyesebb eszméje, a „nemzeti küldetés”. Maga a nemzeti küldetéstudat ugyan hosszú időn át faji hatásoktól mentesen fejlődött minden olyan országban, amelynek népe nemzeti lét felé törekedett, végül mégis meglepően közel jutott a faji szemlélethez. A fent említett angol nacionalisták határesetnek vehetők a későbbi tapasztalatok fényében. Önmagukban nem voltak ártalmasabbak, mint mondjuk Auguste Comte Franciaországban, aki kifejtette, hogy hisz az egységes, szervezett, újjászületett Franciaország vezetése – *présidence* – alatt álló emberiségben.⁶² Nem mondtak le az emberiség eszméjéről, csak épp azt gondolták, hogy a humanizmus legfőbb biztosítóka Anglia. Akarva-akaratlan túlhangsúlyozták nacionalista felfogásukat, mert megbomlott a küldetéseszmében foglalt föld és ember közötti kötés; s ez a felbomlás nem ideológiai jelszó az angol politikában, hanem befejezett tény volt, amellyel számolnia kellett minden államférfinak. Az választja el őket radikálisan a későbbi fajvédőktől, hogy egyikük sem gondolt soha komolyan arra, hogy más népeket alsóbbrendű fajnak bélyegezzék, igaz, csak azért nem, mert a szóban forgó Kanada és Ausztrália majdnem néptelen volt, tehát mentes a népességi gondoktól.

Aligha véletlen tehát, hogy az első angol politikus, aki többször is hangsúlyozza, hogy meggyőződése szerint a faj és a faji felsőbbrendűség meghatározó tényező a történelemben és a politikában, olyan ember volt, akit nem fűzött különös érdek a gyarmatokhoz és az angol gyarmatosítókhoz – „a gyarmati ballaszthoz, amelyen nem uralkodunk” –; ez az ember Ázsiára kívánta kiterjeszteni Anglia birodalmi hatalmát, s jócskán meg is erősítette Nagy-Britannia pozícióit azon az egyetlen gyarmaton, ahol súlyos nemzetiségi és kulturális problémák fenyegettek. Benjamin Disraeli volt ez a férfiú, aki Anglia királynőjét India uralkodójává tette; ő tekintette elsőnek Indiát a birodalom sarokkövének, ő akarta elsőként elvágni azokat a kötelekeket, amelyek az angol népet a kontinens népeihez kötötték.⁶³ Ezzel letette az első alapkövet az indiai angol uralom lényegének megmásításához. Ezt a gyarmatot addig a hódítók szokásos önkényével kormányozták – e hódítókat Burke csak „indiai törvényszegőkként” emlegette. Ettől fogva gondosan megtervezett irányítás lépett működésbe, amely adminisztratív intézkedésekkel kívánt állandó kormányzatot létrehozni. Ez a kísérlet kis híján belesodorta Angliát a Burke által megjósolt veszélybe: hogy az „indiai törvényszegők” válhatnak „Anglia törvényhozóivá”⁶⁴ Mindazok, akiknek a szemében „nincs még egy tett Anglia egész történetében, amelyre több jogunk van büszkének lenni ... mint az Indiai Császárság megalapítása”, a szabadságot és egyenlőséget „nagy szónak” tekintették „kicsiny dolgok” megjelölésére.⁶⁵

Disraeli politikája egy olyan zárt kasztot hozott létre egy idegen országban, amelynek csupán a kormányzás volt a feladata, nem a gyarmatosítás. Ezen elgondolás megvalósításában, amelynek beteljesülését Disraeli már nem érte meg, a rasszizmusnak csakugyan nélkülözhetetlen szerep jutott. Előrevetítette a nép baljós átalakulását nemzetből „első osztályú szervezetet alkotó tiszta vérű fajjá”, faj a „természet arisztokráciájának” vélte magát – hogy elismételjük Disraeli már idézett szavait.⁶⁶

Ez idáig egy vélemény történetét követtük nyomon, amelyben csak most, korunk rettenetes tapasztalatai után látjuk a rasszizmus első megnyilatkozását. Noha a rasszizmus mindenütt felelevenítette a faji

előítéleteket, ez a történet mégsem olyan eszme története, amelyet valami „belső logika” hat át. A faji szemlélet kényelmes érveket szolgáltatott különféle politikai konfliktusokban, de sohasem vált egyeduralkodóvá az érintett nemzetek politikai életében; kiélezte és kihasználta az adott érdekelletéket vagy politikai nehézségeket, de sohasem támasztott újabb konfliktusokat, és nem alkotott új kategóriákat a politikai gondolkodásban. A rasszizmus eladdig ismeretlen tapasztalatokból és politikai helyzetekből nőtt ki, s még a „faj” elhivatott védőinek, például Gobineau-nak vagy Disraelinek a szemében is roppant idegennek tűnt volna. Mély szakadék választja el e ragyogó és könnyed elméjű embereket a kegyetlen, bestiális rasszistáktól, olyan mély, hogy ezt a szakadékot semmiféle értelmes magyarázat nem képes betömni. Nagyon valószínű, hogy a faji felfogás idők multával kiveszett volna a gondolkodásból, a tizenkilencedik század más felelőtlen véleményeivel együtt, ha az „Afrikáért folyó hajsza” és az imperializmus új korszaka nem tette volna ki új, megrázó tapasztalatoknak a nyugati humanizmust. Az imperializmus viszont, cselekedeteinek egyedül lehetséges „magyarázatául” és mentségül, akkor is rákényszerült volna a rasszizmus feltalálására, ha soha nem létezett volna korábban faji szemlélet a civilizált világban.

De mert nagyon is létezett faji szemlélet, hathatós segítséget adott a rasszizmusnak. Az új tant hirdető pusztító erők ilyenformán egy szinte hagyományosnak mondható nézet köntösébe bújhattak; enélkül, tehát ha bizonyos tiszteletre méltó nemzeti hagyományok látszata nem szentesítette volna őket, gyorsan kiderült volna, hogy szögesen ellentmondanak minden múltbeli nyugati politikai és erkölcsi mércének, még mielőtt tönkretelhetnék volna az európai nemzetek békés együttélését.

A HATODIK FEJEZET JEGYZETEI

1. A német–oroszlaktum ideje alatt a náci propaganda felhagyott a „bolsevizmus” elleni támadásokkal, de a faji irányvonalat sohasem adta fel.

2. „Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau”, Revue des Deux Mondes (1907), Tome 199., az 1853. november 17-én kelt levél.

3. A faji gondolkodás „eszmetörténeti” keretbe foglalt legjobb áttekintése: Erich Voegelin, Rasse und Staat (Tübingen, 1933).

4. A rengeteg egymással szemben álló tizenkilencedik századi véleményről lásd Carlton J. H. Hayes, A Generation of Materialism (New York, 1941), 111-122. oldal.

5. „Huxley a hetvenes évek felé felhagyott a maga tudományos kutatásaival, oly szorgalmasan ugatta és marta »Darwin bulldogjaként« a teológusokat” (Hayes, id. mű, 126. oldal). Ernst Haeckel tudománynépszerűsítő szenvedélyét, amely legalább olyan erős volt benne, mint a tudomány szeretete, utóbb külön is hangsúlyozta egy vele egyetértő náci író, H. Bruecher, „Ernst Haeckel, Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens”, Nationalsozialistische Monatshefte (1935), Heft 69.

Két elég szélsőséges példát is hozhatunk arra, mi telik ki a tudósoktól. Mindkét tudós jó hírben állott, s az első világháború idején alkotott. Josef Strzygowski német művészettörténész Altai, Iran und Völkerwanderung című munkájában (Lipcse, 1917) felfedezte, hogy az északi faj németekből, ukránokból, örményekből, perzsákból, magyarokból, bolgárokból és törökökből tevődik össze (306-307. oldal). A Párizsi Orvostani Társaság nemcsak tudósítást közölt arról, hogy a német faj körében „polychesiát” (fokozott széketürítést) és „bromidosist” (testszagot) fedeztek fel, hanem ezt még azzal az ötlettel is megtette, hogy vizeletvizsgálattal kellene a német kémeket leleplezni; a német vizeletről ugyanis „kimutatható”, hogy húszszázaléknyi nem húgysav leköttötte nitrogént tartalmaz, más fajok vizelete viszont csak tizenöt százalékot. Lásd Jacques Barzun, Race (New York, 1937), 239. oldal.

6. Ez a félreértés részben a tanítványok buzgalmából fakadt, akik számba akartak venni minden esetet, ahol fajról esik szó. Így aztán vérbeli rasszistának néztek viszonylag ártalmatlan szerzőket is, akiknél a fajra való hivatkozás csak esetleges vagy tetszetős vélekedés. Ilyen önmagában véve ártalmatlan nézeteket

fejtettek ki az első antropológusok, kutatásaik kiindulópontjaképpen. Jellegzetes példa erre a múlt század közepén működött neves francia antropológus, Paul Broca naiv feltevése; szerinte „az agynak bizonyosan köze van a fajhoz, és az agy befogadóképességét leginkább a koponya méretei mutatják” (Jaeques Barzun nyomán idézzük: id. mű, 162. oldal). Nyilvánvaló, hogy ez a kijelentés egyszerűen nevetséges, ha nem támasztja alá valamiféle elképzelés az ember természetéről.

Ami pedig a tizenkilencedik század eleji nyelvészeket illeti, akiket „árja”-felfogásuk alapján a fajelmélet tudósai előszeretettel soroltak a faji gondolkodás hirdetői, sőt feltalálói közé, ők aztán igazán ártatlanok, mint a ma született bárány. Ha itt-ott átlépték a tiszta kutatás határát, azt csak azért tették, mert szerettek volna minél több népet bevonni egyazon közös kultúrkörbe. Ernest Seilliére szavai szerint (La Philosophie de l'Impérialisme, 4 kötet [1903-19061]: „Részegítő élmény volt: a modern társadalom úgy hitte, megkerült a családfája ... létrejött egy organizmus, amely közös testvériségbe foglalta az összes olyan nemzetet, amelynek a nyelve valami hasonlóságot mutatott a szanszkrittal” (Préface, Tome I., XXXV. oldal). Más szóval, ezek az emberek még a tizennyolcadik század humanista hagyományát vitték tovább, és osztottak annak lelkesedésében az idegen népek és egzotikus kultúrák iránt.

7. Francois Hotmanban, a Franco-Gallia tizenhatodik századi francia szerzőjében időről időre a tizennyolcadik századi faji tanok előfutárát vélik felfedezni, mint Ernest Seilliére is, id. mű. Théophile Simar joggal tiltakozott ez ellen a félremagyarázás ellen: „Hotman nem a teutonok bajnoka, hanem a monarchia elnyomott népének védelmezője” (Etude Critique sur la Formation de la doctrine des Races au 18e et son expansion au 19e siècle [Brüsszel, 1922], 20. oldal).

8. Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France (1727), Tome I., 33. oldal.

9. Montesquieu állapítja meg Boulainvilliers gróf történelemértelmezéséről, hogy az politikai fegyver a Tiers Etat ellen; Esprit des Lois (1748), XXX., X. fejezet.

10. Les Origines de l'Ancien Gouvernement de la France, de l'Allemagne et d'Italie (1789).

11. Seilliére, id. mű, XXXII. oldal.

12. Lásd René Maunier, Sociologie Coloniale (Párizs, 1932), Tome II., 115. oldal.

13. Montlosier még a száműzetésben is szoros kapcsolatban állt Fouchéval, a francia rendőrminiszterrel, aki támogatta rossz anyagi körülményei között. Később Napóleon titkos ügynökeként működött a francia társaságban. Lásd Joseph Brugerette, Le Comte de Montlosier (1931), és Simar, id. mű, 71. oldal.

14. Qu'est-ce-que le Tiers Etat? (1789); röviddel a forradalom kitörése előtt jelent meg. A fordítást J. H. Clapham munkájából idézzük: The Abbé Siéyés (London, 1912), 62. oldal.

15. Seilliére észrevétele szerint „Az árjaság mint történelmi fogalom a tizennyolcadik századi feudalizmusban gyökeredzik, és a tizenkilencedik századi germánság viszi tovább” (id. mű, II. oldal).

16. Lettres sur l'histoire de France (1840).

17. Ez áll például Friedrich Schlegel Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804-1806 című művének II. kötetében a 357. oldalra, és Ernst Moritz Arndt is. Lásd Alfred P. Pundt, Arndt and the National Awakening in Germany (New York, 1935), 116. és az azutáni oldalak. Még Fichte sem igen lépett túl a nacionalizmus határain, holott őt szokás bűnbaknak megtenni a német faj elmélet tárgyában.

18. Joseph Goerres, a Rheinischer Merkur 1814. évi 25. számában.

19. A Phantasien zur Berichtigung der Urtheile über künftige deutsche Verfassungen (1815) című munkájában.

20. „Kevert törzsű állatoknak nincs igazi szaporítóképességük; éppígy a vegyes származású népeknek sincs saját szaporulatuk ... Az emberiség őse halott, az eredeti faj kihalt. Ezért szerencsétlenség az emberiségnek minden halódó nép ... Az emberi nemesség nem fejeződhet ki egyetlenegy népben” Deutsches Volkstum (1810). Ugyanezt állítja Goerres is, aki a népre adott naturalisztikus meghatározása ellenére („tagjait közös vérkötelék egyesíti”) igazi nemzeti elvet vall, amikor ezt mondja: „egyik ágnak sincs joga a többin uralkodni” (id. mű).

21. Blick aus der Zeit (1814); az angol fordítás Alfred P. Pundttól, id. mű.

22. „Csak azután kezdtem Németországot igazán szeretni, hogy Ausztria és Poroszország hasztalan harcba keveredett ... amint Németország áldozatul esett a hódításnak és az elnyomásnak, eggyé és felbonthatatlanná vált a szememben” - írja E. M. Arndt *Erinnerungen aus Schweden* (1818) című munkájának 82. oldalán. Az angol fordítás Pundtől, id. mű, 151. oldal.

23. „Neue Fragmentensammlung” (1798); a *Schriften* (Lipcse, 1929) II. kötetének 335. oldalán.

24. A németországi romantikus magatartásról lásd Carl Schmitt, *Politische Romantik* (München, 1925).

25. Mussolini, „Relativismo e Fascismo”; *Diuturna* (Milánó, 1924). Az angol fordítás F. Neumanntól: *Behemoth* (1942), 462-463. oldal.

26. Lásd a liberális Buchholz igen érdekes röpiratát a nemesség ellen; *Untersuchungen über den Geburtsadel* (Berlin, 1807), 68. oldal: „Az igazi nemesség nem adható és nem vehető el; önmagától támad és fenntartja önmagát, ahogyan a hatalom és a génusz is.”

27. Clemens Brentano, *Der Philister vor, in und nach der Geschichte* (1811).

28. „Entwurf eines Friedenspaktes.” Lásd Gerhard Ramlow-nál Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen, *Historische Studien*, Heft 185, 92. oldal.

29. Lásd Sigmund Neumann, *Die Stufen des preussischen Konservatismus*, *Historische Studien*, Heft 190 (Berlin, 1930); különösen a 48., 51., 64. és 82. oldalt. Adam Müllert lásd *Elemente der Staatskunst* (1809).

30. Az angol fordítása *The Inequality of Human Races* (1915) című kötetből (Adrien Collins fordítása).

31. Lásd Robert Dreyfus, „La vie et les prophéties du Comte de Gobineau” (Párizs, 1905), *Cahiers de la quinzaine*, Ser. 6., Cah. 16., 56. oldal.

32. *Essai*, II. kötet, IV. könyv, 445. oldal, és az *Europe* cikke 1923-ból: „Ce qui est arrivé á la France en 1870.”

33. J. Duesberg, „Le Comte de Gobineau”, *Revue Générale* (1939).

34. Lásd az *Europe* francia folyóirat 1923-as Gobineau-émlékszámát, különösen Clément Serpeille de Gobineau cikkét, „Le Gobinisme et la pensée moderne”. „Csak a háború közepén... jöttem rá, hogy az *Essai sur les Races*-t termékeny feltevés sugallta, az egyetlen, amely képes magyarázatot adni egyes előttünk zajló eseményekre. Meglepődve vettem észre, hogy majdnem mindenki ezen a véleményen van. A háború után azt láttam, hogy szinte az új nemzedék egészének szemében nagy felfedezésként hatnak Gobineau munkái.”

35. *Essai*, II. kötet, IV. könyv, 440. oldal és a 445. oldali lábjegyzet: „A patrie szó csak azóta nyerte vissza jelentőségét, amióta kialakult a gall-római réteg és politikai szerepet vállalt. Győzelmük újra erénnyé avatta a hazafiságot.”

36. Lásd Seilliére, id. mű, I. kötet: *Le Comte de Gobineau et l'Aryanisme historique*, 32. oldal: „Az *Essai* szerint Németország alig német, Nagy-Britannia sokkal inkább az... Gobineau később nyilvánvalóan meggondolta magát, de csak a siker hatására.” Érdemes megjegyezni, hogy Seilliére szemében, aki tanulmányai alatt lelkes Gobineau-követővé vált („ez az a szellemi légkör, amelyhez alighanem alkalmazkodniok kell a huszadik századi tudóknak”), a siker teljesen kielégítő magyarázat volt Gobineau véleményének hirtelen megváltozására.

37. A példák számát tovább szaporíthatnánk. Az idézet Camilles Spiessstől: *Impérialismes. Gobinisme en France* (Párizs, 1917).

38. Taine álláspontjáról lásd John S. White, „Taine on Race and Genius”, *Social Research* (1943. február).

39. Gobineau nézete szerint a szemiták hibrid fehér faj, amelyet elkorcsosított a feketékkel való vegyülés. Renannal kapcsolatban lásd *Histoire Générale et Systérne comparé des Langues* (1863), I. rész, 4. és 503. oldal és másutt is. Ugyanez a különbségtétel szerepel *Langues Sémitiques*-jében, I., 15. oldal.

40. Ezt nagyon jól kifejtette Jacques Barzun, id. mű.

41. Ez a meghökkentő férfiú nem más, mint a jól ismert író és történész, Elie Faure, „Gobineau et le Problème des Raees”, *Europe* (1923).

42. *Reflection on the Revolution in France*, 1790, *Everyman's Library Edition* (New York), 8. oldal.

43. Liberry, Equality, Fraternity (1873), 254. oldal. Lord Beaconsfieldről lásd Benjamin Disraeli, Lord George Bentinck (1853), 184. oldal.

44. E belső zavarodottság sok tekintetben tipikusan, bár mértékletesen tükröződik a tizenkilencedik századi úti beszámolóiban. Voltaire fontosnak tartotta külön megjegyezni Dictionnaire Philosophique-jában: „Láttuk továbbá, mily különbözők a földön élő fajok, s micsoda meglepetést éltetett át az első fekete és az első fehér ember, amikor találkoztak” (az „Homme” szócikkben).

45. Histoire naturelle (1769-1789).

46. Id. mű, az 1852. május 15-i levél.

47. Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit (1843-1852).

48. A. Carhill, The Lost Dominion (1924), 158. oldal.

49. Lásd Friedrich Brie, Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur (Halle, 1928).

50. Lásd például Otto Bangert, Gold oder Blut (1927). „A civilizáció tehát örökre fennmaradhat” (17. oldal).

51. A Lebenswunder-ben (1904), 128. oldal és az utána következők.

52. Majdnem egy évszázaddal azelőtt, hogy az evolúciós eszmék tudományos mezt öltöttek, figyelmeztető hangok előre óvtak egy - akkor még csak az elképzelés stádiumában tartó - örültség elkerülhetetlen következményeitől. Voltaire többször is eljátszott az evolúció gondolatával, leginkább a „Philosophie Générale: Métaphysique, Morale et Théologie” (Oeuvres Complètes [1875], Tome 40.), 16. oldal és az utána következők Dictionnaire Philosophique-jában, a „Chaine des Etres Créés” szócikkben így ír: „Képzeletünk elsőre elgyönyörködik a nyers anyagból szerves anyagba, a növényekből zoofitákba, a zoofitákból állatokba, azokból emberbe, emberből szellembe, némi légies testet öltött szellemből anyagtalan lényegbe és ...Istenbe való átmenetben... De válhat-e Istenné a Legfelsőbb Lény teremtette legtökéletesebb szellem? Nem a végtelenség választja el Istentől? Nem nyilvánvaló az úr a majom és az ember között?”

53. Hayes, id. mű, 1 l. oldal. Hayes joggal hangsúlyozza a korai materialisták erősen gyakorlatias erkölcsi felfogását. „Az erkölcs és a hit e különös szétválását” azzal magyarázza, „amit a szociológusok később lemaradásnak neveztek” (130. oldal). Ez a magyarázat azonban nemigen áll meg a lábán, ha konstatáljuk, hogy más materialisták, akik mint a németországi Haeckel vagy a franciaországi Vacher de Lapouge, odahagyták a tanulmányok és kutatások nyugalma a propagandamunkáért, nemigen szenvedtek ilyen lemaradásban, vagy ha - másfelől - arra gondolunk, hogy némely kortársuk, aki nem mutatott ilyesféle materialista hajlamot, például Barrés és Tsai. Franciaországban nagyon is aktív hívei voltak a Dreyfus-ügy idején elharapózott perverz embertelenségnek. A nyugati világra szakadt hirtelen erkölcsi bomlás nem annyira bizonyos „eszmék” önálló fejlődéséből látszik fakadni, mint inkább új politikai eseményekből, új politikai és társadalmi problémákból, amelyekkel a megrettent és összezavarodott emberiségnek szembe kellett néznie.

54. Ez volt a címe Fr. Galton 1869-ben közreadott s széles körben olvasott művének, amely a következő évtizedekben valóságos könyvárdatot fakasztott e tárgyban.

55. „A Biological View of Our Foreign Policy”; közreadta P. Charles Miehel a Saturday Review-ban (London, 1896. február). Az e tekintetben legfontosabb művek: Thomas Huxley, The Struggle for Existence in Hunian Society (1888). Legfőbb tétele: a civilizáció csak addig fog szükségszerűen hanyatlani, amíg nem szabályozzák a születésszámot. Benjamin Kidd, Social Evolution (1894). John B. Crozier, History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution (1897-1901). Karl Pearson (National Life [1901]), a londoni egyetem eugenikaprofesszora az elsők között írja le személytelen szörnyetegként a fejlődést, amely mindent elnyel, ami útjába kerül. Charles H. Harvey, The Biology of British Politics (1904), azt mondja, hogy a „létért való küzdelem” nemzetben belüli szigorú korlátozása révén a nemzet korlátlan hatalommá válhat a más népekkel a létért folytatott elkerülhetetlen küzdelmében.

56. Lásd különösen K. Pearson, id. mű. De már Fr. Galton kijelenti: „Szeretném hangsúlyozni, hogy nagymértékben befolyásunk alatt áll a jövő nemzedékek természetes képességeinek fejlesztése” (id. mű, 1892-es kiadás, XXVI. oldal).

57. Testament of John Davidson (1908).

58. C. A. Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism* (1924), a 22. és az utána következő oldalak.

59. E. H. Damee, *The Victorian Illusion* (1928), „Az imperializmus egy könyvvel kezdődött... Dilke Nagyobb-Britanniájával.

60. „Two lectures on South Africa”, *Short Studies on Great Subjects* (1867/1882).

61. C. A. Bodelsen, id. mű, 199. oldal.

62. Lásd művét: *Discours sur l'Ensemble du Positivisme* (1848), 384. és az utána következő oldalakat.

63. „Hatalmat és befolyást kell szereznünk Ázsiában; ennél fogva Nyugat-Európában is” (W. F. Monypenny and G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield* [New York, 1929]. II.. 210. oldal). De, „még ha Európa rövidlátása miatt alacsonyabb rendű és kiszígerelt állapotba kerülne is, Anglia nagyszerű jövőnek nézne elébe” (uo., I., IV. könyv, 2. fejezet). Mert „Anglia már nem pusztán európai hatalom... sokkal inkább ázsiai, mintsem európai” (uo., II., 201. oldal).

64. Burke, id. mű, 130. oldal: „Az alsóház... hatalma kétségtelenül nagy; s bárcsak sokáig képes lenne a maga teljében megőrizni nagyságát ... s így is lesz mindaddig, amíg meg tudja akadályozni, hogy aki törvényt szeg Indiában, az törvényt hozhasson Anglia számára.”

65. Sir James F. Stephen, id. mű, 253. oldal és egyebütt; lásd még „*Foundation of the Government of India*” című munkáját (1883): *The Nineteenth Century*, LXXX.

66. Disraeli rasszizmusát illetően vö. a III. fejezettel.

HETEDIK FEJEZET

Faj és bürokrácia

Az imperializmus első évtizedeiben két új eszközt fedeztek fel az idegen népek fölötti politikai uralom és kormányzás céljára. Az egyik a faj volt mint az állam alapelve, a másik a bürokrácia mint a gyarmati uralom alapelve. Ha a faj nem lép a nemzet helyébe, akkor az Afrikáért és a befektetésekért folyó hajsza nem nőtt volna túl a „halál és a kereskedelem [céltalan] örömtáncán” (Joseph Conrad), az aranylázak velejáróján. S ha nem lép a bürokrácia a kormányzás helyébe, akkor az indiai brit gyarmat továbbra is megmarad az „indiai törvényszegők” (Burke) martalékának, és nem változtatta volna meg az egész korszak politikai légkörét.

Mindkét felfedezés a Fekete Földrészről származott. A faj kényszer diktálta fogalom volt azok miatt az emberi lények miatt, akiket egyetlen európai vagy civilizált ember sem volt képes megérteni, akiknek embersége annyira megrémítette és megalázta a bevándorlókat, hogy azok nem vállaltak velük semmiféle emberi közösséget. A faj volta búrok válasza Afrika – egy vademberekkel be- és túlnépesült földrész – nyomasztó szörnyűségére, ez volt annak a tébolynak a magyarázata, amely úgy hatotta át őket és világította be elméjüket, „mint derült égből a villámcsapás: »Irtsátok ki az összes vadat!«”¹ S ez a válasza közelmúlt történelmének legborzasztóbb tömegmészárlásaiba torkollott: a búrok kiirtották a hottentotta törzseket, Carl Peters gátlás nélkül gyilkolt Német Délkelet-Afrikában, a békés kongói lakosságot megtizedelték – húsz-negyvenmillió emberből nyolcmillió maradt meg –, s végül, ami talán mindennél rosszabb: az efféle pacifikáló módszerek diadalmasan bevonultak a külpolitika mindennapi, elfogadott eszközei közé. Melyik civilizált állam feje mondott volna korábban olyasmit, amivel II. Vilmos biztatta a bokszerláadás ellen bevetett német expedíciós csapatkontingenst 1900-ban: „Ahogy a hunok ezer évvel ezelőtt Attila vezérletével máig fénylő történelmi hírnevet szereztek, a német név is nyerhet olyan becsületet Kínában, hogy többet egyetlen kínai se merjen megvetően nézni a németekre.”²

A faj, akár mint – Európában – honi ideológiai termék, akár mint megrendítő tapasztalatok kényszerű mentsége, mindig a legalja elemeket ragadta magával a nyugati civilizációkban, a bürokrácia viszont az európai értelmiség legjobb erőinek, nemegyszer a legtisztábban látóknak a találmánya, és ezeket az erőket is vonzotta először magához. A gyarmati tisztviselő, aki jelentések³ és rendeletek útján kormányzott, gyűlöltebb titokzatosságában, mint bármely, a könyörtelen és féktelen emberek között hagyományos katonai neveltetésben részesült keleti despota, hosszú ideig abban a tiszta, őszinte ifjú ábrándban élt, hogy neki mint ragyogó páncélú modern lovagnak, az a hivatása, hogy az elesett, primitív embereket védelmezze. És jól, rosszul, mindaddig eleget is tett ennek az eszménynek, amíg egy olyan világban élt és mozgott, amelyen a régi „szentháromság: a háború, a kereskedelem és a kalózkodás” (Goethe) uralkodott, s még nem a hosszú távú befektetések bonyolult játékában kellett részt vennie, amelyek egyetlen nép irányítását igénylik, immár nem annak saját hasznát, hanem egy másik ország gazdagítását szolgálva. A bürokrácia a terjeszkedés nagy játszmájának szervezete volt, s e játszmában minden meghódított terület csak lépcsőfok volt újabbakhoz, minden nép csak eszköz a további hódításhoz.

Bár végül rasszizmus és bürokrácia sok tekintetben összefonódott, felfedezésük és kifejlesztésük idején függetlenek voltak egymástól. Azok közül, akiknek így vagy úgy részük volt kidolgozásukban, soha senki nem ébredt rá, hogy e kettő egyesülése micsoda lehetőségeket teremt a hatalom-összpontosítás és a pusztítás számára. A közönséges egyiptomi brit ügyvivőből imperialista bürokratává előlépett Lord Cromer éppúgy nem gondolt közigazgatás és tömegmészárlás összekapcsolására (amit nyersen „adminisztratív tömegmészárlásoknak” nevez majd negyven évvel később Carhill), ahogy a dél-afrikai faji megszállottak

sem azért tartották szükségesnek a tömeggyilkosságokat, hogy ily módon körülhatárolt, racionális politikai közösséget hozzanak létre (mint a náciak a megsemmisítőtáborokkal).

I. A Fekete Földrész kísértetvilága

A múlt század végéig a tengerjáró európai népek gyarmatosító vállalkozásai két nevezetes forma kialakulásához vezettek: az újabban felfedezett, gyéren lakott területeken új települések jöttek létre, amelyeknek jogi és politikai intézményei az anyaországiak mintáját követték; illetve jól ismert, de egzotikus országokban, idegen népek között hajózási és kereskedelmi kirendeltségek létesültek, amelyek a világ kincseinek sohasem túl békés cseréjét voltak hivatva megkönnyíteni. A kolonizáció Amerikában és Ausztráliában ment végbe, azon a két földrészen, amely saját történelem és kultúra híján egyszerűen behullott az európaiak ölébe. A kereskedelmi központok Ázsiában voltak jellemzők, ahol az európaiak az előző évszázadok során sosem törekedtek állandó uralomra, hódításra, a bennszülött lakosság megtizedelésére vagy állandó letelepedésre.⁴ A tengeren túli vállalkozások e két formája hosszú, egyenletes folyamatban, közel négy évszázad alatt alakult ki, miközben a települések fokozatosan önállóvá váltak, a kirendeltségekre pedig hol ez, hol az a nemzet tette rá a kezét, a pillanatnyi európai erőviszonyoknak megfelelően.

Európa csak a Fekete Földrészhez, Afrikához nem nyúlt a gyarmatosítások során. E földrész arab népek és törzsek lakta északi partjai az ókortól fogva ismertek voltak Európában, s így vagy úgy az európai befolyási övezethez tartoztak. Az itteni területek – betelepedéshez túl népeseek, kiaknázáshoz túl szegények – elszenvetdék a hódítás és az anarchikus mellőzöttség minden lehető formáját, de akármilyen különös is, az Egyiptomi Birodalom hanyatlása és Karthágó pusztulása óta sohasem jutottak el a tényleges önállóság és szilárd politikai intézmények fokára. Az európai országok időnként megkísérelték ugyan hatalmukat a Földközi-tengeren túlra, arab területekre kiterjeszteni és kereszténységüket a mohamedán népekre rákényszeríteni, de sohasem próbálták úgy kezelni az észak-afrikai területeket, mint tengeren túli gyarmataikat. Sőt nemegyszer inkább az anyaországhoz kívánták csatolni őket. Ezt az ősrégi hagyományt, amelyet később Itália és Franciaország is követett, a nyolcvanas években törte meg Anglia, amikor bevonult Egyiptomba, hogy megvédje a Szuezi-csatornát, de magát az országot nem akarta sem meghódítani, sem bekebelezni. S itt nem az a lényeg, hogy Egyiptommal igazságtalanság történt, hanem az, hogy Angliát (egy nem földközi-tengeri népet) önmagáért egyáltalán nem érdekelhette Egyiptom, hanem egyes-egyedül India kincsei miatt támadt rá szüksége.

A imperializmus Egyiptomot önmagáért csak időnként megkívánt országból India miatt fontos katonai állomássá és további terjeszkedései ugródeszkájává léptette elő, Dél-Afrikában viszont mindennek épp az ellenkezője történt. A tizenhetedik századtól a Jóreménység fokát India, egy gyarmatbirodalom központja tette fontossá; ha valamely nemzet kereskedelmi kirendeltséget létesített Indiában, feltétlenül szüksége volt a Jóreménység fokán hajózási kirendeltségre, amelyet aztán nyomban ki is ürített, mihelyt megszakadt kapcsolata Indiával. A tizennyolcadik század végére a Brit Kelet-indiai Társaság megfutamította Portugáliát, Hollandiát, Franciaországot, és kereskedelmi monopóliumot szerzett Indiában; ennek természetes következménye volt Dél-Afrika megszállása. Ha az imperializmus továbbra is csupán a gyarmati kereskedelem korábbi irányvonalát követi (amelyet mellesleg gyakran összetévesztenek az imperializmussal), akkor Angliának a Szuezi-csatorna megnyitása, vagyis 1869 után meg kellett volna szüntetnie dél-afrikai állásait.⁵ Dél-Afrika ugyan máig tagja a Nemzetközösségnek, de mindig különbözött a többi domíniumtól; területén nem voltak meg a letelepedéshez szükséges legfontosabb feltételek: a föld termékenysége és kis népsűrűség; egyetlenegy kolonizációs kísérlet történt – ötezer angol munkanélkülit akartak ide költöztetni a tizenkilencedik század elején –, az is kudarccal végződött. A brit szigetekről kivándorlók következetesen elkerülték Dél-Afrikát, mi több, Dél-Afrika volt az egyetlen domínium, ahonnan

a későbbiekben folytonosan hazaáramlottak Angliába a kivándoroltak.⁶ Dél-Afrikára, az „imperializmus melegágyára” (Damce) a „szászság” legradikálisabb angliai védelmezői sem tartottak soha igényt, sőt az Ázsiai Birodalom legromantikusabb híveinek ábrándjaiban sem merült fel soha. Ez egymagában is mutatja, hogy a korai imperialista gyarmati vállalkozásnak és a tengeren túli települések létrehozásának milyen csekély volt a tényleges hatása az imperializmus kialakulására. Ha a fokföldi gyarmat megmaradt volna az imperializmus előtti politizálás keretei között, úgy épp akkor ürítették volna ki, amikor a történelem tényleges menetében különleges fontosságra tett szert.

Bár a hetvenes-nyolcvanas évek felfedezései, az aranybányák és gyémántmezők önmagukban még nem jártak volna jelentős következményekkel, ha történetesen nem hatottak volna katalizátorként az imperialista erőkre, mégis ide kívánczok, hogy az imperialistákat arra a kijelentésre, mely szerint végleges megoldást találtak a fölösleges emberek problémájára, eredetileg a föld legfölöslegesebb nyersanyagáért folyó hajsza sarkallta. Az aranynak nemigen van szerepe a termelésben, és a vassal, szénnel, olajjal, gumival összevetve egyáltalán nincs jelentősége, viszont a gazdagság legősibb jelképe. Az ipari termelésben való hasznavehetetlensége ironikusan idézi fel az aranyásásra fordított pénz és az aranyásók fölöslegességét. Az imperialisták ama önhitt állítását, miszerint kezükben a végleges megoldás hanyatló társadalmuk és elavult politikai rendszerük megmentésére, még megtetézte az arany rendíthetetlenségének és a társadalmat funkcionálisan meghatározó tényezőktől való függetlenségének hamis látszata. Jellemző, hogy az a társadalom, amely éppen megválni készül az összes hagyományos, abszolút értéktől, a gazdaságban vél rálelni az abszolút értékre, ahol ilyen egyszerűen nem létezhet, mert itt *per definitionem* minden érték viszonylagos. Ez a téveszme, az arany értékének abszolutizálása tette az aranytermelést ősidőktől fogva kalandorok, szerencsejátékosok, bűnözők, a normális, egészséges társadalomból kiteszítottak foglalatosságává. A dél-afrikai aranylázban az az újdonság, hogy a szerencsevadászok egyáltalán nem állnak kívül a civilizált társadalmon, ellenkezőleg, nyilvánvalóan e társadalom melléktermékei, a tőkés rendszer szükségszerű velejárói, sőt egyenesen egy olyan gazdaság jellegzetes képviselői, amely könnyörtelenül termel ember- és tőkefölösleget.

A fölösleges emberek, a „négy világrész nomádjai”, akik előzőnlőtték a Fokföldet, még sokban emlékeztettek a régi szerencselovagokra. Ők is úgy érezték, „Fel hajóra, fel Keletre! hol jó s rossz együtt fogad / hol a testnek szomszárja gyúlhat, mert nincs Tízparancsolat”. Nem erkölcsük vagy erkölcstelenségük különböztette meg őket elődeiktől, hanem inkább az, hogy nem maguk döntötték el, csatlakoznak-e ehhez a „vegyes nemzetiségű és színű” tömeghez; nem önként léptek ki a társadalomból, hanem a társadalom vetette ki őket; hogy nem kalandorok voltak, akik túleszik magukat a civilizáció megengedett határokon, hanem egyszerűen a rendszer haszontalan és funkciótan áldozatai. Nem volt más választásuk, mint nemet mondani a munkásmozgalomra, erre a fölöslegessé válás fenyegette, illetve fölösleges emberek legjobbjai által létrehozott ellentársadalomra, amely visszavezethette az érintetteket a testvériség és az értelmes lét emberi világába. Nem önnön választásuk alapján lettek olyanok, amilyenek voltak, szinte jelképei voltak mindannak, ami velük történt, két lábon járó absztrakciók, az emberi intézmények abszurdításának bizonyítékai. Nem egyéniségek voltak, mint a régi kalandorok, hanem csupán rajtuk kívül álló események árnyékai.

Conrad hőséhez, „*A sötétség mélyén*” Mr. Kurtzához voltak hasonlóak, aki „legbelsejében üres volt”, ezek az emberek „hebehurgyák voltak erő nélkül, mohók merészség és kegyetlenek bátorság nélkül”. Nem hittek semmiben, tehát „képesek voltak bármit elhitetni magukkal, bármit az égadta világon”. Az elfogadott társadalmi értékek világából kiteszítva magukra hagytak, és nem számíthattak másra, senkire-semmire, legfeljebb itt-ott sajátos tehetségükre, amely éppoly veszélyessé tette őket, ha sikerült hazavergődniük, amilyen Kurtz volt. Mert az egyetlen tehetség, amely kibontakozhatott ürességtől kongó lelkükben, az az ékesszólás adománya volt, amely „egy szélsőséges párt ragyogó vezérévé” avathatta volna őket. A tehetségesebbje a sértődöttség két lábon járó megtestesülése volt, mint a német Carl Peters is (valószínűleg ő volt a minta Kurtz figurájához), aki nem rejtette véka alá, hogy „torkig van a páriáléttal, és uralkodók fájához akar tartozni”⁹ De akár tehetségesek, akár tehétségtelenek, mind „kaphatók voltak mindenre, a fej vagy

írástól a szándékos emberölésig”, és embertársaikat végeredményben „semmivel sem tekintették többnek, mint ott azt a legyet”. Így eleve magukkal hozták vagy hamarosan elsajátították azt az erkölcsi kódexet, mely a jövő gyilkosokhoz illik, azt tudniillik, hogy csak egy megbocsáthatatlan bűn van: elveszteni a hidegvérüket.

Meg kell hagyni, voltak közöttük igazi úriemberek is, mint Mr. Jones, Conrad könyvének, a *Győzelem*-nek a hőse, aki pusztán unalomból kapható volt bármire azért, hogy a „véletlen és a kaland világában” éljen, vagy Mr. Heyst, aki megvetett mindent, ami emberi, míg végül csak sodródott, „miként egy lehullott falevél ... anélkül, hogy bármiben valaha is megkapaszkodott volna”. Ellenállhatatlanul vonzotta őket az a világ, ahol minden komolytalan, ahol megismerhetik a „Nagy Tréfát”, azaz „a kétségbeesés leküzdésének mesterségét”. A tökéletes úriember és a tökéletes gazember közeli ismeretségbe került egymással ebben „a törvényt nem ismerő nagy és vad dzsungelben”, és „úgy látták, összeillenek roppant másságukban, azonos lelkek elütő mezben”. Láttuk, hogyan viselkedtek felső körök a Dreyfus-perben, és ismerjük Disraeli felfedezését erkölcsi züllöttség és büntett társadalmi összefüggéséről; lényegében itt is a már ismert históriába botlunk, mely arról szól, hogyan lesz szerelmes a felső tízezer tulajdon alvilágába, és arról, hogyan dicsőül meg a bűnre való hajlam, mihelyt a bűnös civilizált közönye, a „szükségtelen erőfeszítés” elkerülése s jó modor segítségével megteremti a bűneit övező, kellőképpen romlott és előkelő atmoszférát. Ez a kifinomultság, a kiáltó ellentét a büntett durvasága és a kivitelezés módja között áthidalja a távolságot tökéletes gazember és tökéletes úriember között. De az, ami Európában a társadalom erkölcsi értékrendjének fékező hatása folytán csak évtizedek alatt vált lehetővé, a rövidzárlat hirtelenségével szikrázik fel a gyarmatosítás kísérteties világában.

Megszabadulva minden társadalmi kényszertől és képmutatástól, a bennszülöttek életének háttérfüggőnye előtt az urak és bűnözők nemcsak az azonos bőrszínű emberek összetartozását érezték át, hanem annak a világnak a hatását is, amelyben határtalan lehetőségek nyílnak a játékként felfogott bűnökre, rémséges és nevetséges összekapcsolására, azaz tulajdon kísérteties létük maradéktalan megvalósítására. A bennszülöttek élete mintegy biztosítékul látszott szolgálni arra, hogy ezek a kísérteties esetek nem járnak komoly következményekkel, mert az ő szemükben ez az élet nem volt más és több, mint „árnyjáték. Egy árnyjáték; s az uralkodó faj e játék felfoghatatlan céljaival és szükségleteivel mit sem törődve, érintetlenül sétálhatott át rajta.”

A bennszülött vademberek világa tökéletes megoldást kínált a civilizáció valósága elől szökötteknek. A könyörtelen nap alatt, minden ízében ellenséges természettől körülvéve olyan emberekkel kerültek szembe, akik tervek, azaz jövő és emlékezésre méltó múlt híján éppoly érthetetlenek voltak, mint egy tébolyda lakói. „Átkozott-e bennünket, imádkozott-e hozzánk vagy üdvözölt-e minket a történelem előtti ember – ki tudná megmondani? Torlasz emelkedett a környezet megértése elé; mint kísértetek siklottunk tova, töprengve és titkos rémületben; épelméjük érezhetik így magukat a bolondokházában, örvongók rohama láttán. Nem értettük meg ezt a világot, mert nagyon messze kerültünk tőle, és nem is emlékezhettünk rá, mert ősidők éjszakájában utaztunk, elmúlt korban, amely kevés nyomot – emléket pedig egyáltalán nem – hagyott maga után. Ez a föld nem emlékeztetett semmi földszerűre ... és az emberek ... Nem, kétségtelenül emberi lények voltak. Ez volt, tudják, a legrosszabb az egészben, az a gyanú, hogy valóban emberi lények. Lassanként derengett föl bennem. Üvöltöttek és ugráltak, forogtak, arcuk rettentő kifejezést öltött; de éppen – miénkhez hasonló – emberi voltuk gondolata, e vad és szenvedélyes zenebonához fűződő távoli rokonság gondolata borzongatott meg leghevesebben” (A sötétség mélyén).

A történész szemében különös, hogy a „történelem előtti emberek” léte milyen kevéssé hatott a nyugati emberre, míg meg nem indult a hajsza Afrika birtoklásáért. Márpedig krónikáink szerint nem sok történt azalatt, amíg a számbeli túlsúlyra jutott európai telepesek őslakos törzseket irtottak ki, hajószám hurcoltak négereket rabszolgának az európaiak által igazgatott Egyesült Államokba, s csak elvétve vetődött el egy-egy európai a Fekete Földrészt belsejébe, ahol a vademberek elegendőek voltak ahhoz, hogy saját világot alkossanak, „a téboly világát”, amelyet az európai kalandor még megtoldott a maga elefántcsont-hajszoló tébolyával. E kalandorok közül sokan megháborodtak e túlnépesedett földrészt néma vadonában, ahol más emberi lények

jelenléte csak még kiáltóbbá tette végtelen magányukat, ahol az érintetlen, nyomasztóan ellenséges természet, amelyet soha senki nem próbált embernek való tájjá változtatni, fenséges türelemmel várta a „képtelen emberáradat tovatűntét”. De e kalandorok megbolondulása megmaradt egyéni, következményekkel nem járó élménynek.

A helyzet akkor változott meg, amikor megindult a hajsza Afrikáért. Akkor már nem magányos egyének jöttek, elvélve; „egész Európa közreműködött abban, hogy útnak indítsa őket”. Az afrikai földrész déli részére igyekeztek, ahol a búrokba ütköztek, egy, a hollandok közül kiszakadt csoportba, amelyről Európában már szinte teljesen megfeledkeztek, ám amely most természetes bevezetőül szolgált az új viszonyok kialakításában. A fölösleges emberek reakcióját nagyrészt annak az egyedülálló európai csoportnak a reagálása határozta meg, amely arra kényszerült, hogy ha teljes elkülönülésben is, állandóan fekete törzsek között éljen.

A búrok azoknak a holland telepéseknek a leszármazottai voltak, akik a tizenhetedik század közepén érkeztek ide, a Jóreménység foka környékére, hogy az Indiába tartó hajókat friss zöldséggel és hússal lássák el. Később, a következő évszázadban mindössze egy kis francia hugenotta csoport követte őket, úgyhogy csak nagy születési arányszámuk folytán terebélyesedhettek kisebbfajta néppé. Az európai történelemtől teljességgel elszakadva olyan útra léptek, amelyen „nem sok nép járt előttük, s talán egy sem sikerrel”.¹⁰

A búr nép fejlődését két fő tényező szabta meg: a rendkívül silány, egyedül rideg marhatartásra alkalmas talaj, és az igen nagy létszámú, törzsi szervezettségű, nomád vadász fekete népesség.¹¹ A rossz föld kizárta a sűrűbb betelepedés lehetőségét, tehát az anyaországi falusi életmód fenntartását. Az egymástól nagy, bozotos térségekkel elválasztott búr nagycsaládok lassan klánokba kényszerültek, s csakis a közös ellenség, a náluknál jóval nagyobb lélekszámú afrikai törzsek örökös fenyegetése tartotta vissza őket attól, hogy egymással háborúba keveredjenek. A termőföld szűkös volta és a bennszülött lakosság számbeli fölénye kettős probléma elé állította a búrokat, s e problémák megoldása a rabszolgaság lett.¹²

A rabszolgaság szó azonban egyáltalán nem adja vissza azt, ami valójában történt. Először is, e rabszolgaság csupán a vad népesség egy részére terjedt ki, sohasem az egészre, úgyhogy a búrok sohasem feledhették el kezdeti borzasztó rettegésüket egy olyan emberfajtától, amelyet tulajdon emberi büszkeségüket és méltóságérzetüket megóvándó nem tekinthettek magukkal egyenrangúnak. Ez a rettegés valamitől, ami hasonlít hozzánk, de semmi szín alatt sem tekinthető hozzánk hasonlóknak, lett előbb a rabszolgaság, majd a fajgyűlölő társadalom alapja.

Az emberiségnek vannak emlékei a népek történelméről, a történelem előtti néptörzsekről azonban csak legendák maradtak rá. A „faj” szónak csak akkor és ott van pontos jelentése, amikor és ahol az emberek saját krónikáikban nem szereplő törzsekkel kerülnek szembe, amelyek maguk sem ismerik történelmüket. Hogy ezek a történelem előtti „őskor” képviselői-e, a földön megjelenő emberi élet legkorábbi formájának véletlenül fennmaradt túlélői, vagy egy ismeretlen katasztrófa által elpusztított civilizáció „történelem utáni” maradványai, azt nem tudjuk. Mindenesetre inkább egy nagy katasztrófa túlélőinek tűntek, akik ezután számos kisebb csapást is elszenvedtek, úgyhogy hovatovább az emberlét természetes feltételének érezték az egyhangúan ismétlődő csapások sorozatát. Akárhogyan történt is, ilyen értelemben vett fajok csak olyan helyeken fordultak elő, ahol a természeti körülmények különösen mostohák. S ami ezeket az embereket különbözővé tette a többi embertől, az semmiképp sem a bőrük színe volt, hanem az, hogy természeti lényként viselkedtek, hogy a természetet vitathatatlan uruknak és mesterüknek tekintették, hogy nem teremtettek külön emberi világot, emberi valóságot, s így szemükben a természet volt az egyetlen létező valóság a maga lenyűgöző fenségében, amelyhez képest ők maguk fantomnak, valószerűtlennek és kísértetiesnek tűntek. Mondhatni, „természeti” lények voltak, híján a jellegzetes emberi természetnek, a jellegzetes emberi valóságnak, úgyhogy az európaiak miközben tömegesen gyilkolták le őket, valahogyan rá sem ébredtek, hogy emberi életeket oltanak ki.

Mi több, a Fekete Földrészen ez az értelmetlen mészárlás valójában még összhangban is volt a helybeli törzsek hagyományaival. Az ellenséges törzs kiirtása az afrikai bennszülöttek közötti háborúk törvénye, s e

szokástól akkor sem tértek el, amikor egy fekete főnöknek sikerült több törzset egyesítenie jogara alatt. Csaka király, aki a tizenkilencedik század elején rendkívül fegyelmezett és harcias szervezetbe fogta össze a zulu törzseket, ezzel még egyáltalán nem teremtette meg a zulu nemzetet vagy népet. Ellenben sikerült több mint egymillió embert legyilkoltatnia a gyengébb törzsbeliak közül.¹³ Mivel a fegyelem és a katonai szervezet magában még nem hoz létre államot, a pusztítás feljegyzetlen mozzanata maradt egy, a valóságtól elrugaskodott, érthetetlen folyamatnak, amely emberileg elfogadhatatlan, ezért nem maradt nyoma az emberi történelemben.

A búrok esetében a rabszolgaság egy európai népcsoport hasonulása a fekete fajok egyikéhez,¹⁴ s csak felszínesen emlékeztet azokra a történelmi példákra, amelyekben a rabszolgaság hódításból vagy rabszolga-kereskedelemből nő ki. A búrokat nem tartotta egybe sem állam, sem más átfogó közösségi szervezet, a területet tulajdonképpen nem sikerült kolonizálniuk, és a fekete rabszolgák munkájára nem épült fehér civilizáció. A búrok elvesztették paraszti kapcsolatukat a földdel, és civilizált emberhez illő érzéseiket is. „Mindenki került a szomszéd füstjének zsarnokságát”:¹⁵ ez volt az országban a törvény, s a búr családok egymástól elszigetelve jutottak a fekete vademberek között ugyanazokra a tapasztalatokra, mint minden búr; törvényektől nem korlátozva uralkodtak a vademberek felett, és nem kellett tartaniuk „barátságos szomszédoktól” sem, „akik készségesen üdvözik vagy hátba támadják [az embert], mintegy finom átmenetet alkotva a mészáros és a rendőr között, halálosan rettegve a botránytól, az akasztófától és a tébolydától” (Conrad). A fekete törzsek leigázása és kiszípolozása révén helyzetük egyre inkább olyan volt, mint az egykori törzsfőnököké, akiknek a hatalmát ők semmisítették meg. A bennszülöttek mindenestre magasabb rendű törzsfőnöknek fogadták el őket, afféle természeti istenségnek, akinek feltétlen engedelmséggel tartoznak; úgyhogy a búrok istenné válásában legalább akkora része volt annak, hogy ezt a szerepet fekete rabszolgáik rájuk oktrojálták, mint annak, hogy ők kegyesen magukra vállalták. Az csak természetes, hogy a fekete rabszolgák fehér isteneinek a törvény egyet jelentett a szabadság csorbításával, a kormányzás pedig a klán vad önkényének korlátozásával.¹⁶ A bennszülöttekben a búrok felismerték Afrika egyetlen bőségesen újratermelő „nyersanyagát”, s nem gazdagságot állítottak elő velük, hanem pusztán azt, ami emberi szükségleteiket fedezte.

Tényleges munkát Dél-Afrika egész népességében hamarosan csak a fekete rabszolgák végeztek. Robotjukon kiütközött a rabszolgamunka valamennyi jól ismert hátránya: a közöny, lustaság, a munkaeszközök hanyag kezelése és a csekély produktivitás. Munkájuk tehát éppen csak fedezte az urak létszükségleteit, és sohasem jutott el odáig, hogy előállítsa azt a viszonylagos felesleget, amely nélkül nincs civilizáció. Ez a mások munkájától való teljes függőség és mindenfajta munka és igyekezet megvetése változtatta búrri a hollandokat, s adott határozott gazdasági jelentést faji felfogásuknak.”

A búrok voltak az első olyan európai csoport, amelyből teljesen kiveszett az a fajta büszkeség, amelyet a nyugati ember érez a maga kigondolta és építette világban.¹⁸ A bennszülötteket nyersanyagként kezelték, s úgy éltek belőlük, mint a vadon termett gyümölcsből. Semmittevők és lusták lettek, lényegében a létnek arra a szintjére kárhoztatták magukat, amelyen a fekete törzsek vegetáltak évezredek óta. Az európai emberekből, akik először szembesültek a bennszülött élettel, pontosan ez a fajta, az emberek egymással szembeni embertelensége váltott ki mély iszonyatot: úgy látták, hogy ezek az emberek a vadállatokhoz hasonló módon részei a természetnek. A búrok hajszálra úgy élősködtek szolgálkon, ahogyan korábban a bennszülöttek élősködtek a szűz és változatlan természetben. Amikor a búrok félelmükben és nyomorúságukban úgy döntöttek, hogy állati lénynek tekintik a vadembereket, elindították azt a folyamatot, amely nem is torkollhatott másba, mint hogy olyan fehér fajú korcsosuljanak, amely, noha elkülönülten, de fekete fajokkal él együtt, s végeredményben csakis bőre színében különbözik tőlük.

A dél-afrikai szegény sorban élő fehérek, akik 1923-ban a teljes fehér népesség tíz százalékát alkották» s ma sem igen élnek jobban a bantu törzseknél, intő példa erre az eshetőségre. Szegénységük szinte egyedül a munka lebecsüléséből és a fekete törzsek életmódjához való alkalmazkodásból fakad. Ha roppant kezdetleges művelési módjuk már a létminimumot sem hozta meg, akkor a feketékhez hasonlóan más

földterületre vándoroltak, s ezt tették akkor is, ha kiirtották egy terület állatállományát.²⁰ Korábbi rabszolgáikkal együtt az arany- és gyémántbányászat központjaiba tartottak, sorsára hagyva a birtokukat, miután fekete munkásaik odahagyták őket. Csakhogy a feketék olcsó és szakképzetlen munkaerőként azonnal elkeltek, ők azonban bőrük színe jogán segínyt követeltek és kaptak, teljesen megfélemlítve arról, hogy rendes körülmények között az ember nem él meg pusztán a bőre színéből.²¹ Faji öntudatuk ma nemcsak azért lángol fel, mert a fehér közösséghez tartozáson kívül már nincs veszténivalójuk, hanem azért is, mert a fajelmélet sokkal találóbban írja le az ő életkörülményeiket, mint korábbi rabszolgáikét, akik jó úton vannak afelé, hogy az emberi civilizáció elfogadott tagjaivá, munkássá váljanak.

A fajelmélet mint uralkodó eszme a fehérek és feketék e társadalmában már azelőtt is használatos volt, hogy azt az imperializmus fontos politikai elvvé avatta volna. Alapja és ürügye egyaránt a tapasztalat volt, valami képzeletet és értelmet meghaladó idegenszerűségnek az elborzasztó megtagasztalása, amely csakugyan arra indíthatta őket, hogy a bennszülötteket egyszerűen nem emberi lénynek nyilvánítsák. De mert a feketék minden ideologikus magyarázkodás ellenére konokul felmutattak bizonyos jellegzetes emberi vonásokat, a „fehér ember” nem tehetett mást: újraértékelte tulajdon ember voltát, és végeredményben arra jutott, hogy ő emberfölötti ember, nyilvánvalóan Isten választotta ki őt arra, hogy a feketék istene legyen. Ez a gondolat logikus és kikerülhetetlen, ha valaki meg akar tagadni minden rokonságot a vademberekkel; a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a kereszténység most először nem tudta igazán útját állni az emberi öntudat effajta veszedelmes elferdülésének, intő jeleként annak, hogy tehetetlen lesz majd a későbbi korok faji társadalmában is.²² A búrok egyszerűen megtagadták az emberiség közös eredetéről szóló keresztény tanítást, és merő babonává fokozták le az Ószövetségnek azokat a passzusait, amelyek még nem léptek túl a régi nemzeti zsidó vallás határain, ami még csak eretnekségnek sem nevezhető.²³ Kiválasztott népnek hitték magukat ők is, akárcsak a zsidók,²⁴ azzal a lényeges különbséggel, hogy hitük szerint ők nem az emberiség megváltására szemeltettek ki, hanem arra, hogy tunyán uralkodjanak más, robotra ítéltetett tunya fajok felett.²⁵ Ezt isten rendelte így a földön, ahogyan a holland református egyház kinyilvánította s állítja ma is, éles és kiáltó ellentétben az összes többi keresztény felekezet hittérítőivel.²⁶

A búr fajelméletnek a többtől eltérően van valami hitelessége s mondhatni, ártatlansága is. Eme állítás igazára a könyvek és más szellemi művek teljes hiánya a legnyomósabb bizonyíték.²⁷ Kétségbeesett válasz volt és maradt a kétségbeesett létkörülményekre, és, amíg magában állt, tagolatlan volt és lényegtelen. A dolgok csak a britek érkezésével kezdtek mozgásba jönni, akik csekély érdeklődést mutattak legújabb gyarmatuk iránt: még 1849-ben is csupán katonai állomásnak nevezték (s nem gyarmatnak vagy kolóniának). De pusztán jelenlétük – vagyis az, hogy másképpen viselkedtek a feketékkel, s nem tartották őket valamiféle állatfajnak, hogy később (1834 után) többször kísérletet tettek a rabszolga-felszabadításra, de legfőképpen az, hogy igyekeztek rögzített határokkal elkülöníteni a földbirtokokat – heves reakciókat váltott ki a lomha búr társadalomból. Jellemző a búrokra, hogy mindig egyformán reagáltak a tizenkilencedik század folyamán: a búr gazdák ökrös szekéren elmenekültek az angol jog elől az ország belső vadonába, könnyű szívvel sorsára hagyva házukat, földjüket. Inkább veszni hagyták a tulajdont, mint korlátozni! Ez nem jelenti azt, hogyne érezték volna otthon magukat ott, ahol éppen voltak; mindig is sokkal inkább hazájuknak érezték Afrikát, mint a későbbi bevándorlók, csakhogy Afrika egészét, s nem annak valamely behatárolt területét. Fantasztikus *trekjeik*, amelyek teljesen elképesztették az angol kormányzatot, világosan mutatták, hogy a búrok törzssé alakultak át, és kiveszett belőlük az európaiak saját terület, pátria iránti fogékonysága. Pontosan úgy viselkedtek, mint a fekete törzsek, amelyek évszázadokon át barangoltak a Fekete Földrészen, ott érezvén otthon magukat, ahová elvetődtek, és a letelepítésükre irányuló minden törekvést halálos ítéletként éltek át.

A gyökértelenség jellegzetes vonása minden faji alapon történő szerveződésnek. Azt, amit az európai „mozgalmak” tudatosan megcéloltak: a nép hordává alakítását, laboratóriumi kísérletként figyelhetjük meg a búrok korai és szálnalmas törekvéseinél. A gyökértelenség állapota mint tudatos, kitűzött cél elsősorban annak a világnak a gyűlöletére épült, amelyben nincs helye a „fölsőleges” embernek, s ezért válhat a legfőbb

politikai célú e világ elpusztítása; a bűrok gyökértelensége ezzel szemben természetes fejleménye volt a munkától való korai megszabadulásnak és az ember építette társadalom hiányának. Ugyanilyen szembevető a hasonlóság a „kiválasztottság” „mozgalmi” és búr felfogása között. Csakhogy a pángermán, pánszláv vagy lengyel messianisztikus mozgalmak hirdette kiválasztottság többé-kevésbé tudatos eszköz volt a hatalom megkaparintásában, a bűrok kereszténységének eltorzulása viszont szorosan gyökerezett a rettenetes valóságban, amelyben a nyomorult „fehér embert” istenséggént imádja az éppoly szerencsétlen „fekete ember”. Minthogy a körülményeket, amelyek között éltek, nem volt erejük civilizációvá változtatni, nem is fedezhettek fel önmaguk felett álló értéket. De a lényeg így is, úgy is az, hogy a fajelmélet, akár egy katasztrófa természetes következménye, akár tudatos eszköze a katasztrófa előidézésének, mindig elválaszthatatlan a munka megvetésétől, a területi korlátok gyűlöletétől, az általános gyökértelenségtől és az érintettek isteni kiválasztottságába vetett tévőleges hittől.

Az első időkben a dél-afrikai brit kormányzat, a brit hittérítők, katonák és felfedezők nem fogták fel, hogy a bűrok viselkedésének van valóságalapja. Nem értették meg, hogy az európai felsőbbrendűség – amely végül is éppúgy érdekük volt, mint a bűroknak – csakis fajelméleti alapon tartható fenn, mert az állandó európai telepesek számszerűen menthetetlenül törpe kisebbséget alkotnak; felháborította őket, hogy „Afrikában letelepedett európaiak úgy viselkedjenek, mint a vadak, csak azért, mert ebben az országban úgy szokás”,³⁰ és a maguk egyszerű, haszonelvű észjárásával örülségnak látták, hogy a termelékenységet és a profitot feláldozzák a fekete árnyakon uralkodó fehér istenek káprázatáért. Csak az aranyláz idején, amikor angolok és más európaiak nagyobb számban telepedtek le az országban, igazodtak lassan hozzá a búr népességhez, amelyet profitérdek sem csalogathattak vissza az európai civilizációhoz; amely az európaiak magasabb rendű indítékaitól végképp elszakadt, s így a szerényebbek is kivesztek belőle, hiszen magasabb rendű és szerényebb indítékok egyaránt értelmetlenné és haszontalanná váltak egy olyan társadalomban, ahol senki nem törekszik semmire és mindenki megistenül.

II. Arany és faj

Kimberley gyémántmezői és Witwatersrand aranybányái történetesen éppen ennek a faji kísértetvilágnak a területére estek, és „az az ország, amely hajószámra láthatta az Új-Zélandba és Ausztráliába igyekvő s rá ügyet sem vető kivándorlókat, ekkor tanúja lehetett, ahogy bányáiért lihegő emberek özönlenek kikötőibe. A jövevények legtöbbje angol volt, de nem kis számban jöttek Rigából és Kijevből, Hamburgból és Frankfurtból, Rotterdamból és San Franciscóból”.³¹ Mind „az az emberfajta volt, aki többre becsüli a kalandot és a spekulációt az állandó iparkodásnál, s rosszul tűri a mindennapok igáját ... [Akadt köztük] amerikai és ausztráliai aranyásó, német spekuláns, kereskedő, kocsmáros, hivatásos szerencsejátékos, ügyvéd ... hadseregtől vagy a flottától kiszuperált tiszt, jó családok másod-, harmadszülött fiai ... bámulatosan tarka társaság, akikhez a bányák döbbenetes termékenysége jóvoltából úgy dőlt a pénz, akár a víz”. Belsőszülöttek ezrei csatlakoztak hozzájuk, akik előbb azért jöttek, hogy „gyémántot lopjanak, és a pénzért fegyvert és puskaport vegyenek”,³² de hamarosan bér munkássá váltak, kimeríthetetlennek tetsző olcsó munkaerőforrássá azon „a legelmaradottabb gyarmaton, amely hirtelen kirobbanó mozgásba lendült”³³

A belsőszülöttek sokasága, a rengeteg olcsó munkaerő az első és talán a legfontosabb különbség a dél-afrikai és a többi aranyláz között. Nemsokára nyilvánvalóvá lett, hogy a föld minden tájáról jött gyülekezés népségnek nem is kell lapátot fognia; Dél-Afrika nem szűnő csábereje, az a kiapadhatatlan forrás, amely tartós letelepedésre bírta a kalandorokat, nem az arany volt, hanem ez az emberi nyersanyag, amely a munka végleges lerázásának lehetőségével kecsegtetett.³⁴ Az európaiak kizárólag felügyelőként dolgoztak, még a szakmunkások és a mérnökök sem közülük kerültek ki: azokat folyamatosan kellett Európából importálni.

A végeredmény szempontjából csak másodlagos jelentőségű az a tény, hogy ez az aranyláz nem maradt meg elszigetelt jelenségnek, hanem az európai gazdaság pénzeli, szervezi és áll vele állandó összeköttetésben

a felhalmozott tőkefölösleg és a zsidó bankárok közvetítésével. „Az a mintegy száz zsidó kalmár, aki úgy gyűlt ide, mint vércse a vérszagra”,³⁵ kezdettől fogva közvetítő volt: rajtuk át jutott az európai tőke az aranybányászatba és a gyémántiparba.

A dél-afrikai népességben a búrok voltak az egyetlen réteg, amely nem kapott és nem is kért részt az országban hirtelen kirobbant fellendülésből. Gyűlöltek ezeket a jöttment *uitlander*-eket, akik fűtyültek az állampolgárságra, csak a britek támogatását keresték, és nem is hiába, aminek következtében Fokföldön érzékelhetően megnőtt a brit kormány befolyása. A búrok úgy reagáltak, ahogyan szoktak: eladták gyémántmezőt rejtő földjüket Kimberleyben, aranybányát rejtő farmjaikat Johannesburg közelében, és visszavonultak még mélyebbre a vadonba. Nem fogták föl, hogy az újonnan jöttek mások, mint az eddigi brit hittérítők, kormányhivatalnokok és közönséges telepések, későn ébredtek rá – amikor már kívül rekedtek az arany kínálta gazdagságon –, hogy az új isten, az Arany egyáltalán nem összehétközhetetlen az ő Vér istenükkel, hogy az új népség éppúgy kerüli a munkát és éppoly alkalmatlan civilizációteremtésre, mint ők maguk, ezért éppen ezek az újonnan jöttek óvhatják meg őket a brit hivatalnokok jogi zaklatásaitól és a keresztény hittérítők kiállhatatlan egyenlőségképzetétől.

A búrok attól tartottak, az elől menekültek el, ami valójában sohasem következett be: az ország iparosításától. Azt jól látták, hogy a normális ipari termelés és civilizáció automatikusan tönkretette volna a faji társadalom megszokott rendjét. A normális munkaerő- és áru piac elsöpörte volna a faji előjogokat. Csakhogy az arany és a gyémánt, amely hamarosan a dél-afrikai népesség felének megélhetését biztosította, nem olyan áru és nem úgy állítják elő, mint a gyapjút Ausztráliában, a húst Új-Zélandon vagy a búzát Kanadában. Az aranyat irracionális, nem funkcionális gazdasági szerepe függetlenné tette a racionális termelési módszerektől, amelyek természetesen sohasem túrték volna el, hogy feketék és fehérek bére között ilyen irdatlan különbség legyen. Dél-Afrikának „éltető eleme”³⁶ lett az arany, a spekuláció egyik fő tárgya, amelynek értékét is politikai körülmények szabják meg, de nem válhatott és nem is vált egy új gazdasági berendezkedés alapjává.

A búrok ezenfelül azért félték az *uitlanderektől*, mert összetévesztették őket a brit telepésekkel. Az *uitlanderek* azonban csupán meggazdagodni akartak itt, s csakis azok maradtak közülük Dél-Afrikában, akiknek ez nem sikerült, vagy akiknek – mint például a zsidóknak – nem volt hová visszatérniük. Egyik csoport sem akart igazából európai mintára közösséget alkotni, mint tették a britek Ausztráliában, Kanadában vagy Új-Zélandon. Barnato jó szemmel fedezte fel, hogy „nincs még egy olyan kormány a világon, mint a transvaali. Mert ez valójában nem is kormány, hanem vagy húszezer részvényesből álló korlátlan részvénytársaság.”³⁷ Hasonlóképpen félreértések sorozata vezetett el a brit-búr háborúhoz is, amelyről a búrok balgán azt hitték, hogy „ez a betetőzése a brit kormányzat Dél-Afrika egyesítésére irányuló hosszas próbálkozásainak”, holott a háborút főleg tőkebefektetési érdekek robbantották ki.³⁸ A búrok alulmaradtak a háborúban, de ezzel nem vesztek többet, mint amiről a maguk jószántából amúgy is lemondtak már, vagyis a gazdagságból rájuk eső részről; elnyerték viszont az összes többi európai elem, sőt a brit kormány egyetértését is a faji társadalom törvényellenességét illetően.³⁹ Mára a népesség minden rétege, akár brit, akár afrikander, akár szervezett munkás, akár tőkés, egy nevezőre jutott a faji kérdésben,⁴⁰ s míg a náci Németország előretörése és tudatos törekvése a német nép fajjá változtatására jócskán megerősítette a búrok politikai hadállásait, Németország bukása egyáltalán nem gyengítette őket.

A búrok jobban félték és gyűlöltek a bankárokat, mint bármely más külföldit. Valahogyan felfogták, hogy a bankár a kulcsfigura a fölös tőke és a fölösleges emberek összekapcsolódásában, hogy az ő dolga széles körű és állandó üzletté tenni a tulajdon természete szerint mulékony hajszát az aranyért.⁴¹ Sőt a britekkel vívott háború fényt derített egy még fontosabb mozzanatra is: napnál világosabb lett, hogy a háborút a külföldi befektetők robbantották ki azzal, hogy magától értetődő dologként követeltek távoli országokban szerzett hatalmas profitjuknak katonai védelmet, mintha az idegen népekkel háborút vívó hadseregek alapján nem különböznének a bennszülött bűnözők ellen fellépő rendőri erőktől. A búrok szemében nem sokat számított, hogy akik az erőszaknak ezt a formáját bevitték az arany- és a gyémánt-előállítás homályos

ügyleteibe, azok nem a bankárok voltak, hanem olyan, az idetódultak tömegéből valamiképpen kiemelkedett emberek, akik, mint Cecil Rhodes, nem annyira a profitban hittek, mint inkább az önmagáért való terjeszkedésben.⁴² A többségükben zsidó bankárok a tőkefölöslegnek csupán képviselői voltak, nem tulajdonosai, és sem szükséges politikai befolyásuk, sem kellő gazdasági hatalmuk nem volt ahhoz, hogy politikai célok ürügyén erőszak alkalmazásával mozdítsák elő tőzsdei spekulációikat.

Kétségtelen, hogy a bankárok, jóllehet végső soron nem ők voltak az imperializmus meghatározó tényezői, kezdeti szakaszának igenis fontos képviselői voltak.⁴³ Hasznát húzták a tőketúltermelésből és abból, ami vele járt: a gazdasági és erkölcsi értékek száznyolcvan fokos fordulatából. Itt az áruval való kereskedelem és a termelésből nyert profit helyében a tőkével való kereskedelem burjánzott el, eladdig soha nem látott méretekben. Ez egymagában elég lett volna ahhoz, hogy fontos szerephez jussanak, ráadásul a külföldön befektetett tőke hozta profit csakhamar jóval meredekebben növekedett, mint a kereskedelmi haszon, úgyhogy a termelőket és a kereskedőket háttérbe szorították a bankárok.⁴⁴ A bankár legfőbb jellemvonása gazdasági szempontból az, hogy az ő profitja nem a termelésből vagy természeti kincsek kiaknázásából, nem is árucseréből vagy közönséges bankügyletekből származik, hanem kizárólag komissiókból. Ez ami szempontunkból azért is fontos, mert ez ruházta fel a bankárt a valóságatlanságnak, kísértetiességgnek, lényegi megfoghatatlanságnak azzal az aurájával még a normális gazdaságban is, amely oly sok más dél-afrikai jelenségnek is sajátja. A bankárok persze nem zsákmányoltak ki senkit, s legkevésbé üzleti vállalkozásaik menetét befolyásolhatták, azt, hogy azok közönséges csalásoknak vagy tisztességes, a későbbiekben sikeres vállalkozásoknak bizonyulnak-e.

Azt se tévesszük szem elől, hogy a zsidók közül éppen az alja népből kerültek ki a bankárok. A dél-afrikai aranybányák felfedezése időben egybeesett az első újabb kori oroszországi pogromokkal, úgyhogy egynéhány zsidó Dél-Afrikába vette az útját. Ott azonban aligha juthattak volna nevezetes szerephez a mindenre elszánt gazemberek és szerencsevadászok tömegében, ha nem előzte volna meg őket néhány zsidó bankár, akiknek érdekében állt az újonnan jöttek felkarolása, mivel azok javították arányszámukat a népességen belül.

Tulajdonképpen Európa minden országából érkeztek ide zsidó bankárok, minthogy otthon osztályszempontból éppoly fölöslegesek voltak, mint a többi dél-afrikai bevándorló. Gyökeresen másféle emberek voltak, mint az a néhány régebben megtelepedett és tekintélyes zsidó család, melyek befolyása 1820-tól állandóan csökkent; hozzájuk tehát az újonnan jöttek nem asszimilálódhattak. A jövevények a zsidó bankárok új kasztjához tartoztak; e kaszt tagjai a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdve minden európai fővárosban feltűnnek, többnyire azután, hogy eredeti hazájukat elhagyták, hogy szerencsét próbáljanak az értéktőzsdék nemzetközi hazárdjátékában. Megjelenésük nagy riadalmat váltott ki az ottani, meggyökeresedett zsidó családokban, mivel ezek túl gyengék voltak ahhoz, hogy gátat vessenek az újonnan jöttek gátlástalanságának, s ezért módfelett boldogok voltak, amikor amazok úgy döntöttek, hogy a tengeren túlra helyezik át működési területüket. Más szóval, a zsidó bankárok éppoly fölöslegessé váltak a normális zsidó bankéletben, mint az általuk képviselt tőke a normális gyáripárban és a szerencsevadászok a normális munka világában. Dél-Afrikában, ahol a kereskedő az ország gazdasági életében elfoglalt helyét tekintve máris vesztesre állt a bankárral szemben, az újonnan jött Barnatók, Beitek, Sammy Markok sokkal könnyebben vetették ki első helyükről a régi zsidó telepeseiket, mint Európában.⁴⁵ Csakis itt, Dél-Afrikában – és sehol máshol – válhattak harmadik tényezővé tőke és alja nép eredendő szövetkezésében; mi több, nagyrészt ők hozták működésbe e szövetséget az általuk biztosított tőkebeáramlással és aranybányákba és gyémántmezőkbe való tőkebefektetésekkel, s így hamarosan felhívták magukra a közfigyelmet.

Zsidó eredetük a bankárszerepet valami meghatározhatatlan jelképes árnyalattal, a hazátlanság és a gyökértelenség árnyalatával ruházta fel, s ezáltal egyfelől bizonyos misztikumot vitt bele, másfelől az ügy egészét jelképpé avatta. Vegyük még mindehhez hozzá tényleges nemzetközi kapcsolataikat; mi sem természetesebb, hogy ez erősítette azt az elterjedt népi tévképzetet, hogy az egész világra kiterjedő politikai hatalom van a kezükben. Nagyon is érthető, hogy azok a fantazmagóriák a zsidók titkos nemzetközi

hatalmáról, amelyek eredetileg a zsidó banktőke és az állami üzleti tevékenység összefonódásából fakadtak, Dél-Afrikában még élesebben fogalmazódtak meg, mint Európában. Először történt meg, hogy itta zsidók egy fajvédő társadalomba kerültek, s a búrok szemében magától értetődően különültek el a más „fehérektől” s váltak gyűlöletessé, nemcsak mint az egész vállalkozás képviselői, hanem úgyis, mint egy idegen „faj”, mint a „fehérek” és „feketék” normális világába behatoló ördögi princípium megtestesülése. Ez a gyűlölet azért is volt annyira heves, mert a búrokban élt az a gyanú, hogy a zsidókat sokkal ősbibb, tehát hitelesebb kiválasztottság tudatuk folytán nehezebb lesz meggyőzni a búrok kiválasztottságáról, mint bárki mást. A kereszténység egyszerűen csak tagadta a „kiválasztott nép” elvét, a judaizmus azonban közvetlen kihívásnak és vetélytársnak is látszott. Utitlanderek és búrok ellentétébe⁴⁶ antiszemitizmus formájában került be a fajelmélet, jóval azelőtt, hogy a náci tudatosan antiszemita mozgalmat hoztak létre Dél-Afrikában; ez annál inkább méltó figyelmünkre, mert a zsidók kitüntetett szerepe a dél-afrikai arany- és gyémántüzletben nem élte túl a századfordulót.

Mihelyt az arany- és a gyémántipar eljutott az imperialista fejlődésnek arra a fokára, amelyen a távol levő részvényesek kormányzatuktól politikai védelmet követeltek, nyomban kiderült, hogy a zsidók nem tarthatják meg tovább fontos gazdasági hadállásaikat. Nem fordulhattak hazai kormányzathoz, hiszen nem volt nekik, és társadalmi helyzetük Dél-Afrikában annyira bizonytalan volt, hogy több forgott kockán, mint egyszerű befolyásvesztés. Gazdasági biztonságukat és állandó helyüket csak azon az úton-módon őrizhették meg Dél-Afrikában – és erre nagyobb szükségük volt, mint az utitlanderek bármely más csoportjának –, hogy sikerül bizonyos társadalmi rangot kivívniuk, azaz bebocsáttatást nyerniük zártkörű brit klubokba. Kénytelenek voltak tehát áruba bocsátani befolyásukat az úriemberi pozícióért, ahogyan ezt Cecil Rhodes roppant nyersen megfogalmazta, aki így vásárolta meg bejutását a Barnato Gyémánttrösztbe, minekutána összeolvasztotta a maga De Beers társaságát Alfred Beitével.⁴⁷ Ezek a zsidók azonban nemcsak gazdasági hatalmat kínáltak, hanem jóval többet: nekik volt köszönhető, hogy Anglia tiszteletre méltó bankvilága, amellyel a zsidó bankároknak jobb kapcsolatuk volt, mint bárki másnak, elfogadta Cecil Rhodest, a velük egyszerre érkezett kalandort.⁴⁸ „Egyetlen angol bank sem kölcsönzött volna egy fityinget sem az aranyrészvényekre. A kimberleyi gyémántemberek határtalan bizalma volt az, ami valósággal megbabonázta otthoni hittestvéreiket.”⁴⁹

Az aranyláz csak azután vált teljesen kifejlett imperialista vállalkozássá, hogy Cecil Rhodes kisemmizte a zsidókat, a maga kezébe véve az angol tőkebefektetések ügyét, és központi figurává vált Fokföldön. A részvényeseknek kifizetett osztalék hetvenöt százalékban külföldre vándorolt, igen nagy része Nagy-Britanniába. Rhodesnak sikerült érdekeltté tennie a brit kormányt is a maga üzleti ügyeiben, s meggyőzni a briteket arról, hogy a befektetések védelmére szükség van terjeszkedésre és erőszakos eszközök bevetésére, és minden nemzeti kormánynak szent kötelessége ezt a politikát űzni. A Fokföldön pedig bevezette azt a jellegzetes imperialista gazdaságpolitikát, amely semmibe veszi mindazokat az ipari vállalkozásokat, amelyek nem távol levő részvényesek kezén vannak, úgyhogy végül nemcsak az aranybányász társaságoknak, de magának a kormánynak is elment a kedve a nemnemesfém-készletek kitermelésétől és fogyasztási javak előállításától.⁵⁰ E politikai irányváltással Rhodes rátalált a búrok lecsendesítésének leghathatósabb eszközére; a valódi ipari vállalkozások félresöpése volt a legjobb biztosíték a normális kapitalista fejlődés ellen és így a faji társadalom természetes kimúlása ellen.

Több évtizedbe telt, míg a búrok megértették, hogy nincs félnivalójuk az imperializmustól, mert az sohasem fogja odáig fejleszteni Dél-Afrikát, ahová Ausztráliát és Kanadát, s nem visz ki sok profitot az országból, mivel beéri azzal, hogy a maga sajátos területén biztosítja a befektetett tőke gyors megtérülését. Az imperializmus ennél fogva – amíg biztos lehetett a különleges befektetések busás profitjában – hajlandó volt eltekinteni a kapitalista termelés úgynevezett törvényeitől és egyenlősítő tendenciáitól. Ez végül a jövedelmezőség kizárólagosságát hirdető törvény eltörléséhez vezetett, és Dél-Afrika adta az első példát arra a jelenségre, amely mindig bekövetkezik, valahányszor a csöcselék uralkodó tényezővé válik a közte és a tőke között kialakult szövetségben.

Egy vonatkozásban, éppen a leglényegesebben a búrok kétségkívül az ország urai maradtak: valahányszor a racionális munka- és termelési politika összeütközésbe került faji meggondolásokkal, mindannyiszor a faji szempont kerekedett felül. A profitérdekeket újra meg újra feláldozták a faji társadalom kívánalmainak, nemegyszer iszonyatos áron. A vasutak egyik napról a másikra veszteségessé váltak, amikor a kormány elbocsátott tizenhétezer bantu alkalmazottat, és a fehéreknek kétszáz százalékkal magasabb bért fizetett;⁵¹ a helyhatósági kiadások kifizethetetlenül megemelkedtek, amikor a bennszülött alkalmazottakat fehérekkel váltották fel; a faji törvény végül minden feketét kizárt a kézműves-szakmákból, és az ipari vállalatokat a termelési költségek nagymértékű emelésére kényszerítette. A búrok faji világát senkitől sem kellett már féltetni, legkevésbé a fehér munkásoktól, akiknek szakszervezetei keserűen felpanaszolták, hogy a faji törvény nem ment el elég messzire.⁵²

Első látásra meglepő, hogy a heveny antiszemitizmus, mellyel sikerült megfertőzni az Európából jött népesség egészét, a zsidó bankárok eltűnése után sem hagyott alább. Holott kétségtelen, hogy a zsidók mint európai eredetű csoport nem voltak kivétel, alkalmazkodtak a faji felfogáshoz, mint bárki más, és pontosan úgy bántak a feketékkel, ahogy illett.⁵³ Sajátságos körülmények nyomására azonban öntudatlanul mégis szakítottak az ország egyik legerősebb hagyományával.

„Normálistól eltérő” viselkedésük első jele közvetlenül azután mutatkozott meg, hogy a zsidó bankárok kiszorultak az arany- és gyémántüzletből. Nem távoztak el az országból, hanem tartósan letelepedtek,⁵⁴ mégpedig úgy, ahogy egyetlenegy fehér csoport sem; nem tartoztak azok közé, akik Afrika „éltető nedvét” alkották, de a „szegény fehér alja népéhez” sem. Távozás helyett elkezdtek dél-afrikai felfogás szerint „másodlagos” – mármint az arannyal közvetlenül össze nem függő⁵⁵ – iparokat és foglalkozásokat üzni. Zsidók lettek a bútór- és ruhagyárosok, az üzlettulajdonosok, a szabadfoglalkozásúak, orvosok, ügyvédek, újságírók. Más szóval, akármennyire szentül hitték is, hogy immár alkalmazkodtak az ország csöcselék megszabta viszonyaihoz és faji felfogásához, megtörték a legfontosabb viselkedési szabályt azáltal, hogy normalitást és termelékenységüket csempészték a dél-afrikai gazdaságba; ezért aztán amikor Mr. Malan a parlament elé terjesztette javaslatát, mely szerint az összes zsidót ki kell űzni az unióból, lelkes támogatókra talált a szegény fehérek körében és az egész afrikander népességben.⁵⁶

Ez a gazdasági szerepváltás, a dél-afrikai zsidóság átalakulása az arany és faj homályos világának leghomályosabb figuráiból a népesség egyetlen produktív rétegévé, furcsán megkésve, de igazolta a búrok eredeti félelmeit. A zsidókat nem annyira mint a fölös gazdagság közvetítőit vagy az arany világának képviselőit gyűlölték, hanem azért félték tőlük és vetették meg őket, mert az uitlander megtestesülését látták bennük, az uitlanderét, aki igyekezett a nyugati civilizáció normálisan termelő részévé tenni az országot, és akinek a profitorientáltsága végső soron veszélyezteti a faj kísértetvilágát. S amikor a zsidóktól végül megtagadták az uitlanderek arany életnedvét, de ők nem tudták elhagyni az országot, ahogyan minden más külföldi tette volna hasonló körülmények között, hanem inkább „másodlagos” gazdaságot építettek ki, az a búrokat igazolta. A zsidók, a maguk mivoltában, anélkül hogy bárkinek vagy bárminek a megtestesülése lettek volna, valóságos fenyegetéssé váltak a faji társadalomra nézve. A dolgok mai állása szerint a zsidókkal mindenki szembefordult, aki fajban vagy aranyban hisz, egyszóval az egész európai eredetű dél-afrikai népesség. De nem vállalhatnak és nem is fognak szolidaritást vállalni azzal az egyetlen másik csoporttal, amely lassan és fokozatosan elszakadt a faji társadalomtól: a fekete munkásokkal, akik a rendszeres munka és a városi élet hatására mindinkább tudatára ébrednek ember voltuknak. Csakhogy nekik, a „fehérekkel” ellentétben, valóság a faji eredet, ők nem csinálnak bálványt a fajból, és a faji társadalom megszűnése nekik a felszabadulás ígérését jelenti.

A náciaktól eltérően, akiknek a fajelmélet és az antiszemitizmus fontos politikai fegyver volt a kultúra szétfűrésztéséhez és egy újfajta állam felépítéséhez, a dél-afrikai fajelmélet és antiszemitizmus maguktól értetődő dolgok, a dél-afrikai *status quo* természetes következményei. Megszületésükhöz nem volt szükségük a náciizmusra, és csak közvetett módon hatottak rá.

A dél-afrikai faji társadalom viszont ténylegesen, közvetlenül visszahatott az európai népek viselkedésére; amikor a dél-afrikai belső munkaerő-tartalékok időleges elapadása miatt⁵⁷ eszeveszett sietséggel hozták be az olcsó indiai és kínai munkások tömegeit, Ázsiában nyomban megváltozott a fehérek viselkedése a színes bőrűekkel szemben; az európaiak ettől fogva szinte ugyanúgy bántak a bennszülöttekkel, ahogyan az afrikai vademberekkel, akiktől annak idején annyira megrémültek, hogy a szó szoros értelmében eszüket veszítették. A különbség csupáncsak annyi, hogy semmi mentségük, sem elfogadható magyarázatuk nem volt arra, miért nem veszik emberszámba az indiaiakat és a kínaiakat. Bizonyos értelemben itt válik büntetté a büntett, hiszen itt mindenkinek tudnia kellett volna, mit cselekszik. Igaz, Ázsiában valamelyest módosult a fajelmélet; „magasabb és alacsonyabb fejlettségi fok”, mondta a „fehér ember”, amikor vállára vette e bűn súlyát, mintegy kilátásba helyezve a fokozatosság és fejlődés lehetőségét, elhárítva valamelyest azt a képzetet, hogy itt a létezés két, fajilag különböző formájáról volna szó. Másrészt viszont mihelyt a faji elv lépett a korábbi fogalom, az ázsiai népek idegensége és különössége helyébe, még sokkal tudatosabban felhasznált fegyvernek bizonyult a fehér uralom és kizsákmányolás biztosítására, mint Afrikában.

Pillanatnyilag kevésbé figyelemre méltónak látszott, de a totalitarizmusra nézve még fontosabb volt az afrikai faji társadalom másik tapasztalata: az, hogy a profitelvűség nem szent és sérthetetlen, sőt félresöpörhető, hogy társadalmak nemcsak gazdasági elvekre épülhetnek, és hogy ilyenkor előtérbe léphetnek azok, akik a racionális termelés és a kapitalista rendszer keretei között nem kerülhetnének a kiváltságosak sorába. A dél-afrikai faji társadalom tette nyilvánvalóvá a csöcselék előtt azt a nagy tanulságot, amelyet az homályosan ugyan, de mindig is sejtett: azt, hogy egy hátrányos helyzetű csoport merőben erőszakos úton-módon létrehozhat egy nála alacsonyabb helyzetű osztályt, és e célra nem is kell forradalmat csinálnia, mert egyezsége léphet az uralkodó osztályok bizonyos csoportjaival, és hogy e taktikát a legeredményesebben idegen származású vagy fejlődésükben elmaradott népcsoportok, illetve népek rovására lehet alkalmazni.

Az afrikai tapasztalatok teljes horderejét a csöcselék vezérei ismerték fel elsőként, olyanok, mint Carl Peters, akik arra a belátásra jutottak, hogy nekik is az uralkodó fajhoz kell tartozniuk. Az afrikai gyarmatbirtokok voltak a legtermékenyebb termőtalaja annak az embertípusnak, amely később a náci elitet alkotta. Itt saját szemükkel láthatták, hogyan változtathatók át népek fajokká, s hogyan ütheti valaki saját népét – pusztán azáltal, hogy magához ragadja a kezdeményezést – uralkodó fajjává. Itt gyógyultak ki abból az illúzióból, hogy a történelem folyamata feltétlenül „haladó”, mert a régi gyarmatosítók valahová beköltöztek, viszont „a hollandok minden elől elköltöztek”,⁵⁸ és ha „a gazdaságtörténet korábban azt tanította, hogy az ember fokozatosan emelkedett fel a vadászó életmódtól a pásztorkodáson át a letelepedésig és a földművelésig”, a búrok története ezzel szemben napnál világosabban bizonyította, hogy az ember elindulhat „a földtől, melyet gazdaságosan és intenzíven művelt meg és amely létét meghatározta ... és fokról fokra marhapasztorra és vadásszá válhat”.⁵⁹ Ezek a vezérek megértették, hogy a búrok éppen azáltal váltak és maradhattak meg a vad törzsek vitán felül álló urainak, hogy az ő szintjükre csúsztak le. Készek voltak megfizetni az árat, vagyis visszalépni a faji szerveződés szintjére, ha az hatalommal kecsegtet más „fajok” felett. És a világ minden tájáról Dél-Afrikába csődült emberek ismeretében tudták, hogy a civilizált nyugati világ fehér csöcseléke az ő pártjukra fog állni.⁶⁰

III. Az imperialista jellem

Az imperialista uralom két fő politikai eszközéből az egyiket, a fajt Dél-Afrikában fedezték fel, a másikat, a bürokráciát Algériában, Egyiptomban és Indiában; a faj eredetileg alig tudatos reagálás volt a fekete törzsi létmódra; az, hogy ők is emberek, szégyent és riadalmat keltett az európaiakban; a bürokrácia pedig abból a kormányzási módból fakadt, amellyel az európaiak igyekeztek kordában tartani idegen népeket, amelyeket reménytelenül alsóbbrendűnek tekintettek, és így arra rászorultaknak, hogy gyámkodjanak felettük. Más szóval a faj menekülés volt a teljes felelőtlenségbe, ahol semmi, ami emberi, nem maradhat fenn, a

bürokrácia pedig egy olyan felelősség vállalásának a következménye volt, amelyet egyetlen ember sem vállalhat magára felebarátjáért, ahogy egyetlen nép sem egy másik népert.

India brit kormányzóinak, a Burke emlegette „törvényszegők” utódainak túlzott felelősségérzete valóságos alapra épült: arra a tényre, hogy a Brit Birodalomra mintegy „pillanatnyi szórakozottságból” tettek szert urai. Így azután azok, akik már a befejezett ténnyel kerültek szembe és azzal a feladattal, hogy megtartsák, ami a véletlen folytán birtokukba került, kénytelenek voltak a történetek olyan értelmezését megglelni, amely e véletlent célszerű cselekvésnek tüntette fel. A történeti tények ilyenén metamorfózisát ősidőktől fogva a legendák szolgáltatták; és a brit értelmiség által kigondolt legendák kulcsszerepet játszottak a gyarmati tisztviselők és a brit titkosszolgálat ügynökeinek szellemi fejlődésében.

A legendáknak mindig igen nagy szerepük volt a történelem alakulásában. Az ember, akinek nem adatott meg, hogy meg nem történtte tegye, ami megtörtént, aki mindig vétlen örököse mások cselekedeteinek, akit mindig súlyos felelősség terhel inkább véletlenszerű események, semmint céltudatos tettek végtelen sorozatának a következményeiért, a múlt olyan magyarázatát, értelmezését keresi, amely magába foglalja jövő sorsának titkos kulcsát is. Minden ősi város, állam, birodalom, nép legendákra épült szellemi értelemben, s a legenda biztos fogódzóval kecsegtetett a jövő végtelenségében. A legendák ugyan soha nem adták vissza hitelesen a tényeket, mégis mindig kifejezésre juttatták jelentésüket, egy valóságon túli igazságot, emlékeken túli emlékezetet kínálva.

A történelem legendás magyarázata mindig olyan tények és valóságos események utólagos kiigazításával szolgált, amelyek helyreigazítására azért volt szükség, mert maga a történelem az emberre hárította a felelősséget olyan cselekedetekért, amelyeket nem ő követett el, és a következményekért, melyeket nem láthatott előre. Az ősi legendák igazsága – az, ami e legendákat sok évszázaddal az őket létrehozó városállamok, birodalmak, népek letűnte után is bámulatosan időszerűvé tette – a formában rejlett, amely a múlt eseményeit hozzáidomította általában az emberi léthez, és azon belül is elsősorban az ember politikai törekvéseihez. Az ember csak a tisztán kitalált történetekben fogadta el azt, hogy a múlt eseményeiért felelősséget vállaljon, hogy a múltat tulajdon múltjának tekintse. A legendák úrrá tették afölött, amit nem csinált, és képessé arra, hogy megbirkózzék azzal, amit nem tehetett meg nem történtté. A legendák ebben az értelemben nemcsak az emberiség első emlékképei, hanem az emberi történet tényleges kezdete.

A történeti és politikai legendák virágzásának a kereszténység létrejötte vetett meglehetősen hirtelen véget. A kereszténység felfogása, amely a megváltáshoz és üdvözüléshez vezető útként értelmezi a történelmet Ádámtól kezdve egészen a Végítéletig, minden eddiginél hathatósabb és átfogóbb legendás magyarázatát nyújtotta az emberiség sorsának. Csak azután merültek fel újfajta történelemmagyarázatok, hogy a keresztény népek szellemi egységét háttérbe szorította a nemzetek sokfélesége, és az üdvözüléshez vezető út nem volt többé minden eseményre kiterjedő általános elv, hanem pusztán személyes és kétes hit dolga. A tizenkilencedik század azzal a különös látványossággal szolgált, hogy szinte egyidejűleg keletkeznek a lehető legváltozatosabb, egymásnak lépten-nyomon ellentmondó ideológiák, s kivétel nélkül mind azt állítja magáról, hogy birtokában van a titkos igazságnak, amely magyarázatot kínál az egyébként érthetetlen tényekre. A legendák azonban nem ideológiák; nem törekszenek mindent átfogó magyarázatra, hanem csakis konkrét tényekkel foglalkoznak. Nagyon is jellemzőnek tetszik az a tény, hogy a nemzeti államok kialakulása sehol sem járt együtt alapító legenda keletkezésével, és hogy az első és egyedülálló kísérlet ilyen legenda kialakítására éppen arra az időpontra esett, amikor nyilvánvalóvá vált a nemzeti állam hanyatlása, és úgy tetszett, az imperializmus lép az ódivatú nacionalizmus helyébe.

Az imperializmus legendájának szerzője Rudyard Kipling, tárgya a Brit Birodalom, eredménye az imperialista jellem (az imperializmus volt a modern politikai élet egyetlen jellemiskolája). S jóllehet a Brit Birodalom legendájának nem sok köze van a brit imperializmus valóságához, mégis Anglia legjobb fiait kényszerítette vagy csábította az imperializmus szolgálatába. Mert korunkban a legendák a társadalom legjavát vonzzák, az ideológiák az átlagát, a színpalak mögött működő, félelmetes titkos erőkről szóló rémtörténetek pedig a legalját. Kétségtelenül nincs még egy politikai rendszer, amely nagyobb teret kínált

volna legendás meséknek és önigazolásoknak, mint a Brit Birodalom és népe, amely kolóniák tudatos alapítójából világszerte idegen népek urává és kormányzójává lényegült át.

A birodalomalapítás legendája Kipling előadásában a brit szigetek lakosai számára sorsdöntő tényben gyökerezik.⁶¹ Mivel mindenfelől tenger vette körül őket, kénytelenek voltak feltalálni a Hajót, és ezáltal elnyerték a három elem, a Víz, a Szél és a Nap áhított segítségét. A hajó tette lehetővé, hogy veszedelmes szövetségre lépjenek az elemekkel, s ez tette az angolt a világ urává. „Meghódítod a világot – mondja Kipling –, és nem fog rá senki felneszelni: megtartod a világot, és senki sem fogja tudni, hogyan: és a hátadon hordod a világot, és senki nem fogja látni, hogyan. De sem te, sem fiaid nem fogtok e csekély munka fejében semmit nyerni, csupán a Négy Adományt: egyet a Tengerért, egyet a Szélért, egyet a Napért, s egyet a téged hordozó Hajóért ... A világ meghódításához, megtartásához és hátton hordásához – földön, tengeren, levegőben – fiaidnak mindig birtokában lesz e Négy Adomány.

Nagyeszűek lesznek, kevés szavúak és nehezen, pokoli nehezen kezelhetők, és mindig egy kissé oldalaznak majd ellenséggel szemben, hogy védelmezői lehessenek mindenkinek, aki a törvényt követve átkel a tengeren.”

„Az első tengerész” kis meséjét az teszi olyannyira hasonlóvá a régi alaplegendákhoz, hogy úgy mutatja be az angolokat mint az egyetlen népet, amely politikailag érett és szíven viseli a törvényt és a világ javát megannyi barbár törzs között, amelyek nem törődnek azzal és nem is tudják, mi az, ami a világot egyben tartja. Ez a mese azonban sajnálatosan híján van a régi legendák belső igazának; mert a világ igenis törődött vele, tudta és látta, mit cselekedtek az angolok, és egy efféle történet igazán nem győzhette meg és nem hitethette el vele, hogy a britek „mit sem nyertek e csekély munka fejében”. De kétségtelen, hogy Angliában magában csakugyan volt egy s más, ami megfelelt Kipling legendájának és ami azt egyáltalán lehetővé tette, és pedig a lovagiasság, a nemesség, a bátorság erénye, még ha azok roppant távol álltak is a gyarmati politika Cecil Rhodes vagy Lord Curzon által irányított valóságától.

Hogy „a fehér ember felelősségvállalása” képmutatás vagy rasszizmus, az sokakat nem tántorított el az angolok legjobbjai közül e felelősség meggyőződéses vállalásától és így attól, hogy az imperializmus tragikus, ábrándkergető bolondjaivá ne váljanak. Angliában hagyomány a képmutatás, de van egy másik, kevésbé szembetűnő angol hagyomány is, amelyet az ember hajlamos a sárkányölők hagyományának mondani, akik lelkesen útra keltek, távoli, különös országokba, furcsa, primitív népek közé, megölni az őket több évszázada gyötrő különféle sárkányokat. Nem kevés igazság van Kipling egy másik meséjében, „Az ősök sírja”-ban; ebben a történetben a Chinn család „nemzedékről nemzedékre szolgálta Indiát, ahogyan a delfinek követik egymást a nyílt tengeren”. Lelövik a vadat, amelyik lelegelte a szegény ember termését, beavatják őt a fejlettebb földművelés titkaiba, megszabadítják némely káros balhiedelmétől, halomra lövik az oroszlanokat és tigriseket. S valóban egyetlen jutalmuk az „ősök sírja”, a családi legenda, amelyben hisz a helybeli indiai törzs apraja-nagyja, s amely szerint „a köztisztelőben álló ősnak ... van egy saját tigrise, egy felnyergelt példány, s azon lovagol végig az országon, ha úgy hozza kedve”. Csak sajnos ez az országos lovaglás „biztos előjele háborúnak, járványnak vagy – vagy valaminek”; ebben a különleges esetben épp a himlőoltásnak. Úgyhogy a legifjabb Chinn, aki nem túl magas rangú tiszt a hadseregben, de mindennél és mindenkinél fontosabb a helyi indiai törzs szemében, kénytelen lelőni őse tigrisét, hogy az embereket be lehessen oltani, s ne féljenek „háborútól, járványtól vagy valami mástól”.

Ahogyan a modern élet folyik, a Chinnek csakugyan „boldogabbak, mint a legtöbb ember”. Az a szerencséjük, hogy beleszülettek egy olyan életpályába, amely szelíden, természetesen vezeti el őket az ifjúság legszebb álmainak valóra váltásához. Abban az életkorban, amikor más fiúknak el kell felejteniük „fennkölt álmaikat”, ők éppen valóra válthatják őket. És amikor harmincévi szolgálat után nyugállományba vonulnak, gőzösük elhalad „az induló csapatszállító hajó előtt, amely Keletre viszi a fiút, hogy hagyományos szolgálatát teljesítse”, úgyhogy az öreg Mr. Chinn, az államilag kinevezett és a hadsereg által fizetett sárkányölő létének ereje továbbadható a soron következő nemzedéknek. Nem kétséges, hogy szolgálataikat a brit kormány fizeti meg, az azonban egyáltalán nem világos, hogy kinek szolgálnak végeredményben.

Nagyon is lehetséges, hogy csakugyan éppen ezt az indiai törzset szolgálták, nemzedékről nemzedékre, és roppant vigasztaló, hogy legalábbis a kérdéses indiai törzs erről szentül meg van győződve. Az a tény, hogy a magasabb parancsnokok mit sem tudtak a kis Chinn hadnagy sajátos kötelezettségeiről és kalandjairól, hogy nemigen sejthetik: hősünk lényében sikeresen öltött újra testet a nagyapja, az zavartalan valóságálapot ad álomszerű kettős létének. Egyszerűen két világban otthonos, melyeknek szilárd válaszfalán szóbeszéd sem hatolhat át. Mivel a „bozótos, tigrisnevelő vidék szívében” született, de a maga fajtájúak között nevelkedett a békés, kiegyensúlyozott, rosszul értesült Angliában, alkalmassá vált arra, hogy tartósan otthon érezze magát két nép körében, mindkettőben benne gyökerezzen, s jól ismerje mindkettő hagyományát, nyelvét, babonáit és előítéleteit. Egy szempillantás alatt képes Őfelsége kötelességtudó alattvalójából a bennszülött világ érdekes és nemes alakjává, a gyengék hön szeretett védelmezőjévé, a régi mesék sárkányölőjévé átalakulni.

A lényeg itt az, hogy a gyengék e különös, valóságtól elrugaskodott védelmezői, akik a hivatalos brit uralom színpadai mögött játszották el szerepüket, nem is a primitív népek gyermeteg képzetének termékei voltak, hanem a legjobb európai és keresztény hagyományokból táplálkozó álmoké, melyek eddigre mára kamaszábrándok szintjére süllyedtek. Sem Őfelsége katonája, sem a magas beosztású brit hivatalnok nem taníthatta meg a bennszülötteket a nyugati világ tiszteletére. Erre csak azok voltak alkalmasak, akik sohasem nőtték ki gyermekkoruk eszményeit és ezért álltak be gyarmati szolgálatba. Az imperializmus nekik csupán kapóra jött lehetőség volt elszökni egy olyan társadalomból, amelyben mindenkinek, aki felnőtté akart válni, el kellett felejtenie ifjúkorát. Az angol társadalom boldogan látta őket elindulni távoli országokba; ez lehetővé tette a gyermekkori eszmények elfogadását, sőt tartósítását az iskolai oktatásban. A gyarmati szolgálat eltávolította e gyermeteg lelkeket Angliából, és, mondhatni, megóvta őket attól, hogy ifjúkoruk eszményei helyére az érett férfikor érett elvei lépjenek. A furcsa, idegen országok a tizenkilencedik század végétől kezdve vonzották magukhoz Anglia fiatalságának legjavát, megfosztva az angol társadalmat legőszintébb és legveszélyesebb elemeitől, és távozásuk ráadásul garantálta a kamaszkor nemeslelkűségének konzerválását vagy talán inkább kövületté változtatását, ami egyfelől megőrizte, másfelől gyermeteggé tette a Nyugatot erkölcsi értékrendjét.

Lord Cromer, az alkirály személye körüli miniszter és India imperializmus előtti kormányának pénzügyekkel foglalkozó tagja még a brit sárkányölők rendjébe tartozott. Egyes-egyedül a fejlődésükben visszamaradt népek iránti „áldozatkészségétől”⁶³ és „a kormányzásra vágyó és képes tisztviselők osztályát világra hozó”⁶⁴ Nagy-Britannia dicsősége iránti „kötelességérzetétől” vezetve, elutasította 1894-ben a felajánlott alkirályi posztot, és tíz évvel később a külügyminiszterséget is. E méltóságok helyett, melyekkel egy kisebb személyiség beérte volna, ő lett az első, a nyilvánosság által alig ismert, de teljhatalmú brit főkonzul Egyiptomban, 1883-tól 1907-ig. Ő volt az első imperialista kormányzó, bizonyára „senkinél sem hátrább való, aki valaha dicsőséget hozott szolgálataival a brit fajra”⁶⁵ s talán az utolsó, aki rendületlen büszkeséggel mondhatta el halála percében: „Lehet-e több és igazabb jutalma egy angolnak, s van-e szebb díj, dicséret, mint szabad nemzetének bizodalma, s mit a jól végzett munka ad: önérzet!”⁶⁶

Cromer azért ment Egyiptomba, mert rájött, hogy „a szeretett Indiáját megtartani törekvő angolnak szilárdan meg kell vetnie a lábát a Nílus partján”⁶⁷ Az ő szemében Egyiptom csak eszköz volt egy cél eléréséhez, elkerülhetetlen területi terjeszkedés India biztonsága kedvéért. Majdnem ugyanebben a történelmi pillanatban Afrika földjére lépett egy másik angol is, csak éppen a földrészt ellenkező végére és ellenkező okokból: Cecil Rhodes Dél-Afrikába ment, és megmentette a fokföldi gyarmatot, azután, hogy az minden fontosságát elvesztette az angolok „szeretett Indiájának” szempontjából. Rhodes nézetei a területi terjeszkedésről sokkal előrehaladottabbak voltak, mint tekintélyesebb északi kollégájáé; az ő szemében a terjeszkedés nem szorult olyan racionális indokra, mint hogy az ember meg akarja tartani azt, ami amúgy is az övé. „A terjeszkedés: minden”, és India, Dél-Afrika, Egyiptom egyformán lényeges vagy lényegtelen lépcsőfokok voltak a terjeszkedésnek, amelynek csupán a föld méretei szabhatnak korlátot. Bizonyosan nagy volt a különbség a közönséges megalomániás és az áldozatkész, kötelességtudó, tanult férfiú között, mégis

nagyjából azonos eredményre jutottak, és egyformán felelősek a titkos „Nagy Játszmáért”, amely legalább annyira örültség és ártó princípium volt a politikában, mint a faj kísértetvilága.

Abban, ahogy Rhodes kormányozta Dél-Afrikát és ahogy Cromer meghódította Egyiptomot, az volt szembeszökően azonos, hogy mindketten pusztán eszköznek látták a szóban forgó országokat valamiféle állítólag magasabb rendű cél eléréséhez, s nem önmagukban is kívánatos célnak. Hasonlóak voltak ennél fogva közömbösségükben és tartózkodásukban, alattvalóik iránti leplezetlen közönyükben; ez a magatartás gyökeresen különbözött az ázsiai bennszülött despoták kegyetlenségétől és önkényétől avagy a hódítók gátlástalan mohóságától, vagy attól az örült, anarchikus elnyomástól, amellyel vad törzsek sanyargatták egymást. Mihelyt Cromer India érdekében átvette az uralmat Egyiptom felett, eljátszotta jogát a „visszamaradt népek” védelmezőjének szerepére, s többé nem hihette őszintén, hogy az „alávetett fajok önérdeke képezi az egész birodalmi építmény alapját”⁶⁸

Az elzárkózás lett a brit gyarmati szolgálat tagjainak új viselkedésmódja, s ez még a despotizmusnál is veszélyesebb formája az uralkodásnak, mert annyi kapcsolatot sem tűr meg, amennyi még fennáll – megvesztegetés és ajándékok formájában – a despota és alattvalói között is. A brit kormányzás megvesztegethetetlensége egymagában embertelenebbé és hozzáférhetlenebbé tette ezt a despotikus kormányzást, mint bármely valaha volt ázsiai zsarnokét vagy gátlástalan hódítóét.⁶⁹ A megközelíthetetlenség és az elzárkózás az érdekek abszolút szétválását jelenítette meg, olyan mértékű szétválást, amely mellett még összeütközésre sincs lehetőség. Ehhez képest a kizsákmányolás, az elnyomás vagy a korrupció is az emberi méltóság garanciájának tetszik, mert kizsákmányoló és kizsákmányolt, elnyomó és elnyomott, megvesztegetett és megvesztegető mégiscsak ugyanabban a világban él, ugyanazok a céljaik, ugyanazoknak a dolgoknak a birtoklásáért küzdenek egymással; az elzárkózás éppen ezt a *tertium comparationis*-t semmisíti meg. S még ennél is rosszabb az a körülmény, hogy az elzárkózó tisztviselő mindeközben nemigen ébredt rá, hogy új kormányzási formát talált fel; ő abban a hitben élt, hogy magatartását „egy alsóbbrendű néppel való kényszerű kapcsolat” határozza szükségszerűen meg. Nem személyes felsőbbrendűségében hitt, némi ártatlan hiúsággal, hanem úgy érezte, hogy egy olyan nemzet fia, „amely a civilizáció viszonylag magas fokára jutott fel”,⁷⁰ s ezért személyes teljesítményétől függetlenül, pusztán születése jogán, méltó tisztsége betöltésére.

Lord Cromer pályafutása azért rendkívül érdekes, mert mintegy benne testesül meg a korábbi gyarmati és az újabb imperialista szolgálat közötti fordulópont. Egyiptomi konzuli kinevezésére előbb nyilvánvaló nyugtalansággal és a dolgok állása miatti aggodalommal reagált; itt nem „*annexióról*” volt szó, hanem „a kormányzás hibrid formájáról, amelynek sem megnevezése nincs, sem előképe”⁷¹ 1885-ben, kétévi szolgálat után még mindig komoly kétségei voltak azzal a rendszerrel szemben, amelyben ő névlegesen a brit főkonzul, valójában Egyiptom uralkodója szerepét töltötte be; ebben az időben ezt írja: „ez az igen kényes mechanizmus, amelynek hathatós működése igen nagy mértékben néhány egyén ítélőképességére és rátermettségére épül ... csak akkor igazolható... ha képesek vagyunk örökösen szem előtt tartani a visszavonulás lehetőségét. Ha ez a lehetőség annyira eltávolodna, hogy szinte nem jönne már számításba, akkor jobb volna... megállapodni a többi hatalommal abban, hogy átvesszük az ország feletti uralmat, kezességet vállalunk adósságaiért stb.”⁷² Cromernek kétségtelenül igaza volt; vagy megszállás, vagy távozás: ez lett volna a dolgok normális menete. De a kormányzásnak ez az eladdig példátlan „hibrid formája” hovatovább minden imperialista törekvés jellegzetességévé vált, így néhány évtizeddel később már senkit sem érdekelt Lord Cromer korábbi józan ítélete a kormányzás lehetséges és lehetetlen formáiról, ahogyan Lord Selbourne ama korai felismerése sem, mely szerint a faji társadalom mint életforma példátlan jelenség. Mi sem jellemzi pontosabban az imperializmus korai szakaszát, mint e két, Afrikáról szóló megállapítás kombinációja: egy sohasem volt életforma délen, s egy sohasem volt kormányzati forma északon.

A következő években Cromer kibékült a „kormányzás hibrid formájával”; leveleiben elkezdte igazolni és kifejteni, hogy igenis szükség van erre a megnevezhetetlen és előzmény nélküli kormányzatra. Élete végén pedig („*The Government of Subject Races*” című tanulmányában) nagy vonalakban felvázolta azt, amit joggal nevezhetnénk a bürokrácia filozófiájának.

Cromer abból a felismerésből indul ki, hogy idegen országokban a „személyes befolyás” törvényes alap vagy írásba foglalt politikai egyezmény nélkül is elegendő lehet a „közügyek kellőképpen hatásos felügyeletéhez”.⁷³ Ez a nem formális befolyás kívánatosabb a jól meghatározott politikánál, mert pillanatról pillanatra változtatható, és nehézségek esetén nem feltétlenül keveri bele ügyeibe az otthoni kormányt. Ehhez nagyon jól felkészült, igen megbízható hivatalnokok kellenek, akiknek lojalitásán és hazafiságán nem üt csorbát személyes becsvágy vagy hiúság, akik még arról a természetes emberi vágyról is képesek lemondani, hogy sikereik az ő nevük alatt váljanak ismertté. Legfőbb törekvésük a háttérben maradás („minél kevesebbet beszélnek a brit tisztviselőkről, annál jobb”)⁷⁴ a színpalak mögött eljátszott szerep legyen; a nyilvánosságot és a nyilvánosságot kedvelőket a legmélyebben meg kell vetniük.

Cromerben roppant fejlettek voltak mindezek a tulajdonságok; semmi nem hozta úgy ki a sodrából, mint az, ha „előrángatták rejték helyéről”, vagy az, ha „a valóság, amelyet addig csak néhány beavatott ismert, az egész világ előtt nyilvánvalóvá vált”.⁷⁵ Valóban arra volt igazán büszke, hogy sikerül „többé-kevésbé rejtve maradnia, és úgy mozgatni a szálakat”.⁷⁶ Cserében, s hogy egyáltalán működhessenek, a bürokratának biztonságban kell tudnia magát mindenfajta ellenőrzéssel – dicsérrel vagy felelősségre vonással – szemben bármiféle nyilvános intézmény, a parlament, az „angol minisztériumok” vagy a sajtó részéről. A demokrácia kiszélesedése vagy akár csak a létező demokratikus intézmények pusztja működése is kockázatos, mert nem kormányozhat „egy nép egy másik népet, Anglia népe India népét”.⁷⁷ A bürokrácia mindig a szakértők, egy „tapasztalt kisebbség” uralma, amelynek mindig ellent kell állnia – amennyire csak teheti – a „tapasztalatlan többség” nem szűnő nyomásának. Alapjában minden nép tapasztalatlan többség, nem lehet olyan nagy szakértelmet kívánó dolgot rábízni, mint a politika vagy a közügyek. A bürokratának ráadásul egyáltalán nem szabad általános eszmékkel bírnia a politikai kérdések tárgyában; hazafiságuk nem viheti őket oly mértékben tévútra, hogy hazájuk politikai elveit eredendően követendőnek tekintsék; az csak azt eredményezné, hogy „a fejlődésben visszamaradt népek kormányzása” az eredeti olcsó „utánzata” lenne, ami Cromer szerint a francia rendszer legfőbb fogyatéka.⁷⁸

Aligha állíthatja bárki, hogy Cecil Rhodes híján lett volna a hiúságnak. Jameson szerint arra számított, hogy legalább négyezer éven át fenn fog maradni a neve. De minden öntömjénezésre való hajlandósága ellenére éppúgy rátalált az anonim kormányzás eszméjére, mint a szerény Lord Cromer. Rhodes, aki imádott végrendeleteket fogalmazni, valamennyi (közéleti szereplésének két évtizede alatt írott) végrendeletében meghagyta, hogy pénzét „egy elképzelései szerinti ... titkos társaság” alapítására fordítsák, amely „Loyolai Ignác társaságának mintájára szerveződjék, azok felgyülemlett vagyonára alapozva, akiknek feltett szándékuk tenni valamit”, úgyhogy végül lenne „két- vagy háromezer élete delén álló férfi szerte a világon, akikre életük legfogékonyabb időszakában hathatna az Alapító álma, s akiket ezenfelül különleges – matematikai – módszerrel válogatnának ki az Alapító céljaira való alkalmasság szerint”.⁷⁹ A Cromernél távolabbra tekintő Rhodes mindjárt minden „északi fajú”⁸⁰ előtt megnyitotta a társaságot, úgyhogy a cél nem is Nagy-Britannia gyarapodása és dicsősége lett volna, nem az, hogy ő hódítsa meg „egész Afrikát, a Szentföldet, az Eufrátesz völgyét, Ciprus és Kréta szigetét, egész Dél-Amerikát, a csendes-óceáni szigeteket ... a maláj szigetvilágot, Kína és Japán tengermellékét ... és végleg visszaszerezze az Egyesült Államokat”⁸¹ – hanem inkább az „északi faj” terjeszkedése, amely – titkos társaságba szerveződve – bürokratikus kormányzása alá vonná a világ minden népét.

Rhodes veleszületett roppant hiúságát ugyanaz győzte le és ugyanaz fedeztette fel vele az inkognitó báját, ami Cromer veleszületett kötelességérzetén is győzött: felismerte az expanzióknak azt a formáját, amely nem egy meghatározott ország bekebelezésére irányul, hanem végtelen folyamatot jelent, amelyben az egyes országok csak a további hódítás egy-egy lépcsőfokaként szerepelnek. Ehhez az eszményhez mérten a becsvágy nem érheti be többé azzal, hogy diadalt arat egy bizonyos nép felett saját népe javára, s a kötelességérzetet sem elégítheti ki mára lelkiismeretes ügyintézés és egyes konkrét feladatok megoldása. Akármilyen egyéni erői vagy hibái legyenek egy embernek: ha egyszer elkapta a határtalan hódítás eszméjének örvénye, szinte megszűnik annak lenni, aki volt, kénytelen engedelmeskedni a folyamat

törvényeinek, azonosulni azokkal a névtelen erőkkal, amelyeket szolgálni vél, azért, hogy az egész folyamatot mozgásban tartsa; önmagát pusztá funkciónak tekinti, és eljut odáig, hogy ezt a funkciót mint dinamikus mozgás megtestesülését tekintse a lehető legmagasabb rendű teljesítménynek. Akkor pedig (és Rhodes elég örült volt ahhoz, hogy ezt kimondja) csakugyan „nem tud már rosszat tenni, amit tesz, az jóra fordul. Kötelessége azt tenni, amit akar. Nem kevesebbnek: Istennek érzi magát.”⁸² Lord Cromer pedig a maga józan eszével ugyanezt a jelenséget – azt, hogy az emberek szándékosan pusztá eszközzé vagy funkcióvá alacsonyítják le magukat – úgy fogalmazza meg, hogy a bürokrata „felbecsülhetetlen értékű eszköz az imperializmus politikájának végrehajtásában”.⁸³

Nyilvánvaló, hogy a hódítás erőinek ezek a titkos és névtelen ügynökei nem érezték magukra kötelezőnek az ember alkotta törvényeket. Egyetlen „törvénynek” engedelmeskedtek, a hódítás „törvényének”, és „törvénytiszteletük” egyedüli bizonyítéka a siker volt. Készen kellett állniuk arra, hogy végső feledésbe merüljenek, mihelyt kudarcot vallanak, ha bármi okból megszűnnek „felbecsülhetetlen értékű eszközök” lenni. Amíg sikeresek voltak, az az érzés, hogy ők valami náluknál hatalmasabb erőt testesítenek meg, meglehetősen könnyűvé tette számukra a visszafogottságot, sőt az ünneplés és a dicsőítés megvetését is. Az önhittség szörnyetegei voltak sikereikben, és a szerénység szörnyetegei kudarcaikban.

A bürokráciának mint kormányzati formának, mely a törvényeket időleges és változó rendeletekkel helyettesíti, ez a vakhit volt az alapja: hogy az ember mágikusan azonosulhat a történelem erőivel. Az ilyenfajta politika eszményi képviselője mindig is az az ember lesz, aki a színpad mögül mozgatja a történelem szálait. Cromer a végén már elzárkózott Egyiptommal kapcsolatban „minden írásos, sőt voltaképp minden konkrét anyag”⁸⁴ előtt – még a bekebelezés kinyilvánítása előtt is, csak azért, hogy egyedül a hódítás törvényének engedelmeskedjék, tekintet nélkül bármiféle, ember alkotta megállapodásra. A bürokrata azért zárkózik el minden általános törvény előtt, kizárólag rendeletekkel oldva meg az előadódó konkrét helyzeteket, mert a törvény és az általa biztosított stabilitás állandó közösség létrejöttével fenyeget, amelyben senki sem lehet isten, hisz mindenki köteles tiszteletben tartani a törvényt.

E rendszernek, amelynek lényege a céltalan folyamat, két kulcsfigurája van: a bürokrata és a titkos ügynök. Amíg egyedül a brit imperializmust szolgálták, sem egyik, sem másik nem tagadhatta egészen le, hogy felmenői sárkányölők és a gyengék védelmezői, ezért sohasem vitték el a benne rejlő végső lehetőségig a bürokratikus kormányzati rendszert. Egy brit bürokrata majdnem két évtizeddel Cromer halála után tudta, hogy Indiát csak „adminisztratív tömegmészárlásokkal” lehet benntartani a Brit Birodalomban, de azt is tudta, mennyire utópisztikus kísérlet lenne megszerezni a gyűlölt „angol minisztériumok” támogatását ehhez az egyébiránt teljesen reális tervhez.⁸⁵ Lord Curzonban, India alkirályában még nyomokban sem lelhető fel a Cromer jelleméhez fogható nagylelkűség, ő nagyon is jellegzetes képviselője annak a társadalomnak, amely egyre inkább hajlott rá, hogy elfogadja a csöcselék faji értékrendjét, ha azt elegáns sznobság formájában találták elé.⁸⁶ Csakhogy a sznobság összeegyeztethetetlen a vakbuzgósággal, s ezért sohasem igazán hatékony.

Ugyanez áll a brit titkosszolgálatok tagjaira is. Ők is előkelő származásúak; ami a bürokratának a sárkányölő, az a titkos ügynöknek a kalandor, és őket is megillette egy alapító legenda, a Nagy Játéké, ahogyan azt Rudyard Kipling a *Kim*-ben elbeszéli.

Azt persze minden kalandor tudja, mire gondol Kipling, mikor így magasztalja Kimet: „amit szeretett, az a játék volt, magának a játéknak a kedvéért”. Annak a szemében, aki még képes rácsodálkozni „erre a nagy és csodálatos világra”, aligha ellenérv a játékkal szemben, hogy „a hittérítők és a jótékonyági egyesületek titkárai nem látják szépnek”.

Azoknak pedig végképp nincs joguk nyilatkozni, akik úgy tartják, hogy „bűn megcsókolni egy fehér leány ajkát, és erény megcsókolni egy fekete ember saruját”.⁸⁷ Mivel utóvégre az életet is magáért az életért kell élnünk és szeretnünk, könnyű a kaland és a játék önmagáért való szenvedélyes szeretetét az emberi élet lehető legteljesebb jelképének tekinteni. Ez a mélyről fakadt szenvedélyes emberség avatja a *Kim*-et az

imperialista időszak egyetlen olyan regényévé, amelyben igazi testvériség fűzi össze a „magas és alacsony származásúakat”, amelyben *Kim*, „egy szahib fia, maga is szahib”, joggal mondja azt, hogy „mi”, amikor „zsebtolvajokról” beszél, akik „egy húron pendülnek”. És ebben az – imperializmusban hívő szájából különösen hangzó – „mi”-ben több rejlik, mint azoknak a férfiaknak közös névtelensége, akik arra büszkék, hogy „nincs nevük, csak számuk egy betűjellel”, több, mint az őket amiatt eltöltő közös büszkeség, hogy „díj van a fejükre kitűzve”. Ami szoros köteléket teremt közöttük, az a közös élményük – mely a kiállt veszélyekből, félelemből, örökös meglepetésekből, a szokások abszolút hiányából fakadt, meg az állandó készenlétükből arra, hogy kilétüket megváltoztassák –, hogy ők magának az életnek a jelképei, például az India-szerte történt eseményeké, amelyek nyomban valamennyiük élményévé válnak, hisz ők „úgy járnak, mint a motolla, keresztül-kasul egész Indián”, tehát már nincsenek „egyedül, egyetlen személyként mindennek a közepén”, mintegy önnön személyiségük vagy nemzetiségük korlátai közé bezárva. A Nagy Játzmát játszó ember azt érezheti, hogy csak ő él úgy, ahogy élni érdemes, mivel félresöpört mindent, ami mellékes. Az élet hihetetlenül töménynek és tisztának tetszik, ha az ember elvágta az összes szokásos társadalmi köteléket, elvet családöt, mesterséget, határozott célt, törekvést és azt a helyet is, mely születése révén megillette a társadalomban. „A Nagy Játzma csak akkor ér véget, ha mindannyian meghalunk, egy perccel sem előbb.” Az élet csak akkor ér véget, ha az ember meghal, s nem előbb, nem akkor, amikor sikerül mindent elérnie, amire vágyott. A játzmát az teszi veszedelmesen hasonlóvá magához az élethez, hogy végső soron nincs célja.

A céltalanság *Kim* létének igazi vonzereje. Különös megbízatásait nem Anglia javáért vállalja, nem is India javáért, sem egyéb méltó vagy méltatlan célért. Az öncélú hódítás, az öncélú hatalom s más efféle imperialista fogalmak talán illettek volna hozzá, de nem sokat törődött volna velük, s bizonyosan nem faragott volna ilyesfajta frázisokat. A maga sajátos útját járta, „azokét, akik sosem kérdik: minek, csak teszik a dolgukat, míg meg nem hálnak”, és fel sem merül benne a kérdés: mi végre? Őt a játék lényegi végnélkülisége csábítja, meg a titokzatosság önmagáért. És ez a titokzatosság megint mintha az élet alapvető kifürkészhetetlenségét jelképezné.

Hiszen tulajdonképpen nem a született kalandorok hibája, azoké, akiket tulajdon természetük ítelt társadalmon és államon kívüli létre, hogy az imperializmusban lelték fel azt a politikai játékot, mely definíciójából adódóan végtelen; honnan is tudhatták volna, hogy a politikában a végtelen játék csak katasztrófába torkollhat, s a titokzatosságnak sem lehet emelkedettebb értelme a kém közönséges kétszínűségénél. A Nagy Játzma e játékosáiból csúfot üzött a sors, alkalmazóik tudták, mit akarnak, s a kalandorok névtelenség iránti vonzalmát arra használták fel, hogy közönséges kémné tegyék őket. De a profitéhes befektetők győzelme mulékony és csalóka volt, alig néhány évtizeddel később keservesen meglakoltak érte, amikor a totalitarizmus játzmájának játékosáival találták szemközt magukat, akik nem afféle leplezett célokért játszottak, mint a profit, ezért üzhették olyan gyilkos hatékonysággal a játzmát, hogy az még azokat is felfalta, akik pénzelték.

De még mielőtt mindez megtörtént volna, az imperialisták tönkretették a legkülönb embert is azok közül, akik (erős sárkányölői hajlamokkal megáldott) kalandorból titkos ügynökké váltak: jelesül *Lawrence* ezredes Arábiában. Soha nem próbált még nála tisztességesebb ember tisztább eszközökkel titkos ügynöki feladatokat ellátni. *Lawrence* vakmerően kísérletezett saját magán, majd hazatért, abban a hitben, hogy ő az „elveszett nemzedékhez” tartozik. Úgy gondolta, ez azért van, mert „az öregemberek ismét megjelentek, és elvették tőlünk a győzelmünket”, csak hogy „az általuk jól ismert régi világ hasonmásává alakítsák át a világot”⁸⁸ Valójában az öregemberek még erre sem voltak képesek, és győzelmüket hatalmukkal együtt átengedték az „elveszett nemzedék” más tagjainak, akik semmivel sem voltak öregebbek *Lawrence*-nél és nem is igen ütöttek el tőle. Mindössze annyi volt köztük a különbség, hogy *Lawrence* makacsul ragaszkodott egy olyan erkölshöz, amely addigra már elvesztette minden valóságos alapját, s egyfajta magántermészetű, tehát szükségszerűen rögeszmés lovagiasságra redukálódott.

Lawrence azért vállalta az arabiai titkos ügynök szerepét, mert mindenáron hátat akart fordítani az ostoba tekintélyelvűség értelmét veszített világának, mert torkig volt a világgal s nem kevésbé önmagával. Az arab civilizációhoz főként „a dísztelenség tana” vonzotta, „amely nyilvánvalóan együtt jár egyfajta erkölcsi dísztelenséggel is”; amely „a házi istenségektől megszabadulva tisztává nemesedett”.⁸⁹ Azután, hogy visszatért Angliába, leginkább attól óvakodott, hogy a saját életét élje, ezért végezte úgy, hogy civil létére látszólag érthetetlenül önként felcsapott katonának, lévén a hadsereg az egyetlen olyan intézmény, ahol az ember egyénisége feladásával őrizheti meg a becsületét.

Amikor az első világháború kitört, a Közel-Keletre küldték, az arabokhoz, hogy lázítsa fel őket a török uralom ellen, és érje el, hogy a britek oldalán harcoljanak; T. E. Lawrence ezzel belecsöppent a Nagy Játszma kellős közepébe. Feladatának csak úgy tehetett eleget, ha arab nacionalista mozgalmat sikerül támasztania, amely végső soron a brit imperializmus céljait szolgálja. Lawrence-nek úgy kellett viselkednie, mintha szívügye volna az arab nemzeti mozgalom, és ez olyannyira sikerült neki, hogy maga is elhitte. De aztán megint ráébredt, nem tartozik az arabok közé, képtelen „az ő fejükkel gondolkodni”, „a jellemüket elfogadni”.⁹⁰ Abbéli igyekezetében, hogy arabná váljék, szükségképpen elveszítette „angol énjét”;⁹¹ őt inkább csak elképesztette önmegtagadásának tökéletes titkossága, s nem hitegethette magát Lord Cromer módjára azzal az átlátszó vigasszal, hogy jószágos uralmat gyakorol elmaradt népek felett. Egy nemzedékkel később született és egy nemzedékkel szomorúbb volt, mint Lord Cromer, mégis nagy öröme telt e szerepjátásban, amely egész személyiségének újjáalakítását követelte tőle, egészen odáig, hogy tökéletesen alkalmassá vált a Nagy Játszmára, valóságos megtestesülése lett az arab nemzeti mozgalomnak, veleszületett hiúságát végleg levetkezte, akármekkora volt is ez a hiúság, abban a rejtélyes szövetségben, amelyet az övének szükségszerűen nagyobb erővel kötött, míg nem halálos megvetés lett úrrá rajta „nem az emberek, hanem cselekedeteik iránt”, melyekre saját érdekük viszi rá őket, nem pedig a történelem erőivel kötött szövetségük.

És amikor a háború végén Lawrence-nek le kell mondania a titkos ügynök szerepéről, s valahogy vissza kellett nyernie „angol énjét”,⁹² mint írta: „más színben tűnt fel előttem a Nyugat és a nyugati szokások: a Nyugat megsemmisült a szememben”.⁹³ A határtalan Nagy Játszmából, amelyet semmiféle nyilvánosság nem tett dicsőséggé, de nem is korlátozott, amely húsz-egynéhány évesen királyok és miniszterelnökök fölé emelte őt, hiszen azok „kreatúrái vagy játékszerei”⁹⁴ voltak, Lawrence hazatérése után rögeszmésen vágyott az anonimitásra, és mélyen meg volt győződve róla, hogy bármihez fog is eztán életében, abban nem lelhet megelégedést. Azért jutott erre a következtetésre, mert világosan látta, hogy nem ő maga volt nagy, csupán a szerep, amelyhez ügyesen idomult, hogy e nagyság a Játszma folyamata volt, nem az ő teljesítménye. Már nem akart „soha naggyá lenni”, s mert elhatározta: „nem lesz újra tisztos polgár”, joggal elmondhatta: „kihalt belőlem a vágy szikrája is, hogy valaha magamért tegyek valamit”.⁹⁵ Odáig az erő fantomképe volt; most, hogy az erőtlől, funkciótól megfosztották, fantom lett belőle az élők között. Kétségbeesve keresett egy másik eljátszható szerepet, és ez történetesen az a „játék” volt, amelyről George Bernard Shaw oly kedvesen, de értetlenül faggatta, mint aki egy másik századból jött, nem értve, hogy az az ember, akinek ennyi siker fűződik a nevéhez, miért nem vallja be őket.⁹⁶ Egyedül egy másik szerep, egy újabb funkció adott volna neki elég erőt ahhoz, hogyne azonosuljon és ne azonosíttassék arabiai tetteivel, hogy régi énjét ne vigye át egy új személyiségbe. Nem akart az „Arabiai Lawrence” lenni, mivel semmiképpen nem akart új énre szert tenni az elveszett régi helyett. Nagysága abban rejlett, hogy győzte szenvedéllyel és elutasította az olcsó alkukat és a könnyű utakat-módokat, amelyek visszavihették volna a valóságba és tekintélyt szereztek volna neki; sohasem feledkezett meg róla, hogy ő csupán funkcionális elem volt, csak szerepet játszott, ezért „semmiképp sem szabad hasznat húznia abból, amit Arabiában tett. Visszaautasította a megszolgált kitüntetések. Elhárította a hírneve folytán neki felajánlott állásokat, s annyit sem engedett meg magának, hogy sikereit akár csak egyetlen Lawrence névvel aláírt cikk erejéig is kiaknázza.”⁹⁷

T. E. Lawrence megrendítően keserű, nagyságban sem szűkölködő története nem egyszerűen egy fizetett hivatalnok, egy megvásárolható kém története, hanem éppen a vérbeli ügynök vagy funkcionárius története, azé az emberé, aki csakugyan hitte, hogy bejutott – vagy belekeveredett – a történelmi szükségszerűség

áramlatába, és a világot kormányzó titkos erők tisztségviselője vagy ügynöke lett. „Belöktem csónakomat az örök áramlatba, s az ennél fogva gyorsabban jutott előre, mint az árral szemben vagy a keresztben haladók. Végeredményben nem hittem az arab mozgalomban, de szükségesnek gondoltam a maga idejében és helyén.”⁹⁸ Lawrence valamilyen távoli, előre láthatatlan célt vélt szolgálni, ahogy Cromer is India érdekében uralkodott Egyiptomon és Rhodes a hódítás kedvéért Dél-Afrikában. S ebből csak azon a réven meríthetett kielégülést – ő, aki nélkülözni kényszerült azt a fajta nyugodt lelkiismeretet, amelyet a közepszerű siker biztosít –, hogy átérezte saját funkcionalitását, azt, hogy őt egy hatalmas mozgalom ragadja magával s annak része lehetett. Amikor Londonba visszatérve kétségbeesésében megpróbált valamiféle pótlékra szert tenni a fent említett „önbecsülés” helyett, azt legfeljebb „egy motoron száguldozva találhatta meg”⁹⁹ Bár Lawrence-t még nem töltötte el a mozgalmi ideológia fanatizmusa, talán mert műveltebb volt annál, hogysem kora tévhitei megbabonázhatták volna, már belekóstolt abba az elragadtatásba, amelynek forrása a minden lehetséges egyéni felelősségvállalásról való lemondás, amelyet az örök folyamat és annak örök mozgása támaszt. A feje búbjáig belemerült ebbe az áramlatba, úgyhogy nem maradt belőle egyéb, mint némi megfoghatatlan tisztesség és afeletti büszkeség, hogy a „jó irányba tartott”. „Mindmáig azon töröm a fejem, hogy számít-e és mennyit az egyes ember; és azt hiszem, sokat, ha jó irányba tart.”¹⁰⁰ Ezen a ponton szűnik meg a nyugati ember valódi büszkesége, hisz ő maga nem számít célnak, „amit tesz, nem magáért teszi, és nem is igazán úgy, mint a maga dolgát”,¹⁰¹ törvényt szabva a világnak, esélye csak akkor van, „ha a jó irányba tart”, a szükségszerűséggel és a történelem titkos erőivel szövetségben, amelynek ő maga csupán funkcionális eleme.

Amikor az európai csőcselék ráébredt, micsoda „nagyszerű erény” a fehér bőr Afrikában,¹⁰² amikor Indiában az angol hódító átváltozott hivatalnokká, aki nem hitt a törvény egyetemes érvényében, hanem csakis abban, hogy ő maga uralkodásra és kormányzásra termett, amikor a sárkányölőből vagy „felsőbbrendű fehér ember” lett, vagy a végtelen folyamatban a távoli és véghetetlen indítékok Nagy Játشمáját játszó hivatalnok és titkos ügynök, amikor a brit titkosszolgálat (különösen az első világháború után) elkezdte magához csábítani Anglia legkitűnőbb fiait, akik szívesebben szegődtek az egész világot átfogó rejtelmes erők szolgálatába, semhogy saját hazájukban a közjót szolgálják, előállt az a színtér, ahol bármiféle szörnyűség megeshet. Számos eleme már ott volt az emberek orra előtt; ezek együtteséből nőtt ki a faji alapon álló totalitárius kormányzás. Indiai bürokraták „adminisztratív tömegmészárlást” javasoltak, mialatt Afrikában hivatalos személyek bejelentették: „semmiféle erkölcsi meggondolás, például az emberi jogok nem állhatja útját a fehérek uralmának”.¹⁰³

Örvendetes tény viszont, hogy noha a brit imperialista kormányzás lesüllyed a közönségesség szintjére, a kegyetlenség kisebb szerephez jutott a két világháború között, mint korábban bármikor, és biztosították az emberi jogok minimumát. Ez a mértéktartás volt az, ami a teljes örület közepette kikövezte az utat ahhoz, amit Churchill úgy nevez: „Őfelsége birodalmának felszámolása”, s amelynek tényleges jelentése talán az lesz, hogy az angol nemzet átalakul az angol népek nemzetközösségévé.

A HETEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Joseph Conrad („Heart of Darkness” - megjelent a Youth and Other Tales [1902] című kötetben) a lehető legvilágosabban jeleníti meg a tényleges faji tapasztalatokat Afrikában.

2. Carlton J. Hayes munkájának: A Generation of Materialism (New York, 1941) 338. oldaláról idézve: - Még rosszabb eset volt persze II. Lipót, Belgium királya, akit Afrika történetének legsötétebb lapjaiért terhel felelősség. „Egyetlen ember lelkén száradnak azok a gáztettek, amelyek az 1890-ben húsz-negyvenmillió [kongói] lakosságot 1911-re nyolcmillió-ötszázezerre apasztották: II. Lipótén.” Lásd Selwyn James, South of the Congo (New York, 1943), 305. oldal.

3. Lásd A. Carhill leírását „India jelentések alapján történő kormányzásáról” Lost Dominion (1924) című munkájának 70. oldalán.

4. Ne feledjük, hogy Amerika és Ausztrália gyarmatosítása - a bennszülött lakosság kis létszáma folytán - viszonylag rövid időszakon át járt együtt kegyetlen emberirtással, viszont „a modern dél-afrikai társadalom létrejöttének megértéséhez tudnunk kell, hogy a fokföldi partok mögött elterülő föld nem senki földje volt, mint Ausztrália a telepesek megérkezése előtt. Az már lakott terület volt: szépszámu bantu népesség élt rajta.” Lásd C. W. de Kiewiet, A History of South Africa, Social and Economic (Oxford, 1941), 59. oldal.

5. „1884-ben a brit kormány még hajlandó lett volna feladni fennhatóságát és befolyását Dél-Afrikában” (Kiewiet, id. mű, 113. oldal).

6. A következő számadatok a britek Dél-Afrikába való bevándorlását és onnan való elvándorlásukat mutatják be 1924 és 1928 között; látható, hogy a britek nagyobb számban hagyták el Dél-Afrikát, mint más kivándorlók, és hogy egyetlen esztendő leszámítva, minden évben több brit ment el Dél-Afrikából, mint ahány betelepült:

Év	<i>Brit bevándorlás</i>	<i>Teljes bevándorlás</i>	<i>Brit kivándorlás</i>	<i>Teljes kivándorlás</i>
1924	3 724	5 265	5 275	5 857
1925	2 400	5 426	4 019	4 483
1926	4 094	6 575	3 512	3 799
1927	3 681	6 595	3 717	3 988
1928	3 285	7 050	3 409	4 127
Összesen:	17 184	30 911	19 932	22 254

Az adatok Leonard Barnestól: Caliban in Africa. An Impression of Colour Madness (Philadelphia, 1931), 59. oldal, jegyzet.

7. J. A. Froude, „Leaves from a South African Journal” (1874), a Short Studies on Great Subjects (1867-1882) IV. kötetében. 8. Uo.

9. Idézve Paul Ritter Kolonien im deutschen Schiffthum-ának (1936) Előszavából.

10. Lord Selbourne szerint (1907): „Dél-Afrika fehér népe olyan utat választott, amelyen nem sok nép járt előttük, s talán egy sem sikerrel” (Kiewiet, id. mű, 6. fejezet).

11. Lásd Kiewiet, id. mű, különösen a III. fejezet.

12. „A rabszolgák és hottentották együtt figyelemre méltó változásokat idéztek elő a gyarmatosítók gondolkodásmódjában és szokásaiban, mert a búrok jellemvonásait korántsem csupán az éghajlat és a földrajzi környezet alakította ki. Rabszolgák és szárazság, hottentották és elkülönültség együtt teremtték meg a dél-afrikai társadalom intézményeit és szokásrendszerét. Az életerős hollandok és hugenották fiai és leányai rákaptak, hogy a szolgafaj dolgának tekintsék a mezei vagy más fárasztó fizikai munkát” (Kiewiet, id. mű, 21. oldal).

13. Lásd James, id. mű, 28. oldal.

14. „A dél-afrikai gyarmatosítás tényleges története nem az európai telepesek, hanem eltérő fajok, bőrszínek és szellemi képességek teljesen újfajta és egyedülálló társadalmának gyarapodásáról szól, amelyet faji örökségek és nem egyenrangú társadalmi csoportok szembenállása alakított ki” (Kiewiet, id. mű, 19. oldal).

15. Kiewiet, id. mű, 19. oldal.

16. „A [búr] társadalom lázadó volt, de nem forradalmár” (uo., 58. oldal).

17. „A rabszolgák és szolgák életszínvonalának emeléséért, lehetőségeik kiszélesítéséért nem sok történt. Ilyenformán a gyarmat (kolónia) korlátozott vagyona a fehér népesség kizárólagos tulajdonává vált... Dél-Afrika tehát igen korán megtanulta, hogy egy szegény, terméketlen országban is elháríthatja magáról az élet

legkellemetlenebb körülményeit egy öntudatos csoport, úgy, hogy a faji és bőrszínbeli eltéréseket társadalmi és gazdasági megkülönböztetéssé változtatja” (uo, 22. oldal).

18. A lényeg az, hogy például, a „Nyugat-indiai-szigeteken az a rengeteg rabszolga, amennyit Fokföldön tartanak, a gazdagság jele és a prosperitás forrása lett volna”; ezzel szemben „Fokföldön a rabszolgaság a vállalkozó szellem híján, pazarlón és nem hatékonyan működő gazdaság jele...” (uo.). Főként ez indította Barnest (id. mű, 107. oldal) és sok más megfigyelőt is a következő megállapításra. „Dél-Afrika tehát idegen ország, s nemcsak a tekintetben, hogy álláspontja a leghatározottabban nem angol, hanem - még sokkal inkább és alapvetőbben - azért, mert *raison d'être*-je mint társadalomszervező princípium ellentmond mindazoknak az elveknek, amelyeken a kereszténység államai nyugszanak.

19. Szám szerint százhatvanezren voltak (Kiewiet, id. mű, 181. oldal). James (id. mű, 43. oldal) a szegény fehérek létszámát 1943-ban ötszázezerre becsülte, ez a teljes fehér népességen belül nagyjából húszszázalékos részaránynak felel meg.

20. „A szegény fehér afrikaaner népesség, amely a bantukkal egy szinten tengődött, főleg azért jutott ilyen sorsra, mert a búrok nem voltak képesek vagy makacsul nem akarták elsajátítani a földművelés tudományát. A búrok, akárcsak a bantuk, szerettek egyik helyről a másikra vándorolni, a terméketlenségig kizsarolni a talajt, s addig vadászni a környékbeli állatokra, míg ki nem pusztultak”(uo.).

21. „Fajuk volt a jogcím felsőbbrendűségükre, és a kétkezi munka nem fért össze e faj adta méltósággal ... így azokban, akik a legmélyebbre süllyedtek, a munkától való idegenkedés az alamizsnához való jog megkövetelésévé fajult” (Kiewiet, id. mű, 216. oldal).

22. A holland református egyház élen járt a búroknak a fokföldi keresztény hittérítők befolyása elleni harcában. 1944-ben azonban egy lépéssel ennél is tovább mentek, és „egyetlen ellenszavazat nélkül” megszavazták azt az indítványt, amely megtiltotta a házasságkötést a búrok és az angol nyelvű államok polgárai között. (A fokföldi Times 1944. július 18-i vezércikke szerint; idézve a New Africa, Council on African Affairs [1944. október] alapján.)

23. Kiewiet (id. mű, 181. oldal) megjegyzi, hogy „a faji felsőbbrendűség tana a Bibliából vétetett, és a darwinizmus tizenkilencedik századi vulgáris értelmezése révén erősödött fel”.

24. „Az Ótestamentum Istene majdnem annyira nemzeti Isten volt a szemükben, mint a zsidókéban... Emlékszem egy nevezetes jelenetre egy fokvárosi klubban: egy vakmerő brit, aki történetesen éppen három vagy négy holland társaságában ebédelt, megkockáztatta azt a kijelentést, hogy Krisztus sem volt európai, tehát a fennálló törvények szerint nemkívánatos bevándorlónak számítana a Dél-afrikai Unióban. A hollandok annyira megrökönyödtek ennek hallatán, hogy kis híján leestek a székükről” (Barnes, id. mű, 33. oldal).

25. „A búr gazdálkodó szerint a szegregáció és a bennszülöttek lealacsonyítása Isten rendelése, és bűn és istenkáromlás ennek az ellenkezőjét állítani” (Norman Bentwieh, „South Africa. Dominion of Racial Problems.” In: Political Quarterly [1939], X. kötet, 3.).

26. „A hittérítő a búrok szemében mind a mai napig a fő-fő hitszegő: a fehér ember, aki a feketék pártját fogja a fehérekkel szemben” (S. Gertrude Millin, Rhodes [London, 1933], 38. oldal).

27. „Mivel alig van képzőművészetük, építészetük még annyi sem, irodalmuk meg végképp semmi, csak birtokukra és Bibliájukra támaszkodhattak, meg a vérükre, amely a bennszülöttek és a külföldiek ellen szította őket” (Kiewiet, id. mű, 121. oldal).

28. „Az igazi vortrekker nem állhatta a határokat. Amikor a brit kormányzat elrendelte a határok rögzítését a gyarmaton és a birtokokon, elvett valamit a vortrekktől ... Nyilvánvalóan az volt a legjobb, ha átvándorolnak a határon, oda, ahol víz van és szabad föld, és nincs brit kormányzat, amely betilthatná a csavargást, ahol a fehér embert nem lehet törvény elé állítani, ha szolgálai panaszt emelnek ellene” (uo., 54-55. oldal). „A Nagy Trek, amely példa nélkül álló mozgalom a gyarmatosítás történetében (uo., 58. oldal), az intenzív településpolitikai veresége volt. Egész Dél-Afrikára kiterjedő gyakorlat, hogy tíz család foglal el

akkora helyet, amekkorára Kanadában egy egész város épül. Ez egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette a fehér és fekete fajok földrajzi elkülönülését.

A Nagy Trek azáltal, hogy kivonta a búrokat az angol törvénykezés hatálya alól, lehetővé tette, hogy »megfelelő« kapcsolatot alakítsanak ki az őshonos lakossággal» (56. oldal). „A következő években a Nagy Trek egyszerű ellenállásból a brit kormányzat elleni lázadássá és a tizenkilencedik századi angol-búr faji szemlélet alapkövévé vált» (James. id. mű, 28. oldal).

29. 1939-ben a Dél-afrikai Unió lakosainak száma kilencmillió-ötszázezer volt, ebből hétmillió a bennszülött és kétmillió-ötszázezer az európai; az európaiak közül több mint egymillió-kétszázötvenezer búr volt, nagyjából egyharmad rész angol és százezer zsidó. Lásd Norman Bentwich, id. mű.

30. J. A. Froude, id. mű, 375. oldal.

31. Kiewiet, id. mű, 119. oldal.

32. Froude, id. mű, 400. oldal.

33. Kiewiet, id. mű, 119. oldal.

34. „Ami a bőséges eső és kövér fű az új-zélandi juhok, a hatalmas és olcsó legelők az ausztráliai gyapjúnak, a termékeny prériföld a kanadai búzáé, az volt az olcsó bennszülött munkaerő a dél-afrikai bányászatnak és iparnak» (Kiewiet, id. mű, 96. oldal).

35. Froude, uo.

36. „Az aranybányák az unió éltető eleme ... a népesség fele közvetlenül vagy közvetve az aranybányászat révén jutott kenyérhez ... és a kormány bevételeinek fele is közvetlenül vagy közvetve az aranybányászatból származott» (Kiewiet, id. mű, 155. oldal).

37. Lásd Paul H. Emden, *Jews of Britain, A Series of Biographies* (London, 1944), „From Cairo to the Cape» című fejezet.

38. Kiewiet (id. mű, 138-139. oldal) azonban megemlíti „egyéb körülményeket» is: „Ahányszor a brit kormány megkísérelt koncessziókat vagy reformokat kicsikarni a transvaali kormánytól, mindannyiszor óhatatlanul a bányamágnások érdekét szolgálta. Nagy-Britannia támogatta a tőke- és bányabefektetéseket, akár felismerték ezt a Downing Streeten, akár nem.»

39. „A búr háborút megelőző brit államférfiúi nemzedék ingadozó, köntörfalazó magatartása nagy részben annak tulajdonítható, hogy a brit kormány maga sem döntötte el: a bennszülöttek vagy a fehér közösségek iránti kötelezettségeinek tegyen-e eleget ... A búr háború végül rábírta, hogy határozzon végre a bennszülött-politika dolgában. A békeszerződésben a brit kormány ígéretet tett arra, hogy az exkörtársaságok önkormányzatának bevezetése előtt nem fogja megváltoztatni a bennszülöttek politikai státusát. Ezzel a korszakos jelentőségű döntéssel a brit kormány lemondott korábbi humanitárius álláspontjáról, és fontos győzelemhez segítette a búrok vezetőit az általuk elvesztett háborút követő béketárgyaláson. Nagy-Britannia letett arról, hogy a továbbiakban ellenőrizze a fehérek és feketék közötti létfontosságú kapcsolatokat. A Downing Street letette a fegyvert a bozótok népe előtt» (Kiewiet, id. mű, 143-144. oldal).

40. „Merőben téves ... hiedelem, hogy az afrikaanerek és az angol ajkú dél-afrikai fehérek ne értenének egyet a bennszülöttekkel való bánásmód ügyében. Sőt ez éppen a kevés dolgok egyike, amelyben egyetértenek» (James, id. mű, 47. oldal).

41. Ez nagyjából Alfred Beit módszereinek tulajdonítható, aki 1875-ben érkezett Dél-Afrikába, gyémántot venni egy hamburgi cégnek. „Addig csak a spekulánsok húztak hasznot a bányászatból. Beit módszere az igazi befektetőket is idevonzotta» (Emden, id. mű).

42. E tekintetben nagyon jellegzetes volt Barnato magatartása annak kapcsán, hogy vállalatát a Rhodes-csoporttal egyesítette. „Barnato szemében az egyesülés pusztán pénzügyi manőver volt, amiből hasznot remélt ... Ezért az volt a kívánsága, hogy a társaságnak ne legyen köze a politikához. Rhodes azonban több volt egyszerű üzletembernél.» Ez mutatja, mekkorát tévedett Barnato, amikor úgy gondolta, hogy „ha én is olyan neveltetésben részesültem volna, mint Cecil Rhodes, akkor nem lett volna szükség Cecil Rhodesra» (uo.).

43. Vö. V. fejezet 34. jegyzet.

44. Az imperializmust gazdasági szemszögből a külföldi befektetésekből származó profit növekedése és az ugyancsak külföldi kereskedelem profitjának viszonylagos visszaesése jellemzi. 1899-ben akkori becslések szerint Nagy-Britannia teljes külföldi és gyarmati kereskedelmi bevétele mindössze tizenhatszázmillió font volt, külföldi tőkebefektetésekből származó profitja viszont (ugyanezen évben) kilencven-százmillió. Lásd J. A. Hobson, *Imperialism* (London, 1938), az 53. oldalon és az azután következő oldalakon. A tőkebefektetés nyilvánvalóan sokkal körültekintőbb és nagyobb távlatú gyarmati politikát igényelt, mint a kereskedelem.

45. A tizenhatszázad folyamán és a tizenkilencedik század első felében ide érkező első zsidó telepesek kalandorok voltak; a kereskedők, kalmárok csak a század derekán követték őket, s közülük a legkiválóbbak ipart kezdtek űzni, halászatot, foka- és bálnavadászatot (De Pass fivérek), és osztrigatenyésztést (a Mosenthal család). Később, mondhatni, belekényszerültek ugyan a kimberleyi gyémántiparba, de ezen belül sosem vívtak ki maguknak olyan kivételes helyet, mint Barnato és Beit.

46. Ernst Schultze, „Die Judenfrage in Süd-Afrika”, in: *Der Weltkampf* (1938. október), XV. kötet, 178. oldal.

47. Barnato annak ellenében adta el Rhodesnak a részvényeit, hogy tagságot nyer a Kimberley Clubban. „Ez nem pusztán pénzügyi tranzakció”, mondta a fáma szerint Rhodes Barnatónak, „szándékomban áll önökből gentlemant faragni.” Barnato nyolc esztendeig élvezte gentlemanéletét, majd öngyilkosságot követett el. Lásd Millin, id. mű, 14. és 85. oldal.

48. „Egyik zsidótól [esetünkben a hamburgi Alfred Beittől] egyenes út vezet a másikig: Rhodes Angliába utazott, hogy találkozzék Lord Rothschilddal, és Lord Rothschild szívesen fogadta őt” (uo.).

49. Emden, id. mű.

50. Dél-Afrika a béke éveiben szinte teljes gazdasági erejét az aranykitermelésre fordította. Az átlagtőkés azért fektette be aranyba a pénzét, mert az itt térült meg a leggyorsabban és a legbusásabban. Holott Dél-Afrikának hatalmas vasérc-, réz-, azbeszt-, mangán-, ón-, ólom-, platina-, króm-, csillámkő- és grafitlelőhelyei is vannak. Ezek alkották a szénbányákkal és a használati cikket előállító maroknyi gyárral együtt a „másodrendű ipart”. A befektetőket ezek az iparágak csak korlátozottan érdekelték. Fejlesztésüktől egyébként is elvették a kísérletezők kedvét az aranybánya-vállalatok, és még rajtuk is túltéve a kormány (James, id. mű, 333. oldal).

51. James, id. mű, 111-112. oldal. „A kormány úgy vélte, hogy ez követésre méltó példa a magánmunkaadóknak is ... és a közvélemény hamarosan számos munkaadót kényszerített rá bérpolitikája megváltoztatására.”

52. James, id. mű, 108. oldal.

53. Itt újra határozott különbség mutatkozik a korábban betelepültek és a bankárok között egészen a tizenkilencedik század végéig. Saul Salomon például, a fokföldi parlament négerbarát tagja olyan családból származott, amely a tizenkilencedik század elején telepedett le Dél-Afrikában. Emden, id. mű.

54. 1924 és 1930 között 12 319 zsidó vándorolt be Dél-Afrikába, s csak 461 vándorolt ki. Ezek igen meglepő számok, ha tekintetbe vesszük, hogy ez idő alatt a bevándorlók összlétszáma (a kivándorlókat leszámítva) 14 241 volt (lásd Schulze, id. mű). Ha ezeket az adatokat összevetjük a 6. jegyzetben közölt bevándorlási adattáblázattal, azt látjuk, hogy a húszas években a zsidók nagyjából egyharmadát tették ki a bevándoroltaknak, s minden más uitlander-kategóriával éles ellentétben ők tartósan telepedtek be az országba; az évi kivándorlásban mindössze két százalék a részarányuk.

55. „Szélsőséges afrikander nacionalista vezetők rosszállották, hogy százkétezer zsidó van az unióban; legtöbbjük szellemi munkát végzett, ipari alkalmazott volt, üzlettulajdonos vagy értelmiségi. A zsidók sokat tettek Dél-Afrika második - vagyis az arany- és gyémántbányászaton kívüli - gazdaságának létrehozásáért, különösen a textil- és a bútóriparban” (James, id. mű, 46. oldal).

56. Uo., 67-86. oldal.

57. A tizenkilencedik század folyamán több mint százezer indiai kulit hoztak be Natal cukornádültetvényeire. Őket kínai bányászok követték: 1907-ben ötvenötezer volt a számuk. 1910-ben a brit kormány elrendelte az összes kínai bányamunkás repatriálását, 1913-ban pedig betiltott minden további indiai vagy egyéb ázsiai bevándorlást. 1931-ben még mindig száznegyvenkétezer ázsiai volt az unióban, s úgy bántak velük, mint az afrikai bennszülöttekkel.

58. Barnes, id. mű, 13. oldal.

59. Kiewiet, id. mű, 13. oldal.

60. „Amikor a közgazdászok kijelentették, hogy a magasabb fizetés egyfajta adomány, és a védett munkaerő alkalmazása gazdaságtalan. az volt rá a válasz, hogy ennyi áldozatot igenis megér, hogy a fehér népesség szerencsétlenebb tagjai biztosan megvethessék lábukat a modern létfeltételek között.” De nemcsak Dél-Afrikában talált süket fülekre a közgazdaság-tudomány figyelmeztetése a Nagy Háború végétől fogva ... Annak a nemzedéknek a szemében, amelyik látta, hogyan tér le Anglia a szabad kereskedelem útjáról, hogyan fordít hátat Amerika az aranyvalutának, hogyan kényszerül autarkióra a Harmadik Birodalom... Dél-Afrikának az a törekvése, hogy a fehér faj uralmának fenntartása érdekében szervezze uralmát, nem látszik a többenél sokkal képtelenebbnek (id. mű, 224. és 245. oldal).

61. Rudyard Kipling, „The First Sailor”, in: Humorous Tales (1891).

62. In The Day's Work (1898).

63. Lawrence J. Zetland, Lord Cromer (1932), 16. oldal.

64. Lord Cromer, „The Government of Subject Races” in Edinburgh Review, January, 1908.

65. Lord Curzon, Cromer emléktáblájának leleplezésekor. Lásd Zetland, id. mű, 362. oldal.

66. Idézet Cromer egy hosszú poémájából. Lásd Zetland, id. mű, 17-18. oldal.

67. Lord Cromer egy 1882-ben írt leveléből. Uo., 87. oldal.

68. Lord Cromer, id. mű.

69. A megvesztegetés „volt talán a legemberibb intézmény az orosz rend szögesdrót kerítése között”. Moissaye J. Olgin, The Soul of the Russian Revolution (New York, 1917).

70. Zetland, id. mű, 89. oldal.

71. Lord Cromer egy 1884-ben írt leveléből. Uo., 117. oldal.

72. Egy 1885-ben, Lord Granville-nek, a Liberális Párt tagjának írott levélből. Uo. 219. oldal.

73. Egy 1886-ban, Lord Roseberynek írott levélből. Uo., 134. oldal.

74. Uo., 352. oldal.

75. Egy 1893-ban, Lord Roseberynek írott levélből. Uo., 204-205. oldal.

76. Egy 1893-ban, Lord Roseberynek írott levélből. Uo., 192. oldal.

77. Cromer egyik parlamenti beszédéből, 1904 utánról. Uo., 311. oldal.

78. A Szudán annexiójával kapcsolatos kormányzati teendőkről folytatott tárgyalások és viták során Cromer mindvégig ragaszkodott hozzá, hogy az egész ügy kívül maradjon a francia érdekszférán, és pedig nem azért, hogy Afrikában monopóliumot biztosítson Angliának, hanem főleg mert egyáltalán nem bízott „az alávetett fajok kormányzásának [francia] rendszerében” (egy 1899-ben, Lord Salisburynek írott leveléből; uo., 248. oldal).

79. Rhodes hat végrendeletet írt (az első még 1877-ben), s mindben szó esik a „titkos társaságról”. Hosszabb idézeteket láss Basil Williamsnál: Cecil Rhodes (London, 1921), valamint Millinél, id. mű, 128. és 331. oldal. Az idézeteket W. T. Stead jóváhagyásával közöljük.

80. Ismeretes, hogy Rhodes „titkos társaságából” végül is igen tekintélyes intézmény lett, a Rhodes Scholarship Association, amely ma sem csak az angolok előtt, hanem minden „északi fajhoz” tartozó, német, skandináviai vagy amerikai előtt nyitva áll.

81. Basil Williams, id. mű, 51. oldal.

82. Millin, id. mű, 92. oldal.

83. Cromer, id. mű.

84. Egy 1886-ban, Lord Roseberynek írott leveléből. Zetland, id. mű, 134. oldal.

85. „A jelentésekre alapozott indiai kormányzati rendszer állítólag ... gyanús volt [Angliában]. Indiában nem működött esküdtbíróság, a bírák mind a korona fizetett szolgálói voltak, sokuk tetszés szerint elmozdítható ... A hivatalos jogi szakértők közül sokakat aggasztottak az indiai kísérlet lehetséges következményei. »Ha a despotizmus és a bürokrácia ilyen jól működik Indiában - így ők -, akkor miért ne merülne fel előbb-utóbb idehaza is egy ilyesfajta rendszer bevezetése?« „Az indiai kormány mindazonáltal „nagyon is jól tudta, hogy igazolnia kell létezését és politikáját Anglia közvéleménye előtt, és azt is nagyon jól tudta, hogy a közvélemény sohasem túrná el az elnyomást” (A. Carhill, id. mű, 70. és 41-42. oldal.).

86. Harold Nicolson Curzon: The Last Phase 1919-1925 című művében (Boston-New York, 1934) a következő történetet mondja el: „A flandriai frontvonalak mögött volt egy nagy sörfőzde, amelynek kádjaiban megfürödhettek a lövészárokból jött katonák. Curzont elvitték ide egyszer, hogy megtekintse ezt a dantei látomást. Curzon kíváncsian figyelte ezt a gőzben fickándozó száz meztelen embert. »Te jó isten - mondta -, fogalmam sem volt róla, hogy az alsóbb néposztályoknak ilyen fehér a bőre«. Curzon tagadta a történet hitelességét, de azért szívesen hallotta” (47-48. oldal).

87. Carhill, id. mű, 88. oldal.

88. T. E. Lawrence, Seven Pillars of Wisdom [A bölcsesség hét pillére], Bevezetés (első kiadás, 1926); George Bernard Shaw tanácsára a későbbi kiadásban már nem szerepelt a bevezetés. Lásd T. E. Lawrence, Letters, kiad. David Garnett (New York, 1939), a 262. oldalon és az utána következőkön.

89. Egy 1918-ban írott levélből. Letters, 244. oldal.

90. T. E. Lawrence, Seven Pillars of Wisdom (Garden City, 1938), I. fejezet.

91. Uo.

92. Hogy ez milyen bonyolult és ellentmondásos folyamat lehetett, azt jól szemlélteti a következő anekdota: „Lawrence-et ebédre hívták meg a Claridgebe, s ebéd után egy társas összejövetelre Mrs. Harry Lindsayhez. Az ebédmeghívás elől kitért, az összejövetelen azonban megjelent, arab öltözképpen.” Ez 1919-ben történt. Letters, 272. oldal, 1. jegyzet.

93. Lawrence, id. mű, I. fejezet.

94. Lawrence ezt írja 1929-ben: „Aki olyan messzire jut el, mint jómagam ... és olyan közelről láthatta a világ csúcsait, az könnyen elvesztheti becsvágját, és megcsömörlik a szokványos indítékoktól, amelyek addig ösztönözték, míg fel nem ért a csúcsra. Nem voltam király, sem miniszterelnök, de én csináltam a királyokat és miniszterelnököket, én mozgattam őket, és ezek után nem tehettem már többet ez irányban” (Letters, 653. oldal).

95. Uo., 244., 447. és 450. oldal. Érdemes összevetni az 1918-as levelet (244. oldal) az 1923-ban (447. oldal) és 1928-ban (616. oldal) George Bernard Shaw-hoz írott két levéllel.

96. Amikor George Bernard Shaw 1928-ban azt a kérdést teszi fel Lawrence-nek, hogy „Végül is mire megy ki a játéka?”, azt sugallja, hogy Lawrence szerepe a hadseregben és álláskeresése – éjjeliőr akart lenni (mert ehhez, ha kell, „jó referenciákat tud felmutatni”) – nem hiteles.

97. Garnett, id. mű, 264. oldal.

98. Letters, 1930-ból, 693. oldal.

99. Uo., 1924-ből, 456. oldal.

100. Uo., 693. oldal.

101. Lawrence, id. mű, I. fejezet.

102. Millin, id. mű, 15. oldal.

103. Ahogyan Sir Thomas Watt, Dél-Afrika brit származású polgára ezt megfogalmazta. Lásd Barnes, id. mű, 230. oldal.

NYOLCADIK FEJEZET

Kontinentális imperializmus: a pán-mozgalmak

A náciizmus és a bolsevizmus többet köszönhet a pángermanizmusnak, illetve a pánszlavizmusnak, mint bármely más ideológiának vagy politikai mozgalomnak. Ez a külpolitikában a legszembeszökőbb, ahol a náci Németország és a szovjet Oroszország olyan szorosan követte a pán-mozgalmak első világháború előtt és alatt felvázolt hódítási programjait, hogy a totalitárius célok gyakran csupán bizonyos változatlan orosz és német érdekek továbbélésének tűntek. Hitler és Sztálin ugyan sohasem ismerte be, hogy hatalmi módszere kifejlesztésében jócskán merített az imperializmus kútfejéből, de mindketten készséggel elismerték a pán-mozgalmak ideológiája iránti elkötelezettségüket, és átvették e mozgalmak jelszavait.¹

A pán-mozgalmak korábban születtek, mint az imperializmus; 1870 környékére a pánszlavizmus már túlnőtt a szlavofilek bizonytalan és zavaros elméletein,² Ausztriában pedig a tizenkilencedik század közepén már igen elterjedt a pángermán érzület. De mozgalommá csak a nyugati nemzetek győzelmes imperialista terjeszkedésével értek, a nyolcvanas évekre, s csak ekkorra ragadták meg szélesebb rétegek képzeletét. A közép- és kelet-európai nemzetek, amelyeknek nem voltak gyarmatbirtokaik, s tengeren túli hódításra sem volt sok esélyük, úgy döntöttek, hogy „ugyanannyi joguk van az expanzióra, mint a többi nagy nemzetnek, s ha a tengeren túl nem adatik meg ez a lehetőség, akkor kénytelenek lesznek Európában terjeszkedni”.³ A pángermánok és a pánszlávok egyformán azt vallották, hogy „kontinentális államokban” élő „kontinentális népek” lévén, a kontinensen kell gyarmatokat keresniük,⁴ egy hatalmi központból kell földrajzilag folyamatosan terjeszkedniük,⁵ hogy „Anglia alapelvével szemben, amely így hangzik: Uralkodni akarok a tengeren, [áll] Oroszország törekvése: Uralkodni akarok a szárazföldön”, s hogy végül majd nyilvánvalóvá lesz „a föld hatalmas fölénye a tenger felett... a földi hatalom jóval magasabb rendű jelentősége a tengeri hatalommal szemben”.⁷

A tengerentúli imperializmussal összevetve, a kontinentális változatot az teszi igazán fontossá, hogy a kohéziós hódítás itt kialakult eszméje nem tűr el földrajzi távolságot a gyarmat és a gyarmatosító nemzet rendszere és intézményei között, s ezért minden bumeráng hatás nélkül világosan érzékelhető volt Európában, valamennyi következményével együtt. A kontinentális imperializmus valóban otthon kezdődik.⁸ A tengerentúli imperializmussal közös vonása, hogy megveti a nemzetállam korlátozottságát, amiben viszont eltér tőle, az nem is annyira gazdasági okokból következik, jóllehet azok igen gyakran valóságos nemzeti szükségleteket fejeznek ki, hanem egy „kitágult törzsi öntudatból”,⁹ amely e nézet vallói szerint egyesíti a közös származású népeket, bármi legyen is előtörténetük és bárhová vetette is őket a sors.¹⁰ A kontinentális imperializmus tehát kezdettől sokkal fogékonyabb a fajelmélet iránt, buzgón magába szívta a faji hagyományokat,¹¹ és nagyon kevésbé támaszkodott egyedi tapasztalatokra. Faji szemlélete teljességgel ideologikus volt, és sokkal gyorsabban alakult jól használható politikai fegyverré, mint a tengerentúli imperialisták által kifejtett hasonlórú elméletek, amelyeknek mindig volt bizonyos, a valódi gyakorlatból származó alapjuk.

A pán-mozgalmakra csak ritkán irányult kellő figyelem az imperializmus vizsgálatánál. E mozgalmak kontinentális birodalmi álmái háttérbe szorultak a tengeren túli terjeszkedések kézzelfoghatóbb eredményei mögött, a gazdaság iránti érdektelenségük¹² pedig nevetséges ellenpontja volt a korai imperializmus iszonyatos profitjának. Mi több, egy olyan korban, amikor jóformán mindenki arra a belátásra jutott, hogy politika és gazdaság többé-kevésbé egy és ugyanaz, könnyen elsiklottak az imperializmus e két ágának hasonló vonásai és lényeges eltérései felett. A két ág hasonló volt például abban, hogy a pán-mozgalmak

bajnokai legalább annyira figyelembe vették a nemzetállam régebbi uralkodó csoportjai által elhanyagolt külpolitikai szempontokat,¹³ mint a nyugati imperialisták. Az értelmiségre gyakorolt hatásuk pedig még erőteljesebb volt: az orosz értelmiség csekély számú kivételtől eltekintve teljes egészében pánszláv volt, a pángermanizmus pedig mondhatni diákmozgalomként indult el Ausztriában.¹⁴ E mozgalmak főleg abban különböztek a tekintélyesebb nyugati imperializmustól, hogy nem örvendtek kapitalista támogatásnak: hódítási törekvéseiket nem előzte s nem is előzhette meg a fölöslegessé vált emberek és a fölöslegessé vált pénz kivitele, hiszen Európa egyiknek sem kínált gyarmati lehetőségeket. A pán-mozgalmak vezetői között emiatt szinte nem is találunk üzletembert, még kalandort is alig, viszont annál több szabadfoglalkozásút – tanárt és alkalmazottat.¹⁵

A tengerentúli imperializmus antinacionális törekvései ellenére is új esélyt adott az idejemúlt nemzetállami intézményeknek a fennmaradásra; a kontinentális imperializmus viszont egyértelműen ellenséges volt és maradt minden létező politikai testülettel szemben. Ilyenformán jóval lázadóbb hangot ütött meg, vezetői jóval messzebbre mentek a forradalmi frázispufogatásban. De a tengerentúli imperializmus legalább valami többé-kevésbé hathatós orvosságot ajánlhatott fel a mindenféle osztályból jött fölöslegnek, a kontinentális imperializmus viszont semmit az égvilágon, csupán ideológiát és mozgalmat. Ám ez is bőven elég volt egy olyan korban, amely inkább vágyott a történelem kulcsára, mint a politikai cselekvésre, s amelyben az emberek a közösség bomlása, a társadalom atomizálódása közepette mindenáron – bármi áron – tartozni akartak valahová. Hasonlóképpen kelhetett versenyre a fehér bőr látható különbözőségével – amelynek barna vagy fekete környezetben könnyen átláthatók az előnyei – a nyugati és keleti, avagy az árja és nem árja lélek közötti merőben képzeletbeli különbségtétel. A lényeg itt az, hogy egy meglehetősen szövevényes ideológia és egy semmiféle közvetlen érdeket nem szolgáló szervezet vonzóbbnak bizonyulhatott a kézzelfogható előnyöknél és a bevett életelveknél.

A pán-mozgalmaknak, eredménytelenségük ellenére, a csőcselékhez való közmondásos vonzódásuk folytán kezdettől fogva jóval nagyobb a vonzerejük, mint a tengerentúli imperializmusnak. Ez a népszerűség, amely nyilvánvaló baklövések és szakadatlan programváltoztatások ellenére fennmaradt, már előrevetette a későbbi totalitárius csoportok árnyékát, amelyek pillanatnyi politikai céljaikat és politikai vonaluk egyik napról a másikra való megváltoztatását tekintve fikarcnyival sem voltak kevésbé homályosak. A pán-mozgalmak tagságát voltaképpen nem is valaminő világosan kitűzött cél tartotta egybe, hanem inkább egy általános hangulat. Igaz, a tengerentúli imperializmus is többre tartotta konkrét hódítási programoknál az expanziót, tehát minden területet elfoglalt, amely könnyű zsákmánynak bizonyult. De bármily szeszélyesen zajlott is le a tökefölösleg kivitele, mégis korlátokat állított újabb hódítások elé; a pán-mozgalmak célkitűzéseit még az emberi tervezésnek és a földrajzi kényszereknek ez a meglehetősen kiszámíthatatlan eleme sem korlátozta. S így, noha a világ meghódítására hozzávetőleges programot sem adtak, létrehozták a totális fölénynek az összes emberi problémát érintő és felölelő hangulatát – Dosztojevszkij szavával¹⁶ élve: a pán-humanizmust.

A csőcselék és a töke között létrejött imperialista szövetségben többnyire az üzlet képviselői voltak kezdeményezők, az egyedüli kivétel Dél-Afrika, ahol kezdettől fogva nyíltan a csőcselékre épült a politika. A pán-mozgalmakban viszont mindig a csőcseléké volt a kezdeményező szerep, és élükre bizonyosfajta értelmiségiek álltak (és állnak mindmáig). E vezéreknek még nem állt szándékukban az egész földgolyót uralmuk alá hajtani, sőt kizárólagos uralomról sem álmodozhattak. De tudták, hogyan kell szervezni a tömeget, és tisztában voltak azzal, milyen szervező – s nem csupán ideológiai vagy propagandisztikus – erő rejlik a fajelméletben. Ezek jelentőségét csak felszínesen tükrözik vissza azok a viszonylag mérsékelt külpolitikai tervek – Közép-Európa germanizálása, illetve Kelet- és Dél-Európa eloroszosítása –, amelyek kiindulásul szolgáltak a náciizmus és a bolsevizmus világhódító programjához.¹⁷ A Reichen kívül rekedt „germán népek” és a Szent Oroszországon kívül rekedt „szláv kistestvérek” a nemzetek önrendelkezési jogaiból kiindulva alkalmas füstfüggőnyt kínáltak, kényelmes lépcsőfokot a további expanzió felé. Ennél sokkal lényegesebb, hogy a totalitárius kormányokra átszállt a szentség glóriája: elég volt felidézniük a

„Szent Oroszország” vagy a „Szent Római Birodalom” múltját ahhoz, hogy a szláv, illetve germán értelmiségiekben nyomban felbuzogjon minden idevágó előítélet.¹⁸ Ez az álmissztikába burkolt, számtalan önkényes történelmi emlékekkel fűszerezett képtelenség olyan vonzerővé vált, amely mélységben és emelkedettségben túllépni látszott a nacionalizmus korlátain. Annyi bizonyos, hogy belőle nőtt ki az az újfajta nacionalizmus, amelynek hevéssége eszményi hajtóerőnek bizonyult a csőcselék tömegeinek mozgatójára, és érzelmi középpontként igen jól helyettesítette a korábbi nacionalista hazafiságot.

Ez az újfajta, így vagy úgy minden közép- és kelet-európai nemzetre és nemzetiségre jellemző törzsi nacionalizmus, ha hevületében nem is, tartalmában és jelentőségében alapvetően elütött a nyugati ultranacionalizmustól. Maurras és Barrés századforduló körüli, romantikus múlttrajongásról és a holtak beteges kultuszáról tanúskodó „*nationalisme intégral*”-ja, amelyet ma sovinizmusnak tekintenek, még legvadabb megnyilatkozásaiban sem jutott odáig, hogy egy francia származású, de Franciaországon kívül született és felnevelkedett s franciául egy szót sem értő embert „született franciának” tartson, valaminő misztikus testi vagy vérségi jegyek alapján. Csak a „kitágult törzsi öntudat” révén ment végbe nemzetiség és egyén lelkének e sajátos azonosulása, az a befelé fordult büszkeség, amely már nemcsak a közéletre hatott ki, hanem a magánélet minden mozzanatára is, odáig, hogy például „minden igaz lengyel magánélete ... a lengyelség közléte”

A pszichológia nyelvén megfogalmazva, a sovinizmus még legerőszakosabb formájában is gyökeresen elüt a törzsi nacionalizmustól, hiszen a sovinizmus extrovertált érzés, amely a nemzet valóságos szellemi és anyagi vívmányaira épül, a törzsi nacionalizmus viszont – még legvisszafogottabb alakjában (például a német ifjúsági mozgalomban) is – introvertált, és az egyén lelkére összpontosul, amelyet az általános nemzeti jegyek megtestesülésének tekint. Még a sovinizma misztika is olyasmire mutat, ami egykor valóban létezett (lásd például a *nationalisme intégral*-t), csupán megpróbálja azt egy fennkölt, az emberi világ fölött álló szférába felemelni; a törzsi öntudat viszont sohasem volt álmissztikus elemekből indul ki, amelyeket majd csak eztán szándékszik tökéletesen megvalósítani. Könnyen felismerhető jellemzője az a roppant önteltség, mely együtt jár introvertáltságával és amely nem áll egzáltált lelki tulajdonságok mércéjével „megmérni” egy népet, e nép múltját és jelenét, következésképp semmibe veszi e nép valóságos életét, hagyományait, intézményeit és kultúráját.

A politika nyelvén szólva pedig a törzsi nacionalizmus mindig azt hirdeti, hogy tagjait egy „ellenséges világ” veszi körül, hogy „egyedül vannak, mindenki vel szemben”, hogy lényegbevágó különbség van az ő népük és minden más nép között. Azt vallja: az ő népe egyedi, páratlan, senki nem fogható hozzá, tehát elméletileg már jóval azelőtt kétségbe vonja annak lehetőségét, hogy minden ember az emberiség tagja, hogysen az ember emberségét szétfűző eszközzé válna.

I. Törzsi nacionalizmus

Ahogy a kontinentális imperializmus a nyolcvanas évek hirtelen hódításaiból kiszorult országokban alakult ki, válaszul törekvéseik megghiúsulására, úgy a törzsi szemlélet azon népeknek nacionalizmusaként jelent meg, amelyeknek nem adatott meg a nemzeti egyenjogúsodás és az állami önállóság. A pánszorgalmak természetesen ott letek a legtermékenyebb talajra, ahol a hódítás és az önállósulás egyaránt elmaradt: a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában vagy Oroszországban. Sőt, mivel a dualista monarchiában a szláv és a germán irredenta nacionalizmus is jelen volt, mindkettő kezdettől fogva a monarchia szétrombolására összpontosította erejét, s a monarchia vált a pánszorgalmak tényleges központjává. Az orosz pánszlavisták már 1870-ben úgy vélekedtek, hogy Ausztria felbomlása lenne a pánszláv birodalom legjobb kiindulópontja,²⁰ az osztrák pángermánok pedig olyan agresszíven viselkedtek saját kormányukkal szemben, hogy gyakran még a németországi Alldeutsche Verband is megsokallta ausztriai testvérmozgalmának „szélsőségeit”.²¹ A németek elgondolta, németek által irányítandó közép-európai

gazdasági egyesülés tervezete és általában a német pángermánok összes hasonló kontinentális birodalmi terve az osztrák pángermánok kezében nyomban olyan építménnyé változott, amely „a germán lét középpontja lenne az egész világon, és szövetségre lépne az összes germán állammal”.²²

Magától értetődik, hogy a cárt éppoly kényelmetlenül érintették a pánszlavizmus terjeszkedési szándékai, mint Bismarckot a pángermánok kéretlen hűségnyilatkozatai a Reich s hűtlensége Ausztria iránt.²³ Mert bármily magasra csaptak is alkalmanként a nemzeti érzület lángjai, bármilyen nevetségessé váltak is a korábban hangoztatott nacionalista követelések, mégis bizonyos korlátok között mozogtak mindaddig, amíg egy bizonyos nemzet területére korlátozódtak, és a nem tisztán nemzeti állam tartotta ellenőrzése alatt önérzetüket; a pán-mozgalmak törzsi szemlélete azonban rögtön túllépett ezeken a gátakon.

A pán-mozgalmak modernségét legjobban talán az antiszemitizmussal kapcsolatos, teljességgel újszerű álláspontjukon mérhetjük le. Az ausztriai szlávokhoz vagy a cári Oroszországban élő lengyelekhez hasonló elnyomott kisebbségek – a kormánnyal való szembenállásuk folytán – másoknál jóval nagyobb eséllyel ismerhették fel a zsidó közösségeket az európai nemzetállamokhoz fűző rejtett kapcsolatokat, és ez a felfedezés könnyen vezetett az eddiginél ádázabb gyűlölködéshez. Azokban az országokban, ahol az állammal való szembehelyezkedés nem minősült hazafiatlanságnak – például Lengyelországban, ahol a cár iránti hűtlenség volt a hű lengyel ismertetőjele, vagy Ausztriában, ahol a németek nagy nemzeti államférfiként tisztelték Bismarckot –, még élesebb formában ütközött ki ez az antiszemitizmus, mert a zsidókban ilyenkor nem pusztán az elnyomó államgépezet ügynökeit látták, hanem az idegen elnyomóét is. De az antiszemitizmusnak a pán-mozgalmakban betöltött sarkalatos szerepére nemigen adnak kielégítő magyarázatot a kisebbségi nézetek, sőt még afféle egyéni tapasztalatok sem, amilyenekben Schönerernek, az osztrák pángermanizmus előharcosának volt része pályafutásának kezdetén, a Liberális Párt tagjaként, aki ekkor ismerte fel, miféle kapcsolat létezik a Habsburg-császárság és az osztrák vasúthálózat fölött befolyást szerzett Rothschildok között.²⁴ Ettől azonban még aligha nyilatkoztatta volna ki, hogy „mi pángermánok nemzeti ideológiánk talpkövének tekintjük az antiszemitizmust”,²⁵ és a pánszlavista orosz író, Rozanovot sem csupán hasonló tapasztalatok késztették arra a kijelentésre, hogy „nincs olyan problémája az orosz életnek, amelyben, mint elmaradhatatlan »vessző«, jelen ne volna a kérdés: Hogyan bánjunk el a zsidókkal”.²⁶

Annak, hogy az antiszemitizmus került hirtelen e mozgalmak világ- és életszemléletének középpontjába – hiszen itt többről van szó, mint arról a tisztán politikai szerepről, amelyet a Dreyfus-pörben játszott Franciaországban, vagy mint arról a propagandaeszközzel, aminek a német Stoecker-mozgalom használt –, az igazi oka nem annyira a politikai eseményekből és körülményekből fakadt, mint inkább a törzsi szemlélet természetéből. A pán-mozgalmak antiszemitizmusának az a valódi jelentősége, hogy a zsidók iránti gyűlölet ekkor szakadt el először – egy ideológia furcsa logikáját követve – a zsidókkal kapcsolatos bármiféle valós politikai, társadalmi vagy gazdasági tapasztalattól.

A kontinentális imperializmus hajtóerejének, a törzsi nacionalizmusnak nem sok köze volt a magasan fejlett nyugati nemzetállamok nacionalizmusához. A népképviselőre és a nemzeti szuverenitásra hivatkozó nemzetállamban, ahogyan az a francia forradalomtól kezdve a tizenkilencedik század folyamán kifejlődött, két olyan tényező kapcsolódott egybe, amelyeknek a tizennyolcadik században még nem volt és Oroszországban vagy a monarchiában később sem lett közük egymáshoz: a nemzettudat és az állam. A nemzetek akkor tűntek fel és váltak teljes jogú szereplővé a történelem színpadán, amikor a népek ráébredtek kulturális és történelmi entitásukra, amikor állandó lakhelyüket hazának kezdték tisztelni, amelyen látható nyomokat hagyott a történelem, amelynek fennmaradása az ősök közös erőfeszítésének eredménye, jövője pedig az egész társadalom alakulásán áll vagy bukik. Ahol nemzetállamok jöttek létre, ott véget ért a vándorlás, csak hogy a kelet- és dél-európai területeken nem alakulhattak ki nemzetállamok, mert nem támaszkodhattak szilárdan gyökeret vert parasztságra.²⁷ Szociológiailag a nemzetállam az egyenjogúvá vált európai paraszti osztályok népközössége volt, és ez az oka annak, hogy ezekben az államokban a nemzeti

hadseregek csak a múlt század végéig őrizhették meg állandó pozíciójukat, addig tehát, ameddig valóban a paraszti osztály képviselői voltak. „A Hadsereg – mutat rá Marx – »becsületbeli ügy« lett a parcellás parasztek szemében: ez avatta őket a föld gazdáivá, akik a határaikon túl is készek megvédeni újonnan szerzett tulajdonukat... Az egyenruha volt ünnepi viseletük, a háború költségzetük; parcellájuk volt a haza, és a hazafiság lett a tulajdon eszményi formája.”²⁸ Az általánosan kötelező katonai szolgálattal csúcsponájára jutott nyugati nacionalizmus a szilárdan meggyökerezett és egyenjogúsított paraszti osztályok terméke volt.

A nemzeti tudat viszonylag késői fejlemény, nem így maga az államszerkezet, amely az egyeduralkodó rendszer és a felvilágosult önkényuralom hosszú évszázadainak hagyatéka. Az állam, akár új köztársaság alakjában, akár mint megreformált alkotmányos monarchia, legfőbb feladataként elődjétől a területén lakók védelmét örökölte lakosai nemzetiségére való tekintet nélkül, és a legfelső jogi intézmény szerepét volt hivatva betölteni. A nemzetállamnak az volt a tragédiája, hogy az emberek növekvő nemzeti öntudata gátolta feladatai ellátásában. A népakarat nyomására ugyanis arra kényszerült, hogy csak a „nemzetbelieket” tekintse állampolgároknak; azoknak adhatott csupán teljes körű polgári és politikai jogokat, akik az eredet, a születés jogán tartoztak a nemzet közösségébe. Ennek az lett a vége, hogy az állam jogi intézményből részben nemzeti intézménnyé alakult át.

E térhódítást²⁹ nagyban megkönnyítette az abszolutisztikus monarchiák bukása és az osztályok azt követő átalakulása. Az abszolutisztikus egyeduralkodó elvben a nemzetnek mint egésznek az érdekeit szolgálta, ő volt a közös érdek látható kifejezése és e közös érdek létezésének bizonyítéka. A felvilágosult despotizmus a Rohan-féle elven alapult: „az alattvalóknak a király parancsol, a királynak az érdekek”,³⁰ a királyság alkonyával és a népfelség megjelenésével ezt a közös érdekot minduntalan az fenyegette, hogy az osztályérdekek szüntelen konfliktusa és az államgépezet birtoklásáért folyó harc nyomul a helyébe, azaz a szakadatlan polgárháború. Az összetartozásukat szimbolikusan megtestesítő egyeduralkodó letűntével a nemzetállam polgárai között, úgy látszott, az egyetlen kapocs közös nemzetiségük, más szóval közös eredetük maradt. Vagyis abban az évszázadban, amelyben minden osztályt és réteget osztály- vagy csoportérdekek mozgattak, a nemzetnek mint egésznek az érdekeit egyedül a közös eredet volt hivatva biztosítani, s ennek érzelmi kifejeződése a nacionalizmus volt.

Állam és nemzet titkos ellentétére mindjárt a modern nemzetállam megszületésének pillanatában fény derült azáltal, hogy a francia forradalom összekapcsolta az emberi jogok kinyilatkoztatását a nemzeti önrendelkezés jogával. Ugyanazok az alapvető jogok egyszerre mondattak ki minden emberi lény elidegeníthetetlen örökségeként és egyedi nemzetek egyedi örökségeként; a nemzetet egyfelől az általános emberi jogok nyilatkozatából folyó törvények megtartására kötelezték, másfelől viszont kijelentették, hogy szuverén, tehát semmiféle egyetemes törvény nem korlátozza, és nincs semmi, amit önmagánál felsőbbrendűként ismerne el.³¹ Ez az ellentmondás a gyakorlatban azzal a következménnyel járt, hogy ez időtől fogva az emberi jogokat csak mint nemzeti jogokat védték és alkalmazták, és ennek következtében az állam intézményéről, amelynek az lett volna a legfőbb rendeltetése, hogy kezesskedjék az emberek emberi, állampolgári és nemzeti jogaiért, lefoszlott törvényes, racionális látszata, s a romantikusok a „nemzeti lélek” megfoghatatlan képviselőjeként értelmezhatték, amely pusztá létezésénél fogva szükségképpen a törvények fölött áll vagy túlmegy azokon. A nemzeti önrendelkezés joga tehát elvesztette eredeti, „a nép szabadsága” jelentését, és a törvényre nem tekintő önkény államisztikus légkörébe burkolódott.

A nacionalizmus lényegében annak a kifejezése, hogy az állam a nemzet eszközévé degradálódik, és az állampolgár nem más, mint a nemzet tagja. Állam és társadalom kapcsolatát a korábbi feudális rend helyébe lépő osztályküzdelmek kitörése határozta meg. A társadalmat liberális individualizmus hatotta át, azt a tévhitet terjesztve, hogy az állam pusztán egyének felett uralkodik – holott a valóságban osztályok felett uralkodott –, s az államban olyan magasabb rendű személyiséget tisztelt, amely előtt mindenki másnak meg kell hajolnia. Úgy tetszett, a nemzet azt kívánja az államtól, hogy védje meg őt a társadalmi atomizálódás következményeitől, egyszersmind azonban gondoskodik ennek az atomizálódott állapotnak a fennmaradásáról. Az állam, hogy e feladatnak eleget tegyen, kénytelen volt fokozni összes korábbi

központosításra hajló törekvését, hiszen csak erősen központosított irányítással, minden erőszakszervet és hatalmi lehetőséget kisajátítva ellensúlyozhatta az osztályharc tagolta társadalomban működő centrifugális erőket. Ilyenformán a központosított államot egyedül a mesterséges kötőanyaggá előlépett nacionalizmus kapcsolta össze az atomizálódott társadalommal, s lényegében ez bizonyult az egyetlen valóban működő, eleven kapcsolatnak egyének és nemzetállam között.

A nacionalizmus mindig megőrizte ezt a kormányzat iránti kezdeti, bensőséges hűségét, és mindig vállalt némi egyensúlyozó szerepet egyfelől nemzet és állam, másfelől az atomizált társadalom polgárai között. A nemzetállam született polgárai gyakran lenézték ugyan a honosított állampolgárokat, azokat, kik nem születés, csak törvény, nem a nemzet, csak az állam révén élveztek állampolgári jogokat, de sohasem jutottak el a pángermán különbségtételig az államtól idegen „*Staatsfremde*” és a nemzettől idegen „*Volksfremde*” között, amely később bevonult a náci törvénykezésbe. Ameddig az állam, ha kibillent helyzetben is, megmaradt törvényes intézménynek, addig a nacionalizmus is bizonyos törvényes ellenőrzés alatt maradt, s mivel a nemzetállam eredetét tekintve területe és az ott élő állampolgárok azonosítására ment vissza, a nacionalizmus nem léphetett át bizonyos világosan megvonható határokon.

Egészen más volt azonban az első nemzeti reakció azoknak a körében, akiknek a nemzetisége nem jutott túl az etnikai hovatartozás tudatának homályos kifejezésén, akiknek a nyelve nem nőtt túl a dialektus szintjén, amelyen minden európai nyelv átesett, mielőtt irodalmi művek alkotására alkalmas nyelvvé változott volna, s akiknél a paraszti osztály nem vert mély gyökeret az ország földjében s nem jutott el a felszabadulás küszöbéig, akik ezért önnön nemzeti hovatartozásukat sokkal inkább személyiségükből fakadó, azzal együtt járó magánügynek tekintették, mintsem a nyilvánosságra tartozó társadalmi kérdésnek.³² Ha versenyre akartak kelni a nyugati nemzetek nemzeti büszkeségével, nem hivatkozhattak országukra, államukra vagy történelmi tetteikre, egyes-egyedül önmagukra mutathattak, vagy a legjobb esetben nyelvükre – mintha a nyelv önmagában vívmány volna –, a legrosszabb esetben szláv, germán vagy tudj' isten, milyen lelkükre. De hát abban az évszázadban, amely naiv módon azt hitte, hogy a népek tulajdonképpen mind nemzetek, mi mást tehettek volna az Osztrák–Magyar Monarchia, a cári Oroszország vagy a balkáni államok elnyomott népei; hiszen itt minden feltétel hiányzott a nyugati nemzeti szentháromság, a nép–terület–állam megteremtéséhez, és az országhatárok évszázadok óta szakadatlanul változtak, és a nép többé-kevésbé örökösén vándorolni kényszerült? Olyan tömegek éltek itt, amelyeknek a legcsekélyebb fogalmuk sem volt hazáról és hazafiságról, sem a közös, szűkebb közösség iránt érzett felelősségről. Ez volt a baja a „kevert lakosságú zónának” (Macartney), amely a Balti- és az Adriai-tenger között nyúlt el, s a dualista monarchiában nyerte el legvilágosabb kifejezését.

Ebből a gyökértelenség árasztotta légkörből fejlődött ki a törzsi nacionalizmus. Nemcsak a monarchia népei között harapódzott el, hanem – és még magasabb fokon – a cári Oroszország boldogtalan értelmisége körében is. A gyökértelenség volt az igazi forrása „a kitágult törzsi öntudatnak”, amely valójában annyit jelentett, hogy e népek fiainak nem volt jól körülhatárolt hazájuk, viszont mindenütt otthon érezték magukat, ahol történetesen élt valaki „törzsük” tagjai közül. „Rólunk elmondható – mondja Schönerer –, ... hogy mi nem Bécs felé vonzódunk, hanem bármely hely felé, ahol németek élnek.”³³ A pán-mozgalmak megkülönböztető jegye volt, hogy soha nem is próbálkoztak nemzeti egyenjogúsodással, hanem expansionista álmaikban mindjárt túlléptek a nemzeti közösség szűk határain, és azt hirdették: a népközösség akkor is politikai tényező marad, ha tagjai szétszóródnak a világban. Hasonlóképpen és ismét éles ellentétben a kis népek igazi nemzeti felszabadító mozgalmával, amelyek mindig a nemzeti múlt kiaknázásával kezdődtek, a pán-mozgalmak, bár nem feledkeztek meg a történelemről, közösségük alapját a mozgalom végcéljául választott jövőbe vetítették.

Kelet- és Dél-Európában, az elnyomott nemzetiségek körében elterjedt törzsi nacionalizmus új szervezeti formát öltött azoknál a népeknél, amelyeknek volt nemzeti anyaországuk – Németország és Oroszország –, s annak határain túl nagy, szétszórt, hazavágyó – német vagy szláv – nemzetiségük;³⁴ ez az új szervezeti forma a pán-mozgalom volt.

Míg a tengerentúli imperializmus beérte viszonylagos felsőbbrendűséggel, nemzeti küldetéssel vagy a fehér ember terhes kötelezettségével, a pán-mozgalmak nem adták alább a kiválasztottságnál. A nacionalizmust gyakran a vallás érzelmi pótszerének tartják, de egyedül a pán-mozgalmak törzsi öntudata jutott el odáig, hogy új vallási elmélettel és a szentség új fogalmával álljon elő. Nem a cár vallási funkciója s a görögkeleti egyházban betöltött tiszte miatt állították az orosz pánszlavisták, hogy az orosz nép természettől fogva keresztény, Dosztojevszkij szavaival „az Istenezme hordozója”, aki behozza Istent e világ dolgaiba.³⁵ Ezért, „a modern idők egyetlen isteni népe”³⁶ cím elismertetéséért szakítottak a pánszlavisták korábbi liberális irányvonalukkal, s váltak – hatósági rosszallást, nemegyszer üldöztetést is vállalva – Szent Oroszország rendíthetetlen védelmezőivé.

Az osztrák pángermánok is jogot formáltak az isteni kiválasztottságra, jöllehet ők – szintén liberális múltjuk alapján – megmaradtak klérusellenesnek, sőt keresztényellenessé váltak. Amikor a magát nyíltan Schönerer-tanítványnak valló Hitler az utolsó világháborúban kijelenti: „A mindenható Isten teremtette nemzetünket. Nemzeti létünket védve az Ő művét védelmezzük”,³⁷ a másik oldalról válaszképpen éppily joggal hangzott el a pánszlavizmus hívének szájából: „A germán szörnyetegek nemcsak a mi ellenségeink: Isten ellenségei is.”³⁸ Ezek a megnyilatkozások nem pillanatnyi propagandacélokat szolgáltak, s csupán hamis látszat, hogy az effajta fanatizmus tudatosan visszaélt volna a vallásos szóhasználattal; nem, e kijelentések mögött tényleges teológia húzódik meg, amely új lendületet adott a korábbi pán-mozgalmaknak, és utóbb jelentős hatást gyakorolt a modern totalitárius mozgalmak fejlődésére.

A pán-mozgalmak a zsidó-keresztény hitelvvel, az Ember isteni eredetével szembefordulva saját népük isteni eredetét hirdették. Szerintük az egyes ember, minthogy szükségképpen valamely nép fia, csak közvetve válik isteni eredetűvé, mint valamely nép fia. Az egyén következőképp csak akkor részesül az isteni kegyelemben, ha isteni kiválasztottságú nép gyermeke. S ha nemzetiségének megváltoztatására szánja el magát, akkor ezzel elvág minden összekötő szálát saját isteni eredetéhez, és mintegy metafizikai hontalanságba hull. Ez a felfogás kettős politikai haszonnal jár. Egyrészt változtathatatlan minőséggé avatja a nemzetiséget, amelybe a történelemnek nincs többé beleszólása, bármi történjék is az adott néppel: kivándorlás, meghódoltatás vagy szétszórás. Másfelől még közvetlenebb a hatása annak a hitnek, hogy saját népünk isteni eredete és az összes többi nem isteni eredetű nép közötti abszolút és kirívó különbség a nyomát is eltörli minden társadalmi, gazdasági vagy pszichológiai másságnak a mi népünkhöz tartozó egyedek között. Az isteni származás pökhendi robotok arctalan, „kiválasztott” tömegévé tette a népet.³⁹

Ennek az elméletnek a hamissága éppoly szembetűnő, mint politikai használhatósága. Isten nem teremtett sem embereket – akik nyilvánvalóan nemzés révén jönnek a világra –, sem népeket, amelyek az ember társadalmi szerveződésének termékei. Az emberek nem egyenlőek természetes eredetük, eltérő szervezeteik, történelmi sorsuk folytán. Egyenlőségük kizárólag jogegyenlőség, vagyis ember alkotta egyenlőség; ám a zsidó-keresztény hagyomány szerint e mögött az egyenlőség mögött egy másik is meghúzódik, amely az emberi történelem, emberi természet és emberi szándék felett álló egyetlen, közös eredetben fejeződik ki: a mitikus, azonosíthatatlan és Istentől teremtett egyetlen Embertől való közös leszármazásban. Ez az isteni eredet az a metafizikai eszme, amely alapja lehet az ember alkotta politikai egyenlőségnek, annak a törekvésnek, hogy az emberiség megvesse lábát e földön. A tizenkilencedik század pozitívizmusa és progresszívizmusa elferdítette az emberi egyenlőségnek ezt a rendeltetését, mégpedig azzal, hogy olyasvalaminek a kimutatását tűzte ki céljául, ami kimutathatatlan: azt akarta ugyanis bebizonyítani, hogy az emberek természettől fogva egyenlőek, kizárólag történelmük és körülményeik miatt ütnek el egymástól, úgyhogy nem jog szerint kell őket egyenlővé tenni, hanem körülményeik és neveltetésük útján. A nacionalizmus és az ő felfogása a „nemzeti küldetésről” az eredeti nemzetfogalmat, amely szerint az emberiség a nemzetek családja, alá- és fölérendeltségi rendszerre züllesztette, amelyben a történelmi és szervezeti különbségeket tévesen úgy értelmezik, mint az emberek természetes eredetéből következő különbözőséget. A fajelmélet pedig, amely tagadta az emberi nem közös eredetét, s elvetette az emberiség összefogásának közös célját, azzal a tannal állt elő, hogy a nemzetek között csupán egy van, amely isteni

eredetű, a többi nem, miáltal az emberi erőfeszítések átmeneti és változékony eredményét az isteni örökkévalóság és megmásíthatatlanság álmisztikus felhőjébe burkolta.

Ebben a megmásíthatatlanságban jut közös nevezőre a pán-mozgalmak filozófiája és a fajelmélet, s ez magyarázza elméleteik hasonlóságát. Politikai szempontból lényegtelen, hogy egy népet Istentől vagy a természettől származtatunk-e; a népek így is, úgy is állati értelemben vett fajoknak tekintendők, és akármilyen hangosan lelkesedik is valaki saját népéért, az orosz csak annyira különbözik a némettől, mint a farkas a rókától. Az „isteni nép” olyan világban él, amelyből ő vagy született üldözője az összes gyengébb fajnak, vagy született áldozata az összes erősebbnek. Csak az állatvilág törvényei szabhatnak irányt politikai sorsának.

A pán-mozgalmak törzsi szemlélete és az egyetlen nép „isteni eredetéről” vallott felfogása magyarázza részben erős hajlamukat a liberális individualizmus,⁴⁰ az emberiség mint eszmény és az emberi méltóság semmibevételére. Mi marad meg az emberi méltóságból, ha az egyénnek egyedül az ad értéket, hogy történetesen németnek vagy orosznak született; ezzel szemben egy újfajta összetartozás lép a helyére, azaz érzés, hogy a kérdéses nép minden fia kölcsönösen számíthat a többire, ami csakugyan nagyon alkalmas volt a modern ember jogos nyugtalanságának enyhítésére, hiszen egy atomizálódott társadalom elszigetelt egyedeként ki volt téve annak, hogy bármi megtörténhet vele, ha nem védi őt a sokaság és a kötelező erejű, egyöntetű összetartozás. Hasonlóképpen a „kevert lakosságú zóna”, mivel jobban ki volt téve a történelem viharainak, mint Európa más részei, és itt nemigen vertek gyökeret a nyugati hagyományok, a többi európai népnél előbb élte meg az emberiség közös eredetét hirdető zsidó-keresztény hitelvnek és az emberiség eszméjének terrorját. Errefelé nem dédelgettek hiú reményeket a „nemes lelkű vademberekről”, mivel az emberevők szokásainak beható tanulmányozása nélkül is tudtak egyet-mást a gonosz lehetőségeiről. Minél többet tudnak egymásról a népek, annál kevésbé akarják elismerni a többi magukkal egyenlőnek, annál inkább visszarettennek az egységes emberi nem eszményétől.

A törzsi elzárkózás és az uralkodó faj szerepére törekvés egyebek közt azért volt olyan vonzó, mert az emberiség eszméje, akár vallási, akár humanista értelemben vesszük, közös felelősségvállalást feltételez, amit az emberek ösztönösen megéreztek.⁴¹ A földrajzi távolságok összezsugorodása ezt elsőrendű politikai aktualitássá tette.⁴² És idejétmúlt üggyé fokozta le az idealista fecsegést emberiségről és emberi méltóságról, egyszerűen azért, mert ezek a kifinomult, álomszerű elképzelések és régi hagyományaik egyszerűen rémségesen időszerűvé váltak. Még a minden ember bűnösségének hangoztatása, amely természetesen nem szerepelt az „emberiség” liberális élharcosainak frazeológiájában, sem elég elfogadtatni azt az emberek által nagyon is felfogott tényt, hogy az emberiség fogalma, ha megtisztítják minden érzélgősségtől, igen súlyos következménnyel jár: így vagy úgy felelőssé teszi ugyanis az embereket az emberek elkövette bűnökért, s végső soron minden nemzetet a többi nemzet gáztetteiért.

A törzsi szemlélet és a fajelmélet nagyon is reális, bár igen pusztító utat kínál e kínos közös felelősség lerázására. Metafizikai gyökértelenségük jól összeillett a hozzájuk elsőként csatlakozott nemzetiségek területi gyökértelenségével, s nem kevésbé jól a modern városok változékony tömegeinek igényeivel is, ezért kapva kapott rajtuk a totalitarizmus; még a bolsevikok által fanatikusan vallott marxizmust, a legtökéletesebben antinacionalista doktrínát is sikerült semlegesíteni, és felújítani Szovjet-Oroszországban a pánszláv propagandát, lévén ezeknek az elméleteknek önmagukban véve is roppant elszigetelő hatásuk.⁴³

Való igaz, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország hatalmi rendszere, mely a nemzetiségek elnyomására épült, valóságos iskolája volt a törzsi nacionalizmusnak. Oroszországban ez az elnyomás a bürokrácia kizárólagos monopóliuma volt, s mivel ez a bürokrácia az orosz népet is elnyomta, csak az orosz értelmiség lett pánszláv. A dualista monarchia meg épp ellenkezőleg, azáltal biztosította uralmát nehezen fűken tartható nemzetiségei fölött, hogy éppen annyi szabadságot adott nekik, amennyi elég volt más nemzetiségek elnyomására, aminek eredményeképpen az utóbbiak alkották a pán-mozgalmak ideológiai tömegbázisát. A Habsburg-ház tizenkilencedik századi fennmaradásának ez a titka: arra támaszkodva, hogy a németek kizsákmányolják a cseheket, a magyarok a szlovákokat, a lengyelek a

ruténokat, sikerült őket egymással szembeállítani, s így finoman kiegyensúlyozni és fenntartani a nemzetek feletti hatalmi gépezetet. Minden érintett nép szemében magától értetődő lett, hogy ki-ki csak a többi rovására érvényesítheti a maga nemzetiségét, s örömmel mondana le szabadságáról, ha az elnyomást tulajdon nemzeti kormánya gyakorolná.

A két pán-mozgalom semmiféle támogatást nem kapott az orosz vagy a német kormánytól. Ez a mozgalom ausztriai híveit nem gátolta meg abban, hogy tobzódjanak az osztrák kormány elleni hazaárulás gyönyöreiben. Azáltal, hogy a hazaárulás szellemében nevelhették a tömegeket, az osztrák pán-mozgalmak akkora tömegbázisra tettek szert, amekkorát testvérmozgalmaik a szűkebb Németországban és Oroszországban sohasem mondhattak magukénak. A német munkást sokkal könnyebb volt a német polgárság, mint a kormány ellen fordítani, ahogyan Oroszországban is egyszerűbb volt „a parasztokat a földesurak s nem a cár ellen lázítani”.⁴⁴ A német munkás és az orosz paraszt sok tekintetben persze másképp viselkedett: a német úgy tekintett nem túl hőn szeretett uralkodójára, mint a nemzeti egység jelképére, az orosz viszont Isten megtestesült földi képviselőjének hitte a kormány fejét. Ezek a különbségek azonban mégsem nyomnak annyit a latban, mint az a tény, hogy sem Oroszországban, sem Németországban nem volt olyan gyenge a kormány, mint Ausztriában, és nem is keveredett olyan rossz hírbe, hogy a pán-mozgalmak politikai tőkét kovácsolhattak volna a forradalmi nyugtalanságból. Egyedül Ausztriában lelt természetes kiútra a forradalmi lendület a pán-mozgalmakban. A *divide et impera* (nem igazán tehetségesen forgatott) fegyvere nem volt túl hatékony gátja a nemzeti érzületek bomlasztó hatásának, viszont annál eredményesebben fejlesztett ki felsőbbrendűségi komplexusokat, és általános magatartássá tette a hűtlenséget.

Az állammal mint intézménnyel való szembenállás jelen van az összes pán-mozgalom elméletében. A szlavofilek államellenességéről joggal állapították meg, hogy „teljesen más volt, mint a hivatalos népiesség”,⁴⁵ a szlavofilek az államot lényegéből fakadóan ítélték a néptől idegennek. Úgy vélték: a szláv többségtudat az orosz népnek az állam iránti közönyéből fakad, abból, hogy *corpus separatum*-ként ódzkodik saját kormányától. Erre utalva mondták a szlavofilek „állam nélküli népnek” az orosz, és ez békítette ki e „liberálisokat” az önkényuralommal, hiszen az önkényuralomnak nagyon is megfelelt az, hogy a nép ne „ártsa bele magát az államhatalomba”, azaz e hatalom abszolút voltába.⁴⁶ A politikai tekintetben egyértelműbben fogalmazó pángermánok rendületlenül kitartottak a nemzeti érdekek államérdekkel szembeni elsőbbsége mellett,⁴⁷ és rendszerint azzal érveltek, hogy „a világpolitika túllép az állam keretein”, hogy a történelem menetében egyedül a nép állandó tényező, és nem az államok, következésképpen az állam politikai cselekvéseit mindenkor a körülményektől függően változó nemzeti szükségleteknek kell meghatározniuk.⁴⁸ Csakhogy ami Németországban és Oroszországban az első világháború végéig csupán hangzatos frázis maradt, annak a dualista monarchiában elég valós alapja volt, mivel a bomlófélben levő monarchia állandó gyűlöletet és megvetést keltett az emberekben a kormányzat iránt.

Súlyos hiba volna azt hinnünk, hogy a pán-mozgalmak vezérei reakciósok vagy „ellenforradalmárok” voltak. Jóllehet rendszerint nem mutattak különösebb fogékonyságot a szociális kérdések iránt, sohasem követték el azt a hibát, hogy a tőkés kizsákmányolás pártjára álljanak, s korábban a legtöbbjük – s később is sok közülük – liberális, haladó párt tagja volt. Bizonyos tekintetben nagyon is igaz, hogy a Pángermán Ligában „valódi próbálkozás testesült meg a külügyek népi ellenőrzésére. A liga szilárdan hitt az erősen nemzeti beállítottságú közvélemény hatékonyságában ... és a népi követelések nyomására kialakítandó nemzeti politikában”.⁴⁹ Csakhogy a pán-mozgalmakba szerveződött, faji eszméktől vezérelt alja nép nem az a nép volt, amelynek forradalmi cselekedeteivel sikerült alkotmányos kormányzást kiküzdenie, és amelynek valódi képviselői ez idő tájt csakis a munkásmozgalomban voltak megtalálhatók, hanem a maga „kitágult törzsi öntudatával” és feltűnő hazafiatlanságával jóval inkább „fajra” hasonlított.

A pángermánizmussal szemben a pánszlávizmust az egész orosz értelmiség hozta létre, és az ő gondolkodásukat itatta át. Szervezetileg sokkal fejletlenebb, politikai céljaiban sokkal következtlenebb volt, mint a pángermánizmus, és meglepően hosszú időn át nem is volt több magas fokon üzött irodalmi

szofizmánál és filozófiai okoskodásnál. Mialatt Rozanov a zsidó és keresztény szexuális erő misztikus különbségéről elmélkedett, s arra a meghökkentő felfedezésre jutott, hogy a zsidók „egyesültek ezzel az erővel, a keresztények elszigetelődtek tőle”,⁵⁰ az osztrák pángermánok vezére éles szemmel felfedezi, hogyan lehet „a kisember érdeklődését propagandadalokkal, levelezőlapokkal, Schönerer-söröskorsókkal, sétapálcákkal és gyufásdobozokkal felkelteni”.⁵¹ De végül a pánszlavisták is „félretették Schellngnet és Hegelt, s a helyükbe a természettudományt vették elő elméleti muníció gyanánt”.⁵²

A pángermanizmus, amelyet egyetlen ember, Georg von Schönerer alapított és főként német-osztrák diákok támogattak, a kezdet kezdetétől feltűnően vulgáris nyelvet használt, hogy minél tágabb körben keltse fel a legkülönbébb társadalmi rétegek figyelmét maga iránt. Schönerer volt ezenfelül „az első, aki ráébredt, milyen lehetőségeket kínál az antiszemitizmus a külpolitikai irány diktálásában ... és az állam belső szerkezetének felbomlásztásában”.⁵³ Hogy a zsidók miért felelnek meg erre a célra, annak egyik-másik oka nyilvánvaló: igen szembetűnő szerepet játszottak a Habsburg-monarchiában, és e soknemzetiségű országban könnyebben lehetett elkülönült nemzetiségként számon tartani őket, mint a nemzetállamokban, amelyeknek polgárai, legalábbis elvben, egységes közösséget alkotnak. Ez azonban, ha magyarázatul szolgál is annak, hogy miért olyan ádáz az antiszemitizmus osztrák válfaja, és jól mutatja, milyen agyafúrt politikus volt Schönerer, aki az ebben rejlő lehetőséget kiaknáztá, azt még mindig nem teszi igazán érthetővé, miért játszott központi ideológiai szerepet az antiszemitizmus mind a két pán-mozgalomban.

„A kitágult törzsi öntudat” mint a pán-mozgalmak érzelmi motorja már azelőtt eljutott a teljes kifejltség állapotába, hogysem az antiszemitizmus vált volna központi és központosító problémájává. A pánszlavizmus, amely mögött filozófiai elmélkedések terén hosszabb és tiszteletre méltóbb történet állt, és politikai hatástalansága is nyilvánvalóbb volt, csak a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben válik antiszemitává; Schönerer, a pángermán már nyíltan szembeszegült állama intézményeivel, amikor még számos zsidó volt pártja soraiban.⁵⁴ Németországban, ahol a Stoecker-mozgalom demonstrálta, milyen hasznos politikai propagandafegyver az antiszemitizmus, a Pángermán Liga kétségtelenül kezdettől antiszemita hajlamokat mutat, de 1918 előtt soha nem fajul a dolog a zsidó tagok kizárásáig.⁵⁵ Ami Oroszországot illeti, a szlavofilek szórványos ellenszenve a zsidók iránt a cár 1881-ben történt meggyilkolása után vált az egész orosz értelmiség antiszemitizmusává, amikor a kormány szervezte pogromhullám a közfigyelem középpontjába állította a zsidókérdést.

Schönerer, aki ez idő tájt fedezte fel az antiszemitizmust, alighanem szinte véletlenül figyelt fel a benne rejlő lehetőségekre; minthogy legfőbb céljának a Habsburg-birodalom tönkretételét tekintette, nem volt nehéz kiszámítania, milyen hatással lehet egy nemzetiség kiiktatása a nemzetiségek sokaságára épült államszerkezetre. Az effajta sajátságos alkotmány egészére, apparátusának ingatag egyensúlyára nézve végzetes következményekkel járhat, ha bizonyos népmozgalmak aláássák azt a mérsékelt elnyomást, amely alatt a nemzetek valamelyest egyenlőnek érezhetik magukat. Schönerer tehát az antiszemitizmust szemelte ki, pedig szándékát éppoly jól szolgálta volna a pángermánok ádáz gyűlölete a szláv nemzetiségek iránt, amely jóval korábbi keletű, mint a mozgalom antiszemitává válása, és azt a zsidó tagok is helyeselték volna.

Ami a pán-mozgalmak antiszemitizmusát valójában annyira hatékonyá tette, hogy túlélte az antiszemita propagandának még az első világháború kitérését megelőző csalékony nyugalom alatt bekövetkezett visszaszorulását, az az volt, hogy összeolvadt a kelet-európai törzsi nacionalizmussal. Létezett ugyanis valamiféle belső rokonság a pán-mozgalmak népekről alkotott elméletei és a zsidók gyökértelen léte között. Úgy tetszett, a zsidók szolgáltatják a törzsi értelemben vett nép tökéletes példáját, szervezettségük utánózkodó modell a pán-mozgalmak számára, fennmaradásuk és a nekik tulajdonított hatalom pedig a legjobb bizonyítéka a fajelméletek igazának.

A dualista monarchiában akadtak más nemzetiségek is, amelyek félig-meddig gyökértelenek voltak, és nem mutattak nagy fogékonyságot a közös terület jelentősége iránt, a zsidók azonban olyan nép példáját kínálták a többieknek, amely hazátlanul is megtartotta évszázadokon át identitását, tehát azt látszottak bizonyítani, hogy a nemzetiségi léthez nem szükséges területi egység.⁵⁶ A pán-mozgalmak az állam

másodrendűségét hirdették, és vele szemben a sok évszázad formálta, nem feltétlenül konkrét intézmények képviselte nép mindenek feletti fontosságát; a zsidók testesítették meg az állam és konkrét intézmények nélkül élő nép eszményi modelljét.⁵⁷ Ha a törzsi nemzetiségek önmagukban lelték fel nemzeti büszkeségük tárgyát, tekintet nélkül történelmi vívmányokra és történelmi eseményekben való részvételre, ha abban hittek, hogy valamilyen misztikus belső lelki vagy fizikai minőség folytán a németiség ölt bennük testet, nem Németország, vagy éppen az orosz lélek, de nem Oroszország, valamiképpen megértették, ha nem tudták is, hogyan foglalják szavakba e meggyőződésüket, hogy az asszimilált zsidók zsidósága szintúgy a judaizmus személyes, egyéni megtestesülése, és hogy a vallástalan, de a kiválasztottsághoz továbbra is ragaszkodó zsidók sajátos büszkesége valójában annyit jelent, hogy hitük szerint mások és jobbak, mint bárki, és pedig minden zsidó vívmánytól és hagyománytól függetlenül, egyszerűen azért, mert történetesen zsidónak születtek.

Nyilvánvaló tény, hogy ez a zsidó magatartás, mondhatni, zsidó változatú törzsi nacionalizmus annak a fonák helyzetnek a következménye, amelyben a zsidók a modern államokban voltak, társadalmon és nemzeten kívül rekesztve. De ezeknek a hányatott sorsú etnikai csoportoknak a helyzete, amelyekben csak más – nyugati – nemzetek példája láttán ébredt fel a nemzeti tudat, ahogy a fajelmélet által később hathatósan mozgósítható, gyökértelen nagyvárosi csöcseléké is, sok hasonlóságot mutat a zsidók helyzetével. Ok is társadalmon kívül álltak, ahogy a nemzetállam testén kívül is, amely a népek egyedüli kielégítő politikai szerveződésének tűnt. Ezért láttak a zsidókban náluknál jobban boldoguló, szerencsésebb versenytársakat, hiszen a zsidók szemmel láthatóan megtalálták a módját saját társadalmuk létrehozásának, amely, éppen mert nincs látható képviselete, sem normális politikai intézményrendszere, képes pótolni a nemzetet.

De ami a zsidókat minden másnál jobban a fajelméletek középpontjába taszította, az egy ennél is nyilvánvalóbb tény volt: a pán-mozgalmak kiválasztottságigényét egyedül a zsidó kiválasztottságtudat veszélyeztethette. Mit sem számított, hogy a zsidók erről vallott felfogásának halvány köze sincs azokhoz a törzsi elméletekhez, amelyek azt állították saját népükről, hogy az Istentől ered. A söpredék nemigen törődött a történelmi hitelesség effajta árnyalataival, és valószínűleg nem is fogta fel, mekkora különbség van a zsidó történelmi küldetéstudat – az emberiség egészének végleges berendezkedése e földön – és az ő „küldetésük”, az összes többi nép feletti uralkodás között. De a pán-mozgalmak vezetői nagyon jól tudták, hogy a zsidók – éppúgy, ahogyan ők – két részre osztják a világot: magukra és a tőlük különbözőkre.⁵⁸ És ebben a két részre osztásban megint csak szerencsésebb versenytársaknak látszottak, hiszen örökölt kaptak valamit, sikerült elismertetniük azt, amiért a nem zsidóknak foggal-körömmel kell harcolniuk.⁵⁹

Elcsépelet közhely és az ismételtetéstől semmivel sem lesz igazabb, hogy az antiszemitizmus csupán az irigység egyik válfaja. A zsidó kiválasztottságot illetően azonban e közhely telibe talál. Valahányszor egy nép elszigetelődött a cselekvés és a sikerek lehetőségétől, valahányszor ilyen vagy olyan oknál fogva megszakadtak kapcsolatai a mindennapi világgal, vagy ilyen kapcsolatok híján volt, mindig arra hajlott, hogy magába forduljon, önmagát pusztán természeti mivoltában tekintse, és isteni eredetet, világmegváltó küldetést vindikáljon magának. Ha ez a nyugati civilizációban esik meg, akkor az érintett népnek mindig útjában áll az ősi zsidó kiválasztottság-tudat. Ezt sejtették meg a pán-mozgalmak szószólói, s ezért hagyta őket hidegen az a jogos kérdés, vajon van-e olyan fontos az egész zsidókérdés a zsidók számát és hatalmát tekintve, hogy érdemes ideológiájuk talpkövévé tenni a zsidógyűlöletet. Mivel nemzeti büszkeségük a legkevésbé sem függött tényleges eredményeiktől, zsidógyűlöletük sem függött a zsidók tényleges tetteitől vagy gáztetteitől. Ebben teljes volt az egyetértés a pán-mozgalmak között, bár egyik sem tudta még, hogyan kellene ezt a talpkövet politikai szervezés céljaira felhasználni.

Az időbeli eltolódást a pán-mozgalmak ideológiájának kialakulása és ezen ideológiák tényleges politikai alkalmazása között jól mutatja az a tény, hogy a „*Cion bölcseinek jegyzőkönyve*”, amelyet 1900 körül fabrikáltak az orosz titkosrendőrség párizsi ügynökei – az egyetlen komoly befolyásra szert tett pánszlavistának, Pobjedonoszevnek, II. Miklós cár politikai tanácsadójának a sugalmazására –, egészen

1919-ig csupán egy félig-meddig elfeledett röpirat volt, akkor viszont valóságos diadalutat járt be Európában, minden európai nyelvre lefordították;⁶⁰ nagyobb példányszámban vagy harminc év múltán is csak Hitler *Mein Kampf*-ja kelt el. Sem a hamisító, sem megbízója nem sejtette, hogy eljön az az idő, amikor a rendőrség lesz a társadalom központi intézménye, és egy ország egész végrehajtó hatalma a Jegyzőkönyvben lefektetett állítólagos zsidó elvek szerint fog megszerveződni. Talán Sztálin fedezte fel elsőként a rendőrzászat kínálatát lehetőségek teljes körét. s Hitler volt az, aki rájött, ravaszabb lévén Schönerernél, szellemi atyjánál, hogyan lehet hasznosítani a fajelmélet hierarchikus elvét; hogyan lehet kiaknázni azt az antiszemita állítást, hogy létezik egy „legrosszabb” nép, s ezzel megszervezni a „legkülönbet” meg az összes meghódított és elnyomott közbülsőt; hogyan lehet úgy általánosítani a pánszervezetek felsőbbrendűségi komplexusát, hogy azáltal minden nép – szükségképpen a zsidók kivételével – lenézhesen egy másikat mint nálánál is alábbvalót.

Láthatólag kellett hozzá még néhány rejtett zűrzavarban és nyílt kétségbeesésben átélt évtized, hogy széles néprétegek jussanak arra a boldogító felismerésre, hogy úton vannak afelé, amit meggyőződésük szerint addig csak a zsidók voltak képesek elérni velükszületett, örögi természetük jóvoltából. A pánszervezetek vezetői, noha – bár homályosan – tudatában voltak a társadalmi kérdésnek, külpolitikai követeléseikben igen egyoldalúak maradtak. Ezért nem ismerték fel, hogy az antiszemitizmus teremtheti meg a szükséges kapcsolatot belpolitika és külpolitika között; még nem tudták, hogyan szervezzék meg a maguk „népközösségét”, azaz a teljesen gyökerevesztett, fajelméletre idomított hordát.

A leglogikusabb és legkésőbbi bosszúállás, amelyre a történelem valaha vetemedett, az, hogy a pánszervezetek fanatizmusa a zsidókban talált rá ideológiájának központjára, s ez a felfedezés az európai zsidóság pusztulásának kezdetét jelentette. Mert hiszen van némi igazság abban a „felvilágosult” kijelentésben, amelyet Voltaire-től kezdve Renanig és Taine-ig többen is hangoztattak, hogy a zsidó kiválasztottság-eszme, vallás és nemzetiség azonosítása, a zsidók hite a történelemben játszandó kivételes szerepükben és Istennel való különleges kapcsolatukban egyfelől a fanatizmus addig ismeretlen elemét vitte be a nyugati civilizációba (minthogy átszállt a kereszténységre, amely azt hirdette magáról, hogy egyedüli letéteményese az igazságnak), másfelől a büszkeség egy elemét, amely vészesen közel áll a fajelmélettel való elfajuláshoz.⁶¹ Politikai tekintetben mit sem számított, hogy a judaizmus és az igazi zsidó hit figyelemre méltó módon sohasem tartotta örökletesen az emberben rejlőnek az istenit, sőt szembehelyezkedett ezzel az eretnek felfogással.

Mert a törzsi nacionalizmus nem egyéb, mint elfajulása a vallásnak, amely szerint Isten egyetlen népet szemelt ki magának: tudniillik éppen az ő népét; és csak mert ez az ősi mítosz az ókorból fennmaradt egyetlen néppel egyetemben mély gyökereket vert a nyugati kultúrában, így vált lehetségessé, hogy a modern söpredék vezetői némi hitellel és hallatlan orcátlansággal rángassák bele Istent a népek kisszerű viszálykodásába, és beleegyezését kérjék tulajdon kiválasztottságukhoz, amelyet előzetesen már ügyesen kimódoltak.⁶² A fajgyűlölők zsidógyűlölete abból a babonás rettegésből eredt, hogy Isten netán mégsem őket, hanem a zsidókat választotta ki magának, és azok sikereiket az isteni gondviselésnek köszönhetik. Dolgozott bennük valami kissé együgyű irigység: ki tudja, hátha a zsidók egy ép ésszel felfoghatatlan garancia birtokába jutottak arra nézve, hogy egyszer még felemelkednek, és a mai látszatnak ellentmondva övék lesz a világtörténelemben a végső győzelem.

A csöcselék ugyanis a zsidó küldetésstudatot – Isten birodalmának felépítését itt a földön – csakis vulgárisan volt képes felfogni, olyan fogalmak révén, mint győzelem és vereség. Ez a félelem és gyűlölet részben abból a tényből táplálkozott, és részben az tette mindkettőt indokolttá, hogy a kereszténység, amely a zsidó vallásból ered, máris meghódította a Nyugat társadalmát. A pánszervezetek vezetői, nevetséges babonáiktól vezetve, megtalálták a zsidó hitben azt az apró, rejtett fogaskereket, amellyel minden az ellenkezőjére fordítható: a kiválasztottság mítosza, mely eredetileg az emberi nem közös eszményeinek beteljesülését ígérte, eztán éppen ellenkezőleg, azok teljes megsemmisítésére szolgált.

II. A törvénytelenység hagyománya

A törvények és jogi intézmények leplezetlen semmibevétele és a törvénytelenység ideológiai igazolása sokkal inkább jellemző a kontinentális imperializmusra, mint a tengerentúlra. Ez részben annak a ténynek tudható be, hogy a kontinentális imperialistáknak nem állt rendelkezésükre megfelelő földrajzi távolság, melyet az idegen földrészeken gyakorolt törvénytelen uralmuk és hazai intézményeik törvényessége közé iktathattak volna. Nem kisebb súllyal esik azonban a latba az a másik tény, hogy a pán-mozgalmak olyan országokban alakultak ki, amelyeknek sohasem volt alkotmányos kormányzásuk, ezért e mozgalmak vezetői magától értetődően a kormányzást és a hatalom gyakorlását önkényes felső döntések sorozatának tartották.

A törvény lekicsinylése minden pán-mozgalom jellegzetességévé vált. Noha a pánszlávizmusban ez a hajlam világosabban jut kifejezésre, mint a pángermánizmusban, mégis mindkettő egyaránt jól tükrözte az oroszországi és a monarchiabeli valóságos hatalmi viszonyokat. Ha csak azt állapítanánk meg e két önkényuralomról, melyek az első világháború kitörésének pillanatában e tekintetben egyedül álltak Európában, hogy többnemzetiségű országok voltak, akkor korántsem merítenénk ki a tényállást. Mert nem pusztán abban különböztek más kormányzatoktól, hogy többnemzetiségű volta lakosságuk, hanem legalább annyira abban is, hogy nemcsak kizsákmányolták a népeket, hanem közvetlenül uralkodtak rajtuk a bürokrácia révén; Oroszországban is, az Osztrák–Magyar Monarchiában is jelentéktelen szerepet játszottak a pártok, s a parlamentnek egyáltalán nem volt törvényhozó funkciója: az állam maga kormányzott rendeleti úton, az adminisztráció közvetítésével. A parlament jelentősége a dualista monarchiában alig nőtt túl egy nem túlságosan színvonalas társaság vitakörén. A parlament kebelén belül nemigen volt példa komoly ellenzékiiségre sem Oroszországban, sem a háború előtti Ausztriában; ilyesmire csak parlamenten kívüli csoportok vállalkoztak, jól tudván, hogy ha bekerülnének a parlamentbe, az csökkentené népszerűségüket és így tömegbázisukat is.

Jogi szempontból a bürokrácia útján kormányozni annyi, mint rendeleti úton kormányozni, s ez annyit jelent, hogy a hatalom, amelynek az alkotmányos kormányzás keretei között pusztán a törvények betartatása a szerepe, a bürokratikus kormányzásban a törvényhozás közvetlen forrásává lép elő. A rendelet ráadásul anonim (ellentétben a törvénnyel, amely mindig meghatározott emberekhez vagy csoportosulásokhoz kötődik), következésképpen valamiféle mindenem felül álló hatalomból látszik fakadni, amelynek léte nem szorul indoklásra. Pobjedonoszcev megvetése a törvény „csapdái” iránt a mindenkori adminisztrátor örök megvetése a törvényhozó állítólag korlátozott szabadsága iránt, hiszen annak határt szabnak az elvek, valamint a törvény végrehajtóinak tehetetlensége iránt, akiket köt a törvény értelmezése. A bürokrata, aki rendeleteket alkalmaz, s ezért úgy érzi, hogy ő szüntelenül cselekszik, mérhetetlenül magasabb rendűnek érzi magát ezeknél a „gyakorlattól elrugaszkodott” embereknél, akik minduntalan „jogi finomságokba” gabalyodnak, ennél fogva kívül állnak a hatalom körén, amely mindennek ősforrása a bürokrata szemében.

Az adminisztrátor a törvényt erőtlennek tartja, mert az *per definitionem* elkülönül alkalmazásától. A rendelet ezzel szemben nem létezik, csak ott, ahol alkalmazzák és akkor, ha alkalmazzák; nincs szüksége más jogcímre, mint az alkalmazhatóság. Tagadhatatlan tény persze, hogy szükséghelyzetben minden kormány rendeletekhez nyúl, de a szükséghelyzet nyilvánvaló igazolása és korlátja is e jogcímnek. A bürokratikus kormányzásban a rendeletek teljes póreségükben mutatkoznak meg, mintha nem is hatalommal bíró emberektől származnának, hanem bennük maga a hatalom testesülne meg, amelynek csupán mellékes közvetítője az adminisztrátor személye. A rendeleteket nem általános, egyszerű és ésszel felérhető okok magyarázzák, hanem kizárólag az örökké változó körülmények, amelyeket csak a beavatott tekinthet át. A rendeletekkel irányított emberek sohasem tudják, mi kormányozza őket, mert a rendeletek önmagukban érthetetlenek, s az adminisztrátorok gondos szervezéssel tudatlanságban tartják az alattvalókat e rendeletek gyakorlati jelentősége és a rájuk okot adó sajátos körülmények felől. A gyarmati imperializmus, amely szintén rendeleti úton kormányzott, úgyhogy néha egyenesen „*régime des décrets*”-ként^{62a} határozták meg, meglehetősen veszélyekkel párosult; azonban az a tény, hogy a bennszülött lakosság fölé helyezett

adminisztrátorok külföldről jöttek és alárendeltjeik bitorlónak érezték őket, jócskán megnyirbálta befolyásukat. A rendeleti kormányzás csak ott áraszhatta az önkény és a titok légkörét – eredményesen elfedve pusztá alkalomszerűségét –, ahol, mint Oroszországban és Ausztriában, bennszülött, tehát legitimnek tekintett uralkodó és bürokrácia működött.

A rendeletekkel való kormányzás nyilvánvaló előnyökkel jár ott, ahol nagy kiterjedésű, heterogén népesség lakta területek kézbentartásáról van szó és elnyomásuk a cél. Ez a kormányzati módszer azért olyan roppant hatékony, mert nem vesz tudomást semmiféle közbenső lépcsőfokról a rendelet meghozatala és végrehajtása között, s mert az információk visszatartásával megfosztja a népet attól a lehetőségtől, hogy politikai következtetésekre jusson. Ez a kormányzati forma könnyűszerrel túlteszi magát a helyi szokások sokféleségén, és nem kell az átfogó törvények szükségképpen lassú kialakulásának folyamatára hagyatkozni. Rendkívül alkalmas továbbá központosított adminisztráció létrehozására, mivel automatikusan kiküszöböli a helyi autonómia minden bonyodalmát. Ha a jó törvények útján történő kormányzást némelykor a bölcsesség kormányzásának nevezik, akkor az alkalmas rendeletekkel való kormányzást nyugodtan titulálhatjuk a leleményesség kormányzásának. Mert titkos indítékokat és célokat számba venni: leleményesség, általánosan elfogadott elvekből kiindulva azokat megérteni és a belőlük levezethető törvényeket létrehozni: bölcsesség.

A bürokrácia útján történő kormányzás feltétlenül megkülönböztetendő az állami adminisztráció egyszerű túlburjánzásától és eltorzulásától, amely gyakran jár együtt a nemzetállam hanyatlásával, kivált Franciaországban. A francia adminisztráció a forradalom óta túlélte minden rendszerváltozást, élősdiként bújik meg az állam testében, kifejlesztette a maga osztályérdekeit, és haszontalan szervezetté vált, amelynek láthatólag egyetlen célja a csűrés-csavarás és a normális politikai-gazdasági fejlődés megakadályozása. Persze töméredek felszíni hasonlóság kínálkozik a bürokrácia e két válfaja között, különösen, ha a megérdemeltnél nagyobb figyelmet szentelünk a kistisztviselői lelkiállapot feltűnő hasonlóságának. Csakhogy a francia nép, ha elkövette is azt az igen súlyos hibát, hogy szükséges rosszként elfogadta a maga adminisztrációját, abba a végzetes hibába mégsem esett bele, hogy uralkodni is engedje, jóllehet így végül senki sem kormányozza az országot. A francia kormányzat a hatástalanság és a hivatali packázás levegőjét árasztja, de nem az álmiszticizmus légkörét.

Holott éppen ez az álmiszticizmus lesz a bürokrácia jellemző vonása, amikor kormányzati formává lép elő. Mivel a bürokrácia uralma alatt állók voltaképpen sohasem tudják, mi miért történik, és a törvényeknek sincs ésszerű értelmezése, csak egy dolog számít: az esemény a maga kíméletlen valóságában. Ami az egyes emberrel történik, annak ennél fogva végtelen sok magyarázata lehet, hiszen a magyarázatokat nem korlátozza sem józan ész, sem tényismeret. Ebben a véghetetlen magyarázatkeresésben, amely roppant jellemző a forradalom előtti orosz irodalom valamennyi irányzatára, az élet és a világ szövedékét misztikus titokzatosság és mélyértelműség hatja át. Ennek az aurának veszedelmes vonzerőt ad látszólag kimeríthetetlen gazdagsága; a szenvedés jóval gazdagabb skálán bontakoztatható ki, mint a cselekvés, mert a szenvedés a lélek legmélyén rejtezik és felszabadítja az emberi képzelet egész hatalmát, a cselekvésnek viszont a külső következmények és az ellenőrizhető tapasztalat minduntalan útját állják, úgyhogy esetleg képtelenségbe torkollik.

A régi vágású bürokratikus kormányzás és modern, totalitárius származéka között az az egyik legkirívóbb különbség, hogy Oroszország és Ausztria háború előtti urai beérték a hatalom hiú dicsfényével, s mert nem kívántak többet, mint a hatalom külsőleges kézben tartását, érintetlenül hagyták a lélek belső világát. A totalitárius bürokrácia, jobban átlátva az abszolút hatalom jelentését, kíméletlenül beleavatkozott az egyén magánszférájába és lelki életébe is. Ennek a radikális hatékonyságnak az lett az eredménye, hogy az emberekből a társadalmi és politikai aktivitással együtt a belső spontaneitás is kiveszett, úgyhogy míg a régi bürokratikus hatalom alatt csupán a politikában mutatkoztak meddőnek, a totalitárius uralom alatt ez a bénultság már mindenre kiterjedt.

A pán-mozgalmak kibontakozásának kora azonban szerencsére még nem ismerte ezt a teljes bénultságot. Épp ellenkezőleg, a mit sem sejtő megfigyelő – a nyugatiak többsége – összehasonlíthatatlanul gazdagabbnak látta az úgynevezett keleti lelket; e lélek pszichológiája sokkal mélyebbnek, irodalma sokkal jelentéstelibbnek tűnt a szemében, mint a „sekélyes” nyugati demokráciáké. Az Osztrák–Magyar Monarchiát elkerülte ez a szenvedés „mélyére” hatoló pszichológiai és irodalmi kaland, mert irodalma nagyrészt német nyelvű irodalom volt, szerves része a tágabban vett német irodalomnak. Az osztrák bürokrácia mély-mívű szédelgés helyett az egész ügy humoros felfogására és kritikájára ihlette legnagyobb modern íróját. Franz Kafka, hiszen róla van szó, behatóan ismerte azt a végzetbe vetett babonás hitet, amely azokat az embereket tölti el, akik örökösen a véletlen hatalmát nyögik, és szükségszerűen hajlanak rá, hogy különleges, emberfeletti jelentést tulajdonítsanak olyan jelenségeknek, amelyeknek ésszerű jelentése meghaladja ismereteiket és értelmüket. Nagyon is tudatában volt e népek különös vonzerejének, mélabújuknak és gyönyörű-szomorú népmeséiknek, amelyek sokkal magasabb rendűnek látszottak, mint más, szerencsésebb népek könnyedebb és sziporkázóbb irodalma. Leleplezte a szükségszerűség mint olyan felmagasztalását, még a bűn szükségszerűségéét is, és azt az émelyítő önteltséget, mely minden bajt és szerencsétlenséget a végzettel azonosít. Valóságos csoda, hogy minderre képes volt abban a világban, amelyben e légkör fő összetevői még nem fejlődtek igazán ki; egyedül hatalmas képzelőerejére támaszkodva levonta a szükséges következtetéseket, és mintegy teljessé tette azt, amit a valóság elmulasztott éles megvilágításba helyezni.⁶³

A bürokrata kormányzásról e korban egyedül az Orosz Birodalom ad hiánytalan képet. Az országban uralkodó kaotikus viszonyok – a birodalom kormányozhatatlanul nagy kiterjedése, az itt élő, mindenfajta politikai szerveződésben járatlan, elmaradott népek, akik az orosz bürokraták felfoghatatlan főúri hatalma alatt tengették életüket – az anarchia és a véletlenszerűség légkörét árasztották, amelyben a csinovnyikok egymásnak ellentmondó rigolyái, a hozzá nem értés és a következetlenség a vakvéletlent tették általánossá, és ezáltal egy olyan filozófiát fejlesztettek ki, amely a Vakesetet látta a Világ Urának, az isteni gondviselés megjelenési formájának.⁶⁴ A pánszlávnak, aki mindig is azt vallotta, hogy Oroszország viszonyai jóval „érdekesebbek”, mint a civilizált országok szürke unalma, úgy tetszett, az isteni princípium ott rejlik a boldogtalan orosz nép lelke mélyén, ahogy sehol másutt e földön. A pánszlávok irodalmi variációk végeérhetetlen sokaságában állították szembe Oroszország mélységét és hevületét a szenvedésről és az áldozat jelentőségéről mit sem tudó, steril külseje mögött könnyelműséget és közhelyességet rejtő Nyugat szokványos felszínességével.⁶⁵ A totalitárius mozgalmak nem kis részben ennek a homályos és elkeseredett Nyugat-ellenes hangulatnak köszönhették vonzerejüket, amely különösen a hitleri idők előtti Németországban és Ausztriában divott, de a húszas években általában magával ragadta az európai értelmiséget. A pán-mozgalmak hatalomra jutásukig jó hasznát vették ennek a mély és gazdag „irrationalitás” iránti szenvedélynek, és azokban a sorsdöntő években, amikor a száműzött orosz értelmiség számottevő hatást gyakorolt a fenekestül felbolydult Európa szellemiségére, ez a tisztán irodalmi állásfoglalás erőteljes érzelmi tényezőnek bizonyult a totalitarizmus talajának előkészítésében.⁶⁶

A mozgalmak a pártokkal ellentétben nemcsak hogy merőben bürokratikus gépezetté fajultak,⁶⁷ hanem lehetséges szervezeti modellt is láttak a bürokratikus rezsimekben. Bármelyik osztozott volna abban a csodálatban, amely a pánszlavista Pogogyint a következő leírásra készítette a cári Oroszország bürokratikus mechanizmusáról: „Hatalmas gépezet, amely egyszerű elvekre épül: *egyetlen* ember keze irányítja, aki mindenkor egyetlen mozdulattal hozza működésbe ... bármilyen irányt és sebességet választott is. És ez nem pusztán mechanikai értelemben vett mozgás, mert e gépezetet teljesen át- meg áthatják hagyományos érzelmek: földi istene, a cár iránti alázat, határtalan bizalom és odaadás. Ki merészelne megtámadni bennünket, s ugyan kit ne bírhatnánk engedelmisségre?”⁶⁸

A pánszlávok kevésbé voltak ellenségesek az állammal szemben, mint pángermán társaik. Sőt időről időre megpróbálták rávenni a cárt, hogy mozgalmuk élére álljon. Erre természetesen az adott okot, hogy a cár helyzete alapvetően eltért a többi európai uralkodótól, az Osztrák–Magyar Monarchia császárárt sem kivéve, és az is, hogy az orosz önkényuralom sohasem jutott el a nyugati értelemben vett racionális állapotig, hanem

megmaradt cseppfolyósnak, anarchikusnak és szervezetlennek. A cárizmus ezért néha úgy tűnt fel a pánszlavisták szemében, mint az egyedüli szentség glóriájával övezett hatalmas mozgatóerő jelképe.⁶⁹ A pánszlavizmusnak a pángermánizmustól eltérően nem kellett új ideológiát feltalálnia, hogy mozgalmát a szláv lélek szükségleteihez igazítsa; a Nyugat-, alkotmány- és államellenességét készen találta a cárizmusban, s a cárizmust mindezek kifejeződéseként misztifikálhatta. Az anarchikus uralom misztifikálására épült a pánszláv elméletek közül a legveszedelmesebb, az, amely szerint minden hatalom transzcendens, és eredendően, természeténél fogva jó. A hatalmat a természetet és az emberi cselekedeteket átható isteni emanációnak fogták fel. Már nem eszköznek látták valaminek az elérésére; egyszerűen itt volt, az emberek arra rendeltettek, hogy az istenszeretet parancsára szolgálják, és bármilyen törvény, amely szabályozhatta vagy korlátozhatta volna e hatalom „határtalan és félelmes erejét”, napnál világosabban szentségtörő lett volna. Az ő szemükben a hatalom mint olyan szent volt a maga határtalan önkényességében, akár a cár hatalma volt, akár a nemisége. A törvények nemcsak hogy összeférhetetlenek voltak a hatalommal, de egyenesen bűnösök, megannyi ember állította „kelepce” az „isteni princípium” teljes kibontakozásának meggátolására.⁷⁰ A kormány, bármit tett is, változatlanul a „működő Legfelső Hatalom”⁷¹ volt, és a pánszláv mozgalomnak nem volt más feladata, mint csatlakozni ehhez a hatalomhoz, megszervezni tömegbázisát, mígnem ez az eszme áthatja és szentté avatja a nép egészét – hatalmas nyájként, amely egyetlen ember korlátlan akaratának engedelmeskedik, amelyet nem kormányoz már sem törvény, sem érdek, hanem egyedül tenger sokaságának összetartó ereje és önnön szentségének rendíthetetlen tudata fog össze.

Az „érzelmi hagyományok erejét” nélkülöző mozgalmaknak kezdettől fogva két tekintetben is különbözniük kellett a már létező orosz despotizmus modelljétől. Propagandára volt szükségük, amiből a megcsontosodott bürokrácia nem kért, és ehhez be kellett vetniük az erőszak egy elemét;⁷² a hiányzó „érzelmi hagyomány” pótszerűen a kontinentális pártok által már meglehetősen nagy mértékben fejlesztett ideológiákhoz voltak kénytelenek folyamodni. Az ideológiát azonban másképp használták, mint amazok: nemcsak az érdekek képviseletének igazolására, hanem szervező princípiumként is. A pártok az osztályérdekek szerveződésének megtestesülései voltak, a mozgalmak megtestesült ideológiák. Más szóval, a mozgalmak „feltöltődtek filozófiával”, és azt állították, hogy ezáltal elindult „az egyetemes erkölcs individualizálása egy közösségen belül”.⁷³

Kétségtelenül igaz, hogy a gondolatoknak ez a konkretizálódása először Hegel állam- és történelemelméletében fogalmazódott meg, majd utóbb Marxnak a proletariátusról mint az emberiség élcspatáról szóló elméletében fejlődött tovább. Semmiképp sem tekinthetjük véletlennek, hogy Hegel éppoly nagy hatást tett az orosz pánszlavizmusra, mint Marx a bolsevizmusra. De sem Hegel, sem Marx nem tekintette elvek megszemélyesülésének a valóságos emberi lényeket, a valóságos pártokat vagy országokat; mindketten hittek a történelmi fejlődésben, amelyben az elvek csak bonyolult dialektikus mozgás árán válhatnak konkréttá. A csőcselék vezéreinek vulgáris gondolkodása kellett ahhoz, hogy fény derüljön azokra a hatalmas lehetőségekre, amelyeket ez a konkretizálás kínál a tömeg megszervezésében. Ezek az emberek elkezdtek hirdetni az alja népnek, hogy bármelyikük valamely eszmény két lábon járó, kimagasló, roppant fontosságú megtestesülésévé válhat, ha csatlakozik mozgalmukhoz. S aki ezt a lépést megteszi, annak attól fogva nem kell hűnek, nemes lelkűnek vagy bátornak lennie, hiszen automatikusan átváltozik a testet öltött Hűséggé, Nemeslelkűséggé és Bátorsággá. A pángermanizmus még ügyesebbnek mutatkozott a szervezés elméletében, amennyiben fondorlatos módon megtagadta az egyes német embertől mindezeket a csodás tulajdonságokat, ha az illető nem csatlakozott a mozgalomhoz (s ezzel előrevetítette a nácik gyűlölködését és lebecsülését mindazon németek iránt, akik nem léptek be a pártba); a pánszlavizmus azonban, a szláv lélekre vonatkozó parttalan elmélkedéseibe elmerülten, úgy vélte, hogy minden szlávba ilyen szláv lélek szorult, akár tud róla, akár nem, akár tagja a mozgalomnak, akár nem. Sztálin kegyetlensége kellett ahhoz, hogy a bolsevizmusban is megjelenjék az orosz népnek az a megvetése, amelyet a nácik mutattak a németek iránt.

A mozgalmakat ez a kizárólagosság választja el legvilágosabban a pártstruktúráktól és azok politikai elfoglaltságától; ez szolgált ürügyül arra, hogy igényt formáljanak az egyéni lelkiismeret minden

ellenvetésének félresöpprésére. Az egyes ember sajátos létének valósága az általános és egyetemes hamis valóságával szembesült, és elhanyagolható mennyiséggé zsugorodott, vagy alámerült az egyetemesség dinamikus mozgásának árába. Ebben az áradatban a személyiséggel együtt semmivé lesz az eszköz és cél közötti különbség; innen ered az ideologikus politika iszonyatos erkölcstelensége. Minden, ami számít, a működő mozgalomban testesül meg; minden eszmét és értéket elnyel a vakhítre épült áltudományos immanencia hömpölygő folyama.

III. Párt és mozgalom

Szembeszökő és sorsdöntő különbség mutatkozott az európai (kontinentális) és a tengerentúli imperializmus között abban, hogy kezdeti sikereik és kudarcaik szögesen ellentett irányúakká váltak. Az európai imperializmusnak már kezdetben úgy sikerült érvényesítenie az imperializmus ellenséges viszonyát a nemzetállamhoz, hogy a pártrendszeren kívül széles néprétegeket szervezett egységbe, de soha nem mutathatott fel kézzelfogható eredményeket a területhódításban, a tengerentúli imperializmus eszeveszett törekvését viszont egyre kiterjedtebb és távolabb eső területek bekebelezésére ugyan siker koronázta, ezzel szemben többnyire kudarcot vallottak arra irányuló kísérletei, hogy az anyaország politikai felépítését megváltoztassa. A nemzetállam rendszerének tönkretételét, amelyet éppen tulajdon tengerentúli imperializmusa készített elő, végül olyan mozgalmak vitték végbe, amelyek az anyaországon kívül keletkeztek. És mihelyt ezek a mozgalmak eljutottak odáig, hogy eredményesen versenyre kelhettek a nemzetállam pártrendszerével, az is nyilvánvalóvá vált, hogy csakis olyan országokat képesek aláaknázni, amelyekben többpártrendszer működik, hogy az imperialista hagyomány önmagában nem nyújt nekik széles tömegeket mozgósító erőt, és hogy Nagy-Britanniában, ebben a hagyományosan kétpárti országban nem jött létre számottevő fasiszta vagy kommunista irányzatú mozgalom.

Minden imperialista csoportosulásra egyaránt jellemző az a jelszó, hogy ők „pártokon felül állnak”, az, hogy „pártállásra való tekintet nélkül mindenkire” szólnak, és az, hogy azzal dicsekednek: „tőlük távol áll mindenfajta pártharc, ők kizárólag érdekeket képviselnek”,⁷⁴ természetes következményeként annak, hogy érdekeik kizárólag a külpolitikához kötődnek, amelyben a nemzetnek mindenkor mint osztályoktól és pártoktól független egésznek kell megjelennie.⁷⁵ Mi több, minthogy az európai rendszerekben a nemzetnek mint egésznek ez a képviselete az állam „monopóliuma”,⁷⁶ olyan látszat keletkezhetett, hogy az imperialisták mindenek fölé helyezik az állam érdekét, vagy hogy a nemzetnek mint egységes egésznek az érdeke bennük lelt régóta keresett és óhajtott népi támaszára. Csakhogy az igazi népre való sűrű hivatkozás ellenére ezek a „pártok fölött álló pártok” valójában megmaradtak értelmiségiek és gazdagok szűk körű társaságának és legfeljebb nemzeti szükségállapot idején számíthattak szélesebb körű támogatásra, mint például a Német Liga.”

A pán-mozgalmak perdöntő találmánya ennek folytán nem az, hogy pártokon kívül és felett állónak mondják magukat, hanem az, hogy „mozgalomnak” nevezik szervezetüket; ez az elnevezés utal arra a pártok iránti mélységes bizalmatlanságra, mely a századfordulón már jóformán egész Európára kiterjedt, és végül annyira elhatalmasodott, hogy például a weimari köztársaság idején „minden új politikai csoportosulás szentül hitte: a lehető legjobb legitimáció a tömegek szemében és a lehető legvonzóbb az, ha világosan kijelentik magukról, hogy ők nem »párt«, hanem »mozgalom«.”⁷⁸

Igaz, az európai pártrendszerek bomlását nem a pán-, hanem a totalitárius mozgalmak idézték elő. A pán-mozgalmak azonban, amelyek valahol középpütt helyezkedtek el a szűk körű és így viszonylag ártalmatlan imperialista körök és a totalitárius mozgalmak között, ez utóbbiak előfutárai voltak annyiban, amennyiben már ők is elvetették az imperialista szövetségek szembeszökő sznob vonásait, a vagyonhoz és születéshez kötődő angol sznobériát csakúgy, mint a műveltséghez kötődő német sznobságot, és így saját javukra fordíthatták azt a mélységes gyűlöletet, mely a népben élt az őt képviselni hivatott intézmények iránt.⁷⁹ Nem

meglepő, hogy a mozgalmak vonzerejének Európában nem ártott meg különösebben sem a náciizmus veresége, sem a bolsevizmustól való növekvő rettegés. A dolgok mai állása szerint Európa egyetlen országa, ahol nem vetik meg a parlamentet és a pártrendszert, Nagy-Britannia.⁸⁰

Ha tekintetbe vesszük, hogy milyen szilárdak a brit szigetek politikai intézményei, és hogy ugyanakkor mennyire lehanyatlott az összes európai nemzetállam, kénytelenek vagyunk arra a belátásra jutni, hogy ebben szükségképpen fontos szerepe van az angolszász, illetve az európai típusú pártrendszerek közötti különbségnek. Mert közvetlenül a háború befejezése után nem volt lényeges anyagi különbség az erősen elszegényedett Anglia és a viszonylag épen maradt Franciaország között; a munkanélküliség, a háborút megelőző években a leginkább forradalmasító társadalmi tényező, még jobban sújtotta Angliát, mint a kontinens országait; és óriási lehetett az a megrázkódtatás, amely Anglia politikai stabilitását érte azáltal, hogy a munkáspárti kormány, közvetlenül a háború után, felszámolta India addigi, imperialista kormányzatát, és nagy erőfeszítések árán megpróbálta nem imperialista vonalra átállítani az angol világpolitikát. Nagy-Britannia viszonylagos erejét nem magyarázhatja pusztán társadalmi struktúrája sem, hiszen társadalmi szerkezetének anyagi alapját a szocialista kormány könyörtelenül átalakította, anélkül azonban, hogy bármiféle lényeges változás következett volna be a politikai intézményrendszerben.

Az európai többpárt- és az angolszász kétpártrendszer közötti külsőleges különbség mögött egy sokkal alapvetőbb húzódik meg: a pártok eltérő funkciója az államszervezeten belül, ami döntően hat ki a párt hatalomhoz való viszonyára és az állampolgár államon belüli helyzetére. A kétpártrendszerben mindig az egyik párt alakít kormányt és igazgatja az országot, úgyhogy a hatalomra jutott párt átmenetileg azonosul az állammal. Az államot mint az ország egységének állandó garanciáját egyedül a király tiszteinek állandósága képviseli⁸¹ (mert az állandó külügyi államtitkár csak a folyamatosságot hivatott biztosítani). Mivel a két pártot arra a célra tervezték és szervezték meg, hogy felváltva kormányozzanak,⁸² így tervezték és szervezték meg az államapparátus minden ágazatát is. Mivel mindegyik párt meghatározott ideig kormányoz, az ellenzékbe szorult párt ellenőrzést gyakorol felette, aminek hatékonyságát az a bizonyosság növeli, hogy holnap emez jut kormányra. Ténylegesen sokkal inkább az ellenzék a garanciája annak, hogy a rendszer egésze érintetlen marad, semmint a király jelképes hatalma. E rendszer nyilvánvaló előnyei a következők: nincs lényeges különbség kormány és állam között; a hatalom is, az állam is a pártba tömörült állampolgárok birtokában van, és ez a párt vagy a mai, vagy a holnapi államot és hatalmat képviseli; következésképpen nincs tere senkinek oly módon magasroptú elmélkedésekbe bocsátkozni Hatalom és Állam felől, mintha ezek emberileg elérhetetlen dolgok, az állampolgárok akaratától és cselekvésétől független, metafizikai entitások volnának.

A kontinentális pártrendszer arra épül, hogy mindegyik párt tudatosan úgy szerepel, mint az egésznek egy része; ezt az egészet pedig a pártok fölött álló állam képviseli.⁸³ Következésképp az adott egy párt uralma csakis egyet jelenthet: a nemzet egy részének diktatúráját a többi felett. Egyes pártvezérek koalíciója útján létrejött kormányok mindig csak és csupán pártkormányok, és élesen elkülönülnek az államtól, amely fölöttük és rajtuk kívül áll. E rendszer egyik hátránya az, hogy a kormány tagjait nem választhatják ki szakmai alkalmasságuk alapján, mert a koalícióban túlságosan sok párt vesz részt, és a miniszteri tárcákat szükségképpen a koalíciót alkotó pártok ereje arányában osztják szét;⁸⁴ a brit rendszerben viszont egyetlen párt széles köreiből a legjobbakra eshet a választás. Ennél sokkal súlyosabban esik a latba az a tény, hogy a többpártrendszer sohasem teszi lehetővé egyetlen embernek vagy pártnak sem, hogy a teljes felelősséget vállalja, aminek természetes következménye, hogy a pártok koalíciója útján létrejött kormányok sohasem érzik magukat igazán felelősnek. És ha bekövetkezne is az a nem éppen valószínű fordulat, hogy egy párt abszolút többségre jut a parlamenten belül és így egymaga kormányoz, az sem vezethet máshoz, mint diktatúrához, mert a többpártrendszer nem számol egy ilyen kormányzat lehetőségével, vagy ahhoz, hogy ha a kérdéses párt vezetése őszintén demokratikus, úgy rossz lelkiismerettel kormányoz, hisz megszokta, hogy önmagát csupán az egész egy részének tekinti, tehát nem mer hatalmával élni. Ez a rossz lelkiismeret már-

már példaszerűen mutatkozott meg az első világháború után, amikor az osztrák és a német szociáldemokrata párt egy időre megszerezte az abszolút többséget, de visszariadt a helyzetéből fakadó hatalom vállalásától.⁸⁵

Mióta kialakult a többpártrendszer, a pártok magától értetődően sajátos – gazdasági vagy másfajta – érdekekkel azonosultak,⁸⁶ és ezt nemcsak a munkáspártok, hanem a kontinentális pártok mind készséggel be is ismerték mindaddig, amíg bizonyosra vehették, hogy a pártokon fölül álló állam többé-kevésbé mindenki érdekében gyakorolja hatalmát. Ezzel szemben az angolszász párt, amely egy „meghatározott elvre” épül a „nemzeti érdek” szolgálatában,⁸⁷ egymagában azonos az ország fennálló vagy leendő államával; a különböző sajátos érdekek magában a pártban annak jobb- és balszárnyaként képviseltetik magukat, és a kormány szükségletei szerint kapnak jelentőséget. Továbbá, mivel a kétpártrendszerben tartósan csak az a párt maradhat fenn, amelynek elegendő ereje van a hatalom vállalására, nincs szükség semmiféle elméleti igazolásra, nem alakulnak ki ideológiák; ezért ismeretlen itt a kontinentális pártharcok sajátos fanatizmusa, mely nem annyira az érdekek ütközéséből, mint inkább az ideológiák antagonizmusából fakad.⁸⁸

A kormánytól és a hatalomtól elvileg elkülönült kontinentális pártokkal nem az a baj, hogy a sajátos érdekek szükségének csapdájába esnek, hanem sokkal inkább az, hogy szégyellik ezeket az érdekeket, és ezért folyamodnak olyan önigazolásokhoz, amelyek szükségképpen olyan ideológiába torkollnak, amely azt hirdeti, hogy ezek a sajátos érdekek egybeesnek az emberiség egyetemes érdekeivel. A konzervatív párt nem érthette be azzal, hogy ő a földbirtokos érdekek védelmezője, szüksége volt egy olyan filozófiára is, amely szerint Isten azért teremtette az embert, hogy homloka veritékével művelje a földet. És ugyanez áll a középosztályt képviselő pártok haladó ideológiájára, vagy a munkáspártokéra, mely szerint a proletariátus van hivatva az emberiség vezetésére. Fennkölt ideológia és földhözragadt érdekek e különös kombinációja csak első pillantásra tetszik paradoxnak. Minthogy ezek a pártok tagjaikat nem azzal a céllal szervezik (vezetőiket nem arra nevelik), hogy közügyeket intézzenek, hanem pusztán mint egyéni érdekekkel bíró egyéneket képviselik őket, kénytelenek tagjaik mindenfajta egyéni szellemi és anyagi érdekét felvállalni. Más szóval, a legfőbb különbség az angolszász és a kontinentális párt között az, hogy az előbbi olyan állampolgárok politikai szervezete, akiknek „egyetértően kell cselekedniük”,⁸⁹ ha egyáltalán cselekedni kívánnak, az utóbbi viszont különálló egyének szervezete, akik azt várják el tőle, hogy megvédje egyéni érdekeiket, ha azok ütköznek a közérdekkel.

E rendszerrel egybehangzóan a kontinentális állambölcsélet az embereket csak annyiban ismeri el állampolgárnak, amennyiben nem párttagok, azaz mint olyan egyéneket, akiket nem fűz szervezett viszony az államhoz (*Staatsbürger*), vagy szükséghelyzetben mint lelkes hazafiakat (*citoyens*).⁹⁰ Ez szerencsétlen következménye egyfelől annak, hogy a francia forradalom *citoyen*-je átalakult 19. századi *bourgeois*-vá, másfelől állam és társadalom antagonizmusának. A németek arra hajlottak, hogy az államhatalommal szembeni engedelmes énfeladást, a franciák pedig arra, hogy az „örök Franciaország” fantomja iránti lelkes lojalitást tekintsék hazafiságnak. A hazafiság mindkét esetben lemondást jelentett a párt- és egyéni érdekekről a kormányzat és a nemzeti érdek javára. És ez a nacionalista torzulás csakugyan elkerülhetetlen egy olyan rendszerben, amelyben a pártok magánérdekekre épülnek, úgyhogy a köz javát nem lehet másként érvényesíteni, csak fölülről jövő erőszakkal és egyfajta alulról jövő, nagylelkű önfeláldozással; márpedig ez utóbbihoz elengedhetetlen a nacionalista érzés szítása. Angliában ezzel szemben sohasem játszott döntő politikai szerepet egyéni és nemzeti érdek antagonizmusa. Minél pontosabban tükrözte tehát a kontinensen a pártrendszer az osztályérdekeket, annál égetőbb szüksége volt a nemzetnek nacionalizmusra, a nemzeti érdekek valamiféle népszerű kifejezésére és támaszára; e támaszra Angliának, ahol a párt és az ellenzék közvetlenül kormányoz, sohasem volt olyan nagy szüksége.

Ha most abból a szempontból vizsgáljuk a különbséget a kontinentális többpártrendszer és az angol kétpártrendszer között, hogy mennyire kedvező táptalajai mozgalmak kialakulásának, kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy könnyebb az állampoláztat egy egypárti diktatúrának a kezébe kaparintania ott, ahol az állam a pártok és így az állampolgárok felett áll, mint ott, ahol az állampolgárok „egyetértő cselekvéssel”, értsd: pártba szerveződve, törvényes úton megszerezhetik a hatalmat, és vagy a mai, vagy a holnap állam

birtokosainak tudhatják magukat. Még kézenfekvőbbnek tetszik azt feltételezni, hogy a hatalomnak a mozgalmakra általában jellemző misztifikálása annál könnyebben hajtható végre, minél távolabb kerülnek az állampolgárok a hatalom forrásától, tehát könnyebben hajtható végre bürokratikus kormányzott országokban, ahol a hatalmat valóban képtelenek megérteni azok, akik felett uralkodik, mint az alkotmányosan kormányzott országokban, ahol a törvény a hatalom fölött áll és a hatalom csupán a törvény megszilárdításának eszköze; és még könnyebben hajtható végre olyan országokban, ahol az államhatalom elérhetetlen a pártok számára, és így akkor is kívül esik az állampolgárok gyakorlati tapasztalatának és cselekvésének hatókörén, ha nem marad számukra érthetetlen.

A tömegek elidegenedése a kormányzattól, ami végül a parlament iránti gyűlöletükhöz és undorukhoz vezetett, másképp ment végbe egyfelől Franciaországban és más nyugati demokráciákban, másfelől Közép-Európában és főként Németországban. Németországban, ahol az állam *per definitionem* pártok fölött állt, a pártvezérek rendszerint hűtlenné váltak pártjukhoz abban a pillanatban, amint miniszterré lettek és hivatali teendők hárultak rájuk. A közszolgálatban ki-ki köteles volt hátat fordítani pártjának.⁹¹ Franciaországban, ahol pártkoalíciók kormányoznak, egyszerűen lehetlenné vált a valóságos kormányzás a Harmadik Köztársaság kikiáltása óta, és hihetetlenül sok kormány alakult. A Francia Köztársaság eme gyengesége éppen ellentéte a németének, hisz a franciák úgy számolták fel a pártok és a parlament felett álló államot, hogy elmulasztották pártrendszerüket kormányzásra képes testületté átszervezni. A kormány, a parlament és a közhangulat örökké változó szeszélyének bábja lévén, szükségképpen nevetségessé vált. A német rendszer viszont ütköző érdekek és nézetek többé-kevésbé hasznos csataterévé változtatta a parlamentet, amelynek fő funkciója a kormány befolyásolása, de gyakorlati haszna az államügyek intézésében enyhén szólva kétséges volt. Franciaországban a pártok megfojtották a kormányt, Németországban az állam megfosztotta erejüktől a pártokat.

A múlt század vége óta szüntelenül csökkent ezeknek az alkotmányos parlamenteknek és pártoknak a tekintélye; s az emberek általában csak költséges és felesleges intézményeket láttak bennük. Csupán ezért nagyobb esélye volt a népszerűsége annak a csoportnak, amely azt hirdette magáról, hogy olyasvalamit képvisel, ami pártokon és osztályérdekeken felül áll, és a parlamenten kívül szervezkedett. Az ilyen csoportok hozzáértőbbnek, őszintébbnek és a közérdek iránt fogékonyabbnak látszottak, mint a többi. Ez azonban nem volt több pusztá látszathoz, mert valójában minden „pártok felett álló párt” arra törekedett, hogy a maga sajátos érdekét tolja annyira az előtérbe, hogy az az összes többi elnyomja, és egy bizonyos csoport kezére játssza az államhatalmat. Ez következett be végül Olaszországban a Mussolini-féle fasizmussal, mely egészen 1938-ig nem is totalitárius rendszer volt, hanem közönséges nacionalista diktatúra, egy többpárti demokrácia logikus folyománya. Mert ha rejlik is némi igazság abban a régi közhelyben, amely szerint a többségi kormányzás közeli rokonságban van a diktatúrával, ennek a rokonságnak az égvilágon semmi köze a totalitarizmushoz. Érthető, ha a csekély hatékonyságú, zavaros többpárti kormányzás évtizedei után nagy megkönnyebbülést vált ki, ha egyetlen párt keríti a kezébe a hatalmat, és ha rövid időre is, de némi következetességet, állandóságot biztosít és valamivel kevesebb ellentmondással jár.

Az a tény, hogy a náci hatalomátvételt általában azonosnak vélték egy ilyen egypárti diktatúrával, pusztán annak a jele, milyen mélyen gyökerezett a kor politikai gondolkodása a régi, megszokott modellekben, és mennyire nem sejtette a nép, minek néz elébe. A fasiszta párdiktatúra egyetlen tipikusan modern vonása az volt, hogy a párt itt is azt állította magáról: nem párt, hanem mozgalom; hogy ebből egy szó sem igaz, s a fasiszták csupán azért folyamodtak a „mozgalom” jelszavához, hogy meghódítsák a tömegeket, az abban a pillanatban kiviláglott, amikor kezükbe kaparintották az államgépezetet. Eszükbe sem jutott az ország belső hatalmi struktúráját lényegesen megváltoztatni, beérték azzal, hogy a párt tagjaival töltötték be az összes kormányzati állást. A párt éppen azáltal veszítette el „mozgalmi” jellegét, s kötődött végképp az állam viszonylag stabil felépítéséhez, hogy azonosult az állammal, amitől mindig egyformán óvakodtak a nácik is, a bolsevikok is.

Noha a totalitárius mozgalmak, akárcsak elődeik, a pán-mozgalmak, nem „pártokon felül álló” és az államgépezet megragadására törő „pártok” voltak, hanem az állam szétfűzésére törekvő mozgalmak, a nácik nagyon is készségesen vállalták ezt a címkét, azaz hogy úgy tegyenek, mintha híven le akarnák másolni az olasz fasiszta modellt. Így sikerült elnyerniük a felsőbb osztályok és a vezető üzleti körök támogatását: ezek ugyanis összetévesztették a nácikat korábbi hasonló csoportokkal, amelyeket gyakran ők maguk hívtak életre, és amelyek nem törekedtek másra és többre, csak arra, hogy egy párt számára hódítsák meg az államot.⁹² Azok az üzletemberek, akik Hitlert hatalomra segítették, naivul azt hitték, hogy csupán egy közönséges diktátort támogatnak, az ő kreatúrájukat, aki természetesen az ő osztályuk érdekében fog kormányozni, a többi rovására.

Az imperialista ihletésű, „pártok fölött álló pártok” sohasem ébredtek rá, hogyan húzhatnának hasznot a többpártrendszer mint olyan ellen irányuló népi gyűlöletből. Németország háború előtt megghiúsult imperializmusa soha nem nőtt mozgalmá, hiába szőtt álmokat a kontinentális terjeszkedésről és támadta hevesen a nemzetállam demokratikus intézményeit. Ez nem volt elég ahhoz, hogy gögösen elvethesse az osztályérdekeket, az ország pártrendszerének igazi alapját, sőt így még kisebb vonzerőt gyakorolt a tömegekre, mint más pártok. Aminek szembeszökően híján voltak, nagyhangú nacionalista frázisaik ellenére, az egy igazán nacionalista vagy másfajta ideológia volt. Amikor az első világháború után a német pángermánok, elsősorban Ludendorff és felesége felismerték ezt a tévedésüket és megkísérelték helyrehozni, kudarcot vallottak, noha figyelemre méltó képességük volt a tömegek legbabonásabb hiedelmeinek kiaknázására, mert nem tudtak túllépni a nem totalitárius állam iránt érzett, idejétmúlt tiszteletükön, és nem értették meg, hogy a tömegek frenetikus érdeklődése az úgynevezett „államok fölötti hatalmak” (*überstaatliche Mächte*) – például a jezsuiták, a zsidók, a szabadkőművesek – iránt nem nemzeti érzületből vagy az állam tiszteletéből fakad, hanem éppen ellenkezőleg, merő irigységből és abból a vágyból, hogy maguk is „államok fölötti hatalommá” lehessenek.⁹³

Csak azokban a latin-európai országokban nem bizonyult idejétmúlnak az állam bálványozása és a nemzeti hév, csak ott vette komolyan a nép az „államok fölötti” erők elleni nacionalista szólásokat, ahol, mint például Olaszországban és kisebb mértékben Spanyolországban és Portugáliában, az egyház hatalma tartósan hátráltatta a nemzeti fejlődést. Részben ennek a valóságos tényezőnek, a megkésett nemzeti fejlődésnek, részben az egyház bölcsességének tulajdonítható – az egyház ugyanis igen okosan hamar átlátta, hogy a fasiszmus elvben nem vallásellenes, nem is totalitárius rendszer, és nem tett többet, mint ami más országokban már rég megtörtént: szétválasztotta az államot és az egyházat –, hogy a fasiszta nacionalizmus kezdetben érezhető antiklerikális beütése nagyon gyorsan elhalványult, és vagy *modus vivendi*-nek adott helyet – mint az olasz példa mutatja –, vagy egyenesen szoros szövetségnek, mint Spanyolországban és Portugáliában.

A korporatív állameszme Mussolini-féle felfogása kísérlet volt az osztályokra tagolt társadalom notórius belső bajainak leküzdésére újfajta társadalmi szerveződés révén⁹⁴ és arra, hogy megoldja állam és társadalom antagonizmusát, melyen sohasem jutott túl a nemzetállam, azáltal, hogy az állam bekebelezte a társadalmat.⁹⁵ A fasiszta mozgalom, a „pártok felett álló párt”, mely magáról azt hirdette, hogy a nemzet egészét képviseli, birtokába vette az államgépezetet, kinyilvánította, hogy ő a legfőbb nemzeti instancia, és megpróbálta az egész népet „az állam részévé” tenni. Mindazonáltal nem tartotta önmagát „az állam fölött állónak”, és vezetői sem tekintették magukat „nemzetfölöttinek”.⁹⁶ Ami a fasisztákat illeti, mozgalmuk, legalábbis belpolitikailag, megszűnt létezni, amint a hatalmat megragadták; ettől fogva a mozgalom kizárólag külpolitikai ügyekben őrizte meg mozgásképességét, mint az imperialista terjeszkedés és jellegzetesen imperialista kalandok hajtóereje. A nácik már hatalomra jutásuk előtt világosan elhatárolódtak a diktatúrának ettől a fasiszta formájától, ahol a „mozgalom” csupán arra szolgált, hogy a pártot uralomra juttassa; ők tudatosan arra használták a pártot, hogy az „előrehajtsa a mozgalmat”, melynek a párttól eltérően nem lehettek „határozott, pontosan körülírt céljai”.⁹⁷

Hogy mi a különbség a fasizmus és a totalitárius mozgalmak között, azt legtisztábban a hadsereg, e *par excellence* nemzeti intézmény irányában elfoglalt álláspontjuk mutatja. A nácikkal és a bolsevikokkal ellentétben, akik a hadsereget politikai komisszároknak vagy totalitárius elitalakulatoknak rendelték alá, tönkretéve szellemét, a fasiszták igenis képesek voltak olyan merőben nemzeti eszközökkel is élni, mint a hadsereg, amellyel éppúgy azonosultak, ahogy az állammal. Fasiszta államot és fasiszta hadsereget akartak, melyek azonban mégiscsak hadsereg és állam; csak a náci Németországban és Szovjet-Oroszországban vált az állam és a hadsereg a mozgalomnak alárendelt eszközzé. A klasszikus politikaelmélet értelmezése szerint egyedül a fasiszta diktátor volt bitorló – de sem Hitler nem volt az, sem Sztálin –, és az ő egypártrendszer volt bizonyos értelemben az egyetlen, mely még szorosan kötődött a többpártrendszerhez. Keresztülvitte azt, amire az imperialista szellemű ligák, társaságok és „pártok fölött álló pártok” hiába törekedtek, úgyhogy az olasz fasizmus szolgáltatja az egyetlen példát a történelemben olyan tömegmozgalomra, amely egy létező államon belül szerveződött, amelynek hajtóereje egyes-egyedül a szélsőséges nacionalizmus volt, és amely az egész népet olyan Staatsbürger-ekké vagy patriótákká (*patriotes*) változtatta, amilyeneket a nemzetállam kizárólag végszükség vagy *union sacrée* esetén volt képes felmutatni.⁹⁸

Azt, hogy nem létezik olyan mozgalom, amelynek ne az állam gyűlölete volna az alapja, nem érthették meg a német pángermánok a háború előtti Németország viszonylagos stabilitása miatt. A mozgalmak az Osztrák–Magyar Monarchiában keletkeztek, ahol az állam gyűlölete a hazafiság ismérve volt az elnyomott nemzetiségek körében, és ahol a pártok a Szociáldemokrata Párt kivételével (mely a Keresztényszocialista Párt mellett egyedül volt lojális Ausztriához) nem osztályok mentén szerveződtek, hanem nemzetiségi alapon. Ez azért volt lehetséges, mert itt majdnem teljesen egybeestek a gazdasági és a nemzeti érdekek, és az emberek gazdasági és társadalmi státusa nagymértékben nemzetiségük függvénye volt: következőképp a nacionalizmus, a nemzeti államok összetartó ereje itt a belső bomlás princípiumaként működött, aminek folytán a pártok struktúrája gyökeresen különbözött a nemzeti államok pártjainak struktúrájától. A soknemzetiségű monarchiában a pártok tagjait nem sajátos érdekek tartották össze, mint más kontinentális pártrendszerekben, és nem is a szervezett cselekvés sajátos, angolszász elve, hanem főképp közös nemzetiségük tudata. Ez, az igazat megvallva, szükségképpen nagyon gyengévé kellett hogy tegye és tette is a monarchiabeli pártokat, mert bajos a törzsi összetartozás érzéséből bármiféle határozott célt vagy programot levezetni. A pán-mozgalmak úgy kovácsoltak erényt e fogyatékoságukból, hogy a pártot mozgalommá alakították át; s eközben felfedezték, hogy a szervezkedésnek ez a formája, ellentétben az összes többivel, nem igényel célt vagy programot, hanem napról napra változtathatja politikáját, anélkül hogy ezt tagsága zokon venné. Jóval azelőtt, hogy a nácizmus hetykén kijelentette volna: van programja, de nem szorul rá, a pángermanizmus már felismerte, mennyivel fontosabb a tömegek meghódítása szempontjából a közérzet, mint bármiféle, mégoly alaposan kidolgozott irányvonal vagy platform. Mert egy mozgalom esetében csak egyetlen dolog számít: hogy állandó mozgásban maradjon.⁹⁹ Ezért emlegették a nácik rendszerint úgy a weimari köztársaság tizenöt esztendejét, mint a „rendszer korszakát” – *Systemzeit* –, amin ők azt értették, hogy ez a korszak meddő volt, mindenfajta dinamizmus híján való, nem „mozgott”, ezzel szemben az ő korszakuk a „mozgalom kora”.

Úgy érezték, a szakadatlanul növekvő mozgalom örökké változó szükségleteinek útját állná az állam, még akkor is, ha egypárti diktatúra. Semmi sem jellemzi jobban a különbséget a németországi Pángermán Liga imperialista, „pártok feletti csoportja” és az osztrák pángermán mozgalom között, mint viszonyuk az államhoz:¹⁰⁰ míg a „pártok feletti párt” célja csupán az államgépezet megkaparintása volt, az igazi mozgalom az állam megsemmisítésére tört; míg az előbbi kész volt az államot mint a legfőbb nemzeti tekintélyt elismerni, mihelyt képviselte egyetlen párt tagjainak a birtokába került (mint Mussolini Olaszországában), addig az utóbbi a mozgalmat az államtól független, sőt fölötte álló tekintélynek tartotta.

A pán-mozgalmak ellenérzése a pártrendszerrel szemben akkor tett szert gyakorlati jelentőségre, amikor az első világháború után a pártrendszer mint hatékony módszer csődöt mondott, és az európai társadalom osztályszerkezete összeroppan az események folytán teljesen deklasszálódott, rohamosan növekvő tömegek

súlya alatt. S ekkor léptek színre a pán-mozgalmak utódai, a totalitárius mozgalmak, melyek néhány éven belül olyan erős hatást gyakoroltak minden más párt politikájára, hogy azok vagy antifasiszták vagy antibolsevikok lettek, vagy egyszerre mind a kettő.¹⁰¹ A problémának ez a látszólag kívülről rájuk kényszerített negatív megközelítése mutatta a legvilágosabban, hogy a régebbi pártok sem képesek immár tovább úgy működni, mint sajátos osztályérdekek képviselői, hanem pusztán a status quo védelmezőivé váltak. A német és osztrák pángermánok a nácizmushoz való rohamos csatlakozásával párhuzamba állítható az a jóval lassúbb és bonyolultabb folyamat, amelynek végeredményeként a pánszlávok ráébredtek, hogy Sztálin elég alaposan számolta fel a lenini orosz forradalmat ahhoz, hogy ők jó szívvvel támogathassák Sztálint. Hogy hatalma csúcspontján a bolsevizmus is, a nácizmus is túllépett a tisztán törzsi nacionalizmus keretein, és nem sok hasznát vette azoknak, akik elvben még mindig ehhez ragaszkodtak, ahelyett hogy pusztán propagandaeszközt lássanak benne, arról igazán nem tehettek sem a pángermánok, sem a pánszlávok, és ez nemigen vetette vissza lelkesedésüket.

A kontinentális pártrendszer hanyatlásával együtt veszítette el presztízsét a nemzetállam. A nemzeti homogenitáson súlyos csorbát ejtett a bevándorlók sokasága, és Franciaország, a *nation par excellence*, néhány év leforgása alatt a legnagyobb mértékben rászorult az idegen munkaerőre; igaz, a bevándorlást az új szükségleteknek meg nem felelő, szűk korlátok között tartó politika törőlmetszetten „nemzeti” volt, de csak még szembeszökőbbé tette azt a tényt, hogy a nemzetállam nem képes többé eleget tenni a kor fő politikai igényeinek.¹⁰² Még súlyosabb következményekkel járt az 1919-es békeszerződések balvégzetű kísérlete arra, hogy nemzetállamokat hozzanak létre Kelet- és Dél-Európában, ahol az esetek többségében az államalkotó nemzet pusztán viszonylagos többséget alkotott, úgyhogy lélekszámra alatta maradt a „kisebbségek” összességének. Ez az új helyzet egymagában is elég lett volna ahhoz, hogy gyökeresen aláássa a pártrendszer osztályalapjait. Mindenfelé nemzeti alapon szerveződtek az új pártok, mintha az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolása csak arra szolgált volna, hogy hasonló kísérletek sokasága kezdődjék újra, jóval kisebb méretben.¹⁰³ Még azokban az országokban is, ahol sem a nemzetállamot, sem a pártok osztálybázisát nem ingatta meg bevándorlás vagy a népesség heterogenitása, hasonló összeomlást idézett elő az infláció és a munkanélküliség; és mondanunk sem kell: minél merevebb volt az adott ország osztályszerkezete, minél osztályöntudatosabb a népe, annál tragikusabb és veszedelmesebb volt ez az összeomlás.

Így állt a helyzet a két világháború között, amikor bármely mozgalomnak jobbak voltak az esélyei bármely pártéinál, mert a mozgalmak az állami intézményeket támadták és nem hivatkoztak osztályérdekekre. A fasiszmus is, a nácizmus is azzal kérkedett, hogy az ő gyűlöletük nem egyes osztályok ellen irányul, hanem az osztályrendszer mint olyan ellen, mert az marxista találmány. Még többet mond az a tény, hogy a kommunisták marxista ideológiájuk ellenére 1935-től kezdve felhagytak merev osztálypolitikájukkal; azzal az ürüggyel, hogy ki akarják szélesíteni tömegbázisukat, mindenütt népfrontokat hoztak létre, és ugyanazokhoz az osztálytagozódáson kívüli széles néptömegekhez fordultak támogatásért, amelyek addig a fasiszta mozgalmak természetes zsákmányának számítottak. A régi pártok egyike sem volt képes befogadni ezeket a tömegeket vagy teljesen felmérni számarányuk növekvő jelentőségét és vezetőik gyorsan növekvő politikai befolyását. A régebbi pártok e tévedését az a tény magyarázhatja, hogy a parlamenten belüli biztos helyzetük és tisztas képviselőik államhivatalokban és állami intézményekben azt éreztette velük: sokkal közelebb vannak a hatalom forrásához, mint a tömegekhez; azt gondolták, az állam eztán is megmarad az erőszakszervezetek egyedüli birtokosának, és bármiféle belső válság esetén a hadsereg, a nemzetállam legfőbb intézménye lesz továbbra is a perdöntő tényező. Ezért csak megmosolyogták a hirtelen és látszólag külső segítség nélkül elszaporodott katonai jellegű szervezeteket. Mert minél gyengébb lett a pártrendszer a parlamenten és az osztályokon kívüli mozgalmak nyomása alatt, annál gyorsabban tűnt el minden korábbi ellentét pártok és állam között. A pártok – a „pártokon felül álló állam” illúziójától vezéreltetve – ezt a harmóniát tévesen erőforrásnak vélték, valami magasabb rendű dologhoz fűződő, bámulatra méltó viszonynak. Csakhogy a forradalmi mozgalmak éppúgy fenyegették az államot, mint a pártokat, s az állam immár nem engedhette meg magának, hogy fenntartsa korábbi fennkölt és

szükségképpen népszerűtlen közönyét a belharcok iránt. A hadsereg régóta nem volt már megbízható védőbástya a forradalmi zavargásokkal szemben, nem mintha rokonszenvezett volna a forradalommal, hanem mert elvesztette korábbi pozícióját. Hogy a hadsereg alapvetően nem képes vagy nem hajlandó a hatalmon levőkön segíteni, illetve a hatalmat megragadni, annak a legújabb korban két ízben is tanúbizonyságát adta, és mind a kétszer Franciaországban, a *nation par excellence* hazájában. Először 1850-ben, amikor eltűrte, hogy a „December 10-i Társaság” csöcseléke hatalomra juttassa III. Napóleont,¹⁰⁴ másodszor a 19. század végén, a Dreyfus-ügy idején, amikor gyerekjáték lett volna katonai diktatúrát bevezetni. A hadsereg semlegessége, készsége bármely gazda kiszolgálására belekényszerítette az államot a „szervezett pártérdekek közötti közvetítő szerepébe. Immár nem fölötté állt a társadalomban a pártoknak, hanem közöttük.¹⁰⁵ Más szóval, az állam és a pártok közös erővel védelmezték a *status quo*t, és nem értették meg, hogy éppen ez a szövetség szolgálja a leghatékonyabban a *status quo* megváltoztatását.

Az európai pártrendszer összeomlása látványosan ment végbe azzal, hogy Hitler hatalomra került. Manapság jobbára a jótékony feledés homálya fedi azt a tényt, hogy az európai államok többsége mára második világháború kitörése pillanatában bevezette a diktatúra valamely formáját, s megszüntette a korábbi pártrendszert, és hogy a kormányzás eme forradalmi változása az országok többségében nem forradalmi átalakulás következménye volt. A nyílt forradalom aktusa többnyire inkább a mélységesen elégedetlen tömegek óhajának tett színpadias engedmény volt, semmint tényleges harc a hatalomért. Hisz végeredményben vajmi csekély a különbség aközött, hogy Olaszországban megindul Róma ellen pár ezer, jóformán fegyvertelen ember és átveszi a hatalmat, és aközött, hogy Lengyelországban (1934-ben) az úgynevezett „párton kívüli blokk”, amelynek programja a félfasiszta kormányzat támogatása, és amelynek tagjai sorában ott vannak a nemesek, a szegényparasztnok, a munkások, a kapitalisták, a keresztények és az ortodox zsidók, szabályos választáson elnyeri a parlamenti helyek kétharmadát.¹⁰⁶

Franciaországban Hitler hatalomra jutása, amellyel együtt járt a kommunisták és fasiszták megerősödése, villámgyorsan felszámolta a többi párt egymás közti viszonyát, és egyik pillanatról a másikra átrajzolta a hagyomány szentelte pártvonalakat. A francia jobboldal, mely 1933-ig erősen németellenes és háborúpárti volt, hirtelen a pacifizmus élcsapatává és németbaráttá lényegült át. A baloldal ugyanilyen gyorsan vetette el korábbi, végletes pacifizmusát és foglalt eltökélten állást Németországgal szemben, úgyhogy hamarosan háborús uszítással vádolták meg éppen azok a pártok, amelyek pár évvel korábban még hazaárulónak bélyegezték pacifizmusáért.¹⁰⁷ A Hitler hatalomra jutását követő évek még nagyobb pusztítást vittek végbe a francia pártrendszerben. A müncheni válság idején minden pártot jobb- és baloldalon egyaránt két részre szakított a fő politikai kérdés: ki van a Németország ellen indítandó háború ellen, ki mellette.¹⁰⁸ Minden pártnak megvolt a maga békepárti és a maga háborús frakciója, egyikük sem volt képes egységes elhatározásra jutni sorsdöntő politikai kérdésekben, és egyik sem állta úgy ki fasizmus és nácizmus próbáját, hogy szét ne szakadt volna egyfelől antifasisztákra, másfelől nácibarátokra. Ennek a háború előtti helyzetnek és nem holmi különösen ravasz náci cselnek lett aztán a következménye, hogy Hitler szabadon válogathatta össze a maga bábkormányait a legkülönbözőbb pártokból. Egész Európában nem akadt egy olyan párt sem, melynek tagjai közül ne kerültek volna ki kollaboránsok.

A régi pártok teljes szétszűllésének egy dolog állta útját: fasiszta és kommunista mozgalmak tisztán kirajzolódó egysége. A fasiszták – Németországot és Olaszországot kivéve – mindenütt a béke érdekében szálltak síkra, akár azon az áron is, hogy az ország idegen megszállás alá kerül, az utóbbiak a háború mellett álltak ki, bármi áron, akár nemzeti katasztrófa árán is. Igazán figyelemreméltó elsősorban mégsem az, hogy a szélsőjobboldal Európa-szerte lemondott hagyományos nacionalizmusáról Hitler kedvéért, és a szélsőbal nacionalista jelszavakra cserélte fel hagyományos pacifizmusát, hanem inkább az, hogy mindkét mozgalom számíthatott tagjai és vezetői feltétlen hűségére, akár politikai vonaluk hirtelen és gyökeres megváltoztatása közepette is. Ezt példázta különös drámai erővel a német–orosz megneemtámadási szerződés, amikor is a nácik kénytelenek voltak letenni fő bolsevistaellenes jelszavukról, a kommunisták viszont kénytelenek voltak ismét visszatérni a pacifizmushoz, amelyet korábban mindig kispolgári álláspontként utasítottak el. És ezek a

száznyolcvan fokok fordulatok a legkevésbé sem ártottak meg nekik. Mindannyian jól emlékszünk még rá, milyen erősnek bizonyultak a kommunisták alig két évvel később második pálfordulásuk után is, amikor a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, annak ellenére, hogy mindkét politikai vonaluk komoly, sőt veszélyes, valódi áldozatokat és állandó mozgást igénylő politikai tevékenységre készítette párttagságuk vezetőit és közembereit.

Látszatra csak másféle, a valóságban azonban sokkal hevesebb volt a pártrendszer összeomlása a Hitler előtti Németországban. Erre leginkább az 1932-es elnökválasztás vet fényt, amikor is minden párt merőben szokatlan és bonyolult tömegpropagandát fejtett ki.

Különös volt már a jelöltek kiszemelése is. Az ugyan magától értetődőnek tetszett, hogy az a két mozgalom, amely a parlamentáris rendszeren kívül állt és az ellen harcolt, noha ellenkező irányból, saját jelöltet állít (a náci Hitlert, a kommunisták Thälmann), annál meglepőbb volt azonban az, hogy az összes többi párt ugyanazt a személyt találta jelöltni. És hogy ez a jelölt történetesen éppen az öreg Hindenburg volt, aki olyan páratlan népszerűségnek örvendett, amilyennek MacMahon óta általában a háborúban alulmaradt tábornokok saját honukban, az nem a sors tréfája volt, hanem annak a jele, hogy a régi pártoknak már nem volt más vágyuk, mint azonosulni az egykori, „pártok fölötti” állammal, melynek leghatásosabb jelképe éppen a nemzeti hadsereg volt, más szóval, hogy mennyire lemondtak már maguk a pártok is a pártrendszerről.

Mert az egyes pártok közti különbség csakugyan elenyésző volt pártok és mozgalmak közötti különbséghez képest. A pártok léte maga forgott kockán, tehát összefogtak, és azt remélték, így sikerült fenntartaniuk a létüket biztosító status quót. Hindenburg a nemzetállam és a pártrendszer szimbóluma lett, míg Hitler és Thälmann azért versengett egymással, hogy eldőljön, ki a nép igazi jelképe.

A jelöltekhez hasonlóan sokatmondóak voltak a választási plakátok is. Egyikük sem a jelölt személyes érdemeit méltatta. A Hindenburg-párti plakátok beérték azzal a kijelentéssel, hogy „Aki Thälmannra szavaz, Hitlerre szavaz” – óva intve a munkásokat attól, hogy voksukat egy olyan jelöltre vesztegessék, aki bizonyosan veszít (Thälmann), és így segítsék nyeregbe Hitlert. Így sikerült a szociáldemokratáknak Hindenburggal megbékülniük, akinek a nevét sem írták le. Hasonló játékot űztek a jobboldali pártok; ők azt hirdették, hogy „aki Hitlerre szavaz, Thälmannra szavaz”. Ráadásul ezek is, azok is nagy súlyt helyeztek mindazokra az esetekre, amikor náci és kommunisták egy hajóban eveztek, hogy arról győzzék meg akár jobboldali, akár baloldali hű párttagjaikat, hogy csakis Hindenburg képes fenntartani a status quót.

Ellentétben a Hindenburg érdekében folyó propaganda-hadjárral, mely azokhoz szólt, akik mindenáron az adott helyzet fenntartása mellett voltak – és ez 1932-ben félmillió német állampolgár szemében egyet jelentett a munkanélküliséggel –, a mozgalmak jelöltjei csakis azokra számíthattak, akik mindenáron (akár minden törvényes intézmény megsemmisítése árán is) változást akartak, és ezek száma legalább akkora volt, mint a munkanélküliek és családjuk millióinak egyre növekvő tábora. A náci tehát nem riadtak vissza attól az abszurd állítástól, hogy „aki Thälmannra szavaz, Hindenburgra szavaz”, és a kommunisták erre habozás nélkül azzal vágtak vissza, hogy „aki Hitlerre szavaz, Hindenburgra szavaz”. Azaz mindkét mozgalom azzal ijesztgette szavazóit, hogy fennmarad a status quo, pontosan úgy, ahogy ellenfeleik viszont a forradalom kísértetével rémítették szavazóikat.

A három jelölt támogatói által alkalmazott módszerek furcsa egyöntetősége arra a hallgatóságos feltételezésre épült, hogy az állampolgárok azért mennek majd el szavazni, mert félnek – félnek a kommunistáktól, félnek a náciaktól vagy félnek a status quótól. Az osztálymegosztás utolsó nyomait is eltüntette a politika színpadáról az általános félelem; a status quo védelmére kötött pártszövetség elhomályosította a benne részt vevő pártok eredeti osztályszerkezetét, a mozgalmakhoz csatlakozott tömeg pedig teljesen heterogén volt, és annyira mozgékony és változékony, mint a munkanélküliség maga.¹⁰⁹ És mialatt a nemzeti intézmények struktúráján belül a parlament baloldala szövetkezett a parlament jobboldalával, a két mozgalom azon ügyködött, hogy közösen szervezze meg 1932 novemberében Berlin utcáin a hírhedt közlekedési sztrájkot.

A kontinentális pártrendszer rendkívül gyors hanyatlása láttán azt is vegyük figyelembe, milyen rövid életű volt ez az egész rendszer. A tizenkilencedik századig egyáltalán nem létezett; az európai országok többségében csak 1848 után alakultak ki politikai pártok, úgyhogy a belpolitikai élet állandó nemzeti intézményeként játszott szerepe röpké négy évtizedig sem tartott. A tizenkilencedik század két utolsó évtizedében Franciaországban csakúgy, mint a monarchiában már a parlamenti pártokon kívül és azok ellenében zajlott le minden figyelemre méltó politikai fejlemény, másutt pedig kis, imperialista „pártok fölötti pártok” támadták az intézményt, hogy tömegtámogatást szerezzenek agresszív, expanzív külpolitikájukhoz.

Az imperialista ligák azért mondták magukat pártok fölött állónak, hogy a nemzetállammal azonosulhassanak, a pán-mozgalmak viszont éppen azzal a jelszóval támadták ezeket a pártokat, hogy azok részei és építőkövei a nemzetállamot is magába foglaló, általános rendszernek; ezek a mozgalmak nem annyira pártok fölött állónak mondták magukat, inkább „állam fölött állónak”, hogy közvetlenül a néppel azonosulhassanak. A totalitárius mozgalmak végső soron eljutottak odáig, hogy figyelmen kívül hagyták magát a népet is, amelyet azonban változatlanul kihasználtak propagandacélokra, a pán-mozgalmak nyomdokaiba lépve. A „totalitárius állam” csak látszatra állam, és valójában a mozgalom sem azonosul már a nép szükségleteivel. Eddigre a mozgalom már fölötté áll államnak is, népnek is, és kész mindkettőt feláldozni ideológiai céljai oltárán: „A mozgalom ... magában foglalja az államot is, a népet is, és a mai állam ... akárcsak a mai német nép, elképzelhetetlen a mozgalom nélkül.”¹¹⁰

Mi sem bizonyítja jobban a pártrendszer jövátételten hanyatlását, mint a háború utáni felélesztésére tett nagy erőfeszítések és azok származékos eredménye a kontinensen, a mozgalmak megnövekedett vonzereje a nácizmus veresége után, és a nyílt fenyegetés, amelyet a bolsevizmus jelent a nemzeti függetlenségre nézve. A status quo helyreállítására irányuló erőfeszítések egyetlen eredménye annak a politikai helyzetnek a visszaállítása volt, amelyben kizárólag a destruktív mozgalmak bizonyultak működőképes „pártoknak”. Vezetőségük tekintélye csorbíthatatlan maradt a legnehezebb körülmények között és az örökösen változó pártvonal ellenére is. Ahhoz, hogy reálisan mérjük föl az európai nemzetállam fennmaradásának esélyeit, tanácsos nem törődnünk különösebben azokkal a nacionalista jelszavakkal, amelyeket e mozgalmak alkalomadtán felkapnak valódi céljaik elleplezésére, hanem inkább arra figyelünk, ami mára mindenki előtt világos: ezek a mozgalmak nemzetközi szervezetek helyi vállalatok, hogy tagjaikat a legkevésbé sem zavarja, ha nyilvánvalóvá válik, hogy politikájuk egy másik, éppenséggel ellenséges hatalom külpolitikai érdekeinek szolgálatában áll, és hiába nevezik e mozgalmak vezetőit ötödik hadoszlopnak, hazaárulónak stb., ez a tagságot nemigen befolyásolja. Ellentétben a régi pártokkal, a mozgalmak túléltek a második világháborút, és manapság ők az egyedüli „pártok”, amelyek élnek és hatással vannak saját tömegeikre.

A NYOLCADIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Hitler a következőket írja a Mein Kampf-ban (a New Yorkban 1939-ben megjelent angol kiadás szerint): Bécsben „lefektettem egy világszemlélet alapjait általában és konkrétan, egy politikai gondolkodási módot, amelyek mellett mindvégig kitarthattam, csak részletkérdéseket kellett később kiegészítenem” (129. oldal). Sztálin a második világháború idején vette újra elő a pánszlavista jelszavakat. A győztes oroszok által 1945-ben Szófiába összehívott pánszláv kongresszus olyan határozatot fogadott el, amely kimondta: „nemcsak nemzetközi politikai érdek diktálja, hogy az oroszok saját nyelvüket nyilvánítsák a szláv országok általános érintkezési és hivatalos nyelvévé, hanem az erkölcs parancsa is.” (Lásd Aufbau, New York, 1945. április 6.) Kevéssel ezelőtt a bolgár rádió közvetítette Sztepan metropolitának, a Szent Bolgár Szinódus helynökének üzenetét, amelyben arra hívja fel az orosz népet, „hogy ne feledje megváltó küldetését”, s megjövendölte „a szláv népek egységének” bekövetkeztét. (Lásd Politics [1945. január].)

2. A szlavofilek kimerítő bemutatását és elemzését lásd Alexander Koyré munkájában: *La philosophie et le problème national en Russie au début du 19e siècle* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque Vol. X [Párizs, 1929]).

3. Ernst Hasse, *Deutsche Politik*, 4. Heft. *Die Zukunft des deutschen Volkstums* (1907), 132. oldal.

4. Uo., 3. Heft. *Deutsche Grenzpolitik*, 167-168. oldal. Az ilyesféle geopolitikai elméletek közkeletűek voltak az Aldeutschok, a Pángermán Liga tagjai között. Ők mindig Oroszország geopolitikai szükségleteihez mérték Németországot, az osztrák pángermánoknak viszont még véletlenül sem jutott eszükbe ilyen párhuzamot vonni.

5. Danyilevszkij szlavofil író, akinek Oroszország és Európa című munkája (1871) a pánszlavizmus kézikönyve lett, azért magasztalja az oroszok „politikai képességét”, mert „hatalmas, ezeréves az államuk, amely nem szűnik növekedni és nem gyarmatosítás útján növeli hatalmát, mint a többi európai ország, hanem mindig az állam magja, Moszkva köré összpontosítja azt”. Lásd K. Stachlin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart* (1923-1939), 5 kötet. IV/1., 274.

6. Az idézet J. Slowacki lengyel publicistától való, aki a negyvenes években működött. Lásd O. Lossky, *Three Chapters from the History of Polish Messianism* (Prága, 1936), in: *International Philosophical Library*, II., 9.

A pánszlavizmus, az első pán-izmus (lásd Hoetzseh, *Russland* [Berlin, 1913], 439. oldal) ezeket a geopolitikai elméleteket negyven évvel azelőtt fejtette ki, hogy a pángermanizmus „földrészekben” kezdett volna gondolkodni. Az angolok tengeri hatalma és a kontinentális hatalom között olyannyira nyilvánvaló volt a kontraszt, hogy túlzás lenne az ő befolyásukra gondolni.

7. Reismann-Grone, *Überseepolitik oder Festlandspolitik?* (1905), in: *Aldeutsche Flugschriften*, No. 22., 17. oldal.

8. Ernst Hasse, a Pángermán Liga tagja felvetette, hogy egyes nemzetiségeket (lengyeleket, cseheket, zsidókat, olaszokat stb.) úgy kellene kezelni, ahogyan a tengerentúli imperializmus bánik az Európán kívüli földrészek bennszülötteivel. Lásd *Deutsche Politik*. 1. Heft: *Das Deutsche Reich als Nationalstaat* (1905), 62. oldal. Ez a fő eltérés az 1886-ban alapított Pángermán Liga és a korábbi gyarmati társaságok, például az 1863-ban megalakult Central-Verein für Handelsgeographie között. Mildred S. Werheimer *The Pan-German League, 1890-1914*. című, 1924-ben megjelent munkájában igen megbízhatóan írja le a Pángermán Liga tevékenységét.

9. Emil Deckert, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage* (Frankfurt am Main, 1914), 4. oldal.

10. A pángermánok már az első világháború előtt beszélnek „Staatsfremde” és „Volksfremde” közötti különbségről: a „Staatsfremde” olyan német eredetű embereket jelöl, akik történetesen egy másik állam fennhatósága alatt élnek, míg a „Volksfremde” olyanokat, akik nem német eredetűek, de Németországban élnek. Lásd a Daniel Frymann néven (a Heinrich Class használta álnév) megjelent *Wenn ich der Kaiser war. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten* című munkát (1912).

Amikor Ausztria a Harmadik Birodalom részévé vált, Hitler jellegzetes pángermán jelszóval fordult Ausztria német népéhez: „Bárhon születtünk is - mondta -, valamennyien a német nép fiai vagyunk.” *Hitler's Speeches*, szerkesztette N. H. Baynes (1942), II., 108.

11. T. G. Masaryk, *Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie* (1913) leírja a szlavofilek Danyilevszkij óta létező „zoológiai nacionalizmusát” (257. oldal). Otto Bonhard, a Pángermán Liga hivatalos történetírója közeli rokonságot állapít meg a liga ideológiája és Gobineau, valamint H. S. Chamberlain fajelmélete között. Lásd *Geschichte des aldeutschen Verbandes* (1920), 95. oldal.

12. Friedrich Naumann kivételével: *Central Europe* (London, 1916), aki a sokféle közép-európai nemzetiséget egyetlen, német irányítás alatt álló „gazdasági néppel” (*Wirtschaftsvolk*) kívánta helyettesíteni. Könyve ugyan nagy siker volt az első világháború alatt, de csak az Ausztriai Szociáldemokrata Pártra tett

hatást; lásd Karl Renner, Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze (Bécs, 1916), 37. oldal és az utána következők.

13. „Legalábbis a háború előtt a nagy pártok külpolitikai érdeklődését teljesen háttérbe szorították a belügyek. A Pángermán Liga viselkedése ettől eltér, kétségtelenül propagandaérdekektől vezettetve” (Martin Wenck. *Alldeutsche Taktik* [1917]).

14. Lásd Paul Molisch *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich* (Jéna, 1926) című kötetének 90. oldalát: Tény, „hogy a diáktestületek nem egyszerűen az általános politikai helyzetet tükrözik, éppen megfordítva, nagyrészt tőlük indultak ki erőteljes pángermán álláspontok, s csak később találtak utat a nagypolitikába”.

15. A Pángermán Liga tagságának társadalmi összetételéről, helyi és felsőbb tisztségviselőiről hasznos információkat találhatunk Wertheimernél, id. mű. Lásd még Lothar Werner *Der alldeutsche Verband. 1890-1918. Historische Studien. Heft 278.* (Berlin, 1935) című munkáját, és Gottfried Nippoldét is: *Der deutsche Chauvinismus* (1913), 179. oldal és az utána következők.

16. Idézi Hans Kohn: „The Permanent Mission”, in: *The Review of Politics* (1948. július).

17. Danyilevszkij (id. mű) a jövőre orosz birodalomhoz sorolja az összes balkáni országot, Törökországot, Magyarországot, Csehszlovákiát, Galíciát és Isztriát, Trieszttel együtt.

18. A tizenkilencedik század közepén működött szlavofil K. Sz. Aksakov szigorúan szó szerint érti a hivatalos „Szent Oroszország” nevet, ahogy utóbb a pánszlávok. Lásd T. G. Masaryk, id. mű, 234. oldal és az utána következők. - Igen jellemző a pángermánok zavaros értelmetlenségeire Moeller van den Bruck *Germany's Third Empire* című könyve, amelyben a szerző kijelenti: „Csak Egyetlen Birodalom van, ahogyan csak Egyetlen Egyház. Minden egyéb, ami magának követeli ezt a címet, csak ország, közösség vagy szekta lehet. Csak Egyetlen Birodalom létezik” (263. oldal).

19. George Cleinow, *Die Zukunft Polens* (Lipcse, 1914), II, 93. oldal és az utána következők.

20. A krími háború idején (1853-1856) Mihail Pagogyin orosz folklorista és filológus levelet írt a cárhoz, amelyben a szláv népeket Oroszország egyedül megbízható, erős szövetségeseinek nevezi (Stachlin, id. mű, 35. oldal); nem sokkal ezután Nyikolaj Muravjev-Amurszkij tábornok, „az egyik nagy orosz birodalomépítő” kifejezte azt a reményét, mely szerint „a szlávok felszabadulnak Ausztria és Törökország uralma alól” (Hans Kohn, id. mű); már 1870-ben felmerült egy katonai vitairatban, hogy „Ausztria tönkretétele elengedhetetlen feltétele a pánszláv szövetség létrehozásának” (lásd Stachlin, id. mű, 282. oldal).

21. Lásd Otto Bonhard, id. mű, 58. oldal és az utána következők, valamint Hugo Grell munkáját: *Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge* (1898), in: *Alldeutsche Flugschriften*, No. 8.

22. Így fogalmaz az 1913-as ausztriai pángermán program; idézi Eduard Pichl (alias Herwig) Georg Schönerer e. (1938), 6 kötetes munkájában, VI., 375. oldal.

23. Amikor Schönerert arra a kijelentésre ragadtatja Bismarck iránti csodálata 1876-ban, hogy „Ausztriának mint nagyhatalomnak el kell tűnnie” (Pichl, id. mű, I., 90. oldal), Bismarck úgy vélte és ezt tudtára is adta ausztriai csodálóinak, hogy „Németország létfeltétele az erős Ausztria”. Lásd F. A. Neuschaefer: *Georg Ritter von Schönerer* (disszertáció, Hamburg, 1935). A cár magatartása a pánszlávok iránt már jóval kétértelműbb volt, mivel a pánszláv államfogalom magába foglalta a despotikus kormányzás erős tömegbázisát is. Ám a cár még e csábító körülmények közepette is elutasította a szlavofilek és követőik expansionista követeléseit. Lásd Stachlin, id. mű, 30. oldal és az utána következők.

24. Lásd a II. fejezetet.

25. Piehl, id. mű, I., 26. Az angol fordítás Osear Karbach kitűnő cikkéből való: „The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schönerer”, in: *Jewish Social Studies*, VII. kötet, No. 1 (1945. január).

26. V. Rozanov, *Fallen Leaves* (1929), 163-164. oldal.

27. Lásd C. A. Macartney, *National States and National Minorities* (London, 1934), 432. oldal és az utána következők.

28. Karl Marx, Louis Bonaparte Brumaire 18-ja. De Leon, 1898.
29. Lásd J. T. Delos La Nation (Montreal, 1944) című kitűnő értekezését e tárgykörben.
30. Lásd Due de Rohan De l'Intérêt des Princes et Etats de la Chrétienté (1638) címmel írt, Richelieu bíborosnak ajánlott munkáját.
31. A szuverenitás egyik legvilágosabb kifejtése mindmáig Jean Bodin művében található: Six Livres de la République (1576). Bodin főbb tételeinek jó áttekintését és taglalását adja George H. Sabine, A History of Political Theory (1937).
32. Ebben az összefüggésben érdekes az ausztriai szocialisták, Karl Renner és Otto Bauer javaslata, amely szerint a nemzetiséget teljesen el kell különíteni területi bázisától, és egyfajta személyes státusszá kell tenni; ez persze annak a helyzetnek felelt meg, amelyben a nemzetiségi csoportok már szét vannak szóródva az egész birodalom területén, de még egyáltalán nem veszítették el nemzeti jellegüket. Lásd Otto Bauer, Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie (Bécs, 1907); a (területi elvvel szembeállított) személyi elvről lásd a 332. oldalt és az utána következőket, valamint a 353. és az az utáni oldalakat. „A személyi elv a nemzeteket nem területi tömbökbe kívánja szervezni, hanem pusztán személyi egyesülésekbe.”
33. Pichl, id. mű, I., 152. oldal.
34. A pán-mozgalmak teljes kifejlődése egyedül ilyen feltételek között mehetett végbe. A pánlatinizmus félrevezető fogalom a latin nemzetek ama néhány elvetélt próbálkozására, hogy szövetséget kössenek a német veszély elhárítására; de még a lengyel messianizmus sem tartott soha többre igényt, mint egy valaha elképzelhetően lengyelek kormányozta területre. Lásd még Deckert id. művét, aki 1914-ben megállapítja, hogy „a pánlatinizmus egyre inkább eltűnőben van, s a nacionalizmus és az állampolgári tudat itt erősebb és nagyobb lehetőségeket tartogat, mint bárhol másutt Európában” (7. oldal).
35. Nyikolaj Bergyajev: Az orosz kommunizmus eredete (1937), 102. oldal. K. Sz. Akszakov 1855-ben az orosz népet „a föld egyetlen keresztény népének” nevezi (lásd Hans Ehrenberg és N. V. Dubnoff, Östliche Christentum, Bd. I., 92. oldal és az utána következők), a költő Tyutcsjev ugyanakkor azt állítja, hogy „az orosz nép nemcsak hitének ortodoxiája folytán keresztény, hanem az valami mélyebb módon is. Keresztény lemondásra és áldozatra való készsége folytán, amely erkölcsének természetes alapja”. Idézi Hans Kohn, id. mű.
36. Csaadajev szerint, akinek Filozófiai levelek. 1829-1831 című műve tekinthető az első rendszeres próbálkozásnak egy olyan történelemfelfogás kialakítására, amelynek az orosz nép áll a középpontjában. (Lásd Ehrenberg, id. mű, I., 5. oldal és a következő oldalak.)
37. 1945. január 30-i beszédéből. ahogyan a New York Times január 31-i száma közreadta.
38. Luka tambovi főpap szavai, a The Journal of the Moscow Patriarchate, No. 2. (1944) idézete szerint.
39. Ezt már Ivan Sz. Gagarin herceg, orosz jezsuita is felismerte La Russie sera-t-elle catholique? címmel írott vitáirában (1856), amelyben megtámadja a szlavofileket, mert „teljes vallási, politikai és nemzeti egyformaságra törnek. Külpolitikájuk arra irányul hogy egyetlen nagy szláv és ortodox birodalomba olvasszák nemzetiségétől függetlenül az összes ortodox keresztényt és vallásától függetlenül az összes szlávot.” (Az idézet Hans Kohntól, id. mű.)
40. „.... Meg fogjuk látni, hogy az ember egész rendeltetése ebben a munkában áll, amely személyes lényének megsemmisítésére. a teljesen társadalmi vagy személytelen lénnyel való felcserélésére irányul.” Csaadajev, id. mű, 162-163. oldal.
41. Jellemző a következő, Frymanntól vett néhány sor (id. mű, 186. oldal): „Saját népünket ismerjük jó és kevésbé jó tulajdonságaival együtt, az emberiséget viszont nem ismerjük, nem is vagyunk hajlandóak törődni vele vagy lelkesedni érte. Hol kezdődik és hol ér véget az, amit szeretnünk kellene, csak mert az emberiség része ... ? Vajon a *mir* elesett vagy félig elállatiasult orosz parasztja, a kelet-afrikai néger, a Német Délnyugat-Afrikai-i félvér vagy az elviselhetetlen galíciai és romániai zsidó mind-mind része az

emberiségnek? ... A német népek szolidaritásában van okunk hinni; aki ezen a körön kívül áll, az nem érdekel bennünket.”

42. Ez az összezsugorodott földrajzi távolság az, ami kifejeződik Friedrich Naumann Central Europe-jában: „Még messze van a nap, amikor »egy akol lesz és egy pásztor«, de már mögöttünk vannak azok a napok, amikor számtalan kisebb-nagyobb pásztor korlát nélkül terelgethette nyáját Európa legelőin. A politikát áthatotta a nagyléptékű ipar és a nemzetek feletti szerveződések szelleme. Az emberek, ahogyan Cecil Rhodes mondotta egyszer, ma már »földrészekben« gondolkodnak.” Ezt a néhány mondatot akkoriban számtalan cikk és röpirat idézte.

43. E tekintetben igen érdekesek a szovjet-orosz genetika újabb eredményei. A szerzett tulajdonságok öröklődése nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a kedvezőtlen körülmények között élő lakosság gyengébb örökletes adottságokat hagy az utódokra és vice versa. „Egyszóval, lenniük kell született úr- és szolgafajoknak.” Lásd H. S. Muller, „The Soviet Master Race Theory”, in: New Leader (1949. július 30.).

44. G. Fedotov „Russia and Freedom”-ja (Review of Politics, VIII. kötet, No. 1. [1946. január]) a történetírás igazi remekműve; az orosz történelem egészének lényegét tárja fel.

45. Ny. Begyajev, id. mű, 34. oldal.

46. K. Sz. Akszakov: idézi Ehrenberg, id. mű, 97. oldal.

47. Lásd például Schönerer méltatlankodását amiatt, hogy az osztrák „Verfassungspartei” még mindig alárendeli a nemzeti érdekeket az államérdekeknek (Piehl, id. mű, I., 151. oldal). Lásd még a pángermán E. Rewentlow gróf *Juda's Kampf und Niederlage in Deutschland* (1937) című kötetének 39. oldalát és az utána következőket. Rewentlow a pángermanizmus megvalósulását látta a nemzetiszocializmusban, mivel az nem csinált „bálványt” az államból, amely csak egy a népelet funkciói közül.

48. Ernst Hasse, *Deutsche Weltpolitik* (1897), in: *Alldeutsche Flugsehriften*, No. 5, valamint *Deutsche Politik*, 1. Heft: *Das Deutsche Reich als Nationalstaat* (1905), 50. oldal.

49. Wertheimer, id. mű, 209. oldal.

50. Rozanov, id. mű, 56-57. oldal.

51. Osear Karbach, id. mű.

52. Louis Levine *Pan-Slavism and European Politics* (New York. 1914) című munkájában leírja az idősebb szlavofil nemzedék felváltását az új pánszláv mozgalommal.

53. Oscar Karbach, id. mű.

54. A Linzi Program, amely megmaradt az osztrák pángermánok programjának, eredetileg a zsidókról szóló bekezdés nélkül fogalmazódott meg, sőt 1882-ben a szerkesztőbizottságnak három zsidó tagja is volt. A zsidókat érintő paragrafus 1885-ben került a programba. Lásd Oskar Karbach, id. mű.

55. Otto Bonhard, id. mű, 45. oldal.

56. A bizonyosan nem antiszemita, szocialista Otto Bauer szerint. id. mű, 373. oldal.

57. A zsidó önértelmezés szempontjából roppant tanulságos A. S. Steinberg esszéje: „Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung”, in: *Dubnov Festschrift* (1930): „Ha valaki azt az életfelfogást vallja... amely a zsidó történelemben fejeződik ki, akkor jelentőségét veszti az állam problémája, bárhogyan válaszol is rá.”

58. Hogy e felfogások milyen közel állnak egymáshoz, az kitűnik a következő egybeesésből, amely csupán egy a sok közül: Steinberg (id. mű) ezt mondja a zsidókról: történelmük kívül áll a történelem normális törvényein; Csaadajev kivételes népnek nevezi az orosz. Bergyajev (id. mű, 124. oldal) nyíltan kijelenti, hogy „az orosz messianizmus ... a zsidó messianizmussal rokon jelenség”.

59. Lásd az antiszemita E. Rewentlowot (id. mű), de a filozemita orosz filozófus, Vlagyimir Szolovjov *Judaism and the Christian Question* című művét is (1884): A két vallásos nemzet, az orosz és a lengyel közé a történelem beiktatott egy harmadik vallásos nemzetet: a zsidókat. Lásd Ehrenberg, id. mű, 314. oldal és az utána következők. Lásd még Cleinowot, id. mű, 44. oldal és az utána következők.

60. Lásd John S. Curtiss, *The Protocols of Zion* (New York, 1942).

61. Lásd Bergyajev, id. mű, 12. oldal: „A vallásosság és nemzeti eszme a Moszkvai Birodalomban éppoly erősen összeforrott, akárcsak az ősi zsidó nép tudatában, és a messianisztikus szemlélet is éppoly jellemző az orthodoxyára, akárcsak a judaizmusra.”

62. Az egész dolog örültségére fantasztikus példát kínál Léon Bloy következő passzusa, amely szerencsére mégsem jellemző általában a francia nacionalizmusra: „Franciaország olyannyira első a nemzetek között, hogy mindenki más, bárki legyen is, hálás lehet, ha megengedik neki, hogy a francia ebek kenyéréből egyék. Ha Franciaország boldog, a világ maradék része elégedett lehet, még ha rabszolgasággal vagy pusztulással kell is fizetnie Franciaország boldogságáért. Ám ha Franciaország szenved, akkor maga az Úristen szenved, a rettenetes Isten ... Ez éppoly abszolút és kétségbevonhatatlan, mint az eleve elrendeltség misztériuma.” Idézet R. Nadolnytól: *Germanisierung oder Slavisierung?* (1928), 55. oldal.

62a. Lásd M. Lareher, *Traité Elémentaire de Législation Algérienne* (1903), II. kötet, 150-152. oldal: „Minden francia gyarmaton a régime des décrets kormányoz.”

63. Lásd különösen A kastély nagyszerű Barnabás-történetét, amely különös travesztíája az orosz irodalomnak. Barnabás családja átok alá kerül; belpoklosként kezelik őket, míg már maguk is annak érzik magukat, csak mert az egyik csinos leánytestvér egyszer elutasítani merészelt egy fontos tisztviselő tisztességtelen ajánlatát. Az egyszerű falusiak, akik a legapróbb dolgokban is a bürokrácia ellenőrzése alatt állnak és még gondolatban is kiszolgálói mindenható előjárók szeszélyeinek, már régen arra a belátásra jutottak, hogy a „sors” dolga, igazuk van-e vagy sem, és ezen a „sorson” ők nem változtathatnak. A történetben szereplő obszcén levél nem azt leplezi le, mint K. naivan gondolja, aki írta, hanem a címzettjét, aki megbélyegzetté válik és bemocskolódik. Erre gondolnak a falusiak, amikor az ő „sorsukról” beszélnek. K. véleménye szerint „ez igazságtalan és rettenetes, de ő az egyetlen a faluban, akinek ez a véleménye”.

64. A véletlen istenítése természetesen a racionális magyarázat funkcióját tölti be mindazon népek körében, amelyek nem urai saját sorsuknak. Lásd például Steinbergnél, id. mű, „Mert a Vakvéletlen vált meghatározóvá a zsidó történelem alakulásában. És a Vakvéletlent... a vallás nyelvén úgy hívják: Gondviselés” (34. oldal).

65. Egy orosz író egyszer azt mondta, hogy a pánszlavizmus „engesztelhetetlen gyűlöletet ébreszt a Nyugat iránt, mindannak egészségtelen kultuszára ösztönöz, ami orosz; a világ megváltása nem üres ábránd, de csak Oroszország révén következhet be ... A pánszlávok mindenkin elveik ellenségét vélik felfedezni, tehát mindenkit üldöznek, aki nem ért egyet velük..... (Victor Bérard, *L'Empire russe et le tsarisme* [1905]). Lásd N. V. Bubnoff munkáját is: *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart* (1927), in: *Osteuropa: Quellen und Studien. Heft 2.*, V. fejezet.

66. Ehrenberg (id. mű) ezt hangsúlyozza kötetének zárszavában: A Kirejevskijek, Csomjakovok, Leontyevok gondolatai „Oroszországban talán kihaltak a forradalom után. De napjainkban egész Európában elterjedtek, és hatnak Szófiában, Konstantinápolyban, Berlinben, Párizsban, Londonban. Oroszok, az említett szerzők tanítványai... könyveket jelentetnek meg, folyóiratokat szerkesztenek, amelyeket Európa minden országában olvasnak, s ezekben ezek a gondolatok – szellemi elődeik gondolatai – nyilatkoznak meg. Az orosz szellem európaivá vált” (334. oldal).

67. A pártgépezet elbürokratizálódásáról lásd Robert Michels kötetét: *Political Parties; a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy* (angol fordítása: Glencoe, 1949, az 1911-es kiadás alapján), amely mindmáig alapmű a tárgykörben.

68. K. Stachlin, „Die Entstehung des Panslawismus”, in: *Germano-Slavica* (1936), Heft 4.

69. M. N. Katkov: „Minden hatalom Istentől ered, az orosz cáré azonban különleges jelentőséggel bír, amely megkülönbözteti őt a világ összes többi uralkodójától ... A cár a Kelet-római Birodalom császárainak ... a Krisztus-hit igaz vallása alapítóinak ... örököse ... Ebben rejlik annak a gyökeres másságnak a titka, amely Oroszországot megkülönbözteti a világ összes nemzetétől.” Az idézet Salo W. Baron kötetéből: *Modern Nationalism and Religion* (1947).

70. Pobjedonoszeev így ír *Reflections of a Russian Statesman* (London. 1898) című munkájában: „A hatalom nem önmagáért való, hanem Isten szeretetéért. Szolgálat, amelynek az emberek életüket szentelik. Innét a hatalom határtalan, rettenetes ereje s hasonlóan határtalan, rettenetes terhe” (254. oldal). Vagy: „A törvény nemcsak a népnek kelepce, hanem a népet kormányzó hatóságoknak is ... ha a törvény végrehajtója lépten-nyomon megszorításokba ütközik magában a törvényben ... akkor a törvény nyomán minden tekintély kétségbe vész. meggyengül ... és összeroskad a felelősségtől való félelem súlya alatt” (88. oldal).

71. Katkov szerint „Oroszországban teljességgel mást jelent a kormányzás, mint amit e kifejezésen más országokban értenek ... Oroszországban a kormányzás a »Legfelső Hatalom működése«, e fogalom legmagasztosabb értelmében ... „ Moissaye J. Olgin, *The Soul of the Russian Revolution* (1917), 5. oldal. – Racionálisabb alakban olyan elméletként találkozunk ugyanezzel a gondolattal, amely szerint „törvényi garanciákra olyan államokban van szükség, amelyek hódítás révén jöttek létre, illetve faji vagy osztálykonfliktusok fenyegetésének vannak kitéve: Oroszországban feleslegesen, hiszen az osztályok között teljes a harmónia, és a fajok között a barátság” (Hans Kohn, id. mű).

Noha a pángermánizmusban kisebb szerepet játszott a hatalom bálványozása, ott is felbukkantak törvényellenes irányzatok, amelyek világosan kifejeződnek Frymann-nál (id. mű), aki már 1912-ben indítványozta a „védőőrizet” (*Sicherheitshaft*) bevezetését, tehát a minden törvényes indok nélküli letartóztatást, amellyel aztán a náciak éltek is: így töltötték meg a koncentrációs táborokat.

72. Természetesen nyilvánvaló párhuzam áll fenn a francia csöcselék Dreyfus-per alatti szervezetei (lásd a 111. oldalt) és az orosz pogromosztagok között, amilyenek a „feketesázak” voltak, amelyekben „a régi Oroszország legvadabb és legpallérozatlanabb söpredéke [verődött össze és amelyek] kapcsolatba kerültek az ortodox episzkopátus nagy részével” (Fedotov, id. mű) – vagy az „Orosz Népi Szövetség”, amelynek titkos „harci osztagai” alacsonyabb beosztású rendőrségi ügynökökből verbuválódtak, állami támogatást élveztek és értelmiségiek vezetése alatt álltak. Lásd E. Cherikover, „New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties”, in: *Historische Schriften* (Vilna), II., 463., és N. M. Gelber, „The Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence”, uo.

73. Delos, id. mű.

74. Ahogy ezt a német Kolonialverein elnöke 1884-ben leszögezte. Lásd Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism: 1871-1885* (New York. 1921). A Pángermán Liga nem győzte eleget hangsúlyozni, hogy „pártok fölött áll: ez volt és marad a liga életének alapfeltétele” (Otto Bonhard, id. mű). Az első valódi párt, amely azt hirdette magáról, hogy több egyszerű pártnál, tudniillik „birodalmi pártnál”, az a Nemzeti Liberális Párt volt Németországban, Ernst Bassermann vezetése alatt (Frymann, id. mű).

Oroszországban a pánszlávoknak elég volt kijelenteniük, hogy ők nem törekszenek egyébre, mint arra, hogy a kormány népi támasza legyenek, s nyomban kikerültek a pártok versengéséből, mert a kormány mint a „Legfőbb Cselekvő Hatalom ... értelemszerűen nem kötődhet pártokhoz”. Így M. N. Katkov, Pobjedonoszeev legközelebbi munkatársainak egyike, újságíró. Lásd Olgin, id. mű, 57. oldal.

75. Még mindig ez volt a célja a korai „pártok fölötti” csoportoknak, és egészen 1918-ig közéjük kell sorolnunk a Pángermán Ligát is. „Mivel kívül állunk mindenfajta politikai pártszervezeten, saját tisztán nemzeti utunkon haladhatunk. Mi nem kérdezzük senkitől: konzervatív-e? Vagy liberális? ... A német nemzet az a találkozási pont, ahol minden párt összefoghat.” Lehr, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes. Flugchriften*, No. 14. Az angol fordítás Wertheimer, id. műből való, 110. oldal.

76. Carl Sehmitt *Staat, Bewegung, Volk* (1934) című munkájában beszél „a politika monopóliumá”-ról, „amelyre az állam a tizenhetedik és tizennyolcadik század folyamán tett szert”.

77. A helyzetet igen pontosan festi le Wertheimer, id. mű, amikor azt mondja: „Hogy a háború előtt bármiféle lényeges kapcsolat állt volna fenn a Pángermán Liga és a császári kormány között, az abszurd feltevés.” Másfelől vitathatatlan tény, hogy a Pángermán Liga döntő befolyással volt német politikára az első világháború alatt, mert a magasabb rangú tisztek a liga hívéül szegődtek. Lásd Hans Delbrück,

Ludendorffs Selbstporträt (Berlin, 1922). Vö. még e szerző korábbi, „Die Alldeutschen” című cikkével, in: Preussische Jahrbücher, 154. (1913. december).

78. Sigmund Neumann, Die deutschen Parteien (1932), 99. oldal.

79. Moeller van den Bruck Das dritte Reich című művének VII. és VIII. oldalán így írja le a helyzetet: „Miután az első világháború vereséggel végződött ... csupa olyan némettel találkoztunk, aki kijelentette: kívül áll minden párton, aki »a pártoktól való függetlenségről« beszélt, és igyekezett egy »pártok fölötti« nézőpontot találni... A parlament tiszteletének teljes hiánya... mert annak sejtelve sincs arról, ami az országban ténylegesen végbemegy... nagyon elterjedt a nép körében.”

80. Hogy a britek elégedetlenek az „elsőpadosi” rendszerrel, annak semmi köze az antiparlamentáris érzelmekhez, hiszen a britek ez esetben olyasvalamivel fordulnak szembe, ami gátolja a parlament normális működését.

81. A brit pártrendszer, valamennyi közül a legrégebbi, „csak akkor kezdett kialakulni ... amikor az államügyek többé nem számítottak a korona kizárólagos privilégiumának... „, azaz 1688 után. „A király szerepe történelmileg az volt, hogy a nemzet egészét képviselje a pártok klikkharcával szemben.” Lásd a „Political Parties” cikket, 3., „Great Britain” W. A. Rudlin tollából, in: Encyclopedia of the Social Sciences.

82. George W. Cooke The History of Party (London, 1836) című művének előszavában, amely mű alighanem a legkorábbi párttörténet, úgy határozza meg tárgyát, mint olyan rendszert, amelynek révén „az államférfiak két osztálya... felváltva kormányoz egy hatalmas birodalmat”.

83. A kontinentális pártrendszer lényegének legjobb ismertetését a svájci jogtudós, Johann Caspar Buntschli nyújtja: Charakter und Geist der politischen Parteien (1869). Megállapítja: „Való igaz, egy párt csupán része egy nagyobb egésznek, nem ez az egész maga ... Soha nem szabad magát az egészszel, a néppel vagy az állammal azonosítani ... ; ennek folytán egy párt harcolhat ugyan más pártokkal, de nem hagyhatja azokat figyelmen kívül, és rendszerint megsemmisítésükre sem törekedhet. Egyetlen párt sem állhat meg egymagában” (3. oldal). Ugyanezt a gondolatot fejti ki egy hegelianus német filozófus, Karl Rosenkranz, akinek könyve a politikai pártokról előbb jelent meg, hogysem az első párt megalakult volna Németországban: Über den Begriff der politischen Partei (1843): „A párt tudatos részrehajlás” (9. oldal).

84. Lásd John Gilbert Heinberg, Comparative Major European Governments (New York, 1937), VII. és VIII. fejezet. „Angliában rendszerint többséggel bír az alsóházban az egyik párt, és e párt vezetői a kabinet tagjai ... Franciaországban soha, egyetlen párt képviselői sem alkotnak többséget a képviselőházban, következőképp a minisztertanács több pártcsoport vezetőiből áll össze” (158. oldal).

85. Lásd Demokratie und Partei, Peter R. Rohden kiadásában (Bécs, 1932). Bevezetés: „A német pártok sajátos jellemvonása az... hogy a különböző parlamenti csoportok mind belenyugszanak abba, hogy nem képviselik a volenté générale-t. Ezért estek oly nagy zavarba a pártok, amikor a novemberi forradalom után hatalomra jutottak. Mindegyik úgy szerveződött, hogy csak részleges képviseletre tarthatott igényt, azaz mindig számolnia kellett más részérdekeket képviselő pártok létevel, s ez természetesen korlátozta ambícióit” (13-14. oldal).

86. A kontinentális pártrendszer nagyon is új keletű. A francia pártok kivételével, amelyek a francia forradalom korára nyúlnak vissza, egyetlen európai országban sem létezett 1848 előtt pártképviselet. A pártok úgy jöttek létre, hogy a parlament frakciókra oszlott. Svédországban a kialakult programmal fellépő első párt a Szociáldemokrata Párt volt (1889-ben) (Encyclopedia of the Social Sciences, id. hely). Ami Németországot illeti, lásd Ludwig Bergsträsser, Geschichte der politischen Parteien (1921). Minden párt bevallottan meghatározott érdekek védelmére épült, például a Német Konzervatív Párt az 1848-ban alapított „A nagybirtokok védelmére alakult szövetség”-ből fejlődött ki. Mindazonáltal ezek az érdekek nem voltak szükségképpen és mindenütt gazdaságiak. Így például a holland pártok „a holland politikai életben hosszú időn át uralkodó szerepet betöltő két kérdés” nyomán alakultak ki, úgymint „az oktatás ingyenességének kiterjesztése, illetve a magán- (többnyire felekezeti) iskolák állami támogatásának mértéke”. (Encyclopedia of the Social Sciences, id. hely).

87. Edmund Burke így határozza meg a pártot: „A párt olyan emberekből alakult testület, akik azért fognak össze, hogy együttes igyekezetükkel előmozdítsák a nemzet érdekeit, olyan meghatározott elv alapján, amelyben valamennyien egyetértének” (Upon Party, 2. kiadás [London, 1850]).

88. Arthur N. Holcombe (Encyclopedia of the Social Sciences, id. hely) méltán hangsúlyozta, hogy a kétpártrendszerben a két párt alapelvei „afelé tartanak, hogy azonossá váljanak. Ha nem volnának eleve lényegileg azonosak, a legyőzött nem viselné el, hogy alávesse magát a győztesnek.”

89. Burke, id. mű: „Hitték, hogy nem működhetnek eredményesen azok, akik nem egyetértően működnek; hogy nem működhetnek egyetértően azok, akik nem bíznak meg egymásban; hogy nem bízhatnak meg egymásban azok, akiket nem köt össze közös vélemény, közös vonzalom és közös érdek.”

90. Ami a közép-európai állampolgár (Staatsbürger) fogalmát illeti, szembeállítva a párttag fogalmával, lásd Buntschli, id. mű: „A pártok nem állami intézmények ... nem részei az államgépezetnek ... hanem önkéntes társadalmi szervezetek, melyek egy határozott meggyőződés alapján közös politikai cselekvésre egyesült, változó tagságra épülnek.” Újra és újra nagy hangsúly esik az állam- és pártérdek közötti különbségre. „A párt nem helyezheti magát az állam fölé, és nem helyezheti saját érdekeit az államérdek fölé” (9. és 10. oldal).

Burke ezzel szemben vitába száll azzal a felfogással, amely szerint rosszabb állampolgár az, aki párttag vagy pártérdeket képvisel. „A közösségeket családok alkotják, a szabad közösségeket pártok is; és legalább annyi joggal állíthatnók azt, hogy természetes szükségleteink és vérségi kötelékeink óhatatlanul rosszabb állampolgárrá tesznek bennünket, mint azt, hogy a pártkötelékek meggyengítik azokat a kötelékeket, melyek hazánkhoz fűznek bennünket” (id. mű). Nála is messzebbre megy egy lépéssel Lord John Russell: On Party (1850), amennyiben kijelenti, hogy a pártok üdvös hatásai közül legfőbb az, hogy „kézzelfoghatóbbá teszi a politikusok homályos elképzeléseit, és szilárd, maradandó elvekhez köti őket”.

91. Vessünk egybe ezzel az állásponttal egy sokatmondó tényt: Nagy-Britanniában Ramsay MacDonald soha nem tette túl magát azon, hogy „elárulta” a Munkáspártot. Németországban a polgári szolgálat szelleme megkövetelte az állami hivatalt betöltőktől, hogy „pártok felett álljanak”. A nácik szembefordultak ezzel a régi, porosz civil szolgálati felfogással, és a párt felsőbbrendűségét hirdették, mert diktatúrára törekedtek. Goebbels világosan kimondta: „Minden pártagnak, aki állami hivatalba jut, kötelessége elsősorban nemzetiszocialistának megmaradni ... és szorosan együttműködni a pártapparátussal” (idézet Gottfried Neessétől: Partei und Staat [1939], 28. oldal).

92. Például a Kolonialverein, a Zentralverein für Handelsgeographie, a Flottenverein. sőt a Pángermán Liga is, melyeknek az első világháború előtt semmiféle kapcsolata nem volt nagyipari körökkel. Lásd Wertheimer, id. mű, 73. oldal. A burzsoázia „pártok fölött állását” jól példázza a Nemzeti Liberális Párt (lásd a 74. jegyzetet).

93. Erich Ludendorff, Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges (Lipcse, 1927). Lásd még Feldherrnworte (1938), 2. kötetben, I., 43., 55.; II., 80. oldal.

94. A korporatív állam legfőbb célja volt „korrigálni és semlegesíteni azt a helyzetet, amelyet a tizenkilencedik század ipari forradalma teremtett azáltal, hogy az iparban elszakította a tőkét a munkától, létrehíva egyfelől a munkaadók kapitalista osztályát, másfelől a nagy nincstelen osztályt, az ipari proletariátust. E két osztály együttes léte szükségképpen vezetett el ellentétes érdekeik ütközéséhez.” (The Fascist Era, kiadta a Gyárosok Fasiszta Szövetsége [Róma, 1939], III. fejezet.)

95. „Ha az állam csakugyan a nemzetet képviseli, úgy a nemzetet alkotó nép is része kell hogy legyen az államnak. Hogyan lehet ezt biztosítani? A fasiszmus erre azt feleli: Úgy, hogy a népet azonos tevékenységet űző csoportokba szervezzük, s e csoportok vezetőiken keresztül ... úgy épülnek egymásra, mint egy piramis, amelynek alapja a néptömeg, csúcsa az állam. Egyetlen csoport sem rekedhet kívül az államon, egyetlen csoport sem fordulhat ellene, minden csoport része az államnak ... amely ... azonos az ily módon tagolt nemzettel.” (uo.)

96. Ami párt és állam viszonyát illeti a totalitárius országokban, és ezen belül is főként a fasiszta párt beépülését az államapparátusba, lásd Franz Neumann, Behemoth (1942), 1. fejezet.

97. Párt és mozgalom viszonyának roppant érdekes kifejtését lásd a „Dienstvorschrift für die Parteiorganisation der NSDAP” (1932), a II. és az utána következő oldalakon, valamint Werner Best hasonló szellemében fogant fejtegetését: Die deutsche Polizei (1941), 107. oldal: „A pártnak az a feladata ... hogy a mozgalmat összetartsa, támogassa és irányítsa.”

98. 1933. november 14-i beszédében Mussolini pontosan azokat az érveket hozza fel az egypárti kormányzás mellett, amelyeket minden nemzetállam is hangoztatott a háború alatt: Azért szükséges egyetlen párt uralma, hogy „fenntartható legyen a politikai fegyelem ... és az ellentmondó érdekek fölött álló közös sors köteléke egyesítsen mindannyiunkat”. (Benito Mussolini, Four Speeches on the Corporate state [Róma, 1935].)

99. Érdemes idéznünk az alábbi, Bergyajev feljegyezte anekdotát: „Egy szovjet fiatalember elkerült Franciaországba, [s hazatérve] megkérdezték tőle, mi a véleménye Franciaországról. »Ebben az országban nincs szabadság«, felelte ő ... A fiatalember erre kifejtette nézetét a szabadságról: ... »Az, amit [francia] szabadságnak neveznek, semmit sem változtat meg, egyik nap olyan, mint a másik« ... Ezért unatkozik egy orosz fiatalember Franciaországban” (id. mű, 163. oldal).

100. Az osztrák államgyűlölet előfordult német pángermánok között is, főként ha ezek Auslanddeutsch-ok voltak, mint Moeller van den Bruck.

101. Hitler pontosan írta le a helyzetet, amikor ezt mondta az 1932-es választások idején: „Németországban a nemzetiszocializmussal csak negatív többség áll szemben” (idézi Konrad Heiden, Der Führer [1944], 564. oldal).

102. A második világháború kitörésének pillanatában Franciaország lakosságának legalább tíz százaléka volt idegen és nem honosított. Északon főleg lengyelek és belgák dolgoztak a bányákban, délen a mezőgazdaságban főként spanyolok és olaszok. Lásd Carr-Saunders, World Population (Oxford, 1936), 145158. oldal.

103. „1918 óta az [utódállamok] egyike sem produkált... egyetlen olyan pártot sem, amely többet fogna át egyetlen fajnál, egyetlen vallásnál, egyetlen társadalmi osztálynál vagy vidéknél. E szabályok alól egyetlen kivétel van: a Csehszlovák Kommunista Párt” (Encyclopedia of the Social Sciences, id. hely).

104. Lásd Karl Marx, id. mű.

105. Carl Schmitt, id. mű, 31. oldal.

106. Vaclav Fiala, „Les Partis politiques polonais”, in: Monde Slave (1935. február).

107. Lásd Charles A. Micaud gondos elemzését: The French Right and Nazi Germany. 1933-1939 (1943).

108. A leghíresebb eset a francia Szociáldemokrata Párt kettészakadása volt 1938-ban, amikor a Blum-frakció kisebbségben maradt Déat München-párti csoportjával szemben Szajna megye pártkongresszusán.

109. Tipikus változáson esett át a német szocialista párt a századelőtől 1933-ig. Az első világháború előtt tagságának mindössze tíz százaléka nem tartozott a munkásosztályhoz, s szavazóinak mintegy huszonöt százaléka került ki a középosztályok soraiból. 1930-ra viszont legfeljebb tagjai hatvan százaléka volt munkás, és szavazatainak legalább negyven százalékát köszönhette a középosztályhoz tartozó szavazóknak. Lásd Sigmund Neumann, id. mű, 28. és a rá következő oldalak.

110. Schmitt, id. mű.

KILENCEDIK FEJEZET

A nemzetállam hanyatlása és az emberi jogok megszűnése

Még ma is jóformán lehetetlen pontosan leírni, mi történt Európában 1914. augusztus 4-én. Az első világháborút megelőző és azt követő napok nem úgy különülnek el egymástól, mint egy adott korszak kezdete és vége, hanem mint egy robbanás előtti és utáni nap. De ez a szóképp éppoly pontatlan, mint az összes többi, mert azóta sem ült el az a gyász, mely a katasztrófák után fokozatosan el szokott apadni. Úgy tetszik, az első robbanás láncreakciót indított meg, amely valamennyiünket érint, és amelyet a jelek szerint senki sem képes leállítani. Az első világháború jóvátehetetlenül felrobbantotta az európai népek közösségét; ezt addig soha egyetlen háború sem tette. Az infláció úgy söpörte el a kistulajdonosok osztályának egészét, hogy újjászerveződésére a remény szikráját sem hagyta meg; ilyen gyökeres fordulatot eddig egyetlen pénzügyi válság sem idézett elő. Az előállt munkanélküliség hihetetlen méreteket öltött, és nem korlátozódott a dolgozó osztályokra, hanem – igen kis számú kivételtől eltekintve – nemzetek egészére terjedt ki. Az ingatag béke húsz esztendeje alatt kitört és elharapódzott polgárháborúk nemcsak véresebbek és kegyetlenebbek voltak az addigiaknál, hanem csoportos kivándorlást idéztek elő, és a legújabb kori kivándorlók – ellentétben szerencsésebb elődcikkkel, a vallásháborúk elől menekültekkel – sehol sem találtak szíves fogadtatásra, sehol sem verhettek gyökeret. Mihelyt elhagyták hazájukat, hazátlanná váltak, mihelyt átlépték országuk határát, hontalanokká, mihelyt megtagadták tőlük emberi jogaikat, jogfosztottakká, a föld söpredékévé. Bármit, ami megtörtént, akármilyen esztelen dolog volt is, akármilyen sokan tudták is ezt és látták előre a következményeit, senki sem tehetett meg nem történné, és nem is akadályozhatta meg bekövetkeztét. Minden esemény megmásíthatatlannak tűnt, akár az Utolsó Ítélet, de nem Istentől vagy a sátántól eredő ítéletnek tetszett, hanem inkább valamiféle ostoba, de orvosolhatatlan fátum megnyilatkozásának.

Az 1914-es robbanás és súlyos következménye: az instabilitás annyira megrendítette Európa politikai rendszerét, hogy rejtett mibenléte előttűnt a homlokzat mögül, mielőtt még a totalitárius rendszerek tudatos támadást intéztek volna az európai civilizáció lényege, alapja ellen, és azt részlegesen el is pusztították volna. Ilyen szemmel látható repedés volt a homlokzaton azon egyre nagyobb népcsoportok szenvedése, amelyek váratlanul kívül rekedtek a környező világ törvényein. És éppen a környező világ látszólagos stabilitása miatt tekintette az oltalmazó kötelékeiből kiszakadt minden csoport önnön sorsát szerencsétlen kivételnek a világ egyébként egészséges és normális törvényei alól, és ez az igazságtalannak és torznak látszó végzet egyaránt cinizmussal töltötte el azokat, akik áldozatául estek, és azokat, akik ennek külső szemlélői voltak. Ezek is, azok is azt képelték, cinizmusuk onnan ered, hogy mélyebben értik a világot, holott zavarodottabbak, tehát tudatlanabbak lettek, mint addig bármikor. Igaz, a világ azelőtt sem volt híján gyűlölködésnek, de csak a háborútól fogva játszott közügyekben mindenfelé központi szerepet a gyűlölet, úgyhogy a húszas évek csalókan nyugalmasnak tetsző évei egy strindbergi családi viszály mocskos és fojtó légkörét fedték el. A politikai élet általános széthullását talán mi sem mutatja jobban, mint ez a megfoghatatlan, mégis mindent átható, mindenki és minden ellen irányuló gyűlölség, mely többé nem irányíthatta szenvedélyes figyelmét egyetlen gyűjtőpontra, nem háríthatta többé a dolgok állásáért a felelősséget senkire; sem a kormányra, sem a burzsoáziára, sem idegen hatalmakra. Következésképp vaktában, előreláthatatlanul bármilyen irányt felvehetett, képtelen lévén arra, hogy egészséges közönnyel viseltessen bármi iránt a nap alatt.

A széthullásnak ez a légköre ugyan egész Európára jellemző volt a két világháború között, de még sokkal erősebben a legyőzött, mint a győztes államokban, legteljesebb kifejlődését pedig azokban az országokban érte el, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári birodalom felszámolása után jöttek újonnan létre. E „kevert lakosságú zónában” a szolidaritás utolsó nyomai is elpárologtak a nem egyenjogúsított nemzetiségek között a központi zsarnoki bürokrácia eltűnésével, mely létevel egyebek közt arra is szolgált, hogy összetartsa őket, és elhárítsa alakatlan gyűlöletüket és egymással ütköző nemzeti törekvéseiket. Most mindenki szembekerült mindenki mással, és leginkább legközelebbi szomszédjával; a szlovákok a csehekkel, a horvátok a szerbekkel, az ukránok a lengyelekkel. És ez nem egyszerűen nemzetiségek és az államalkotó nép (vagy a kisebbségek és a többség) konfliktusából fakadt: a szlovákok, miközben folytonosan szabotálták a prágai demokratikus cseh kormány rendelkezéseit, saját területükön elnyomták a magyar kisebbséget, és az elégedetlen kisebbségek hasonló ellenséges érzületet tápláltak Lengyelországban is egyfelől az uralkodó nemzet, másfelől egymás iránt.

Első pillantásra úgy tetszhetett: ezek a zavarok Európa eme régi viharcarkában kisszerű nemzeti torzalkodások, és semmiképpen sem hathatnak ki Európa politikai sorsára. Csakhogy ebben a régióban, a háború előtti Európa két többnemzetiségű államának, Oroszországnak és a monarchiának a felszámolása miatt, két olyan csoportja támadt az áldozatoknak, melyek többet és másként szenvedtek, mint az összes többi a két háború közt; ők még rosszabbul jártak, mint a vagyonukat veszített középosztálybeliek, munkanélküliek, a kisjáradékosok, a nyugdíjasok, akiket az események megfosztottak korábbi társadalmi státusuktól, attól a lehetőségtől, hogy dolgozzanak, attól a joguktól, hogy megtartsák, ami az övék volt; e két csoporthoz tartozók mindaddig elidegeníthetetlennek gondolt és ilyenként meghatározott jogokat veszítettek el, tudniillik emberi jogait. Az államukat veszítetteknek, a kisebbségbe szorultaknak, akiket méltán neveztek „cousins-germane”-nek,¹ nem volt saját kormányuk, amely képviselhette és védelmezhetne volna őket, s így arra kényszerültek, hogy vagy a Kisebbségi Szerződés rendkívüli törvényét nyögjék – amely ellen minden kormány tiltakozott (az egy Csehszlovákiát kivéve), s habár aláírták, sosem tekintették igazi törvénynek –, vagy az abszolút törvényenkívüliség állapotában leledzenek.

Azzal, hogy megjelentek a kisebbségek Kelet- és Dél-Európában, és az országukat veszített tömegek Közép- és Nyugat-Európába kényszerültek emigrálni, a széthullás merőben újfajta elemei léptek színre a háború utáni Európában. Az emberek megfosztása nemzetiségüktől a totalitárius politika hathatós fegyverévé vált, és mivel az európai nemzeti államok alkotmányai képtelenek voltak arra, hogy a nemzetiségi jogait elvesztett személyek emberi jogait biztosítsák, lehetővé vált az üldözés gyakorlatához folyamodott kormányok számára, hogy saját értékrendjüket ellenfelcikkkel is elfogadtassák. Akiket az üldöző a föld salakjának bélyegzett – a zsidókat, trockistákat stb. – a föld salakjaként fogadták mindenütt; azok, akiket üldözőik nemkívánatosnak deklaráltak, Európa indésirable-jaivá váltak. Az SS hivatalos lapja, a *Schwarze Korps* nyíltan ki is mondta 1938-ban: ha a világ eddig még nem hitte volna el, hogy a zsidók a föld salakja, hamarosan belátja majd, amikor nemzet nélküli, pénztelen, azonosíthatatlan koldusként lépik át határaikat.² És ez a tényszerű propaganda hatásosabbnak bizonyult, mint Goebbels retorikája, és pedig nemcsak azért, mert azt állította: a zsidók a föld salakja, hanem azért is, mert ártatlan emberek ezreinek hihetetlen sorsa mintegy gyakorlati bizonyoságául szolgált a totalitárius mozgalmak ama cinikus kijelentésének, hogy olyasmi, mint elidegeníthetetlen emberi jog, egyszerűen nem létezik, és ha a demokráciák az ellenkezőjét állítják, az részükről pusztá előítélet, szemforgatás és annak a jele, hogy nincs bátorságuk meglátni az új világ kegyetlen méltóságát. Az „emberi jogok” kifejezés maga egyet jelentett minden érintett – áldozatok, üldözők és kívülálló szemlélők – szemében a gyógyíthatatlan idealizmussal vagy a habogó-hebegő ostoba képmutatással.

I. A „Kisebbségek Nemzete” és az országukat veszített népek

A modern kor hatalmi viszonyai, melyek csúfot űznek a nemzeti szuverenitásból, az óriás államokét kivéve, az imperializmus térhódítása és a különféle pán-mozgalmak kívülről aknázták alá Európa régi, nemzeti államrendjét. Mindazonáltal e tényezők egyike sem fakadt közvetlenül maguknak a nemzeti államoknak a hagyományaiból és intézményrendszeréből. Belső szétesésük csak az első világháborúval indul el, részint a békeszerződések teremtette kisebbségi csoportokkal, részint a forradalmak nyomán menekülők egyre növekvő áradatával.

A békeszerződések alkalmatlan voltát legtöbbször azzal magyarázták, hogy a békediktátum szerzői a háború előtti korban felnevelkedett nemzedék tagjai voltak, és ebből következőleg soha nem mérték fel igazán a háború jelentőségét, amelyet ők zártak le békediktátumukkal. És ezt semmi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint az a kísérletük, hogy Kelet- és Dél-Európa nemzetiségi problémáit nemzeti államok és kisebbségi szerződések létrehozásával oldják meg. Ha az adott kormányzati forma kiterjesztésének bölcsességéből még olyan országokban sem futotta a világpolitika újfajta problémáinak kezelésére, amelyek régi, meggyökeresedett nemzeti hagyományra épültek, több mint kérdésesnek tetszhetett, importálható-e ez a forma egy olyan régióba, ahol a nemzeti államok kialakulásának alapfeltétele, a homogén, meggyökeresedett népesség sem volt adva. És azt feltételezni, hogy nemzeti államok jöhetnek létre a békeszerződések révén, egyszerűen képtelenség volt. Mert csakugyan: „Elég egyetlen pillantást vetnünk Európa demográfiai térképére, hogy belássuk: Kelet-Európába nem lehet importálni a nemzeti állam eszméjét.”³ A szerződések egy-egy államba kényszerítettek egy csomó népet, egyiküket kinevezték „államalkotó nemzetnek” és rábízták a kormányzást, hallgatólagosan feltételezve, hogy más népek (például Csehszlovákiában a szlovákok, Jugoszláviában a horvátok és szlovének) egyenrangú társak lesznek a kormányzásban, ami persze nem vált valóra;⁴ hasonló önkénnyel „kisebbségnek” keresztelték el a fennmaradt népcsoportokat, az új államok számos baját-terhét még azzal is megtévezve, hogy különlegesen szabályozzák állampolgáraik egy részének életét.⁵ Aminek eredményeképpen mindazok a népek, amelyekre nem bízták rá a kormányzást – akárminek nevezték is őket hivatalosan: kisebbségnek vagy nemzetiségnek –, a szerződéseket az önkény művének látták, amely egyeseket kormányra juttat, másokat szolgaságra. Másfelől az újonnan létrehozott államok, amelyeket azzal kecsegtettek, hogy hasonló nemzeti szuverenitást mondhatnak majd magukénak, mint a nyugati államok, a kisebbségeket védő kikötéseket ez ígérek nyílt megszegésének és diszkriminációnak tekintették, mert ezek csakis az újonnan létrejött államokra vonatkoztak, még Németországra sem, holott az vesztes volt.

Hogy az államférfiak elcsábultak és belementek ebbe a katasztrofális kísérletbe, annak csak egyik oka volt az az elképesztő hatalmi vákuum, mely az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával, valamint Lengyelországnak és a balti államoknak a cári zsarnokság alóli felszabadulásával támadt. Ennél nyomósabb ok volt az, hogy lehetetlennek tetszett továbbra is elvitatni százmillió európaítól azt, amit addigi fejlődésük során soha nem értek el, de amire mára gyarmatosított népek is igényt tartottak, és amit fel is kínáltak nekik: a nemzeti szabadság és az önálló kormányzás jogát. Tény ugyanis, hogy az a szerep, amely Nyugat- és Közép-Európában a proletariátusnak jutott ki, az elnyomott, a történelmet elszenvedő osztálynak, amelynek felszabadulása élet-halál kérdés lett Európa társadalmi rendszere számára, Keleten a „történelem nélküli népek”-re⁶ hárult. A keleti nemzeti szabadságmozgalmak sok hasonlóságot mutatnak a nyugati munkások forradalmi mozgalmaival; ezek is, azok is Európa „történelemből kimaradt” rétegét képviselték, és ezek is, azok is azért harcoltak, hogy elismerjék őket és részt vehessenek a közügyek intézésében. Mivel a főcél az európai status quo fenntartása volt, csakugyan elkerülhetetlennek látszott az, hogy minden európai nép elnyerje a nemzeti öngazgatás és szuverenitás jogát; ezen kívül csak egy megoldás kínálkozott: könyörtelen gyarmati sorsra ítélni ezeket a népeket (a pán-mozgalmak mindig is ezt javasolták) és gyarmati módszereknek helyt adni az európai ügyintézésben.⁷

Csak hogy az európai status quót nem lehetett megőrizni. Az csak az európai autokráciák utolsó maradványainak lebontása után derült világosan ki, hogy Európában eladdig egy olyan rendszer uralkodott, amely mindig figyelmen kívül hagyta népessége legalább huszonöt százalékát, illetve nem gondoskodott

szükségeik kielégítéséről. Ezen a bajon azonban éppen nem segített az utódállamok létrejötte, hisz nagyjából százmillióra rúgó népességüknek mintegy harminc százaléka hivatalosan is kivételnek minősült, és különleges kisebbségi rendelkezések oltalmára szorult. S ezek a számok még korántsem merítik ki a teljes igazságot, csak jelzik a különbséget a saját kormányral bíró népek és azok között, amelyek túl kevesen voltak és túlságosan szétszórta éltek ahhoz, hogy teljes jogú nemzetté válhassanak. A Kisebbségi Szerződések csakis azokra a nemzetiségekre vonatkoztak, amelyek az utódállamok közül legalább kétfőben jelentékeny számban éltek, és egyáltalán nem vettek tudomást a többi nemzetiségről, amelynek nem jutott saját kormány, úgyhogy az utódállamok egyikében-másikában a népesség majd ötven százalékát tették ki a nemzeti szuverenitásuktól megfosztott népek.⁸ És a legrosszabb az így előállt helyzetben még csak nem is az volt, hogy a nemzetiségek természetesen nem voltak lojálisak a rájuk kényszerített kormányhoz, a kormány viszont olyan hatékonyan igyekezett elnyomni a nemzetiségeket, ahogy csak bírta, hanem az, hogy a nemzeti érzületében megsértett népesség szentül hitte – ahogy mindenki más is –, hogy az igazi szabadság, igazi egyenjogúság, igazi népszuverenitás nem épülhet másra, mint a maradéktalan nemzeti emancipációra; hogy azt a népet, melynek nincs saját nemzeti kormánya, az emberi jogoktól fosztják meg. E meggyőződésüknek, amelyet bizvást alapozhattak arra a tényre, hogy a francia forradalom egyszerre bocsátotta ki Nyilatkozatát az emberi jogokról és a nemzeti szuverenitásról, még maguk a Kisebbségi Szerződések is tápot adtak azzal, hogy a különböző nemzetiségek védelmét nem az érintett kormányokra bízták, hanem a Népszövetségre ruházták mindazok jogainak oltalmazását, akiknek földrajzi-települési helyzetük folytán nem lehetett saját nemzeti államuk.

Nem mintha a kisebbségek jobban bíztak volna a Népszövetségben, mint az államalkotó nemzetben. A Népszövetség végeredményben különböző nemzetek államférfiaiból állt össze, akiknek szükségképpen megesett a szívük a szegény új kormányokon, hisz országaik lakosságának huszonöt-ötven százaléka eltökélten szemben állt velük és ellenük szegült. A Kisebbségi Szerződések megalkotói hamarosan rá is kényszerültek, hogy tulajdon céljaikat szigorúbban fogalmazzák meg, és elsősorban azt hangsúlyozzák, miféle „kötelezettségek” vannak a kisebbségeknek az új államok iránt;⁹ ekkor derült ki, hogy a szerződéseket kizárólag az asszimilációt fájdalommentessé és humanussá tevő módszernek szánták. Ez az értelmezés természetesen kiváltotta a kisebbségek dühét.¹⁰ De mi egyebet várhatott bárki a szuverén nemzeti államok rendszerétől; ha a Kisebbségi Szerződéseket nem pusztán egy feje tetejére állított helyzet időleges orvoslására szánták volna, akkor a nemzeti szuverenitás belőlük folyó korlátozása kihatott volna a régi európai államok nemzeti szuverenitására is. A nagy nemzetek képviselői bárki másnál jobban tudták, hogy a kisebbségek sorsa a nemzeti államon belül vagy az asszimiláció, vagy a felszámoltatás. És akár humanitárius megfontolásból akarták a nemzetiségeket az üldöztetéstől megóvni, akár politikai megfontolások alapján tartották szükségesnek, hogy ellenezzék kétoldalú szerződések megkötését az érintett államok és a nemzetiségek anyaországai között (végtére is számra és gazdasági helyzetükre tekintve is a németek voltak a legerősebbek a hivatalosan elismert kisebbségek között), semmiképp nem állt szándékukban és módjukban sem volt megsérteni a törvényt, melynek a nemzeti államok létüket köszönhetik.¹¹

Sem a Népszövetség, sem a Kisebbségi Szerződések nem gátolták volna meg az újonnan létrejött államokat abban, hogy kisebbségeiket több-kevesebb erőszak alkalmazásával asszimilálják. Az asszimiláció ellen ható tényezők közül a legerősebb az államalkotónak titulált népek számszerű és kulturális gyengesége volt. A lengyelországi orosz vagy zsidó kisebbség nem tartotta a magáénál magasabb rendűnek a lengyel kultúrát, és az a tény sem imponált különösebben neki, hogy Lengyelország lakosságának nagyjából hatvan százalékát tették ki a lengyelek.

Az elkeseredett nemzetiségek hamarosan eltökélték: nem törődnek a Népszövetséggel, hanem saját kezükbe veszik sorsukat. Összefogtak, és kisebbségi kongresszust hívtak össze, amely több szempontból is figyelemre méltó volt. A Népszövetség szentesítette szerződések lényegének mondott ellent, amennyiben hivatalosan így nevezte önmagát: „Az európai államokban élő szervezett nemzeti csoportok kongresszusa”, semmivé téve azt a temérdek munkát, amelyet a béketárgyalások során arra fordítottak, hogy elkerüljék az

ominózus „nemzeti” szó használatát.¹² Ez azzal a fontos következménnyel járt, hogy csatlakozásra bírta az összes „nemzetiséget”, nemcsak a „kisebbségeket”, és a „kisebbségi nemzetek” száma annyira megnőtt, hogy az utódállamokban a nemzetiségek felülmúlták létszámukra nézve az államalkotó nemzetet. De más módon is döntő csapást mért a Népszövetségre a „Nemzeti Csoportok Kongresszusa”. A kelet-európai nemzetiségi problémák egyik legelképesztőbb aspektusa (még elképesztőbb, mint az érintett népek csekély létszáma és nagy száma, avagy a „kevert lakosságú zóna”)¹³ a nemzetiségek interregionális jellege, melynél fogva nyilvánvaló veszélyt jelenthettek saját országaikra nézve, ha fölébe találták volna helyezni saját nemzeti érdekeiket az érintett kormányok érdekének.¹⁴ A szövetségesek szerződésai megpróbálták semmibe venni a nemzetiségek interregionális jellegét, ezért kötöttek külön-külön minden országgal szerződést, mintha a kérdéses ország határain kívül nem éltek volna ugyancsak zsidók és németek. A „Nemzeti Csoportok Kongresszusa” nemcsak kikerülte a szövetségesek területi elvét, hanem természetszerűleg az a két nemzetiség vált uralkodóvá benne, amely minden utódállamban jelen volt, tehát módjában állt volna egész Kelet- és Dél-Európában érvényre juttatni jelenléte súlyát. Ez a két nemzetiség a német volt és a zsidó. A romániai és csehszlovákiai német nemzetiség magától értetődően ugyanarra szavazott, amire a lengyelországi és magyarországi német kisebbségek, és senki sem várhatta el példának okáért a lengyel zsidóktól, hogy közömbösen tűrjék a román kormány antiszemita praktikáit. Egyszóval a kongresszus tagjai a nemzeti érdek alapjára helyezkedtek, nem a kisebbségek mint ilyenek közös érdekei alapjára,¹⁵ és csakis zsidók és németek harmonikus viszonya tartotta össze az egészet (a weimari köztársaság sikeresen játszotta el a nemzetiségek különleges oltalmazója szerepét). Éppen ezért amikor 1933-ban a zsidó küldöttség tiltakozásra szólította fel a kongresszust az ellen a bánásmód ellen, amelyben a zsidóknak volt részük a Harmadik Birodalomban (ilyen javaslatot, szigorúan véve, nem is volt joguk tenni, minthogy a német zsidók nem számítottak kisebbségnek), és a németek kinyilvánították szolidaritásukat Németországgal, s a többség hozzájuk csatlakozott (minden utódállamban virult az antiszemitizmus), a kongresszus visszavonhatatlanul eljelentéktelenedett, minekutána a zsidó küldöttség végleg kivonult.

A Kisebbségi Szerződéseknek nem a tényleges alkalmazásuk kölcsönöz valódi jelentőséget, hanem az a tény, hogy egy nemzetközi testület, a Népszövetség kezekeskedett értük. Kisebbségek addig is léteztek,¹⁶ de a kisebbség mint tartós intézmény, annak felismerése, hogy emberek milliói élnek mindenfajta normális törvényes védelem híján, miért is egy kívülálló testületnek kell további garanciákkal szolgálnia elemi jogaik biztosítása érdekében, továbbá annak feltételezése, hogy a dolgok ilyen állapota nem átmeneti, és a szerződésekre azért van szükség, hogy tartós modus vivendit biztosítsanak – ez, különösen az adott méretekben, vadonatúj jelenség volt Európa történelmében. A Kisebbségi Szerződések nyíltan kimondták, ami addig csak hallgatólagosan következett a nemzeti államok valóságos működéséből, nevezetesen azt, hogy teljes jogú állampolgárnak csak a nemzet tagja számít, hogy csak azonos származású emberek élvezhetik a törvény teljes körű oltalmát, tehát a más nemzetiségűek mindaddig rászorulnak valamiféle kivételes törvénykezésre, míg csak nem asszimilálódnak s szakadnak el végleg gyökereiktől. Még nyíltabban szóltak erről a szerződések mibenlétét magyarázva azok az államférfiak, akik azokat az országokat képviselték, amelyekre nem vonatkoztak a Kisebbségi Szerződések: magától értetődőnek tekintették, hogy egyetlen ország törvénykezése sem vállalhat felelősséget olyan személyekért, akik fennen hirdetik, hogy ők más nemzetiségűek.¹⁷ Ezáltal elismerték – és hamarosan a gyakorlatban is alkalmuk nyílt idevágó elveiket bizonyítani, amikor feltűntek a színen az állampolgárságukat veszített emberek –, hogy végleg befejeződött az állam átalakulása a jog eszközéből a nemzet eszközévé; a nemzet meghódította az államot, a nemzeti érdek fölébe kerekedett a jognak, jóval azelőtt, hogy Hitler kijelentette volna: „jogos csak az lehet, ami a német népnek jó”. A csöcselék szava megint csak azt mondta ki, mindenfajta álszentség és fenntartás mellőzésével, ami a közvélemény volt.

E fejlemény bekövetkeztének lehetőségét persze kezdettől magában hordta a nemzeti állam kialakulása. De amennyire a nemzeti állam kialakulásával párhuzamosan kialakultak az alkotmányos kormányzás formái is, az így létrejött állam mindenkor a jog uralmát képviselte és arra épült, szemben az önkény és a zsarnokság

uralmával. Úgyhogy amikor felbillant nemzetnek és államnak, nemzeti érdekeknek és törvényességnek ez a törekény egyensúlya, a kormányzásnak és a társadalom szervezésének ez a formája ijesztő gyorsasággal hullt szét elemeire. Furcsa módon ez a széthullás pontosan abban a percben indult meg, amelyben egész Európára kiterjedően elismerték a nemzeti önrendelkezés jogát és egyszersmind azt az elvet, amelyre ez a jog épült: azt, hogy a nemzet akarata fölötté áll mindenfajta jogi és „absztrakt” intézménynek.

A Kisebbségi Szerződések létrejöttekor javukra, illetve mentségükül hozhatták és hozták is fel, hogy a régebbi nemzetek olyan alkotmányt mondhattak magukénak, amely hallgatólagosan vagy kimondva az emberi jogokra épült (mint Franciaország, a *nation par excellence* esetében), és még ha éltek is határaikon belül más nemzetiségűek, ezek nem szorultak rá különleges törvények védelmére, tehát csakis az újonnan létrejött utódállamokban volt szükség az emberi jogok időleges megerősítésére, kompromisszum- és kivételképpen.¹⁸ Ennek az illúciónak az államukat veszített tömegek fellépése vetett véget.

A kisebbségek nem voltak egészen hontalanok; *de jure* egy politikai közösséghez tartoztak, még ha különleges védelmet igényeltek is sajátos szerződések és garanciák formájában; bizonyos, másodrendű jogaik – például az anyanyelv használata, eredeti kulturális, társadalmi környezetük megőrzése – ugyan veszélybe kerültek és egy kívülálló testület csak félszívvel ügyelt rájuk, de sohasem nyúlt senki más, elemibb jogaikhoz, amilyen például a lakhatás és a munkához való jog. A Kisebbségi Szerződések megalkotói nem láthatták előre egész nemzetek átköltöztetésének a lehetőségét vagy azoknak az embereknek a problémáját, akiket nem volt hova „kitoloncolni”, mert nem akadt olyan ország a földön, ahol joguk lett volna lakni és élni. A kisebbségeket még tekinthették kivételes, olyan régiókhoz kapcsolódó jelenségnek, amelyek fejlődése elűt a normától. Ez az érv azért volt nagyon tetszetős, mert nem érintette magát a rendszert; túl is élte a második világháborút, amelynek másnapján a békét megkötő hatalmak elkezdtek a lehető legnagyobb mértékben „repatriálni” a nemzetiségeket, hiszen immár nyilvánvaló volt a Kisebbségi Szerződések hatástalansága, hogy így tisztítsák meg a „kevert lakosságú zónát”.¹⁹ És ez a nagyszabású áttelepítésekre tett kísérlet valójában nem a Kisebbségi Szerződések alkalmazásának katasztrofális tapasztalataiból következett; elrendelőit inkább az a remény vezérelte, hogy ez a lépés végre megoldja azt a problémát, amely a háborút megelőző évtizedek során egyre nagyobb méretet öltött, és amelynek megoldására egyszerűen nem létezett nemzetközileg elismert és elfogadott eljárás: az állampolgárságuktól megfosztott emberek problémáját.

Tényszerűen sokkal makacsabb, következményeiben sokkal messzebbre ható volt a jelenkor történelmének legújabb tömegjelensége, az állampolgárság elvesztése, és a hontalan személyekből összeállt újfajta népesség, a kor politikai életére szimptomatikusan jellemző embercsoport állandó növekedése.²⁰ Létük nem vezethető vissza egyetlen, kárhozatos tényezőre, de ha az állampolgárságukat veszítették különböző csoportjait szemügyre vesszük, kiténik, hogy az első világháború óta minden politikai esemény szükségképpen egy új kategóriával szaporította a törvényen kívül rekedtek körét, és e kategóriák egyike sem került soha vissza a korábbi állapotba, akárhogy változott is az eredeti állapot.²¹

Az állampolgárságukat veszítették legrégebbi csoportját, a *Heimatlosen*-t azok alkotják, akik az 1919-es békeszerződések, a monarchia felbomlása és a balti államok létrejötte miatt váltak hontalanná. Valódi származásuk olykor meg sem állapítható, különösen akkor nem, ha a háború befejezésekor történetesen nem is a szülővárosukban éltek,²² más esetekben szülőhelyük annyiszor cserélt gazdát a háborút követő torzszalkodások zűrzavarában, hogy lakosainak nemzeti hovatartozása évről évre változott (például Vilniusban, amelyet egy francia tisztviselő egykor *la capitale des apatrides*-nek keresztelt el); amellet az emberek gyakrabban választották menekvésként a hontalanságot az első világháború után, mint hinnénk, hogy ott maradhassanak, ahol voltak, és ne toloncolják vissza őket „hazájukba”, ahol idegennek számítottak volna (így tett sok, Franciaországban és Lengyelországban élő lengyel és román zsidó, s e törekvésüket kegyesen megtámogatta az illetékes konzulátusok antiszemita magatartása).

A hontalan, noha önmagában véve jelentéktelen, legfeljebb jogi furcsaság volt, csak akkor tett szert nagyobb, bár kissé megkésett figyelemre és fontosságra, amikor a háború után megjelentek a színen a vele azonos státusban levő menekültek, akiket forradalmak űztek el hazájukból, és akiket a hazai, győztes

kormányok nyomban megfosztottak állampolgárságuktól. E csoportba tartoznak, időrendi sorrendben: milliószám az oroszok, több százezer örmény, több ezer magyar, több százezer német és több mint félmillió spanyol – hogy csak a legfontosabb kategóriákat soroljuk fel. A kérdéses kormányok magatartása mai szemmel a polgárháború természetes következményének tetszhet, de abban a korban az emberek állampolgárságuktól való tömeges megfosztása merőben új és váratlan dolog volt. Olyan államgépezet létéről árulkodott, amely ha még nem volt is egészen totalitáriusnak nevezhető, semmiféle ellenzékiiséget nem tűrt meg, és inkább lemondott állampolgáraitól, semhogy az övétől különböző nézeteket valló embereknek adjon otthont. Mi több, az is kiderült, ami a nemzeti szuverenitás története során eleddig rejtve maradt: hogy szomszédos országok szuverenitása nemcsak rendkívüli esetben, háborúban, hanem békében is halálos konfliktust idézhet elő köztük. Napnál világosabb lett, hogy csak addig lehet teljes a nemzeti szuverenitás, amíg fennáll az európai államok közötti jó viszony, mert csak az általuk képviselt szervezetlen szolidaritás és közmegegyezés szelleme tartott vissza egyes kormányokat attól, hogy gáttalanul éljenek szuverén hatalmukkal. Elvi tekintetben, a nemzetközi jog szférájában addigra már igaz volt, hogy a szuverenitás sehol sem korlátlanabb, mint az „emigráció, honosítás, nemzetiség és kiutasítás”²³ dolgában; csak épp gyakorlati meggondolások és hallgatólagosan elismert közös érdekek a totalitárius rezsimek feltűnéséig még kordában tartották a nemzeti szuverenitást. Az ember már-már kísértésbe esne azon lemérni a totalitárius fertőzés fokát, hogy mennyire élt egy adott kormányzat szuverén jogával arra, hogy állampolgárait hontalannak nyilvánítsa (és akkor igen érdekes tényre bukkannánk; arra, hogy Mussolini Olaszországa nem szívesen élt e jogával az olasz menekültekkel szemben).²⁴ De nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a két háború között alig akadt földrészünkön ország, amely ne hozott volna olyan új törvényeket, melyek ha nem terjesztették is ki túlságosan az állam ez irányú jogait, mindig úgy fogalmazódtak meg, hogy lehetővé tették számára, hogy alkalom adtán akár nagyszámú polgárától is megszabaduljon.²⁵

A jelenkori politika paradoxonai között nincs még egy, amely annyira telítve volna maró gúnnyal, mint az ellentmondás, mely a jogfosztottak tényleges helyzete és azon jó szándékú idealisták erőfeszítései között feszül, akik konokul „elidegeníthetetlennek” tekintenek olyan emberi jogokat, melyek csak a leggazdagabb és legcivilizáltabb országok lakosainak adatnak meg. Hasonló konoksággal romlott a jogfosztottak helyzete egészen odáig, hogy az internálótábor – mely az első világháború előtt inkább kivétel volt, semmint szabály – rutinmegoldássá vált a „hontalan személyek” elhelyezésében.

Még terminológiaiailag is rosszabbodott az állampolgárságukat veszítettek helyzete. Az „állampolgárságát vesztett” kifejezés legalább rámutatott arra a tényre, hogy a kérdéses személyek nem számíthatnak többet saját kormányuk védelmére, és így nemzetközi egyezményekre van szükség törvényes státusuk megóvása céljából. A háború után elterjedt „hontalan személy” kifejezést a háború alatt agyalták ki, egyenesen abból a célból, hogy egyszer s mindenkorra leszámoljanak az állampolgárságtól való megfosztottság fogalmával, azáltal, hogy létéről nem vettek tudomást. A jogfosztottság el nem ismerése mindig egyet jelent a repatriálással, azaz az adott személy kitoloncolásával abba az országba, ahonnan származik, amely vagy vonakodik állampolgárának elismerni a kitoloncolásra ítélt személyt, vagy éppen ellenkezőleg, sürgős kiadatását követeli, hogy megbüntethesse. Mivel a nem totalitárius államok a háborús légkör keltette sanda szándékaik ellenére általában visszariadtak a tömeges repatriálásoktól, az állampolgársággal nem bíró emberek száma ma, tizenkét évvel a háború után, nagyobb, mint valaha. Hogy az államférfiak úgy vélték megoldani a jogfosztottak problémáját, hogy nem vettek tudomást róla, annak ékes bizonyítéka éppen a megbízható statisztikák hiánya e téren. Tudni mindössze ennyit tudhatunk: az „elismerten” állampolgárságukat veszítettek száma egymillió, ezzel szemben az úgynevezett „*de facto*” hontalanok száma több mint tízmillióra rúg, és míg a „*de jure*” hontalanok viszonylag ártalmatlan problémája fel-felmerül olykor nemzetközi konferenciákon, a probléma velejét, amely azonos a menekültüggyel, soha szóba se hozzák. Ami még rosszabb: az állampolgárságuktól megfosztható emberek száma nőttön-nő. Az utolsó háború előtt kizárólag a totalitárius vagy félig totalitárius diktatúrák éltek azzal a fegyverrel, hogy megfosztották állampolgári jogaiktól olyan alattvalókat, akik születésük jogán voltak állampolgárok, most

viszont eljutottunk odáig, hogy még egyes demokráciák, például az Egyesült Államok is komoly megfontolás tárgyává tették, hogy született amerikaiakat megfosszanak állampolgárságuktól, ha az illetők kommunisták. És e rendszabályok legsötétebb vonása az, hogy az illetékesek a legártatlanabb módon mérlegelték meghozatalukat. Holott elég visszaemlékeznünk arra, mennyire ragaszkodtak hozzá a náci, hogy a nem német nemzetiségű zsidókat „még deportálásukat megelőzően vagy legkésőbb a deportálásuk pillanatában megfosszák állampolgárságuktól”^{25a} (a német zsidók esetében nem volt szükség erre a lépésre, mert a Harmadik Birodalomban létezett egy törvény, melynek értelmében mindazok a zsidók, akik elhagyják az ország területét – beleértve természetesen azokat is, akiket lengyelországi koncentrációs táborokba hurcoltak –, automatikusan elvesztik állampolgárságukat), hogy ráébredjünk: mivel jár az állampolgársági jogoktól való megfosztottság.

A hontalan százezrek beáramlása súlyos károkat okozott a nemzeti államoknak; ezek közül talán a legnagyobb az volt, hogy eltörölték a menedékjogot, az egyetlen jogot, amely valaha is helyet kaphatott az emberi jogok szimbólumaként a nemzetközi kapcsolatokban. E jog hosszú, hagyomány megszentelte története igen távolra, a szabályos politikai élet legkezdetére nyúlik vissza. Az ókortól kezdve védelmet nyújtott mind a menekült, mind a menedéket nyújtó ország számára olyan esetekben, amikor az emberek tőlük független körülmények kényszere alatt váltak számkivetettekké. Egyedül ennyi maradt meg a középkorok abból az elvéből, hogy *quid quid est in territorio est de territorio* (ami a birtokon van, az a birtokról van), mert egyébként a modern állam arra hajlott, hogy állampolgárait határain túl is védelmezze, kölcsönös szerződések útján biztosítsa, hogy idegenben is a honi törvényeknek legyenek alávetve. Noha a menedékjog a nemzetállamokra oszlott világban is fennmaradt, és egyes esetekben még a két világháborút is túlélte, anakronisztikusnak tetszett és ellentmondott az állam nemzetközi jogainak. Ezért nem lelni nyomát sem írott törvényekben, alkotmányokban vagy nemzetközi egyezményekben, és a Népszövetség alapokmánya említést sem tesz róla.²⁶ E tekintetben olyan sorsra jutott, mint az emberi jogok, mert ezek sem váltak soha törvénné, hanem némileg homályba veszve tengették életüket, hivatkozási alapként kivételes, egyedi esetekben, amelyekkel normális jogi intézmények nem voltak képesek megbirkózni.²⁷

A második nagy megrázkódtatás, amely Európát a menekültek feltűnésével érte,²⁸ az a felismerés volt, hogy lehetetlen tőlük megszabadulni vagy beolvasztani őket a menedéket nyújtó ország nemzetiségébe. Kezdetől általános volt az egyetértés a tekintetben, hogy a problémát két úton-módon lehet megoldani: repatriálással vagy honosítással.²⁹ Amikor az első, nagy hullám – az orosz és örmény menekültáradat – nyomán kiderült, hogy egyik út sem igazán járható és eredményes, a befogadó országok egyszerűen megtagadták, hogy állampolgárságukat veszetteknek ismerjék el a később érkezőket, még elviselhetetlenebb sorsra kárhoztatva a menekülteket.³⁰ Az érintett kormányok nem szüntek meg figyelmeztetni a Népszövetséget – ami az ő szemszögükből nagyon is érthető eljárás –, hogy a „lehető legnagyobb sürgősséggel számolja fel a menekültügyet”;³¹ alapos okuk volt ugyanis attól tartani, hogy azok, akiket az a szentháromság – állam–nép–terület – kivetett magából, amelyre egész Európa társadalmi és politikai rendje épült, csak előőrsei egy egyre szélesedő népmozgalomnak, csak első csobbanásai egy egyre tetemesebb víztömegnek. Nyilvánvaló volt – annyira, hogy ezt még az eviani konferencia is felismerte 1938-ban –, hogy a német és osztrák zsidók potenciálisan mind elvesztették állampolgárságukat, és mi sem volt természetesebb, mint hogy a kisebbséggel bíró országok, Németország példáján felbuzdulva, megpróbáljanak hasonló módon megszabadulni saját kisebbségi sorban élő lakosaiktól.³² A kisebbségek közül a zsidókat és az örményeket fenyegette a legnagyobb veszély, és hamarosan közülük került ki aránylagosan a legtöbb hontalan; sorsuk azt is bizonyította, hogy a kisebbségi szerződések nem mindig nyújtanak oltalmat, sőt eszközül szolgálhatnak arra, hogy bizonyos népcsoportokat alkalomadtán deportálásra jelöljenek ki.

És az európai országok állampolgárainak újfajta reagálása bizonyos „ideológiai” harcokra majdnem annyira ijesztő volt, mint ezek az Európa régi viharcarkából támadt új veszedelmek. Nem elég, hogy százezrek lettek máris hontalanná és fosztattak meg állampolgárságuktól, de egyre nagyobb számban vállalkoztak a legkülönbözőbb országokból jött emberek – a nyugati demokráciákat sem kivéve – arra, hogy

idegen földön önkéntesként részt vegyenek polgárháborúban, még azon az áron is, hogy ezzel eltépték azt a szálát, mely tulajdon nemzetükhöz kötötte őket (erre eleddig legfeljebb egy maroknyi idealista vagy kalandor volt kapható). Ezzel a tanulsággal szolgál a spanyol polgárháború, és ezért riadtak meg annyira a kormányok a Nemzetközi Brigádtól. A baj nem lett volna olyan nagy, ha ez egyet jelentett volna azzal, hogy az emberek immár nem ragaszkodnak olyan görcsösen nemzetiségükhöz, és hajlandók alkalomadtán azt föladva egy másik nemzeti közösség tagjává válni. De nem így állt a dolog. Már a honukból kivaszítottak is meglepő makacssággal ragaszkodtak nemzetiségükhöz, a menekültek minden tekintetben különálló idegen kisebbségi csoportokat alkottak, amelyek gyakran nem is törekedtek honosításra, és sohasem fogtak egymással össze, mint tették korábban, időlegesen, kisebbségi közös érdekeik védelmében.³³ A Nemzetközi Brigád nemzeti zászlóaljakra oszlott, és ezekben a németek úgy érezhették: Hitler ellen harcolnak, s az olaszok, hogy Mussolini ellen, pontosan úgy, ahogy néhány évvel később az ellenállás idején a spanyol menekültek úgy érezték: Franco ellen harcolnak, amikor a franciák harcát támogatták Vichy ellenében. Ez a folyamat azért rémítette annyira meg az európai kormányokat, mert az állampolgárságuktól megfosztott újabb csoportokra nem lehetett már ráfogni, hogy kétes vagy vitatható nemzetiségűek (*de nationalité indéterminée*). Noha megtagadták állampolgárságukat, nem voltak lojálisak az ország iránt, ahonnan származtak és nem tartottak vele kapcsolatot, és semmiképpen nem kötötték saját nemzetiségüket egykori hazájuk látható, elismert kormányához, mégis szívósan őrizték nemzetiségüket. Ettől fogva nemcsak Kelet-Európára voltak jellemzőek a területhez csak lazán kötődő, az állam iránt semmiféle lojalitással vagy rokonszenvvel nem viseltető szórvány nemzetiségi csoportok és kisebbségek. Menekültekként és hontalanokként immár beszivárogtak a régebbi, nyugati nemzetállamokba is.

Az igazi bajra akkor derült fény, amikor kipróbálták mindkét lehetségesnek tetsző megoldást: a repatriálást és a honosítást. A repatriálás természetesen nem vezetett eredményre, ha nem volt olyan ország, ahová a kérdéses személyeket vissza lehetett volna toloncolni. Ez a módszer nem azért mondott csődöt, mert tekintettel voltak a hontalanná lett személy érdekeire (mint manapság olykor, amikor Szovjet-Oroszország kéri volt állampolgárai kiadatását, és a demokratikus országok kötelességüknek érzik, hogy megvédjék őket a repatriálástól, amely az érintettek számára nem kívánatos), és még csak nem is azért, mintha a menekültektől elárasztott országok humanitárius érzelmei tiltották volna meg alkalmazását, hanem mert egyetlen ország sem volt hajlandó a hontalan személyt befogadni, sem az, ahonnan származott, sem a többi. Az ember azt hihetné, az a tény, hogy a hontalan személyt nem volt hová toloncolni, meggátolta az érintett kormányokat abban, hogy kiutasítsák őket, de mivel az, aki állampolgárságát elvesztette, „olyan rendellenesség volt, amelynek egyetlen alkalmas zug sem jutott ki a törvénytár egész nagy épületében”,³⁴ tehát *per de jinitionem* törvényen kívül álló személy volt, mint ilyen ki volt szolgáltatva a rendőrség kényére-kedvére, mely nem csinált belőle nagy gondot magának, hogy végrehajtson egy-két törvénytelen akciót, ha csak ezen az áron szabadíthatta meg az országot az „*indésirables*” terhétől.³⁵ Más szóval az államot, mely ragaszkodott ahhoz a szuverén jogához, hogy bárkit kiutasíthasson, a hontalanság törvényen kívüli természete arra készítette, hogy bevallottan törvénytelen aktusokhoz folyamodjék.³⁶ Az általa kiutasított hontalanokat átcsempészte valamely szomszédos országba, azzal az eredménnyel, hogy az hasonlóképpen viszonzta tettét. A legjobb módja a repatriálásnak: az, hogy a menekültet abba az országba csempésszék vissza, ahonnan jött, csak egy-két „szerencsés” esetben sikerült, részint mivel a nem totalitárius államok rendőrségét olykor mégis visszatartották e lépéstől elemi erkölcsi meggondolások, részint mivel a hontalan személyt az az ország, mely eredetileg hazája volt, éppúgy visszacsempészhette, mint más országok, és végül, de nem utolsósorban azért, mert ez az egész ügylet csak szomszédos országgal volt lebonyolítható. Az ide-oda csempészesek következményeként kisdud háborúk robbantak ki a határőrségek között, ami nem javította éppen a nemzetközi kapcsolatokat, továbbá egyre több hontalant ítétek börtönbüntetésre, mivel a másik állam rendőrsége segítségével „illegálisan” lépték át a határt.

Nemzetközi konferenciák ismételten megkísérelték, hogy a hontalanoknak valamiféle törvényes státust biztosítsanak, de mindig hiába, mert semmiféle megegyezés nem helyettesíthette azt a területet, ahová az

idegent a fennálló törvények értelmében deportálni lehet. A menekültügyről folyó viták középpontjában mindig egy és ugyanazon kérdés állt: hogyan tehető ismét deportálhatóvá a hontalan személy? Hogy a nem létező haza egyetlen pótléka a gyakorlatban az internálótábor, annak bebizonyítására nem volt szükség a második világháborúra és a menekülttáborokra, mert már a harmincas években az internálótábor volt az egyetlen „haza”, amelyet a világ a hontalanoknak felkínálhatott.³⁷

Másrészt a honosítással is kudarcot vallottak. Az európai országok egész honosítási rendszere összeomlott, amikor szembesült a hontalanokkal, mégpedig ugyanolyan okból, amiért a menedékjogot is elejtették. Lényegét tekintve a honosítás, a nemzetállam jogrendszerének velejárója csakis az adott nemzetiségű személyekkel számolt, azokkal, akik az állam földjén születtek és világra jöttükkel nyerték el az állampolgárságot. Csak kivételképpen honosítottak egyes egyéneket, akiket ilyen-olyan körülmények idegenbe kényszerítettek. Az egész procedura csődöt mondott, mihelyt tömegesen kellett volna honosítási eljárásokat lefolytatni;³⁸ pusztán a dolog adminisztratív oldalát tekintve is lehetetlen volt bármely európai ország államapparátusának e problémával megbirkóznia. És ahelyett, hogy az újonnan jötteknek egy kis részét honosították volna, az országok elkezdték törölni állampolgáraik sorából a korábban honosítottakat, részint az általános fejvesztettség miatt, részint mert az újonnan jöttek nagy száma megingatta az azonos származású, korábban honosított állampolgárok amúgy is bizonytalan pozícióját.³⁹ A korábbi honosítások visszavonása, illetve olyan törvények meghozatala, amelyek nyilvánvalóan az állampolgárság tömeges eltörlésének az útját köveznék ki,⁴⁰ végképp megingatta azt a kevéske reményt is, amelyet a menekültek addig az iránt tápláltak, hogy itt talán lesz módjuk alkalmazkodni és új, normális életet kezdeni; az új országban az asszimilációt eladdig kissé megvetendőnek, illetve hűtlenségnek érezték, most azonban egyszerűen nevetségesnek tetszett. A különbség egy honosított állampolgár és egy hontalanul itt tartózkodó között nem volt elég nagy ahhoz, hogy a honosítás megérte volna a ráfordított fáradságot, hiszen a korábban honosítottakat is gyakran megfosztották fontos állampolgári jogaiktól, és állandóan azzal fenyegették, hogy megint hontalanná lehetnek. A honosított személyeket jóformán ugyanolyan státusra kárhoztatták, mint a közönséges idegeneket, s mivel ők már elvesztették korábbi állampolgárságukat, ezek a rendszabályok csak arra voltak jók, hogy egy újabb tekintélyes csoportot fenyegezzenek hontalansággal.

Szinte szánszalmas volt látni, mennyire tehetetlenek voltak az európai kormányok, noha tudták, mekkora veszélyt jelentenek a hontalanok saját jól megalapozott jogi és politikai intézményeikre nézve, s noha mindent megtettek, hogy feltartóztassák az áradatot. Nem is volt szükség újabb, robbanásszerű eseményekre. Mihelyt a hontalanok létszáma meghaladt egy bizonyos szintet, a hontalanság úgy harapódzott el, mint egy járvány. Nemcsak már honosított állampolgárokat fenyegetett az a veszély, hogy visszajutnak a jogfosztottság állapotába, hanem jelentősen romlottak általában véve az idegenek életkörülményei is. A harmincas években egyre nehezebb lett különbséget tenni hontalan menekültek és letelepedési joggal bíró idegenek között. Mihelyt az állam megpróbált jogával élni és repatriálni egy betelepedett idegent az illető akarata ellenére, az mindent megtett azért, hogy e sors elöl a hontalanság státusába meneküljön. Már az első világháború alatt felfedezték az ellenséges országból származó idegenek, mekkora előnnyel jár a hontalanság állapota. Hanem ami akkor még egyes emberek csele volt, akik meglették a szükséges joghézagot, az most tömegek ösztönös reakciójává vált. Európa legnagyobb immigrációs gyűjtőmedencéje Franciaország, azáltal hogy úgy szabályozta a kaotikus munkaerőpiacot, hogy idegen munkásokat hívott be, amikor szüksége volt rájuk, de deportálta őket, mihelyt kitört a válság és tömeges lett a munkanélküliség, olyan leckében részesítette a hontalanság előnyeit illetően az idegeneket, amelyet azok nemigen felejtettek el soha többet. 1935 után, amikor a Laval-kormány elrendelte az úgynevezett „gazdasági bevándorlók” és más, korábban ide került csoportok – olaszok, lengyelek, spanyolok, a Balkán-félszigetről jöttek – tömeges repatriálását, amit csak a hontalanok kerültek el, ezek a csoportok úgy összekeveredtek a menekültek újabb hullámaival, hogy itt soha senki nem volt már képes rendet teremteni.

De a hontalanság nemcsak az állampolgárok és idegenek közötti hagyományos és szükséges különbségtételnek ártott, nemcsak az államok szuverén jogát csorbította honosítási és kiutasítási ügyekben;

ennél is nagyobb kárt szenvedett a nemzet jogi intézményeinek egész struktúrája azáltal, hogy az ország lakosainak egyre nagyobb hányada volt kénytelen a törvények hatályán kívül élni úgy, hogy más törvény sem kínált védelmet nekik. A hontalan személy, akinek nem volt joga az országban megtelepedni és munkát vállalni, természetesen folyamatosan törvénszegésre kényszerült. Bármikor börtönbüntetésre ítélték anélkül, hogy bűncselekményt követett volna el. Mi több, esetében a civilizált országokban érvényes értékrend egész hierarchiája az ellenkezőjére fordult. Mivel ő volt az a rendellenesség, amellyel az általános jog mit sem tudott kezdeni, jobban járt, ha olyan rendellenességgé változott át, amelyre van jogszabály, azaz bűnözővé.

Ha azt akarjuk eldönteni, vajon egy bizonyos személy a jog sáncain kívül rekedt-e, a legjobb kritérium feltenni a következő kérdést: Hasznát látja-e az illető annak, ha bűnt követ el? Ha egy jelentéktelen lopás akár csak időlegesen is megerősítheti jogi pozícióját, biztosra vehetjük: az illetőt megfosztották emberi jogaitól. Mert ilyenkor a törvénsértés a legjobb mód arra, hogy az illető egyenlővé váljék embertársaival, ha máshogy nem, hát mint elismert kivétel a szabály alól. Bűnözőként a hontalan személlyel sem bánnak rosszabbul, mint egy másik bűnözővel, más szóval úgy bánnak vele, mint bárki mással. A törvény oltalmát csak azáltal nyerheti el, ha megsérti. Míg perc tart és büntetését tölti, nem kell tartania a rendőri önkény ama formájától, amely ellen mit sem ér a védőügyvéd és nincs apelláta. Az az ember, akit tegnap még pusztán azért zártak börtönbe, mert él és jelen van, akit minden jogától megfosztottak és akit örökösen deportálás fenyegetett, vagy akit bírói tárgyalás és ítélet mellőzésével internálásra ítélték csak azért, mert dolgozni próbált és kenyeret keresni, teljes jogú polgárrá válhat egy kis tolvajlás árán. Ügyvédet kaphat akkor is, ha egy huncut vasa sincs, panaszt tehet fogva tartói ellen, és tiszteletteljes meghallgatásra talál. Többé nem a föld salakja, hanem valaki, aki elég fontos személy ahhoz, hogy részletesen tudomására hozzák a törvényt, amelynek alapján elítélik. Tiszteletre méltó személlyé lép elő.⁴²

Sokkal kevésbé járható és sokkal nehezebb útja annak, hogy valaki az el nem ismert anomália státusából eljusson az elismert kivételébe, az, ha kiderül róla: lángész. Pontosan úgy, ahogy a törvény csak egyfajta különbséget ismer el ember és ember között, tudniillik a normális nem bűnöző és a normálistól eltérő bűnöző közötti különbséget, a konformizmusra épült társadalom is csak egyetlen formáját ismeri el a határozott individualizmusnak: a génuszt. Európa polgári társadalma elvárta a lángésztől, hogy törvényen kívül álljon, hogy valamiféle szörnyeteg legyen, amelynek fő társadalmi funkciója az, hogy izgalmat kelt, ezért elhanyagolható körülmény, hogy törvényen kívül áll. Mi több, az állampolgárság elvesztése nemcsak mindenfajta védelemtől fosztotta meg az embereket, hanem világosan megállapítható, hivatalosan elismert identitásuktól is; ennek a ténynek nagyon pontos jelképi megfelelője az érintettek szakadatlanul megújuló, lázas erőfeszítése a célból, hogy legalább egy születési bizonyítványt kicsikarjanak attól az országtól, amely megfosztotta őket állampolgárságuktól; problémáik egyikét megoldotta az, ha sikerült felvergődniük a hírnévnek arra a fokára, amely kiemeli az embert a hatalmas, névtelen tömegből. Csak a hírnév kínál megoldást a legkülönbébb társadalmi rétegekből való menekültek örökös sirámára: „itt senki sem tudja, ki vagyok”; és való igaz, a hírneves menekült esélyei annyival jobbak az átlagénál, amennyivel a névvel bíró kutya esélye nagyobb az életben maradásra, mint a kóbor kutyáé, amely csak úgy általában kutya.⁴³

És mivel a nemzetállam nem volt képes törvényt alkotni azokról, akik elvesztették saját nemzeti kormányuk oltalmát, az ügy intézését mindenestül a rendőrségnek engedte át. Most esett meg először Nyugat-Európában, hogy a rendőrséget felhatalmazták: járjon el tetszése szerint, hogy emberek sorsát maga döntse el; a közélet egy bizonyos szférájában immár nem a törvény végrehajtásának és megtartásának eszköze volt, hanem kormánytól és minisztériumoktól független hatalom.⁴⁴ Ereje és függetlenedése törvénytől és kormánytól egyenes arányban nőtt a menekültek áradatával. Minél nagyobb lett a hontalanok és a bármikor hontalanná tehető aránszáma a népességen belül – a háború előtti Franciaországban ez az arány elérte az összlakosság tíz százalékát –, annál nagyobb volt a veszélye, hogy az állam fokozatosan rendőrállammá alakul át.

Mondanunk sem kell, hogy a totalitárius rendszerek, melyekben a rendőrség a hatalom csúcsára jutott, buzgón munkálkodtak e hatalom megerősítésén úgy, hogy korlátlan úrrá tették a rendőrséget a lakosság óriási létszámú csoportjai fölött: amelyek, tekintet nélkül arra, hogy közülük egyesek elkövettek-e valamit is, egyszeriben a törvény sáncain kívül találták magukat. A náci Németországban a nürnbergi törvények, amelyek éles különbséget tettek a Reich polgárai (teljes jogú polgárok) és más nemzetbeliek (másodrendű, jogfosztott állampolgárok) között, egy olyan fejlődés előtt egyengették az utat, amelynek során hivatalos rendelettel bármely „idegen vérű” nemzetiséget megfoszthattak állampolgári jogaitól; a megfelelő törvényeket már részletekbe menően elő is készítették, csak a háború kitörése miatt nem került sor beiktatásukra.^{44a} Másfelől a hontalanok csoportjai állandó növekedése elvezetett a nem totalitárius országokban is a törvénytelenység egy olyan formájához, amelyet a rendőrség szervezett, úgyhogy a gyakorlatban a szabad világ is ráhangolódott a totalitárius államok joggyakorlatára. Semmi sem jellemzi ezt jobban, mint az, hogy a koncentrációs táborokat minden országban ugyanazok a csoportok töltötték meg, ha a táborlakókkal való bánásmód nagyon eltérő volt is itt és ott, hiszen ezeknek a csoportoknak a kiválasztása egyes-egyedül a totalitárius rendszerek elhatárolásától függött. Ha a náci valakit koncentrációs táborba csuktak, és az illetőnek sikerült mondjuk Hollandiába szöknie, akkor a hollandok internálótáborba zárták. Így jóval a háború kitörése előtt „a nemzetbiztonság” ürügyén a rendőrség több nyugati országban is saját elhatárolásából szoros kapcsolatra lépett a Gestapóval és a GPU-val, úgyhogy bátran elmondhatjuk: létezett egy független rendőrségi külpolitika. Ez a rendőrség irányította külpolitika a hivatalos kormánytól függetlenül működött; a kapcsolatok a francia rendőrség és a Gestapo között soha nem voltak szívélyesebbek, mint éppen Léon Blum Népfront-kormányának idején, noha a kormány maga eltökélten németellenes politikát folytatott. Ellentétben kormányaikkal, a különféle rendőri szervek sohasem viseltettek túlzott „előítéllettel” a totalitárius rendszerek iránt, éppoly szívesen vették a GPU-tól, mint a fasiszta vagy Gestapo-ügynököktől befutott információkat és feljelentéseket. Jól tudták, milyen fontos szerepet játszik a rendőrség a totalitárius államokban, tudták, milyen magas társadalmi státusnak és politikai jelentőségnek örvend, és nem is igyekeztek véka alá rejteni rokonszenvüket ezen rendszerek iránt. Hogy a náci oly szégyenletesen csekély ellenállásba ütköztek a megszállt országok rendőrsége részéről, és képesek voltak olyan mértékben terrorizálni a lakosságot, amilyen mértékben a helybeli rendőri erők segítségével ezt ténylegesen megtették, az végső soron annak volt tulajdonítható, hogy a rendőrség az évek során valóságos nagyhatalommá nőtte ki magát a hontalanok és menekültek korlátlan és önkényes elnyomása révén.

A zsidók egyaránt fontos szerepet játszottak a „kisebbségi nemzetek” történetében és a hontalanok seregének kialakulásában. Ők álltak az úgynevezett kisebbségi mozgalom élén, részint, mert ők szorultak rá a legjobban külső oltalomra (e tekintetben legfeljebb az örmények vehették fel velük a versenyt), részint kitűnő nemzetközi kapcsolataik folytán, de leginkább azért, mert ők voltak azok, akik egyetlen országban sem alkottak többséget, tehát méltán tekintették őket a *minorité par excellence*-nak, azaz az egyetlen olyan kisebbségnek, amelynek érdekei kizárólag nemzetközi jóállással védelmezhetők meg.⁴⁵

A zsidó nép sajátos szükségletei nyújtották a legjobb ürügyet arra, hogy illetékesek letagadják: a Kisebbségi Szerződések kompromisszum az új nemzeteknek az idegen népek erőszakos asszimilációjára irányuló törekvései és a nemzetiségek között, akiknek az adott helyzetben nem biztosíthatták a nemzeti önrendelkezés jogát.

Hasonló okokból váltak a zsidók a menekültek és hontalanok ügyéről folyó vita főszereplőivé. Az első hontalanok, *Heimatlose* vagy *apatrides*, akik a békeszerződések teremtményei, többségükben az utódállamokból származó zsidók voltak, és nem tudtak vagy nem akartak szülőhazájuk új kisebbségi törvényeinek oltalma alatt élni. Mindaddig nem ők tették ki a hontalanok egyik legtekintélyesebb csoportját, míg Németország nem kényszerítette emigrációba az állampolgárságától megfosztott német zsidóságot. Csakhogy látva, milyen sikeresen üldözi Hitler a zsidókat, a rákövetkező években a kisebbségekkel bíró országok mind azon kezdték el törni a fejüket, hogyan űzhetnék ki kisebbségeiket, és mi sem természetesebb,

mint hogy a sort a *minorité par excellence*-on kezdték, az egyetlen nemzetiségen, amelyet nem védett semmi más, csak az addigra nevetséggé züllött kisebbségi rendszabályok.

Minden kormány, amely úgy igyekezett pontot tenni e probléma végére, hogy nem vett róla tudomást, azt hozta fel ürügyként, hogy a hontalanok ügye főként zsidókérdés.⁴⁶ Egyetlen államférfi sem ébredt annak tudatára, hogy a zsidó probléma Hitler-féle megoldása – mely előbb el nem ismert kisebbséggé tette a német zsidókat Németországban, majd az immár hontalanokat kiűzte az országból, hogy végül egész Európából összeszedje és haláltáborokba szállítsa őket – ékesszólóan demonstrálta a világ szemében, hogyan lehet ténylegesen „likvidálni” a kisebbségekkel és hontalanokkal kapcsolatos összes problémát. A háború végén kitűnt, hogy a zsidó probléma, amelyet az egyetlen megoldhatatlan problémának tekintettek, megoldódott – nevezetesen azért, hogy a zsidók előbb kolonizáltak, majd meghódítottak egy területet maguknak –, de ez a legkevesbé sem oldotta meg a kisebbségek és a hontalanok problémáját. Ellenkezőleg, mint századunknak tulajdonképpen minden újabb eseménye, a zsidó probléma megoldása is a menekültek egy újabb kategóriáját hozta létre, az arabokét, hét-nyolcszázezerre növelve az államukat és jogaikat veszített emberek számát. És ami Palesztinában kis területen esett meg százezrekkel, az bekövetkezett Indiában is, sokkal nagyobb méretekben, sok millió emberre kiterjedően. Az 1919-es és 1920-as békeszerződések óta a menekültek és hontalanok átokként kötődtek a föld összes újonnan létrehozott államához, amelyek mintájául a nemzetállam szolgált.

Ez az új államokat sújtó átok magában hordja a halálos kór csíráit. Mert a nemzetállam nem maradhat fenn azután, hogy alapelve, a törvény előtti egyenlőség, csődöt mondott. E nélkül a törvényes egyenlőség nélkül, melynek eredeti rendeltetése az volt, hogy a régi feudális rend törvényeit és rendjeit felváltsa, a nemzet privilegizált és jogfosztott egyének anarchikus tömegévé válik. A törvények, amelyek nem ruháznak mindenkire egyforma jogokat és privilégiumokat, ellentmondanak a nemzetállam léglényegének. Minél világosabban bizonyosodott be, hogy az állam képtelen megadni a hontalanoknak a törvény védelmét, és minél nagyobb teret nyert a rendőri dekrétumokkal való önkényes kormányzás, annál nehezebben állt ellen az állam annak a kísértésnek, hogy minden állampolgárát megfossza jogállásától és rendőri úton, teljhatalommal kormányozza őket.

II. Az emberi jogok keltette bonyodalmak

Az emberi jogokról szóló Nyilatkozat a tizennyolcadik század végén fordulópont az emberiség történetében. Nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint hogy ettől fogva a jog forrása egyes-egyedül az Ember, nem Isten parancsolatai vagy a történelmi szokásjog. A Nyilatkozat jelezte: függetlenül azoktól a privilégiumoktól, amelyekkel a történelem felruházott bizonyos társadalmi rétegeket vagy nemzeteket, az ember felszabadult mindenfajta gyámkodástól és nagykorúvá lett.

S volt a Nyilatkozatnak még egy következménye, amely nem tudatosult igazán megalkotóiban. Az emberi jogok kikiáltásának volt olyan rendeltetése is, hogy nagyon is szükséges oltalmat kínáljanak ebben az új korszakban, amikor az egyén biztonságát nem szavatolta az a társadalmi helyzet, amelybe beleszületett, és nem lehetett abban sem biztos, hogy Isten színe előtt egyenlő a másik kereszténnyel. Más szóval, ebben az új, szekularizált, felszabadult világban az emberek nem tudhatták biztosan magukénak azokat a társadalmi és emberi jogokat, amelyek eladdig kívül estek a politikai rendszer keretein, és nem kormányok és alkotmányok garantálták őket, hanem bizonyos társadalmi, szellemi vagy vallásos erők. Így aztán a tizenkilencedik század folyamán általánossá vált az a vélemény, hogy az emberi jogokra kell hivatkoznia az egyénnek, valahányszor védelemre szorul az állam újfajta szuverenitásával vagy a társadalom újfajta önkényével szemben.

Mivel a Nyilatkozat szerint az emberi jogok „elidegeníthetetlenek”, nem vezethetők vissza és nem származtathatók le másfajta jogokból vagy törvényekből, bevezetésükhöz nem volt szükség semmiféle autoritásra, forrásuk és céljuk egyaránt maga az Ember volt. Mi több, úgy tetszett, nincs szükség semmiféle

törvényre e jogok védelmére, mert elvben minden további törvénye jogok elismerésére épül. Egyedül az ember látszott szuverénnek törvény dorgában, ahogy egyedül a népet kiáltották ki szuverénnek önnön kormányzásában. A nép szuverenitását (amely különbözött a fejedelemségtől) nem Isten kegyelméből, hanem az Ember nevében nyilvánították ki, tehát a legtermészetesebbnek látszott, hogy az ember „elidegeníthetetlen” jogai érvényre jutnak és a nép szuverén önkormányzáshoz való jogának elidegeníthetetlen részévé válnak.

Más szóval, alighogy az ember színre lépett tökéletesen felszabadult, tökéletesen különálló lényként, ki méltóságát magában hordja és nem szorul a tekintetben semmiféle szélesebb, őt felölölő rendre, máris eltűnt és átváltozott a nép egy tagjává. Az elidegeníthetetlen emberi jogok kinyilatkoztatása ugyanis kezdettől belső önellentmondással jár, mert egy „absztrakt”, nem létező emberrel számol: hiszen még a primitív népek is valamiféle társadalomban élnek. Ha olyik törzsi vagy más „elmaradott” közösség nem örvendett emberi jogoknak, az nyilván azért történhetett meg, mert még nem jutott el a civilizáció megfelelő fokára, a népi-nemzeti szuverenitás fokára, hanem idegen vagy törzsbéli zsarnokok nyomták el. Az emberi jogok egész kérdésköre ilyenformán villámgyorsan és kibogozhatatlanul összefonódott a nemzeti felszabadulás kérdésével: úgy tetszett, más nem biztosíthatja e jogokat, mint a felszabadult nép szuverenitása, természetesen a kérdéses népé. S mivel a francia forradalom óta az emberiséget nemzetek családjának tekintették, fokról fokra nyilvánvalóvá vált, hogy az ember igazi megjelenési formája nem az egyén, hanem a nép.

Hogy miféle súlyos következményekkel jár az emberi jogok azonosítása a népfeljegyzésekkel a nemzetállamok európai rendszerén belül, arra csak akkor derült fény, amikor hirtelen egyre nagyobb számban tűntek fel a színen olyan emberek és népek, melyek legelemibb jogait éppoly kevésbé biztosította a nemzetállam rendes működése itt, Európa közepén, mintha Afrika közepén találták volna magukat. Végére addig is azért hitték „elidegeníthetetlennek” az emberi jogokat, mert a feltételezések szerint nem függtek az adott kormánytól; most azonban kiderült, mihelyt az embereknek nincs saját kormányuk és így jogaik a minimumra redukálódnak, nincs hatalom, amely ezeket megvédené, sem olyan intézmény, amely hajlandó volna biztosítani őket. Vagy ha történetesen egy nemzetközi testület vindikált magának nem kormányzati hatalmat, mint a kisebbségek esetében, nyilvánvalóan kudarcot vallott, mielőtt érvényt szerezhetett volna rendszabályainak, hisz nemcsak az érintett kormányok szegültek szembe többé-kevésbé nyíltan szuverenitásuk illetlen csorbításával, hanem az adott kisebbségek sem voltak hajlandók elismerni a felkínált nemzeti garanciákat, bizalmatlanul tekintettek mindenre és mindenkre, ami és aki nem az ő világosan körülírt „nemzeti” (tehát nem csupán „nyelvi, vallási, etnikai”) jogaikat támogatta, és vagy a velük azonos nemzetiségű anyaállamhoz folyamodtak inkább, mint a németek és a magyarok, vagy valamiféle terület feletti szolidaritáshoz, mint a zsidók.⁴⁷

Hontalanoknak és kisebbségeknek egyaránt az volt a meggyőződésük, hogy nemzeti jogaik elvesztése egyet jelent emberi jogaik elvesztésével, hogy az előbbinek szükségszerű következménye az utóbbi. Minél inkább megfosztották őket mindenfajta jogtól, annál elszántabban törekedtek rá, hogy egy nemzeti közösségbe integrálódhassanak. Az orosz menekültek voltak az elsők a sorban: fennen hangoztatták nemzeti hovatartozásukat, és dühödtlen tiltakoztak az ellen, hogy egy kalap alá vegyék őket más hontalanokkal. Azóta kivétel nélkül minden menekült vagy deportált személyekből összeállt csoport egyaránt ádáz és heves csoporttudatot fejlesztett ki, és hangosan követelte jogaikat, mint – és csakis mint – lengyel, zsidó, német stb. jogokat.

Még nagyobb baj volt, hogy az emberi jogok védelmére alakult társaságokat, az emberi jogokat deklaráló új törvény előállítására irányuló kísérleteket mindig a társadalom peremén mozgó alakok vették szárnyaik alá – néhány politikailag tapasztalatlan nemzetközi jogász vagy hivatásos emberbarátok, akik a hivatásos idealisták tétova érzelmeiből merítettek támogatást. A csoportok, amelyeket alkottak, a nyilatkozatok, amelyeket megfogalmaztak, nyelvezetükben és tartalmukban egyaránt hátborzongató hasonlóságot mutatnak az állatvédő ligák deklarációival. Egyetlen államférfi, egyetlen politikai súllyal bíró személyiség sem vehette

komolyan őket, és egyetlen európai liberális vagy radikális párt sem tartotta szükségesnek, hogy az emberi jogok új nyilatkozatát felvegye saját programjába. Maguk az áldozatok sem hivatkoztak soha, sem a második világháború előtt, sem utána ezekre az alapvető jogokra, amelyeket pedig oly nyilvánvalóan tagadtak meg tőlük, amint újra és újra kísérletet tettek arra, hogy megelérjék a kiutat abból a szögesdrót-labirintusból, ahová az események juttatták őket. Ellenkezőleg, az áldozatok éppúgy, mint az adott hatalmak lebecsülést és közönyt mutattak a marginális társaságok minden arra irányuló kísérlete iránt, hogy megerősítsék az elemi vagy általános emberi jogokat.

Hogy a felelős személyeknek nem sikerült az emberi jogok új törvényének meghirdetésével orvosolni annak az egyre növekvő embercsoportnak a baját, mely törvényen kívül kényszerült élni, az igazán nem a jóakarat hiányán múlt. Az emberi jogok, ahogyan azokat a francia és az amerikai forradalom kinyilatkoztatta a civilizált társadalmak egyedül lehetséges alapjaként, ezelőtt sem játszottak soha tényleges politikai szerepet. A tizenkilencedik század folyamán csak elvétve és felületesen hivatkoztak ezekre a jogokra azért, hogy megvédjék az egyént az állam növekvő hatalmával szemben, és hogy enyhítsék az ipari forradalom okozta társadalmi létbizonytalanságot. Ekkor új értelmet nyert az emberi jogok fogalma: a jogfosztottak védelmezőinek állandó jelszava lett, afféle törvénytörő, kivételes jog azoknak, akik jobb híján rászorultak.

Nyilvánvaló, hogy miért bánt mostohagyermekként a tizenkilencedik századi politikai gondolkodás az emberi jogok fogalomkörével, és miért nem akadt a huszadik században olyan liberális vagy radikális párt, amely időszerűnek érezte volna, hogy azokat programjába felvegye, még akkor sem, amikor nagy szükség lett volna az emberi jogok érvényesítésére: a polgárjogok – azaz az állampolgároknak országonként változó jogai – elvben az örök emberi jogokat testesítették meg és mondták ki valóságos törvények alakjában, és ezek az örök jogok elvben függetlennek számítottak ilyen vagy olyan állampolgárságtól, illetve nemzetiségtől. Minden emberi lény polgára volt valamiféle politikai közösségnek; ha országuk törvényei nem tettek eleget az emberi jogok támasztotta követelményeknek, elvben az ő dolguk lett volna azokat megváltoztatni, demokratikus országokban törvényhozás útján, önkényuralmokban forradalommal.

Az elidegeníthetetlennek tekintett emberi jogok alkalmazhatatlannak bizonyultak, még olyan országokban is, melyeknek alkotmánya rájuk épült, valahányszor színre léptek olyan emberek, akik már nem voltak állampolgárai semmiféle szuverén államnak. Ez a tény önmagában is elég zavarba ejtő volt, s vegyük még hozzá, mekkora zűrzavart támasztottak a meg-megújuló kísérletek arra, hogy előállítsák az emberi jogok új törvénytárát, hiszen azt bizonyították be, hogy senki sem képes tisztán definiálni, mi is az általános emberi jogok valóságos, az állampolgári jogtól elkülöníthető értelme. Ámbár abban mindenki egyetérteni látszott, hogy a hontalanokat sújtó csapás lényege éppen az, hogy elveszítették emberi jogait, azt szemmel láthatóan senki sem tudta, voltaképpen miféle jogait veszítették is el, amikor emberi jogait elvesztették.

Az első veszteség, amelyet a jogfosztottak elszenvedtek, otthonuk elvesztése volt, és ez egyet jelentett annak az egész társadalmi összefüggésrendszernek az elvesztésével, amelybe beleszülettek, és amelyen belül kivívták saját külön helyüket a nap alatt. Erre a csapásra igazán sok példa volt már a történelemben: egyének vagy egész népcsoportok kényszerű kivándorlása politikai vagy gazdasági okokból emberemlékezet óta mindennapos eseménynek számított. Amire korábban nem volt példa, az nem az otthon elvesztése, hanem az volt, hogy lehetetlen volt helyette új otthonra találni. Hirtelen nem volt olyan hely a földön, ahol az emigránsok letelepedhettek volna kegyetlen megszorítások nélkül, nem volt olyan ország, amelynek népével egybeolvadhattak volna, sem terület, ahol saját új közösségüket felépíthették volna. Ennek ráadásul a legcsekélyebb köze sem volt a valóságos túlnépesedéshez; a probléma nem az élettér hiányából fakadt, hanem a megfelelő politikai szervezet hiányából. Senki sem vette észre, hogy az emberiség, amelyet oly régóta nemzetek családjának tekintettek, eljutott fejlődésének egy olyan fokára, amelyen bárkit, akit eme szorosan szervezett, zárt közösségek egyike kivetett magából, azt kivetette a nemzetek családjába.⁴⁸

A második veszteség, amelyet a jogfosztottaknak el kellett szenvedniük, kormányuk védelmének elvesztése volt, és ez nemcsak azzal járt, hogy saját hazájukban fosztódtak meg törvényes státusuktól, hanem

minden más országban is. A kölcsönös szerződések, nemzetközi egyezmények úgy behálózták a földet, hogy révükön bármely ország állampolgára magával vihette törvényes státusát, akárhová utazott is (úgyhogy például egy német állampolgár a náci uralom idején külföldön sem köthetett vegyes házasságot a nürnbergi törvények miatt). De aki kívül rekedt e hálón, az mindenestül kívül rekedt a törvényesség keretein is (az utolsó háború alatt például a hontalanok mindig rosszabb helyzetben voltak, mint azok az idegenek, akik ellenséges országokból jöttek: ez utóbbiak még mindig élvezték közvetve saját kormányuk oltalmát, hála különféle nemzetközi egyezményeknek).

Önmagában a kormány oltalmának elvesztése sem példátlanabb eset, mint az otthon elvesztése. Civilizált országok menedékjogot kínáltak azoknak, akiket kormányuk üldözött, és ámbár ezt a gyakorlatot soha nem iktatták hivatalosan törvénybe, elég jól működött a tizenkilencedik században, sőt még a mi századunkban is. A baj akkor kezdődött, amikor a menekültek új kategóriáinak száma annyira megnőtt, hogy ügyüket nem lehetett többet egy kivételes esetekre elgondolt, nem hivatalos eljárással kezelni. Mi több, nagyobb részük nem is tarthatott igényt a menedékjogra, mely kimondatlanul is olyan politikai vagy vallási meggyőződést feltételez, melyet nem tilt a befogadó ország törvénykezése. Az újfajta menekülteket nem azért üzték el, amit tettek vagy gondoltak, hanem azért, mert azok voltak, akik voltak és maradtak – mert nemkívánatos fajba találtak beleszületni, vagy nemkívánatos osztályba, vagy nem megfelelő kormány mellé álltak (mint például a Spanyol Köztársaság hadseregének tagjai).⁴⁹

Minél inkább nőtt a jogfosztottak száma, annál nagyobb lett a kísértés arra, hogy inkább az üldözöttek státusára irányuljon a figyelem, mint az őket üldöző kormányok tetteire. És a leginkább szembeszökő tény az volt, hogy noha ezeket az embereket imilyen-amolyan politikai ürüggyel üzték el, már nem voltak üldözőik szemében veszedelmesek vagy gyalázatos tettek elkövetői, mint eddig a történelem folyamán: nem tekintették őket aktív ellenségnek, és ezt nem is igen állították róluk (az a néhány ezer szovjet állampolgár, aki a második világháború után önként hagyta el a Szovjetuniót és lelt menedéket demokratikus országokban, többet ártott a Szovjetunió hírnevének, mint a húszas évek sok millió menekültje, akik nem megfelelő osztály tagjai voltak), hanem egyszerűen csak emberi lények voltak és ilyen színben tűntek is fel, és éppen ártatlanságuk volt a legsúlyosabb átok rajtuk – minden tekintetben, elsősorban éppen az őket üldöző kormányok szemében. Ártatlanságuk – a szónak abban az értelmében, hogy semmiféle felelősség nem terhelte őket – volt jogfosztottságuk legfőbb jegye, amiképpen az volt a pecsét politikai státusuk elvesztésén is.

Az tehát csak látszat, hogy a valódi politikai menekültek sorsának könnyítése céljából lenne szükség az emberi jogok újbóli megerősítésére. A politikai menekültek, akiknek a száma szükségképpen csekély, mindmáig menedékjogot élveznek számos országban, és ez a jog nem hivatalos módon jól pótolja a hiányzó törvényt.

Ama tapasztalatunknak, hogy a hontalanok jogi szempontból hasznát látják annak, ha bünt követnek el, egyik meglepő aspektusa az a tény, hogy a jelek szerint könnyebb egy tökéletesen ártatlan embert jogaitól megfosztani, mint azt, aki törvényszegést követett el. Anatole France híres mondását: „Ha azzal vádolnak meg, hogy elloptam a Notre-Dame tornyait, nem tehetek mást: hanyatt-homlok menekülnöm kell Franciaországból” – iszonytató módon igazolta az élet. A jogászok annyira megszokták, hogy a törvényt a megszegésével járó büntetések oldaláról közelítsék meg, melyek csakugyan megfosztanak bennünket bizonyos jogainktól, hogy nekik talán még nehezebb belátniuk, mint a laikusoknak, hogy a törvényes státus, azaz minden létező jog elvesztésének immár nincs köze meghatározott bűnkategóriákhoz.

Ez a helyzet mutatja, mennyi buktatót rejt magában az emberi jogok fogalma. Egyre megy, hogyan határozták meg eredetileg ezeket a jogokat (az amerikai formula szerint mint az élethez, szabadsághoz és a boldogulás kereséséhez való jogot, a francia formula szerint mint a törvény előtti egyenlőséget, a szabadságot, a tulajdonjog védelmét és a nemzet szuverenitását); az is egyre megy, hogyan kíséreltek meg világosabbá tenni olyan homályos megfogalmazást, mint a boldogság keresése, vagy a tulajdonhoz való feltétlen jog idejétmúlt formuláját; azoknak a tényleges helyzete, akiket a huszadik század kiűzött a jog

sáncaiból, bizonyítja, hogy mindezek állampolgári jogok, melyek elvesztése nem vonja szükségképpen maga után a teljes jogfosztottság állapotát. Háborúban a katona megfosztatik az élethez való jogától, a bűnöző elzárásakor a szabadsághoz való jogától, szükségállapot esetén minden polgár a boldogsághoz való jogától, mégsem jutna soha senkinek az eszébe ezekben az esetekben arról beszélni, hogy csorba esett az emberi jogokon. Másrészt az alapvető törvénytelenység állapotában is garantálhatja az állam polgárainak ezeket a jogokat (még ha nemigen élvezhetik is őket).

A jogfosztottaknak nem az a csapás, hogy megfosztják őket az élethez való joguktól, szabadságuktól, a boldogságra törekvés lehetőségétől vagy a törvény előtti egyenlőségtől és a véleményszabadságtól – hiszen ezeket a formulákat egytől egyig egy adott közösségen belül felmerülő problémák megoldására szánták –, hanem az, hogy nem tartoznak semmiféle közösséghez. Nem attól szenvednek, hogy nincs biztosítva a törvény előtti egyenlőségük, hanem attól, hogy semmiféle törvény nem érvényes rájuk; nem attól, hogy elnyomják őket, hanem attól, hogy még csak elnyomni sem akarja őket senki. Életük csak egy meglehetősen hosszú folyamat végső stádiumában kerül veszélybe; csak amikor végképp „feleslegessé” válnak, amikor senki sem „tart már igényt” rájuk, akkor kerülnek életveszélybe. Még a náci is úgy kezdte hozzá a zsidók kiirtásához, hogy előbb megfosztották őket törvényes (másodrendű állampolgári) státusuktól, és elszakították őket az eleven világtól úgy, hogy gettókba vagy koncentrációs táborokba zárták őket; és mielőtt beindították volna a gázkamrákat, óvatosan kipuhították, nem inog-e alattuk a talaj, és nagy meglepetésükre azt tapasztalhatták, hogy egyetlen ország sem tart igényt ezekre az emberekre. És ez itt a lényeg: előbb előállították a teljes jogfosztottság állapotát, csak azután vitték el áldozataik jogát az élethez.

Ugyanez érvényes, mégpedig szatírába illő mértékben, a szabadsághoz való jogra, melyet olykor az emberi jogok leglényegével azonosítanak. Nem is kérdéses, hogy a törvény sáncain kívül rekedtek olykor szabadabban mozoghatnak, mint a bebörtönzött bűnöző, vagy szabadabban nyilváníthatják ki véleményüket egy demokratikus állam internálótáborában, mint bármely közönséges zsarnok uralma alatt, a totalitárius országokról már nem is beszélve." De sem testi biztonságuk – hisz vagy az állam eteti őket, vagy valami magán jótékonyági intézmény –, sem a véleménynyilvánítás szabadsága nem változtat jótányit sem alapvető állapotukon, a jogfosztottságon. Könyörületnek és nem a törvény hatalmának köszönhetik, hogy élnek, mert nincs olyan törvény, amely arra kényszerítené a befogadó nemzetet, hogy táplálja őket; mozgásszabadságuk – ha van egyáltalán – nem jogosítja fel őket az ott-tartózkodásra, ami pedig természetesen kijár a bebörtönzött bűnözőnek is; és véleménynyilvánítási szabadságuk a bolond szabadsága, hisz úgysem számít, amit ők gondolnak.

És ezek a dolgok perdöntőek. A teljes jogfosztottság mindenekelőtt és mindenekfelett abban nyilatkozik meg, hogy nincs olyan pontja a földnek, ahol az érintettek véleményének bármi súlya volna és cselekedetikkal bármit is elérnének. Nem szabadság és igazságosság – ezek az állampolgári jogok –, hanem valami sokkal alapvetőbb megy veszendőbe, amikor már nem magától értetődő, hogy valaki annak a közösségnek a tagja, amelybe beleszületett, és nem is az ő választásától függ, hogy ne oda tartozzék, vagy amikor valaki egyszerre olyan helyzetben találja magát, hogy az, ahogyan a többiek bánnak vele, nem attól függ, amit tesz vagy nem tesz. És ez az emberi jogaiktól megfosztottak helyzetének lényege, ez a végletes nyomorúság, ez és nem más. Nem a szabadsághoz, hanem a cselekvéshez való joguktól fosztották meg őket, nem attól a joguktól, hogy azt gondoljanak, amit csak tetszik, hanem a véleménynyilvánítás jogától. Véletlenszerűen éri őket áldás vagy átok, olykor privilégiumok, a legtöbbször igazságtalanságok, de sorsuk a legkevésbé sem függ attól, amit tesznek, tettek vagy tehetnek.

Hogy létezik egy jog ahhoz, hogy jogaink legyenek (ami egyet jelent azzal, hogy az egyén egy olyan társadalmi szervezetben él, ahol kit-kit tettei és véleményei alapján ítélik meg), jog ahhoz, hogy az ember valamiféle szervezett közösséghez tartozzék, arra csak akkor figyeltünk fel, amikor milliószám tűntek fel emberek, akik e jogaikat elvesztették, és az adott világpolitikai helyzetben vissza sem nyerhették. És az igazi baj az volt, hogy ez a szerencsétlenség nem a civilizáció hiányának, elmaradottságnak vagy pusztán a zsarnokságnak a következménye volt, hanem éppen ellenkezőleg, azért nem lehetett orvosolni, mert nem

maradt a földön egyetlen „civilizálatlan” hely sem, mert akár tetszik, akár nem, immár csakugyan mind egy világban élünk. Csak azóta jelent egyet az otthon és a politikai státus elvesztése a kitaszítatással, mióta az emberiség szervezettsége teljessé vált.

Korábban azt, amit ma „emberi jognak” nevezünk, az emberlét szükségszerű velejárójának hitték, amelyet semmiféle zsarnok nem ragadhat el. Elvesztése maga után vonja a beszéd jelentőségének elvesztését (márpedig az embert Arisztotelész óta olyan lényként határoztuk meg, amelynek hatalmában áll beszélni és gondolkodni), továbbá mindenfajta emberi kapcsolat elvesztését (holott ugyancsak Arisztotelész óta az ember „politikai lény”, azaz ismérvei szerint társadalomban élő teremtmény), más szóval az emberlét több leglényegesebb jellemvonásának elvesztését. Ez volt bizonyos mértékig jellemző a rabszolgák állapotára is, ezért nem tartotta őket Arisztotelész emberi lényeknek. A rabszolgaság igazi bűne az emberi jogok terén nem az, hogy egyeseket megfoszt szabadságuktól (ez bekövetkezhet sok más esetben is), hanem az, hogy az emberek bizonyos kategóriájától megtagadja a lehetőségét is annak, hogy harcoljon saját szabadságáért – a zsarnokság nem zárja ki ennek a lehetőségét, még a modern terror kétségbeejtő körülményei közepette sem (de a koncentrációs tábor létfeltételei igenis kizárják). A rabszolgaság mint emberellenes bűn nem ott kezdődik, hogy egyik nép legyőzi és szolgaságra veti a másik népet (noha persze ez is meglehetősen súlyos dolog), hanem ott, ahol intézményesül, úgyhogy egyes emberek szabadnak születnek, mások rabszolgának, s közben feledésbe merül, hogy maga az ember volt az, aki megfosztotta embertársát szabadságától, és a természet művének tartják e bűn szentesítését. Korunk fejleményeinek világánál mégis megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy még a rabszolgák is beletartoztak valamiféle emberi közösségbe: munkájukra szükség volt, felhasználták, kizsákmányolták őket, és ez belül tartotta őket az emberlét sáncain. Rabszolgának lenni, ez végül is azt jelentette, hogy az embernek meghatározott karaktere és helye van a társadalomban – és ez több, mint az az elvontan póré igazság, hogy valaki ember, semmi más, csak ember. Az emberek egyre növekvő számát sújtó szerencsétlenség tehát nem abban rejlett, hogy bizonyos jogaiktól megfosztattak, hanem abban, hogy megfosztattak attól a közösségtől, mely hajlandó és képes lett volna bármiféle jogokat garantálni. Azt látjuk tehát, hogy az ember elvesztheti minden úgynevezett emberi jogát, és mégsem megy szükségképpen veszendőbe legfontosabb emberi tulajdonsága: emberi méltósága. Egyedül a polisz elvesztése az, ami kizárja az emberiségből.

Az a jog, amely a polisz elvesztésével függ össze, és amelyről soha említés sem történt az emberi jogok között, nem fejezhető ki a tizennyolcadik század fogalmi kategóriáival, mert ezek feltételezik, hogy az emberi jogok közvetlenül az ember „természetéből” fakadnak – és hogy ezt a természetet a természeti törvény képében jelenítik-e meg, vagy az Isten hasonlatosságára alkotott lény képében, hogy „természetes” jogokról beszélnek-e vagy isteni parancsolatról, az vajmi csekély különbség. A döntő tényező itt az, hogy ezeknek a jogoknak és annak a méltóságnak, amellyel az embert felruházzák, akkor is érvényesnek és valóságosnak kell lenniük, ha a földön csupán egyetlen emberi lény létezne; nem függnék az emberek sokaságától, akkor is érvényesülniük kell, ha az emberi lényt kitaszítja a közösség.

Amikor először hirdették meg az emberi jogokat, függetlennek tekintették őket a történelemtől és azoktól a privilégiumoktól, amelyekkel a történelem bizonyos társadalmi rétegeket felruházott. Ezen az újfajta függetlenségen nyugodott az ember újonnan felfedezett méltósága. És ez az új méltóság kezdettől kétértelmű volt. A történelmi jogok helyére a természetes jogok léptek, a történelem szerepét a „természet” vette át; hallgatólagosan feltételezték, hogy a természet kevésbé idegen az ember lényegétől, mint a történelem. A *Declaration of Independence* (Függetlenségi Nyilatkozat), illetve a *Declaration des Droits de l'Homme* (az Emberi Jogok Nyilatkozata) szóhasználata – „elidegeníthetetlen”, „születéssel adott jog”, „nyilvánvaló igazságok” – egymagában is arra mutat, hogy szerzőik egy olyasfajta emberi „természetben” hittek, melyre a növekedésnek ugyanazon törvényei érvényesek, mint az egyén növekedésére, és amelyből levezethetők a jogok és a törvények. Ma talán többet tudunk náluk és inkább megítélhetjük, mi is valójában ez az emberi „természet”; mindenestre olyan lehetőségei tárultak fel előttünk, amelyeket nem hogy nem ismert, de nem is sejtett meg a Nyugat filozófiája és vallása, noha mindkettő háromezer éve buzgólkodik e „természet” újabb

és újabb meghatározásán. De nemcsak a természet úgymond emberi aspektusa vált kérdésessé a szemünkben. Mióta az ember megtanult oly mértékben uralkodni a természet felett, hogy elképzelhetővé és technikailag kivitelezhetővé vált földünk minden szerves életének elpusztítása ember készítette eszközökkel, az ember elidegenedett a természettől. Mióta a természetben lezajló folyamatok mélyebb megismerése komoly kétségeket ébresztett bennünk aziránt, léteznek-e egyáltalán természeti törvények, maga a természet is baljós színben tűnik fel előttünk. Ugyan hogy vezethetnénk le törvényeinket és jogainkat abból a külvilágból, mely a jelek szerint nem ismer sem törvényt, sem jogot?

A huszadik század embere éppannyira függetlenné vált a természettől, amennyire a tizenharmadik századé a történelemtől. Történelem és természet egyaránt idegenné vált számunkra, és pedig a szónak abban az értelmében, hogy egyik kategória fogalmaival sem közelíthetjük meg az ember lényegét. Másfelől az emberiség léte, mely a tizenharmadik század számára, Kant terminológiájával szólva, csupán irányadó eszme volt, mára kikerülhetetlen tényné vált. Ez az új helyzet, amelyben ténylegesen az „emberiség” vette át azt a szerepet, amelyet korábban a természetnek vagy a történelemnek tulajdonítottak, ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy az ember jogát jogai birtoklására, más szóval minden ember jogát arra, hogy az emberiséghez tartozzék, magának az emberiségnek kellene garantálnia. És egyáltalán nem biztos, hogy ez megvalósítható. Mert a lehető legjobb szándéktól vezérelt, arra irányuló emberi erőfeszítés ellenére, hogy a nemzetközi szervezetektől kicsikarják az emberi jogok új nyilatkozatát, meg kell értenünk, hogy ez az eszme meghaladja a nemzetközi jog mai szféráját, mely még mindig szuverén államok közötti megegyezések és szerződések formájában működik, és nemzetek felett álló jogi szféra egyelőre nem létezik. Mi több, ezt a dilemmát semmiképpen sem oldaná meg egy „világkormány” létrehozása. Noha egy ilyen kormány létrejötte a lehetőségek birodalmába tartozik, az ember méltán él a gyanúperrel, hogy a valóságban nagyon is másmilyen lenne, mint amilyennek idealista felfogású szervezetek ma elképzelik. Az emberi jogok ellen elkövetett bűnök, amelyek a totalitárius rendszerek sajátosságaivá váltak, könnyen igazolhatók azzal az ürüggyel, hogy csak az jogos, ami az egész és nem ami a rész javát és hasznát szolgálja. (Hitler mottója: „Jogos csak az lehet, ami a német népnek jó”, csak vulgáris megfogalmazása a törvény ama fogalmának, mely mindenütt fellelhető, és amely csak addig nem érvényesül a gyakorlatban, ameddig az alkotmányokba foglalt, régibb keletű hagyományok útját állják.) A törvény olyatén felfogása, mely a jog fogalmát azonosítja azzal, ami valakinek jó – az egyénnek, a családnak, a népnek vagy a többségnek –, szükségképpen uralkodóvá válik, mihelyt a vallás abszolút és transzcendens mércéje vagy a természeti törvény hatályát veszti. És ezt a bajt az sem orvosolja, ha olyannyira kitágul annak a fogalma, „akinek jó”, hogy felöleli az egész emberiséget. Mert nagyon is elképzelhető, és nem esik a valóságos politikai lehetőségek birodalmán kívül, hogy egy szép napon a magas fokon szervezett és gépesített emberiség abszolút demokratikusan – vagyis többségi határozattal – úgy dönt, hogy az emberiség egésze szempontjából kívánatos egy részének felszámolása. Itt, a tényszerű valóságban szembesülünk a politikai bölcsélet egy legősibb és legzavarbaejtőbb ellentmondásával, amely csak addig maradhatott rejtve, amíg szilárd volt a keresztény teológia uralma, és ez szolgált megoldással minden politikai és filozófiai problémára, de amely már jóval korábban erre a kijelentésre bírta Platón: „Minden dolgok mércéje csak egy isten lehet, nem az ember.”

Úgy tetszik, ezek a tények és gondolatok kései, keserű és gúnyos igazolásul szolgálhatnak Edmund Burke híres érveinek, amelyekkel a francia forradalom kiáltványát, az Emberi jogok nyilatkozatát cáfolta. Alátámasztani látszanak azt a burke-i állítást, mely szerint az emberi jogok pusztán „absztrakció”, és sokkal bölcsőbb dolog a jogok „ránk hagyományozott örökségére” építeni, amelyet az ember úgy ad tovább gyermekének, mint magát az életet is, és az egyén jogait inkább „egy angol jogainak” nevezni, semmint az ember elidegeníthetetlen jogainak.⁵¹ Burke szerint a jogok, melyeket alkalmazunk, „a nemzet kebeléből fakadnak”, miért is semmi szükség a jog forrásaként természetjogra, isteni parancsolatra vagy az emberiség Robespierre-féle felfogására – „emberi nem”, „a föld szuverén ura” – hivatkozni.⁵²

Burke felfogásának pragmatikus józansága ma, nagyszámú tapasztalatunk fényében kétségbevonhatatlannak látszik. Nemcsak az igaz, hogy a nemzeti jogok elvesztése mindig és mindenütt együtt járt az emberi jogok elvesztésével, hanem az is, mint Izrael állam új keletű példája bizonyítja, hogy az emberi jogok helyreállítása csak ott és annyiban sikerült, ahol és amennyiben helyreállították vagy megteremtették a nemzeti jogokat. Az emberi jogoknak az a fogalma, mely az emberi lénynek – mint ilyennek – vélt létezésére épül, abban a pillanatban csődöt mondott, amikor azok, akik azt hirdették magukról: hisznek benne, először találták szembe magukat olyan emberekkel, akik csakugyan megfosztattak minden más minőségüktől, egyet kivéve: megmaradtak emberi lénynek. A világ egy cseppet sem tekintette szentnek az emberi lény absztrakt póreségét. És az objektív politikai viszonyok szemszögéből nehéz megmondani, hogyan mozdíthatták volna elő a probléma megoldását azok az emberről szóló tézisek, amelyekre az emberi jogok épültek: akár az, hogy Isten őt a maga képére és hasonlatosságára teremtette (az amerikai formula szerint), akár az, hogy ő az emberiség képviselője, vagy hogy eleve magában hordja a természeti törvény szent igényeit (a francia formula szerint).

A haláltáborok túlélői, a koncentrációs és internálótáborok lakói Burke érvei nélkül is arra a belátásra jutottak, hogy a legnagyobb veszélyt az hozta rájuk, hogy ők, a szó absztrakt póreségében, csupáncsak emberi lények. Ezért nézték őket mindenütt vadembereknek, s ők azért ragaszkodtak nemzetiségükhöz, egykori állampolgárságuk utolsó maradványához, mert attól féltek, végül már vadállatszámba mennek, minthogy ez – nemzetiségük – volt az utolsó megmaradt és mások által is elismert szál, mely őket még az emberiséghez fűzte. Bizalmatlanságuk a természetes emberi jogok s előszeretetük a nemzetiség adta jogok iránt pontosan annak felismeréséből fakad, hogy a természetes jogok kijárnak még a vadaknak is. Már Burke-öt aggasztotta, hogy az „elidegeníthetetlen” természetes jog csak a „pőre vad jogait” ismerné el,⁵³ s ezzel a vadság fokára szállítaná le a civilizált nemzeteket. Mivel csak a vadaknak nincs több veszténivalójuk a puszta ember mivoltuknál, az emberek még inkább ragaszkodnak nemzetiségükhöz, ha elvesztették azt a jogot és védelmet, amelyet ez a nemzeti hovatartozás adott nekik. Csak múltjuk s a vele járó, rájuk „hagyományozott örökség” látszik azt a tényt bizonyítani, hogy még a civilizált világhoz tartoznak.

Ha egy emberi lény elveszti politikai státusát, pontosan olyan helyzetbe kerül, amelyben az általános emberi jogokról szóló nyilatkozat oltalmat kínálna neki, ha jogai csakugyan veleszületettek és elidegeníthetetlenek volnának. Valójában az ellenkezője igaz. Úgy tetszik, az az ember, aki csak ember és semmi más, éppen ama tulajdonságait veszítette el, amelyek lehetővé teszik, hogy más emberek embertársukként bánjanak vele. Itt keresendő az egyik oka annak, hogy sokkal nehezebb egy bűnöző jogi személyiségét semmibe venni, azaz egy olyan emberét, aki vállalni merete a felelősséget egy tettéért, melynek következményei határozzák meg ezentúl sorsát, mint egy olyan emberét, akitől megtagadtak mindenfajta közös emberi felelősséget.

Burke érvei még nagyobb jelentőséggel telítődnek, ha közelebből szemügyre vesszük azok általános emberi létfeltételeit, akiket minden politikai közösségből kirekesztettek. Tekintet nélkül a bánásmódra, melyben részük van vagy lehet, függetlenül attól, hogy mi jut ki nekik, szabadság-e vagy elnyomás, igazság-e vagy igazságtalanság, elvesztették a világnak mindazon részét, az emberi lét mindazon aspektusát, amely közös munkánk, az emberi tevékenység közös gyümölcse. Ha a vad törzsek tragédiája az, hogy a változatlan természetben élnek, amelynek nem urai, holott életük e természet termékenységétől, adományaitól függ; hogy se életüknek, se haláluknak nem marad nyoma; hogy semmivel sem járulnak hozzá közös világunkhoz, akkor méltán elmondhatjuk, a jogfosztottakat csakugyan ide, e sajátos természeti állapotba vetették vissza. Nem barbárok, dehogyis azok; némelyek közülük egyenesen volt hazájuk legműveltebb rétegéhez tartoztak; mégis olyan színben tűnnek fel világunkban, mely jóformán teljesen felszámolta már a vadságot, mint a civilizáció hanyatlásának első jelei.

Minél fejlettebb egy társadalom, minél tökéletesebb az általa teremtett világ, minél otthonosabban érzik magukat az emberek ebben az ember alkotta civilizációban, annál visszatetszőbb a szemükben mindaz, amit nem maguk állítanak elő, hanem csak úgy titokzatosan az ölükbe hull. Az az emberi lény, aki elvesztette

helyét a közösségen belül, politikai státusát kora küzdelmeiben, jogi személyiségét, mely tetteit és sorsa egy részét összetartozó egésszé tette, az csak azokat a tulajdonságait őrizheti meg, amelyek rendes körülmények között egyedül a magánélet szférájában fejeződnek ki, és minden közérdekű ügyben tulajdonságok nélküli lény, pusztá létezés marad. Ezzel a pusztá léttel, vagyis mindazzal, ami születésünkkel titokzatos módon megadatik számunkra, és magába foglalja testünk alakját, lelkünk hajlamait, méltóképpen csak az előreláthatatlan, véletlenül jött barátság vagy rokonszenv bánhat, vagy a szeretet nagy és kiszámíthatatlan kegyelme, amely azt mondatja Szent Ágostonnal: „*Volo ut sis!*” (Akarom, hogy légy), anélkül hogy valamiféle okát is adhatná e magasztos és felülmúlhatatlan kijelentésének.

A görögök óta tudjuk, hogy a magasan fejlett politikai élet mélyen gyökerező gyanút táplál e magánszféra iránt, mélységes ellenszenvvel tekint arra a zavarbaejtő csodára, mely abban a tényben rejlik, hogy mindenki olyan, amilyen – egyetlen, páratlan, változhatatlan. A pusztán adottnak ez az egész szférája, ami a civilizált társadalmakban a magánélet körébe tartozik, örökös fenyegetés a közéleti szférára, mivel a közéleti szféra az egyenlőség törvényére épül, a magánszféra ellenben az általános különbözés és megkülönböztetés törvényére. Az egyenlőség nincs adva számunkra, ellentétben mindazzal, ami a pusztá létezés körébe tartozik, hanem az emberi szerveződés terméke, amennyiben azt az igazságosság elve irányítja. Nem születünk egyenlőnek; egyenlővé csupán egy csoport tagjaiként válunk, ha elég erős az a közös elhatározásunk, hogy kölcsönösen egyenlő jogokat biztosítunk egymásnak.

Politikai életünk azon a meggyőződésen nyugszik, hogy képesek vagyunk megfelelő szervezéssel az emberek egyenlőségét biztosítani, mert az ember a vele egyenlőkkel és csakis azokkal közösen építheti fel, változtathatja meg világát és cselekedhet benne. A pusztá adottságok sötét háttere, az a háttér, amelyet változtathatatlan és egyedi természetünk alkot, úgy tör be a politika színpadára, mint az idegen, aki a maga nagyon is szembeszökő másságával ébreszt rá bennünket az emberi tevékenység korlátaira – amelyek azonosak az emberi egyenlőség korlátéival. Magasan fejlett politikai közösségek – amilyenek például az ókori városállamok voltak, vagy amilyenek a modern nemzetállamok – azért hangsúlyozzák olyan gyakran etnikai homogenitásukat, mert azt remélik, ezáltal sikerül kiküszöbölniük annyira, amennyire csak lehetséges, azokat a természet adta, mindig jelen levő különbségeket és megkülönböztetéseket, amelyek már önmagukban is ostoba gyűlölködést, bizalmatlanságot és diszkriminációt váltanak ki, mert túlságosan élesen jelölik ki az életnek azon szféráit, amelyekben az emberek nem cselekedhetnek és amelyeket nem változtathatnak meg kedvük szerint, azaz az ember alkotta világ korlátait. Az „idegen” egymagában ijesztő szimbóluma a másságnak mint olyannak, az egyéniségnek mint olyannak, és megmutatja, mely területeken nem képes változtatni és cselekedni az ember, amiért is erős hajlama van ezeket elpusztítani. Ha egy négert egy fehér közösségen belül csak négernek tekintenek és semmi másnak, nemcsak az egyenlő elbánáshoz való jogát veszti el, hanem a cselekvésnek azt a szabadságát is, mely jellegzetesen emberi vonás; ha bármit tesz is, azt ettől fogva olybá tekintik, mint bizonyos „néger” tulajdonságok „szükségszerű” folyományát; egy embernek nevezett állatfaj egyik egyedévé válik. Majdnem ugyanerre a sorsra jutnak azok is, akik elvesztették mindennemű megkülönböztető politikai minőségüket, s csak és kizárólag emberi lénné váltak. És nem kétséges, hogy ha valaha valahol is teljes diadalt aratna a közélet és törvénye, az egyenlőség, ha valaha sikerülne egy társadalomnak eltörölnie vagy a minimumra redukálnia a másság sötét háttérét, az a társadalom kétségkívül megkövesedne, és mondhatni így nyerné el büntetését azért, mert megfeledezett róla, hogy az ember csak ura a világnak, de nem teremője.

A közös világon kívüli életre kényszerített emberek létét az a nagy veszély fenyegeti, hogy a civilizáció kellős közepén természetes adottságuk, pusztá másságuk állapotába hullanak vissza. Nem rendelkeznek azzal a különbségeket kiegyenlítő óriási erővel, ami a valamifajta közösséghez tartozásból ered, és, mivel nem vehetnek többet részt a közös emberi tevékenységben, lassan valahogyan úgy tartoznak az emberi nemhez, ahogyan az állatok egy bizonyos állatfajhoz. Az emberi jogok elvesztésével járó paradox helyzet lényege az, hogy aki e jogokat elveszti, az abban a pillanatban általában vett emberi lénné válik – akinek nincs mestersége, állampolgársága, véleménye, és nem tehet olyat, ami őt önmagával azonosítaná és jellemezné –

és általában véve mássá válik, mivel nem képvisel már egyebet, mint tulajdon abszolút egyedi egyéniségét, mely azonban végképp jelentőségét veszti, hiszen nem fejezheti ki önmagát a közös világon belül, és nem is hathat erre a világra.

Az effajta emberek léte két veszélyt is hord magában: az első és a nyomban szembeszökő az, hogy egyre növekvő számuk úgy fenyegeti politikai életünket, ember alkotta világunkat, mely közös és együttes erőfeszítéseink gyümölcse, ahogy egykor a természet megzabolázatlan erői fenyegették az ember alkotta városokat és vidékeket, vagy még azoknál is ijesztőbben. Kívülről nemigen támadhat immár olyan veszedelem, mely bármely társadalmat létében fenyegetne. Az ember legyőzte a természetet, és nincsenek barbárok sem, akik lerombolással fenyegetnék azt, amit nem értenek, ahogy a tatárok fenyegették évszázadokon át Európát. Még a totalitárius államok megjelenése is civilizációnkon belüli s nem azon kívüli jelenség. A második veszély abban rejlik, hogy a mi civilizációnk, amely az egész világot átfogja és behálózza, saját kebelén belül termeli ki az új barbárokat azáltal, hogy emberek millióira kényszerít rá olyan létfeltételeket, amelyek minden ellenkező látszat ellenére a vadak létfeltételei.⁵⁴

A KILENCEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. S. Lawford Childs, „Refugees – a Permanent Problem in International Organization”, megjelent a War is not Inevitable. Problems of Peace-ben. 13. sorozat (London, 1938), az International Labor Office kiadása.

2. A német zsidók náciktól való üldözését kezdetben inkább arra tett kísérletnek tekinthetjük, hogy elterjesszék az antiszemitizmust azon „népek között, melyek zsidóbarátok, különösen a nyugati demokráciákban”, semmint arra irányuló erőfeszítésnek, hogy megszabaduljanak a zsidóktól. A külügyminisztérium minden külföldön működő német hivatalnak megküldött, nem sokkal az 1938-as pogromok után kelt körlevele leszögezi: „Egyelőre százezer körül van az emigrált zsidók száma, és ennyi is elég volt számos országban arra, hogy felfigyeljenek a zsidó veszélyre... Németországnak fontos érdeke fűződik a zsidók további szétszórásához ... a világ minden táján ellenállást vált ki a bennszülött lakosság körében a zsidók beáramlása, mely ily módon a legjobb propaganda a német zsidópolitika számára ... Minél szegényebb, azaz terhesebb a bevándorló zsidó az őt befogadó ország szemszögéből, annál hevesebb lesz az ország reakciója.” Lásd Nazi Conspiracy and Aggression (Washington, 1946). Megjelentette az Egyesült Államok kormánya, VI., a 87. és az utána következő oldalakon.

3. Kurt Tramples, „Völkerbund und Völkerfreiheit”, a Süddeutsche Monatshefte 26. évfolyamában (1929. július).

4. A szlovákok harca a prágai „cseh kormány” ellen Szlovákia Hitler kezéből elnyert önállóságába torkollott; az 1921-es jugoszláv alkotmányt a parlament úgy „fogadta el”, hogy minden horvát és szlovén képviselő ellene szavazott. Jugoszlávia két világháború közötti történetének jó összefoglalását adja a Propyläen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus (1933), 10. kötet, 471. és az utána következő oldalak.

5. Mussolininak tökéletesen igaza volt, amikor ezeket írta a müncheni válság után: „Ha Csehszlovákia ma olyan »helyzetben van«, amelyet méltán nevezhetünk »kényesnek«, annak az az oka, hogy az ország nemcsak Csehszlovákia volt, hanem Cseh–Német–Lengyel–Magyar–Rutén–Román–Szlovákia ... „ (Idézi Hubert Ripka, Munich: Before and After [London, 1939], 117. oldal.)

6. A fogalmat elsőként Otto Bauer használta. Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie (Bécs, 1907). A történelmi tudatnak nagy szerepe van a nemzeti öntudat kialakulásában. A nemzetek felszabadulása a dinasztiák és a nemzetközi arisztokrácia uralma alól együtt járt az irodalmi nyelv felszabadulásával a tanultak „nemzetközi nyelve” (előbb a latin, aztán a francia) alól, és a népnyelvből kisarjadó nemzeti nyelvek megjelenésével. Úgy tetszett, az a nép, melynek nyelve irodalmi célokra használható, eljutott per definitionem a nemzeti nagykorúság állapotába. Ezért kezdődnek a kelet-európai

nemzeti felszabadító mozgalmak mind egyfajta nyelvújítással (ezek eredménye olykor groteszk, olykor igen gyümölcsöző), melynek politikai funkciója az, hogy bebizonyítsa: az a nép, amelynek irodalma és saját külön történelme van, jogosult a nemzeti önrendelkezésre.

7. Ez természetesen nem volt mindig tisztán körvonalazott alternatíva. Mindaddig senki sem vette magának a fáradságot, hogy kimutassa a jellegzetes hasonlóságot gyarmati és kisebbségi kizsákmányolás között. Egyedül Jacob Robinson „Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung”-ja (Süddeutsche Monatshefte, 26. évfolyam [1929. július]) jegyzi meg mintegy melleleg: „Megjelent a színen egy sajátos gazdasági protekcionizmus, amely nem más országok ellen irányul, hanem a lakosság bizonyos csoportjai ellen. Meglepő módon a gyarmati kizsákmányolás bizonyos módszereit figyelhettük meg Közép-Európában.”

8. Bizonyos becslések szerint 1914 előtt százmillióra rúgott azoknak a népeknek az összlélekszáma, melyek nemzeti aspirációi nem teljesültek. (Lásd Charles Kingsley Webster, „Minorities: History”, az Encyclopaedia Britannica-ban, [1929].) A kisebbségek létszámát huszonöt-harmincmillióra becsülték. (P. de Azcarate, „Minorities: League of Nations”, uo.) Csehszlovákiában és Jugoszláviában ennél sokkal rosszabb helyzet állt elő. Az előbbiben a „nemzetalkotó” cseh nép a maga hétmillió-kétszázévezres létszámával a népességnek alig ötven százalékát tette ki, Jugoszláviában az ötmillió szerb mindössze negyvenkét százalékát. Lásd W. Winkler, Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten (Bécs, 1931); Otto Junghann, National Minorities in Europe (1932). Némileg eltérő adatokkal szolgál Tramples, id. mű.

9. P. de Azcarate, id. mű: „A szerződések nem tartalmazzak olyan kikötéseket, amelyek kimondanák, milyen »kötelezettségeik« vannak a kisebbségeknek azzal az állammal szemben, amelyhez tartoznak. Azonban a liga harmadik, rendes közgyűlése 1922-ben ... hozott ... bizonyos határozatokat a »nemzetiségek kötelezettségeiről«... „

10. Különösen szókimondó volt e tekintetben a francia és brit küldött. Briand ezt mondta: „Amit célunkul tűztünk ki, az nem a nemzetiségek eltűnése, hanem bizonyosfajta asszimilációjuk ... „ Sir Austen Chamberlain, Nagy-Britannia képviselője egyenesen arra a kijelentésre ragadtatta magát, hogy „A kisebbségi szerződések célja ... biztosítani (számukra) ... a védelemnek és igazságnak azt a mérvét, mely fokozatosan felkészíti őket arra, hogy beleolvadjanak abba a nemzetbe, amelyhez tartoznak” (C. A. Macartney, National States and National Minorities [London, 1934], 276. és 277. oldal).

11. Igaz, egyes cseh államférfiak, a nemzeti mozgalom legliberálisabb és legdemokratikusabb vezetői egykor arról ábrándoztak, hogy a Csehszlovák Köztársaságot majd afféle Svájjá alakítják. De még Beneš sem tett soha kísérletet az öt nyomasztó nemzetiségi problémák illetően megoldására, aminek az a magyarázata, hogy Svájc nem követhető modell, hanem inkább különösen szerencsés kivétel, mely az általános szabályt erősíti. Az újonnan létrehívott államok nem érezték elég erősnek magukat ahhoz, hogy lemondjanak a központosított államapparátusról, és nem teremthették meg egyik napról a másikra azokat a községeket és kantonokat irányító kis önkormányzati testületeket, melyek igen kiterjedt hatalmára épül a svájci szövetségi állam egész rendszere.

12. Maga Wilson is, noha buzgó hirdetője volt annak, hogy „a nemzetiségek faji, vallási és nyelvi jogait” biztosítani kell, „attól tartott, hogy »nemzeti jogaik« biztosítása ártalmasnak bizonyulhatna, mivel ez a nemzetiségeknek az elkülönült testület színezetét adna, miáltal felkelhetné a többiek »irigységét és támadásait«, (Osear J. Janowsky, The Jews and Minority Rights [New York, 1933], 351. oldal). Macartney (id. mű, 4. oldal) ecseteli a helyzetet és „az Egyesült Külügyi Bizottság óvatos munkálatait”, melyek során sikerült kiküszöbölni a „nemzeti” kifejezés használatát.

13. A kifejezés Macartneytől való, id. mű, több helyütt is.

14. „A békeszerződések végeredményeként a kevert nemzetiségű zónában minden állam ... immár nemzetállamnak tartotta magát. Holott a tények mást mondtak ... Az új államok egyike sem volt ténylegesen egységes nemzetileg, másrészt nem akadt a térségben egyetlen nemzet sem, melynek minden tagja egyazon államban élt volna (Macartney, id. mű, 210. oldal).

15. 1933-ban a kongresszus elnöke külön is kiemelte: „Egy dolog bizonyos: mi nem absztrakt kisebbségek tagjaként jöttünk ide össze tanácskozni, mindegyikünk testestül-lelkestül egy bizonyos néphez, a magáéhoz tartozik, és úgy érzi, e nép sorsában osztozik jóban-rosszban. Mindegyikünk úgy áll tehát itt, ha szabad így mondanom, mint törzsökös német vagy törzsökös zsidó vagy törzsökös magyar vagy törzsökös ukrán.” Lásd *Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas* (1933), 8. oldal.

16. Kisebbségek akkor keletkeztek első ízben, amikor a protestantizmusnak a lelkiismeret szabadságát hirdető elve végképp felszámolta a „cuius regio, eius religio” elvét. Már az 1815-ös bécsi kongresszus is tett lépéseket a lengyel nép bizonyos jogainak biztosítására Oroszországban, Poroszországban és Ausztriában, és ezek a jogok nem kizárólag „vallásiak” voltak; mégis jellemző, hogy az összes későbbi szerződés – az a protokollum, mely 1830-ban Görögország függetlenségét garantálta, vagy az, amely 1856-ban Moldva és Oláhország függetlenségét, vagy a Romániával foglalkozó 1878-as berlini kongresszus – egytől egyig „felekezeti” és nem „nemzeti” kisebbségekről beszél, és csupán „polgári” jogokat szavatol nekik, nem „politikaiakat”.

17. De Mello Franeo, a Népszövetség Tanácsának brazil tagja igen világosan fogalmazza meg a problémát: „Nyilvánvalónak vélem, hogy azok, akik e védőrendszert megfogalmazták, álmukban sem gondoltak arra, hogy a lakosok olyan csoportját hozzák létre egyes államokon belül, amelyek önmagukat az ország szervezetén tartósan kívül állónak tekintik” (Macartney, id. mű, 277. oldal).

18. „A kisebbségek védelmének rendszere arra volt hivatva, hogy jogorvoslatot adjon azokban az esetekben, ahol a településstruktúra nemzetiségi szempontból óhatatlanul hiányosra sikerült” (Joseph Roueek, *The Minority Principle as a Problem of Political Science* [Prága, 1928], 29. oldal). A baj csak az volt, hogy a településstruktúra tökéletlenségét nem egyszerűen a kisebbségi települések okozták, hanem az utódállamok létrejötte, mivel Európa eme részén nem volt olyan térség, amelyet ne követelhetett volna egyforma joggal magának több nemzetiség is.

19. A gondolkodásmód ilyen megváltozásának szinte szimbolikus példáját kínálja Csehszlovákia elnökének, Eduard Benesnek különböző kijelentései. Csehszlovákia volt az egyetlen ország, mely az első világháború után készséggel vállalta a Kisebbségi Szerződés előírt kötelezettségeket. Nem sokkal a második világháború kitörése után Benes annak a kitelepítés-politikának a támogatója lett, mely végső soron elvezetett a német kisebbség kitelepítéséhez, és egy újabb kategóriával gazdagította a honukból erőszakosan kiűzött személyek számát. Ami Benes állásfoglalásait illeti, lásd Oscar I. Janowsky, *Nationalities and National Minorities* [New York, 1945], 136. és az utána következő oldalak.

20. „A hontalanság problémája a nagy háború után vált súlyossá. Addig csak néhány országban, például az Egyesült Államokban léteztek olyan törvények, amelyek módot adtak az állampolgárság megvonására azokban az esetekben, amikor a honosított személy megszűnt őszinte ragaszkodást mutatni az őt befogadó ország iránt. Az állampolgárságától ily módon megfosztott személy hontalanná vált. A háború alatt az összes jelentős európai állam úgy változtatta meg a honosításra vonatkozó törvényeit, hogy hatalma legyen a honosítást bármikor semmisnek nyilvánítani” (John Hope Simpson, *The Refugee Problem*, Institute of International Affairs [Oxford, 1939], 231. oldal). A honosítás visszavonása miatt állampolgárságukat veszített személyek osztálya ugyanis nagyon kicsi volt, mégis alkalmas precedensként szolgált, úgyhogy a két háború között a lakosság köréből elsőként törvényszerűen a honosított állampolgárok váltak hontalanná. Az állampolgárság tömeges visszavonását, amelyet például a náci Németországban rendeltek el 1933-ban minden zsidó származású német állampolgár esetében, rendesen nyomon követte a hasonló kategóriájú, de születésüknél fogva állampolgári jogokkal bíró személyek megfosztása jogaiktól, és olyan törvények meghozatala, melyek lehetővé tették, hogy az állampolgári jogoktól való megfosztást egyszerű rendelet útján hajtsák végre. Ilyen törvényeket hoztak a harmincas években például Belgiumban és más nyugati demokráciákban – rendszerint a tömeges jogfosztás előzményeként. Jó példa erre a görög kormány eljárása az örmény menekültek ügyében: negyvenötezer örmény menekült közül ezer nyerte el a görög állampolgárságot 1923 és 1928 között. 1928 után felfüggesztették ama törvény hatályát, mely megadhatta

volna az állampolgári jogokat minden huszonkét évnél fiatalabb menekültnek, és 1936-ban visszavonták az összes korábbi honosítást. (Lásd Simpson, id. mű, 41. oldal.)

21. Huszonöt évvel azután, hogy a szovjet rendszer másfél millió orosz száműzött, háromszázötven- vagy négyszázötvenezer volt közülük még mindig hontalan, ami félelmetes arány, ha tekintetbe vesszük, hogy menekülésük pillanata óta emberöltőnyi idő telt el, hogy sokan közülük tengeren túlra emigráltak, és ugyancsak sokan házasság útján nyerték el különféle országokban az állampolgárságot. (Lásd Simpson, id. mű, 559. oldal; Eugene M. Kuliseher, *The Displacement of Population in Europe* [Montreal, 1943]; Winifred N. Hadscl, „Can Europe's Refugees Find New Homes?”, in: *Foreign Policy Reports* [1943. augusztus], X. kötet, 10. szám.)

Igaz, az Egyesült Államokban a hontalan bevándorlók teljesen egyenjogúak voltak a többi idegennel, de ez csak azért volt lehetséges, mert az Egyesült Államok mindig is a bevándorlók por excellence állama volt, s mindig jövődöbéli polgárait látta az újonnan jöttekben, nemzetiségre való tekintet nélkül.

22. A *The American Friends Service Bulletin* (General Relief Bulletin, 1943. március) közölte egyik spanyolországi munkatársuk megdöbbentő beszámolóját arról „az emberről, aki Németországban, Berlinben született, de lengyel származású, szülei lengyelek lévén, és aki ennek folytán ... hontalan, de ukrán nemzetiségűnek mondja magát, és az orosz kormány kikérte őt, hogy repatriálja és besorozza a Vörös Hadseregbe”.

23. Lawrence Preuss: „La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques”, a *Revue Internationale Francaise du Droit des Gens* 1937. évi IV. kötetének 1., 2. és 5. számában.

24. Egy 1926-os olasz törvény „a rosszhiszemű emigránsok” ügyében az antifasiszta menekültek ellen hozandó jogfosztó intézkedések árnyékát látszott előrevetíteni, de 1929 után felhagytak ezzel a politikával, és fasiszta szervezeteket hoztak létre külföldön. Franciaországban az *Unione Popolare Italiana* negyvenezer tagja közül tízezer valódi antifasiszta menekült volt, de csak háromezernek nem volt közülük útlevele. Lásd Simpson, id. mű, 122. és az az utána következő oldalak.

25. Az első ilyen típusú törvény az a francia háborús rendszabály volt 1915-ben, amely még csak azoktól az ellenséges származású honosított személyektől vonta meg a francia állampolgárságot, akik megtartották eredeti nemzetiségüket. Portugália sokkal tovább ment 1916-ban: rendeletileg megvonta automatikusan mindazoktól az állampolgári jogokat, akik német apától születtek. Belgium 1922-ben törvényt hozott mindazon személyek állampolgári jogainak visszavonásáról, akik a háború alatt nemzetellenes cselekedeteket követtek el, és ezt még megerősítette 1934-ben egy új rendelettel, mely e korra jellemző, homályos szóhasználatból szól azokról a személyekről, akik „manquant gravement á leurs devoirs de citoyen belge”. Olaszországban 1926 után bárkit megfoszthattak állampolgárságától, aki „nem mutatkozott méltónak az olasz állampolgárságra” vagy a közrendet veszélyeztette. Egyiptom és Törökország 1926-ban, illetve 1928-ban bocsátott ki olyan törvényt, amelynek értelmében mindazokat megfoszthatták állampolgárságuktól, akik veszélyeztették a társadalom rendjét. Franciaország az állampolgári jogok megvonásával fenyegette azon új állampolgárait, akik vétenének Franciaország érdekei ellen (1927). Ausztria 1933-tól kezdve megfoszthatott osztrák állampolgárságától bárkit, aki külföldön Ausztriával szemben ellenséges ügyet szolgált vagy abban részt vállalt. Végezetül Németország 1933-ban kimondta, pontosan követve az 1921 óta az orosz állampolgárság dolgában kibocsátott számos rendeletet, hogy bárkit, aki „külföldön tartózkodik”, tetszés szerint megfoszthatnak német állampolgárságától.

25a. Az idézet Dannecker Hauptsturmführer 1943. március 10-én kelt parancsából való, és az „1942-es olasz kvóta, ötezer zsidó Franciaországból való deportálására” utal. A dokumentum (fényképmásolata a Centre de Documentation Juive-ben látható Párizsban) része volt a nürnbergi per dokumentumainak (No. RF 1216). Hasonló intézkedéseket hoztak a bolgár zsidók ügyében. Lásd uo. L. R. Wagner 1943. április 3-i dátumú sokatmondó memorandumát (NG 4180-as jelzetű dokumentum).

26. S. Lawford Childs (id. mű) sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy a szövetség alapokmánya nem tartalmazott „a politikai menekültekre vonatkozó státútumot, sem a számkivetetteknek bátorítást”. Az

Egyesült Nemzetek legújabb keletű kísérlete arra, hogy legalább a hontalanok egy kis csoportjának, az úgynevezett „dejure hontalanoknak” a jogi státusát megerősítse, pusztán gesztus értékű volt: nevezetesen tanácskozássra hívták össze vagy húsz nemzet képviselőit, de eleve biztosították őket arról, hogy részvételük a konferencián nem von maga után semmiféle kötelezettséget. Még így is erősen kérdéses maradt, összehívható-e az említett konferencia. Lásd a New York Times idevágó, 1954. október 17-i keletű cikkét, 9. oldal.

27. A menedékjog őrzője kizárólag az a néhány társadalmi szervezet volt, mely különleges céljául tűzte ki az emberi jogok védelmét. Közülük a legfontosabb, a franciák anyagi támogatásával működő Ligue des Droits de l'Homme, melynek minden demokratikus európai államban voltak szervezetei, úgy viselkedett, mintha a probléma még csak abban merülne ki, hogy néhány, politikai meggyőződéséért és tetteiért üldözött egyénnek kellene menedéket nyújtani. Ez a feltevés már az orosz menekültek millióinak az esetében is értelmetlennek tetszett, és egyenesen abszurdummá vált a zsidók és az örmények színre lépésével. A liga sem ideológiailag, sem intézményileg nem volt felkészülve ennek az új keletű problémának a kezelésére. De mert nem akart szembenézni az új helyzettel, olyan tevékenységekre tékozolta erejét, amelyekkel sokkal jobban megbirkózott azoknak a jótékonyági egyesületeknek bármelyike, amelyeket a menekültek maguk hoztak létre honfitársaik segítségével. Az emberi jogok fogalmát természetesen még az eddigieknél is jobban lejáratta az a körülmény, hogy egy feltűnően eredménytelen jótékonykodó szervezet lépett fel az emberi jogok védelmezőjeként.

28. Jogi körök ismételt és változatos erőfeszítései, melyek úgy próbálták a problémát tisztázni, hogy különbséget tettek hontalan személy és menekült között – azt állítván például, hogy „a hontalan személy státusát az jellemzi, hogy nincs állampolgársága, a menekültét ellenben az szabja meg, hogy nem élvez többé diplomáciai védelmet” (Simpson, id. mű, 232. oldal) rendre hajótörést szenvedtek azon a tényen, hogy „gyakorlati szempontból minden menekült hontalan” (Simpson, id. mű, 4. oldal).

29. Ennek az általános kíváncsiságnak a legironikusabb megfogalmazását R. Yewdall Jermings „Some International Aspects of the Refugee Question”-je adta a British Yearbook of International Law-ban (1939): „A menekültstátus természetszerűleg nem tartós állapot. Az a cél, hogy az illető maga szabaduljon meg státusától, amilyen hamar csak lehet, vagy úgy, hogy hazatér, vagy úgy, hogy a befogadó ország állampolgára lesz.”

30. Hivatalosan csak a minden tekintetben a hontalanok arisztokráciájának számító oroszokat és az oroszok státusára emelt örményeket ismerték el „hontalannak”, helyezték a Népszövetség Nansen Hivatalának oltalma alá és látták el útlevéllel.

31. Childs, id. mű. A kormányoknak ezt a kétségbeesett kísérletét a probléma gyors elintézésére az a félelmük magyarázta, hogy a legcsekélyebb pozitív gesztus is „felbátoríthat bizonyos országokat arra, hogy megszabaduljanak nemkívánatos polgáraiktól, és emigrációba kényszeríthet sok olyan személyt, aki más körülmények között otthon maradt volna, még komoly hátrányok elszenvedése árán is” (Luise W. Holborn, „The Legal Status of Political Refugees, 1920-38”, in: American Journal of International Law [1938]).

Lásd még Georges Mauco írását (Esprit, 7. évfolyam, 82. szám [1939. július], 590. oldal): „A német menekültek számára a legegyszerűbb és legjobb megoldás az lett volna, ha megkapják ők is azt a státust, amelyet más menekültek, akikről a Nansen Hivatal gondoskodott. De a kormányok nem kívánták az addig biztosított privilégiumokat megadni a menekültek egy új kategóriájának, mely, mi több, azzal látszott fenyegetni, hogy létszáma határtalanul nőni fog.”

32. A Németországban és Ausztriában található hatszázezer zsidóhoz – ők 1938 óta tulajdonképpen hontalannak számítottak – hozzá kell még vennünk a román zsidókat (a Román Egyesült Kisebbségi Bizottság elnöke, Dragomir professzor ekkortájt jelentette be a világnak, hogy küszöbön áll a román zsidók állampolgárságának felülbíráltja) és Lengyelországot (melynek külügyminisztere, Beck hivatalosan leszögezte, hogy országában egymillióval több zsidó él a kelletténél). Lásd Simpson, id. mű, 235. oldal.

33. Nehéz eldönteni, mi volt előbb: a nemzetállamok vonakodása attól, hogy a menekülteket honosítsák (a honosítási eljárás egyre szűkebb körre terjedt ki, és az állampolgárság visszavonása egyre gyakoribb a menekültáradat növekedésével) vagy a menekültek vonakodása attól, hogy elfogadják az idegen állampolgárságot. Olyan, kisebbségektől lakott országokban, mint Lengyelország, a menekültek (oroszok és ukránok) határozottan hajlottak arra, hogy a kisebbséghez asszimilálódjanak, és egyáltalán nem folyamodtak lengyel állampolgárságért (lásd Simpson, id. mű, 364. oldal).

Nagyon jellemző az orosz menekültek magatartása. A Nansen-útlevél úgy írta le tulajdonosát, hogy az „*personne d'origine russe*”, mert „senki sem merte volna azt mondani egy orosz emigránsnak, hogy nincs nemzetisége vagy kétes a nemzetisége”. (Lásd Marc Vichniac, „*Le Statut International des Apatrides*”, a *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International*, XXXIII. kötetében [1933] .) Kísérlet történt arra, hogy a hontalan személyeket egyforma személyazonossági igazolvánnyal lássák el, de ezt elkeseredetten utasították vissza a Nansen-útlevéllel bírók, mondván, hogy az ő útlevelük „különleges státusuk törvényes elismerésének a jele” (lásd Jermings, id. mű). A háború kitörése előtt még a német menekültek sem kívántak beleolvadni a hontalanok tömegébe, inkább vállalták a „*refugiés provenant d'Allemagne*” megjelölést, így óva meg nemzetiségük némi maradványát.

Az európai államok ama panaszánál is, hogy milyen nehéz a menekülteket asszimilálni, meggyőzőbbek azok az előbbiekkal egybehangzó tengerentúli megállapítások, melyek szerint „az európai emigránsok közül a legeslegnehezebben a dél-, kelet- és közép-európaiak asszimilálódnak” (lásd „*Canada and the Doctrine of Peaceful Changes*”, kiadta H. F. Angus, in: *International Studies Conference: Demographic Questions: Peaceful Changes* [1937], 75-76. oldal).

34. Jermings, id. mű.

35. A holland hatóságok egyik körlevele (1938. május 7.) kifejezetten „nemkívánatos idegennek” minősít minden menekültet, és a menekülteket úgy határozza meg, hogy azok „olyan idegenek, akik a körülmények hatására elhagyták hazájukat”. Lásd „*L'Emigration, Problème Révolutionnaire*”, az *Esprit* 7. évfolyamának 82. számában (1939. július), 602. oldal.

36. Lawrence Preuss (id. mű) így írja le a törvénytelenység elterjedését: „Az állampolgárát jogaitól megfosztó kormány kezdeti, törvénytelen lépése ... rákényszeríti a [kérdéses személyt] kiutasító államot, hogy megsértse a nemzetközi jogot, hiszen az ő hatóságai megszegik annak az országnak a törvényét, ahová a hontalan személyt kitoloncolják. Ez utóbbi ország, a maga részéről, csak úgy szabadulhat meg az illetőtől... ha megszegi egy harmadik ország törvényét...” [A hontalan személy a következő választás elé kerül:] „vagy megszegi annak az államnak a törvényét, ahol lakik ... vagy megszegi azét az országét, ahová kitoloncolják.”

Sir John Fiseher Williams („*Denationalisation*”, a *British Year Book of International Law* VII. kötetében [1927]) ebből a helyzetből azt a következtetést vonja le, hogy az állampolgári jogoktól való megfosztás ellenkezik a nemzetközi joggal; de a *Conference pour la Codification du Droit International* (Hága, 1930) egyedül a finn kormány állt ki amellett, hogy „az állampolgárság elvesztése ... nem válhat büntetéssé ... és nem alkalmazható csak azért, hogy az állam kiutasítás révén szabaduljon meg egy nemkívánatos személytől”.

37. Childs, id. mű, minekutána arra a szomorú végkövetkeztetésre jutott, hogy „a menekültek befogadásánál az az igazi nehézség, hogy ha a dolog rosszul végződik ... nincs mód megszabadulni a befogadottól”, „tranzitközpontok” felállítását javasolta, ahová a menekült még külföldről is visszatérhet; ezek a központok, más szóval, a hazai lakóhelyet pótolták volna deportálás céljaira.

38. Nyilvánvalóan kivételszámba megy két tömeges honosítás a Közel-Keleten: az első a Törökországból menekült görögökre terjedt ki, őket a görög kormány fogadta be és honosította kivétel nélkül 1922-ben, mert itt egy görög kisebbség repatriálásáról volt szó, nem idegen állampolgárokéról; a másik haszonélvezői Törökországból menekült örmények voltak Szíriában, Libanonban és más, korábban Törökországhoz tartozó országokban, itt tehát olyan emberekről volt szó, akik egy-két éve még egyazon állam állampolgárai voltak.

39. Ahol egy menekülthullám már megtelepedett, azonos nemzetiségű csoportra talált a befogadó országban – mint például az örmények és az olaszok Franciaországban és a zsidók mindenütt –, bizonyos

fokig lelassult a korábban érkezettek asszimilációja. Az újonnan jöttek ugyanis csak azáltal biztosíthatták a már ott levők segítségét és szolidaritását, hogy közös nemzetiségükre apelláltak. Ez nagyon fontos körülmény volt azokban az országokban, amelyeket elárasztottak a menekültek, mégsem voltak képesek vagy hajlamosak nekik segítséget nyújtani vagy megadni a munkához való jogot. Mindezekben az esetekben a korábbi csoport nemzeti érzése vált „a legfőbb tényezők egyikévé a menekültek sikeres megtelepedésében” (Simpson, id. mű, 45-46. oldal), de a nemzeti lelkiismeretre és szolidaritásra való hivatkozás természetesen megnövelte a befogadó országban a nem asszimilált idegen számát. Hogy egy különösen érdekes példát hozzunk fel, tízezer olasz menekült elégnék bizonyult ahhoz, hogy korlátlanul elhalassza majd egymillió olasz emigráns asszimilációját Franciaországban.

40. Franciaország, melyet aztán más nyugati államok is követtek, a harmincas években egyre több megszorítással élt honosított polgárai irányában: kizárták őket bizonyos szakmák gyakorlásából a honosításuktól számított tíz évre, nem voltak politikai jogaik stb.

41. Simpson, id. mű, 289. oldal.

42. A gyakorlatban bárhogy út is ki az ítélet, az csekélység ahhoz képest, hogy kiutasíthatják, bevonhatják munkavállalói igazolványát vagy elrendelhetik internálását. Egy Amerika nyugati partján élő japán-amerikait, aki börtönben ült éppen, amikor a hadsereg elrendelte minden japán származású amerikai internálását, senki sem kényszerítette arra, hogy potom áron adjon túl javain, ott maradhatott, ahol volt, érdekei védelméről ügyvéd gondoskodott, és ha olyan szerencséje volt, hogy több évet kapott, utána jogszerűen és békésen folytathatta korábbi mesterségét, még akkor is, ha történetesen hivatásos tolvaj volt. Börtönbüntetése biztosította számára azokat az alkotmányos jogokat, amit semmi más úton nem vívhatott volna ki – sem hűségnyilatkozattal, sem tiltakozással –, amint kétséssé vált állampolgár volta.

43. Az a tény, hogy a totalitárius koncentrációs táborokban gyakran hasonló elvek alapján alakult ki egy elit, ahol is az „arisztokráciát” nagyjából hivatásos bűnözők képviselték, továbbá néhány „génusz”, azaz művész vagy artista, mutatja, mennyire szoros a kapcsolat e csoportok társadalmi helyzete között.

44. Franciaországban például közismert tény volt, hogy egy, a rendőrségtől származó kitoloncolási parancs sokkal komolyabb dolog, mint az, amelyet „csak” a belügyminisztérium bocsátott ki; és hogy a belügyminiszternek csak elvétele sikerült meggátolnia a rendőri kitoloncolást, az ellenkezője ellenben sokszor egyszerűen megvesztegetéssel elérhető volt. Alkotmányjogi szempontból a rendőrség a belügyminisztérium alá volt rendelve.

44a. 1938 februárjában a Birodalmi és Porosz Belügyminisztérium előterjesztett egy „törvénytervezetet a német állampolgárság elnyeréséről, illetve elvesztéséről”, amely jóval tovább megy a nürnbergi törvényeknél. A törvénytervezet kimondta, hogy „zsidók, kevert vérű zsidók vagy más idegen vérű személyek” gyermekei (akik egyébként sem válhattak volna soha a Reich állampolgárává) akkor sem tarthatnak igényt a német nemzetiségre, „ha apjuk születése jogán német nemzetiséggel bír”. Hogy ezek a rendszabályok túllépnek a zsidóellenes törvényhozás keretein, azt szembeszökően igazolja az igazságügy-miniszter 1939. július 19-én kifejtett véleménye. Eszerint „el kell kerülni, ha lehet, a »zsidók és kevert vérű zsidók« kifejezés alkalmazását a törvényben, és ehelyett »idegen vérű személyekről« vagy »nem német és nem germán (nicht artverwandt) vérű személyekről« kellene beszélni”. Ennek a tervezetnek, amely a hontalan népesség hallatlan mérvű kiterjesztését irányozta elő a náci Németországban, érdekes vonása a lelencekre vonatkozó kitétel, akiket a leghatározottabban hontalannak kell tekinteni mindaddig, „míg meg nem ejthető faji jellegzetességeik alapos vizsgálata”. Itt szándékosan visszajára fordítják azt az elvet, mely szerint minden embernek elidegeníthetetlen jogokat biztosít születése pillanatától fogva a nemzetisége: minden ember születésénél fogva jogfosztott, azaz hontalan, hacsak később másként nem döntenek felőle.

E törvénytervezet eredeti dossziéja, valamint az összes minisztérium és a Wehrmacht főparancsnokságának csatolt véleménye megtalálható New Yorkban a Yiddish Scientific Institute archívumában (G-75).

45. Ami a zsidók szerepét illeti a Kisebbségi Szerződések megfogalmazásában, lásd Macartney, id. mű, 4., 213. és 281. és az utána következő oldalak; David Erdstein, *Le Statut juridique des Minorités en Europe* (Párizs, 1932), 11. és az utána következő oldalak, Oscar J. Janowsky, id. mű.

46. Ez egyáltalán nemcsak a náci Németország álláspontja volt, ámbár nyíltan kifejtteni csak egy náci szerző merete: „Igaz, a menekültprobléma akkor is fennáll majd, ha többé nem lesz már zsidókérdés; de mivel a zsidók a menekültek igen nagy százalékát teszik ki, a kérdés jóval egyszerűbben vetődik majd fel” (Kabermann, „Das internationale Flüchtlingsproblem”, in: *Zeitschrift für Politik*, Band 29., Heft 3. ([1939])).

47. A nemzeti jogokba vetett kizárólagos bizalomnak patetikus példája az olasz Tirolban élő német kisebbség majd hetvenöt százalékának az elhatározása a második világháború előtt, hogy odahagyva otthonát, hazatelepül Németországba, valamint egy szlovéniai német sziget önkéntes repatriálása, holott a tizennegyedik század óta éltek ezen a helyen, vagy az, hogy közvetlenül a háború befejezte után egy olasz tábor zsidó menekült foglyai egyhangúan elutasították az olasz kormány ajánlatát, amely felkínálta nekik tömeges repatriálásukat. Súlyos tévedés lenne, figyelembe véve az európai népek sorsát a két háború között, ezt a magatartást a fanatikus nacionalizmus újabb példájának hinni: ezek az emberek úgy érezték, elemi jogaik sem lesznek biztosítva, ha nem olyan kormány garantálja őket, melyhez a születés jogán tartoznak. Lásd Eugene M. Kulischer, id. mű.

48. Ha nagy ritkán esélyük nyílt is az újonnan bevándoroltaknak a beilleszkedésre, ezt is nemzetiségük alapján nyerték el: így például Mexikóban bizonyos mértékig szívesen látták a spanyol menekülteket. A húszas évek elején az Egyesült Államok bevezetett egy kvótarendszert: eszerint az országban élő nemzetiségek mindegyikének jogában állt, hogy úgy mondjuk, egykori honfitársaik közül annyit befogadni, amennyi megfelelt az ő számarányuknak az összlakosságban belül.

49. Hogy mennyire veszélyes az üldöző kormány szemszögéből ártatlannak lenni, az akkor vált roppant világossá, amikor az amerikai kormány menedéket kínált a második világháború alatt mindazon német menekülteknek, akiket a kiadatás veszélye fenyegetett a német–francia fegyverszüneti szerződés következményeként. A menedékjog feltétele természetesen az volt, hogy a kérvényező bizonyítsa be: tett valamit a náci rendszer ellen. Ennek a feltételnek a német menekültek közül aránylag igen kevesen voltak képesek eleget tenni, és furcsa módon ezek éppen nem a leginkább veszélyeztetettek közül kerültek ki.

50. Még a totalitárius terror feltételei közepette is olykor éppen a koncentrációs táborok voltak a gondolat- és szólásszabadság bizonyos maradványainak utolsó menedéke. A vita szabadságáról Buchenwaldban lásd: David Rousset, *Les Jours de Notre Mort* (Párizs, 1947), több helyütt, és a „szabadság szigeteiről”, „a gondolatszabadságról”, mely bizonyos szovjet lágerekben uralkodott: Anton Ciliga, *The Russian Enigma* (London, 1940), 200. oldal.

51. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, 1790.

52. Robespierre, *Speeches* (1927); az 1793. április 24-én elhangzott beszéd.

53. Paync bevezetője Burke tanulmányához. id. mű.

54. Ez a modern kitaszíttatás az emberiség köréből sokkal súlyosabb következményekkel járt, mint az ókori és középkori törvényenkívüliség. A törvényenkívüliség – bizonytalanság, „a legfélelmesebb sors, amelyre az egyént az ősi törvény ítélni tud”, hisz a törvényen kívül helyezett személyt bárki büntetlenül megfoszthatta életétől – eltűnt a hatékonyabb jogrend bevezetésével, és végül a nemzetek közötti kiadatási szerződések léptek a helyére. Kezdetben ez a törvény a rendőri erőt volt hivatva pótolni, megadásra kényszerítve a gonosztevőket.

Úgy tetszik, a korai középkor nagyon is tudatában volt, micsoda veszélyekkel jár a „polgári halál”. A késői Római Birodalomban a kiközösítés egyet jelentett az egyházi halállal, de minden más tekintetben meghagyta annak a személynek, akit felekezetéből kitaszítottak, teljes szabadságát. Az egyházi és polgári halál csak a Meroving-korban azonosult egymással, és itt a kiközösítés „az általános gyakorlat szerint időleges, mert visszavonható volt, illetve a (vallási) jogok felfüggesztését jelentette, melyeket az illető

visszanyerhetett”. Lásd az Encyclopedia of Social Sciences „Törvényenkívlíség” és „Kiközösítés” címszavát, továbbá a Schweizer Lexikon „Friedlosigkeit” cikkét.

HARMADIK RÉSZ

Totalitarizmus

A normális emberek nem tudják,
hogyminden lehetséges.

DAVID ROUSSET

TIZEDIK FEJEZET

Osztály nélküli társadalom

I. A tömegek

Semmi sem jellemzi jobban a totalitárius mozgalmakat általában és vezetőik hírnevét különösen, mint a viharos gyorsaság, amellyel elfelejtik és az elképesztő könnyedség, amellyel helyettesítik őket. Amit Sztálin hosszú évek keserves munkájával – ádáz frakcióharcok és az elődjének (vagy legalábbis a nevének) tett óriási engedmények árán – tudott csak elérni, vagyis hogy Lenin politikai örököseként legitimálhassa magát, azt Sztálin követői anélkül próbálták megvalósítani, hogy engedményeket tettek volna elődjük nevének, holott Sztálinnak harminc év, valamint egy Lenin idejében még ismeretlen propagandagépezet állt rendelkezésére ahhoz, hogy halhatatlanná tegye nevét.

Ugyanez érvényes Hitlerre is. Hitler a maga idejében olyan vonzerőt gyakorolt, amelytől állítólag senki sem tudott megszabadulni,¹ ám ő veresége és halála után olyannyira feledésbe merült, hogy aligha játszhat többé szerepet, még a háború utáni Németország neofasiszta és neonáci köreiben sem. A maradandóságnak ez a hiánya kétségkívül összefügg a tömegek legendás változékonyságával, s azzal, hogy a dicsőség is a tömegek szeszélyén múlik. De sokkal inkább a totalitárius mozgalmak örökmozgójellegével, mániákus mozgásigényével magyarázhatjuk; e mozgalmak csak addig tudnak hatalmon maradni, amíg mozognak és mindent mozgásban tartanak maguk körül. Bizonyos értelemben tehát ez a maradandóság-hiány nagyon is hízelgő a halott vezérekre nézve, amennyiben sikerült beoltaniuk alattvalóikat a totalitárius vírussal. Hiszen ha létezik valami olyasmi, mint totalitárius személyiség vagy mentalitás, akkor ennek egyik legfeltűnőbb vonása éppen a rendkívüli alkalmazkodóképesség, valamint az állandóság hiánya. Tévedés volna tehát azt feltételezni, hogy a tömegek következtelensége és feledékenységére arra utalna, hogy kigyógyultak a totalitárius téveszméből, amelyet olykor Hitler vagy Sztálin kultuszával azonosítanak; valószínűleg ennek éppen az ellenkezője igaz.

Még nagyobb hiba volna, a folytonosság hiányát szem előtt tartva, elfeledkezni arról, hogy a totalitárius rendszerek, mindaddig, amíg hatalmon vannak, és a totalitárius vezetők, mindaddig, ameddig élnek, végig „a tömegek támogatását élvezik, és ebből nyerik hatalmukat”.² Hitler hatalomra jutása a többségi uralom elve szempontjából jogszerű volt,³ és sem ő, sem Sztálin nem tudta volna fenntartani a nagy embertömegek feletti hatalmát, egyikük sem tudta volna túlélni a számtalan belső és külső válságot, és nem tudott volna győztesen kikerülni a párton belüli szüntelen csatározásokból, ha nem bírta volna a tömegek bizalmát. Sem a moszkvai perekre, sem a Röhm-frakció megsemmisítésére nem kerülhetett volna sor, ha a tömegek nem támogatták volna Sztálint, illetve Hitlert. A széles körben elterjedt hiedelem, amely szerint Hitler a német nagyipar ügynöke volt, Sztálin pedig csak sötét összeesküvés útján diadalmaskodhatott a Lenin halála utáni utódlási harcokban, csak legenda, amelyet számos tény cáfol, elsősorban pedig e vezérek kétségbevonhatatlan népszerűsége.⁴ Népszerűségüket azzal sem lehet magyarázni, hogy a mesteri hazugságokkal élő propaganda legyőzi a tudatlanságot és a butaságot. Valójában a totalitárius mozgalmak propagandájára, amely megelőzi és kíséri a totalitárius rendszereket, az őszinteség mindig ugyanúgy jellemző volt, mint a hazudozás. A jövőbeli totalitárius vezetők rendszerint azzal kezdik pályafutásukat, hogy eldicsekszenek múltbeli bűncikkkel, és gondosan eltervezik a jövőben elkövetendőket. A nácik „meg voltak győződve róla, hogy a gonoszetteknek morbid vonzereje van”⁵ A bolsevikok pedig Oroszországon belül és kívül egyaránt mindenkit biztosítottak arról, hogy nem ismerik el az általános erkölcsi alapelveket; éppen ez a kommunista

propaganda egyik tartópillére. A tapasztalat újra és újra bebizonyította, hogy a gonosztettek propagandaértéke és az erkölcsi normák megvetése független a pusztá önérdéktől, amely állítólag a legerőteljesebb lélektani tényező a politikában.

Abban persze semmi új nincsen, hogy a tömegmentalitás vonzódik a gonoszhoz és a bűnhöz. Mindig igaz volt az, hogy a csöcselék szívesen látja „az erőszakos cselekedeteket, és bámulatát ekképp fejezi ki: lehet, hogy aljasság, de nagyon okos”.⁶ A totalitarizmus sikereiben sokkal inkább az a tény a zavaró, hogy követői őszintén önzetleneknek mutatkoznak. Végül is érthető, hogy egy náci vagy egy bolsevikot nem rendítenek meg meggyőződésében az olyan bűnök, amelyeket a mozgalmon kívül állók vagy a mozgalom ellenségei ellen követnek el. A meglepő az, hogy még akkor sem inog meg, amikor a szörny saját gyermekeit kezdi felfalni, sőt még akkor sem, amikor ő maga válik üldözés áldozatává, amikor őt magát gyanúsítják és őt magát ítélik el, amikor kizárják a pártból és kényszermunka- vagy koncentrációs táborba zárják. Ellenkezőleg, az egész civilizált világ bámulatára, olykor még arra is hajlandó, hogy segédkezzen a saját elítélésében és maga írja meg a halálos ítéletét, ha mindez a mozgalomban betöltött státusát nem érinti.⁷ Naivitás volna egyszerűen lángoló idealizmussal magyarázni ezt a makacsul kitartó meggyőződést, amely minden valóságos tapasztalat ellenére fennmarad, és amely minden közvetlen önérdéket semmissé tesz. Az idealizmus, legyen örült vagy hősies, mindig valamilyen egyéni döntésből vagy meggyőződésből származik, s így tárgya lehet a tapasztalatnak és a megvitatásnak.⁸ A totalitárius rendszerek fanatizmusa, ellentétben mindenfajta idealizmussal, abban a pillanatban meginog, amikor a mozgalom cserbenhagyja fanatizált követőit, s így kiöli belőlük a meggyőződésnek ama maradványait, amelyek esetleg túlélhették volna a mozgalom bukását.⁹ Ám a mozgalom szervezeti keretein belül, mindaddig, amíg e keretek fennállnak, a fanatizált tagokhoz sem a tapasztalat, sem az érvek nem juthatnak el; a mozgalommal való azonosulás és a tökéletes konformizmus mintha elpusztította volna magát a tapasztalatszerzésre való képességet, még akkor is, ha olyan szélsőséges helyzeteket kell megtapasztalni, mint a kínzás vagy a halálfelelem.

A totalitárius mozgalmak arra törekednek – mégpedig sikeresen –, hogy tömegeket szervezzenek. Tömegeket, nem pedig osztályokat, amelyeknek megszervezését kontinentális nemzetállamok régi vágású érdekpártjai célozzák; s nem is a közügyek vitelével kapcsolatosan véleménnyel és egyben érdekeltséggel rendelkező állampolgárokat, akiknek megszervezését az angolszász országok pártjai tűzik ki célul. Míg a politikai csoportok befolyása erőviszonyaikon múlik, a totalitárius mozgalmak oly mértékben függenek követőik abszolút számától, hogy totalitárius rendszerek kialakulása a jelek szerint nem is lehetséges – egyébként kedvező feltételek esetén sem – a viszonylag kis népességű országokban.¹⁰ Az első világháború után féltotalitárius és totalitárius mozgalmak mélyen antidemokratikus szellemű és diktatórikus szándékú hulláma söpört végig egész Európán. Olaszországból kiindulva, fasiszta mozgalmak árasztották el a közép- és kelet-európai országokat (az egyik jelentős kivétel Csehszlovákia cseh országrésze volt). De még a „totalitárius állam” kifejezést olyannyira kedvelő Mussolini sem próbálkozott meg azzal, hogy teljes értékű totalitárius rendszert építsen ki,¹¹ megelégedett a diktatúrával és az egypártrendszerrel. Hasonló nem totalitárius diktatúrák születtek a háború előtti Romániában, Lengyelországban, a balti államokban, Magyarországon, Portugáliában és Franco Spanyolországában. A náci, akiknek csalhatatlan érzékük volt az ilyen különbségek felismerésére, lenézően szemlélték fasiszta szövetségeseik fogyatékoságait, miközben csodálattal adóztak az oroszországi bolsevik rezsimnek (és a német kommunista pártnak). Bámulatuknak csupán a kelet-európai fajok iránt érzett megvetésük szabott határokat.¹² „Sztálin, a génusz” volt az egyetlen ember, akihez Hitler „feltétlen tisztelettel” viszonyult.¹³ Sztálinról és az orosz rezsimről nem áll rendelkezésünkre (és feltehetően sohasem fog) olyan gazdag dokumentációs anyag, mint Németországról, de Hruscsovnak a huszadik pártkongresszuson tartott beszéde óta tudjuk, hogy Sztálin egyetlen emberben bízott: Hitlerben.¹⁴

Arról van szó, hogy ezekben a kisebb európai országokban a nem totalitárius diktatúrákat totalitárius mozgalmak előzték meg, ám a totalitarizmus túlságosan nagyra törő célnak bizonyult, s bár eleget tett annak

a feladatnak, hogy a mozgalom hatalomra kerülése előtt megszervezze a tömegeket, az ország abszolút mérete arra kényszerítette a tömegek totalitarizmusra törő vezérét, hogy az osztály- vagy párt-diktatúra megszokottabb módszereit válassza. Az igazság az, hogy ezen országoknak egyszerűen nem volt elegendő emberanyaguk ahhoz, hogy megengedhessék maguknak a totális uralmat és az ebből fakadó óriási embervesztéséget.¹⁵ Mivel nem reménykedhettek abban, hogy népesebb területeket sikerül meghódítaniuk, a kis országok zsarnokai egyfajta ódivatú mérsékletet voltak kénytelenek tanúsítani, hiszen különben nem maradtak volna alattvalóik. Ez a magyarázat arra is, hogy a náciizmus, egészen a háború kitöréséig és az európai területi hódításokig, orosz partneréhez képest erősen elmaradt következetesség és könyörtelenség tekintetében. Még a német nép sem volt ugyanis eléggé nagyszámú ahhoz, hogy lehetővé tegye a kormányzásnak ezt az új formáját. Németország csak a háború megnyerése árán ismerhette volna meg a tökéletesen kifejtett totalitárius uralmat és mindazt az áldozatot, amellyel ez a győzelem járt volna nemcsak az „alsóbbrendű fajokra”, hanem magukra a németekre nézve is, akiket ugyancsak Hitler tervei alapján csoportosítottak és szelektáltak volna.¹⁶ Mindenesetre Németországban csak a háború alatt tudták kiépíteni a valóban totalitárius uralmat, azután hogy a keleti hódítások hatalmas embertömegeket biztosítottak, és egyszersmind lehetővé tették a megsemmisítő-táborokat is. (Másfelől megdöbbenően jók a totalitárius uralom esélyei a hagyományos keleti despotizmusok országaiban, Indiában és Kínában, ahol szinte kimeríthetetlen anyag áll a totális uralom hatalom-összpontosító és emberpusztító gépezete működtetésének rendelkezésére; ráadásul ezekben az országokban a tömegember általános feleslegesség-érzése évszázadok óta szorosan összekapcsolódott az emberi élet értékének lebecsülésével. Ez a feleslegesség-érzés Európában teljesen új jelenség, az utóbbi százötven évben bukkant csak fel, a tömeges munkanélküliség és a népességnövekedés következtében.) Az ilyenfajta mérséklet vagy legalábbis kevésbé pusztító módszerek alkalmazása persze aligha tulajdonítható annak, hogy a kormányok félnének a nép lázadásától. Sokkal nagyobb veszélyt jelent saját országuk elnéptelenedése. A totalitárius uralom, a totalitárius mozgalomtól eltérően, csak ott lehetséges, ahol nagy embertömegek vannak feleslegben, vagy ahol pótolni lehet a veszteséget anélkül, hogy katasztrofális elnéptelenedés következne be.

Totalitárius mozgalmak mindenütt lehetségesek, ahol a tömegekben valamilyen oknál fogva felébred a politikai szervezettség iránti vágy. A tömegeket nem a közös érdekek tudata tartja egybe; nincs meg bennük az a sajátos, osztályalapú artikuláció, amely meghatározott, korlátozott és elérhető célokban fejeződik ki. A „tömegek” kifejezés csak abban az esetben alkalmazható, ha olyan emberekről van szó, akik pusztán számszerűségük miatt vagy közömbösségük okán – esetleg e kettő kombinációja folytán – nem integrálhatók politikai pártokba, helyi önkormányzatokba, szakmai szövetségekbe vagy szakszervezetekbe. Potenciálisan minden országban léteznek az ilyen értelemben vett tömegek, és ezek alkotják a többséget – ama semleges, politikailag közönyös emberek sokaságát, akik egyetlen pártba sem lépnek be, és szinte sohasem mennek el szavazni.

Jellemző volt a náci mozgalom keletkezésére Németországban, és a kommunista mozgalmaké Európában 1930 után,¹⁷ hogy tagjaikat e látszólag közömbös emberek tömegéből toborozták, azok közül, akikről a többi párt lemondott, mivel túlságosan fásultnak vagy ostobának látszottak ahhoz, hogy felhívják magukra a figyelmet. Az eredmény az lett, hogy e mozgalmak tagsága többségében olyan emberekből állt össze, akik azelőtt sohasem jelentek meg a politikai színtéren. Ez pedig lehetővé tette, hogy egészen új módszereket vezessenek be a politikai propagandába, továbbá azt is, hogy a politikai ellenfelek érvei süket fülekre találjanak. Ezek a mozgalmak nem csupán kívül helyezték magukat a pártok rendszerének egészén, sőt szembehelyezték magukat e rendszerrel, hanem olyan tagságra leltek, amelyet korábban a pártrendszer nem tudott elérni, nem tudott „elrontani”. Vagyis nem volt szükségük arra, hogy megcáfolják az ellenfelek érveit, és következetesen előnyben részesítették a halállal végződő módszereket a meggyőzés módszereivel, a rettegést a meggyőződéssel szemben. A véleménykülönbségeket úgy állították be, hogy azok mindig valamiféle mélységes – az egyén által nem kontrollálható – természeti, társadalmi vagy lelki forrásból

erednek, ennél fogva kívül esnek a ráció határán. Ez a felfogás e mozgalmak számára csak akkor lett volna hátrányos, ha őszintén versenyre keltek volna más pártokkal, de távolról sem volt az, hiszen biztosak lehettek benne, hogy olyan emberekkel van dolguk, akik okkal ellenségesek minden párttal szemben egyformán.

A totalitárius mozgalmaknak a tömegek körében aratott sikere két illúzió végét jelentette, általában a demokratikus kormányzatú államokban, különösen pedig az európai nemzetállamokban, illetve az azokban kialakult pártstruktúrában. Az első illúzió az volt, hogy az emberek többsége aktív részt vállal a kormányzásban, és hogy minden egyén rokonszenvezik valamely párttal – a sajátjával vagy a máséval. Ezek a mozgalmak viszont bebizonyították, hogy a politikailag semleges és közömbös tömegek könnyen válhatnak többséggé egy demokratikusan kormányzott országban, hogy tehát a demokrácia működhessen olyan szabályok mellett is, amelyeket csupán egy kisebbség ismer el aktívan. A totalitárius mozgalmak megsemmisítették a második demokratikus illúziót is, azt, amely szerint ezek a politikailag közömbös tömegek nem számítanak: valóban közömbösek, s pusztán a nemzet artikulálatlan, visszamaradott rétegeiből állnak. A totalitárius mozgalmak nyilvánvalóvá tették azt, amit a közvéleménynek semmilyen más szerve nem tudott sohasem kimutatni: a demokratikus kormányzás éppen annyira nyugszik a lakosság közömbös és struktúrátlan rétegeinek csendes jóváhagyásán és toleranciáján, mint amennyire az ország artikulált, látható intézményein és szervezetein. Amikor tehát a totalitárius mozgalmak megszállták a parlamenteket, miközben mélyen megvetették a parlamentáris kormányzást, csupán látszólag voltak következetlenek. Valójában sikerült meggyőzniük az emberek nagy részét arról, hogy a parlamenti többség csalóka látszat, és nem szükségképpen felel meg az ország valódi erőviszonyainak. Ily módon pedig sikerült aláásniuk a kormányzó erők önbecsülését és önbizalmát, mivel ezek is inkább a többségi uralomban hittek, mint saját alkotmányaikban.

Sokszor rámutattak arra, hogy a totalitárius mozgalmak felhasználják a demokratikus szabadságjogokat és csalárdul visszaélnék velük – pusztán azért, hogy azután eltörölhessék őket. Ez nemcsak a vezérek ördögi ravaszságából vagy a tömegek gyermeki ostobaságából fakad. A demokratikus szabadságjogok alapulhatnak persze minden állampolgárnak a törvény előtti egyenlőségén, organikus jelentőségre és funkcióra azonban csak abban az esetben tesznek szert, ha az állampolgárok csoportokhoz tartoznak, illetve csoportok képviselik őket, továbbá ha társadalmi és politikai hierarchiát alakítanak ki. Az osztályrendszernek, az európai nemzetállamok egyetlen társadalmi és politikai rétegződési formájának hanyatlása mindenképpen „egyike volt a legújabb német történelem legdrámaibb eseményeinek”,¹⁸ és kedvezően hatott a náciizmus létrejöttére, ugyanúgy, ahogyan a bolsevikok tettét, a demokratikus Kerenszkij-kormány megdöntését is nagyban elősegítette, hogy Oroszország mérhetetlen nagyságú falusi népességében („e hatalmas, petyhüdt testben, amelyből teljességgel hiányzik a politikai kultúra, és amely csaknem hozzáférhetetlen a megnevesítő cselekedetek számára”)¹⁹ nyoma sem volt a társadalmi rétegzettségnek. A Hitler előtti Németország állapotai jelzik azokat a veszélyeket, amelyeket a világ nyugati részének fejlődése magába rejt, hiszen a második világháború végén szinte mindegyik európai országban hasonló módon ment végbe az osztályrendszer drámai hanyatlása. Az oroszországi események viszont világosan megmutatják, hogy Ázsia elkerülhetetlen forradalmi változásai milyen irányban fejlődhetnek. Gyakorlati szempontból majdnem mindegy, hogy a totalitárius mozgalmak a náci vagy a bolsevik mintát követik-e, hogy a tömegeket a faj vagy az osztály nevében szervezik, hogy azt állítják magukról, hogy az élet és a természet vagy a dialektika és a gazdaság törvényeit követik.

A közügyek iránti érdektelenség, a politikai kérdések iránti közömbösség önmagában nem elégséges oka a totalitárius mozgalmak keletkezésének. A polgárság versenyre és szerzésre orientált társadalma apátiát, sőt ellenséges hangulatot teremtett a közügyekkel szemben, mégpedig nem csupán és nem elsősorban ama társadalmi rétegek körében, amelyek el voltak nyomva és ki voltak zárva az ország irányításából, hanem mindenekelőtt magában a polgárságban. Az álszerénység időszakát, amikor a polgárság megelégedett azzal, hogy a társadalom domináns osztálya legyen anélkül, hogy igényt tartana a politikai uralomra, amelyet boldogan ráhagyott az arisztokráciára – ezt az időszakot az imperializmus kora követte, amelyben a

polgárság egyre ellenségesebben állt szemben a meglévő intézményekkel, és hozzákezdett ahhoz, hogy magának követelje a politikai hatalmat és megszervezze önmagát mint hatalmat gyakorló osztályt. Korábbi apátiája, majd későbbi törekvése arra, hogy a nemzet külpolitikáját monopolisztikus, diktatórikus módon irányítsa, egyaránt abban az életmódban és életfilozófiában gyökerezik, amely csökönyösen és kizárólagosan az egyénnek egy könyörtelen versenyben elért sikereire és elszenvedett kudarcaira koncentrál. Olyannyira, hogy a polgárság úgy érezte, az állampolgári kötelességek és felelősségek csak fölöslegesen elemészténék korlátozott idejét és energiáit. E burzsoá magatartás nagyon hasznos olyan diktatúrában, ahol egy „erős ember” magára vállalja a közügyek irányításának megterhelő és kellemetlen felelősségét; ugyanakkor ez a magatartás pozitív akadálya a totalitárius mozgalmaknak, amelyek a burzsoá individualizmust éppúgy nem tűrik, mint az individualizmus egyéb formáit. A polgárság dominálta társadalom apátiába süllyedt részei legfeljebb vonakodva vállalják el állampolgári kötelességeiket, de személyiségüket érintetlenül hagyják, már csak azért is, mert enélkül aligha remélhetnék, hogy túléljük a létért folyó versenyt és harcot.

Nehéz felismerni a tizenkilencedik századi csőcselékszervezetek és a huszadik századi tömegmozgalmak közötti döntő különbséget, mivel pszichológiájukat és mentalitásukat tekintve a modern totalitárius vezetők nem sokban különböznek a csőcselék vezéreitől, akik viszont az erkölcsi elvek és a politikai módszerek szempontjából igencsak emlékeztetnek a burzsoáziára. Mégis, amennyiben a polgárságnak és a csőcseléknek az élethez való viszonyát egyaránt az individualizmus jellemzi, a totalitárius mozgalmak joggal mondhatják magukról, hogy ők az első valóban antiburzsoá pártok. Tizenkilencedik századi elődeik közül – amilyenek a Louis Bonapartét hatalomra segítő December 10. Társaság, a Dreyfus-ügy hentes-brigádjai, az orosz pogromok feketeszázai vagy a pán-mozgalmak – egyik sem követelt tagjaitól olyan mértékű odaadást, amely az egyéni igények és ambíciók teljes feladásával járt volna, és egyik sem jutott el annak felismeréséig, hogy végérvényesen, nem pedig csupán a hősi akció pillanataira csak egy szervezetnek sikerülhet kioltania az egyéni identitást.

A polgárság hegemoniája alatt álló osztálytársadalom és a felbomlása során létrejövő tömegek viszonya nem ugyanaz, mint a burzsoázia és ama csőcselék közötti viszony, amely nem más, mint a kapitalista termelés mellékterméke. A tömegeknek és a csőcseléknek egyetlen közös vonása van: mind a kettő kívül áll mindenféle társadalmi hálózaton és szokásos politikai képviselőn. A tömegek nem örökösei az uralkodó osztály normáinak és attitűdjeinek, szemben a csőcselékkel, amely, bár torz formában, mégiscsak örökli ezeket. A tömegek minden osztálynak a közügyekkel kapcsolatos normáit és attitűdjeit tükrözik, és valamiképpen el is torzítják őket. A tömegember értékeit nemcsak és nem elsősorban az az osztály határozza meg, ahová valamikor tartozott, hanem azok az általános befolyások és vélemények, amelyeket a társadalom minden osztálya hallgatólagosan és artikulálatlanul elfogad.

Az osztály-hovatartozást általában a születés determinálta (bár kevésbé mereven, és sohasem olyan elkerülhetetlen szükségszerűséggel, mint ahogyan a származás meghatározta a feudális társadalom valamelyik rendjéhez való tartozást), ezt csak különleges képességek vagy különlegesen szerencsés körülmények változtathatták meg. A társadalmi státus megszabta az egyén részvételét a politikában, és – eltekintve az egész nemzetre kiterjedő, rendkívüli helyzetektől, amikor csakis a nemzet tagjaként kell viselkednie, tekintet nélkül osztály-hovatartozására vagy párttagságára – sohasem került szembe közvetlen módon a közügyekkel, és sohasem érezte magát közvetlenül felelősnek azok irányításáért. Amikor egy osztály nagyobb jelentőségre tett szert a közösségen belül, ez mindig azzal járt, hogy bizonyos számú tagját kiképezték és felkészítették a politikára mint foglalkozásra, a kormányban végzendő fizetett (vagy ha az illetők megengedhették maguknak, fizetés nélküli) munkára és az osztály parlamenti képviselőjére. Az, hogy az emberek többsége minden párton és politikai szervezeten kívül maradt, senkinek sem számított, valamennyi osztály számára egyformán érdektelen volt. Vagyis, az osztály-hovatartozás, a maga korlátozott csoportelkötelezettségével és a kormányzat iránti hagyományos attitűdjeivel, elejét vette ama állampolgári öntudat kialakulásának, amely egyénileg és személyesen is felelősséget érez az ország vezetéséért. A nemzetállamok lakosságának apolitikusságára csak akkor derült igazán fény, amikor az osztályrendszer

összeomlott, és felszakította a szövetet, amelynek látható és láthatatlan szálai az embereket a politikai államhoz kötötték.

Az osztályrendszer összeomlásából automatikusan következett a pártrendszer összeomlása, főleg azért, mert ezek a pártok – érdekpártok lévén – nem képviselhetek tovább osztályérdekeket. Folyamatos fennmaradásuk bizonyos mértékig fontos volt a korábbi osztályok tagjai számára, akik kétségbeesetten reménykedtek abban, hogy régi társadalmi státusukat visszaszerezhetik, s akik nem azért tartottak össze, mert továbbra is közösek lettek volna érdekeik, hanem azért, mert azt remélték, hogy ezek az érdekek helyreállíthatók. A pártok ennek következtében egyre több lélektani és ideológiai elemet vittek be propagandájukba, politikai felfogásuk pedig egyre inkább apologetikussá és nosztalgikussá vált. Elvesztették továbbá – anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna – azokat a közömbös támogatóikat, akik sohasem érdeklődtek a politika iránt, mivel úgy érezték, hogy a létező pártok egyike sem képes az ő érdekeikkel törődni. A kontinentális pártrendszer hanyatlásának első jelei tehát nem abban mutatkoztak meg, hogy a régi párttagok elfogyatkoztak volna, hanem abban, hogy a pártok képtelenek voltak tagokat toborozni a fiatalabb nemzedékekből, elvesztették továbbá a szervezetlen tömegek csendes jóváhagyását és támogatását. Ezek a tömegek hirtelen felébredtek apátiájukból, és oda csatlakoztak, ahol úgy érezték, lehetőséget kaphatnak újonnan támadt, heves ellenkezésük kifejezésére.

Az osztályokat elválasztó védelmező falak ledőlése a valamennyi párt mögött ott szunnyadó többséget egyetlen hatalmas, szervezetlen, strukturálatlan tömeggé alakította. Ez a tömeg pedig feldühödött egyének sokaságából állt, akiknek semmi közük sem volt egymáshoz azon a homályos felismerésen kívül, hogy a párttagok reményei semmibe foszlottak, s hogy, ebből következően, a közösség legmegbecsültebb, legrátermettebb és legrepresentatívabb tagjai mind bolondok, a hatalmon lévők pedig nem annyira gonoszak, mint inkább egyszerre ostobák és csalárdak voltak. Ezen új, visszataszító negatív szolidaritás létrejötte szempontjából nem volt különösebb következménye annak, hogy a fennálló helyzetet és a hatalmon lévőket a munka nélküli munkás egy szociáldemokrata párt, a kisajátított kistulajdonos egy centrista vagy jobboldali párt, a korábbi közép- és felső osztályok tagjai pedig a hagyományos szélsőjobb formájában gyűlölik. Az általánosan elégedetlen és kétségbeesett emberek e tömege gyorsan növekedett Németországban és Ausztriában az első világháború után, amikor az infláció és a munkanélküliség tovább tetézte a katonai vereség bomlasztó következményeit: nagy arányban jelent meg ez a tömeg valamennyi utódállamban, és ilyen tömeg támogatja a szélsőséges mozgalmakat Franciaországban és Olaszországban a második világháború óta.

Az osztálytársadalom felbomlásának ebben a légkörében alakult ki az európai tömegember pszichológiája. Annak ellenére, hogy egyének tömegeit érte, monoton, de elvont egyformasággal, ugyanazon sors, az egyének önmagukat továbbra is az egyéni kudarc, a világot pedig egy különös igazságtalanság szemszögéből ítélték meg. Ez az énközpontú elkeseredettség azonban, noha egyéni elszigeteltségben számtalanszor megismétlődött, nem teremtett összetartozást, mivel nem közös érdeken, nem a gazdasági, társadalmi vagy politikai érdekek közösségén alapult. Az énközpontúság tehát együtt járt az önfenntartás ösztönének alapvető gyengülésével. Az önzetlenség abban az értelemben, hogy az egyén nem számít s feláldozható, már nem az egyéni idealizmus kifejeződése, hanem tömegjelenség volt. A régi mondás, hogy a szegények és az elnyomottak csak láncukat veszthetik, már nem érvényes a tömegemberre, hiszen a nyomor láncainál sokkal többet veszítettek, amikor elvesztették a saját jólétük iránti érdeklődésüket: megszűnt a forrása mindazoknak az aggodalmaknak és gondoknak, amelyek az emberi életet fáradtságossá és gyötrelmessé teszik. E tömegek materializmustól való mentességéhez képest egy keresztény szerzetes is világi dolgokban elmerült embernek látszik. Himmler, aki oly kiválóan ismerte azoknak az embereknek a mentalitását, akiket megszervezett, nemcsak saját SS-embereit jellemezte, hanem ama szélesebb réteget is, amelyből toborozta őket, amikor azt mondta róluk, hogy ezeket az embereket nem „a mindennapi problémák” foglalkoztatják, hanem csakis „olyan ideológiai kérdések, amelyeknek a fontossága évtizedekre és évszázadokra kihat, így az emberek

tisztában vannak vele ... hogy olyan nagy feladaton dolgoznak, amely minden kétezer évben csak egyszer adódik”.²⁰ Az egyének ez óriás masszába öntése olyan mentalitást produkált, amely – miként Cecil Rhodes vagy negyven évvel korábban – kontinensekben gondolkodott és századokban érzett.

Néhány kiemelkedő európai tudós és államférfi már a tizenkilencedik század elejétől fogva előre látta a tömegembernek és a tömegek korának eljövetelét. A tömegviselkedéssel és a tömeglélektannal foglalkozó, bőséggel megjelent irodalom arra törekedett, hogy bebizonyítsa és népszerűsítse azt az antik gondolkodók előtt jól ismert bölcsességet, amely rokonságot lát a demokrácia és a diktatúra, a csőcselék uralma és a zsarnokság között. Ezek az írók a felvilágosult nyugati közvélemény bizonyos, politikailag tudatos, túlságosan is tudatos rétegeit készítették fel a demagógok eljövetelére, a hiszékenységre, a babonára és a brutalitásra. A jóslatok bizonyos értelemben valóra is váltak, ám sokat veszítettek jelentőségükből, midőn bekövetkeztek azok a váratlan jelenségek, amelyeket nem lehetett előre látni: az önérdék követésének radikális csökkenése,²¹ a cinikus vagy unott közöny a halállal és más személyes katasztrófákkal szemben, a szenvedélyes hajlam a legelvontabb fogalmaknak az élet vezérfonalául való elfogadására, a józan ész legnyilvánvalóbb szabályainak mélységes megvetése.

A jóslatokkal ellentétben a tömegek létrejötte nem a feltételek növekvő egyenlőségével magyarázható, s nem is a közoktatás elterjedésével, amelynek elkerülhetetlen következménye a mércék leszállítása és az oktatás tartalmának popularizálódása. (Amerika, amely a feltételek egyenlőségének és – minden hiányosságával együtt – a közoktatásnak a klasszikus hazája, sokkal kevésbé ismeri a modern tömegpszichológiát, mint talán bármely más ország a világon.) Hamarosan kiderült, hogy a nagy műveltségű emberek különösen vonzódnak a tömegmozgalmakhoz, s hogy, általánosságban, a magas fokon differenciált individualizmus és kifinomultság nem csupán nem akadályozta meg, hanem olykor még erősítette is a tömegben való önfeladást, amelyre a tömegmozgalmak lehetőséget teremtettek. Mivel senki nem volt felkészülve arra a szemmel látható tényre, hogy sem az individualizáció, sem a műveltség nem képes megakadályozni a tömegattitűdök kialakulását, ezért többnyire a modern értelmiség nihilizmusát, morbid hangulatát, az állítólag tipikusan értelmiségi öngyűlöletet, a szellem „életellenességét” és az életkedvvel való szembenállását tették felelőssé. A sokat kárhozott értelmiség azonban csak a legillusztratívabb példája és a legékesszólóbb bizonyítéka egy sokkal általánosabb jelenségnek. A tömegmozgalmak kialakulását a társadalom atomizációja és a szélsőséges individualizáció előzte meg, így ezek a mozgalmak sokkal könnyebben és korábban tudták magukhoz vonzani – szemben a hagyományos pártok társas beállítottságú, nem individualista tagjaival – a teljesen szervezetlen embereket, a tipikus „nem csatlakozókat”, akik individualizmusukból kifolyólag sohasem voltak hajlandók elismerni a társadalmi kötelekeket és kötelességeket.

Az igazság az, hogy a tömegek egy nagymértékben atomizált társadalom töredékeiből nőttek ki – e társadalom kompetitív szerkezetét és az ezzel együtt járó magányt pedig csak az egyének valamely osztályhoz tartozása tudta ellensúlyozni. A tömegember legfőbb tulajdonsága nem a durvaság és az elmaradottság, hanem az elszigeteltség és a normális társadalmi kapcsolatok hiánya. A tömegek az osztályokra szakadt nemzetállamból jöttek, amelynek repedéseit a nemzeti érzés volt hivatva betömni – így hát korántsem meglepő, hogy e tömegek új tapasztalataik okozta első bénultságukban a nacionalizmus egy különösképpen elvadult formája felé fordultak, vezetőik pedig saját ösztöneik és céljaik ellenére, pusztán demagóg célokból engedelmeskedtek ennek.²²

A tömegekre, a csőcselékekkel ellentétben, nem jellemző és ideológiailag nem is megfelelő számukra a törzsi nacionalizmus vagy a lázadó nihilizmus. Korunk legtehetségesebb tömegvezérei azonban még a csőcselékből, nem pedig a tömegekből származtak.²³ Ebből a szempontból Hitler életrajza tökéletes iskolapélda. Sztálin esetében pedig arról van szó, hogy ő a bolsevik párt konspirációs szervezetéből jött, amely a számkivetetteknek és a forradalmároknak volt sajátos vegyülete. Hitler pártja kezdetben szinte kizárólag félresikerült emberekből, semmirekellőkből és kalandorokból állt, valóban „fegyveres bohémok gyülekezete”²⁴ volt, akik a polgári társadalom fonákját jelentették, s akiket éppen ezért a német burzsoázia

sikeresen fel tudott volna használni saját céljaira. Valójában persze a burzsoáziát a nácik éppen úgy rászédtek, mint a Röhm–Schleicher-frakciót a Reichswehren belül, amely szintén azt gondolta, hogy Hitler, akit csalimadárként alkalmaztak, vagy az SA, amelyet militarista propaganda és paramilitáris kiképzés céljaira használtak fel, az ő ügynökkiként fognak működni, és hozzásegítik őket a katonai diktatúra bevezetéséhez.²⁵ Mind a burzsoázia, mind a Röhm–Schleicher-frakció a saját szempontjai szerint, a csőcselék politikai filozófiájának szempontjából ítélte meg a náci mozgalmat,²⁶ és nem vette figyelembe, hogy a csőcselék új vezérei független és spontán támogatást kaptak a tömegektől, és azt sem, hogy a csőcselék eme vezérei igazi tehetséget árultak el az új szervezeti formák kialakításában.

Az a tény, hogy a totalitárius mozgalmak nem annyira a tömegtársadalom strukturátlanságából, hanem egy atomizált és individualizált tömeg sajátos feltételeiből eredtek, akkor válik a legszembetűnőbbé, ha összehasonlítjuk a nácizmust és a bolsevizmust, amely igencsak különböző körülmények között született meg Németországban, illetve Oroszországban. Lenin forradalmi diktatúráját Sztálin csak úgy tudta kifejlett totalitárius uralommá átalakítani, hogy először is mesterségesen létre kellett hoznia az atomizált társadalmat, azt az atomizáltságot, amelyet a nácik számára Németországban történelmi körülmények készítettek elő.

Az októberi forradalom meglepően könnyű győzelme egy olyan országban ment végbe, ahol a despotikus és központosított bürokrácia a népesség strukturátlatlan tömegei felett gyakorolt uralmat, s ezt a népességet sem a vidék feudális rendjeinek maradványai, sem pedig a gyenge, éppen csak megszülető városi tőkésosztályok nem tudták megszervezni. Amikor Lenin azt mondta, hogy sehol a világon nem volna ennyire könnyű megszerezni és ennyire nehéz megtartani a hatalmat, nemcsak az orosz munkásosztály gyengeségével volt tisztában, hanem általában az anarchikus társadalmi viszonyokkal, amelyek a hirtelen változásoknak kedveztek. Lenin – aki híján volta tömegvezérekre jellemző ösztönöknek, aki nem volt igazi szónok, és aki szenvedélyesen hajlott arra, hogy nyilvánosan bevallja, sőt még boncolgassa is saját tévedéseit, ez pedig még a legközönségesebb demagógia szabályainak is ellentmond –, Lenin egyszerre próbált megragadni minden olyan lehetséges (társadalmi, nemzeti, foglalkozási) különbséget, amely valamennyire strukturálni tudná a népességet, és úgy látszik, meg volt győződve róla, hogy a forradalom megmentése éppen az ilyen rétegződésen múlik. Törvényes kereteket adott az anarchikus földfoglalásoknak, amelyekkel a falusi tömegek kisajátították a földbirtokokat, és ily módon Oroszország történetében először (és valószínűleg utoljára) megteremtette azt az emancipált paraszti osztályt, amely a francia forradalom óta a nyugati nemzetállamok legszilárdabb támasztéka lett. A független szakszervezeteket támogatva, Lenin megpróbálta megerősíteni a munkásosztályt. Eltúrte a polgárháború befejezése után bevezetett „új gazdaságpolitika” (NEP) következtében kialakuló új középosztály félénk jelentkezését. További különbségeket vezetett be azzal, hogy annyi nemzetiséget szervezett meg – sőt olykor talált fel –, amennyit csak lehetett, kibontakoztatva a történelmi és kulturális különbségek tudatát a Szovjetunió területén élő legkezdetelegesebb törzsek körében is. Nyilvánvaló, hogy a tisztán gyakorlati politikai kérdésekben Lenin sokkal inkább a maga kiemelkedő államférfiúi ösztöneit követte, semmint marxista meggyőződését. Politikája mindenesetre arról tanúskodik, hogy sokkal inkább tartott a társadalmi és egyéb struktúrák hiányától, mint az újonnan egyenjogúsított nemzetiségek körében esetleg fellépő centrifugális törekvésektől vagy akár attól, hogy az újonnan létrehozott közép- és paraszti osztályokból egy új burzsoázia nő ki. Lenin kétségtelenül akkor szenvedte el legnagyobb vereségét, amikor, a polgárháború kitörésének idején, egyértelműen a pártbürokrácia vette át a legfőbb hatalmat, amelyet ő eredetileg a szovjetek kezében kívánt volna összpontosítani. De bármennyire tragikus volt is e fejlemény a forradalom további sorsának alakulása szempontjából, nem szükségszerűen vezetett totalitarizmushoz. Az egypárti diktatúra csak még egy osztályt adott hozzá az ország már kialakulóban lévő társadalmi rétegződéséhez, nevezetesen a bürokráciát, amely, a forradalom szocialista kritikusai szerint, „magántulajdonként rendelkezett az állammal” (Marx).²⁷

Amidőn Sztálin hozzálátott ahhoz, hogy felkészítse az országot a totatárius kormányzásra, éppen ezek az új osztályok és nemzetiségek álltak az útjában. Egy atomizált, struktúra nélküli tömeg létrehozása céljából először fel kellett számolnia a szovjetek hatalmának maradványait. A szovjeteknek mint az országos

képviselő fő szerveinek ugyanis még volt bizonyos szerepe, és még mindig meg tudták akadályozni a párthierarchia egyeduralmát. Először tehát szétzúzta az országos szovjeteket, mégpedig oly módon, hogy létrehozta a bolsevik sejteket; a központi bizottságok magasabb funkcionáriusait kizárólag innen jelölték ki.²⁸ 1930-ra a korábbi közösségi intézmények utolsó nyomai is eltűntek, és helyükbe lépett a szigorúan centralizált pártbürokrácia. E bürokrácia oroszosítási törekvései legfeljebb csak annyiban különböztek a cári rezsim hasonló törekvéseitől, hogy az új bürokraták már nem félték attól, hogy az alattvalók írni-olvasni tudnak.

A bolsevik kormányzat ezután hozzáfogott az osztályok felszámolásához. Ideológiai és propaganda-okokból a tulajdonnal rendelkező osztályokkal, vagyis az új városi középosztállyal és a vidéki parasztsággal kezdte. Egészen addig a parasztság volt – mind létszámánál, mind tulajdonának nagyságánál fogva – a Szovjetunió potenciálisan legerősebb osztálya; felszámolása tehát alaposabb és brutálisabb volt, mint minden egyéb csoporté. A parasztság likvidálását mesterséges éhínséggel és deportálásokkal hajtották végre, a kulákok kisajátítása és a kollektivizálás ürügyén. A közép- és paraszti osztályok megsemmisítését a harmincas évek elején fejezték be. Akik nem tartoztak a sok millió halott vagy a sok millió kényszermunkás közé, megtanulhatták, „ki itt az úr”, és rá kellett jönniük, hogy életük s hozzátartozóik élete nem polgártársaiktól függ, hanem csakis a hatalom szeszélyétől, amellyel teljes magányban kellett szembenézniük, anélkül hogy bármilyen segítséget kaphattak volna attól a csoporttól, amelybe beletartoztak. Sem statisztikákból, sem dokumentumforrásokból nem lehet pontosan megállapítani, mikor érkezett el az a pillanat, amikor a kollektivizálás során létrejött új parasztság, amelyet közös érdek fűzött egybe, a nemzetgazdaságban betöltött számbeli és ökonómiai kulcspozíciójánál fogva ismét potenciálisan veszélyeztetni kezdte a totalitárius hatalmat. Ám azok szerint, akik tudják, miként kell olvasni a totalitárius „forrásanyagból”, ez a pillanat két évvel Sztálin halála előtt következett el, amikor is Sztálin azt javasolta, hogy oszlassák fel a szövetkezeteket, és nagyobb egységeket hozzanak létre helyettük. Halála azonban megakadályozta ennek a tervnek a végrehajtását. Ezúttal az áldozatok minden bizonnyal még nagyobbak, az egész gazdaságot szétziláló kaotikus következmények pedig még katasztrofálisabbak lettek volna, mint a paraszti osztály első likvidálása idején. De nincs okunk kételkedni abban, hogy Sztálinnak ez a terve is sikerülhetett volna. Nincsen ugyanis olyan osztály, amelyet ne lehetne felszámolni, ha megfelelő számú tagját meggyilkolják.

A soron következő osztály, amelyet mint csoportot meg kellett semmisíteni, a munkásság volt. A munkásság mint osztály sokkal gyengébb volt, és sokkal kisebb ellenállást tanúsított, mint a parasztság. Ennek oka a következő: a földbirtokosoknak a parasztok általi kisajátítását sohasem akadályozták meg, a munkásoknak a gyártulajdonosok ellen irányuló spontán kisajátítási akcióit azonban a kormányzat azonnal leállította, a gyárakat pedig elkobozta és állami tulajdonnak nyilvánította azzal az ürüggyel, hogy az állam mindenképpen a proletariátusé. A harmincas években bevezetett Sztahanov-rendszer azután minden szolidaritást és osztálytudatot kiirtott a munkások között, mindenekelőtt a féktelen munkaversennyel, továbbá azzal, hogy ideiglenesen létrehozott egy sztahanovista arisztokráciát, amelynek az egyszerű munkásoktól való társadalmi távolsága még nagyobbnak tűnt, mint a munkások és termelésirányítók közötti távolság. Ezt a folyamatot tetőzte be a munkakönyv bevezetése 1938-ban, amelynek révén az egész orosz munkásság hivatalosan is kényszermunkások hatalmas seregévé vált.

Ezeknek az intézkedéseknek a csúcspontját annak a bürokráciának a megsemmisítése jelentette, amely a korábbi megsemmisítéseket végrehajtotta. Két évbe tellett, amíg 1936 és 1938 között Sztálinnak sikerült megszabadulnia a szovjet társadalom teljes közigazgatási és katonai arisztokráciájától; csaknem valamennyi hivatal, gyár, gazdasági és kulturális szervezet, kormány-, párt- és katonai testület új kezekbe került, amikor „az adminisztratív tisztségviselőknek csaknem felét, párttagokat és pártönkívülieket egyaránt, kisperték”, és az összes pártagnak több mint ötven százalékát, valamint „legalább további nyolcmillió embert” likvidáltak.²⁹ Bevezették a belföldi útlevelet is, amely lehetővé tette, hogy az egyik városból a másikba való mozgást ellenőrizzék és engedélyhez kössék – ezzel az intézkedéssel fejeződött be a pártbürokrácia mint

osztály megsemmisítése. Jogi helyzetüket illetően a bürokrácia tagjai, a pártfunkcionáriusokkal együtt, a munkásokkal kerültek egy szintre. Részei voltak immár az oroszországi kényszermunkások hatalmas sokaságának; státusuk, amelyet a szovjet társadalom kiváltságos osztályaként élveztek, a múlté lett. Mivel pedig ez az általános tisztogatás a legmagasabb rangú rendőrtisztviselők megsemmisítésével ért véget – ezúttal azokat likvidálták, akik először megszervezték az általános tisztogatást –, még a terrort végrehajtó GPU-káderek sem ringathatták magukat abban az illúzióban, hogy ők mint csoport bármit is képviselhetnek. Azt pedig végképp nem gondolhatták, hogy bármiféle hatalommal rendelkeznek.

Ezt a mérhetetlen emberáldozatot semmiféle, a szó eredeti értelmében vett államérdek nem indokolta. A felszámolt társadalmi rétegek egyike sem volt a rendszer ellensége, és annak is csekély volt a valószínűsége, hogy a közeljövőben valamelyik ellenséggé válik. Az aktív, szervezett ellenzék megszűnt létezni, amikor Sztálin a tizenhatodik pártkongresszuson tartott beszédében törvényen kívül helyezte a párton belüli jobboldali és baloldali elhajlókat, ám ezek a gyengécske ellenzéki áramlatok egyébként is aligha tudtak volna bázisra szert tenni a létező osztályok valamelyikében.³⁰ A diktatórikus terror – amely abban különbözik a totalitárius terrortól, hogy csak a tényleges ellenfeleket üldözi, nem pedig a politikai meggyőződéssel nem rendelkező, ártalmatlan polgárokat – már Lenin halála előtt kíméletlenül dúlt, s megfojtott mindenféle nyilvános és földalatti politikai tevékenységet. A külföldi intervenció, amely a lakosság elégedetlen rétegeinek egyikét-másikát megnyerhette volna magának, 1930-ban már nem jelentett veszélyt, hiszen 1930-ra a legtöbb kormány elismerte a szovjet rendszert, sok ország pedig kereskedelmi és egyéb nemzetközi szerződéseket kötött vele. (Ami magát a népet illeti, Sztálin kormányzása sem küszöbölte ki annak lehetőségét, hogy az elégedetlen tömegek a külföldi intervenció pártjára álljanak. Ma már tudjuk, hogy ha Hitler közönséges hódítóként, nem pedig rivális totalitárius vezérként érkezik, rendkívüli esélye lett volna arra, hogy maga mögé állítsa legalábbis Ukrajna népét.)

Az osztályok megsemmisítésének tehát nem volt semmiféle politikai indoka, ugyanakkor katasztrofális következményekkel járt a szovjet gazdaságra nézve. Az 1933-as mesterséges éhínség utóhatásait éveken át érezni lehetett az egész országban; amikor pedig 1935-ben bevezették a Sztahanov-rendszert, az egyéni munkateljesítmények önkényes felgyorsítása és az ipari termelésben nélkülözhetetlen csapatmunka követelményeinek teljes figyelmen kívül hagyása a „kaotikus egyensúlytalanság” állapotához vezetett a fiatal szovjet iparban.³¹ Végül pedig a bürokráciának, vagyis a gyárigazgatók és főmérnökök osztályának megsemmisítése megfosztotta az iparvállalatokat még attól a csekély tapasztalattól és szakértelemtől is, melyet az orosz műszaki értelmiségnek sikerült felhalmoznia.

A különféle despotizmusoknak és zsarnokságoknak ősidők óta az volt az egyik legfőbb törekvése, hogy a feltételek egyenlőségét teremtsék meg az alattvalók között. Az ilyen egyenlőségre való törekvés azonban nem elegendő a totalitárius uralom számára, mivel ez többé-kevésbé érintetlenül hagy bizonyos közösségi kapcsolatokat az alattvalók között, például a családi kötelékeket vagy a közös kulturális érdeklődést. Ha a totalitarizmus komolyan veszi saját céljait, akkor el kell jutnia ahhoz a ponthoz, amikor szükségessé válik „egyszer s mindenkorra véget vetni a sakkjáték semlegességének”, vagyis mindenféle tevékenység autonóm létezésének. Az, aki „a sakk kedvéért szeret sakkozni (és ez likvidátora szemében ugyanolyan, mintha a *l'art pour l'art* híve volna)”,³² még nem teljesen atomizált eleme a tömegtársadalomnak; a totalitarizmus egyik alapfeltétele viszont a tömegtársadalom tökéletesen heterogén egyformasága. A totalitárius vezetők szemszögéből nézve az olyan emberek, akik a sakk kedvéért szeretnek sakkozni, csak fokozatilag különböznek azoktól, és csak egy fokkal kevésbé veszélyesek az olyanokhoz képest, akik a földművelés kedvéért művelik a földet. Himmler találó meghatározása szerint az SS-tag olyan új típusú ember, aki semmilyen körülmények között „nem csinál semmit a dologért magáért”.³³

A szovjet társadalom tömeges atomizációját úgy sikerült létrehozni, hogy ügyesen adagolták az ismételt tisztogatásokat, amelyek mindig megelőzték valamely csoport tényleges megsemmisítését. A társadalmi és családi kötelékek felbomlasztása céljából a tisztogatásokat oly módon hajtották végre, hogy közös sorssal fenyegették a vádlottat és mindennapi kapcsolatait, ismerőseitől kezdve egészen legközelebbi barátaig és

rokonaiig. Ebből az egyszerű, ám leleményes módszerből, amelynek lényege, hogy a bűnössel kapcsolatban lenni maga is bűn, az következett, hogy amint valakit vádolni kezdtek, korábbi barátai hirtelen a legelkeseredettebb ellenségei lettek. Hogy mentsék a bőrüket, önként adták az információkat, és rohantak feljelenteni az illetőt, hogy megerősítsék az ellene szóló, nem létező bizonyítékokat, hiszen ez volt az egyetlen módja annak, hogy bebizonyítsák saját megbízhatóságukat.

Utólag megpróbálták bebizonyítani, hogy a vádlottal való ismeretségük vagy barátságuk csak ürügy volt arra, hogy kémkedjenek utána, s hogy leleplezzék őt mint szabotőrt, trockistát, külföldi kémeket vagy fasisztát. Mivel az érdekeket „aszerint mérik, hányat jelentettél fel legközelebbi társaid közül”,³⁴ nyilvánvaló, hogy a legelemibb óvatosság arra inti az embert: kerüljön, amennyire lehetséges, minden szorosabb kapcsolatot, nem azért, hogy megakadályozza legbenső gondolatainak felfedezését, hanem azért, hogy ha majd bajba kerül (és ez szinte bizonyosan be fog következni), senki se legyen a közelében, aki esetleg nem pusztán közönséges érdekből árulná be őt, hanem elkerülhetetlen szüksége támadna arra, hogy tönkregtegye, hiszen saját élete forog veszélyben. Végző soron ennek a módszernek a legmesszebbmenő, legfantasztikusabb szélsőségeig való kifejlesztésével sikerült a bolsevik vezetőknek megteremteniük egy atomizált és individualizált társadalmat – ennek is olyan formáját, amely korábban sohasem létezett, és amelyet különféle események és katasztrófák önmagukban sohasem tudtak volna előidézni.

A mozgalmak az atomizált, elszigetelt egyének tömegszervezetei. Minden más párttal és mozgalommal összehasonlítva, legszembeütőbb külső jellemzőjük, hogy tagjaiktól teljes, korlátlan, feltétel nélküli és visszavonhatatlan hűséget követelnek. Ezt a követelményt a totalitárius mozgalmak vezetői már hatalomra kerülésük előtt meghirdetik. A feltétlen lojalitás követelménye rendszerint megelőzi azt, hogy e vezetők az országot tényleges birtokba vennék, és egyenesen következik ideológiájukból, amely azt hirdeti, hogy el fog jönni az idő, amikor szervezetük az egész emberiséget átfogja majd. Ahol azonban a totalitárius uralmat nem készítette elő totalitárius mozgalom (Németországgal ellentétben ez volt a helyzet Oroszországban), ott a mozgalmat utólag kellett megszervezni, és mesterségesen kellett létrehozni a mozgalom fejlődését szolgáló feltételeket, hogy elérhető legyen a totális hűség: a totális uralom pszichológiai alapja. Az ilyenfajta lojalitás csak a tökéletesen elszigetelt embertől várható el, aki semmi más társadalmi kapcsolattal nem rendelkezik, akit nem fűznek szálak rokonokhoz, barátokhoz, sőt ismerősökhöz sem, és aki ennél fogva úgy érzi, hogy a világban elfoglalt helye egy mozgalomhoz való tartozásból vagy a párttagságból adódik.

Tökéletes lojalitás csak akkor lehetséges, ha a hűséget megfosztják minden konkrét tartalmától, vagyis olyan tartalmaktól, melyek alapján a vélemények természetszerű módon megváltozhatnak. A totalitárius mozgalmak mindent megtettek – mindegyik a maga módján – azért, hogy megszabaduljanak a pártprogramoktól, amelyek konkrét tartalmakat emeltek ki, és amelyeket e mozgalmak még a korábbi, nem totalitárius fejlődési szakaszból örökölték. Bármilyen radikális legyen is a megfogalmazás, minden olyan meghatározott politikai cél, amely nem pusztán a világhatalmi törekvéseket szögezi le vagy írja körül, minden olyan politikai program, amely „a korszakos fontosságú ideológiai kérdéseknél” konkrétabb témákkal is foglalkozik, akadályt jelent a totalitarizmus számára. Hitlernek – aki a náci mozgalmat fokozatosan alakította ki egy jellegzetesen nacionalista kispárt félbolond, obskúrus tagságából – legnagyobb teljesítménye e mozgalom szervezésekor abban állt, hogy a mozgalmat megszabadította a párt korábbi programjától. Mégpedig nem úgy, hogy megváltoztatta vagy hivatalosan eltörölte volna, hanem oly módon, hogy egyszerűen nem volt hajlandó beszélni róla, nem volt hajlandó a programpontokat vita tárgyává tenni. E programpontok – amelyek mind tartalmukat, mind frazeológiájukat tekintve viszonylag mérsékeltek voltak – nagyon gyorsan el is avultak azután.³⁵ Sztálinnak ebből a szempontból, csakúgy, mint más szempontokból is, nehezebb feladattal kellett megbirkóznia, hiszen a bolsevik párt szocialista programja sokkal nehezebb poggyász volt,³⁶ mint egy amatőr közgazdász és hóbortos politikus huszonöt pontja.³⁷ Miután azonban eltörölte a párton belüli frakciókat, végül neki is sikerült elérnie ugyanezt az eredményt, mégpedig a kommunista párt irányvonalának állandó változtatgatásával, a marxizmus folytonos átértelmezésével, illetve

alkalmazásával, megfosztva így az eszmét minden tartalmától, hiszen nem volt már lehetséges előre látni, milyen cselekvési módokra ösztönözhet az eszme. Az a tény, hogy a legtökéletesebb marxista-leninista műveltség sem lehetett többé a politikai cselekvés vezérfonala – hogy, éppen ellenkezőleg, a pártvonalhoz csak úgy lehetett igazodni, hogy az ember minden reggel elismételte, amit Sztálin előző este mondott –, természetsszerűleg vezetett el ugyanahhoz a lelkiállapothoz, ugyanahhoz a koncentrált engedelmességhez, amelynél fel sem merülhet az, hogy valaki megpróbálná megérteni, mit tesz, és amelyet lényegre tapintóan fejez ki Himmler jelszava SS-katonáihoz: „A becsületem a hűségem.”³⁸

A pártprogram hiánya vagy figyelmen kívül hagyása önmagában még nem feltétlenül jelent totalitarizmust. Mussolini volt az első, aki – az aktivizmus és (a történelmi pillanat által vezérelt) inspiráció fasiszta filozófiájának szellemében – a programokat és platformokat értéktelen papírrongyoknak, zavaró ígéreteknek nyilvánította, amelyek összeférhetetlenek a mozgalom stílusával és dinamikájával.³⁹ A pusztá hatalomvágy – és ezzel együtt a megvető elutasítása annak, hogy „beszédesen” kifejtse, mit kezdene a hatalommal, ha megszerzi – minden csöcselékvezérre jellemző, de nem meríti ki a totalitarizmus kritériumait. A fasiszmus valódi célja csak annyi volt, hogy megragadja a hatalmat és megteremtse a fasiszta „elitet” mint az ország kétségbevonhatatlanul uralkodó rétegét. A totalitarizmus azonban sohasem elégszik meg azzal, hogy külső eszközök – nevezetesen az állam és az erőszakszervezetek – révén uralkodjék. A totalitarizmus – sajátos ideológiájának, valamint annak a szerepnek köszönhetően, amelyet eme ideológia betölt a kényszerítő apparátus működésében – felfedezte a módszert arra, miképpen lehet belülről uralni és megfélemlíteni az embereket. Ebben az értelemben kiküszöböli a távolságot az uralmon lévők és az alávetettek között, és eljut egy olyan állapothoz, amelyben a hatalom és a hatalom akarása (ami fogalmaink szerint) egyáltalán nem játszik szerepet, vagy legjobb esetben is csak másodlagos. A totalitárius vezető lényegében nem több és nem kevesebb, mint az általa vezetett tömegek funkcionáriusa; nem valamiféle hataloméhes egyén, aki alattvalóira ráerőszakolja zsarnoki és önkényes akaratát. Mivel pedig nem egyéb, mint funkcionárius, bármikor helyettesíthető, és ugyanannyira függ a tömegek általa megtestesített „akaratától”, mint amennyire a tömegek függenek tőle. Nélküle a tömegeknek nem volna külső képviselőjük, és így az alakatlan horda állapotában volnának; a tömegek nélkül pedig a vezér egyszerűen nem létezne. Hitler, aki teljes mértékben tudatában volt ennek a kölcsönös függésnek, egy ízben a következőképpen fogalmazott az SA előtt tartott beszédében: „Minden, ami ti vagytok, tőlem van; minden, ami én vagyok, csakis tőletek van.”⁴⁰ Túlságosan hajlamosak vagyunk arra, hogy kézlegyintéssel intézzük el az ilyen kijelentéseket, vagy félreértsük őket úgy, mintha itt cselekvésről volna szó, amelyet parancsadásként és parancsvégrehajtásként határoznak meg (amint ez olyan gyakran megesett a Nyugat történelmének politikai hagyományaiban).⁴¹ Ez a felfogás azonban mindig feltételezte, hogy van egy parancsnok, aki gondolkodik és akar, és azután gondolatait és akaratát rákényszeríti a gondolkodástól és akarattól megfosztott csoportra, legyen a kényszerítés eszköze akár a meggyőzés vagy a tekintély, akár pedig az erőszak. Hitler azonban azon a véleményen volt, hogy még „a gondolkodás is ... csak a parancsadás és -végrehajtás erejénél fogva [lehetséges]”,⁴² és ily módon elméletileg is kiküszöbölte a különbséget egyfelől a gondolkodás és a cselekvés, másfelől az uralmon lévők és az alávetettek között.

Sem a nemzetiszocializmus, sem a bolsevizmus nem hirdetett új kormányzati formát, és egyik sem állította, hogy céljait elérte a hatalom megragadásával és az államgépezet birtokbavételével. Uralmi ideáljuk az volt, aminek elérésére semmilyen állam, semmilyen erőszakszervezet nem képes, amit csupán egy folytonosan mozgásban tartott mozgalom képes elérni: állandó uralkodás minden egyes egyén felett az élet minden egyes szférájában.⁴³ A hatalom erőszakos megragadása sohasem öncél, hanem csupán eszköze a célnak, a hatalom megszerzése egy adott országban csak öröndetes, ámde átmeneti szakasz, sohasem a mozgalom célja. A mozgalom gyakorlati célja az, hogy önnön keretei között a lehető legtöbb embert szervezze meg, s hogy mozgásba lendítse és mozgásban tartsa őket. Olyan politikai cél, amely a mozgalom célját alkotná, egyszerűen nem létezik.

II. Időleges szövetség a csőcselék és az elit között

Az a kétségtelen vonzerő, amelyet a totalitárius mozgalmak nem csak a társadalom csőcselék elemeire, hanem az elitre gyakorolnak, lelki békénk szempontjából még zavaróbb, mint eme mozgalmak tagjainak feltétlen hűsége és a totalitárius rendszereknek nyújtott össznépi támogatás. Elhamarkodott volna tehát művészi hóbortnak vagy tudói naivitásnak tulajdonítva figyelmen kívül hagyni ama kiválóságok elképesztő névsorát, akiket a totalitarizmus szimpatizánsai, útítársai és bejegyzett tagjai közé sorolhat.

Az elitnek ez a vonzódása ugyanolyan fontos szerepet játszik a totalitárius mozgalmak (ámbar aligha a totalitárius rendszerek) megértésében, mint e mozgalmaknak a csőcselékhez fűződő – sokkal nyilvánvalóbb – kapcsolata. Jelzi ugyanis azt a különleges atmoszférát és azt az általános hangulatot, amelyben a totalitarizmus megszületik. Ne felejtjük el, hogy a totalitárius mozgalmak vezetői és szimpatizánsaik „öregebbek”, mint az általuk szervezett tömegek; időrend szempontjából tehát a tömegeknek nem kell tehetetlenül várakozniuk addig, amíg saját vezéreik támadnak majd ama hanyatló osztálytársadalom soraiból, amelynek ők maguk a legjellegzetesebb termékei. Azok, akik önkéntesen kivonultak a társadalomból, mielőtt bekövetkezett volna az osztályok összeomlása, a csőcselékkel együtt, amely a burzsoázia uralmának korábbi mellékterméke volt, készen állnak rá, hogy üdvözlőljék e tömegeket. A jelenkori totalitarizmus hatalmon lévő vezetői és a totalitárius mozgalmak vezérei még magukon viselik jellemző jegyeit a csőcseléknek, amelynek pszichológiáját és politikai filozófiáját meglehetősen jól ismerjük. Nem tudjuk, mi lesz majd akkor, amikor az igazi tömegember kerül hatalomra, bár némileg sejthető, hogy inkább Himmler aggályos, kiszámított pedantériája, mint Hitler hisztérikus fanatizmusa, inkább Molotov unalmas, csökkent szárazsága, mint Sztálin szinte kéjesen gyűlölködő könyörtelensége lép uralomra.

Ebben a tekintetben a második világháború utáni európai helyzet nem különbözik lényegesen az első világháború utánitól. A húszas években a fasiszmus, a bolsevizmus és a náciizmus ideológiáját meghatározó és a mozgalmakban vezető szerepre jutó egyének az úgynevezett frontgeneráció tagjai voltak, olyan emberek, akik a háború előtti időkben nőttek fel, és jól emlékeztek még erre az időszakra. A háború utáni totalitarizmus jelenlegi általános politikai és szellemi atmoszféráját hasonlóképpen az a nemzedék határozza meg, amelynek bensőséges ismeretei vannak a jelent megelőző időről és életformáról. Különösképpen igaz ez Franciaország esetében, ahol az osztályrendszer összeomlása nem az első, hanem a második világháború után következett be. A totalitárius mozgalmak vezetőit és értelmiségi szimpatizánsait – miként az imperialista korszakban a csőcselékembert és a kalandort – az köti össze, hogy már a struktúra összeomlása előtt mindannyian kívül álltak a tisztas európai társadalom osztály- és nemzeti struktúráján.

Ez az összeomlás, a hivalkodóan talmi tiszteletreméltóság helyébe lépő anarchikus kétségbeesés az első nagy esélyt jelentette az elit és a csőcselék számára egyaránt. Ez nyilvánvaló az új tömegvezérek esetében, akiknek életpályája a régebbi csőcselékvezéreikéhez hasonlít: kudarcok a hivatásban és a társadalomban, perverzció és szerencsétlenség a magánéletben. Tömeghatásuk legfontosabb tényezője éppen az a körülmény volt, amelyet a régi pártok tiszteletre méltó vezetői naiv módon a szemükre vetettek: hogy e tömegvezérek élete csupa kudarc volt, mielőtt politikai pályára léptek. Mindez azt látszik igazolni, hogy ezek az emberek saját személyükben testesítették meg a tömegeknek akkor kijáró sorsot. Az a hajlandóságuk tehát, hogy mindent feláldozzanak a mozgalomnak, az az ígéretük, hogy szívvel-lélekkel a szerencsétlenség sújtotta emberek mellé állnak, az az eltökéltségük, hogy sohasem hagyják magukat visszatéríteni a normális élet biztonságába s végül az a megvetés, amelyet minden tiszteletre méltó dolog iránt éreztek, minden jel szerint teljesen őszinte volt, nem csupán mulékony ambíciókból eredt.

A háború utáni elit ugyanakkor némileg fiatalabb volt, mint az a nemzedék, amely hagyta, hogy az imperializmus éljen és visszaéljen velük, cserébe a tiszteletreméltóság körén kívül eső, ám dicsőséges karrierért, amelyet szerencsejátékosként, kémként, kalandorként, csillogó páncélt viselő vitézként vagy sárkányölő lovagként érthettek el. Mint Lawrence ezredes Arábiában, ők is arra vágyakoztak, hogy „elveszítsék énjüket”, és heves utálatot éreztek minden létező norma, minden fennálló hatalom iránt. Ha

pedig egyáltalán emlékeztek még „a biztonság aranykorára”, arra is emlékeztek, mennyire megvetették azt, és hogy mekkora lelkesedéssel fogadták az első világháború kitörését. Nemcsak Hitler és nemcsak a semmirekellők adtak hálát Istennek térdre borulva, amikor 1914-ben egész Európán végigsöpört az általános mozgósítás.⁴⁴ Még csak arra sem volt szükségük, hogy szemrehányást tegyenek maguknak, amiért oly könnyen áldozatul estek a sovíniszta propagandának; nem szorultak hazug magyarázkodásokra a háború tisztán védelmi jellegéről. Az elit azzal a mámoros reménnyel vonult a háborúba, hogy minden, ami oly ismerős volt számukra, az élet egész kultúrája és szövedéke eltűnik majd az „acélviharban” (Ernst Jünger). Thomas Mann gondosan megválasztott szavai szerint a háború „büntetés” és „megtisztulás” volt, „a költőt maga a háború, nem pedig a győzelem ihleti meg”. Vagy, ahogyan egy diák mondta ebben az időben: „ami számít, az maga az áldozathozatalra való készenlét, nem pedig az a cél, amelyért az áldozatot meghozzuk.” Egy fiatal munkás szerint „mit számít az, hogy néhány évvel tovább élünk-e, vagy nem. Kell lenni valaminek az emberben, amit felmutathat a saját életéből”.⁴⁵ Jóval azelőtt, hogy a náciizmus értelmiségi szimpatizánsai kijelentették volna, hogy „amikor meghallom a kultúra szót, elsül a pisztoly a zsebemben”, a költők a „rothadt kultúra” iránti megvetésüket énekelték meg, és elpusztítására szólítottak fel: „ti barbárok, szittyák, néger, indiánok – tapossátok le!”⁴⁶

Ha azonban a háború előtti időszakkal és a rá következő restaurációs kísérletekkel szembeni heves elégedetlenséget (Nietzschétől és Soreltól Paretóig, Rimbaud-tól és D. H. Lawrence-től Jüngerig, Brechtig és Malraux-ig, Bakunyintól és Necsajevtől Alekszandr Blokig) minden további nélkül pusztán a nihilizmus kitöréseinek nyilvánítanánk, eltekintenénk attól, hogy mennyire jogosult lehet a burzsoázia világnézetével és erkölcsi alapelveivel átitatott társadalom iránti ellenszenv. Ám az is való igaz, hogy a „frontgeneráció” tagjait, éles ellentétben a választott szellemi atyákkal, teljesen áthatotta az a vágy, hogy romjaiban lássák a hamis biztonság, a hamis kultúra, a hamis élet egész világát. Olyan erős volt ez a vágy, hogy hatásában és hangvételében messze túlment azokon a korábbi kísérleteken, amelyek „az értékek átalakítására” irányultak (mint Nietzschénél), vagy a politikai élet újrászervezését célozták (mint Sorel írásaiban), s túlment azokon is, amelyek az emberi hitelességet akarták feltámasztani (miként Bakunyin), vagy az egzotikus kalandok tisztaságában az élet szenvedélyes szeretetére próbáltak rábukkanni (mint Rimbaud verseiben). A korlátlan pusztítás, káosz, romhalmaz emelkedett a legfőbb értékek rangjára.⁴⁷

Ezeknek az érzéseknek a valódiságát mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a háború borzalmainak tényleges megtapasztalása e nemzedék tagjai közül csak nagyon keveset gyógyított ki a háborús lelkesedésből. A lövészárkok túlélői nem lettek pacifisták. Háborús élményeiket nagy becsben tartották, mivel azt gondolták, hogy éppen ezek az élmények azok, amelyek elválasztják őket a tiszteletreméltóság gyűlölt világától. A lövészárkokban eltöltött négy életév emlékeihez úgy ragaszkodtak, mintha ezek volnának egy új elit megteremtésének objektív kritériumai. Nem engedtek annak a kísértésnek sem, hogy idealizálják a múltat. Ellenkezőleg, a háború magasztalói készek voltak azonnal elismerni, hogy a gépek korában a háború nem ápolhat olyan erényeket, mint lovagiasság, bátorság, becsület és férfiasság,⁴⁸ s azt is, hogy a háború csak a pusztulás élményét hozta az emberiségre, ezzel együtt pedig a megalázottságnak azt az élményét, hogy az ember nem több egyszerű csavarnál az öldöklés nagyszerű gépezetében.

Ez a nemzedék a háborúra mint az osztályok összeomlásának és tömeggé alakulásának nagy előjátékára emlékezett. A háború a maga gyilkos önkényével a halál, „a nagy kiegyenlítő”⁴⁹ jelképe, s így az új világrend szimbóluma lett. Az egyenlőség és az igazság iránti szenvedély, a szűk és értelmetlen osztályhatárok átlépésének vágya szempontjából úgy tűnt, a háború kiűt az elnyomottak és kisemmizettek iránt érzett ódivatú, leereszkedő sajnálatból. A növekvő nyomor és egyéni tehetetlenség időszakában ugyanannyira nehéznek látszik ellenállni a sajnálatnak, midőn az mindent átfogó szenvedéllyé válik, mint amennyire nem nehéz elvetni e sajnálat határtalanságát, amely az emberi méltóságot még inkább halálos bizonyossággal öli meg, mint maga a nyomor.

Hitler, pályájának első éveiben, amikor az európai status quo helyreállítása még igen komoly veszélyt jelentett a csöcselék ambíciói szempontjából,⁵⁰ szinte kizárólag a frontgenerációnak ezeket az érzéseit

lovagolta meg. A tömegember különös önzetlensége úgy mutatkozott itt meg, mint vágyakozás a névtelenségre, vágy arra, hogy csak egy szám legyen, pusztán csavar a gépezetben, vágy az olyan azonosulásra, amely kioltja a társadalmon belüli, adott típusokkal és előre meghatározott funkciókkal való kétes azonosulásokat. A háborút a „legnagyobb szabású tömegakcióként” élték át, amely semmissé tette az egyéni különbségeket, olyannyira, hogy még a szenvedésre is, amely a hagyomány szerint az egyedi, felcserélhetetlen sors bélyegét nyomja az emberre, most úgy tekintettek, mint „a történelmi fejlődés eszközére”⁵¹ A nemzeti különbségek sem szabtak korlátokat annak a tömegnek, amelybe a háború utáni elit elmerülni vágyott. Az első világháború – némiképpen paradox módon – szinte teljesen kioltotta a valódi nemzeti érzéseket Európában, ahol a két világháború között sokkal fontosabb volt az, hogy valaki a lövészárkok-nemzedékhez tartozik, mint az, hogy német vagy francia nemzetiségű.⁵² A nácik egész propagandájukat erre a megkülönböztetés nélküli bajtársiasságra, erre a „sorsközösségre” építették, és ily módon sikerült is megnyerniük számos veteránszervezetet valamennyi európai országban. Ez pedig azt bizonyította, hogy a nemzeti jelszavak teljesen jelentés nélküliek voltak még az úgynevezett jobboldal körében is, amely ezeket a jelszavakat nem sajátos nemzeti tartalmuk, hanem erőszakra buzdító hangjuk miatt vetettek be.

A háború utáni Európa eme általános szellemi klímájának egyetlen eleme sem volt igazán új. Bakunyin kimondta már: „Én nem akarok Én lenni; én Mi akarok lenni”,⁵³ Necsajev pedig az „elátkozott ember” evangéliumát hirdette, akinek „nincsenek személyes érdekei, ügyletei, érzelmei, kapcsolatai, tulajdona, még saját neve sincs”.⁵⁴ A háborús nemzedék antihumanista, antiliberális, antiindividualista és kultúraellenes ösztöneit, az erőszak, a hatalom és a kegyetlenség briliáns és szellemes formában kifejezett kultuszát megelőzték az imperialista elit által hangoztatott esetlen, nagyképű és „tudományos bizonyítékok”, miszerint mindenki harca mindenki ellen a világegyetem törvénye, hogy a terjeszkedés pszichológiai szükséglet, mielőtt még politikai eszköz volna, és hogy az emberi viselkedést ilyen univerzális törvények szabályozzák.⁵⁵ A frontnemzedék írásainak újdonsága az volt, hogy magas irodalmi színvonal és viharos szenvedélyesség jellemezte őket. A háború utáni íróknak már nem volt szükségük a genetika tudományos bizonyítékaira, és nem sok hasznát vették Gobineau vagy Houston Stewart Chamberlain összegyűjtött munkáinak sem, amelyek már a nyárspolgárok könyvespolcain sorakoztak. Nem Darwint, hanem de Sade márkját olvasták.⁵⁶ Ha hittek is az egyetemes törvényekben, nem igyekeztek túlságosan igazodni hozzájuk. Az ő szemükben az erőszak, a hatalom és a kegyetlenség a legfőbb képessége az olyan embereknek, akik végérvényesen elveszítették helyüket a világegyetemben, és akik túlságosan büszkék ahhoz, hogy a hatalomnak egy olyan elméletére szomjazzanak, amely visszavinné és újból integrálná őket a világba. Elég volt számukra az, hogy vakon pártjára álljanak, függetlenül a tartalomtól és a teóriától, mindannak, amit a tiszteletre méltó társadalom tilt, és a kegyetlenséget a fő erény szintjére emeljék, mivelhogy szemben áll a társadalom humanista és liberális képmutatásával.

Ha ezt a nemzedéket összehasonlítjuk a tizenkilencedik századi ideológusokkal, akiknek elméleteit oly sok mindenben osztják, azt látjuk, hogy e generáció tagjait leginkább a nagyobb hitelesség és szenvedélyesség különbözteti meg elődeiktől. Sokkal mélyebben hatott rájuk a nyomorúság, sokkal jobban zavarta őket a felfordulás, és sokkal jobban bántotta őket a képmutatás, mint a jóakarát és a testvériség korábbi apostolait. Ők már nem menekülhettek egzotikus országokba, nem engedhették meg maguknak, hogy sárkányölők legyenek különös és izgató emberek között. Nem volt számukra kiút a nyomor, a beletörődés, a megghiúsulás és a sértettség napi rutinjából, amelyet a művelt társalgás álkultúrájával cicomáztak fel; minden bizonnyal a mézeskalács országok szokásaihoz való alkalmazkodás sem óvhatta meg őket az egyre növekvő undortól, amelyet ez a kombináció váltott ki.

A tágabb külvilágba való kimenekülés képtelensége, az az – imperialista jellemet formáló feltételektől oly eltérő – érzés, hogy az ember be van szorítva a társadalom jármába, az anonimitás és az érvessztés iránti, régebbi szenvedélyt az erőszakra való állandó hajlandósággal és az erőszak iránti vággyal egészítette ki. Nem lévén lehetőségük a szerep és a jellem radikális megváltoztatására (például az arab nacionalizmussal vagy

egy indián falu szertartásaival való azonosulás révén), e generáció tagjai számára a pusztulás emberfeletti erőbe való önkéntes belemerülés látszott megváltást ígérni a társadalom előre kijelölt működésmódjaival és azok végtelen banalitásával való automatikus azonosulásból, és egyszersmind hozzásegíteni ahhoz, hogy e működésmódok maguk is elpusztulhassanak. Ezek az emberek erősen vonzódtak a totalitárius mozgalmak hangsúlyozott aktivizmusához, e mozgalmak azon különös és látszólag ellentmondásos sajátosságához, hogy egyszerre ragaszkodtak az abszolút cselekvés elsődlegességéhez, ugyanakkor az abszolút szükségszerűség mindent felülmúló erejéhez. Éppen ez a keverék felelt meg a „frontnemzedék” háborús élményeinek: annak az élménynek, hogy az elsöprő erejű sorsszerűség feltételei között állandó aktivitást kell kifejteni.

Az aktivizmus új válaszokat ígért a „Ki vagyok én?” ősi és gyötrelmes kérdésére is, amely válságok idején megsokszorozódott erővel szokott felvetődni. Ha a társadalom azt mondja: „Az vagy, akinek látszol”, a háború utáni aktivizmus azt feleli: „Az vagy, amit tettél”; például az vagy, aki először átrepülte az Atlanti-óceánt (mint például Brecht *Lindbergh repülése* című művében). Ez az a felelet, ami a második világháború után, némi változtatással, megjelenik Sartre-nál is: „Az vagy, ami az életed” (*Zárt tárgyalás*). Az ilyen válaszok hatásukat nem annyira annak köszönhetik, hogy újrafogalmazzák a személyes identitást, hanem inkább annak, hogy alkalmat kínálnak a társadalmi azonosulásokból, a társadalom által ránk kényszerített, felcserélhető szerepekből és funkciókból való kimenekülésre. A fő az, hogy csinálni kell valamit, hősit vagy bűnösöt, valamit, amit nem lehet előre tudni, és ami nem függ senki másnak az elhatározásától.

A totalitárius rendszerek hangsúlyozott aktivizmusa, a terrorizmus előnyben részesítése a politikai tevékenység minden egyéb formájával szemben, nagy vonzerőt gyakorolt az értelmiségi elitre és a csöcselékre egyaránt, éppen azért, mivel ez a fajta terrorizmus alapvetően különbözött a korábbi időszak forradalmárklubjainak terrorizmusától. A terrorizmus most már nem valamiféle kiszámított politikát jelentett, amely a merényletben látta az egyetlen eszközt arra, hogy eltávolítsanak bizonyos fontos személyiségeket, akik politikájuk vagy pozíciójuk révén az elnyomás szimbólumai lettek. A terrorizmust az tette oly vonzóvá, hogy egyfajta filozófiává vált, amely alkalmasnak bizonyult a csalódottság, a sértettség, az elvakult gyűlölet kifejezésére; egyfajta politikai expresszionizmus lett belőle, amely bombákat használt az önkifejezés eszközeként, amely elragadtatott gyönyörrel figyelte, miként reagál a nyilvánosság a harcány tettekre, és amely az étellel is hajlandó fizetni azért, hogy rákényszerítse az egyes egyén létének elismerését a társadalom normális rétegeire. Még mindig ugyanez a szellem és ugyanez a játszma készítette Goebbelst arra, hogy – jóval a náci Németország végső veresége előtt szinte kéjes örömmel jelentse ki: vereségük esetén a náci tudni fogják, hogyan csapják be maguk mögött az ajtót úgy, hogy évszázadokig megemlegessék őket.

Ha azonban egyáltalán létezik kritérium az elit és a csöcselék megkülönböztetésére a pretotalitárius szellemiség vonatkozásában, akkor azt éppen itt találjuk meg. A csöcselék azt akarta (és ezt Goebbelst nagyon pontosan ki is fejezte), hogy hozzájuthasson a történelemhez, akár a pusztulás árán is. Goebbelst őszinte meggyőződése, amely szerint „a mai ember számára az elérhető legnagyobb boldogság” az, hogy ő maga zseni, vagy hogy egy zsenit szolgálhat,⁵⁷ jól jellemezte a csöcseléket, de nem a tömeget vagy a rokonszenvező elitet. Az utóbbi, éppen ellenkezőleg, komolyan vette a névtelenséget, egészen addig, hogy tagadta a zseni létezését. A húszas évek művészetelméletei kétségbeesett igyekezettel próbálták bizonyítani, hogy a kiválóság a hozzáértés, a mesterségbeli tudás, a logika és az anyagban rejlő lehetőségek eredménye.⁵⁸ „A hírnév sugárzó ereje” (Stefan Zweig) nem az elitet, hanem a csöcseléket bűvölte el; a csöcselék tette lelkesen magáévá a késő polgári világ zsenikultuszát. E tekintetben a huszadik századi csöcselék hűséges követője lett a korábbi korszak parvenü-magatartásának, annak, ahogyan a parvenük szintén arra jöttek rá, hogy a burzsoá társadalom szívesebben nyit ajtót az elragadóan „abnormálisnak”, a zseninek, a homoszexuálisnak vagy a zsidónak, mint a közönséges érdemnek. Az elitnek a zseni iránt tanúsított megvetése és névtelenségszomja még olyan szellemről tanúskodott, amelyet sem a tömegek, sem pedig a csöcselék nem tudott – helyzeténél fogva – megérteni, és amely, Robespierre szavaival, az ember nagyságát volt hivatott kifejezni a nagyság kicsinységével szemben.

Az elit és a csőcselék közötté tekintetben fennálló különbség ellenére kétségtelen, hogy az elit mindig örült, amikor az alvilág arra kényszerítette a tiszteletre méltó társadalmat, hogy egyenlő félként bánjon vele. Az elit tagjainak egyáltalán nem volt ellenére, hogy megfizessék az árat – a civilizáció elpusztítását – azért a mulatsáért, hogy saját szemükkel láthassák: hogyan küzdik bele magukat azok, akik korábban igazságtalanul ki voltak zárva belőle. Az elit nem volt különösebben felháborodva azokon a nagyszabású történelemhamisításokon, amelyeket minden totalitárius rendszer elkövet, és amelyek meglehetősen világossággal megmutatkoznak a totalitárius propagandában is. Meggyőzték magukat arról, hogy a hagyományos történetírás eleve hamis alapokon áll, mivel az a jogfosztottakat és az elnyomottakat kirekesztette az emberiség emlékezetéből. Akiket saját koruk elutasított, azokat rendszerint elfelejtette a történelem; ezek az igazságtalan sérelmek pedig elviselhetetlenek lettek az érzékeny lelkiismeretű emberek számára, mióta csak megszűnt a hit a túlvilági életben, ahol az utolsókba lesznek az elsők. A múltbeli és a jelenlegi igazságtalanságok tűrhetetlenné váltak, mihelyt kiderült: nincs már remény rá, hogy az igazság mérlege egyszer majd, valamikor, a helyére billenjen. Marx nagy kísérlete arra, hogy újraírja a világtörténelmet az osztályharc szemszögéből, azokat is lenyűgözte, akik nem hittek e tételek igazságában, mivel Marx eredeti szándéka az volt, hogy találjon valami olyan módszert, amelynek segítségével a hivatalos történelemből kimaradt sorsokat mégiscsak bele lehet vésni az utókor emlékezetébe.

Az elit és a csőcselék közötti időleges szövetség nagyrészt azon alapult, hogy az előbbi őszinte örömmel szemlélte, ahogyan az utóbbi elpusztítja a tiszteletre méltó társadalmat. Ennek megvalósulása volt az, ahogyan a német acélbárók arra kényszerültek, hogy szóba álljanak Hitlerrel, a szobafestővel és egykori – saját bevallása szerint – züllött kalandorral, sőt befogadják őt a társaságba; ez a pusztítás mutatkozott meg azokban a durva és közönséges hamisításokban, amelyeket a totalitárius rendszerek követtek el a szellem minden területén, mégpedig oly módon, hogy az európai történelem minden szemetét, alávalóságát egyetlen összefüggő képbe hordták össze. Ebből a szemszögéből nézve nagy elégtételt jelenthetett az, hogy a bolsevizmus és a náciizmus hozzálátott ahhoz, hogy még saját ideológiáinak azokat a forrásait is kiküszöbölje, amelyek akadémiai vagy egyéb hivatalos körökben némi elismerést vívtak ki maguknak. A történelem újraírói immár nem Marx dialektikus materializmusából, hanem a háromezred család összeesküvéséből, nem Gobineau és Chamberlain dagályos tudományosságából, hanem a *Cion bölcseseinek jegyzőkönyvé*-ből, nem a katolikus egyház kimutatható befolyásából és az antiklerikalizmusnak a latin országokban játszott szerepéből, hanem a jezsuitákról és a szabadkőművesekről szóló zugirodalomból merítenek ihletet. Felettébb változatos konstrukciók születtek abból a célból, hogy a hivatalos történelmet mint valami viccet járassák le, s hogy kimutassák: a történelemben titkos befolyások érvényesülnek, a látható, nyomon követhető, ismert történelem csupán homlokzat, amelyet szándékosan emeltek azért, hogy becsapják a népet.

A szellemi elit tehát mélyen megvetette a hivatalos történetírást, meg volt győződve róla, hogy a történelem, amely amúgy is eleve hamisítás, minden további nélkül a különféle rögeszmés örültek játszótere lehet. Ehhez adódik hozzá az ijesztően demoralizáló vakhit abban a lehetőségben, hogy a hatalmas hazugságokat és a fantasztikus hamisításokat végső soron kétségbevonhatatlan tényként lehet megalapozni, hogy az ember szabadon, tetszése szerint változtathatja a múltját, s hogy az igazság és a hamisság közötti különbség megszűnhet objektívnak lenni, s pusztán hatalom és agyafúrtság, erőszak és végtelen ismétlés kérdésévé válhat. Ezt az elragadtatást nem Sztálinnak és Hitlernek a hazugság művészetében való jártassága váltotta ki, hanem az a tény, hogy ezek a vezetők képesek voltak a tömegeket úgy megszervezni, hogy azok egy emberként, lenyűgöző ünnepélyességgel álltak a hazugságok mögé. Úgy látszott, hogy mindaz, ami a tudomány szempontjából közönséges hamisítás, magától a történelemtől kapja meg a jóváhagyást, amikor a hamisításokat a mozgalmak egész masírozó valósága támogatja, és úgy tesz, mintha belőlük merítené a cselekvéshez szükséges ösztönzést.

Az a vonzerő, amelyet a totalitárius mozgalmak gyakorolnak az elitre, mindaddig, ameddig és ott, ahol még nem jutottak hatalomra, igencsak zavaró tény, mivel a kívülálló, a pusztán megfigyelő számára sokkal

feltűnőbbek a totalitárius tanok vulgáris és önkényes állításai, mint a pretotalitárius légkörre jellemző általános hangulat. Ezek a doktrínák olyannyira eltértek az általánosan elfogadott intellektuális, kulturális és erkölcsi normáktól, hogy arra lehetett következtetni: a lelkesedés, amellyel az elit magáévá tette a tömeg „eszméit”, aligha magyarázható mással, mint az értelmiségiek alapvető jellembeli fogyatékoságával, „*az írástudók árulásával*” (Julien Benda) vagy a szellemnek valamiféle torz öngyűlöletével. A humanizmus és a liberalizmus szószólói, akik tele vannak keserű csalódással és nincsenek tisztában a kor általánosabb élményeivel, általában elfeledkeznek róla, hogy egy olyan légkör, amelyben a hagyományos értékek és tételek érvényüket veszítették (a tizenkilencedik századi ideológiák megsemmisítették egymást, és kimerítették életerejüket), bizonyos értelemben könnyebbé tette a nyilvánvalóan abszurd tételek elfogadását, mint a régi igazságokét, amelyek jámbor banalitássá váltak – és ez éppen azért volt így, mert senkitől sem várták, hogy komolyan vegye ezeket az abszurdításokat. A közönségesség, a tiszteletre méltó normák és elfogadott elméletek cinikus elutasítása a rossz őszinte beismerésével és mindenféle mentegetőzés mellőzésével járt együtt, ezt pedig könnyen össze lehetett tévesztetni a bátorsággal és valamiféle új életstílussal. Azok, akik hagyományosan gyűlölték a burzsoáziát és önkéntesen kivonultak a tiszteletre méltó társadalomból, a csőcselékattitűdöknek és -meggyőződéseknak (valójában a képmutatástól megtisztított burzsoázia attitűdjeinek és meggyőződéseinek) az egyre nagyobb eluralkodásában csak a képmutatás és a tiszteletreméltóság hiányát látták, nem pedig magát a tartalmat.⁵⁹

Mivel a burzsoázia a nyugati hagyományok örököjének tekintette magát, és az erkölcsi kérdéseket összetévesztette azzal, hogy nyilvánosan hirdetett olyan erényeket, amelyekkel sem a magán-, sem pedig az üzleti életben nem rendelkezett, sőt valójában megvetette őket, forradalmi dolognak látszott bevallani az erőszakot, az emberi értékek semmibe vételét, az általános erkölcstelenséget, mert ez legalább lerombolta azt a kettősséget, amely a fennálló társadalom alapjának tűnt. Micsoda kísértés volt szélsőséges attitűdökkel tüntetni a kettős erkölcsi normák félhomályában, micsoda kísértés volt a durvaság maszkját viselni ott, ahol mindenki kíméletlen volt, de úgy tett, mintha nyájas volna, micsoda kísértés volt gonosszággal kérkedni egy olyan világban, amely nem egyszerűen gonosz, hanem aljas volt! A húszas évek szellemi elitjének tagjai, keveset tudván a csőcselék és a burzsoázia korábbi kapcsolatairól, meg voltak győződve róla, hogy az *épater le bourgeois* régi játékát egészen a tökélyig lehet folytatni, ha az ember a társadalom megbotránkoztatását saját viselkedésének ironikusan eltorzított képével kezdi.

Ugyanakkor senki sem gondolta, hogy ennek az iróniának az igazi áldozata nem a burzsoázia lesz, hanem az elit. Az avantgarde nem is sejtette, hogy nem fejjel rohannak a falnak, hanem nyitott kapukat döngöttek, hogy osztatlan sikerük dönti romba azt a törekvésüket, hogy forradalmi kisebbségként ismerjék el őket, bebizonyítva, hogy éppen az új tömegszellemet, koruk szellemét fejezik ki. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból Brecht *Háromgarasos operá*-jának fogadtatása a Hitler hatalomra jutása előtti Németországban. A darab a gengsztereket tiszteletre méltó úriembereknek, a tiszteletre méltó úriembereket pedig gengsztereknek mutatja. Az irónia azonban némiképpen elveszni látszott, amikor a nézőtérre ülő tiszteletre méltó üzletemberek a darabban saját világuk hiteles ábrázolását ismerték fel, a csőcselék pedig a gengszterizmus művészi igazolását olvasta ki belőle. „Először a has, aztán a morál” – a dal, amely a darab fő témáját fejezte ki, viharos tapsal fogadta kivétel nélkül mindenki, bár különböző okok miatt. A csőcseléknek azért tetszett, mert szó szerint vette ezt a kijelentést, a burzsoázia azért tapsolt, mert oly sokáig hagyta magát ámítani a saját képmutatásával, hogy tökéletesen belefáradt a feszültségbe, és nagy bölcsességet vélt felfedezni az olyan megállapításokban, amelyek életmódjának banalitását szögezik le. Az elitnek pedig azért tetszett a brechti dal, mert a képmutatás leleplezését rendkívüli módon szórakoztatónak tartotta. A mű hatása pontosan az ellenkezője volt annak, amit Brecht szeretett volna. A burzsoáziát nem lehetett már megdöbbszteni; boldog volt, hogy kitergetik rejtett filozófiáját, melynek népszerűsége éppen azt bizonyította, hogy mennyire igaza volt. Brecht „forradalmának” egyetlen politikai következménye tehát az lett, hogy arra biztatott mindenkit: dobja el a képmutatás kényelmetlen álarcát, és nyíltan fogadja el a csőcselék normáit.

Vagy tíz esztendővel később hasonlóan kétértelmű reakciókat váltott ki Franciaországban Céline *Bagatelles pour un Massacre* (Bagatellek egy mészárlásért) című írása, amelyben a szerző a zsidók meggyilkolását javasolta. A Nouvelle Revue Française hasábjain André Gide lelkesen üdvözölte az írást, nem mintha neki is szándékában lett volna kiírtani a franciaországi zsidókat, hanem mert roppantul tetszett neki, hogy van, aki be meri vallani ez irányú vágyait, s hogy milyen elképesztő az ellentmondás egyfelől Céline őszintesége, másfelől pedig ama képmutató udvariaskodás között, amellyel körülveszik a zsidókérdést Franciaország tiszteletre méltó köreibben. Hogy mennyire ellenállhatatlanul vágyott az elit a képmutatás leleplezésére, azt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy ezt az élvezetet egy cseppet sem zavarta az a nagyon is valóságos zsidóüldözés, amely Céline írásának megszületése idején már eluralkodott a hitleri Németországban. A liberálisok filoszemitizmusának elvetése azonban sokkal inkább ezzel a reakcióval magyarázható, semmint a zsidókkal szemben táplált gyűlölettel. Hasonló gondolkodásmód lehet a magyarázata annak a figyelemre méltó ténynek is, hogy Hitlernek és Sztálinnak a művészettel kapcsolatos, széles körben propagált nézetei és a modern művészek elleni fellépései sem tudták felszámolni a totalitárius mozgalmaknak az avantgarde művészethez való vonzódását. Ez a tény is jól mutatja, hogy az elit mennyire híján volt a realitásérzéknek, s hogy ez valamiféle torz önzetlenséggel járt együtt. Az elitnek ezen két tulajdonsága nagyon is egybevág azzal a fiktív világképpel és azzal az önérdekmentességgel, amely a tömegeket jellemzi. A totalitárius mozgalmak nagy lehetősége – és egyben a szellemi elit és csőcselék közötti időleges szövetség oka – az volt, hogy problémáik elemi és differenciálatlan módon azonossá váltak, előrevetítve a tömegek problémáját és mentalitását.

A csőcselék képmutatás-nélküliségének és a tömegek önérdekmentességének az elite gyakorolt vonzerejéhez szorosan kapcsolódott az az ugyancsak ellenállhatatlan hatás, amelyet a totalitárius mozgalmak gyakoroltak, amikor álságos módon hirdették: megszüntették a magánélet és a közélet közötti szakadékot, helyreállították az ember titokzatos irracionális egészét. Mióta Balzac megmutatta a francia társadalom közszereplőinek magánéletét, Ibsennek „a társadalom oszlopait” leleplező drámái pedig meghódították az európai színpadokat, a kettős morál kérdése a tragédiák, komédiák és regények egyik fő témájává vált. A burzsoázia által gyakorolt kettős morál lett a legszembetűnőbb jele annak az *esprit de sérieux*-nek, amely mindig fellengzős, sohasem őszinte. A privát és a nyilvános, illetve társadalmi élet eme elkülönülésének semmi köze sem volt a személyes és a magánszféra jogos elválasztásához, sokkal inkább pszichológiai tükröződése volt a bourgeois és a citoyen tizenkilencedik századi harcának, annak a küzdelemnek, amely egyfelől a közintézményeket saját privát érdekei szerint megítélő és felhasználó ember, másfelől a közügyeket az egész közösség ügyének tekintő felelős polgár között zajlott. Ebben az összefüggésben a liberálisok politikai filozófiája, amely szerint az egyéni érdekek pusztán összegződéséből előáll a közjó csodája, úgy tűnt, nem egyéb, mint racionalizációja annak az arcátlanságnak, amellyel a magánérdekeket érvényesítik a köz javának rovására.

Ellentétben az osztályszellemű kontinentális pártokkal, amelyek sohasem tagadták, hogy bizonyos érdekeket képviselnek, és ellentétben azzal is, hogy e pártok magukat csupán egy egész részének tekintették, a totalitárius mozgalmak „felsőbbrendűségüket” azzal próbálták alátámasztani, hogy rendelkeznek egy világnézettel, amelynek segítségével az embert mint egészet birtokukba tudják venni.⁶⁰ A totalitásra való eme hivatkozással a csőcselék vezetői újfogalmazták és mindössze kifordították a burzsoázia saját politikai filozófiáját. A burzsoá osztály, amely társadalmi nyomással – és gyakran a politikai intézmények gazdasági zsarolásával – érvényesítette akarátát, mindig úgy gondolta, hogy a hatalom nyilvános és látható szerveit saját titkos, nem nyilvános érdekei és befolyása irányítják. Ebben az értelemben a burzsoázia politikai filozófiája mindig „totalitárius” volt; mindig is feltételezte, hogy a politika, a gazdaság és a társadalom azonos, és hogy a politikai intézmények csak a magánérdekek külső burkául szolgálnak. A burzsoázia kettős normája, a nyilvános és a magánélet megkülönböztetése csak engedmény volta nemzetállamnak, amely kétségbeesetten igyekezett külön tartani a két szférát.

Ami az elitet igazán magával ragadta, az éppen a radikalizmus volt – mint olyan. Marx reményteljes jóslata, amely szerint az állam el fog halni és egy osztály nélküli társadalom fog létrejönni, már nem volt eléggé radikális, már nem volt eléggé messianisztikus. Ha Bergyajevnek igaza van abban, hogy „az orosz forradalmárok ... mindig totalitáriusok voltak”, akkor az a vonzerő, amelyet Szovjet-Oroszország szinte egyformán gyakorolt a nácizmus és a kommunizmus értelmiségi útítársaira, éppen azzal a ténnyel magyarázható, hogy – Bergyajev szavaival – „a forradalom vallás volt és filozófia, nem pusztán az élet társadalmi és politikai szféráit érintő konfliktus”.⁶¹ Az igazság az, hogy az osztályoknak tömeggé való átalakulása, a politikai intézmények presztízsének és tekintélyének hanyatlása a nyugat-európai országokban is az oroszországra emlékeztető állapotokat hozott létre, nem véletlen tehát, hogy a nyugat-európai forradalmárok is átvették a jellegzetesen orosz forradalmi fanatizmust, amely nem a társadalmi és politikai viszonyok megváltoztatását, hanem minden meglévő hitvallás, érték, intézmény lerombolását tűzte ki céljául. A csöcselék csupán kihasználta ennek az új, fanatizmusra hajló felfogásnak az előnyeit, és rövid életű szövetséget sikerült összetákolnia egyfelől a forradalmárok, másfelől a bűnözők között, akik mindig jelen voltak a cári Oroszország nagyszámú forradalmi sejtjeiben, de feltűnő módon hiányoztak az európai szinterről.

A csöcselék és az elit közötti, nehezen emészthető szövetség, törekvéseik különös egybeesése azzal a ténnyel magyarázható, hogy ezek voltak azok a rétegek, amelyeket először vetett ki magából a nemzetállam struktúrája és az osztálytársadalom szerkezete. Azért leltek egymásra oly könnyedén – ha csupán egy időre is –, mert mind a két csoport azt képzelte, hogy ők képviselik az idők szavát, hogy végtelen sorban követik őket a tömegek, s hogy előbb vagy utóbb Európa népeinek többsége velük fog tartani, készen arra, hogy megvívják – elképzeléseik szerint – az ő forradalmukat.

Kiderült azonban, hogy mindketten tévedtek. A csöcselék, a burzsoá osztály alvilága abban reménykedett, hogy a tehetetlen tömegek fogják őt hatalomra segíteni, majd támogatni, amikor megkísérli magánérdekeit keresztülhajszolni, s hogy ő, mármint ez az alvilág, képes lesz arra, hogy egyszerűen a burzsoá társadalom régebbi rétegeinek helyébe lépjen, és belecsöpögtesse a társadalomba az alvilág vállalkozóbb szellemét. A hatalomra jutott totalitarizmus azonban gyorsan felismerte, hogy a vállalkozó szellem nem korlátozódik a népesség csöcselékszerű szegmentumaira, sőt az ilyenfajta kezdeményezőkészség csak veszélyeztetné az ember feletti korlátlan uralmat. Másfelől, a skrupulusok hiánya sem korlátozódik a csöcselékre; ellenkezőleg, viszonylag könnyen megtanítható. Az uralom és a megsemmisítés könyörtelen gépezetét a jól szabályozott nyárspolgárok tömege sokkal jobb nyersanyaggal látta el, csupán annyi a megszorítás, hogy ezeknek a bűnöknek jól szervezetteknek kell lenniük, és a rutinmunka látszatát kell ölteniük.

Nem véletlen, hogy a zsidókkal és a kelet-európai népekkel szemben elkövetett tömeges atrocitások elleni csekély számú tiltakozás nem katonák vagy a tiszteletre méltó nyárspolgárok jól szabályozott tömegéhez tartozó más személyek részéről hangzott el, hanem éppen Hitler azon régi bajtársai részéről, akik a csöcseléknek voltak tipikus képviselői.⁶² Himmler, Németország 1936 utáni legerősebb embere sem tartozott azon „felfegyverzett bohémek” (Heiden) közé, akiknek jellemvonásai oly kétségbeejtően emlékeztettek a szellemi elitéire. Himmler „normálisabb”, azaz sokkal inkább nyárspolgár volt, mint a náci mozgalom bármelyik eredeti vezéregyénisége.⁶³ Nem volt bohém, mint Goebbels, nem volt szexuális bűnöző, mint Streicher, különc, mint Rosenberg, fanatikus, mint Hitler, vagy kalandor, mint Göring. A tömegek totális uralom alá való hajtásában úgy bizonyította be kiváló szervezőképességét, hogy abból indult ki: az emberek többsége nem kicsapongó, bohém, fanatikus, kalandor, szexmániás, különc vagy pályátévesztett, hanem mindenekelőtt és elsősorban olyan, aki dolgozik a munkahelyén, otthon pedig családi életet él.

A burzsoázia magánérdekbe vetett hitének utolsó, immár eltorzult eredménye az volt, hogy a nyárspolgár visszahúzódott a magánéletbe, s hogy jámbor módon a családnak és a hivatásnak szentelte életét. A nyárspolgár nem más, mint az osztályától elszigetelődött polgár, az atomizált egyén, a burzsoá osztály hanyatlásának terméke. A tömegember, akit Himmler a világtörténelem tömeges bűneinek legnagyobbikára

szervezett meg, a nyárspolgár, nem pedig a csőcselék jellemvonásait viselte, és ő volt az a burzsoá, aki világának romjai közepette semmivel sem törődött annyira, mint privát biztonságával, ám a legkisebb provokációra kész volt mindent – hitet, becsületet, méltóságot – feláldozni. Semmi sem volt könnyebb, mint szétdúlni azoknak az embereknek a magánéletét és magánerkölcsét, akik csak és kizárólag magánéletük megvédésével foglalkoznak. Néhány évnyi uralom és módszeres koordináció után a nácik joggal jelenthették be: „Németországban már csak az lehet magánszemély, aki alszik.”⁶⁴

Másfelől, az elit azon tagjainak védelmében, akiket bizonyos időszakokban elcsábítottak a totalitárius mozgalmak, és akiket olykor, éppen szellemi képességeik folytán, azzal szoktak vádolni, hogy inspirálóan hatottak a totalitarizmusra, meg kell mondanunk, hogy az, amit a huszadik század eme kétségbeesett emberei tettek vagy nem tettek, egyáltalán nem volt befolyással a totalitarizmusra, noha mindennek volt bizonyos szerepe abban, hogy ezeknek a mozgalmaknak sikerült rákényszeríteniük a külvilágra, hogy komolyan vegye tanaikat. Ám ahol a totalitárius mozgalmak hatalomra jutottak, a szimpatizánsok e csoportját, úgy, ahogy volt, elsöpörték, mielőtt a rendszer hozzálátott volna legnagyobb bűneinek elkövetéséhez. Az intellektuális, szellemi és művészi kezdeményezések éppoly veszélyesek a totalitarizmusra, mint a csőcselék gengszterkezdeményezéseire. Az intellektuális tevékenység minden magasabb formájának módszeres üldözése az új tömegvezetők részéről nem egyszerűen abból a természetes megvetésből fakadt, amellyel elutasítottak mindent, amit nem értettek. A totális uralom az élet egyetlen területén sem engedi meg a szabad kezdeményezést, nem hagy teret semmi olyan tevékenységnek, ami nem teljesen megijósolható. A hatalomra jutott totalitarizmus az elsőrangú tehetségeket, függetlenül attól, hogy szimpatizánsok-e vagy sem, minden esetben azokkal az ütődöttekkel és félbolondokkal cseréli fel, akiknél az intelligencia és a kreativitás hiánya lojalitásuk legfőbb biztosítéka.⁶⁵

A TIZEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Sokszor elismerték, hogy Hitler mágikus erőt gyakorolt hallgatóságára, legutoljára Hitler asztali beszélgetései-nek kiadói (Hitlers Tischgespräche [Bonn, 1951]; amerikai kiadás: Hitler's Table Talks [New York, 1953], az idézetek az eredeti német kiadásból származnak). Ez a lebilincselő hatás, „a különös mágneses erő, amely oly kényszerítő módon áradt Hitlerből”, tulajdonképpen „ennek az embernek a saját magába vetett fanatikus hitén” alapult (Gerhard Ritter bevezetője, 14. oldal), továbbá azon, hogy az égvilágon bármiről ítélkezni tudott a maga pszeudoautoriter módján, valamint azon a tényen, hogy véleménye – akár a dohányzás káros hatásáról, akár Napóleon politikájáról szólt – mindig egy átfogó ideológiához illeszkedett.

A lebilincselő erő társadalmi jelenség. Az a lenyűgöző hatás, amelyet Hitler gyakorolt környezetére, csakis abban a közegben érthető meg, amelyben ez a hatás megnyilvánult. A társadalom mindig is hajlamos volt első látásra elfogadni valakit annak, aminek mutatja magát. Az örültnek, aki azt állítja magáról, hogy zseni, van rá bizonyos esélye, hogy higgyenek neki. A modern társadalomban, amelyre éppen a megkülönböztető ítéletek hiánya jellemző, ez a tendencia csak felerősödött. Olyasvalaki tehát, akinek nem csupán véleménye van, hanem ezt a rendíthetetlen meggyőződés hangján nyilvánítja ki, nem egykönnyen tudja eljátszani a presztízsét, akárhányszor kiderülhet róla, hogy egyértelműen téved. Hitler, aki közvetlen tapasztalatból ismerte a vélemények modern zűrzavarát, rájött arra, hogy a tehetetlen ingadozást a különféle vélemények, illetve „ama meggyőződés között ... hogy minden csak üres fecsegés” (281. oldal), a leginkább úgy lehet elkerülni, ha „hajthatatlan következetességgel” ragaszkodunk a számos forgalomban lévő vélemény egyikéhez. Az ilyenfajta fanatizmus hajmeresztő önkényessége nagy vonzerőt gyakorol a társadalomra, mert legalább a gyűlés idejére megszabadul a véleményeknek ama káoszától, amelyet egyébként állandóan kitermel. A lebilincselő erő ezen „adományának” azonban csakis társadalmi jelentősége van, s az Asztali beszélgetések-ben éppen azért annyira feltűnő, mert Hitler itt a társadalmi játékszabályok szerint játszott;

nem a saját stílusában beszélt, hanem a Wehrmacht-generálisok nyelvén, akik többé-kevésbé a „társadalomhoz” tartoztak. Teljesen téves tehát az a feltételezés, hogy Hitler sikerei „vonzerején” alapultak; pusztán ezekkel a tulajdonságokkal soha nem juthatott volna messzebbre annál, hogy a szalonok jól ismert figurája legyen.

2. Lásd Carlton J. H. Hayes tanulságos észrevételeit „The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization” címmel (in: Symposium on the Totalitarian State [1939]. Proceedings of the American Philosophical Society [Philadelphia, 1940]. LXXXII. kötet).

3. Tulajdonképpen ez volt „az első nagy forradalom a történelem során, amely úgy ment végbe, hogy a hatalomra jutás pillanatában a fennálló törvényeket alkalmazta” (Hans Frank, Recht und Verwaltung [1939], 8. oldal).

4. Hitlerről és pályájáról a legjobb tanulmány Alan Bullock új Hitler-életrajza (Hitler, A Study in Tyranny [London, 1952]). A politikai életrajzírás angol hagyományainak megfelelően ez a munka minden elérhető forrásanyagot gondosan számba vesz, és átfogó képet ad a korszakról és a politikai háttérrel. Részletek tekintetében Bullock műve felülmúlja Konrad Heiden kitűnő könyveit (elsősorban a Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power című munkáját [Boston, 1944]), de ezek továbbra is fontosak maradnak az események általános értelmezése szempontjából. Sztálin pályájával kapcsolatban Boris Souvarine könyve (Stalin: A Critical Survey of Bolshevism [New York, 1939]) még mindig alapszöveg. Isaacs Deutscher Stalin: A Political Biography (New York és London, 1949) című műve ugyancsak nélkülözhetetlen gazdag dokumentációs anyaga miatt, továbbá mivel széles betekintést nyújt a bolsevik párt belső harcaiba. Hibája viszont az az értelmezés, amely Sztálint Cromwell-lel, Napóleonnal és Robespierre-rel állítja párhuzamba.

5. Franz Borkenau, The Totalitarian Enemy (London, 1940), 231. oldal.

6. Idézve a Cion bölcseinek jegyzőkönyve német kiadásából: Die Zionistischen Protokolle mit einem Vor- und Nachwort von Theodor Fritsch (1924), 29. oldal.

7. Ez persze a totalitarizmus orosz válfajának specifikuma. Érdekes megemlíteni, hogy a Szovjetunióban működő külföldi mérnököknek a korai időszakban lezajlott pere során a kommunista szimpátiákat érvként használták fel az önvádálshoz. „A hatóságok végig azt követelték tőlem, hogy olyan szabotázsakciókat valljak be, amelyeket sohasem követtem el. Erre nem voltam hajlandó. Azt mondták nekem: »Ha ön, amiképpen állítja, rokonszenvezik a szovjet kormánnyal, akkor ezt cselekedeteivel bizonyítsa be; a kormánynak szüksége van az ön vallomására«” Anton Ciliga beszámolója szerint (The Russian Enigma [London, 1940], 153. oldal).

Ennek a magatartásnak a teoretikus igazolását Trockij adta meg: „Csak a Párttal együtt és a Párt által lehet igazunk, mert a történelem semmi egyéb módot nem nyújt ahhoz, hogy igazunk legyen. Az angoloknak van egy mondásuk: »My country, right or wrong« ... Mi sokkal több történelmi joggal mondhatjuk: függetlenül attól, hogy bizonyos egyedi, konkrét esetekben igaza van-e, vagy téved, ez az én pártom” (Souvarine, id. mű, 361. oldal). Másfelől, a Vörös Hadseregnek azokat a tisztjeit, akik nem tartoztak a mozgalomhoz, zárt tárgyaláson ítélték el.

8. Egy náci szerző, Andreas Pfenning nyíltan elutasítja azt a felfogást, miszerint az SA valamilyen „ideálért” küzdene, vagy valamilyen „idealisztikus élmény” ösztönözné. Tagjai „csak a küzdelem során tesznek szert alapvető élményekre”. „Gemeinschaft und Staatswissenschaft”, in: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 96. kötet. Az idézet lelőhelye: Ernst Franckel, The Dual State (New York és London, 1941), 192. oldal. Az SS legfőbb indoktrinációs központja, a Hauptamt-Schulungsamt kiterjedt broszúrairodalmát tanulmányozva eléggé nyilvánvaló, hogy az „idealizmus” szót gondosan kerülték. Az SS tagjaitól nem idealizmust vártak el, hanem „sziklaszilárd logikai következetességet minden ideológiai kérdésben, a politikai harcban pedig könyörtelen részvételt” (Werner Best, Die deutsche Polizei [1941], 99. oldal).

9. E tekintetben a háború utáni Németország számos tanulságos példával szolgál. Elég meglepő volt, hogy az amerikai néger csapatokat egyáltalán nem fogadták ellenségesen, a náciktól kapott nagymérvű rasszista

indoktrináció ellenére. De ugyancsak meglepő volt „az a tény, a szövetségesekkel szemben tanúsított német ellenállás utolsó napjaiban a Waffen-SS nem harcolt »az utolsó szál emberig«, és hogy ezek a különleges náci harci egységek „mindama hatalmas áldozat után, amelyet az előző években hoztak, és amely arányaiban messze felülmúlta a Wehrmacht veszteségeit, az utolsó hetekben úgy harcoltak, mint akármely, civilekből verbuvált egységek, és egyszerűen megadták magukat a helyzet reménytelenségének” (Karl O. Paetel, „Die SS”, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte [1954. január]).

10. A Moszkva által dominált kelet-európai kormányok Moszkva érdekében uralkodnak, és Komintern-ügynökként cselekszenek. Ezek nem mások, mint a Moszkva által irányított totalitárius mozgalom terjeszkedésének példái, és nem belső fejlődés következményei. Úgy látszik, az egyetlen kivétel Jugoszlávia, ahol Tito feltehetően azért szakított Moszkvával, mert felismerte, hogy az oroszok sugallta totalitárius módszerekért Jugoszlávia lakosságának egy jelentős részével kellene fizetnie.

11. A fasiszta diktatúra nem totalitárius jellegét bizonyítja, hogy politikai cselekmények miatt meglepően kevés embert ítélték el, és az ítéletek viszonylag enyhék voltak. Az 1926 és 1932 közötti, különösen aktív időszakban a politikai bűncselekményekkel foglalkozó különleges bíróságok hét esetben mondtak ki halálos ítéletet, kétszázötvenhét személyt ítélték tízévi vagy annál hosszabb időtartamú, ezerháromszázhatvanat tíz évnél rövidebb időtartamú börtönbüntetésre. Ennél sokkal több embert ítélték száműzésre, sőt tizenkétezer letartóztatottat mint ártatlant szabadon bocsátottak, az ilyesmi pedig teljességgel elképzelhetetlen lett volna a náci vagy a bolsevik terror körülményei között. Lásd E. Kohn Bramstedt, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear* (London, 1945), 51. oldal és az utána következők.

12. A náci politikaelmélet képviselői mindig nagy nyomatókkal hangsúlyozták, hogy „Mussolini »etikai államát« és Hitler »világnézeti államát« (Weltanschauungsstaat) nem lehet ugyanazon a napon említeni”. (Gottfried Neesse, „Die verfassungsgerechte Gestaltung der Einpartei”, in: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* [1938], Band 98.)

Goebbels így nyilatkozott a fasizmus és a nemzetiszocializmus különbségéről: „[A fasizmus] semmiben sem hasonlít a nemzetiszocializmusra. Az utóbbi egészen a gyökerekig hatol le, ám a fasizmus csak felszínes dolog” (The Goebbels Diaries (1942-1943), kiad. Louis Lochner [New York, 1948], 71. oldal). „[A Duce] nem forradalmár, mint Hitler vagy Sztálin. Annyira kötődik saját olasz népéhez, hogy hiányzanak belőle egy világméretű forradalmár és felkelő nagyszabású képességei” (uo. 468. oldal).

Himmler ugyanezt a véleményt fejtette ki 1943-ban, egy tiszti konferencián: „A fasizmus és a nemzetiszocializmus két alapvetően különböző dolog... egyáltalán nem is lehet összehasonlítani a fasizmust és a nemzetiszocializmust mint szellemi, ideológiai mozgalmakat.” Lásd Kohn-Bramstedt, id. mű, A. függelék.

Hitler a húszas évek elején felismerte a náci és a kommunista mozgalom közötti rokonságot. „Mozgalmunkban két szélső pólus találkozik: a kommunisták a baloldaltól, a tisztek és diákok a jobboldaltól. Mindig is ez a kettő volt a legaktívabb elem ... A kommunisták a szocializmus idealistái voltak ... „ Lásd Heiden, id. mű, 147. oldal. Röhm, az SA vezetője csak elterjedt véleményt fogalmazott meg, amikor a húszas évek végén ezt írta: „Sok dolog választ el bennünket a kommunistáktól, de tiszteljük őket meggyőződésük őszinteségeért és elszántságukért, amellyel áldozatot hoznak ügyükért, ez pedig összeköt velük bennünket” (Ernst Röhm, *Die Geschichte einer Hochverrats* [1933. Volksausgabe], 273. oldal).

Az elmúlt háború során a nácik hajlottak arra, hogy az oroszokat inkább partnerként ismerjék el, mint más nemzeteket. Hitler 1943 májusában, a birodalmi és körzetvezetők konferenciáján „azzal a ténnyel kezdte, hogy ebben a háborúban burzsoá és forradalmi államok néznek szembe egymással. Könnyű volt lecsapni a burzsoá államokra, mert azok neveltetésük és magatartásuk szempontjából teljes mértékben alsóbbrendűek... Az ideológiával rendelkező országok fölényben vannak a burzsoá államokkal szemben ... [Keleten] olyan ellenféllel állunk szemben, amely ideológiát támogat, mégha téveset is ... „ (Goebbels Diaries, 355. oldal). – Ez a kijelentés nem katonai, hanem ideológiai megfontolásokon alapult. Gottfried Neesse *Partei und Staat* című művében (1936) a mozgalom hatalmi harcának hivatalos változatát mutatja be, a következőket írva:

„Számunkra a rendszer egyesült frontja a Német Nemzeti Néppárttól [vagyis a szélsőjobboldaltól] a szociáldemokratákig terjed. A kommunista párt a rendszeren kívül lévő ellenség volt. 1933 első hónapjaiban tehát, amikor a rendszer sorsa már megpecsételődött, még mindig meg kellett vívnunk döntő csatánkat a kommunista párttal” (76. oldal).

13. Hitlers Tischgespräche, 113. oldal. Itt is számos példát találunk arra, hogy Hitler, bizonyos háború utáni legendákkal ellentétben, sohasem szándékozta megvédeni „a Nyugatot” a bolsevizmussal szemben. Ellenkezőleg, készen állt arra, még a Szovjet-Oroszországgal folytatott harc kellős közepén is, hogy szövetkezzen „a vörösökkel” a Nyugat elpusztítására. Lásd különösen: a 95., 108., 113. oldalt és utána következőket, a 158., 385. oldalt.

14. Ma már tudjuk, hogy Sztálint több ízben figyelmeztették rá, hogy küszöbön áll Hitler támadása a Szovjetunió ellen. Ám Sztálin még akkor sem volt hajlandó elhinni, hogy Hitler képes megszegni egyezményüket, amikor erre a náci támadás napján a berlini szovjet katonai attasé figyelmeztette őt (lásd Hruscsov „titkos beszédét” az amerikai külügyminisztérium jelentése szerint [New York Times, 1956. június 5.]).

15. Jól illusztrálja ezt a Souvarine által idézett információ (id. mű, 669. oldal): „W. Krivitsky szerint, akinek kiváló bizalmas információs forrása a GPU, »az 1937-re számított százhetvenegymillió lakos helyett csak száznegyvenötmilliót találtak; a Szovjetunióban tehát csaknem harmincmillió ember eltűnt.”. Ez pedig, ne felejtjük el, már a kulákságnak a harmincas évek elején végbement megsemmisítése után történt, amely a becslések szerint nyolcmillió ember életébe került. Lásd Communism in Action (U. S. Government, Washington, 1946), 140. oldal.

16. Ezeknek a terveknek nagy része, eredeti dokumentumok alapján, megtalálható Léon Poliakov Bréviaire de la Haine című művének (Párizs, 1951) 8. fejezetében (amerikai kiadás: Harvest of Hate [Syracuse, 1954]; az eredeti francia kiadás alapján idézünk), de csak azok, amelyek a nem germán, elsősorban szláv eredetű népek megsemmisítésére vonatkoznak. Hogy a náci pusztító gépezet még a német nép előtt sem állt volna meg, az jól látható a birodalmi egészségügyi törvényből, amelynek vázlatát maga Hitler készítette. Ebben azt javasolja, hogy „különítsék el” a lakosság többi részétől azokat a családokat, amelyekben szív- vagy tüdőbetegség fordul elő. E program következő lépése természetesen ezek fizikai megsemmisítése lenne. Ezt és a háború utáni, győztes Németországra vonatkozó egyéb érdekes terveket tartalmazza az a körlevél, amelyet Hessen-Nassau tartomány körzetvezetőihez (Kreisleiter) intéztek, és amely beszámol a Führer főhadiszállásán folytatott megbeszélésről, ahol azt vitatták meg, milyen intézkedéseket hozzanak „a háború győztes befejezése előtt ... és azután”. Lásd e dokumentumok gyűjteményét a Nazi Conspiracy and Aggression című kötetben (Washington, 1946, et seq.), VII. kötet, 175. oldal. Ugyanebben az összefüggésben kell megemlíteni az „általános idegenrendészet” tervezett bevezetését is. Ez azt jelenti, hogy törvényesítenék és kibővítenék a rendőrség „intézményes hatáskörét” - vagyis azt, hogy semmiféle vétséget el nem követett, ártatlan embereket koncentrációs táborba szállítson. (Lásd Paul Werner, SS-Standartenführer, in: Deutsches Jugendrecht, Heft 4. [1944].)

E „negatív népesedéspolitikát” illetően, amely megsemmisítési céljait tekintve határozottan messzibbre megy, mint a bolsevik párttisztogatások, fontos emlékeztetnünk arra, hogy „e szelekciós folyamatban nincs megállás” (Himmler, „Die Schutzstaffel”, in: Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates, No. 7b). „A Führernek és pártjának harca egy eddig megvalósíthatatlan szelekcióért folyt ... A szelekció és a harc látszólag befejeződött 1933. január 30-án ... A Führer és régi gárdája tudta, hogy az igazi harc csak most kezdődött.” (Robert Ley, Der Weg zur Ordensburg, o. D. Verlag der Deutschen Arbeitsfront. „Kereskedelmi forgalomban nem kapható”).

17. F. Borkenau helyesen írja le a helyzetet: „A kommunisták csak nagyon szerény sikereket tudtak elérni, amikor megpróbáltak befolyásra szert tenni a munkásosztály tömegei között; éppen ezért tömegbázisuk, ha volt egyáltalán, egyre inkább elmozdult a proletariátustól” („Die neue Komintern”, in: Der Monat [Berlin, 1949], Heft 4.).

18. William Ebenstein, *The Nazi State* (New York, 1943), 247. oldal.
19. Makszim Gorkij leírása szerint. Lásd Souvarine, id. mű, 290. oldal.
20. Heinrich Himmler beszéde „Az SS és a rendőrség szervezetéről és kötelességeiről”, *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15-23. Januar 1937*. Az idézet forrása az angol fordítás, amelynek lelőhelye: *Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality* (U. S. Government, Washington, 1946), IV. 616. oldal és az utána következők.
21. Gustave Le Bon mutat rá *La Psychologie des Foules* című, 1895-ben megjelent munkájában (magyarul: *A tömegek lélektana* [Budapest, 1913]) a tömegek e különös önzetlenségére (lásd 11. fejezet, 5. szakasz).
22. Hitler diadala előtt a náci párt alapítói pártjukra olykor mint „baloldali pártra” hivatkoztak. Említésre méltó az az eset is, amely az 1932-es parlamenti választások után történt. „Gregor Strasser keserűen jegyezte meg Vezérének, hogy a választások előtt a nemzetiszocialisták a centrummal együtt többséget alkothattak volna a Reichstagban; most ennek a lehetőségnek befellegzett, a két párt együtt sem teszi ki a parlament felét... De a kommunistákkal együtt még mindig többségben vannak, felelte Hitler; senki sem kormányozhat ellenünkben” (Heiden, id. mű, 94., illetve 495. oldal).
23. Vö. Carlton J. H. Hayes, id. mű. 0 nem tesz különbséget a csöcselék és a tömegek között, és úgy véli, hogy a totalitárius diktátorok „a tömegekből, nem pedig az osztályokból származnak”.
24. Ez a lényege K. Heiden elméletének. Heiden elemzése a náci mozgalomról még mindig kitűnően megállják a helyüket. „Az elpusztult osztályok romjain - írja - feltámadt az intellektuelek új osztálya, a menet élén pedig a legelvadultabbak menetelnek, azok, akiknek a legkevesebb a veszténivalójuk, ennél fogva a legerősebbek: a fegyveres bohémok, akiknek a háború az otthonuk és a polgárháború a hazájuk” (id. mű, 100. oldal).
25. A Schleicher Reichswehr-tábornok és Röhm SA-főnök közötti összeesküvés lényege az a terv volt, hogy minden paramilitáris alakulatot a Reichswehr parancsnokságának rendelnek alá, s ez azt jelentette volna, hogy egy csapásra milliókkal bővül a német hadsereg létszáma. A következmény pedig szükségképpen katonai diktatúra lett volna. 1934 júniusában Hitler likvidálta Röhmöt és Schleichert. Kezdetben a tárgyalások Hitler teljes tudomásával indultak el, Hitler ugyanis Röhmnek a Reichswehrhez fűződő kapcsolatait arra használta fel, hogy a német katonai köröket megtévessze valódi szándékai felől. 1932 áprilisában Röhm azt mondta Hitler egyik bírósági tárgyalásán tett tanúvallomásában, hogy az SA katonai státusa a Reichswehr teljes megértését bírja. (A Röhm-Schleicher-terv bizonyító iratanyagát lásd *Nazi Conspiracy*, V., 456. oldalon és az utána következőkön. Lásd még: Heiden, id. mű, 450. oldal.) Maga Röhm számol be Schleicherrel folytatott tárgyalásairól, amelyek szerint 1931-ben kezdődtek. Schleicher megígérte, hogy szükségállapot esetén az SA-t Reichswehr-tisztek parancsnoksága alá helyezi. (Lásd: *Die Memoiren des Stabschefs Röhm* [Saarbrücken, 1934], 70. oldal.) Az SA militarista jellege, amelyet Röhm alakított ki, és amelyet Hitler folyamatosan ellenezett, még a Röhm-frakció likvidálása után is rányomta bélyegét a nyelvhasználatra. Ellentétben az SS-szel, az SA tagjai mindig azt hirdették, hogy ők „testesítik meg Németország katonai akaratát”, és számukra a Harmadik Birodalom „katonai közösség, amelynek két pillérje van: a Párt és a Wehrmacht”. (Lásd: *Handbuch der SA* [Berlin, 1939], valamint Victor Lutze, „Die Sturmabteilungen,” in: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, no. 7a.)
26. Különösen Röhm önéletrajza tekinthető az ilyenfajta irodalom igazi klasszikusának.
27. Ismeretes, hogy az antisztálinista szakadár csoportok a Szovjetunióban végbement fejlődést illető bírálatukat erre a marxí megfogalmazásra építették, amelyet sohasem léptek túl. A bürokráciát tekintették a Szovjetunió uralkodó és hatalmon lévő osztályának, annak ellenére, hogy a szovjet bürokrácia egymást követő tisztogatásoknak esett áldozatul, és ez voltaképpen a bürokráciának mint osztálynak a felszámolásával volt egyenértékű. 1930-ban, szibériai száműzetésében Rakovszkij a következőképpen jellemzi a helyzetet: „A szemünk láttára alakult és alakul ki jelenleg is az igazgatók hatalmas osztálya, amelynek megvannak a maga

belső alegységei, és amely gondosan kiszámított kooptálások, valamint közvetlen és közvetett kinevezések útján gyarapszik tovább... Az az elem, amely egyesíti ezt az eredeti osztályt, valójában a magántulajdonnak egy ugyancsak eredeti formája, vagyis az államhatalom” (idézi Souvarine, id. mű, 564. oldal). Ez az elemzés valójában a sztálinizmus előtti korszakra érvényes leginkább. Arról, hogy miképpen alakult a párt és a szovjetek viszonya, amelynek döntő szerepe volt az októberi forradalom sorsában, lásd I. Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921* (1954).

28. 1927-ben a falusi szovjetek tagjainak kilencven százaléka, elnökeinek pedig hetvenöt százaléka volt pártonkívüli; a területi végrehajtó bizottságok tagjai között fele-fele arányban voltak párttagok és pártonkívüliek; végül, a Központi Bizottság delegátusainak hetvenöt százaléka volt párttag. Lásd a Mauriee Dobb által írott „Bolsevizmus” címszót az *Encyclopedia of Social Sciences*-ban.

A. Rosenberg *A History of Bolshevism* című könyvének (London, 1934) VI. fejezetében részletesen leírja, hogy a szovjet rendszert miképpen bomlasztották fel belülről a szovjetekben működő párttagok, akik mindig „a párt állandó tisztségviselőitől kapott utasításoknak megfelelően” szavaztak.

29. Ezeket az adatokat Viktor Kravcsenko *I Choose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official* című könyvéből vettük (New York, 1946), a 278. és 303. oldalról. Ez a könyv természetesen igen megbízhatatlan forrás. Minthogy azonban Szovjet-Oroszország esetében csakis nagyon kétséges forrásokra – mindössze újságcikkekre, jelentésekre, különféle értékelésekre – tudunk támaszkodni, annyit tehetünk csupán, hogy felhasználunk minden olyan információt, amelynek legalább vélhetően nagy a valószínűsége. Vannak történészek, akik úgy gondolják, hogy megbízhatóbb az ellentétes módszer, vagyis az, hogy kizárólag az orosz kormány által kibocsátott anyagokra támaszkodunk. Ez azonban nincs így; éppen a hivatalos anyag az, ami nem más, mint merő propaganda.

30. Sztálinnak a tizenhatodik kongresszuson elhangzott beszámolója ezeket az elhajlásokat a párt soraiban meghúzódó paraszti és kispolgári osztályok ellenállásának „tükröződéseként” ítélte el. (Lásd *Leninism* [1933], II. kötet, III. fejezet.) Ezzel a támadással szemben az ellenzék különösen tehetetlen volt, mivel az ellenzékiek – és közöttük elsősorban Trockij – „mindig azon igyekeztek, hogy a klikkharcok mögött felfedezzék az osztályharcot” (Souvarine, id. mű, 440. oldal).

31. Kravcsenko, id. mű, 187. oldal.

32. Souvarine, id. mű. 575. oldal.

33. Az SS maga Himmler által megfogalmazott kiskatéja a következő szavakkal kezdődik: „Nincs olyan feladat, amely önmaga kedvéért létezik.” Lásd Günter d'Alquen, „Die SS”, in: *Schriften der Hochschule für Politik* (1939). Az SS kizárólag belső használatra szánt brosúrái újra és újra azt hangsúlyozzák, hogy „teljes mértékben meg kell érteni minden öncélú dolog hiábavalóságát” (lásd *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, keltezés nélkül, „csak a rendőrségen belüli belső használatra”).

34. Erről a módszerről bőséges dokumentumanyag áll rendelkezésünkre. V. Krivickij *In Stalin's Secret Services* című könyve (New York, 1939) egyenesen Sztálinnak tulajdonítja bevezetését.

35. Hitler a *Mein Kampf*-ban (2. kötet 1. német kiadás [1925, illetve 1927], csonkítatlan angol fordítás [New York, 1939]) kijelentette, hogy még mindig jobb egy elavult program, mint az, ha megengednék, hogy vitát nyissanak a programról (II. könyv, V. fejezet). Nemsokára azután nyilvánosan kijelentette: „Amikor átvesszük a kormányzást, valóra válik a program ... Az első dolognak hihetetlen méretű propagandahullámnak kell lennie. Ez politikai akció, amelynek kevés köze lesz egyéb aktuális problémákhoz.” (Lásd Heiden, id. mű, 203. oldal.)

36. Souvarine, véleményünk szerint tévesen, azt állítja, hogy már Lenin megszüntette a pártprogram szerepét: „Semmi sem mutatja jobban, hogy a bolsevizmus mint doktrína nem létezett máshol, csak Lenin fejében; minden magára hagyott bolsevik elkalandozott frakciójának vonalától... ezeket az embereket ugyanis nem az eszmék, hanem a vérmérsékletük és Lenin öröksége tartotta egybe” (id. mű, 85. oldal).

37. A náci párt Gottfried Feder által összeállított programja a maga híres huszonöt pontjával nagyobb szerepet játszott a mozgalomról szóló irodalomban, mint magában a mozgalomban.

38. Nehéz pontosan meghatározni a Himmler által személyesen kiötlött jelszó jelentését. Németül így hangzik: „Meine Ehre heisst Treue”, és arra az abszolút odaadásra és engedelmességre utal, amely sokkal többet jelent egyszerű fegyelmezettségnél vagy személyes hűségnél. A Nazi Conspiracy című kötet, amely német dokumentumok és a náci irodalom angol fordítását tartalmazza, nélkülözhetetlen forrásanyag, sajnálatos módon azonban igen egyenetlen, az SS-jelszót így fordítja: „My honor signifies faithfulness” [„becsületem hűséget jelent”] (V., 346. oldal).

39. Mussolini volt valószínűleg az első pártvezér, aki tudatosan elvetette a formális programot, és helyébe kizárólag az ihletett vezetést és a cselekvést állította. Emögött az a felfogás rejtett, mely szerint az ihlet legfőbb eleme magának a pillanatnak az aktualitása, és egy pártprogram csak útját állná az inspirációnak. Az olasz fasizmus filozófiája tehát sokkal inkább Gentile „aktualizmusában”, mint Sorel „mítoszaiban” fejeződött ki. Vö. az Encyclopedia of Social Sciences „Fasizmus” címszavával. Az 1921-es programot akkor fogalmazták meg, amikor a mozgalom már két éve létezett, és zömében a mozgalom nacionalista filozófiája került bele.

40. Ernst Bayer, Die SA (Berlin, 1938). Idézve az angol fordítás alapján: Nazi Conspiracy, IV., 783. oldal.

41. Először Platón Az államférfi című művében (305.), ahol a cselekvést (archein és prattein) egy cselekvés megkezdésének elrendelése és eme parancs végrehajtása értelmében határozza meg.

42. Hitlers Tischgespräche, 198. oldal.

43. Mein Kampf, I. könyv, XI. fejezet. Lásd még például: Dieter Schwarz, Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung: Aus dem Schwarzen Korps, No. 2 (1936). A szerző azokra a nyilvánvaló kritikákra válaszol, amelyek szerint a nemzetiszocialisták hatalomra jutásuk után továbbra is „harcról” beszélnek. „A nemzetiszocializmus olyan világnézet, amely nem szűnik meg harcolni mindaddig, amíg alapvető értékei nem fogják minden német ember életét döntően befolyásolni és ezek nem fognak naponta újra és újra megvalósulni.”

44. Lásd Hitler leírását, hogy miképpen reagált az első világháború kitörésének hírére (Mein Kampf, I. könyv, V. fejezet).

45. Lásd „az első világháború belső krónikáját” tartalmazó forrásgyűjteményt, amelyet Hanna Hafkesbrink állított össze (Unknown Germany [New Haven, 1948], 43., 45., 81. oldal). A történelmi atmoszféra eme nem szubjektív, nem mérhető összetevőit dokumentáló gyűjtemény értékes tükrében még sajnálatosabb, hogy Franciaországról, Angliáról és Olaszországról nem állnak rendelkezésünkre hasonló vizsgálódások.

46. Uo., 20-21. oldal.

47. Mindez a normális élettől való teljes elidegenedtség érzésével kezdődött. Rudolf Binding például a következőket írja: „Egyre inkább a halottak és az elidegenültek közé számítottunk - mivel a történések nagysága elidegenít és elválaszt bennünket -, nem pedig a számkivetettek közé, akiknek lehetséges a visszatérés” (uo., 160. oldal). Furcsa módon emlékeztet a frontgeneráció elitszemléletére az is, ahogyan maga Himmler beszámol arról, miként jött rá az SS újjászervezésekor alkalmazott „szelekciós formára”: A legszigorúbb szelekciós módszert a háború, az élethalál-küzdelem hozza magával. Ebben a módszerben a vér értékét a teljesítmény mutatja meg ... A háború azonban kivételes helyzet. Meg kell találnunk a módját, hogy békeidőben is szelektálhassunk” (id. mű).

48. Lásd például Ernst Jünger The Storm of Steel című könyvét (London, 1929).

49. Hafkesbrink, id. mű, 156. oldal.

50. Heiden idézett műve megmutatja, hogy a mozgalom kezdeti időszakában Hitler milyen következetesen állást foglalt a katasztrófa mellett, s mennyire rettegett attól, hogy Németország esetleg konszolidálódhat. Rohamcsapatai előtt „vagy fél tucatszor kijelentette [a Ruhr-vidéki puccs idején], különböző szavakkal, hogy Németország elbukik. »Feladatunk az, hogy biztosítsuk mozgalmunk sikerét«, (167. oldal), ez a siker pedig az adott pillanatban a Ruhr-vidéki harcok bukásán múlt.

51. Hafkesbrink id. mű, 156-157. oldal.

52. Ez az érzés már a háború alatt is elterjedt. Ekkor írta Rudolf Binding: [Ez a háború] nem hasonlítható egy csatához. A csatában az egyik vezér méri össze akaratát a másikkal. De ebben a háborúban mindkét ellenfél a földön fekszik, és csak a Háborúnak van akarata (uo., 67. oldal).

53. Bakunyin egy 1870. február 7-én írt levélben. Lásd Max Nomad, *Apostles of Revolution* (Boston, 1939), 180. oldal.

54. „A forradalmár katekizmusát” vagy maga Bakunyin írta, vagy pedig tanítványa, Necsajev. A szerzőség kérdését és az egész szöveg angol fordítását lásd Nomad, id. mű, 227. oldaltól. Mindenesetre „az a rendszer, amely [a forradalmaknak] a másik emberhez fűződő viszonyában teljesen figyelmen kívül hagyja az elemi tisztesség és becsület elemi szabályait, »necsajevcsina« néven vonult be az orosz forradalmi mozgalmak történetébe” (uo., 224. oldal).

55. Az imperializmus eme politikai teoretikusai közül kiemelkedik Ernest Seillière, *Mysticisme et Domination: Essais de Critique Impérialiste* című művével (1913). Lásd még: Cargill Spiertsma, *We Imperialists: Notes on Ernest Seillière's Philosophy of Imperialism* (New York, 1931); G. Monod in: *La Revue Historique* (1912. január); Estéve, *Une nouvelle Psychologie de l'Impérialisme: Ernest Seillière* (1913).

56. 1930 után de Sade márki az irodalmi avantgarde egyik kedvenc szerzője lett Franciaországban. Sade *Les Infortunes de la Vertu* című művének új kiadásához (Párizs, 1946) írott bevezetésében Jean Paulhan a következő megjegyzést teszi: „Amikor azt látom, hogy manapság oly sok író tudatosan törekszik arra, hogy a kimondhatatlan [un événement indicible] kedvéért elvesse a műfogásokat, az irodalmat mint játékot... és mindenáron arra törekszik, hogy felfedezze a fenségest az aljasban, a nagyságot a pusztulásban, akkor el kell gondolkoznom azon, vajon modern irodalmunk - mégpedig az a része, amely a mi számunkra a leginkább élőnek vagy legalábbis a legagresszívebbnek tűnik - nem fordult-e teljes egészében a múlt felé, s hogy vajon nem éppen Sade-e az, aki ezt elindította.” Lásd még Georges Bataille, „Le Secret de Sade”, in: *La Critique*, Tome III. 1516., 17. szám (1947).

57. Goebbels, id. mű, 139. oldal.

58. Ebből a szempontból jellegzetes volt a Bauhaus művészetelmélete. Lásd még Bertolt Brecht megjegyzéseit a színházról: *Gesammelte Werke* (London, 1938).

59. Egy Röhm-től származó idézet jól jellemzi nemcsak az elit, hanem szinte az egész nemzedék életérzését. „A képmutatás és a farizeusság uralkodik – írja Röhm. – Ez a mai társadalom legszembetűnőbb vonása ... Semmi sem lehet annyira hazug, mint a társadalom úgynevezett erkölce.” Ezek a fiúk „nem lelik helyüket a burzsoá kettős morálu nyárspolgári világában, és már nem tudnak különbséget tenni igazság és tévedés között” (*Die Geschichte einer Hochverraters*, 267. és 269. oldal). Ezekben a körökben a homoszexualitás is – legalább részben – a társadalom elleni tiltakozás kifejeződése volt.

60. Hitler maga is sokszor kifejtette, milyen szerepe volt a világnézetnek a náci mozgalom kialakulásában. Figyelemre méltó, hogy a *Mein Kampf*-ban azt állítja: a marxista pártok fölényét felismerve jött rá arra, hogy egy pártot világnézetre kell alapozni. II. könyv, I. fejezet: „Világnézet és párt”.

61. Nyikolaj Bergyajev, *The Origins of Russian Communism* (1937), 124-125. oldal.

62. Ismeretes például Wilhelm Kubénak, Minszk főbiztosának és az egyik legrégebbi párttagnak a megnyilatkozása. Kube 1941-ben, azaz a tömeggyilkosságok kezdetén a következőket írta főnökének: „Természetesen szilárdan hajlandó vagyok közreműködni a zsidókérdés megoldásában, de azok az emberek, akik a mi kultúránkban nőttek fel, végül is különböznek a helyi vadállati hordáktól. Abban áll-e a feladatunk, hogy lemészároljuk őket a litvánok és a lettek javára, akiket még a helybeli lakosság is megkülönböztet? Én nem tudom megtenni. Kérem Önt, adjon egyértelmű utasításokat ahhoz, hogy a feladatot a leghumánusabb módon hajthassuk végre, a Birodalom és a Párt tekintélyének megóvása érdekében.” Ezt a levelet Max Weinreich közölte Hitler's Professors című könyvében (New York, 1946., 153-154. oldal). Kube közbenjárását gyorsan elvetették, de egy majdnem ugyanilyen próbálkozás a dániai zsidók megmentésére,

amely W. Bestnek, a birodalom dániai teljhatalmú megbízottjának nevéhez fűződik, több sikerrel járt. Lásd Nazi Conspiracy, V., II.

Hasonlóképpen, Alfred Rosenberg, aki a szláv népek alacsonyabb rendűségét hirdette, nyilvánvalóan sohasem ismerte fel, hogy teóriái e népek kiirtásához fognak vezetni. Amikor Ukrajna kormányzásával bízták meg, felháborodott jelentéseket írt az ott uralkodó állapotokról, miután korábban maga Hitler közvetlen beavatkozását próbálta elérni. Lásd Nazi Conspiracy, III., 83. oldal és az utána következők és IV., 62. oldal.

Vannak persze kivételek is e szabály alól. Az az ember, aki megmentette Párizst az elpusztítástól, von Choltitz tábornok volt, aki azonban „attól félt, hogy megfosztják parancsnoki tisztségétől, mivel nem hajtotta végre a kapott parancsokat”, noha tudta, hogy „a háborút néhány évre elvesztették”. Az azonban, hogy a tábornoknak lett volna-e bátorsága szembeszállni „a Párizs romhalmazzá változtatására” felszólító paranccsal, ha nem bírta volna a franciaországi nagykövet, a régi vágású náci Otto Abetz energikus támogatását, kétségesnek látszik magának von Choltitznak Abetz párizsi perében tett tanúvallomása alapján. Lásd New York Times (1949. július 21.).

63. Egy angol szerző, Stephen H. Roberts The House that Hitler Built című könyvében (London, 1939) Himmlert a következőképpen írja le: „Olyan ember, akit választékos udvariasság jellemez, ugyanakkor az élet apró dolgai iránt is érdeklődik. Távol áll tőle a póz, amelyben a magukat félistennek tekintő nácik tetszelegnek ... Úgy tűnik, nincs is olyan ember, aki kevésbé szeretné saját munkáját, mint Németország teljhatalmú rendőrfőnöke, és biztos vagyok benne, hogy azok között, akikkel Németországban találkoztam, senki sem normálisabb, mint Himmler...” (89-90. oldal). Ez a leírás furcsa módon emlékeztet arra, amit a bolsevik propaganda szerint Sztálin anyja mondott fiáról: „Rendkívüli fiú. Bárcsak mindenki olyan lenne, mint ő” (Souvarine, id. mű, 656. oldal).

64. Ez a kijelentés Robert Ley-től származik. Lásd Kohn-Bramstedt, id. mű, 178. oldal.

65. A bolsevik politika, amely ebből a szempontból meglepően következetes volt, jól ismert és aligha igényel további magyarázatot. Hogy a leghíresebb példát vegyük: Picassót, bár kommunista lett, egyáltalán nem kedvelik Oroszországban. Lehetséges, hogy André Gide viselkedésének hirtelen megváltozása, amely azután következett be, hogy megismerkedett a bolsevik valósággal Szovjet-Oroszországban 1936-ban (Retour de l'URSS), győzte meg végképp Sztálint arról, hogy az alkotóművészek még társutasi mivoltukban is hasznavehetetlenek. A nácik politikája csak annyiban különbözött a bolsevikokétól, hogy még nem szánták rá magukat elsőrendű tehetségeik likvidálására.

Érdemes volna részletesen is megvizsgálni annak a viszonylag csekély számú német tudósnak a pályáját, akik túlmentek a közönséges együttműködésen, és meggyőződéses nácik lévén önként felajánlották szolgálataikat. (Az egyetlen hozzáférhető munka, Weinreich idézett műve félrevezető, mert a szerző nem tesz különbséget azon egyetemi tanárok között, akik csak átvették a náci felfogást, és azok között, akik kizárólag a rendszernek köszönhették karrierjüket, nem vizsgálja az érintett tudósok korábbi pályáját, és így neves, nagy teljesítményt felmutató embereket helyez, minden megkülönböztetés nélkül a tehetségtelen ostobákkal egy kategóriába.) A legérdekesebb a jogtudós Carl Schmitt esete, akinek a demokrácia és a legális kormányzás végéről szóló igen eredeti elgondolásai ma is lebilincselő olvasmányt nyújtanak. Schmittet már a harmincas évek közepén felváltották a náci felfogású politika- és jogtudomány olyan képviselői, mint Hans Frank, Lengyelország későbbi kormányzója, Gottfried Neesse és Reinhard Hoehn. Az utolsó kegyvesztetté vált tudós Walter Frank történész volt, meggyőződéses antiszemita és náci párttag mára hatalomátvétel előtt. 1933-ban ő lett az igazgatója az újonnan alapított Reichinstitut für Geschichte der Neuen Deutschlandsnak, vagyis az „új Németország történetével foglalkozó birodalmi intézetnek”, amelynek kebelén belül működött a hírhedt Forschungsabteilung für Judenfrage, a zsidókérdéssel foglalkozó kutatórészleg. Ő volt a szerkesztője a Forschungen zur Judenfrage című kiadvány kilenc kötetének (1937-1944).

A negyvenes évek elején Frank kénytelen volt átadni pozícióját annak a notórius Alfred Rosenbergnek, akinek Der Mythos des 20. Jahrhunderts című műve teljes mértékben nélkülözi a „tudományos” igényt. Frank nyilvánvalóan csak azért veszítette el a bizalmat, mert nem volt sarlatán.

Amit sem az elit, sem a csőcselék, amely ekkor hévvel „magáévá tette” a náciizmust, nem tudott megérteni, az éppen az volt, hogy „ezt a Rendet senki sem tudja magáévá tenni... véletlenségből. A szolgálatra való hajlandóság felett és azon túl ott áll a kiválasztás könyörtelen szükséglete, amely nem ismer sem enyhítő körülményeket, sem kegyelmet” (Der Weg der SS, kiadta az SS-Hauptamt Schulungsamt, év nélkül, 4. oldal). Vagyis a nácik saját maguk akarták kiválasztani a meggyőződések „véletlenszerűségétől” függetlenül, hogy kik fognak hozzájuk tartozni. Ugyanez vonatkozik arra is, ahogyan a bolsevikokat kiválasztották a titkosrendőrségben végzett munkára. F. Beck és W. Godin beszámolnak róla, hogy az NKVD tagjait a párttagok közül szemelik ki anélkül, hogy a legcsekélyebb lehetőségük volna önként vállalni ezt a „foglalkozást” (Russian Purge and the Extraction of Confession [1951], 160. oldal).

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A totalitárius mozgalom

I. Totalitárius propaganda

A totalitarizmus lendülete csak az elitet és a csőcseléket ragadja magával; a tömegeket meg kell nyerni, mégpedig a propaganda eszközével. Alkotmányos kormányzás és véleménysszabadság feltételei között a hatalomért küzdő totalitárius mozgalmak a megfélemlítés módszerét csak korlátok között tudják használni, ezért más pártokkal együtt ugyanúgy szükségük van arra, hogy híveket toborozzanak és hogy szavahihetőnek látszanak egy olyan közvélemény előtt, amely még nincs szigorúan elzárva minden egyéb információforrástól.

Régóta felismerték és gyakran hangoztatták is, hogy a totalitárius országokban a propaganda és a terror ugyanannak az éremnek a két oldala.¹ Ott, ahol a totalitarizmus abszolút uralomra tesz szert, a propagandát indoktrinációval váltja fel, és az erőszakot nem annyira abból a célból veti be, hogy megfélemlítse az embereket (ezt csak a kezdeti szakaszban teszi, amikor még létezik politikai ellenzék), hanem azért, hogy ideológiai doktrínáit és gyakorlati hazugságait folytonosan valósággá tegye. A totalitarizmus nem elégszik meg azzal, hogy – a tények dacára – bejelentse: megszűnt a munkanélküliség; a propaganda részeként eltörli a munkanélküli-segélyt is.² Ugyanilyen fontos az a tény is, hogy a munkanélküliség létezésének el nem ismerése megvalósította – bár igencsak váratlan formában – a régi szocialista elvet: aki nem dolgozik, ne is egyék. Vagy, hogy egy másik példát vegyünk: amikor Sztálin elhatározta, hogy újraírja az orosz forradalom történetét, új verziójának propagandájához hozzátartozott – a régebbi könyvekkel és dokumentumokkal együtt – szerzőik és olvasóik elpusztítása is. Amikor 1938-ban megjelent a kommunista párt új hivatalos története, ez azt jelentette, hogy véget ért a nagy tisztogatás, amely a szovjet értelmiség egy egész nemzedékét tizedelte meg. Hasonlóképpen, a náciak a meghódított keleti területeken eleinte főként az antiszemita propagandát vetették be, hogy szigorúbban ellenőrizhessék a lakosságot. E propaganda alátámasztására nem alkalmaztak terrort, és nem is volt szükségük rá. Amikor kiirtották a lengyel értelmiség nagy részét, ezt nem azért tették, mert ellenállástól tartottak, hanem azért, mert a náci tanok szerint a lengyeleknek nincs intelligenciájuk. Amikor pedig azt tervezték, hogy elrabolják a kék szemű és szőke gyerekeket, nem a lakosságot akarták megfélemlíteni, hanem a „germán vért” akarták megmenteni.³

Mivel a totalitárius mozgalmak olyan világban lépnek fel, amely maga nem totalitárius, arra kényszerülnek, hogy a közönségesen propagandának nevezett módszerre támaszkodjanak. Az ilyen propaganda azonban mindig a külső szférákat célozza meg – legyenek azok az ország lakosságának nem totalitárius rétegei vagy a nem totalitárius külföldi országok. A totalitárius propaganda által célba vett külső területek nagyon eltérőek lehetnek. Előfordulhat, hogy a totalitárius propaganda a hatalom megragadása után is a lakosság azon rétegeire irányul, amelyek, bár helyükre kerültek, nem részesültek elégséges indoktrinációban. Ebből a szempontból a propaganda igazi modelljeinek tekinthetők azok a beszédek, amelyeket Hitler intézett tábornokaihoz a háború alatt. Tele voltak kolosszális hazugságokkal, s a Führer ezekkel szórakoztatta tábornok vendégeit, hogy megnyerje őket.⁴ A külső szféra jelentheti szimpatizánsok olyan csoportjait is, akik még nem készek arra, hogy befogadják a mozgalom igazi céljait: végül pedig az is gyakran megesik, hogy a Führer belső körei vagy az elit alakulatok tagjai szemében még egyes párttagok is ehhez a szférához tartoznak. Ebben az esetben is szükség van propagandára, mivel még nem lehet megbízható módon uralkodni felettük. Hogy azonban ne értékeljük túl a propagandisztikus hazugságok

jelentőségét, emlékeztetnünk kell azokra a – sokkal gyakoribb – esetekre, amikor Hitler teljesen őszintén és könyörtelen egyértelműséggel határozta meg a mozgalom igazi céljait, a hallgatóság azonban, amely még nem volt felkészülve az ilyesfajta következetességre, egyszerűen nem vett róluk tudomást.⁵ Alapvetően azonban a totalitárius uralom arra törekszik, hogy a propagandamódszereket kizárólag a külpolitikára korlátozza, illetve a mozgalom külhoni szárnyaira, abból a célból, hogy megfelelő anyaggal lássa el azokat. Amikor pedig a honi totalitárius indoktrináció összeütközésbe kerül a külföldi fogyasztásra szánt propagandával, akkor ezt a propagandát otthon „ideiglenes taktikai fogásként” szokták megmagyarázni (ez történt Oroszországban a háború alatt, nem akkor, amikor Sztálin paktumot kötött Hitlerrel, hanem amikor a Hitlerrel folytatott háború a demokráciák táborába sodorta őt).⁶ Ezzel a mozgalomba beavatottak, ennél fogva propagandát már nem igénylők ideológiai indoktrinációja és a külvilágnak szóló hamisítatlan propaganda közötti különbségtevással éltek már – amennyire lehetséges volt – a totalitárius mozgalmak hatalomátvételt megelőző időszakában is. A propaganda és az indoktrináció közötti viszony általában egyfelől a mozgalmak méreteitől, másfelől a külső nyomástól függ. Minél kisebb a mozgalom, annál nagyobb erőfeszítést szánnak a pusztá propagandára; minél nagyobb a külvilág nyomása a totalitárius rendszerekre – erről a nyomásról pedig még a vasfüggönyök mögött sem lehet teljes mértékben megfedkezni –, annál aktívabb propagandát folytatnak a totalitárius diktátorok. A lényeg az, hogy a propaganda szükségletét mindig a külvilág diktálja, maguk a mozgalmak viszont valójában nem propagandát, hanem indoktrinációt folytatnak. Megfordítva pedig: az indoktrináció, amely szükségképpen terrort von maga után, a mozgalmak erejének, illetve a totalitárius kormányzatok külvilágtól való elszigeteltségének és biztonságának függvényében növekszik.

A propaganda valójában a „lélektani hadviselés” szerves része; a terror ennél sokkal több. A terrort a totalitárius rendszerek akkor is alkalmazzák, amikor pszichológiai céljaikat már elérték; a legszörnyűbb benne éppen az, hogy egy már teljesen leigázott lakosság felett uralkodik. Ahol a terror uralma tökéletes, a propaganda nyomtalanul eltűnik; sőt a náci Németországban kifejezetten tiltották is.⁷ Vagyis a propaganda a totalitarizmus egyik, ha nem a legfontosabb eszköze a nem totalitárius világhoz való viszonyban; a terror pedig, éppen ellenkezőleg, kormányzási módjának legfőbb lényege. A terror fennállása éppoly kevésbé függ lélektani vagy egyéb szubjektív tényezőktől, mint ahogyan egy alkotmányosan kormányzott országban a törvények léte nem attól függ, hogy hány ember hága át őket.

A terror mint a propaganda ellentéte nagyobb szerepet játszott a nácizmusban, mint a kommunizmusban. A náci nem a prominens szereplőkre csaptak le, ahogyan ez a politikai bűncselekmények korábbi hulláma idején történt Németországban (Rathenau és Erzberger meggyilkolása), ezzel szemben szocialista kisfunkcionáriusokat és a szemben álló pártok prominens tagjait ölték meg, így akarván megmutatni a lakosságnak, hogy maga a párttagság is veszélyes lehet. Ezt a fajta tömegterrort, amely eleinte viszonylag szűk körű volt, fokozatosan kiterjesztették, mivel sem a rendőrség, sem a bíróságok nem voltak hajlandók komolyan üldözni az úgynevezett jobboldaliak politikai vétkeit. A terrornak, amelyet egy náci publicista joggal nevezett „erőpropagandának”,⁸ értéke abban rejlett, hogy a lakosság egésze számára nyilvánvalóvá tette: a náci hatalma nagyobb, mint a lakoské, és nagyobb biztonságot jelent, ha valaki egy náci paramilitáris szervezethez tartozik, mint az, ha valaki a republikánus párt lojális tagja. Ezt a benyomást nagymértékben megerősítette az a sajátos mód, ahogyan a náci elkövették politikai bűneiket. Ezeket a bűnöket ugyanis minden esetben nyilvánosan bevallották, eszük ágában sem volt mentegetőzni azzal, hogy ezek csak „az alsóbb szervek túlkapásai” lettek volna (az ilyenfajta mentegetőzésekkel csak a náciszimpatizánsok éltek), és arról győzték meg a lakosságot, hogy nagyon is különböznek a többi párt „üres fecsegítőitől”.

Felesleges hangsúlyoznunk, mennyire nyilvánvaló az ilyenfajta terror és a közönséges gengszterizmus közötti hasonlóság. Ebből nem következik az, amit időnként mondani szoktak, hogy a nácizmus gengszterizmus volt, csupán annyi következik belőle, hogy a náci, anélkül hogy bevallották volna, sokat tanultak az amerikai gengszterszervezetektől, ahogyan, bevallottan is, sokat tanultak az amerikai üzleti reklámfogásoktól is.

A totalitárius propagandára azonban az egyes emberek ellen irányuló közvetlen fenyegetéseknél és bűnöknél még inkább jellemzőek a közvetett, leplezett és vészjósló célzások, amelyek mindenki ellen irányulnak, aki nem igazodik tanításaihoz, később pedig a tömeggyilkosságok, amelyeknek „bűnösök” és „ártatlanok” egyként estek áldozatul. A kommunisták azzal fenyegetik az embereket, hogy lekésik a történelem vonatát, hogy reménytelenül elmaradnak koruk mögött, hogy hasztalan tengetik életüket, a nácik pedig azzal fenyegetik őket, hogy a természet és az élet örök törvényeivel ellentétesen élik életüket, ez pedig vérük helyrehozhatatlan és titokzatos romlásával jár együtt. Az, hogy a totalitárius propaganda előszeretettel hangsúlyozza állításainak „tudományos” jellegét, sokakat emlékeztet bizonyos hirdetési technikákra, amelyek szintén a tömegeket kívánják megcélolni. Valóban: az újságok hirdetési rovataiban szintén megjelenik ez a „tudományosság”, amellyel a gyártó – tények, ábrák segítségével, „kutató”-részlegekre hivatkozva – próbálja elhitetni, hogy „övé a legjobb szappan a világon”.⁹ Az is igaz, hogy van valami erőszakosság a reklámszakemberek fantáziadús túlzásaiban. Azon állítás mögött, mely szerint azok a lányok, akik nem egy bizonyosfajta szappant használnak, egész életükben pattanások maradnak és sohasem mennek férjhez, ott munkál a monopólium vad álma, az az álom, amely szerint egy szép napon a „pattanásokat megelőző szappan” előállítójának valóban hatalma lesz rá, hogy megakadályozza mindazon leányok férjhezmenetelét, akik nem ezzel a fajta szappannal mosakodnak. A tudomány mind az üzleti reklám, mind pedig a totalitárius propaganda esetében nyilvánvalóan csak hatalompótlék. A totalitárius mozgalmaknak a „tudományos” bizonyítékok iránti lelkesedése azonnal lelohad, mielőtt hatalomra kerülnek. A nácik még azokat a tudósokat is szélnek eresztették, akik hajlandók lettek volna őket szolgálni, a bolsevikok pedig tudósait hírnevét tökéletesen tudománytalan célokra használták fel, és sarlatánszerepbe kényszerítették őket.

De ennyi és nem több az oly sokszor túlértékelt hasonlóság a tömegreklám és a tömegpropaganda között. Az üzletemberek többnyire nem tetszelegnek prófétaszerepben, és nem akarják örökké igazolni kijelentéseik helyességét. A totalitárius propaganda tudományosságát a tudományos próféciára való, szinte kizárólagos hivatkozás jellemzi, ellentétben a múltra való, ódivatúbb hivatkozásokkal. Egyrészt a szocializmus, másrészt a rasszizmus ideológiai eredete sehol sem követhető jobban nyomon, mint azokban az esetekben, amikor ezen eszmék képviselői azt állítják, hogy felfedezték azokat a rejtett erőket, amelyek jó szerencsét hoznak nekik a sorsszerűség láncolatában. Persze nagy hatással vannak a tömegekre azok az „abszolutisztikus rendszerek, amelyek úgy mutatják be a történelem valamennyi eseményét, mint a sorsszerűség láncolatával összefűzött, nagy, alapvető okok függvényét, és amelyek mintegy kiiktatják az embereket az emberi nem történetéből” (Tocqueville). De az sem kétséges, hogy a nácik tényleg elhitték, nem csupán propagandának szánták az olyan megállapításokat, miszerint „minél pontosabban felismerjük és követjük a természet és az élet törvényeit... annál inkább engedelmeskedünk a Mindenható akaratának. Minél jobban belelátunk a Mindenható akaratába, annál nagyobbak lesznek sikereink.”¹⁰ Nem nehéz észrevenni: szinte semmit sem kell változtatnunk a fentiekben, hogy eljussunk Sztálin két mondatban kifejtett hitvallásához, amely a következőképpen hangzik: „Minél pontosabban felismerjük és követjük a történelem és az osztályharc törvényeit, annál inkább engedelmeskedünk a dialektikus materializmusnak. Minél jobban belelátunk a dialektikus materializmusba, annál nagyobb lesz sikerünk.”¹¹ Mindenesetre aligha tudnánk jobban illusztrálni a „helyes vezetés” sztálini fogalmát.

A totalitárius propaganda az ideológiai tudományoskodást és a kijelentések jóslatok formájában való megtételének technikáját a módszertani hatékonyság és a tartalmi abszurditás tekintetében tökélyre emelte, mert, demagógiai értelemben, aligha van jobb módszer a vita elkerülésére, mint az, ha egy érvet kiveszünk a jelen kontrollja alól, és azt mondjuk, hogy csak a jövő fogja majd eldönteni érvényességét. Nem a totalitárius ideológiák találták fel azonban ezt az eljárást, és nem ezek voltak az egyetlenek, amelyek felhasználták. A modern politikában a tömegpropaganda tudományra való hivatkozása olyannyira univerzálissá vált, hogy voltak, akik ebben egy még általánosabb jelét látták a tudomány iránti megszállott lelkesedésnek, amely a matematika és a fizika tizenhatodik században történt felfedezése óta jellemzi a nyugati világot.

A totalitarizmus eszerint csupán az utolsó szakasza annak a folyamatnak, amelynek során „a tudomány bálvánnyá [vált], amely mágikus módon képes meggyógyítani a létezés összes baját és átalakítani az emberi természetet”¹² Valóban, volt is egy korai összefüggés a tudományos gondolkodás és a tömegek keletkezése között. A tömegek „kollektivizmusát” örömmel üdvözölték azok, akik abban reménykedtek, hogy feltárulnak „a történelem fejlődésének természettörvényei”, s ezek kiküszöbölik az egyének cselekedeteinek és magatartásának megjósolhatatlanságát.¹³ Felmerül Enfantin példája, aki már „látta, közeleg az idő, amikor »a tömegek megmozgatásának művészete« olyan tökélyre jut, hogy a festő, a muzsikusz, a költő képes lesz rá, hogy ugyanolyan biztonsággal szerezzen örömet az embereknek és indítsa meg őket, ahogyan a matematikus megold egy geometriai problémát, vagy ahogyan a vegyész analizál egy anyagot”, ebből pedig egyesek arra következtetnek, hogy ekkor és itt született meg a modern propaganda.¹⁴

De bármilyen hiányosságai vannak is a pozitívizmusnak, a pragmatizmusnak, a behaviorizmusnak, bármilyen nagy hatást gyakoroltak is a tizenkilencedik századi „józan észre”, ez nem „a létezés utilitárius részének rákos kinövése”,¹⁵ amely a totalitárius propaganda és tudományoskodás által megcélzott tömegeket jellemzi. A pozitivisták ama meggyőződése, miszerint a jövő végső soron tudományosan előre látható, miként Comte-tól tudjuk, azon az elképzelésen alapul, hogy az érdek mindent átható erő a történelemben, továbbá azon a feltételezésen, hogy a hatalom objektív törvényeit meg lehet ismerni. A modern, akár pozitivista, akár szocialista színezetű utilitarizmus hagyományos magva Rohan politikai elmélete, amely szerint „a király parancsol a népeknek, az érdek pedig a királynak”, az objektív érdek az uralomnak egyetlen fajtája, amely sohasem tévedhet, „attól függően, jól vagy rosszul értik-e meg, az érdek élteti vagy pusztítja el a kormányokat”. Ám egyik fent említett teória sem feltételezi, hogy lehetséges volna „átalakítani az emberi természetet”, ahogyan a totalitarizmus a valóságban megpróbálja ezt az átalakítást. Ellenkezőleg, közvetlen vagy közvetett módon abból indulnak ki, hogy az emberi természet mindig ugyanaz marad, hogy a történelem a változó objektív körülmények és rájuk adott emberi reakciók története, továbbá hogy az érdek, ha helyesen fogjuk fel, elvezethet a körülmények megváltozásához, de sohasem vezethet el az emberi reagálásmódok mint olyanok átalakulásához. A „szcientizmus” a politikában még célként feltételezi az emberi jólétet, ám a totalitarizmustól tökéletesen idegen ez a cél.¹⁶

A totalitárius kormányok antiutilitárius magatartása, a tömegérdekek iránti teljes érzéketlenségük éppen azért okozott akkora meglepetést, mert ideológiájuk utilitárius lényegét magától értetődőnek tartották. Ez a jelenkori politikába egy eddig elképzelhetetlen fokú kiszámíthatatlanságot vitt bele. A totalitárius propaganda azonban (igaz, más hangsúlyokkal) már a totalitarizmus hatalomra kerülése előtt megmutatta, hogy a tömegek milyen messzire sodródtak a pusztta érdekkövetéstől. Így a szövetségeseknek az a gyanúja, hogy Hitler a háború elején azért akarta meggyilkoltatni az elmebetegeket, hogy kevesebb éhes szájat kelljen táplálni, teljesen indokolatlan volt.¹⁷ Hitlert nem a háború kényszerítette arra, hogy minden etikai megfontolást sutba vágjon. Ellenkezőleg, a háborús öldöklésekben páratlan lehetőséget látott arra, hogy nekilásson egy olyan gyilkos programnak, amely – csakúgy, mint programjának összes többi pontja – millenáris távlatokra volt méretezve.¹⁸ Az európai történelem szinte valamennyi eseménye sok évszázad óta arra tanította az embereket, hogy minden politikai cselekedetet a *cui bono?* kérdése szerint ítéljenek meg, és minden politikai eseménynél megvizsgálják a mögöttük rejlő konkrét érdekeket – most viszont váratlanul szembekerültek egy eddig soha nem tapasztalt mértékű kiszámíthatatlansággal. Demagóg jellege miatt a totalitárius propagandát – amely már jóval a hatalomátvétel előtt világosan megmutatta, hogy a tömegeket mily kevésbé vezérli az önfenntartás nevezetes ösztöne – nem vették komolyan. A totalitárius propaganda sikere azonban nem annyira a demagógián múlik, mint inkább annak felismerésén, hogy az érdek mint kollektív hatóerő csak ott működik, ahol stabil társadalmi szervezetek biztosítják a szükséges transzmissziót az egyén és a csoport között; a csupán az érdekre ható propaganda nem lehet hatásos a tömegek között, amelyeknek fő jellegzetessége éppen az, hogy nem tartoznak semmiféle társadalmi vagy politikai szervezethez, és amelyek ennél fogva az egyéni érdekek kaotikus sokféleségét mutatják. Az önmaguk feláldozására is elszánt tömegekre jellemző önérdék-nélküliség szüli meg a totalitárius mozgalmak tagjainak fanatizmusát, azt a fanatizmust, amely minőségét

tekintve olyannyira eltér a közönséges pártok tagjainak még a legnagyobb fokú lojalitásától is. A nácik bebizonyították, hogy egy egész népet bele lehet vinni a háborúba azzal a jelszóval, hogy „különbön elpusztulunk” (az ilyenfajta jelszavakat az 1914-es háborús propaganda gondosan elkerülte), mégpedig olyan időszakban, amelyre nem a nyomor, a munkanélküliség vagy a nemzeti törekvések meghiúsulása nyomta rá bélyegét. Ugyanez a szellem mutatkozott meg a háború utolsó hónapjaiban is, amikor a vereség már nyilvánvaló volt, és amikor a náci propaganda azzal az ígérettel vigasztalta a már halálosan rettegő lakosságot, hogy a Führer „bölcs előrelátásában könnyű halálról gondoskodott a németek számára: vereség esetén elgázosítja őket.”¹⁹

A totalitárius mozgalmak a szocializmust és a rasszizmust úgy használják fel, hogy mindkettőből kiölik az utilitárius tartalmat, az osztály-, illetve nemzeti érdekeket.²⁰ A csálhatatlan előrelátás, amelybe ezeket a fogalmakat becsomagolták, fontosabbá vált, mint a tartalom. A tömegek vezetőjének fő tulajdonsága a csálhatatlanság lett: soha nem vallhatja be egyetlen tévedését sem.²¹ A csálhatatlanság feltételezése nem annyira valamiféle magasabb rendű intelligencián alapszik, mint inkább a történelem vagy a természet lényegi mozgatóerőinek helyes felismerésén – ezek az erők pedig sem vereség, sem pusztulás esetén nem bizonyulhatnak tévesnek, mivel igazságuk hosszú távra van méretezve.²² A tömegek hatalmon lévő vezetőit egyetlen dolog érdekli, s ez minden utilitárius megfontolást félretel: céljuk az, hogy jóslataikat valóra váltsák. A háború végén a nácik habozás nélkül arra használták fel még érintetlen szervezetük koncentrált erejét, hogy Németország pusztulását oly teljessé tegyék, amennyire csak lehetséges, így váltva valóra azt a jóslatukat, hogy vereség esetén elpusztul a német nép.

A tévedhetetlenség propagandájának hatékonysága, az a meghökkentő siker, amellyel a totalitárius diktátorok úgy tudták beállítani magukat, mintha ők csupán értelmezői volnának az erők előre látható mozgásának, e diktátorokat arra bátorította, hogy politikai szándékaikat rendszerint prófécia formájában jelentsék be. Ennek nevezetes példája Hitler bejelentése a német Reichstagban 1939 januárjában: „Ma ismét szeretnék megjövendölni valamit. Ha a zsidó bankároknak ... még egyszer sikerül Európa népeit belerángatni egy világháborúba, akkor az eredmény ... a zsidó faj elpusztítása lesz Európában.”²³ Nem totalitárius nyelvre lefordítva ez a következőt jelenti: Ki akarom robbantani a háborút, és meg akarom ölni az európai zsidókat. Sztálin, hasonlóképpen, 1930-ban, a kommunista párt központi bizottsága előtt mondott nagy beszédében, amellyel előkészítette a párton belüli jobb- és baloldali elhalók likvidálását, ellenfeleit a „kihaló osztályok” képviselőinek nevezte.²⁴ Ez a megjelölés nem egyszerűen különös élt adott az érvnek, hanem – totalitárius stílusban – bejelentette a fizikai megsemmisítését is azoknak, akiknek „kihalását” éppen most jósolta meg. Mindkét esetben ugyanaz a cél valósul meg: a megsemmisítés egy történelmi folyamathoz illeszkedik, amelyben az ember megcselekszi vagy elszenvedi azt, ami a megváltoztathatatlan törvények folytán amúgy is mindenképpen bekövetkezik. Mihelyt megtörténik az áldozatok kivégzése, a „prófécia” visszamenőleges alibivé válik: semmi olyasmi nem történt, ami nem lett volna előzőleg megjósolva.²⁵ Nem számít, hogy „a történelem törvényei” mondják-e ki az osztályoknak vagy azok képviselőinek „ítéletét”, vagy pedig a „természet törvényei... végeznek” mindezen elemekkel – (demokráciákkal, a zsidókkal, a keleti alsóbbrendű fajokkal (*Untermenschen*) vagy a gyógyíthatatlan betegekkel –, mindezek úgysem „méltóak az életre”. Időnként Hitler is a „halódó osztályokról” beszélt, amelyeket „minden teketória nélkül ki kell küszöbölni”.²⁶

Ez a módszer, éppen úgy, mint a többi totalitárius propagandamódszer, csak a hatalomátvétel után hat igazán. Akkor viszont a totalitárius diktátor döntésének helyességéről folytatott bármely vita éppoly furcsa volna, mintha egy potenciális gyilkossal azon vitatkoznánk, hogy jövőre áldozata élő-e vagy holt – a gyilkos ugyanis, megölve az illetőt, azonnal be tudja bizonyítani állításának helyénvalóságát. Ilyen feltételek között az egyetlen érvényes érv az volna, ha azonnal megmentjük annak az embernek az életét, akinek halálát előre bejelentették. Mielőtt a tömegvezérek magukhoz ragadják a hatalmat, hogy a valóságot hazugságaikhoz igazíthassák, propagandájukat a tények mint olyanok mélységes megvetése jellemzi,²⁷ hiszen szerintük a tények teljes egészében annak az embernek a képességeitől függenek, aki kitalálja őket. Az az állítás, hogy a moszkvai metró az egyetlen a világon, csak addig hazugság, amíg a bolsevikoknak nincs hatalmuk ahhoz,

hogy az összes többi lerombolják. Vagyis a csalhatatlan jóslatok módszere minden egyéb totalitárius propagandatechnikánál jobban elárulja a végső célt, a világ meghódítását, mivel a totalitárius vezető csak egy olyan világban tudja megvalósítani hazugságait és valóra váltani minden jövődölését, amelyet teljes egészében a kezében tart.

A profetikus tudományosság nyelve megfelelt a tömegek szükségleteinek, akik elvesztették otthonosságérzetüket a világban, és most már el vannak szánva arra, hogy újra egyesüljenek az örök, mindent átható erővel, amely a balsors hullámain hanyódo embert biztonságos partokra sodorja. „Népünk életét és törvényeinket a genetika ítélete szerint alakítjuk.²⁸ – mondták a náciak, ahogyan a bolsevikok biztosítják követőiket arról, hogy a gazdasági erők történelmi ítélőerővel rendelkeznek. Ily módon tehát győzelmet ígérnek – győzelmet, amely nem függ az egyes vállalkozások „időszakos” kudarcaitól vagy bukásától. A tömegek, ellentétben az osztályokkal, a győzelemre és a sikerre mint olyanra szomjúhoznak, mégpedig a legelvontabb értelemben vett győzelemre és sikerre. A tömegeket ugyanis nem azok a konkrét közös érdekek tartják egybe, amelyek egy csoport túlélése szempontjából döntenek, és amelyeket a csoport még a legkedvezőtlenebb feltételek között is ki tud nyilvánítani. A tömegek számára az ügynél, amely győztes, és a vállalkozásnál, amely sikeres lehet, fontosabb a győzelem, legyen az bármilyen ügyé, és a siker, legyen az bármilyen vállalkozásé.

A totalitárius propaganda tökélyre vitte a tömegpropaganda technikáit, de a témáknak sem feltalálója, sem kezdeményezője nem volt. Ezeket a témákat az imperializmus keletkezésének és a nemzetállam felbomlásának ötven éve készítette elő számára, amikor a csőcselék az európai politika színterére lépett. A csőcselék korábbi vezéreikhez hasonlóan, a totalitárius mozgalmak szóvivői is tévedhetetlen ösztönnel szemelték ki mindazt, amit a közönséges pártpropaganda vagy a közvélemény érinteni sem mert. Minden, ami el volt rejtve, minden, amit hallgatásra ítélték, roppant jelentőségre tett szert, függetlenül a dolog önmagában vett jelentőségétől. A csőcselék valóban azt hitte, hogy az igazság az, amiről a tiszteletre méltó társadalom képmutató módon hallgat, vagy amit korrupcióval takar.

A témaválasztás első kritériuma maga a titokzatosság volt. A misztérium eredete nem számított. Származhatott az a titokban maradás racionális, politikailag érthető kívánságából, mint például a brit titkosszolgálat vagy a francia Deuxième Bureau esetében; a forradalmi csoportok konspirációs szükségletéből, mint például az anarchista vagy egyéb terrorista szektáknál; bizonyos társaságok struktúrájából, amelyeknél az eredeti titkok már régóta ismertté váltak, csupán a formális szertartások őrzik még az eredeti titokzatosságot, mint például a szabadkőművesek esetében; és végül, származhatott azokból az ősi babonákból, amelyek legendákkal fontak körül bizonyos csoportokat, például a jezsuitákat és a zsidókat. A náciaknak kétségtelenül nagy volta fölényük az ilyen tömegpropaganda-témák megválasztásában, de a bolsevikok is hamar elsajátították a módszert, noha nem annyira a hagyományosan elfogadott titkokra támaszkodtak; inkább a saját találmányaikat részesítették előnyben. A bolsevik propaganda szerint a harmincas évek közepétől egymást érték a titokzatos világ-összeesküvések: először volt a trockisták összeesküvése, ezt követte a háromszáz család uralma, majd pedig jöttek az angol és amerikai titkosszolgálatok gonosz imperialista (vagyis világméretű) mesterkedései.²⁹

Az effajta propaganda hatékonysága a modern tömegek egyik legfőbb sajátosságára utal. Nevezetesen: nem hisznek a láthatóban, saját tapasztalataik valóságában, nem a szemükben és a fülükben bíznak, hanem csak képzelgéseikben. Ezekre pedig bármi olyasmivel hatni lehet, ami egyetemes és ugyanakkor önmagában következetes. A tömegeket nem a tények győzik meg – még csak nem is a kitalált tények, hanem csakis ama rendszer következetessége, amelynek maguk is részei. Az ismétlés, amelynek jelentőségét túl szokták becsülni abból az általános hiedelemből kiindulva, hogy a tömegek csökkent értékű felfogó- és emlékezőképességgel rendelkeznek, csak annyiban fontos, amennyiben meggyőzi a tömegeket az időbeli következetességről.

Amit a tömegek nem tudnak felismerni, az éppen a valóságot átható esetlegesség. Azért állnak készen mindenfajta ideológia fogadására, mert az ideológiák a tényeket a törvények pusztá illusztrációiként mutatják

be, a koincideniciákat pedig kiküszöbölik, mégpedig úgy, hogy kitalálnak valamilyen mindenhatóságot, amely megtalálható volna minden akcidencia gyökerénél. A totalitárius propaganda erre a menekülésre épít: a valóságból a fikcióba, az esetlegességből a következetességbe való menekülésre.

A totalitárius propaganda legfőbb gyengesége abban van, hogy a tömegeknek ezt a tökéletesen konzisztens, érthető és előre látható világ iránti vágyakozását képtelen kielégíteni anélkül, hogy ne kerülne összeütközésbe a józan ésszel. Ha például a Szovjetunióban lezajlott politikai perek vádlottjainak „vallomásai” mind ugyanazon a nyelven vannak megfogalmazva, és mind ugyanazokat az indítókakat vallják be, a következetességre szomjazó tömegek szemében a fikció lesz a vallomások valóságának legfőbb bizonyítéka; a józan ész viszont azt sugallja, hogy éppen ez a következetesség a legkülönösebb, és éppen ez tanúskodik a vallomások előre gyártott jellegéről. Képletesen szólva ez olyan, mintha a tömegek örökké a Septuaginta csodájának megismétlését követelnék, vagyis azt, amikor a régi legenda szerint hetven, egymástól elkülönített fordító az Ótestamentum teljesen azonos görög változatát állította elő. A józan ész ezt a mesét csak legendaként vagy csodaként tudja elfogadni: és mégis, a csodát a lefordított szöveg minden egyes szava abszolút hitelességének bizonyítékaként lehet felhozni.

Míg tehát egyfelől igaz, hogy a tömegek megszállottan vágyakoznak a valóság elől való menekülésre, mivel alapvető hontalanságukban nem tudják már elviselni a világ véletlenszerűségét és érthetlenségét, másfelől az is igaz, hogy fikcióéhségük valamilyen módon kapcsolatban van az emberi elme azon képességeivel, amelyek szerkezeti konzisztenciájuk folytán a pusztá esetlegesség fölé emelkednek. A tömegek menekülése a valóság elől egyben ítéletmondás ama világ felett, amelyben élni kényszerülnek, és amelyben nem tudnak létezni, mivel a véletlen lett a legfőbb uralkodó. Márpedig az embereknek szükségletük az, hogy a zűrzavart, a véletlenszerű feltételeket folytonosan átalakítsák a viszonylagos konzisztencia ember alkotta szerkezetévé. A tömegek lázadása a „realizmus”, a józan ész, „a világ minden valószínűsége” (Burke) ellen következménye volt atomizálódásuknak, társadalmi státuszvesztésüknek, amelynek során egész területeket veszítettek el azokból a közösségi viszonyokból, amelyek közepette a józan észnek értelme van. Szellemi és társadalmi otthontalanságuk folytán nincs többé lehetőségük a spontán és a tervszerű, a véletlenszerű és a szükségszerű kölcsönös összefüggésének tárgyilagos felmérésére. A totalitárius propaganda csak ott tud igazán erőszakot tenni a józan ész ellen, ahol a józan ész elveszítette érvényességét. Ha a tömegeknek azon alternatíva között kell választaniuk, hogy vagy szembenéznek az anarchia elhatalmasodásával és a pusztulás teljes esetlegességével, vagy meghajolnak valamely ideológia merev, képtelenül fiktív következetessége előtt, akkor valószínűleg minden esetben az utóbbit fogják választani – nem azért, mert buták vagy gonoszak volnának, hanem azért, mert az általános katasztrófában ez a menekülés legalább némi kis önbecsülést nyújt nekik.

A náci propaganda specifikuma az volt, hogy a tömegek következetesség iránti vágyából húzott hasznot, ezzel szemben a bolsevik módszerek szinte laboratóriumi feltételek között mutatták be e módszereknek az elszigetelt tömegemberre gyakorolt hatását. A szovjet titkosrendőrség, amely lázas hévvel próbálta rábeszélni áldozatait olyan bűnök bevallására, amelyeket sohasem követtek el, és sok esetben nem is voltak olyan helyzetben, hogy elkövehessék őket, teljesen kizárt, kiküszöbölt minden valóságos tényezőt, így az előre elkészített vallomás „meséjének” pusztá logikája, a „mese” belső következetessége vált döntő jelentőségűvé. Egy olyan helyzetben, amikor a fikció és a valóság közötti határvonalat elmossa a vád fenyegető ereje és belső konzisztenciája, csak az olyan ember tud ellenállni annak a kísértésnek, hogy elfogadja bűnösségének akár csak elvont lehetőségét, aki, túl azon, hogy nagy jellemerővel rendelkezik az állandó fenyegetések kivédéséhez, bízik abban, hogy vannak társai – rokonok, barátok, szomszédok, akik sohasem fogják elhinni „a sztorit”.

A mesterségesen létrehozott örületnek ez a szélsőséges foka persze csakis egy totalitárius világban érhető el. Ekkor azonban része lesz a totalitárius rendszerek propagandagépezetének, e rendszerek számára pedig a vallomás nem nélkülözhetetlen előfeltétele a büntetésnek. A „vallomás” ugyanúgy specialitása a bolsevik propagandának, ahogyan a náci propaganda sajátossága volt az a különös pedantéria, amellyel bűnöket

legalizáltak utólag, visszamenőleges hatályú törvényhozás útján. A cél mindkét esetben a következetesség volt.

A totalitárius mozgalmak, mielőtt hatalomra jutnak és létrehoznak egy doktrínáikkal egyező világot, a következetesség hazug világával kápráztatnak el – olyan világgal, amely inkább az emberi lélek szükségleteinek felel meg, semmint magának a valóságnak. Ebben a világban a gyökértelenné lett tömegek merő képzelgés révén otthon érezhetik magukat, és megkíméltetnek azoktól a soha véget nem érő csapásoktól, amelyekkel a való élet és a való tapasztalat sújtja az embereket és minden várakozásukat. A totalitárius propaganda ereje – mielőtt még a mozgalmaknak hatalmukban lett volna vasfüggönyöket felállítani annak megakadályozása céljából, hogy bárki is megzavarhassa, akár a legcsekélyebb realitással, a minden ízében képzelt világ baljóslatú csendjét – abban a képességében rejlik, hogy elzárja a tömegeket a való világ elől. Azok a jelzések, amelyek a valódi világ részéről még eljutnak a szétesett vagy szétesőben lévő – és minden sorcsapással egyre hiszékenyebbé váló – tömegek tudatához, csak hézagai ennek a világnak: azok a kérdések, amelyeket nem akar nyilvánosan megvitatni, vagy azok a rémhírek, amelyeknek nem mer ellentmondani, mert – igaz, túlzott és torz formában – érzékeny pontjain érintik.

Éppen ezekből az érzékeny pontokból meríti a totalitárius propaganda azt a valóságtartalmat és valódi tapasztalatot, amelyre szüksége van ahhoz, hogy áthidalhassa a realitás és a fikció közötti szakadékot. Csak a terror támaszkodhat kizárólag fikcióra, de még a totalitárius rendszerek terror által fenntartott, hazug fikciói sem teljesen önkényesek, noha általában durvábbak, arcátlanabbak, mondhatnánk, eredetibbek, mint a mozgalmak hazugságai. (Nem propaganda trükk, egyszerűen csak hatalom kell ahhoz, hogy közreadják az orosz forradalom revideált történetét, amelyben szó sem esik arról, hogy egy Trockij nevű ember valaha is a Vörös Hadsereg főparancsnoka lett volna.) A mozgalom hazugságai ugyanakkor sokkal kifinomultabbak. Rávetik magukat a társadalmi és politikai élet minden olyan oldalára, amely rejtve marad a közvélemény elől. Leginkább ott sikeresek, ahol a hivatalos hatóságok titkolózásba burkolóznak. A tömegek szemében e hazugságok egy magasabb „realizmus” szintjére emelkednek, mert tényleges, ámde rejtve maradó viszonyokról szólnak. Az előkelő társaság botrányai, a politikusok visszaélései, mindaz, ami a zugújságírás tárgykörébe tartozik, a totalitárius mozgalmak számára több mint szenzációértékkel rendelkezik.

A náci propaganda leghatásosabb fikciója a zsidó világ-összeesküvésről szóló mese volt. Az antiszemita propaganda előtérbe helyezése a tizenkilencedik század vége óta általános szokása volt a demagógoknak, a húszas években pedig széles körben elterjedt Németországban és Ausztriában. Minél következetesebben elkerülték a zsidókérdés megvitatását a pártok és a közvélemény szervezetei, annál inkább arról győződött meg a csöcselék, hogy a zsidók a fennálló hatalom igazi képviselői, és hogy a zsidókérdés az egész rendszer képmutatását és tisztességtelenségét szimbolizálja.

A háború utáni antiszemita propaganda nem volt a nácik monopóliuma, és különösen új vagy eredeti sem volt. A zsidó világ-összeesküvésről szóló hazugságok a Dreyfus-ügy óta forgalomban voltak, és ezeknek az volt a kiindulópontja, hogy az egész világon szétszóródott zsidó nép között valóban léteznek nemzetközi kapcsolatok, kölcsönös függések. A zsidó világhatalomról szóló, eltúlzott elképzelések még régebbiek: visszanyúlnak a tizennyolcadik század végére, amikor láthatóvá váltak a zsidó üzleti élet és a nemzetállamok közötti szoros kapcsolatok. A zsidónak a megtestesült gonoszként való ábrázolását általában a középkori maradványokból és babonás emlékekből szokták eredeztetni. Valójában azonban ez a kép szorosabban kötődik ahhoz az újabb, kétértelmű szerephez, amelyet a zsidók játszottak az európai társadalomban az emancipáció óta. Egyetlen dolog tagadhatatlan: a háború utáni időszakban a zsidók jelenléte feltűnőbb lett, mint valaha volt.

Ami magukat a zsidókat illeti, az az érdekes, hogy feltűnő jelenlétük, prominenciájuk fordított arányban van tényleges befolyásukkal és hatalmukkal. A nemzetállamok stabilitásának és erejének csökkenése minden esetben közvetlen csapás volt a zsidók helyzetére. Amikor a nemzetnek részlegesen sikerült meghódítania az államot, az államgépezet számára lehetetlenné vált, hogy fenntartsa osztályok és pártok feletti pozícióját, és

így semmissé tette a lakosság zsidó rétegeivel kötött egyezséget; a zsidóktól szintén elvárták, hogy maradjanak távol a társadalmi hierarchiától, a pártpolitikában pedig tanúsítsanak semlegességet. Az imperialista mentalitású burzsoázia egyre fokozódó külpolitikai orientációja és az államgépezetre gyakorolt egyre nagyobb befolyása együtt járt azzal, hogy a zsidó tőke döntő többsége számára egy csapásra lehetetlenné vált, hogy ipari vállalkozásokba fogjon, elhagyva a kereskedelmi tőke hagyományos területeit. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy a zsidóság mint csoport gazdasági haszna csaknem megszűnt az állam számára, a zsidók számára pedig megszűntek elkülönülésük előnyei. Az első világháború után a közép-európai zsidóság ugyanúgy asszimilálódott és nemzetivé vált, ahogyan a francia zsidósága Harmadik Köztársaság első évtizedeiben.

Hogy az érintett államok mennyire tudatában voltak a megváltozott helyzetnek, akkor derült ki, amikor 1917-ben a német kormány, régóta fennálló hagyományt követve, megpróbálta felhasználni a zsidókat a szövetségesekkel folytatott puhatolózó béketárgyalásokban. Ám ahelyett, hogy a német zsidóság elismert vezetőihez ment volna, a kicsiny és viszonylag kis befolyással rendelkező cionista kisebbséghez fordult. A cionistákban ugyanis még a régi módon bízott meg a kormány, éppen azért, mert azok egy zsidó nép létezését hirdették, függetlenül attól, hogy ki melyik állam polgára, ennél fogva tehát elvárható volt tőlük, hogy nemzetközi kapcsolataikra és nemzetközi szempontjaikra tekintettel tegyenek szolgálatokat. Ez a lépés azonban hibának bizonyult a német kormány részéről. A cionisták azt tették, amit korábban egy zsidó bankár sohasem tett volna: saját maguk szabtak feltételeket, és közölték a kormánnyal, hogy csak egy annexió és jóvátétel nélküli békéről hajlandók tárgyalni.³⁰ Elmúlt a zsidók politikai ügyekben tanúsított régi semlegessége; a többség nem volt már használható, mert megszűnt közömbössége a nemzet iránt, a cionista kisebbség pedig azért bizonyult használhatatlannak, mert megvoltak a saját politikai elképzelései.

A közép-európai monarchiák köztársasági államformával való felváltása betetőzte a közép-európai zsidóság szétesésének folyamatát, ahogyan ez Franciaországban is végbement vagy fél évszázaddal korábban, a Harmadik Köztársaság létrejöttével. A zsidók már elvesztették befolyásuk nagy részét, amikor ezen új kormányzatok megalakultak – mégpedig olyan körülmények között, amelyek között a zsidók megvédéséhez már nem rendelkeztek hatalommal, és érdekeik sem fűződtek hozzá. A versailles-i béketárgyalásokon a zsidókat elsősorban szakértőként alkalmazták, és még az antiszemita is elismerték, hogy a háború utáni időszak kisztílú zsidó szélhámosai (ezek nagyrészt új bevándorlók voltak, családságaik mögött pedig, amelyek olyannyira megkülönböztették őket hazai hitsorsosaitól, az a magatartásforma húzódtott meg, amely furcsa módon emlékeztetett a környezet normái iránti, régi keletű közömbösségre) nincsenek semmilyen kapcsolatban egy feltételezett zsidó internacionáléval.³¹

A náci propaganda az egymással versengő antiszemita csoportok gyűrűjében és egy antiszemitizmusra érett közhangulatban a kérdés kezelésének minden más módszertől eltérő, azoknál sokkal tökéletesebb technikáját fejlesztette ki. Ugyanakkor a nácik egyetlen jelszava sem volt új – nem volt új Hitler rosszhiszemű torzképe sem az osztályharcról, amely szerinte abból fakad, hogy a zsidó tőkés kizsákmányolja munkásait, miközben fivére sztrájkra buzdítja őket a gyárudvaron.³² Az egyetlen új elem az volt, hogy a náci párt megkövetelte tagjaitól: igazolják nem zsidó származásukat, ugyanakkor, a Feder-program ellenére, igen bizonytalan volt abban a tekintetben, hogy milyen konkrét intézkedéseket kell hozni a zsidók ellen, ha majd hatalomra kerül a párt.³³ A nácik a zsidókérdést abban az értelemben helyezték propagandájuk középpontjába, hogy az antiszemitizmus immár nem azt jelentette: kinek mi a véleménye egy, a többségtől eltérő embercsoportról, nem is egyszerűen a nemzeti politika ügyét jelentette,³⁴ hanem olyan kérdést, amely a személyes létében érintett minden embert. Senki sem lehet tag, akinek a családfája nincs rendben, és minél magasabb a pozíciója a náci hierarchiában, annál messzibbre kell visszavezetni a családfáját.³⁵ Ugyanilyen módon, noha kevésbé következetesen, a bolsevizmus, a proletariátus elkerülhetetlen végső győzelmének marxista doktrínáját átalakítva, a párttagokat „született proletárokként” szervezte meg, míg az egyéb osztályszármazásokat szégyenletesnek és botrányosnak nyilvánította.³⁶

A náci propaganda elég okos volt ahhoz, hogy az antiszemitizmust az önmeghatározás elvévé transzformálja, s ily módon kiküszöbölje belőle a vélemények ingadozásait. A tömegdemagógia meggyőző erejét csak előkészítés gyanánt alkalmazta, és egy pillanatra sem becsülte túl hatása tartósságát, sem szóban, sem írásban. Az elszigetelt, körvonalak nélküli, bizonytalan és felesleges emberekből álló tömegek számára mindez lehetővé tette az önmeghatározást és az azonosulást, amely nem csupán visszaadott nekik valamit abból az önbecsülésből, amelyet korábban társadalmi funkciójuk révén kaptak meg, hanem valamiféle álstabilitást is nyújtott számukra, ez pedig jobb jelöltté tette őket a szervezethez való tartozás szempontjából. Az ilyen propaganda segítségével a mozgalom a tömeggyűlések mesterséges meghosszabbításaként tudta megszervezni önmagát, és arra is képessé vált, hogy az atomizált társadalom elszigetelt egyéneinek felkínált jelentőstudatot és hisztérikus biztonságot, amely lényegében önáltatás volt, racionalizálja.³⁸

Hasonló leleményességgel használták fel a nácik a mások által kiötlött és előzőleg már kipróbált jelszavakat egyéb fontos propagandatémák kezelésében is. Amikor a közfigyelem középpontjában egyfelől a nacionalizmus, másfelől a szocializmus állt, amikor e kettő összeegyeztethetetlennek tűnt, sőt éppen különbségük jelentette az ideológiai vízválasztót jobboldal és baloldal között, a náci párt, vagyis a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt egyfajta szintézist nyújtott, amely a nemzeti egység irányába látszott mutatni. Olyan szemantikai megoldás volt ez, amely a kettős védjeggyel – „német” és „munkás” – a jobboldal nacionalizmusát a baloldal internacionalizmusával kötötte össze. A náci mozgalomnak már a neve is lopás volt: a névvel a többi párt politikai tartalmát tulajdonította el, és úgy tett, mintha mindegyiküket magába foglalná. Különbőféle, ellentétesnek látszó politikai tanok kombinációit (nemzeti–szocialista, keresztény–szocialista stb.) már korábban is kipróbálták, mégpedig sikeresen. A nácik azonban a maguk kombinációját oly módon valósították meg, hogy a szocialisták és a nacionalisták között folyó parlamenti csatározások – a küzdelem azok között, akik azt állítják magukról, hogy ők mindenekelőtt munkások, és azok között, akik azt állítják magukról, hogy ők mindenekelőtt németek – gonosz hátsó szándékokat takaró üres komédiának tűnik fel, hiszen a náci mozgalom tagjai mindezeket a dolgokat egyszerre akarják!

Érdekes, hogy a nácik már a kezdetekben is bölcsen ügyeltek arra, hogy ne használjanak olyan jelszavakat, amelyek valamilyen konkrét kormányzási formára utalnak, mint például demokrácia, köztársaság, diktatúra, monarchia.³⁹ Úgy tűnik, hogy ebben az egy dologban a nácik mindig is tudták, hogy teljesen eredetiek. Az eljövendő náci kormányformáról folytatott vitákat azzal lehetett elintézni, hogy mindez üres fecsegés merő formáságokról. Az állam Hitler szerint csak „eszköz” a faj megóvására, ugyanúgy, ahogyan a bolsevikok szerint az osztályharc instrumentuma.⁴⁰

Egy másik, furcsa kerülő úton azonban a nácik mégis – propagandisztikus – választ adtak arra a kérdésre, hogy miként is alakul majd eljövendő szerepük. Ez a válasz abban érhető tetten, ahogyan a *Cion bölcsjeinek jegyzőkönyvé*-t modellként használták arra, hogy megmutassák: miként fogják a német tömegeket „világbirodalomba” szervezni. A *Jegyzőkönyv* felhasználása nem korlátozódik a nácikra; példányok százai és ezrei forogtak közkézen a háború utáni Németországban, sőt politikai kézikönyvként való adaptálása sem volt új dolog.⁴¹ Ugyanakkor ezt a hamisítványt elsősorban mégis arra használták, hogy a zsidókat bevádolják vele, és a csöcselék figyelmét felhívják a zsidó uralom veszélyeire.⁴² Ami magát a propagandát illeti, a nácik azt fedezték fel, hogy a tömegek nem annyira félnek a zsidó világuralomtól, mint inkább az érdekli őket, miképpen lehet azt megvalósítani; hogy a *Jegyzőkönyv* népszerűsége a bámulaton és a tanulni vágyáson, nem pedig gyűlöleten alapul, s hogy bölcs dolog, amennyire csak lehetséges, ragaszkodni némely nevezetes megfogalmazásokhoz, mint például a híres jelszó esetében: „Helyes az, ami jó a német népnek”, amelyet a *Jegyzőkönyv*-ből másoltak át: „Mindaz, ami használ a zsidó népnek, erkölcsileg helyénvaló és szent.”⁴³

A *Jegyzőkönyv* sok szempontból igen különös és figyelemre méltó dokumentum. Olcsó machiavellizmusa mellett a legfontosabb politikai sajátossága az, hogy a maga esztelen stílusában a kor minden lényeges politikai kérdését érinti. Elvi szempontból nemzetietlen, és a nemzetállamot agyaglábu kolosszusnak ábrázolja. Elveti a nemzeti szuverenitást, és hisz abban, amit Hitler egy ízben így nevezett: világbirodalom nemzeti alapon.⁴⁴ A *Jegyzőkönyv* szerint nem elég a forradalom egyetlen országban; a cél a világ meghódítása

és a világ feletti uralom. Azt ígéri az embereknek, hogy – tekintet nélkül a számbeli, területi és államhatalmi fölényre – pusztán egy szervezet útján sikerül meghódítaniuk a világot. A *Jegyzőkönyv* meggyőző hatása persze nagyon régi, babonás elemekből tevődik össze. Ősrégi az a hiedelem, hogy szakadatlanul folytatja tevékenységét egy nemzetközi szekta, amely ősidők óta ugyanazokat a forradalmi célokat követi.⁴⁵ Ez az elképzelés a francia forradalom óta szerepet játszott a politikai zugirodalomban, noha a tizenharmadik század végén senkinek sem jutott eszébe, hogy ez a „forradalmi szekta”, ez a „különleges nemzet ... a civilizált népek közepette” a zsidók volnának.⁴⁶

A tömegekre a *Jegyzőkönyv*-ből leginkább a globális összeesküvés motívuma hatott, mivel ez felelt meg legjobban az új erőviszonyoknak. (Hitler már nagyon hamar megígérte, hogy a náci mozgalom „túl fog lépni a modern nacionalizmus szűk keretein”,⁴⁷ és a háború alatt az SS-ben meg is kísérelték, hogy a „nemzet” szót teljesen kiiktassák a nemzetiszocialista szótárból.) Úgy látszott, hogy már csak a világhatalmaknak van esélyük az önálló túlélésre, és csak a globális politika ígérhet tartós eredményeket. Nagyon is érthető, hogy ez a szituáció rettegéssel töltötte el a kisebb nemzeteket, amelyek nem voltak világhatalmak. A *Jegyzőkönyv* kiutat mutatott ebből a helyzetből: olyan kiutat, amely nem objektív, megváltoztathatatlan körülményeken, hanem a szervezet erején múlik.

Vagyis a náci propaganda „a nemzetek feletti, minthogy intenzíven nemzeti zsidóban”⁴⁸ a német világhódító előfutárát fedezte fel, és arról biztosította a tömegeket, hogy „azok a nemzetek fogják átvenni a zsidók helyét a világ feletti uralomban, amelyek először látnak át rajtuk, és amelyek először szállnak harcba velük”⁴⁹ A már létező zsidó uralom fantazmagóriája volt az alapja egy eljövendő német világhatalom illúziójának. Erre gondolt Himmler, amikor azt mondta, hogy „a zsidóknak köszönhetjük a kormányzás művészetét”, nevezetesen a *Jegyzőkönyv*-nek, amelyet „a Führer kívülről megtanult”.⁵⁰ A *Jegyzőkönyv* ugyanis a világ meghódítását gyakorlati lehetőségként mutatta be, és azt sugallta, hogy az egész dolog csak megfelelő inspiráció és agyafürtség kérdése, és hogy senki sem áll útjában a németeknek az egész világ legyőzésében azon a feltűnően kicsiny népen, a zsidókon kívül, akik anélkül uralkodnak a világon, hogy ehhez az erőszak eszközeivel rendelkeznének. Könnyű ellenfelek lesznek tehát, ha egyszer feltáruznak a titkaik, és módszereiknek nagyobb versenyben kell helytállniuk.

A náci propaganda ezeket az új és ígéretes távlatokat egyetlen fogalom, a népközösség (*Volksgemeinschaft*) fogalma köré csoportosította.

Ez az új közösség, amelyet kísérletképpen már pretotalitárius körülmények között is megvalósítottak a náci mozgalomban, minden német abszolút egyenlőségén – nem a jogok, hanem a természet egyenlőségén – alapult, és azon, hogy a németek abszolút módon különböznek minden más néptől.⁵¹ Miután a nácik hatalomra kerültek, ez a fogalom fokozatosan elvesztette a jelentőségét, és átadta helyét egyfelől a német nép iránti általános megvetésnek (amelyet a nácik mindig is tápláltak, de korábban nyilvánosan nem nagyon hangoztattak),⁵² másfelől pedig a nagy igyekezetnek, hogy saját soraikat más nemzetek „árjaival” egészítsék ki (ez utóbbi elképzelés a hatalomra jutás előtti náci propagandában csak kis szerepet játszott).⁵³ A népközösség eszméje csak propagandisztikus előkészítője volt az „árja” faji társadalomnak, amely végül pusztulásra ítélt volna minden népet, beleértve a németet is.

A népközösség fogalma bizonyos fokig arra szolgált, hogy a nácik megpróbálják ellensúlyozni vele a kommunisták ígéretét egy osztály nélküli társadalomra. Ha eltekintünk az ideológiai jelentésektől, világossá válik az előbbi fölénye az utóbbival szemben. Noha mindkettő azt ígéri, hogy minden társadalmi és tulajdonbeli különbséget kiegyenlít, az osztály nélküli társadalom fogalma nyilvánvalóan azt jelenti, hogy mindenki a gyári munkás szintjére kerül, a népközösség eszméje viszont, utalva egyúttal a világ meghódítására irányuló összeesküvésre, azt a reális reményt ébresztette fel, hogy végül minden németből gyártulajdonos lehet. Ennél is nagyobb előnye volt azonban a népközösség fogalmának, hogy megteremtésével nem kell várni a jövőre, a mozgalom fiktív világában akár azonnal is meg lehet valósítani.

A totalitárius propaganda igazi célja nem a meggyőzés, hanem a szervezés – „a hatalom koncentrációja anélkül, hogy rendelkezésünkre állnának erőszakos eszközök”.⁵⁴ E cél szempontjából az ideológiai tartalom

eredetisége csak szükségtelen akadállynak tűnik. Nem véletlen, hogy korunk két totahtárius mozgalmának – melyek olyannyira félelmetesen „újak” voltak az uralmi módszerek terén, és oly leleményesek a szervezeti formák tekintetében – egyike sem hirdetett egyetlen olyan tant, nem talált fel egyetlen olyan ideológiát, amely már ne lett volna eleve népszerű.⁵⁵ Nem a demagógia múlt sikerei nyerték meg a tömegeket, hanem az „élő szervezet” látható realitása és hatalma.⁵⁶ Hitler ragyogó szónoki képességeivel nem a mozgalomban szerzett magának pozíciót, hanem félrevezette ellenfeleit, akik alulbecsültek őt és közönséges demagógot láttak benne, Sztálin pedig le tudta győzni az orosz forradalom legnagyobb szónokát.⁵⁷ Ami valóban megkülönbözteti a totalitárius vezetőket és diktátorokat, az nem más, mint a naiv, de eltökélt céltudatosság, amellyel a létező ideológiákból kiválasztják azokat az elemeket, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy egy másik, tökéletesen fiktív világ alapjául szolgáljanak. A *Jegyzőkönyv* fikciója éppen úgy megfelelt, mint a trockista összeesküvés fikciója, hiszen mindkettőben volt valamennyi igazságmag – a zsidók nem nyilvános befolyása a múltban, illetve a hatalmi harc Sztálin és Trockij között –, amely nélkül még a totalitarizmus fiktív világa sem tud biztonsággal megállni a lábán. Művészetük abban áll, hogy választott fikciójukban felhasználják és ugyanakkor túllépik a valóságot, a bizonyítható tapasztalat elemeit, majd ezeket az elemeket olyan régiókban általánosítják, amelyeket végképp kivonnak az egyéni tapasztalat minden lehetséges ellenőrzése alól. Ilyen általánosítások segítségével a totalitárius propaganda létrehoz egy olyan világot, amely alkalmas rá, hogy versenyre keljen a való világgal, hiszen ez utóbbinak az a fő fogyatéka, hogy nem logikus, nem konzisztens és nem szervezett. A fikció következetessége és a szervezet szigorú fegyelme lehetővé teszi, hogy az általánosítások túléljék az egyes konkrét hazugságok alapjainak megszűnését – fennmarad a zsidó uralom azután is, hogy a zsidókat brutálisan lemészárolták, tovább létezik a trockisták gonosz világméretű összeesküvése azután is, hogy Szovjet-Oroszországban likvidálták őket, magát Trockijt pedig meggyilkolták.

Az a makacsság, amellyel a totalitárius diktátorok kitartottak eredeti hazugságaik mellett, több, mint babonás hála mindannak, ami a trükkjeiket lehetővé tette, és – legalábbis Sztálin esetében – nem magyarázható a hazug ember pszichológiájával sem, akinek, éppen sikerei következtében, saját maga lesz a legutolsó áldozata. Amint ugyanis ezek a propagandajelszavak egyetlen „élő szervezetben” integrálódnak, nem lehet őket kiküszöbölni anélkül, hogy ne esne szét az egész szerkezet. A totalitárius propagandában a zsidó világ-összeesküvésről szóló feltételezés tárgyi, megvitatható kérdésből a náci valóság fő alkotóelemévé alakult át: a lényeg az, hogy a nácik úgy cselekedtek, mintha a világot a zsidók uralnák, és ezért a világnak egy ellen-összeesküvésre van szüksége, hogy megvédje magát. A rasszizmus a nácik szemében már nem kétes tudományos értékkel rendelkező, vitatható elmélet volt, hanem olyasvalami, ami mindennap megvalósult egy politikai szervezet működése során, és amit e szervezet keretein belül ugyancsak „nem volt realisztikus” megkérdőjelezni. Hasonlóképpen, a bolsevizmusnak sem volt már szüksége arra, hogy az osztályharcra, az internacionalizmusra, a proletariátus jólétének a Szovjetunió jólététől való feltétlen függéséről szóló vitákat érvekkel döntse el: a Komintern működő szervezete sokkal meggyőzőbb volt bármilyen érvelésnél vagy ideológiánál.

A totalitárius propaganda fölénye minden más párt vagy mozgalom propagandájával szemben az, hogy tartalma, legalábbis a mozgalom tagjai számára, többé már nem tárgyi kérdés, amelyről az emberek véleményt alkothatnak – ellenkezőleg, ez a tartalom úgy vált valóságos és érinthetetlen részévé életüknek, ahogyan a matematikai szabályok. Az élet egész szövedékének egy ideológia szerint történő megszervezése teljesen csak egy totalitárius rendszerben érhető el. A náci Németországban, ahol csakis a faji eredet számított, ahol egy életpálya sikere az „árja” arberendezésen múltott (Himmler fényképek alapján válogatta ki az SS-be jelentkezőket), az élelmiszer-fejadag pedig attól függött, hogy valakinek hány zsidó nagyszülője van, a fajelmélet és az antiszemitizmus érvényességének kétségbevonása egyet jelentett a világ létezésének kétségbevonásával.

Nem szorul bizonyításra, milyen előnyei vannak az olyan propagandának, amely „a szervezet erejét teszi hozzá”⁵⁸ az érvek gyenge és megbízhatatlan hangjához, és ily módon megvalósítja, úgyszólván abban a

pillanatban, amit mond. A totalitárius propaganda bombabiztos minden olyan érveléssel szemben, amely a valóságból indul ki, abból a valóságból, amelyet a mozgalom meg akar változtatni; ugyanígy az ellenpropagandával szemben, amely eleve nem hiteles, már csak azért sem, mert ahhoz a világhoz tartozik vagy azt a világot védelmezi, amelyet a tehetetlen tömegek nem tudnak és nem akarnak elfogadni; ennél fogva a totalitárius propagandát csak egy erősebb vagy egy jobb valóság tudja érvényteleníteni.

A totalitárius propaganda veszélyes gyengesége a vereség pillanataiban válik láthatóvá. A mozgalom erejének híján az emberek hirtelen megszűnnek hinni azokban a dogmákban, melyekért tegnap még az életüket is hajlandók lettek volna feláldozni. Abban a pillanatban, amikor a mozgalom, vagyis a fiktív világ, amely menedéket nyújtott számukra, összeomlik, a tömegek visszanyerik régi státusukat: ismét elszigetelt egyénekből fognak állni, akik vagy boldogan elfogadják új funkciójukat egy megváltozott világban, vagy pedig visszasüllyednek régi reménytelenségükbe, feleslegességérzésükbe. A totalitárius mozgalom tagjai, akik végtelenül fanatikusok voltak mindaddig, amíg a mozgalom létezett, nem követik a vallási fanatikusok példáját, eszük ágában sincs mártírhálált halni (noha túlságosan is hajlandók voltak robotként meghalni).⁵⁹ Éppen ellenkezőleg, csendben feladják a mozgalmat, mintha csak rossz lóra fogadtak volna, keresnek valami más, ígéretesebb fikciót, vagy pedig kívárlják, amíg a régi fikció elegendő erőt gyűjt össze ahhoz, hogy egy másik tömegmozgalmat hozzon létre.

Noha a német népnek feltehetően kilencven százaléka rokonszenvezett a náciizmussal, legalábbis annak valamelyik időszakában, a szövetségeseknek nem sikerült egyetlenegy olyan embert sem találniuk, aki nyíltan meggyőződéses nácinak vallotta volna magát. Ezt a tapasztalatot azonban nem lehet egyszerűen az emberi gyengeség és a tömeges opportunizmus jeleként értékelni. A náciizmus mint ideológia oly tökéletesen „megvalósult”, hogy tartalma mint tőle független doktrínák összessége megszűnt létezni, a szó szoros értelmében elveszítette intellektuális létét; amikor ez a valóság elpusztult, szinte semmit sem hagyott maga mögött, legkevésbé pedig híveinek fanatizmusát.

II. A totalitárius szervezet

A totalitárius mozgalom formái, ellentétben ideológiai tartalmával és propagandisztikus jelszavaival, teljesen újak.⁶⁰ A szervezeteket abból a célból teremtették, hogy a mozgalom propagandisztikus hazugságait, amelyek egy központi fikció – a zsidók, a Trockisták vagy a háromszáz család összeesküvése – köré szövődnek, működő valósággá alakítsák át, és hogy, akár nem totalitárius körülmények között is, felépítsenek egy olyan társaságot, amelynek tagjai egy fiktív világ szabályai szerint cselekednek és reagálnak. Ellentétben a látszólag hasonló fasiszta vagy szocialista, nacionalista vagy kommunista orientációjú pártokkal, amelyek, amint a szélsőségesek egy bizonyos stádiumát eléri (ez nagyrészt tagjaik kétségbeesésének szintjétől függ), propagandájukat terrorizmussal támasztják alá, a totalitárius mozgalom tulajdonképpen komolyan veszi a saját propagandáját, ami még félelmetesebben nyilvánul meg a követők megszervezésében, mint az ellenfelek likvidálásában. A szervezés és a propaganda (nem pedig a terror és a propaganda) ugyanannak az éremnek a két oldala.⁶¹

A mozgalmak legszembetűnőbben új szervezési módszerét a hatalomra jutást megelőzően a frontszervezetek létrehozása, a párttagok és a szimpatizánsok közötti választóvonal megteremtése jelentette. Ehhez a találmányhoz képest másodlagos jelentőségűek az olyan, jellegzetesen totalitárius vonások, mint például a funkcionáriusok felülről történő kijelölése vagy az, hogy a kinevezésekre egyetlen embernek van monopóliuma. Az úgynevezett „vezérelv” önmagában nem totalitárius: bizonyos vonásait az autoritarizmustól és a katonai diktatúrától vette, ez pedig nagymértékben hozzájárult a lényegét tekintve totalitárius jelenség elkódosításához és lekicsinyléséhez. Ha a felülről kinevezett funkcionáriusoknak valódi hatalmuk és felelősségük van, akkor hierarchikus szervezettel van dolgunk, amelyben a tekintélyt és a hatalmat törvények osztják el és irányítják. Nagyjából ugyanez érvényes a hadsereg és a hadsereg modellje

szerint működő katonai diktatúrára is. Itt a parancs abszolút érvényessége felülről lefelé és az abszolút engedelmeskedés alulról felfelé pontosan megfelel a csata közben fellépő súlyos veszélyhelyzetnek; éppen ezért az ilyen szervezet nem tekinthető totalitáriusnak. Egy hierarchikusan szervezett parancsláncolat azt jelenti, hogy a parancsnok hatalma annak a hierarchikus rendszernek az egészétől függ, amelyben parancsait kiadja. Minden hierarchia, függetlenül attól, hogy mennyire tekintélyelvű, és minden parancsláncolat, függetlenül attól, hogy mennyire önkényes vagy diktatórikus a parancsok tartalma, a stabilizálódás irányába halad, és csak korlátozná a vezető totális hatalmát egy totalitárius mozgalomban.⁶² A náci nyelvén „a Führer akarata”, a sohasem nyugvó, dinamikus akarat – nem pedig rendelkezései (maga ez a kifejezés is rögzített és körülhatárolt autoritásra utal) – válik a totalitárius állam „legfőbb törvényévé”.⁶³ A vezérelt totalitárius jelleget csak ama pozíció révén ölt, amelybe a vezetőt a mozgalom – különleges szervezeti formája révén – emeli, vagyis a vezetőnek a mozgalomban betöltött funkcionális szerepe folytán. Ezt ama tény is igazolja, hogy mind Hitler, mind Sztálin esetében csak igen lassan, a mozgalom „totalizálódásának” előrehaladásával kristályosult ki a valódi vezérelt.⁶⁴

Az anonimitás, amely nagymértékben hozzájárul az egész jelenség furcsaságához, elhomályosítja ennek az új szervezeti struktúrának a kezdeteit. Nem tudjuk, ki volt az, aki először úgy döntött, hogy az útítársakat frontorganizációkba szervezi, ki volt az, aki elsőként felismerte: a távolról rokonszenvező tömegek – amelyekre minden párt számít ugyan választások idején, de tagság szempontjából nem tartja őket eléggé megbízhatónak – nem holmi tartaléksereg, ahonnan párttagokat lehet meríteni, hanem önmagában is döntő erő. A korai, kommunista ihletésű szimpatizánsszervezetek, mint például a Szovjetunió Barátai vagy a Vörös Segély egyesületek, frontorganizációkká fejlődtek, de eredetileg egyikük sem volt több vagy kevesebb, mint amit a nevük jelentett: szimpatizánsok gyülekezete anyagi vagy egyéb (például jogi) segítségnyújtás céljából. Hitler volt az első, aki kimondta, hogy a propaganda által megnyert tömegeket minden szervezetnek két kategóriára kell osztania: szimpatizánsokra és tagokra. Ez önmagában is elég érdekes; még érdekesebb azonban az, hogy ez a felosztás Hitlernél egy még általánosabb filozófián alapult, nevezetesen azon, amely szerint az emberek többsége lusta és gyáva ahhoz, hogy a tisztán elméleti belátásnál tovább menjen; csak egy kisebbség hajlandó küzdeni is a meggyőződéséért.⁶⁵ Hitler volt tehát az első, aki tudatosan azt a politikát folytatta, hogy állandóan tágította a szimpatizánsok körét, miközben a párttagok számát szigorú korlátok között tartotta.⁶⁶ A párttagság mint kisebbség, amelyet a többségi szimpatizánsok gyűrűje vesz körül – ez az elképzelés igencsak rokona később létrejövő frontszervezetekével. Ez utóbbi kifejezés pontosan utal a szervezetek tulajdonképpeni funkcióira, és kijelöli a tagok és a szimpatizánsok viszonyát magán a mozgalmon belül. A szimpatizánsok frontszervezete ugyanis nem kevésbé lényeges a mozgalom működése szempontjából, mint maga a tényleges tagság.

A frontszervezetek a mozgalom tagságát a külső, normális világtól elválasztó védőfallal veszik körül, egyszersmind azonban visszavezetik őket a normalitás világába, hiszen a hatalomra jutás előtti időszakban enélkül a tagok túl élesnek éreznék a különbséget saját véleményük, illetve a normális emberek véleménye, a saját világuk hazug fikciói és a normális világ realitásai között. Ennek a megoldásnak a nagy leleménye a mozgalom hatalomra törésének időszakában éppen az, hogy a frontszervezetek nem csupán elszigetelik a tagokat, hanem a külső normalitás látszatát is felkínálják, ez pedig sokkal erőteljesebben ki tudja védeni az igazi valóság hatását, mint a pusztán indoktrináció. Éppen az ő és a társutas attitűdje közti különbség az, ami egy náci vagy egy bolsevikot megerősít a fiktív világmagyarázatokba vetett hitében, hiszen az útítársnak végső soron ugyanaz a meggyőződése, mint az övé, csak „normálisabb”, vagyis kevésbé fanatikus, kevésbé tiszta formában. A párttag tehát azt gondolhatja, hogy mindenki az ő oldalán van, kivéve azokat (a zsidókat, a kapitalistákat stb.), akiket a mozgalom kifejezetten ellenségként jelölt ki, a világ tele van titkos szövetségesekkel, akik azonban nem rendelkeznek még a szükséges lelki- és jellemerővel ahhoz, hogy levonják saját meggyőződésükből a logikus következtetéseket.⁶⁷

A világ ugyanakkor általában a frontszervezetek alapján szerzi első benyomásait a totalitárius mozgalmakról. A szimpatizánsok, akik minden látszat szerint ártalmatlan állampolgárok egy nem totalitárius

társadalomban, aligha nevezhetők megszállott fanatikusoknak. Az ő révükön a mozgalom a maga fantasztikus hazugságait még szélesebb körben elfogadhatóvá tudja tenni, a propagandát enyhébb, tisztelettudóbb módon folytathatja, egészen addig, amíg az egész légkört meg nem mérgezi totalitárius elemekkel, amelyek azonban ekként alig felismerhetők, és továbbra is normális politikai reakcióknak vagy véleményeknek látszanak. Az útitárs-szervezetek a totalitárius mozgalmakat a normalitás és a tiszteletreméltóság fátylával takarják be, és a tagok éppen úgy becsapják a külvilág valódi mivoltát illetően, ahogyan a külvilágot is becsapják a mozgalom valódi mivoltát illetően. A frontszervezet két irányban is működik: egyrészt úgy, mint a totalitárius mozgalomnak a nem totalitárius világ felé, másrészt mint a világnak a mozgalom belső hierarchiája felé mutatott arca.

Ennél a viszonynál is meglepőbb az, ahogyan mindez a mozgalom különböző szintjein is megismétlődik. Ahogyan a párttagok kapcsolódnak a társutasokhoz, s egyszersmind el is különülnek tőlük, ugyanúgy a mozgalom elit alakulatai is kapcsolódnak az egyszerű tagokhoz, de el is különülnek tőlük. Ha az útitárs még a külvilág normális lakójának látszik, aki úgy tette magáévá a totalitárius hittételeket, ahogy másvalaki elfogad egy pártprogramot, akkor a náci vagy a bolsevik mozgalom tagja is még sok tekintetben a környező világhoz tartozik. Párttagsága még nem határozza meg teljesen foglalkozási és szociális kapcsolatait, bár, ellentétben a csak szimpatizánssal, felismerheti, hogy amennyiben konfliktus támad pártelkötelezettsége és magánélete között, akkor az előbbit kell választania. Egy militáns csoport tagja azonban tökéletesen azonosul a mozgalommal, nincs attól független foglalkozása vagy magánélete. Amiképpen a szimpatizánsok védőfalat emelnek a mozgalom tagjai körül, és a külvilágot képviselik számukra, a közönséges párttagok a militáns csoportokat veszik körül, és képviselik számukra a külvilágot.

Ennek a struktúrának megvan az a határozott előnye, hogy némileg élét veszi az egyik legalapvetőbb totalitárius tételnek. Ez a tétel úgy szól, hogy a világ két hatalmas ellenséges táborra oszlik, ezek egyike a mozgalom, a mozgalomnak pedig harcban lehet és harcban is kell állnia az egész világgal; éppen ez a tétel készítette elő a hatalmon lévő totalitárius rezsimek összetéveszthetetlen agresszivitását. A harciasságnak ez a gondosan kiképzett hierarchiája, amelyben minden fokozata nem totalitárius világ képét nyújtja a magasabb szint számára, mivel kevésbé militáns és tagjai nem annyira totálisan szervezettek, lehetővé teszi, hogy a totalitáriusnak ez a félelmetes és hatalmas dichotómiája érvényét veszítse, vagy legalábbis ne valósuljon meg a maga teljességében. A szervezetnek ez a típusa elejét veszi annak, hogy a tagok valaha is közvetlenül konfrontálódjanak a külvilággal, amelynek ellenséges mivolta pusztán ideológiai előfeltevés marad számukra. Oly tökéletesen védettek lesznek így a nem totalitárius világ valósága ellen, hogy a totalitárius politika óriási kockázatait fel sem tudják becsülni.

Nem kétséges, hogy a totalitárius mozgalmak radikálisabban támadják a status quót, mint bármelyik korábbi forradalmi párt. Ezt a – tömegszervezetekhez látszólag olyannyira nem illő – radikalizmust azért tudják elérni, mert a szervezet ideiglenes pótlékát nyújtja annak a hétköznapi, nem politikai életnek, amelyet a totalitarizmus valójában fel akar számolni. A „hivatásos forradalmárnak” vagy teljesen el kell szakadnia a nem átpolitizált társadalmi kapcsolatok világától, vagy pedig el kell fogadnia ezt a világot, úgy, ahogy van. Ez a világa mozgalomban a kevésbé militáns csoportok képében létezik; ebben a hierarchikusan szervezett világban a világ meghódítására és a világforradalomra törekvő harcosok soha sincsenek kitéve annak a sokkhatásnak, amely elkerülhetetlenül együtt jár a „forradalmi” meggyőződés és a „normális” világ közötti diszkrepancia felismerésével. E mozgalmak a hatalomra jutás előtti, forradalmi szakaszukban éppen azért tudnak oly sok nyárspolgárt magukhoz vonzani, mert a tagok a normalitás csalóka mennyországában élnek; a párttagokat a szimpatizánsok normális világa, az elit alakulatokat pedig a közönséges tagok normális világa veszi körül.

Ennek a totalitárius modellnek egy másik előnye az, hogy korlátlanul lehet bővíteni, és így a szervezetet a cseppfolyósság állapotában tartani. Ezáltal pedig lehetővé válik újabb és újabb rétegek közbeiktatása, a harcosság újabb és újabb fokozatainak kijelölése. A náci párt egész történetét le lehet írni a náci mozgalmon belüli újabb és újabb formációk történetével. Az 1922-ben alakult SA, a rohamcsapatok volt az első olyan

náci alakulat, amely militánsabb volt, mint maga a párt;⁶⁸ 1926-ban létrehozták az SS-t mint az SA elit alakulatát; három évvel később leválasztották az SA-ról az SS-t, és Himmler parancsnoksága alá rendelték; Himmlernek mindössze pár évig tartott, hogy ugyanezt a játékot végigcsinálja az SS-en belül. Egyik képződmény jött a másik után, az újabb pedig még militánsabb lett, mint az előző. Először jöttek a karhatalmi csapatok,⁸⁹ majd a halálfejes egységek („a koncentrációs táborok őrcsapatai”), amelyek később a fegyveres SS-szé (Waffen-SS) egyesültek. Végül pedig megalakult a Biztonsági Szolgálat („a párt ideológiai hírszerző szolgálata” és végrehajtó szerve „a negatív népesedéspolitikában”), illetve a faji és letelepítési kérdésekkel (Rasse- und Siedlungswesen) foglalkozó hivatal, amelynek feladata „pozitív jellegű” volt. Mindezek a szervek az SS-ből jöttek létre, amelynek tagjai, eltekintve a magasabb Führerkörökben szolgálóktól, megmaradtak civil foglalkozásukban. Ezen új alakulatokkal az SS tagjai ugyanolyan viszonyban voltak, mint az SA-tag az SS-taggal, a párttag az SA-taggal, egy frontszervezet tagja a párttaggal.⁷⁰ Az SS-t most már nemcsak azzal bízták meg, hogy „óvja... a nemzetiszocialista eszme ... megtestesüléseit”, hanem azzal is, hogy „védje meg a különleges SS-egységek tagjait attól, hogy eltávolodjanak a mozgalomtól”.⁷¹

Ez a cseppfolyós hierarchia, az új és új rétegek közbeiktatása, a hatáskörök folytonos változtatása jól ismert a titkos ellenőrző szerveknél, a titkosrendőrségnél és kémiszolgálatoknál, ahol mindig új kontrollmechanizmusokra van szükség az ellenőrzők ellenőrzése céljából. A mozgalmak hatalomra jutást megelőző időszakában még nincs lehetőség a teljes körű kémkedésre, de a titkosszolgálatok felépítéséhez hasonló, állandóan mozgásban lévő hierarchia lehetővé teszi, tényleges hatalom nélkül is, hogy az ingadozó vagy radikalizmusukból veszíteni látszó egységeket vagy csoportokat egyszerűen háttérbe szorítsák oly módon, hogy közbeiktatnak egy új, radikális réteget, s így a régi csoportot automatikusan a frontszervezet irányába taszítják, eltávolítva tagjait a mozgalom centrumából. A náci elit alakulatok tehát mindenekelőtt párton belüli szervezetek voltak; az SA szuperpárttá magasodott, amikor a párt elveszteni látszott radikalizmusát; később azután hasonló okokból rendelték az SA fölé az SS-t.

A totalitárius elit alakulatok, különösképpen az SA és az SS katonai értékét gyakran túlbecsülik, tisztán párton belüli jelentőségüket viszont némileg elhanyagolják.⁷² A fasiszta egyenruhás szervezetek egyikét sem védelmi vagy támadó céllal hozták létre, noha a vezetők vagy az egyszerű párttagok megvédésének szükségletét gyakran használták fel ürügyül.⁷³ A náci és a fasiszta elit csoportokat azért alakították meg paramilitáris formában, mert „a mozgalom ideológiai harcának eszközeként” hozták létre őket,⁷⁴ szemben az első világháború utáni Európa széles köreiben elterjedt pacifizmussal. Totalitárius célokból sokkal fontosabb volt, hogy „a támadó magatartás kifejezésére”⁷⁵ álhadsereget állítsanak fel, amely a lehető legjobban emlékeztet a pacifisták ürügyhadseregére, mint az, hogy jól képzett katonákból álló csapatokkal rendelkezzenek. (A pacifisták ugyanis képtelenek voltak megérteni a hadsereg alkotmányos helyét a politikai szervezeten belül, és minden katonai intézményt eltökélt gyilkosok bandájaként aposztrofáltak.) Az SA és az SS természetesen az önkényes erőszak és gyilkosság modellszervezetei voltak; korántsem voltak olyan jól kiképezve, mint a fekete Reichswehr, és nem is szerelték fel őket reguláris csapatok elleni harcra. A háború utáni Németországban a militarista propaganda népszerűbb volt, mint a katonai kiképzés, az uniformisok pedig nem növelték a paramilitáris csapatok katonai értékét, noha megvolt az a hasznuk, hogy világosan kifejezték a civil normák és erkölcsök megszűnését. Az egyenruha könnyítette a gyilkosok lelkiismeretén is, és még fogékonyabbá tette őket a feltétlen engedelmesség és a kétségbevonhatatlan tekintély iránt. Hiába voltak azonban ezek a militarista kellékek, elsőik között likvidálták azt a náci párton belüli, főleg nacionalista és militarista irányzatú frakciót, amely a paramilitáris csapatokban nem egyszerűen pártalakulatokat látott, hanem a Reichswehr illegális kiterjesztését (a versailles-i békeszerződés értelmében a hadsereg csak korlátozott létszámmal rendelkezhetett). Röhm, az SA rohamcsapatok vezetője valóban arról ábrándozott, sőt tárgyalt is, hogy a nácik hatalomra jutása után SA-csapatait betagolják a Reichswehrbe. Hitler azért gyilkoltatta meg Röhmöt, mert az az új náci rezsime katonai diktatúrává akarta átalakítani.⁷⁶ Hogy ilyen fejlemény a náci mozgalom szempontjából nem volna kívánatos, azt Hitler már néhány évvel korábban

kifejezésre juttatta, amikor elmozdította az SS éléről Röhmöt – aki igazi katona volt, és akinek a háborúban és a fekete Reichswehr szervezése során szerzett tapasztalatai nélkülözhetetlenek lettek volna egy komoly katonai kiképzési programban –, és az SS újraszervezésével Himmlert bízta meg, aki az égvilágon semmi katonai ismerettel nem rendelkezett.

Az elit alakulatoknak a mozgalom szervezeti felépítésében azért volt döntő fontosságuk, mert ezek jelentették a militáns magatartás változó központjait. Emellett azonban ezen alakulatok paramilitáris jellegét a párt egyéb hivatás szerinti szervezeteivel összefüggésben kell vizsgálnunk. (Ilyen szervezetei alakultak a pedagógusoknak, az ügyvédeknek, az orvosoknak, a diákoknak, az egyetemi tanároknak, a mérnököknek és a munkásoknak.) Ezek mindenekelőtt a létező szakmai szervezetek megkettőződése voltak, ugyanúgy paraprofesszionálisak, ahogyan a rohamcsapatok paramilitárisak. Jellegzetes ebből a szempontból, hogy amint az európai kommunista pártok egyre inkább a moszkvai irányítású bolsevik mozgalom fiókjaivá váltak, úgy használták egyre inkább frontszervezeteiket arra, hogy azok a létező, tisztán szakmai szervezetek versenytársai legyenek. E vonatkozásban a különbség a nácik és a bolsevikok között mindössze annyi, hogy a nácik határozottan arra törekedtek, hogy ezeket a paraprofesszionális alakulatokat a pártelit részének tekintsék, a bolsevikok viszont az ilyen szervezetekből inkább frontorganizációik tagjait toborozták. A mozgalmak számára a döntő tényező az, hogy már hatalomra jutásuk előtt is azt a benyomást tudják kelteni, hogy a társadalom minden rétege mögéjük sorakozik. (A náci propaganda véső célja az volt, hogy az egész népet szimpatizánsként szervezze meg.) A nácik egy lépéssel továbbmentek ebben a játékban, és pseudo-ügyosztályok egész sorát állították fel (külügyi, oktatási, kulturális és sportosztályt stb.), amelyek a szokásos államigazgatás modelljét utánozták. Egyik ilyen szervnek sem volt több professzionális értéke, mint a rohamosztigosok hadseregutáztatának, de együttesen mindezek tökéletes látszatvilágot alkottak, amely csalva, de szolgailag lemasolta a nem totalitárius világ valamennyi realitását.

A megkettőzésnek ez a módszere persze teljesen használhatatlan volt a kormány megdöntésének céljára, de rendkívül eredményesnek bizonyult az aktívan működő intézmények aláásásában és „a status quo felbomlasztásában”,⁷⁸ amelyet a totatárius mozgalmak minden körülmények között előnyben részesítenek erejük nyílt megmutatásával szemben. Ha a mozgalmak feladata az, hogy „polipként ragadjanak rá minden hatalmi pozícióra”,⁷⁹ akkor készen kell állniuk minden meghatározott társadalmi és politikai pozícióra. Totális uralomra való törekvésüknek megfelelően, a nem totalitárius társadalom minden egyes szervezett csoportja kihívás a mozgalomnak arra, hogy pusztítsa el; minden ilyen csoport elpusztításához egyedi, speciális módszerekre van szükség. Az álszervezetek gyakorlati jelentősége akkor mutatkozott meg, amikor a nácik hatalomra kerültek, és egy csapásra készen álltak, hogy a meglévő pedagógusszövetséget egy másik pedagógusszövetséggel tegyék tönkre, az ügyvédegyesületet egy nácik támogatta ügyvédegyesülettel számolják fel és így tovább. Pillanatok alatt meg tudták változtatni, nem egyszerűen a politikai életet, hanem az egész német társadalom szerkezetét, mivel annak pontos modelljét már saját soraikon belül felépítették. Ebből a szempontból a paramilitáris alakulatok küldetése véget ért, amikor, a háború utolsó szakaszában, a reguláris katonai hierarchiát is sikerült az SS tábornokok fennhatósága alá helyezni. Ennek a „koordinációnak” a módszerei leleményesek és ellenállhatatlanok voltak, ugyanakkor a szakmai színvonal viharos gyorsasággal és alapvetően romlott, bár ez sokkal jobban érzékelhető volt a hadviselés technikai és egyéb speciális területein, mint bármilyen más szférában.

Bár a paramilitáris alakulatok jelentősége a totalitárius mozgalmak számára nem kétes katonai értékükben rejlik, de nem is teljesen abban, hogy ezek nem mások, mint a reguláris hadsereg hamis utánzatai. Mint elit alakulatok, ezek az egységek sokkal jobban el vannak zárva a külvilágtól, mint más csoportok. A nácik nagyon hamar felismerték, hogy szoros kapcsolat van az állandó harci készenlét és a normalitás világától való tökéletes elszakíttóság között: a rohamosztigosokat sohasem osztották be lakóhelyük szűkebb közösségén belüli feladatteljesítésre, a hatalomra jutás előtti SA, illetve a náci rezsim alatti SS aktív káderei pedig olyannyira mozgásban voltak és annyiszor cserélték ki őket, hogy általában nem volt módjuk beleszokni vagy gyökeret eresztetni a hétköznapi világ semmilyen más részébe.⁸⁰ A bűnöző bandák modellje

szerint szervezték meg és szervezett gyilkosságra használták fel őket.⁸¹ Ezeket a gyilkosságokat a magasabb náci vezetőréteg nyilvánosan ünnepelte és hivatalosan be is vallotta. Ez a nyílt bűnrészesség pedig tulajdonképpen lehetetlenné tette a tagok számára, hogy a mozgalommal szakítsanak, még a nem totalitárius kormányzat idején sem, és akkor sem, ha régebbi bajtársaik nem fenyegették volna őket (márpedig fenyegették). Ebből a szempontból az elit alakulatok funkciója éppen ellentétes a frontszervezetek funkciójával. Az utóbbiak a tiszteletreméltóság látszatával vonják be a mozgalmat és növelik az iránta táplált bizalmat, az előbbiek viszont a bűnrészesség kiterjesztése útján, minden párttagot felvilágosítanak arról, hogy mindörökké elhagyta a normális világ, amely üldözi a gyilkosokat, és hogy az elit által elkövetett minden bűnért felelőssé fogják tenni.⁸² Ez már a hatalomra jutás előtti időszakban is megvalósult, amikor a vezetőség következetesen felelősséget vállalt minden bűnért, és nem hagyott kétségeket afelől, hogy ezeket a bűnöket a mozgalom érdekében követték el.

A mesterségesen megteremtett polgárháborús állapotoknak, amelyek közepette a nácik hatalomba csempészték magukat, nem csupán az volt az előnyük, ami nyilvánvaló: a zavarkeltés. A mozgalom szempontjából a szervezett erőszak a leghatásosabb védőfal, amely körülveszi a fiktív világot, amelynek valódisága bebizonyosodik, mielőtt a mozgalom tagjai egyszer csak jobban félnek elhagyni a mozgalmat, mint szembenézni az illegális akciókban való részvétel következményeivel; mielőtt tagként inkább biztonságban érzik magukat, mint ellenfélként. A szervezet fiktív világának épsége szempontjából ez a biztonságérzet, amely abból a szervezett erőszakból fakad, amellyel az elit alakulatok megvédik a párttagokat a külvilágtól, ugyanolyan fontos, mint a megtorlástól való félelem.

A mozgalom középpontjában a Vezér áll, vagyis a motor, amely mozgásba hozza a szerkezetet. Az elit alakulattól elválasztja őt a beavatottak belső köre, a kör tagjai pedig az áthatolhatatlan titokzatosság auráját vonják köré, ez felel meg ugyanis a Vezér „érinthetetlen felsőbbrendűségének”.⁸³ Pozíciója ezen a belső körön belül azon múlik, hogy mennyire tud intrikákat szőni a kör tagjai között, és mennyire tudja állandóan változtatni a kör személyi állományát. Vezetővé emelkedését nem elsősorban demagógiájának és bürokratikus-szervezési képességeinek köszönheti, hanem elsősorban annak, hogy rendkívül nagy ügyességgel tud eljárni a párton belüli hatalmi harcok kezelésében. A diktátorok korábbi fajtáitól abban különbözik, hogy közönséges erőszak révén aligha tud diadalmaskodni. Hitlernek sem az SA-ra, sem az SS-re nem volt szüksége ahhoz, hogy a náci mozgalomban vezető szerepre tegyen szert, ezzel szemben Röhm, aki az SA főnöke volt, és számíthatott a személye iránti lojalításra is, Hitler egyik párton belüli ellenlábasa volt. Sztálin legyőzte Trockijt, aki nem csupán sokkal népszerűbb volt a tömegek között, hanem, mint a Vörös Hadsereg vezetője, egy időben Szovjet-Oroszország legnagyobb hatalmi potenciálját összpontosította a kezében.⁸⁴ Továbbá Trockij, nem pedig Sztálin volt a legnagyobb szervező lángelme, az orosz forradalom legtehetségesebb bürokrataja.⁸⁵ Ugyanakkor mind Hitler, mind Sztálin a részletek mesterei voltak, és már pályájuk kezdetén mind a ketten szinte kizárólag káderekérdésekkel foglalkoztak. Így néhány év leforgása alatt alig maradtak a jelentősebb posztokon olyan emberek, akik nem nekik köszönhatték volna posztjukat.⁸⁶

Az ilyen személyes képességek abszolút nélkülözhetetlenek az effajta életpálya kezdeti szakaszaiban, és jelentőségük később sem szűnik meg. De már nem döntőek akkor, amikor a totalitárius mozgalom kiépült, lefektetve az alapelveit, amely szerint „a Führer akarata a párt törvénye”, és amikor az egész hierarchia már hatékonyan begyakorolta egyetlen feladatát: a Vezér akaratának villámgyors továbbítását minden egységbe. Ennek megvalósulása után a Vezér már nem helyettesíthető senki mással, hiszen az ő parancsai nélkül a mozgalom bonyolult szerkezete mint egész elveszítené létjogosultságát. A belső klikk örökös cselszövései és az állandó kádercserék, az emberekben felhalmozott hatalmas mennyiségű gyűlölet, elkeseredettség és személyes sértettség ellenére a Vezér pozíciója szilárdan tartja magát a zavaros palotaforradalmakkal szemben is, nem azért, mintha különleges képességei volnának (e képességekről gyakran közvetlen környezete tagjainak sincsenek különösebb illúziói), hanem azért, mert ezek az emberek őszintén – és nem alaptalanul – meg vannak arról győződve, hogy nélküle azonnal vége lenne mindennek.

A Vezér legfőbb feladata, hogy megszemélyesítse azt a kettős funkciót, amely a mozgalom minden rétegére jellemző: legyen a mozgalom mágikus védelmezője a külvilággal szemben, egyszersmind legyen híd, amely a mozgalmat összeköti a külvilággal. A Vezér egészen más módon képviseli a mozgalmat, mint a közönséges pártvezetők. Személyes felelősséget vállal minden cselekedetért, jóért és rosszért, amelyet a párt akármely tagja vagy funkcionáriusa követ el hivatalos minőségében. Ez a totális felelősség a legfontosabb szervezeti oldala az úgynevezett vezérelvnek, amely szerint a funkcionárius nemcsak kinevezését kapja a Vezértől, hanem annak mintegy két lábon járó megszemélyesülése. Vagyis minden parancs ennek a folytonosan jelen lévő forrásnak az emanációjaként jelenik meg. A Vezére maradéktalan azonosulása minden egyes kinevezett alvezérrel, továbbá felelősségmonopóliuma minden elkövetett tett iránt – ez egyben a legszembetűnőbb jele annak a lényeges különbségnek, amely a totalitárius vezetőt elválasztja a közönséges diktátortól vagy despotától. A zsarnok ugyanis sohasem azonosul alárendeltjeivel, még kevésbé azok cselekedeteivel,⁸⁷ nyugodtan használja őket bűnbakként, és szívesen kritizálja őket, hogy saját magát megkímélje az emberek haragjától, de mindig fenntartja a lehető legnagyobb távolságot önmaga és beosztottjai, illetve alattvalói között. A Vezér ezzel szemben nem tűrheti el alárendeltjei bírálatát, hiszen azok mindig az ő nevében cselekszenek; ha ki akarja javítani saját hibáit, akkor likvidálnia kell azokat, akik végrehajtották téves döntéseit; ha saját tévedése miatt másokat akar kárhozatni, akkor meg kell ölnie őket.⁸⁸ Ebben a szervezeti keretben ugyanis tévedni csak fondorlattal lehet, vagyis csak úgy, hogy gonosztevő cselekszik a Vezér nevében.

A mozgalom minden tetteért vállalt eme teljes felelősség, továbbá a mozgalom valamennyi funkcionáriusával való teljes azonosulás azzal a gyakorlati következménnyel jár, hogy soha senki nem kerülhet olyan helyzetbe, hogy felelősséget kelljen vállalnia saját cselekedeteiért. Minthogy a Vezér magának tartja fenn a magyarázatadás jogát és lehetőségét, a külvilág szemében úgy jelenik meg, mint az egyetlen ember, aki tudja, mit csinál, vagyis mint a mozgalomnak egyetlen olyan képviselője, akivel még lehetséges nem totalitárius nyelven is beszélni, és aki, ha kritikával vagy ellenállással találkozik, nem mondhatja: Ne engem kérdezz; kérdezz a Vezért. A Vezér, aki a mozgalom középpontjában van, úgy tesz, mintha felette volna. Így aztán teljesen érthető (és tökéletesen hiábavaló), hogy az olyan kívülállók, akiknek totalitárius mozgalmakkal és kormányokkal kell tárgyalniuk, újra és újra a Vezérrel való személyes beszélgetésbe vetik reményeiket. A totalitárius vezető igazi titka abban a szervezetben rejlik, amely lehetővé teszi számára, hogy teljes felelősséget vállaljon a mozgalom elit alakulatai által elkövetett összes bűnért, és ezenkívül a legnaivabb útitárs becsületes, ártatlan, tiszteletre méltó jóindulatára is számot tartson.⁸⁹

A totalitárius mozgalmakat „fényes nappal alapított titkos társaságoknak”⁹⁰ nevezték. Valóban, annak a kevés ismeretnek a fényében, amely rendelkezésünkre áll a titkos társaságok újabb történetéről, a totalitárius mozgalmak, amelyeknek pártokként és frakcióként nem voltak előzményeik, leginkább a titkos társaságok bizonyos szembetűnő vonásaira emlékeztetnek.⁹¹ A titkos társaság hierarchiákat alkot a „beavatás” fokozatai szerint, tagjai életét titkos és fiktív előfeltevés szerint szabályozza, amelynek következtében minden úgy látszik, mintha másképpen volna, továbbá az effajta társaság következetesen hazudik, hogy megtévessze a beavatatlan kívülállók tömegeit, feltétlen engedelmességet követel tagjaitól, akiket egy gyakran ismeretlen és mindig titokzatos Vezérhez való ragaszkodás köt össze, és aki maga is körül van véve – legalábbis ezt állítják róla – beavatottak kicsiny csoportjával, és végül, ez a csoport félig beavatottakkal van körülvéve, és ezek jelentik az „ütközőterületet” az ellenséges, laikus külvilággal szemben.⁹² A totalitárius mozgalmak abban is hasonlítanak a titkos társaságokhoz, hogy a világot dichotóm módon felosztják „felesküdt barátokra” és az „esküdt ellenségek” szürke, tagolatlan tömegére.⁹³ A pártok és nyilvános társaságok általában csak azokat tekintik ellenségeiknek, akik kifejezetten szemben állnak velük, a titkos társaságok alapelve viszont mindig is az volt, hogy „aki nincs kifejezetten benne, az ki van zárva belőle”.⁹⁴ Ez az ezoterikus elv tökéletesen alkalmatlannak látszik tömegszervezetek céljaira; mégis, a náci párttagjaik számára legalább pszichológiai megfelelőjét nyújtották a titkos társaságok beavatási szertartásainak azzal, hogy nem egyszerűen kizárták a zsidókat soraikból, hanem megkövetelték a tagoktól, hogy bizonyítsák nem zsidó származásukat. Ebből a

célből bonyolult gépezetet állítottak fel, amely nyolcvanmillió német lakos származásának sötét oldalaira vetett fényt. Komédia, sőt igen költséges komédia volt, amikor a nyolcvanmillió németnek zsidó nagypapákat kellett felkutatnia, ám a vizsgálatból mindenki azzal az érzéssel került ki, hogy a befogadottak csoportjába tartozik, szemben az elfogadhatatlanok képzelt sokaságával. Ugyanezt az elvet a bolsevik mozgalom a többszöri párton belüli tisztogatással valósítja meg, akit pedig az ilyen tisztogatások során nem zárnak ki, az ezt bentléte megerősítéseként éli át.

A titkos társaságok és a totalitárius mozgalmak közötti legszembevetőbb hasonlóság talán a szertartások szerepében van. A felvonulások a moszkvai Vörös téren ebből a szempontból nem kevésbé jellegzetesek, mint a nürnbergi pártnapok parádés rendezvényei. A náci rítusok középpontjában az úgynevezett „véráztatta zászló” volt, a bolsevik szertartások középpontjában pedig Lenin mumifikált holtteste. Mindkettő a bálványimádás bizonyos elemeit vitte be a ceremóniába. Ez a bálványimádás azonban – ellentétben az olykor felbukkanó állításokkal – kevésbé utal kvázi-vallásos vagy eretnek tendenciákra. A „bálvány” nem más, mint szervezési fogás, amely ismeretes a titkos társaságok rituáléjaiban is. E társaságoknál is szokás, hogy tagjaikat félelemkeltő, hátborzongató szimbólumokkal kényszerítik bele a titokzatosságba. Nyilvánvaló, hogy az embereket sokkal biztonságosabban tartja össze egy titkos szertartás együttes élménye, mint magának a titoknak a közös tudása. Attól, hogy a totalitárius mozgalmak titka napvilágra kerül, ennek az élménynek a természete nem feltétlenül változik.⁹⁵

Ezek a hasonlóságok persze nem véletlenek. Nem lehet őket egyszerűen azzal a ténnyel magyarázni, hogy Hitler és Sztálin egyaránt tagjai voltak modern titkos társaságoknak, mielőtt totalitárius vezérek lettek – Hitler a Reichswehr titkosszolgálatában, Sztálin pedig a bolsevik párt konspirációs szárnyában működött. E hasonlóságok bizonyos fokig természetes következményei a totalitarizmus konspirációs fantáziáinak, hiszen a totalitarizmus szervezeteit állítólag azért hozták létre, hogy szembeszálljanak titkos társaságokkal – a zsidók titkos társaságával, illetve a trockisták összeesküvő társaságával. A totalitárius szervezetek esetében sokkal inkább az a figyelemre méltó, hogy a titkos társaságok oly sok szervezési módszerét át tudták venni anélkül, hogy valaha is megkísérelték volna titokban tartani saját céljaikat. Sohasem volt titok, hogy a náci meg akarják hódítani a világot, deportálni akarják a „fajilag idegen” népeket és megsemmisíteni az „alacsonyabb rendű biológiai örökséggel” rendelkezőket, s az sem volt titok, hogy a bolsevikok világforradalomért harcolnak. Éppen ellenkezőleg, ez mindig is része volt propagandájuknak. Vagyis a totalitárius mozgalmak lemásolják a titkos társaságok összes kellékét, de kiüritik belőle azt az egyetlen dolgot, ami mentheti e módszereket, vagy legalábbis a menthetőség látszatát adja nekik: a titok védelmének szükségességét.

Ebben ahogyan sok egyéb tekintetben – a náciizmus és a bolsevizmus a legeltérőbb történelmi háttérből ugyanarra a szervezeti eredményre jut. A náci egy összeesküvés fikciójával kezdték, és – többé-kevésbé tudatosan – Cion bölcsei titkos társaságának mintájára szervezték meg magukat. A bolsevikok pedig egy forradalmi pártból jöttek, amelynek célja az egypárti diktatúra volt; átmentek azon a fázison, amikor a párt „mindenen kívül és mindenek felett” volt, s eljutottak odáig, hogy a párt politikai bizottsága áll „mindenen kívül és mindenek felett”.⁹⁶ Végül Sztálin erre a pártstruktúrára rákényszerítette a konspirációs részleg merev totalitárius szabályait, és csak azután jutott eszébe, hogy valamilyen központi fikció szükséges ahhoz, hogy tömegszervezeti feltételek között fenn lehessen tartani a titkos társaságra jellemző vasfegyelmet. A náci fejlődés önmagában talán logikusabb és következetesebb, de a bolsevik párt története jobban példázza a totalitarizmus lényegileg fiktív jellegét, éppen azért, mert ideológiailag nem voltak rögzítve azok a fiktív világ-összeesküvések, amelyeknek elhárítására és amelyeknek megfelelően a bolsevik összeesküvést saját bevallásuk szerint megszervezték. Ezek a világ-összeesküvések igen változatosak voltak – a trockistáktól a háromszáz családig, majd a különböző „imperializmusokig”, újabban pedig a „gyökértelen kozmopolitizmusig” terjednek –, és mindig a múltó szükségletekhez igazították őket. Mégis, a bolsevizmus egy pillanatig sem, a legváltozatosabb körülmények semelyikében sem tudott megenni ilyen fikciók nélkül.

A módszer, amellyel Sztálin az oroszországi egypárti diktatúrát totalitárius rezsimmé, a forradalmi kommunista pártokat pedig totalitárius mozgalommá változtatta, az volt, hogy felszámolta a párton belüli demokráciát, és az egyes országokban lévő kommunista pártokat a Moszkva által irányított Komintern fiókjaivá tette. A titkos társaságokra általában, a forradalmi pártok konspiratív apparátusára pedig különösen jellemző a frakciók hiánya, az eltérő vélemények elfojtása és a parancsok teljes centralizáltsága. Mindezeknek az intézkedéseknek az a nyilvánvalóan utilitárius célja, hogy megvédjék a tagokat az üldözéstől, a társaságot pedig az árulástól; a minden egyes tagtól megkövetelt abszolút engedelmesség és a vezető kezében lévő abszolút hatalom csak a gyakorlati szükségszerűségek elkerülhetetlen mellékterméke volt. A baj csak ott van, hogy a konspirátorok – érthető módon – hajlamosak azt gondolni: a politikában általában is a konspirációs társaságok módszerei a leghatásosabbak, és ha fényes nappal vetjük be őket, egy egész ország erőszakszervezeteivel megtámogatva, akkor a hatalom-összpontosítás lehetőségei korlátlanok lesznek.⁹⁷ Egy forradalmi párt konspiratív szárnya, mindaddig, amíg a párt maga sértetlen, egy hadsereghez, illetve a hadseregnek az állam politikai szervezetében betöltött szerepéhez hasonlítható. Vagyis a benne érvényesülő magatartási szabályok gyökeresen eltérnek ugyan a civil szervezet szabályaitól, mégis minden körülmények között ez utóbbi szolgálatában áll, ennek van alárendelve és ez ellenőrzi. Midőn egy hadsereg nem szolgálni, hanem uralni akarja a politikai szervezetet, fellép a katonai diktatúra veszélye; ugyanígy, totalitarizmusveszély keletkezik, ha egy forradalmi párt összeesküvő szárnya kivonja magát a párt kontrollja alól, és vezető szerepre pályázik. Pontosan ezt történt a kommunista pártokkal Sztálin uralma alatt. A párt konspiratív szárnyából jött ember módszerei mindig is jellemzőek voltak Sztálin módszereire: a részletek iránti különös figyelem, a politika személyes oldalának hangsúlyozása, könyörtelenség az elvtársak és barátok kihasználásában és likvidálásában. A Lenin halálát követő utódlási harcok során Sztálin a legfőbb támogatást a titkosrendőrségtől kapta,⁹⁸ amely ebben az időben már a párt egyik legfontosabb és legnagyobb hatalommal rendelkező részlege volt.⁹⁹ Teljesen magától értetődő tehát, hogy a Cseka a konspiratív szárny képviselőjével rokonszenvezett, azzal az emberrel, aki szervezetüket egyfajta titkos társaságnak tekintette, és akitől várható volt, hogy kiváltságait fenntartja, sőt kiterjeszti.

Az, hogy a kommunista pártok konspiratív szektoraik fennhatósága alá kerültek, csak az első lépés volt e pártok totalitárius mozgalmakká való átalakulásában. Nem volt elég, hogy a titkosrendőrségnek Oroszországban és a kommunista pártokban lévő ügynökeiknek külföldön ugyanaz volt a szerepük a mozgalomban, mint az elit alakulatoknak, amelyeket a nácik paramilitáris csapatokként szerveztek meg. Ahhoz, hogy a titkosrendőrség uralma tartós lehessen, a pártokat magukat is át kellett alakítani. A frakcióknak és a párton belüli demokráciának a felszámolása ennél fogva együtt járt azzal, hogy Oroszországban hatalmas, politikailag képzetlen és „semleges” tömegeket eresztettek be a pártba, és ez a politika gyors követőkre talált a külföldi kommunista pártokban, miután a népfrontpolitika már elindította ezt a folyamatot.

A náci totalitarizmus olyan tömegszervezettel kezdődött, amely csak fokozatosan került az elit alakulatok uralma alá, a bolsevikok viszont az elit alakulatokkal kezdték, és ennek megfelelően szervezték a tömegeket. Az eredmény mindkét esetben ugyanaz volt. Továbbá militarista hagyományaik és előítéleteik folytán a nácik a hadsereg mintájára szervezték meg elit alakulataikat, ezzel szemben a bolsevikok kezdettől fogva a titkosrendőrséget bízták meg a legfőbb hatalom gyakorlásával. Néhány év leforgása alatt azonban ez a különbség is elmosódott. Az SS főnöke egyben a titkosrendőrség főnöke lett, az SS-alakulatok pedig fokozatosan beolvadtak a Gestapóba, és felváltották annak korábbi személyi állományát, noha ez az állomány már csupa megbízható náciból állt.¹⁰⁰

Az összeesküvőkből álló titkos társaságok és az ő üldözésükre szervezett titkosrendőrségek között lényegi rokonság áll fenn. Ez az oka annak, hogy a totalitárius rendszerek, amelyek a világ-összeesküvés fikcióján alapulnak és világuralomra törekednek, végső soron minden hatalmat a rendőrség kezében összpontosítanak. A hatalomátvétel előtti időszakban azonban „a fényes nappal működő titkos társaságoknak” voltak egyéb előnyei is. Evidens az ellentét egy tömegszervezet és egy exkluzív társaság között, hiszen csak ez utóbbitól

várható, hogy titkot tartson, ám ez az ellentét jelentőségét veszti annak a ténynek a tükrében, hogy egyedül a titkos és összeesküvő társaságok struktúrája képes a totalitarizmus ideológiai dichotómiáját – vagyis a tömegek vak ellenségességét a létező világgal szemben, függetlenül annak eltéréseitől és sokféleségétől – szervezési elvvé alakítani. Egy olyan szervezet szemszögéből, amelynek működési alapelve, hogy aki nincs benne, az ki van zárva belőle, aki nincs velem, az ellenem van, a külvilágban nincsenek árnyalatok, különbségek – nincsen pluralizmus, amely egyébként is zavaróvá, elviselhetetlenné vált a tömegek számára, akik elvesztették helyüket és eligazodási képességüket a világban.¹⁰¹ Ami a tömegeket a titkos társaságok tagjainak rendíthetetlen hűségéhez hasonló lelkesedéssel töltötte el, az nem annyira a titok volt, hanem a Mi és az összes többi ember közötti különbség. Ezt a lelkesedést csak úgy lehetett fenntartani, hogy a totalitárius mozgalmak a titkos társaságok szervezeti felépítését tekintették mintának, egyszersmind megfosztották azt racionális céljától, amely nem volt más, mint a titok megőrzése. Teljesen mindegy, hogy ez a fejlemény eredetileg egy összeesküvés-ideológiából származott-e (mint a náci esetében), vagy pedig egy forradalmi párt konspiratív szektorának élődi burjánzása során állt elő (mint a bolsevikoknál).

A totalitárius szervezet azt hirdeti, hogy a mozgalmakon kívüli világban minden „halódik”. Ezt az állítást valóra is váltja, mégpedig drasztikus módon, a totalitárius uralom gyilkos feltételei közepette, de már a hatalomra jutás előtt is hihetőnek tűnik a tömegek szemében, akik a felbomlás és az eltévelyedés elől a mozgalom fiktív otthonában lelnék menedékre.

A totalitárius mozgalmak újra és újra bebizonyították, hogy élet és halál dolgában is képesek megkövetelni azt az engedelmisséget, ami a titkos és összeesküvő társaságok kiváltsága volt.¹⁰² Furcsa színjáték lehetett, amikor az olyan jól kiképzett és felfegyverzett csapat, mint amilyen az SA, semmiféle ellenállást nem tanúsított, midőn lemészárolták szeretett vezérét, Röhmöt, valamint a közeli bajtársak százait. A Reichswehr ekkor feltehetően nem Hitler, hanem Röhm mögött állt. A náci mozgalom eme incidenseit azonban napjainkra háttérbe szorította a bolsevik pártok „önmagukra” valló bűnöseinek újra és újra előadott színjátéka. Az abszurd vallomásokon alapuló perek egy belülről nélkülözhetetlen, kívülről felfoghatatlan rituálé részévé váltak. Ám, függetlenül attól, hogy az áldozatokat miként preparálják napjainkban, ez a rituálé a régi bolsevik gárda 1936-os, minden valószínűség szerint nem előre gyártott vallomásainak köszönheti létét. A halálra ítélt emberek már jóval a moszkvai perek előtt rendíthetetlen nyugalommal fogadták az ítéletet, és ez a magatartás „különösen jellemző volt a Cseka tagjaira”.¹⁰³ Mindaddig, amíg a mozgalom fennáll, sajátos szervezeti formája garantálja, hogy – legalábbis az elit alakulatok – képtelenek volnának elképzelni életüket azon a szorosan összefonódott társaságon kívül, amelynek tagjai a beavatatlanok világa felett állónak érzik magukat, még akkor is, ha vádlottakat csinálnak belőlük. Mivel pedig a szervezet kizárólagos célja mindig is az volt, hogy becsapja a külvilágot, harcoljon ellene és végül legyőzze, tagjai boldogan feláldozzák életüket, ha ezzel sikerül ismét becsapni a világot.¹⁰⁴

A titkos vagy összeesküvő társaságok szervezeti struktúrájának és erkölcsi alapelveinek legfőbb haszna a tömegszervezetek szempontjából azonban még csak nem is ez a beépített garancia, amely biztosítja a feltétel nélküli odaadást és hűséget, valamint a külvilággal szembeni kérlelhetetlen ellenségesség szervezeti kinyilvánítását. Legfőbb hasznuk abban van, hogy felülmúlhatatlan módon képesek, következetes hazugságok révén, arra, hogy létrehozzanak és fenntartsanak egy fiktív világot. A naiv útítárstól a párttagokon és az elit alakulatokon át a Vezér legbenső köréig és magáig a Vezérig, a totalitárius mozgalmak hierarchikus struktúrája leírható a hiszékenységre és a cinizmus furcsán váltakozó keverékeként, amellyel az egyes tagoknak, a mozgalomban betöltött rangjuktól és pozíciójuktól függően, reagálniuk kell a vezetők változatosan hazug kijelentéseire és a mozgalom középponti, változatlan ideológiai fikciójára.

A hiszékenységre és a cinizmus keveredése, mielőtt a tömegek körében mindennapos jelenséggé vált volna, már a csöcseléksmentalitásnak is feltűnő jellegzetessége volt. Egy örökké változó, felfoghatatlan világban a tömegek eljutottak odáig, hogy mindent elhisznek és semmit sem hisznek el; azt gondolják, hogy minden lehetséges, és azt is, hogy semmi sem igaz. Ez a keveredés önmagában is figyelemre méltó, mivel a végét jelezte annak az illúzióknak, miszerint a hiszékenységre és a cinizmusra a gyanútlan, primitív lélek gyengesége, a cinizmus

pedig a magasabb rendű, kifinomultabb elmék bűne. A tömegpropaganda felfedezte, hogy közönsége mindig kész arra, hogy elhiggye a legrosszabbat, akármennyire képtelenség is, és nem nagyon töri magát, hogy tiltakozzék, amiért becsapták, hiszen tudja, hogy minden kijelentés elejétől fogva hazugság volt. A totalitárius tömegvezérek arra a jogos pszichológiai előfeltevésre építették propagandájukat, hogy ilyen körülmények között az emberekkel egyik nap el lehet hitetni a legfantasztikusabb állításokat, de meg lehet bízni benne, hogyha másnap az emberek cáfolhatatlan bizonyítékokat kapnak arról, hogy az előző napi állítások hamisak voltak, akkor cinizmusba menekülnek. Nem a vezetőt fogják elhagyni, aki hazudott nekik; be fogják vallani, hogy eleve tudták: mindez hazugság, és annál jobban fogják csodálni a vezetőket kivételes taktikai bölcsességük miatt.

A tömeges publikumnak ez a bizonyítható reagálása fontos hierarchikus elvvé vált a tömegszervezetek számára. A hiszékenységre és a cinizmus keveredésére jellemző a totalitárius mozgalom szintjére: minél magasabb a szint, annál inkább a cinizmus van túlsúlyban a hiszékenységgel szemben. Az útítárstól a Vezérig az a meggyőződés hatja át a mozgalom sorait, hogy a politika nem egyéb, mint csalárd játszma, és hogy a mozgalom „legelső parancsolata”, miszerint „a Führernek mindig igaza van”, világpolitikai okokból, vagyis a világméretű csalás szempontjából szükséges, éppen úgy, ahogyan a katonai fegyelmet a háború céljai teszik indokolttá.¹⁰⁵

A gépezet, amely előállítja, szervezi és terjeszti a totalitárius mozgalmak kolosszális hazugságait, megint csak a Vezér pozíciójától függ. Ahhoz a propagandisztikus kijelentéshez, miszerint minden történés tudományosan előre jelezhető a természet vagy a gazdaság törvényeinek megfelelően, a totalitárius mozgalom hozzáteszi még annak az egy embernek a pozícióját, aki monopolizálja ezt a tudást, és akinek legfőbb tulajdonsága az, hogy „mindig igaza volt, és mindig igaza lesz”.¹⁰⁶ A totalitárius mozgalom tagjai számára ennek a tudásnak semmi köze sincs az igazsághoz, az az elv pedig, hogy a Vezérnek mindig igaza van, teljesen független a Vezér kijelentéseinek objektív igazságától, amelyet tényekkel nem, csak jövőbeli sikerekkel és kudarcokkal lehet cáfolni. A Vezérnek mindig igaza van cselekedeteiben, és mivel ezek a cselekedetek eljövendő évszázadokra szólnak, a Vezér tevékenységének megítélése kívül esik kortársainak tapasztalatain.¹⁰⁷

Egyetlen olyan csoport van, amelytől elvárják, hogy hűségesen, szöveg szerint higgyen a Vezér szavaiban. Ez a csoport a szimpatizánsok csoportja; az ő bizalmuk veszi körül a mozgalmat a becsületesség és a nyíltság légkörével, ők segítik hozzá a Vezért ahhoz, hogy teljesítse feladatát, vagyis a bizalom felkeltését a mozgalmon belül. A párttagok sohasem hiszik el a nyilvános kijelentéseket, és nem is várják el tőlük, hogy elhiggyék: ám a totalitárius propaganda azzal udvarol nekik, hogy elhitegeti velük: magasabb intelligenciájuk különbözteti meg őket a környező nem totalitárius világtól, amelyet viszont csupán a szimpatizánsok kóros hiszékenysége alapján ismernek. Csak a náci-szimpatizánsok hittek Hitlernek, amikor az letette híres esküjét a weimari köztársaság legfelső bírósága előtt. A mozgalom tagjai nagyon jól tudták, hogy hazudik, ennél fogva még jobban bíztak benne, hiszen lám, milyen jól be tudja csapni a közvéleményt és a hatóságokat. Amikor a későbbi években Hitler az egész világ előtt megismételte ezt a színjátékot, amikor megesküdtött jó szándékaira, és ezzel egy időben nyíltan készült legnagyobb bűneire, a náci párt tagjainak bámulata határtalan volt. Hasonlóképpen, csak a bolsevik útítársak hitték el Sztálinnak a Komintern feloszlását, és csak az orosz nép szervezetlen tömegei és a külföldi útítársak vették komolyan a háború alatt tett demokráciapárti kijelentéseit. A párttagokat kifejezetten figyelmeztették arra, ne hagyják magukat megtéveszteni taktikai lépésektől, és felszólították őket, hogy legyenek szívesek csodálni: Vezérük milyen ravaszul árulja el szövetségeseit.¹⁰⁸

A Vezér hazugságai egyszerűen nem működnek a mozgalomnak elit alakulatokra, tagokra és szimpatizánsokra való felosztása nélkül. A cinizmus fokozódása, amely egy megvetési hierarchiában fejeződik ki, legalább annyira szükségszerű az állandó cáfolatok hatására, mint a közönséges hiszékenységre. Arról van szó, hogy a frontszervezetekbe tömörülő útítársak megvetik polgártársaikat, amiért azok tökéletesen híján vannak a kezdeményezőkézségnek; a párttagok lenézik útítársaikat hiszékenységük és

radikalizmushíányuk miatt, az elit alakulatok tagjai pedig hasonló okokból vetik meg a párttagságot. Végül pedig az elit alakulatokon belül is működik a megvetésnek egy hasonló hierarchiája, amely végigkísér minden új alapítást és fejleményt.¹⁰⁹ Ennek a rendszernek az a következménye, hogy a szimpatizánsok hiszékenysége hihetővé teszi a hazugságokat a kívül világ számára, miközben a tagság és az elit alakulatok érett cinizmusa kiküszöböli azt a veszélyt, hogy a rendszer valaha is rákényszerüljön saját propagandájának súlyánál fogva, hogy kijelentéseit és látszólagos jó hírét komolyan vegye. A totalitárius rendszerekkel tárgyaló kívülvilágnak éppen az volt az egyik fő gyengesége, hogy nem ismervén a rendszert, abban bízott, hogy egyfelől a totalitárius hazugságoknak éppen ez a rendkívüli mérete lesz a vesztük, másfelől pedig lehetséges szaván fogni a Vezért, és rákényszeríteni, hogy eredeti szándékától függetlenül komolyan vegye, amit mond. A totalitárius rendszerek azonban, sajnálatos módon, biztosítják magukat az ilyenfajta normális következmények ellen. Leleményességük éppen abban rejlik, hogy ki tudják iktatni a valóságot, amely vagy leleplezi a hazudozót, vagy pedig arra kényszeríti, hogy játssza végig a hazugságait.

Noha a tagság nem hiszi el a nyilvános fogyasztásra szánt kijelentéseket, annál lelkesebben hisz az ideológiai magyarázatok szokásos kliséiben, a múlt és az eljövendő történelem azon kulcsaiban, amelyeket a totalitárius mozgalmak a tizenkilencedik század ideológiáiból vettek át, és amelyeket – a szervezet segítségével – működő realitássá alakítottak át. Ezek az ideológiai elemek, amelyekben már a tömegek is kezdtek hinni, bár igencsak homályosan és elvontan, egy mindent átfogó természetre vonatkozó tényhazugsággá váltak (a zsidó világuralom az általános fajelmélet helyett, a Wall Street összeesküvése az általános osztályelmélet helyett), és abba az általános cselekvési modellbe futottak össze, amely szerint pusztán a „halódás” – a kapitalista országok osztályainak vagy a dekadens nemzeteknek a halódása – állna a mozgalom útjában. Ellentétben a mozgalom taktikai hazugságaival, amelyek szinte napról napra változnak, az ideológiai hazugságokban a párttagok úgy hittek, vagy legalábbis úgy látszottak hinni bennük, mintha azok szent és érinthetetlen igazságok volnának. Ezeket a hazugságokat „tudományos” bizonyítékok gondosan kialakított rendszerébe csomagolták. Nem szükséges, hogy e „bizonyítékok” meggyőzőek legyenek a teljesen „beavatatlannak” számára, de azzal, hogy „bebizonyítják” a zsidók alacsonyabb-rendűségét vagy a kapitalista rendszerben élő emberek nyomorát, kielégítenek bizonyos vulgáris tudásvágyat.

Az elit alakulatok abban különböznek a közönséges párttagoktól, hogy nincs szükségük ilyen bizonyítékokra, és nem is várják el tőlük, hogy szó szerint elhiggyék az ideológiai kliséket. Ezeket a kliséket eleve arra találták ki, hogy kielégítsék a tömegekben is meglévő tudásvágyat, amely magyarázatot és bizonyítékot követel, ennyiben pedig még sok tekintetben a normális világra emlékeztet. Az elit nem ideológusokból áll, tagjainak kiképzése pedig lényegében azt célozza, hogy kiirtsa belőlük az igazság és a hamisság, a fikció és a valóság közötti megkülönböztetés képességét. Felsőbbrendűségük abból áll, hogy képesek minden tényközlést azonnal feloldani egy cél deklarálásában. Eltérően a párt tömegeitől, akiknek még némi bizonyítékra van szükségük, például a zsidó faj alacsonyabb-rendűségéről, mielőtt biztonsággal meg lehet kérni őket arra, hogy öljék meg a zsidókat, az elit alakulatok pontosan tudják, hogy az a megállapítás, miszerint a zsidók alacsonyabb rendűek, azt jelenti, hogy a zsidókat ki kell irtani. Az elit tagjai tudják: amikor közlik velük, hogy csak Moszkvában van metró, ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy minden más metrót le kell rombolni; így hát nem fognak túlságosan meglepődni, amikor felfedezik, hogy Párizsban is van metró. Az a hatalmas csalódás, amely sokként érte a Vörös Hadsereget európai hódító útja során, csakis a megszálló csapatok nagy részének koncentrációs táborba zárásával vagy száműzetésbe kényszerítésével volt gyógyítható. Am a hadsereget kísérő rendőri alakulatok fel voltak készítve erre a megrázkódtatásra – persze nem oly módon, hogy más, helytállóbb információkkal rendelkeztek volna, hiszen Szovjet-Oroszországban nem létezik titkos oktatási intézmény, amely hiteles tényeket tanítana meg a külföldi életről, hanem egyszerűen azzal, hogy ezen alakulatok tagjai megtanulták a lehető legnagyobb mértékben megvetni mindazt, ami tény és valóság.

Az elitnek ez a mentalitása már nem csupán tömegjelenség, már nem egyszerűen a társadalmi gyökértelenség, a gazdasági katasztrófa és a politikai anarchia következménye. E mentalitás kialakítása

alapos felkészítést, nevelést igényel, és a totalitárius vezetőképző iskolákban (a náci Ordensburg-okban és a Komintern-ügynököket kiképző bolsevik oktatási központokban) az ilyen mentalitás elsajátításának fontosabb, bár kevésbé látványos szerepe volt, mint a fajelméleti indoktrinációnak vagy a polgárháborús technikáknak. A mozgalom sohasem volna képes előrelépni fikciójának megvalósítása felé, ha nem állna rendelkezésére az elit, amely mesterségesen arra van nevelve, hogy ne tudja a tényeket tényekként megérteni, s hogy képtelen legyen elválasztani az igazságot a hamisságtól. A totalitárius elit legszembetűnőbb negatív tulajdonsága, hogy megszűnik gondolkodni a valódi világról, és a hazugságokat sohasem veti össze a valósággal. Legféltebb erénye tehát hűsége a Vezérhez, aki, mint valamiféle talizmán, öröklik azon, hogy a hazugság és a fikció végül győzelmet arasson az igazság és a valóság felett.

A totalitárius mozgalmak legfelső rétege a Vezér körüli belső kör, amely lehet formális intézmény, mint például a bolsevik párt politikai bizottsága, vagy lehet egy változó klikk, olyan – nem szükségképpen formális tisztséggel rendelkező – emberek klikkje, amilyen Hitler környezete volt. E belső kör tagjai számára az ideológiai klisék nem egyebek, mint eszközök a tömegek szervezésére, így hát minden aggodalom nélkül meg is változtathatják őket a napi szükségleteknek megfelelően, feltéve, ha a szervező elv érintetlen marad. Ebből a szempontból az volt Himmler legfőbb érdeme az SS átszervezésében, hogy felfedezett egy roppant egyszerű módszert „a vér problémájának cselekvő megoldására”. Vagyis arra, hogy az elit tagjait a „jó vérnek” megfelelően válassza ki, és felkészítse őket „a könyörtelen faji küzdelemre mindazok ellen, akik „árja” származásukat nem tudják visszavezetni 1750-ig, vagy akik százhetven centiméternél alacsonyabbak („tudom, hogy azokban az emberekben, akik egy bizonyos magasságot elérnek, lennie kell valamennyinek a kíváncsi vérének”), vagy akik nem kék szeműek és nem szőkék.”¹¹⁰ Ennek a cselekvő, gyakorlati rasszizmusnak az volt a jelentősége, hogy a szervezet függetlenné válhatott a faji „tudomány” akármely válfajának szinte minden konkrét tanításától, sőt függetlenné vált az antiszemitizmustól is, amennyiben ez utóbbi a zsidók természetével és szerepével foglalkozott volna, és hasznossága véget is ért volna a zsidók megsemmisítésével.¹¹¹ A rasszizmus biztonságos lett és függetlenné válhatott a propaganda tudományosságától, miután az elitet egy „faji bizottság” válogatta ki, és tagjait különleges „házassági törvények” hatálya alá helyezte,¹⁰² ugyanakkor a másik végpontra és eme „faji elit” felügyelete alatt, ott voltak a koncentrációs táborok „az öröklés és a faj törvényeinek jobb bemutatása” céljából.¹¹³ Eme „élő szervezet” erejénél fogva a nácik felfüggeszthették dogmatizmusukat, és felajánlhatták barátságukat a sémi népeknek, például az araboknak, vagy szövetségre léphettek a sárga veszedelem igazi megtestesítőivel, a japánokkal. A faji társadalom valósága, egy állítólag faji szempontok alapján kiválogatott elit megteremtése sokkal hatásosabban védi a fajelméleti doktrínákat, mint a legkifinomultabb tudományos vagy áltudományos bizonyíték.

A bolsevizmus politikacsinálói ugyanilyen fölényesen bántak a saját maguk által hirdetett dogmákkal. Egész jól meg tudják szakítani az osztályharcot, hirtelen szövetségre lépve a kapitalistákkal, anélkül hogy ezzel aláásnák saját kádereik hitelét, vagy árulást követnének el az osztályharcba vetett hitük ellen. Az osztályharc dichotóm elve szervezési módszerré vált, az oroszországi titkos ügynökök és a külföldön lévő Komintern-ügynökök működése révén pedig az egész világgal szembeni, kérlelhetetlenül ellenséges magatartássá kövesült. Ezáltal a bolsevik politika figyelemre méltóan „előítélet-mentessé” vált.

A totalitárius hierarchia legmagasabb szintjére éppen a saját ideológiájuk tartalmától való szabadság jellemző. Ezek az emberek mindent és mindenkit a szervezet szempontjából vesznek szemügyre. Nem kivétel ez alól a Vezér sem, aki számukra nem ihletett talizmán, és nem is csálthatatlan; egyszerűen csak folyománya az ilyenfajta szervezetnek, nem személye, hanem funkciója a fontos, és ebben az értelemben nélkülözhetetlen a mozgalom számára. Ellentétben azonban egyéb despotikus kormányzati formákkal, amelyekben gyakran egy klikk van uralmon és a despota csak a báburalkodó reprezentatív szerepét játssza el, a totalitárius vezető tényleg szabadon tehet kedve szerint, amit akar, és számíthat környezetének tagjainak lojalitására, még akkor is, ha úgy határoz, hogy megöli őket.

Ennek az öngyilkos hűségnek egy gyakorlatiasabb oka az, hogy a legfőbb hivatal utódlásának kérdését sem öröklési, sem másféle törvény nem szabályozza. Egy sikeres palotaforradalomnak ugyanúgy vészterhes következményei lennének a mozgalomra nézve, mint egy háborús vereségnek. A mozgalom természetében rejlik, hogy mihelyt a Vezér elfoglalta posztját, az egész szervezet olyannyira feltétlenül azonosul vele, hogy egy tévedés bevallása vagy a Vezér leváltása egy csapásra megtörné a csalhatatlanságnak azt a varázsát, amely hivatalát körülveszi, és egyben átkot hozna mindenkire, aki kapcsolatban van a mozgalommal. Ennek a struktúrának az alapja nem a Vezér szavainak igazsága, hanem cselekedeteinek csalhatatlansága. Enélkül, illetve a vita hevében, amely feltételezi, hogy senki sem csalhatatlan, a totalitarizmus fiktív világa széthull darabokra, és egy csapásra felülkerekedik rajta a valódi világ a maga tényszerűségével, amelyet csak a Vezér által tévedhetetlenül helyes irányban kormányzott mozgalom tudott kikerülni. Van azonban egy mélyebb, nem gyakorlati ok azon emberek lojalitása mögött, akik nem hisznek sem az ideológiai klisékben, sem pedig a Vezér csalhatatlanságában. Ezeket az embereket az emberi mindenhatóságba vetett szilárd és őszinte hit tartja össze. Erkölcsi cinizmusuk, valamint azon vélekedésük, hogy minden megengedett, azon a szilárd meggyőződésen nyugszik, hogy minden lehetséges. Való igaz: nem könnyű ezt a – kevés számú – embert tetten érni különleges hazugságaikban, és az is igaz, hogy ezek az emberek nem feltétlenül hisznek a rasszizmusban vagy az ökonómiában, a zsidók vagy a Wall Street összeesküvésében. Ám ők is be vannak csapva. Becsapja őket saját, orcátlanul öntelt hitük abban, hogy bármit meg lehet tenni; becsapja őket az a mindent megvető meggyőződésük, hogy minden létező pusztán csak időleges akadály, amelyet egy magasabb rendű szervezet biztosan legyőz majd. Abban bíznak, hogy a szervezet ereje képes diadalmaskodni a tartalom erőin, éppen úgy, ahogyan egy jól szervezett banda erőszakkal el tudja rabolni a gazdag ember rosszul őrzött vagyonát. Ezért folyamatosan alábecsülik a szilárd közösségek tartalmi erőit, és túlbecsülik a mozgalom hajtóerőit. Minthogy pedig igazából nem hisznek az ellenük irányuló világ-összeesküvés tényében, csupáncsak a szervezés eszközéül használják fel ezt, képtelenek megérteni, hogy az ő saját összeesküvésük végül arra fogja késztetni a világot, hogy összefogjon ellenük.

A szervezetben létrejövő emberi mindenhatóság illúziója tehát végül vereséget fog szenvedni, ettől függetlenül azonban a mozgalmon belül azzal a gyakorlati következménnyel jár, hogy a Vezér környezetének tagjai akkor sem lehetnek igazán biztosak saját véleményükben, ha nézeteltérésre kerül sor köztük és a Vezér között. Őszintén hiszik ugyanis, hogy a nézeteltérések nem számítanak igazán, és hogy még a legörültebb tervnek is van esélye a sikerre, ha jól meg van szervezve. Hűségük lényege nem a Vezér csalhatatlanságában való hit, hanem az a meggyőződés, hogy bárki csalhatatlanná válik, aki a totalitárius szervezet magasabb rendű módszereivel képes az erőszak eszközei fölött uralkodni. Ez az illúzió nagymértékben megerősödött, amikor a totalitárius mozgalmak hatalomra kerültek, bebizonyítva, hogy a siker és a bukás relatív, s hogy egy tartalmi veszteség szervezeti nyereséggé válhat. (Az ipari vállalatok elképesztően rossz irányítása Szovjet-Oroszországban a munkásosztály atomizálódásához vezetett; a szörnyű bánásmód a civil foglyokkal a nácik által meghódított keleti területeken pedig „sajnálatos munkaerő-vesztéséget” okozott ugyan, „de generációkban gondolkodva, nincs okunk sajnálkozni”¹¹⁴. Továbbá, totalitárius körülmények között annak eldöntése, hogy mi a siker és mi a kudarc, túlnyomórészt a közvélemény kellő megszervezésén és megfélemlítésén múlik. Egy tökéletesen fiktív világban a kudarcokat nem szükséges feljegyezni, bevallani, nem is kell emlékezni rájuk. A tények világának további létezése a nem totalitárius világ lététől függ.

A TIZENEGYEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Lásd például E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Practice: The Technique of Control by Fear* (London, 1945). 164. oldaltól. A magyarázat az, hogy „a terror propaganda nélkül nagyrészt elveszíti lélektani hatását, a propaganda pedig terror nélkül nem rendelkezik elegendő nyomatékkel” (175. oldal). Az ilyen és hasonló megállapítások, amelyek többnyire körben járnak, nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy

egyfelől nemcsak a politikai propaganda, hanem az egész modern tömegreklám is tartalmazza a fenyegetés elemeit, másfelől pedig a terror hatékony lehet propaganda nélkül is, ameddig közönséges politikai terrortól vagy zsarnokságról van szó. A terrorhoz csak akkor van szükség propagandára, amikor célja nem csupán a külső kényszerítés, hanem mintegy belülről is kényszeríteni akar, vagyis amikor a politikai hatalom többre vágyik, mint pusztá hatalomra. Egy náci teoretikus, Eugen Hadamovsky, ebben az értelemben mondhatta: „A propaganda és az erőszak sohasem mond ellent egymásnak. Az erőszak alkalmazása is a propaganda része lehet” (Propaganda und nationale Macht [1933], 22. oldal).

2. „Ebben az időben hivatalosan bejelentették, hogy a munkanélküliséget »felszámolták« Szovjet-Oroszországban. A bejelentés következménye az volt, hogy a munkanélküli-segélyt is »felszámolták« (Anton Ciliga, The Russian Enigma [London, 1940], 109. oldal).

3. Az úgynevezett „Széna művelet” Himmler 1942. február 16-i, „a Lengyelországban élő német származású [egyénekre]” vonatkozó rendeletével kezdődött, amely előírja, hogy az ilyen személyek gyermekeit olyan családokhoz kell adni, amelyek „hajlandók [elfogadni őket] fenntartás nélkül, a bennük lévő jó vér iránti szeretetből” (R 135. sz. nürnbergi dokumentum, a párizsi Centre de Documentation Juive fotokópiája). Minden jel arra mutat, hogy 1944 júniusában a kilencedik hadsereg valóban elrabolt negyvenötvenezer gyereket, majd Németországba szállította őket. Az ügyről szóló jelentés, amelyet egy bizonyos Brandenburg nevű személy küldött a Wehrmacht vezérkarának Berlinbe, hasonló terveket említ Ukrajna vonatkozásában (Document PS 031, közli Léon Poliakov Bréviaire de la Haine című művében, 317. oldal). Himmler maga is többször hivatkozott erre a tervre. (Lásd Nazi Conspiracy and Aggression [Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington, 1946], III., 640. oldal, amely részleteket tartalmaz Himmler 1942 márciusában, Krakkóban tartott beszédéből; lásd még Himmler 1943-as Bad Schachen-i beszédéhez fűzött kommentárokat Kohn-Bramstedt idézett művében, 244. oldal.) Hogy miképpen történt ezeknek a gyerekeknek a kiválasztása, azt azokból az orvosi bizonyítványokból lehet megállapítani, amelyeket a II. Orvosi Részleg adott ki Minszkben, 1942. augusztus 10-én: „Az 1922. augusztus 14-én született Natalie Harpf a faji vizsgálat szerint átlagosan fejlett lány, dominánsan kelet-balti típus nordikus vonásokkal.” „Az 1930. február 19-én született Arnold Cornies a vizsgálat szerint átlagosan fejlett fiú, tizenkét éves, dominánsan keleti típus nordikus vonásokkal.” Aláírás: N. Wc. (A dokumentum a New York-i Yiddish Scientific Institute archívumában található, No. Oee E 3a-17.) A lengyel értelmiség kiirtásával kapcsolatban, amelyről Hitler azt mondta, hogy „minden aggályoskodás nélkül meg lehet tenni”, lásd Poliakov, id. mű, 321. oldal és a No. 2472. dokumentum.

4. Lásd Hitlers Tischgespräche. 1942 nyarán még arról beszélt, hogy „a zsidók mind egy szálig [ki lesznek rúgva] Európából” (113. oldal), és ki lesznek telepítve Szibériába, Afrikába (311. oldal), vagy Madagaszkárra, miközben a valóságban már meghozta a döntést a „végső megoldásról”, még Oroszország lerohanása előtt, feltehetően 1940-ben, és 1941 őszén rendelte el a gázkamrák felállítását is (lásd Nazi Conspiracy and Aggression, II., 265. oldaltól; III., 783. oldaltól. PS 1104 sz. dokumentum; V., 322. oldaltól). Himmler már 1941 tavaszán tudta, hogy „a zsidókat mind egy szálig [meg kell] semmisíteni a háború végére. Ez a Führer félreérthetetlen kívánsága és parancsa.” (A Kersten-dosszié a Centre de Documentation Juive-ben.)

5. Ebben az összefüggésben ismeretes egy 1940. július 16-án kelt, roppant érdekes beszámoló a Führer főhadiszállásán lefolyt vitáról, amelyen jelen volt Rosenberg, Lammers és Keitel is. Hitler kezdte a vitát azzal, hogy leszögezte a következő „alapelveket”: „Fontos, hogy végső céljainkat ne tárjuk az egész világ nyilvánossága elé ... Nem szabad nyilvánvalóvá tennünk, hogy [a megszállt területek békéjének és rendjének fenntartására irányuló rendelkezések] a végső rendezés irányába mutatnak. Ennek ellenére minden szükséges intézkedést (kivégzéseket, áttelepítéseket) végre lehet és végre kell hajtani.” Ezután vita következett, amelyen utalás sem történt Hitler szavaira, és amelyen Hitler már nem is vett részt. Nyilvánvalóan „nem értették” meg őt. (L. 221. sz. dokumentum a Centre de Documentation Juive-ben.)

6. Hogy Sztálin mennyire bízott abban, hogy Hitler nem támadja meg Oroszországot, lásd Isaac Deutscher, Stalin: a Political Biography (New York és London, 1949), 454. oldal és az utána következők). Lásd különösen a lábjegyzetet a 458. oldalon: „Csak 1948-han hozták napvilágra - az Állami Tervbizottság elnöke, N. Voznyeszenszkij miniszterelnök-helyettes bejelentésével -, hogy az 1941-es év harmadik negyedére készült gazdasági tervek a béke feltételezéséből indultak, és hogy az új, a háborúnak megfelelő tervet csak az ellenségeskedések kitörése után készítették el.” Deutscher véleményét azóta minden kétséget kizáróan alátámasztotta Hruscsov beszámolója arról, miképpen reagált Sztálin a Szovjetunió elleni német támadásra. Lásd Sztálinról szóló „titkos beszédét” a huszadik pártkongresszuson, az amerikai külügyminisztérium jelentése szerint, New York Times, 1956. június 5.

7. „[A koncentrációs táborban] folyó nevelés fegyelmezést jelenthet, semmiféle ideológiai oktatás nem lehet benne, mivel a foglyok nagy részében szolgálélek lakozik” (Heinrich Himmler, Nazi Conspiracy, IV., 616. oldal és az utána következők).

8. Eugen Hadamovsky idézett műve kiemelkedő jelentőségű a totalitárius propagandáról szóló irodalomban. Hadamovsky intelligens és leleplező, náci-szempon্তু értelmezést ad arról, hogyan tárgyalja maga Hitler a „propaganda és szervezés” kérdését a Mein Kampf II. könyvének VI. fejezetében. (2 kötet, 1. német kiadás, 1925., illetve 1927. Csonkítatlan angol nyelvű kiadás, New York, 1939.) - Lásd még: F. A. Six, Die politische Propaganda der NSDAP in Kampf um die Macht, (1936), 21. oldal és az utána következők.

9. Hitler a „háborús propagandáról” szóló fejtegetéseiben (Mein Kampf, I. könyv, VI. fejezet) a propaganda üzleti fogásait emeli ki, és a szappanreklám példáját hozza fel. Ennek jelentőségét azonban általában túl szokták értékelni, míg „a propaganda és a szervezés” viszonyáról szóló, eredeti elképzeléseit általában elhanyagolják.

10. Lásd Martin Bormann fontos memorandumát „a nemzetiszocializmus és a kereszténység viszonyáról”, Nazi Conspiracy, VI., 1036. oldaltól. Hasonló megfogalmazások újra és újra felbukkannak az SS brosúrairodalmában, amelyet az SS-tanfolyamok hallgatóinak „ideológiai indoktrinációja” céljából gyártottak. „A természet törvényei alá vannak rendelve egy megváltoztathatatlan akaratnak, amelyet nem lehet befolyásolni. Ebből adódik e törvények felismerésének szükségszerűsége” („SS-Mann und Blutfrage”, Schriftenreihe für die weltanschauliche Schulung der Ordnungspolizei [1942]). Mindez nem egyéb, mint variáció néhány, a Mein Kampf-ból vett frázisra, és ezek közül az egyik mottóként áll a fenti broszúra élén: „Miközben az ember harcolni próbál a természet vaslogikája ellen, összeütközésbe kerül azokkal az alapelvekkel, amelyeknek éppen emberként való létét köszönheti.”

11. J. Stalin, Leninism (1933), II. kötet, III. fejezet.

12. Eric Voegelin, „The Origins of Scientism”, in: Social Research (1948. december).

13. Lásd F. A. v. Hayek, „The Counter-Revolution of Science”, in: Economica, VIII. kötet (1941. február, május, augusztus), 13. oldal.

14. Uo. 137. oldal. Az idézet a Produeteur című, saint-simonista gyűjteményből származik, I., 399. oldal.

15. Voegelin, id. mű.

16. William Ebenstein, The Nazi State című művében (New York, 1943) a náci állam „permanens hadigazdálkodását” is vizsgálja, szinte az egyetlen megfigyelő, aki felismerte, hogy „azok a végtelen viták, amelyek arról folynak, hogy vajon szocialista vagy kapitalista volt-e a német gazdaság a náci rendszerben, jórészt mesterségesek... [mert] eltekintenek attól az alapvető tényről, hogy a kapitalizmus és a szocializmus egyaránt a nyugati jóléti gazdasághoz kapcsolódó fogalmak” (239. oldal).

17. Ebből a szempontból nagyon jellemző az a vallomás, amelyet Karl Brandt orvos tett, akit Hitler az eutanáziaprogram végrehajtásával bízott meg (Medical Trial, US against Karl Brandt et al. Hearing of May 14, 1947). Brandt hevesen tiltakozott azon gyanúsítás ellen, hogy a program célja a főlegben lévő élelmiszer-fogyasztók kiküszöbölése lett volna. Elmondta, hogy az olyan párttagok, akik a vitákban ilyen érveket hoztak fel, súlyos megrovásban részesültek. Brandt szerint ezek az intézkedések kizárólag „etikai megfontolásokból” születtek. Ugyanez vonatkozik természetesen a deportálásokra is. A dossziék tele vannak

kétségbeesett feljegyzésekkel, amelyekben katonai személyek arról panaszkodnak, hogy a zsidók és lengyelek millióinak deportálása teljesen figyelmen kívül hagyott „mindennemű katonai és gazdasági szükségletet”. Lásd Poliakov, id. mű, 321. oldal, továbbá a benne közölt dokumentációs anyagot.

18. Az összes későbbi tömeggyilkosság kezdetét jelentő, döntő fontosságú rendelkezést Hitler 1939. szeptember 1-jén írta alá, azon a napon, amelyen a háború kitört. A rendelet nemcsak az elmebetegekre vonatkozott (ahogy tévesen feltételezik), hanem minden „gyógyíthatatlan betegre”. Az elmebetegek csak elsőek voltak a sorban.

19. Lásd Friedrich Percyval Reck-Malleezewen, *Tagebuch eines Verzweifelten* (Stuttgart, 1947), 190. oldal.

20. Hitler az ideológiai mozgalmaknak a politikai pártokkal szembeni fölényét arra a tényre alapozta, hogy a világnézetek mindig „csalhatatlanságot hirdetnek” (Mein Kampf, II. könyv, V. fejezet, „Világnézet és szervezés”). A náci ifjúsági szervezet, a Hitlerjugend hivatalos kézikönyve (The Nazi Primer [New York, 1938]) tehát első lapjain azt hangsúlyozza, hogy a világnézeti kérdések, amelyeket korábban „irreálisnak” és „érthetetlennek” nyilvánítottak, „annyira világosak, egyszerűek és határozottak [kiemelés Hannah Arendttől] lettek, hogy minden bajtárs képes megérteni őket, és képes együttműködni a megoldásukban”.

21. A náci párt szervezeti szabályzata (Organisationsbuch der NSDAP, 1936-os kiadás, 8. oldal) szerint minden párttag kötelességeinek első pontja így hangzik: „A Führernek mindig igaza van.” Egy korábbi előírás-gyűjtemény (Dienstvorschrift für die P. O. der NSDAP [1932], 38. oldal) azonban úgy fogalmazott: „Hitler döntése végső!” Érdemes megfigyelni a kétféle megfogalmazás különbségét. Ebben a vonatkozásban egyfelől Sztálin és Trockij, másfelől Lenin között az a lényeges különbség, hogy az előbbiek csalhatatlannak tartották magukat, és soha egyetlen tévedésüket sem vallották be. Lásd Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism* (New York, 1939), 583. oldal.

22. Nyilvánvaló, hogy a tévedhetetlenség kiváló eszköze a hegeli dialektika, amely lehetővé teszi, hogy minden vereséget egy győzelem kezdeteként lehessen felfogni. Az ilyenfajta szofisztika egyik legszebb példája az, hogy a német kommunisták 1933 után majdnem két évig nem voltak hajlandók elismerni, hogy Hitler hatalomra jutása a német kommunista párt vereségét jelentette.

23. Az idézet forrása Goebbels naplója. (The Goebbels Diaries [1942-1943], kiad. Louis Lochner [New York, 1948], 148. oldal).

24. Sztálin, id. mű, id. hely.

25. Egy 1942 szeptemberében tartott beszédében, amikor a zsidók megsemmisítése teljes lendülettel folyt, Hitler kimondottan hivatkozott az 1939. január 30-i beszédére (megjelent a *Der Führer von dem ersten Reichstag Grossdeutschlands* [1939] című füzetben) és az 1939. szeptember 1-jei Reichstag-ülésre, amelyen bejelentette, hogy „amennyiben a zsidóság nemzetközi világháborúra uszít, hogy elpusztítsa Európa árja népeit, nem az árja népek, hanem a zsidóság fog [a mondat vége a tapsvihár miatt nem hallható]. (Lásd *Der Führer zum Kriegswinterhilfswerk. Schriften NSV. No. 14.* 33. oldal.)

26. Az 1939. január 30-i, fent idézett beszédben.

27. Konrad Heiden *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power* című könyvében (Boston, 1944) aláhúzza, hogy Hitler „legendásan hazug” volt, „szinte egyetlen állítása mögött sem volt tapasztalati valóság”, „közönyt mutatott minden olyan tény iránt, amelyet nem tartott lényegesnek” (368., illetve 374. oldal). Hruscsov (id. mű) leírja, hogy „Sztálin nem volt hajlandó figyelembe venni az élet realitásait”. Sztálinnak a tényekről alkotott véleményét jól mutatja, hogy időszakonként újrairatta az orosz történelmet.

28. Nazi Primer.

29. Érdekes megfigyelni, hogy a bolsevikok a sztálini korszakban sajátos módon felhalmozták az összeesküvéseket. Egy új konspiráció felfedezése nem jelentette a korábbi levételét a napirendről. A trockista összeesküvés 1930 körül kezdődött, a „háromszáz családot” a népfrontidőszakban, 1935 után vetették be, a brit imperializmus a Sztálin-Hitler-paktum idején lett az ügyeletes összeesküvés, az „amerikai

titkosszolgálat” nem sokkal a háború befejezése után következett, a sorban utolsó, a zsidó kozmopolitizmus pedig nyilvánvaló és nyugtalanító módon emlékeztet a náci propagandára.

30. Lásd Chaim Weizmann önéletrajzát (Trial and Error [New York, 1949], 185. oldal).

31. Lásd például: Otto Bonhard, Jüdische Geld- und Weltherrschaft? (1926), 57. oldal.

32. Hitler ezt a képet 1922-ben használta először. „Moses Kohn arra szólítja fel társait, hogy utasítsák el a munkások követeléseit, miközben fivére, Isaac a gyárban a tömegeket arra buzdítja...” hogy sztrájkoljanak (Hitler's Speeches: 1922-1939, szerk. Baynes [London, 1942]. 29. oldal). Érdekes megjegyezni, hogy Hitler beszédeinek teljes gyűjteményét sohasem adták ki a náci Németországban, így kénytelenek vagyunk az angol kiadásra támaszkodni. Hogy ez nem volt véletlen, az jól látható a Philipp Bouhler által összeállított szöveggyűjteményből (Die Reden des Führers nach der Machtübernahme [1940]). A Völkischer Beobachter csak a nyilvános beszédeket közölte szó szerint; a Führerkörps és más pártszervezetek előtt tartott beszédeiről az újság csupán „beszámolt”. Ezeket a beszédeket nem szánták publikálásra.

33. Feder huszonöt pontja csupa olyan intézkedést tartalmazott, amely minden antiszemita csoport követeléseiben benne volt: a bevándorolt zsidók kiűzése, a bennszülött zsidók idegennek nyilvánítása. A nácik antiszemita retorikája mindig radikálisabb volt, mint a programjuk. Waldemar Gurian „Antisemitism in Modern Germany” című tanulmányában (in: Essays on Antisemitism, kiad. Koppel S. Pinson [New York, 1946], 243. oldal) aláhúzza a náci antiszemitizmus eredetiségének hiányát. „Mindezeket a követeléseket és nézeteket nem éppen az eredetiségük jellemezte. Ezek minden nacionalista körben magától értetődőek voltak, figyelemre méltóak csupán azok a demagóg és szónoki trükkök, amelyekkel előadták őket.”

34. Magán a náci mozgalmon belüli, pusztán nacionalista indíttatású antiszemitizmus tipikus példája Röhm, aki a következőket írja: „Véleményem ebben megint csak eltér a nacionalista nyárspolgárétól. Nem a zsidókat kell okolni mindenért! A mi bűnünk az, hogy ma a zsidók uralkodhatnak.” (Ernst Röhm, Die Geschichte einer Hochverraters [1933. Volksausgabe], 284. oldal.)

35. Az SS-be jelentkezőknek 1750-ig kellett visszavezetniük a családfájukat. A vezető pártfunkcióba jelölteknek mindössze a következő három kérdésre kellett felelniük: 1. Mit tett ön a pártért? 2. Teljesen egészséges-e ön fizikailag, lelkileg, erkölcsileg? 3. Rendben van-e a családfája? Lásd Nazi Primer. Jellemző a két rendszer közötti rokonságra, hogy a bolsevik elit, a rendőri alakulatok (az NKVD) ugyancsak származási igazolást kért tagjaitól. Lásd F. Beck és W. Godin, Russian Purge and the Extraction of Confession (1951).

36. A McCarthy-izmus totalitárius tendenciái az Egyesült Államokban a legvilágosabban abban mutatkoztak meg, hogy ezekben az években nem egyszerűen megpróbálták üldözni a kommunistákat, hanem meg akarták követelni minden állampolgártól, hogy igazolja nem kommunista mivoltát.

37. „Nem szabad túlbecsülnünk a sajtó befolyását... ez a befolyás általában csökken, párhuzamosan a szervezet befolyásának növekedésével” (Hadamovsky, id. mű, 64. oldal). „Az újságok tehetetlenek, amikor egy élő szerveződés agresszív erejével kellene harcba szállniuk” (uo., 65. oldal). „Az olyan hatalmi képződmények, amelyek csak propagandában gyökereznek, ingatagok és gyorsan eltűnnek, ha a propaganda mögött nincs jelen egy szervezet erőszakos támogatása” (uo., 21. oldal).

38. „A tömeggyűlés a propaganda leghathatósabb formája... [mert] az egyéneknek nagyobb az önbizalmuk és erősebbnek érzik magukat egy tömeg egységében” (uo., 47. oldal). „Szervezés, módszeres nevelés és fegyelem révén a pillanatnyi lelkesedés elvvé és lelki magatartásmóddá válik” (uo., 21-22. oldal).

39. Azokban a ritka esetekben, amikor Hitler egyáltalán foglalkozott ezzel a kérdéssel, a következőket szokta mondani: „Egyébként nem vagyok államfő abban az értelemben, ahogyan egy diktátor vagy uralkodó az; én a német nép vezére vagyok” (lásd Ausgewählte Reden des Führers [1939], 114. oldal). Hans Frank ugyanebben a szellemben jelentette ki: „A nemzetiszocialista birodalom diktatórikus és egyáltalán nem önkényes rendszer. Ellenkezőleg, a Führer és a nép közötti kölcsönös hűségen alapul” (a Recht und Verwaltung című kötetben [München, 1939], 15. oldal).

40. Hitler számtalanszor kijelentette: „Az állam csak eszköz egy cél elérésére. A cél: a faj megóvása” (Reden [1939], 125. oldal). Ugyancsak hangsúlyozta, hogy mozgalma „nem állameszmén nyugszik, hanem mindenekelőtt a zárt népközösségen (Volksgemeinschaft)” (lásd Reden [1933], 125. oldal, továbbá a politikai vezetők új nemzedéke előtt tartott beszédét [Führernachwuchs] 1937-ben, amely a Hitlers Tischgespräche című kötet függelékéként jelent meg, 446. oldal). Mutatis mutandis, ez a lényege annak a bonyolult kétértelműségnek is, amely Sztálin úgynevezett „államelméleteként” ismert. „Mi az állam elhalásának hívei vagyunk, ugyanakkor megerősíteni kívánjuk a proletariátus diktatúráját, amelynek tekintélye minden mostanáig létezett államnál nagyobb és hatalmasabb. Az államhatalom lehető legnagyobb mértékű fejlesztése azzal a céllal, hogy megteremtsük az állam elhalásának feltételeit: ez a marxizmus tanítása” (id. mű, id. hely).

41. Alexander Stein Adolf Hitler, Schüler der „Weisen von Zion” című könyve (Karlsbad, 1936) volt az első, amely filológiaiailag összehasonlítás útján elemezte az ideológiai azonosságot a náci tanok, illetve a „Cion bölcseinek” tanítása között, Lásd még: R. M. Blank, Adolf Hitler et les „Protocoles des Sages de Sion” (1938). Az első szerző, aki elismerte, hogy hálával tartozik a Jegyzőkönyv-nek, Theodor Fritsch volt, a háború utáni német antiszemitizmus „nagy öregje”. Az általa 1924-ben kiadott Jegyzőkönyv utószavában a következőket írja: „Jövendő államférfiainknak és diplomatainknak még a kormányzás ábécéjét is a gonoszság keleti mestereitől kell megtanulniuk, és ehhez a célhoz a »Cionista jegyzőkönyv« kitűnő előiskola.”

42. A Jegyzőkönyv történetéről lásd John S. Curtiss An Appraisal of the Protocols of Zion című művét (1942). Az a tény, hogy a Jegyzőkönyv hamisítvány volt, a propagandacélok szempontjából nem számított. S. A. Nilus orosz publicista, aki 1905-ben publikálta a második orosz kiadást, már tisztában volt e „dokumentum” kétes mivoltával, és ezért hozzáfűzte azt, ami magától értetődő volt: „Ha lehetséges volna bebizonyítani a Jegyzőkönyv hitelességét dokumentumokkal vagy szavahihető tanúk vallomásaival, ha lehetséges volna azonosítani azokat a személyeket, akik e világméretű összeesküvés élén állnak... akkor... »a titkos gonoszság... « megtörne.” A fordítást lásd Curtiss, id. mű. Hitlernek nem volt szüksége Nilusra ugyanehhez a trükkhöz: a Jegyzőkönyv hitelességének legfőbb bizonyítéka az, hogy hamisításnak bizonyult. A Jegyzőkönyv „plauzibilitását” pedig még a következő érveléssel támasztja alá: „Amit sok zsidó nem tudatosan csinál, az itt tudatosan tisztázva van. És ez az, ami számít” (Mein Kampf, I. könyv, XI. fejezet).

43. „[Der Juden] oberster Grundsatz lautet: Alles, was dem Volke Juda nützt, ist moralisch und ist heilig” (Fritsch, id. mű).

44. „A világbirodalmak nemzeti alapról származnak, de messze túlmennek azon” (Reden).

45. Henri Rollin, L'Apocalypse de Notre Temps című műve (Párizs, 1939), amely szerint a Jegyzőkönyv népszerűsége nyomban másodikként következik a Biblia után, bemutatja a hasonlóságot a Jegyzőkönyv és a Monita Secreta című irat között, amely 1612-ben keletkezett, és 1939-ben még árulták Párizs utcáin. Ez utóbbi azt állítja, hogy feltárt egy jezsuita összeesküvést, „amely minden gonosztettet és erőszakos cselekedetet igazol ... Ez igazi háború a megállapodott rend ellen” (32. oldal).

46. Ezt az egész irodalmat jól képviseli Chevalier de Malet Recherches politiques et historiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire című munkája (1817). A szerző részletesen idéz régebbi szerzőktől. Szerinte a francia forradalom hősei egy „titkos ügynökség” (agence secrète) „bábui” (mannequins), vagyis a szabadkőművesek ügynökei. A szabadkőművesség azonban csak név, amelyet a szerző kortársai adtak egy minden időben létezett „forradalmi szektának”, amely mindig úgy politizált, hogy támadásai „a színpalak mögött maradtak, és úgy mozgatta azoknak a marionettfiguráknak a köteleit, amelyeket éppen ki akart hozni a színpadra”. Chevalier de Malet azzal a kijelentéssel kezd, miszerint „bizonyára nehéz lesz elhinni, hogy létezik egy terv, amely már az ősidőkben kialakult, és amely mindig ugyanazon állandó célt követte ... a francia forradalom kitervelői nem kevésbé németek, olaszok, angolok stb., mint amennyire franciák. Ezek különleges nemzetet alkotnak, amely a sötétségben született és abban nőtt fel, a civilizált nemzetek közepette, és az a célja, hogy ezeket a nemzeteket uralma alá hajtja.” Ennek az irodalomnak a kimerítő elemzését lásd. E. Lesueur La Franc Maçonnerie Artésienne au 18e siècle című

művében (Bibliothèque d'Histoire Révolutionnaire [1914]). Hogy mennyire tartósak ezek az összeesküvés-legendák önmagukban, még normális körülmények között is, azt jól mutatja az a hatalmas mennyiségű szabadkőművesség-ellenes zugirodalom Franciaországban, amely aligha kisebb, mint antiszemita megfelelője. Mindama elméleteket, amelyek szerint a francia forradalom nem volt más, mint titkos összeesküvő társaságok működésének eredménye, összefoglalja G. Bord *La Franc-Maonnerie en France des origines à 1815* című műve (1908).

47. Reden. - Lásd az SS munkaügyi kérdésekkel foglalkozó bizottsága 1943. január 12-én az SS főhadiszállásán tartott ülésének jegyzőkönyvét, ahol felmerült az a javaslat, hogy ki kell küszöbölni a „nemzet” szót, mert ez a fogalom, amely olyannyira terhes a liberalizmus jelentéseivel, nem megfelelő a germán népek számára (705. sz. dokumentum - PS in: *Nazi Conspiracy*, V., 515. oldal).

48. *Hitler's Speeches*, kiad. Baynes, 6. oldal.

49. Goebbels, id. mű, 377. oldal. Ezt az ígéretet, amely benne volt minden náci típusú antiszemita propagandában, már előkészítette Hitler kijelentése a *Mein Kampf*-ban: „Az árja legszélsőbb ellentéte a zsidó” (I. könyv, XI. fejezet).

50. A Kersten-dosszié a Centre de Documentation Juive-ben.

51. Hitler egyik korai ígérete így hangzik: „Sohasem fogom elismerni, hogy más népeknek ugyanolyan jogaik volnának, mint a németeknek” (Reden). Ez a kijelentés hivatalos tanítássá vált: „A nemzetiszocialista életszemlélet alapja az emberek közötti különbözőség felismerése” (*Nazi Primer*, 5. oldal).

52. Hitler például 1923-ban kijelentette: „A német nép egyharmada hősokból, másik harmada gyávákból áll, a többi pedig áruló” (*Hitler's Speeches*, kiad. Baynes, 76. oldal). A hatalomra jutás után ez a tendencia még durvábban nyilvánult meg. Lásd például Goebbels kijelentését 1934-ben: „Kik azok az emberek, akik kritizálnak? A párttagok? Nem. A német nép többi része. Tekintsék szerencsájuknak, hogy még mindig élnek. Túl sok lenne a jóból, ha azoknak, akik a mi kegyelmünkből élnek, még azt is megengednénk, hogy bíráljanak bennünket.” Idézi Kohn-Bramstedt, id. mű, 178-179. oldal. A háború alatt Hitler kijelentette: „En csupán mágnes vagyok, amely állandóan mozog a német nemzetben, és kivonja ebből a népből a vasat. Sokszor elmondtam, el fog jönni az az idő, amikor minden értékes ember az én táboromban lesz. Akik pedig nem lesznek az én táboromban, azok amúgy is értéktelenek.” Már akkor világos volt Hitler közvetlen környezete előtt, mi fog történni azokkal, akik „amúgy is értéktelenek” (lásd *Der grossdeutsche Freiheitskampf*. Reden Hitlers vom 1939. 9. 1.-1940.3.10., 174. oldal). - Himmler ugyanerre gondolt, amikor a következőket mondta: „A Führer nem német, hanem germán fogalmak szerint gondolkodik” (a Kersten-dosszié, lásd fent), eltekintve attól, hogy tudjuk Hitler „asztali beszélgetéseiből” (*Hitlers Tischgespräche*, 315. oldal és az utána következők): azokban a napokban már a germán „handabandázáson” humorizált, és „árja fogalmakban” gondolkodott.

53. Himmler egy SS-vezetők előtt 1943 áprilisában Harkovban tartott beszédében a következőket mondta (*Nazi Conspiracy*, IV., 572. oldal és az utána következők): „Nagyon hamar létrehoztam egy germán SS-t különböző országokban ... „Ennek a nem nemzeti politikának korai, hatalomátvétel előtti példája Hitler következő kijelentése (Reden): „Új uralkodó osztályunkba természetesen be kell fogadnunk más nemzetek képviselőit is, azokat, akik a mi küzdelmeinkben való részvételükért megérdemlik ezt.”

54. Hadamovsky, id. mű.

55. Heiden, id. mű, 139. oldal: „A propaganda nem egy vélemény tömegekbe való bevitelének művészete. Éppen ellenkezőleg, annak a művészete, hogyan lehet egy véleményt megkapni a tömegektől.”

56. Hadamovsky, id. mű, uo. A fogalom Hitler *Mein Kampf*-jából származik (II. könyv, XI. fejezet), ahol a mozgalom „élő szervezetét” egy bürokratikus párt „holt mechanizmusával” állítja szembe.

57. Súlyos tévedés volna a totalitárius vezetőkre a „karizmatikus vezetés” Max Weber-i fogalmát alkalmazni. Lásd Hans Gerth, „The Nazi Party”, in: *American Journal of Sociology* (1940), XLV. kötet. (Hasonló félreértés a fogyatékosága Heiden biográfiájának is, id. mű.) Gerth Hitlert egy bürokratikus párt karizmatikus vezetőjeként írja le. Szerinte egyedül ez magyarázza meg azt a tényt, hogy „bármennyire

kirívóan ellentmondanak is a tettek a szavaknak, semmi sem törhette meg a szigorúan fegyelmezett szervezeteket”. (Ez az ellentmondás egyébként sokkal jellemzőbb Sztálinra, aki „gondosan ügyelt arra, hogy mindig az ellenkezőjét mondja annak, amit csinált, és az ellenkezőjét csinálja annak, amit mondott.” Souvarine, id. mű, 431. oldal.) Ennek a félreértésnek a forrásáról lásd Alfred von Martin, „Zur Soziologie der Gegenwart”, in: Zeitschrift für Kulturgeschichte, 27. kötet és Arnold Koettgen, „Die Gesetzmässigkeit der Verwaltung im Führerstaat”, in: Reichsverwaltungsblatt (1936). Mindkét szerző a náci államot karizmatikus vezetés alatt álló bürokráciaként értelmezi.

58. Hadamovsky, id. mű, 21. oldal. A totalitárius célok szempontjából hiba volna az ideológiát tanítás vagy meggyőzés útján propagálni. Robert Ley szavai szerint az ideológiát nem lehet „tanítani” és „tanulni”, hanem csak „gyakoroltatni” és „gyakorolni” (lásd Der Weg zur Ordensburg [é. n.]).

59. Egy kiemelkedő náci politikai elméletalkotó, R. Hohn a következőképpen értelmezte a doktrínának, sőt a közös ideáloknak és hiteknek eme hiányát a mozgalmakon belül: „A népközösség szempontjából minden értékközösség destruktív” (Reichsgemeinschaft und Volksgemeinschaft [Hamburg, 1935], 83. oldal).

60. A világnézet és a szervezet viszonyát taglalva Hitler készségesen elismeri, hogy a nácik más csoportoktól és pártoktól vették át a „faji [népi] eszmét” (die völkische Idee), és azért viselkedtek úgy, mintha ők volnának ennek egyetlen képviselői, mert ők voltak az elsők, akik erre harcos szervezetet építettek, és akik ezt gyakorlati célokra megfogalmazták. (Id. mű, II. könyv, V. fejezet.)

61. Lásd A „Propaganda és szervezés” című fejezetet Hitler Mein Kampf-jában (id. mű, II. könyv, XI. fejezet).

62. Pontosan ez van Himmler rendkívül sürgős kérése mögött, amely így szólt: „ne adjunk ki semmilyen rendelkezést a »zsidó« fogalmának meghatározásával kapcsolatban”, mert „az ilyen ostoba elkötelezettségekkel csak megkötnénk a kezünket” (626. sz. nürnbergi dokumentum, az 1942. július 28-án kelt levél Bergerhez, a Centre de Documentation Juive fotokópiája).

63. „A legfőbb törvény a Führer akarata” formula megtalálható a párt, illetve az SS minden szervezeti és működési szabályzatában. E témában a legjobb forrás: Otto Gauweiler, Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung (1939).

64. Heiden (id. mű, 292. oldal) szerint a Mein Kampf első és további kiadásai között a következő a különbség: Az első kiadás azt javasolja, hogy a párt tisztségviselőit csak megválasztásuk után ruházzák fel „korlátlan hatalommal és tekintéllyel”, az ezt követő kiadások pedig előírják, hogy a párttisztségviselőket a rangban egy fokkal feljebb álló vezetőnek kell kineveznie. A totalitárius rendszerek stabilitása szempontjából a felülről való kinevezés természetesen sokkal fontosabb elv, mint a kinevezett tisztségviselő „korlátlan tekintélye”. A gyakorlatban az alvezérek hatalmát a Vezér abszolút szuverenitása döntő módon korlátozza. Lásd alább. Sztálin, aki a bolsevik párt földalatti összeesküvő apparátusából jött, feltehetően sohasem látott ebben problémát. A pártapparátus-beli kinevezés számára egyszerűen a személyes hatalom felhalmozásának kérdése volt. (Ugyanakkor csak a harmincas években, Hitler példájának tanulmányozása után engedte meg, hogy „vezérnek” szólítsák.) Be kell azonban látnunk, hogy Sztálinnak nem volt nehéz ezeket a módszereket Lenin elméletére hivatkozva igazolni. Lenin szerint „minden ország története azt mutatja, hogy a munkásosztály, kizárólag saját erőfeszítéseire támaszkodva, csak szakszervezeti öntudatot tud kialakítani”, a vezetésnek tehát szükségképpen kívülről kell jönnie (lásd Lenin Mi a teendő? című, először 1902-ben megjelent írását). A lényeg az, hogy Lenin szerint a kommunista párt a munkásosztály „leghaladóbb része”, ugyanakkor „a politikai szervezés emeltyűje” amely „a proletariátus egész tömegét irányítja”; Lenin tehát a pártot az osztályon kívül és az osztály felett álló szervezetnek tartotta. (Lásd W. H. Chamberlain, The Russian Revolution, 1917-1921 [New York, 1935], II., 361. oldal.) Mindazonáltal Lenin nem vonta kétségbe a párton belüli demokrácia létjogosultságát, noha arra hajlott, hogy a demokráciát magára a munkásosztályra korlátozza.

65. Hitler, id. mű, II. könyv, XI. fejezet.

66. Uo. Ezt az elvet szigorúan megtartották, miután a nácik hatalomra kerültek. 1937-ben a Hitlerjugend hétmilliós tagságából mindössze ötvenezeret fogadtak el párttagnak. Lásd H. L. Childs előszavát a *The Nazi Primer* című kötethez. Vö. Gottfried Neesse, „Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei”, in: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (1938), 98. kötet, 678. oldal: „Még az Egypártnak sem szabad odáig eljutnia, hogy magába foglalja az egész lakosságot. Az Egypárt a nemzetre gyakorolt ideológiai befolyás révén »totális«.”

67. Hitler szerint egyfelől vannak „radikális emberek”, akik már fel vannak készülve rá, hogy párttagok legyenek, másfelől pedig a szimpatizánsok százezrei, akik túl „gyávák” ahhoz, hogy meghozzák a szükséges áldozatot. Id. mű, id. hely.

68. Lásd Hitler *Mein Kampf*-jában az SA-ról szóló fejezetet: II. könyv, IX. fejezet, 2. rész.

69. Németül *Verfügungstruppe*: az SS speciális egységei, amelyek eredetileg Hitler különleges rendelkezésére álltak mint karhatalmi csapatok. Lásd O. C. Giles, *The Gestapo*. Oxford Pamphlets on World Affairs. No. 36. (1940).

70. Az SS történetével kapcsolatban a legfőbb forrás Himmlernek „az SS és a rendőrség lényegéről és feladatáról” szóló írása. („Wessen und Aufgabe der SS und die Polizei”, in: *Sammelhefte ausgewählter Vorträge und Reden* [1939].) A háború folyamán, amikor a Waffen-SS sorait a frontveszteségek miatt újonccal kellett feltölteni, a Waffen-SS elvesztette elit jellegét, olyannyira, hogy ismét a General SS, vagyis a magasabb Führer-hadtestek jelentették a mozgalom valódi belső elitjét. Az SS utolsó szakaszára vonatkozóan nagyon leleplező dokumentációs anyag található a Hoover Könyvtár archívumában (Himmler-gyűjtemény, 278. dosszié). Ebből kiderül, hogy az SS az idegen munkások és a honi lakosság köréből szándékosan olyan módszerekkel toborzott, amelyek a francia idegenlégió módszereit és szabályait utánozták. A németek körében a sorozás Hitlernek egy 1942 decemberében kelt (nyilvánosságra sohasem hozott) rendeletén alapult, amely szerint „az 1925-ös évjáratot [kell] a Waffen-SS-be besorozni” (Himmler levele Bormannhoz). Az összeírást és sorozást a jelek szerint önkényesen hajtották végre. Hogy ez mit jelentett, jól látszik abból a nagyszámú jelentésből, amelyek az ezzel a feladattal megbízott SS-vezetőkől származtak. Egy 1943. július 21-én kelt jelentés leírja, hogy a rendőrség vette körül azt a termet, ahol francia munkásokat akartak besorozni, a franciák pedig elénekelték a Marseillaise-t, majd megpróbálták kiugrani az ablakon. Az ilyen toborzási módszereknek a német ifjúság körében sem volt sokkal nagyobb sikere. Noha a fiatalokat rendkívüli nyomásnak tették ki és azt hajtogatták nekik, hogy aligha akarhatnak ahhoz a „rongyos szedett-vedett hordához”, mármint a hadsereghez csatlakozni, kétszázhusz Hitlerjugend-tagból mindössze tizenhárman jelentkezett szolgálatra (Háusslernak, a Waffen-SS délnyugati sorozóközpontja vezetőjének 1943. április 30-án kelt jelentése szerint); a többiek inkább a Wehrmachtba jelentkeztek. Lehetséges persze, hogy döntésüket befolyásolta az is, hogy az SS-nek a Wehrmachthoz viszonyítva nagyobbak voltak a veszteségei (lásd Karl. O. Paetel, „Die SS”, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* [1954. január]). De hogy ez a tényező nem lehetett döntő, azt bizonyítja a következő: Hitler már nagyon hamar, 1940 januárjában elrendelte, hogy az SA tagjait be kell sorozni a Waffen-SS-be. Egy fennmaradt jelentés szerint az eredmény Königsberg városában a következő volt: ezernyolcszázhat SA-tagot hívtak be „rendőri szolgálatra”, ebből ezerkilencvennégy nem jelentkezett, hatvanegyet alkalmatlannak találtak és mindössze nyolcvankettő volt alkalmas az SS-ben való szolgálatra.

71. Werner Best, id. mű (1941), 99. oldal.

72. Ez azonban nem Hitler hibája, aki mindig is hangsúlyozta, hogy maga az SA név (*Sturmabteilung*, azaz rohamosztag) azt jelenti, hogy csak a „mozgalom egy szekciójáról” van szó, amely ugyanolyan pártszerv, mint a propagandaosztály, a sajtó, a tudományos intézetek stb. Igyekezett továbbá szétosztani a paramilitáris szervezetek lehetséges katonai felhasználhatóságával kapcsolatos illúziókat, és azt kívánta, hogy a kiképzés a párt szükségletei, nem pedig a hadsereg elvei szerint történjék. Id. mű, id. hely.

73. Az SA megalakításának hivatalos célja a náci pártgyűlések védelme volt, az SS eredeti feladata pedig az volt, hogy megvédje a náci vezetőket.

74. Hitler, id. mű, id. hely.

75. Ernst Bayer, Die SA (Berlin, 1938). A Nazi Conspiracy, IV. alapján idézve.

76. Röhm önéletrajzából világosan kiderül, hogy politikai meggyőződése mennyire nem egyezett meg a nációkéval. Mindig is egy „katonai államra” (Soldatenstaat) vágyott, és „a katonáknak a politikusok feletti primátusát” hangsúlyozta (Primat des Soldaten vor dem Politiker, id. mű, 349. oldal). A következő idézet jól jellemzi nem totalitárius nézeteit, sőt azt is, hogy képtelen volt megérteni a totalitarizmust és annak „totális” törekvéseit. „Nem látom be – írja –, hogy a következő három dolgot miért ne lehetne összeegyeztetni: hűségem a Wittelsbach-ház örökös fejedelméhez s Bajorország trónörököséhez, bámulatom az első világháború főszállásmestere [azaz Ludendorff] iránt, aki napjainkban megtestesíti a német nép lelkiismeretét, valamint bajtársi viszonyom Adolf Hitlerrel, a politikai harc zászlóvivőjével” (348. oldal). Röhmnek végül az került az életébe, hogy a hatalomra jutás után olasz mintájú fasiszta diktatúrát képzelt el, amelyben a náci párt „lerázza a párt láncait”, és „maga lesz az állam”. Pontosan ezt akarta Hitler minden körülmények között elkerülni. Lásd Ernst Röhm, Warum SA? (beszéd a diplomáciai testület előtt 1933 decemberében, dátum nélkül). A náci párton belül a jelek szerint sohasem felejtették el egészen azt a lehetőséget, hogy az SA és a Reichswehr összeesküvést szöhet az SS és a rendőrség ellen. Hans Frank, Lengyelország főkormányzója 1942-ben, nyolc évvel Röhm és Schleicher tábornok meggyilkolása után abba a gyanúba keveredett, hogy azt tervezi: „a háború után óriási küzdelembe fog az igazságért [az SS ellen], a fegyveres erők és az SA segítségével” (Nazi Conspiracy, VI., 747. oldal).

77. Hitler leszögezi, hogy a propaganda az egész népre próbál doktrínát rákényszeríteni, a szervezet viszont csak a társadalom militánsabb tagjainak egy viszonylag szűk kisebbségét fogja át (id. mű, II. könyv, XI. fejezet). Vö. még G. Neesse, id. mű.

78. Hitler, id. mű, id. hely.

79. Hadamovsky, id. mű, 28. oldal.

80. Az SS halálfejes egységeire a következő szabályok voltak érvényesek: 1. Egyetlen osztagra sem bízunk feladatot lakóhelyének körzetében. 2. Háromheti szolgálat után minden egységet ki kell cserélni. 3. A tagokat sohasem szabad egyedül kiküldeni az utcára, és nyilvánosan nem viselhetik halálfejes jelvényüket. Lásd Himmler beszédét a német hadsereg vezérkara előtt (Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff [1938 – a beszédet azonban ténylegesen 1937-ben tartotta, lásd Nazi Conspiracy, IV., 616. oldal, ahol csak részletek találhatók]). Megjelent az American Committee for Anti-Nazi Literature kiadásában.

81. Heinrich Himmler a nyilvánosság előtt kijelentette: „Tudom, hogy vannak emberek Németországban, akik rosszul lesznek, amikor meglátják ezeket a fekete kabátokat. Tisztában vagyunk ezzel, és nem is várjuk el, hogy túl sok ember szeresse őket.” (Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation: Aus dem Schwarzen Korps, 3. sz. [1936].)

82. Az SS-hez intézett beszédeiben Himmler mindig hangsúlyozta, hogy bűnöket követnek el, és alá is húzta ezek súlyosságát. A zsidók megsemmisítésével kapcsolatban például a következőket mondta: „Magunk között egészen őszintén szólnunk kell róla, de a nyilvánosság előtt sohasem fogjuk megbeszélni.” Ami a lengyel értelmiség kiirtását illeti: „...Meg kell hallgatniuk, de rögtön el is kell felejtetniük... „ (Nazi Conspiracy, IV., 558. és 553. oldal). Goebbels (id. mű, 266. oldal) hasonló szellemben nyilatkozik: „különösképpen a zsidókérdésben olyan pozíciót foglaltunk el, ahonnan nincs menekvés... A tapasztalat azt mutatja, hogy az a mozgalom és az a nép, amely felégette maga mögött a hidakat, sokkal nagyobb elszántsággal küzd, mint az, amelynek még van hová visszavonulnia.”

83. Souvarine, id. mű, 648. oldal. Az, ahogyan a totalitárius mozgalmak vezetőik (Hitler és Sztálin) magánéletét teljes titokban tartották, szöges ellentétben van azzal a reklámértékkel, amelyet a demokráciák fedeztek fel az elnökök, királyok, miniszterelnökök stb. magánéletének nyilvános bemutatásával. A totalitárius módszerek nem engedik meg az olyan azonosulást, amely azon a meggyőződésen alapszik, hogy legnagyobbjaink is csak emberek. Souvarine id. művében (XIII. oldal) idézi a Sztálinra leggyakrabban

alkalmazott jelzőket: „Sztálin, Kreml titokzatos ura”, „Sztálin, az áthatolhatatlan személyiség”, „Sztálin, a kommunista szfinx”, „Sztálin, a rejtély”, a „megfejthetetlen titok” stb.

84. Ha [Trockij] úgy döntött volna, hogy katonai puccsot szervez, talán legyőzhette volna a triumvirátust. De posztjáról úgy távozott, hogy a kisujját sem mozdította azért, hogy védelmére hívja a hadsereget, amelyet ő teremtett meg és amelyet ő vezetett hét éven át” (Isaac Deutscher, id. mű, 297. oldal).

85. A Hadügyi Népbiztosság Trockij vezetése alatt „modellintézmény” volt, és ha valamely más intézményben zűrzavar támadt, akkor is minden esetben Trockijt hívták (Souvarine, id. mű, 288. oldal).

86. Sztálin halálának körülményei ellentmondani látszanak e módszerek csálthatatlanságának. Lehetséges, hogy Sztálint, aki halála előtt minden kétséget kizáróan újabb tisztogatást tervezett, környezetének valamelyik tagja megölte, mert már senki sem érezte magát biztonságban. Ezt azonban – bár számos közvetett bizonyíték szól mellette – nem lehet bizonyítani.

87. így például Hitler személyesen táviratozta meg az SS-gyilkosoknak, hogy felelősséget vállal Potempa megöléséért, noha egyáltalán semmi köze nem volt hozzá. A lényeg itt éppen az azonosulás elvének kinyilvánítása volt, vagy, a náci nyelvén, „a Vezér és a nép közötti kölcsönös hűség”, amelyen a „Birodalom nyugszik” (Hans Frank id. mű).

88. „Sztálin egyik megkülönböztető vonása az volt, hogy... saját gonosztetteit és bűneit csakúgy, mint politikai tévedéseit azoknak a vállára rakta, akiknek a megszégyenítésére és megsemmisítésére éppen terveket szőtt” (Souvarine, id. mű, 655. oldal). Nyilvánvaló, hogy egy totalitárius vezető szabadon megválaszthatja azt a személyt, aki az ő bűneit fogja megjeleníteni, mivel az alacsonyabb szintű vezetők által végrehajtott minden cselekedet a Vezértől látszik eredni, ennél fogva bárkit a gonosztevő szerepébe lehet kényszeríteni.

89. Ma már számtalan dokumentum bizonyítja, hogy mindig maga Hitler – nem pedig Himmler, Bormann vagy Goebbels – volt az, aki az éppen időszerű „radikális” intézkedéseket kezdeményezte; ezek mindig sokkal radikálisabbak voltak, mint közvetlen környezetének javaslatai; sőt maga Himmler is elborzadt, amikor a zsidókérdés „végső megoldására” kapott megbízást. Az a dajkamese sem hihető már, hogy Sztálin mérsékeltebb lett volna, mint a bolsevik párt baloldali frakciója. Semmiképp sem szabad elfelejtenünk, hogy a totalitárius vezetők mindig azon igyekeznek, hogy a külvilág előtt mérsékeltebbnek mutakozzanak, és hogy valódi szerepük – a mozgalom mindenáron való előrelendítése és sebességének fokozása – gondosan rejtve marad. Lásd például Erich Raeder tengernagy „Viszonyom Adolf Hitlerhez és a Párthoz” című feljegyzését (Nazi Conspiracy, VIII., 707. oldaltól): „Amikor hírek vagy híresztelések terjedtek el a Párt vagy a Gestapo radikális intézkedéseiről, a Führer viselkedése alapján az ember arra következtethetett, hogy ezeket az intézkedéseket nem maga a Führer rendelte el ... A következő évek során fokozatosan arra a következtetésre jutottam, hogy a Führer maga mindig a radikálisabb megoldás felé hajlott, anélkül hogy nyíltan bevallotta volna.” Maga Sztálin a párton belüli harcokban, amelyek megelőzték abszolút hatalomra kerülését, gondosan igyekezett „az arany középút emberének”, bár természetesen nem „a kompromisszumok emberének” mutatkozni (lásd Deutscher, id. mű, 295. oldaltól), és ezt a szerepet a későbbiekben sem adta fel. Amikor például 1936-ban egy külföldi újságíró megkérdezte tőle, mit gondol a mozgalom céljáról, a világforradalomról, azt válaszolta: „Sohasem voltak ilyen terveink vagy szándékaink ... Ez egy félreértésből ered ... egy komikus vagy még inkább tragikomikus félreértésből” (Deutscher, id. mű, 422. oldal).

90. Lásd Alexandre Koyré, „The Political Function of Modern Lie”, in: Contemporary Jewish Record (1945. június). Hitler (id. mű, II. könyv, IX. fejezet) részletesen taglalja, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár a titkos társaságok modellje a totalitárius mozgalmak számára. Megfontolásai tulajdonképpen ugyanarra a következtetésre juttatták, mint Koyré, nevezetesen, hogy a titkos társaságok elvei azok titkossága nélkül, a „fényes napvilágon” alkalmazandók. A mozgalom hatalomra jutás előtti időszakában alig volt olyasmi, amit a náci titokban tartottak volna. Csak a háború alatt, amikor a náci rezsim már teljes egészében totalitáriussá vált, és a pártvezetést egyszerre csak minden oldalról bekerítette a katonai hierarchia, amelytől a háború folytatása függött, következett be az, hogy az elit alakulatok minden bizonytalankodás nélkül azt az

instrukciót kapták, hogy mindent, ami a „végső megoldással” (vagyis a deportálásokkal és tömeges kivégzésekkel) összefügg, a legteljesebb titokban kell tartaniuk. Ez volt az az időszak, amikor Hitler maga is egy összeesküvő banda fejeként kezdett el viselkedni, ám úgy, hogy ezt a tényt személyesen elismerte, sőt terjesztette is. A vezérkarral folytatott egyik megbeszélésen, 1939 májusában, a következő alapelveket fektette le, amelyek úgy hangzanak, mintha egy titkos társaság szabályzatából vette volna át őket: „1. Senkit sem szabad olyasmiről felvilágosítani, amiről nem feltétlenül kell tudnia. 2. Senkinek sem szabad többet tudnia, mint amennyi szükséges. 3. Senki sem tudhat semmit a kelleténél korábban.” (Idézi: Heinz Holldack, Was wirklich geschach [1949], 378. oldal.)

91. A következő elemzés Georg Simmel „Sociology of Secrecy and of Secret Societies” című tanulmányát követi (The American Journal of Sociology, XI. kötet, No. 4. [1906. január]), amely Soziologie című művének (Lipcse, 1908) V. fejezetét alkotja.

92. „Éppen mivel a társaság alsóbb szintjei közvetítő átmenetet képeznek a titok tényleges központja felé, ezek a szintek lehetővé teszik az ellenérzések szférájának fokozatos szűkülését a titok körül, ez pedig biztonságosabb védelemmel jár együtt, mint az, amit egy teljesen külső vagy egy teljesen belső radikális pozíció hirtelen váltása nyújtani tudna” (uo., 489. oldal).

93. A „felesküdtött barát”, „esküdt ellenség”, „felesküdtött ellenség” stb. kifejezéseket a náci irodalom az unalomig ismételteti, részben merte szavak jól hatottak az ifjonti romantikára, amely a német ifjúsági mozgalomban felettébb általános volt. Főleg Himmler használta határozottabb értelemben ezeket a kifejezéseket, és az SS „központi jelszavai” közé is beiktatta őket („felsorakoztunk tehát, és most, követve a megváltoztathatatlan törvényeket, egy távoli jövő felé menetelünk mint az északi népek nemzetiszocialista rendje és mint törzseik [Sippen] felesküdtött közössége”, lásd d'Alquen, id. mű), és e kifejezéseket felruházta a mindenki mással szembeni „abszolút ellenségesség” (lásd Simmel, id. mű, 489. oldal) egyértelmű jelentésével is: „Tehát amikor az emberiség egy-másfél milliárdnyi [sic!] tömege felsorakozik ellenünk, a germán népek...” Lásd Himmler beszédét az SS tábormokok poseni gyűlésén, 1943. október 4-én (Nazi Conspiracy, IV., 558. oldal).

94. Simmel, id. mű, 490. oldal. Sok más elvvel együtt, a náci ezt is a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvéből” vették át, miután gondosan tanulmányozták annak belső tartalmát. Hitler már 1922-ben kijelentette: „[Az urak a jobboldalon] sohasem voltak képesek megérteni, hogy nem kell a zsidók ellenségeinek lenni ahhoz, hogy egy napon... a vérpadra hurcoljanak bennünket... a vérpadhoz éppen elég lesz az is, hogy nem vagyunk zsidók” (Hitler's Speeches, 12. oldal). Ekkoriban senki sem tudhatta, hogy a propagandának ez a sajátos módja valójában a következőt jelenti: Egy napon nem kell ahhoz ami ellenségünknek lenni, hogy a vérpadra vigyünk valakit; elég az is, ha az illető zsidó, vagy végső soron olyan nép fia, amelyet valamilyen egészségügyi bizottság „fajilag alkalmatlannak” nyilvánít. Himmler abban hitt és azt prédikálta, hogy az egész SS azon elven alapszik, miszerint „becsületesnek, tisztességesnek, hűnek és bajtársiasnak kell lenni saját véreinkkel, és senki mással” (id. mű, id. hely).

95. Lásd Simmel, id. mű, 480-481. oldal.

96. Souvarine (id. mű, 319. oldal) Buharin megfogalmazását követi.

97. Souvarine szerint (id. mű, 113. oldal) Sztálinra „mindig nagy hatással voltak az olyan emberek, akiknek sikerült megcsinálniuk egy »balhét«. A politikát olyan »balhénak« tekintette, amely nagy körültekintést igényel.”

98. „A húszas évek párton belüli harcaiban a GPU munkatársai szinte kivétel nélkül fanatikus ellenségei voltak a jobboldalnak, és fanatikus hívei Sztálinnak. A GPU különböző részlegei ebben az időben a sztálinista frakció valóságos erődtímenyei voltak” (Ciliga, id. mű, 48. oldal). Souvarine, id. műve szerint (289. oldal) Sztálin már korábban is „azt a politikai tevékenységet folytatta, amelyet a polgárháború idején kezdett el”, és a politikai bizottság képviselője volt a GPU-ban.

99. Közvetlenül a polgárháború utána Pravda bejelentette: „a »Minden hatalmat a szovjeteknek« jelszót felváltotta a »Minden hatalmat a Csekának« jelszó ... A fegyveres harcok befejeződése csökkentette a katonai

ellenőrzést ... de meghagyta a szerteágazó Csekát, amely működésének egyszerűsítésével tökéletesítette önmagát” (Souvarine, id. mű, 251. oldal).

100. A Gestapót Göring állította fel 1933-ban; 1934-ben Himmlert nevezték ki a Gestapo élére, és annak személyi állományát azonnal elkezdte felcserélni SS-tagokkal; a háború végére a Gestapo-ügynökök hetvenöt százaléka SS-tag volt. Figyelembe kell vennünk, hogy az SS-egységek különösen alkalmasak voltak erre a munkára, mivel Himmler már a hatalomra jutást megelőző időszakban arra képezte ki őket, hogy kémtevékenységet végezzenek a párttagok körében. A Gestapo történetéről lásd Giles, id. mű, valamint Nazi Conspiracy, II. kötet, 12. fejezet.

101. Rosenbergnek, aki kiesett a Führer kegyeiből, és a mozgalomban elvesztette olyan emberekre gyakorolt befolyását, mint Himmler, Bormann, sőt Streicher, valószínűleg az volt az egyik legdöntőbb ideológiai eltérése, hogy A huszadik század mítosza című művében faji pluralizmust hirdet, amelyből csak a zsidók vannak kizárva. Ily módon megsértette azt az elvet, amely szerint aki nincs benne („a germán népek”), az ki van zárva belőle („az emberiség tömegei”). Lásd a 87. sz. jegyzetet.

102. Simmel id. művében (492. oldal) megemlíti azokat a titkos bűnözőtársaságokat, amelyekben a tagok önkéntesen vetik alá magukat egy parancsnoknak, akinek ezután mindennemű kritika nélkül, korlátlanul engedelmesskednek.

103. Ciliga, id. mű, 96-97. oldal. A szerző azt is leírja, hogy a húszas években még azok a közönséges foglyok is, akiket halálra ítélték a leningrádi GPU-börtönben, hagyták, hogy úgy vigyék őket a vesztőhelyre, hogy „egyetlen hangot sem hallattak, nem kiáltottak fel és nem tiltakoztak ama kormány ellen, amely halálra ítélte őket” (183. oldal).

104. Ciliga beszámol arról, hogy a halálra ítélt párttagok „azt gondolták, hogy amennyiben ezek a kivégzések megvédik a bürokratikus diktatúra épségét, ha segítik lecsillapítani a lázongó parasztságot (különösen akkor, ha ők voltak azok, akik félrevezették őket), akkor életük feláldozása nem hiábavaló” (id. mű, 96-97. oldal).

105. Jellegetes Goebbels elképzelése a diplomáciának a politikában játszott szerepéről. „Kétségtelenül legjobban tesszük, ha a diplomátákat nem tájékoztatjuk a politikai háttérrel. A békülékeny szerep eljátszásának őszintesége a legmeggyőzőbb érv a diplomáták politikai megbízhatósága szempontjából” (id. mű, 87. oldal).

106. Rudolf Hess egy 1934-es rádióbeszédben. Nazi Conspiracy, I., 193. oldal.

107. Werner Best id. műve szerint „az, hogy a kormányzat »helyes« szabályokat állít-e fel, már nem a jog, hanem a sors kérdése. A valódi tévedések mindennél biztosabban fognak megbűnhődni a történelem előtt, a sors által, balszerencsével, bukással és pusztulással, az »élet törvényeinek« megsértése miatt, mint bármely állami törvényszék előtt.” Idézve az angol fordítás alapján: Nazi Conspiracy, IV., 490. oldal.

108. Lásd Kravsenko, id. mű, 422. oldal. „Egyetlen megfelelően képzett kommunista sem érezte úgy, hogy a Párt »hazudik«, amikor a nyilvánosan meghirdetett politikának privát használatra az ellenkezőjét hirdeti.”

109. „A nemzetiszocialista megveti a többi németet, az SA-tag a többi nemzetiszocialistát, az SS-tag pedig az SA-tagot” (Heiden, id. mű, 308. oldal).

110. Himmler az SS-be jelentkezőket eredetileg fénykép alapján válogatta ki. Később egy „faji bizottság” előtt kellett a jelölteknek személyesen megjelenniük, és ez a bizottság döntött róluk külső faji tulajdonságaik alapján. Lásd Himmler „az SS és a rendőrség szervezetéről és kötelességeiről”, Nazi Conspiracy, IV., 616. oldaltól.

111. Himmler tökéletesen tisztában volt vele, hogy egyik „legfontosabb és legidőtállóbb teljesítménye” az, hogy sikerült a faji kérdést „a magától értetődő antiszemitizmuson alapuló negatív felfogásból „az SS felépítésének szervezési feladatává” tennie. (Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei, „kizárólag a rendőrségen belüli használatra”, dátum nélkül.) Tehát „a faji kérdés most először került a gyújtópontba, sőt maga lett a gyújtópont, azzal, hogy messze túlmegegy a zsidók elleni természetes gyűlöleten. A Führer

forradalmi tanítása az élet forró vérével töltődött fel” (Der Weg der SS. Der Reichsführer SS. SS-Hauptamt Schulungsamt. A borítón: „nem publikálható” [dátum nélkül], 25. oldal).

112. Himmler már 1929-ben, amikor kinevezték az SS főnökévé, bevezette a faji szelekció és a házassági törvények elvét, és kijelentette: „Az SS nagyon jól tudja, hogy ez igen nagy fontosságú rendelkezés. Szemrehányás, gúnykacaj, félreértés nem ér fel hozzánk; a jövő a mienk.” Idézi d'Alquen, id. mű. Tizennégy évvel később, harkovi beszédében (Nazi Conspiracy, IV., 572. oldal) újra emlékezteti az SS-vezetőket arra, hogy „mi vagyunk az elsők, akik a vér kérdését valóban cselekvő módon oldjuk meg... a vér problémáján természetesen nem antiszemitizmust értünk. Az antiszemitizmus ugyanaz, mint a tetvetlenítés. A tetvektől való megszabadulás nem ideológiai, hanem tisztasági kérdés... Számunkra azonban a vér kérdése saját értékünkre figyelmeztet, arra az alapra, amely ezt a német népet valójában összetartja.”

113. Himmler, id. mű, IV., 616. oldaltól.

114. Himmler Posenban tartott beszéde, Nazi Conspiracy, IV., 558. oldal.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A hatalomra jutott totalitarizmus

Ha egy olyan mozgalom, amelynek szervezete nemzetközi, ideológiájával mindent át kíván ölelni, politikai törekvései pedig globális jellegűek, hatalomra jut valamelyik országban, nyilvánvalóan paradox helyzetbe kerül. A szocialista mozgalmat elkerülte ez a válság: egyrészt azért, mert Marx és Engels furcsa módon figyelmen kívül hagyta a nemzeti kérdést – vagyis a forradalom legdőntőbb problémáját –, másrészt pedig azért, mert a kormányzás gondjával csak azután került szembe, hogy az első világháború után a Második Internacionálé elvesztette fennhatóságát nemzeti tagjai fölött, amelyek mindenütt megváltoztathatatlan tényként fogadták el a nemzeti érzület elsődlegességét a nemzetközi szolidaritással szemben. Amikor tehát eljött az idő a szocialista mozgalmak hatalomátvételére az egyes országokban, a mozgalmak már régen nemzeti pártokká alakultak át.

A totalitárius – bolsevik és náci – mozgalmakban ez az átalakulás sohasem ment végbe. A hatalom megragadásának időszakában a mozgalmat két veszély fenyegette: az államgépezet átvétele nyomán „megcsontosodik” s egyfajta abszolút kormányzati rendszerré dermed,¹ illetve mozgásszabadságát annak az országnak a területi határai korlátozzák, amelyben hatalomra került. Egy totalitárius mozgalom számára mindkettő halálos veszedelem: az abszolutizmusra törekvés véget vethet a mozgalom belső hajtóerőinek, a nacionalizmusra törekvés pedig megghiúsítja a külső terjeszkedést, amely nélkül a mozgalom nem maradhat fenn. Azt a kormányzati formát, amelyet a két mozgalom kialakított, pontosabban, amelyik szinte automatikusan jött létre a totális fennhatóság és a globális uralom kettős igényéből, Trockij „permanens forradalom” jelszava jellemzi legtalálósabban, jóllehet Trockij elmélete nem volt egyéb, mint szocialista jóslat a forradalmaknak arról a (feudalizmus elleni polgári forradalmaktól a burzsoáziával szembeni proletárforradalmakig terjedő) sorozatáról, amelyek országról országra terjednek majd.² „Állandóságot” csak maga a kifejezés sejtet anarchisztikusnak is értelmezhető folyományaival, ám, szigorúan véve, téves elnevezés; igaz, még Leninre is nagyobb hatást tett maga a kifejezés, mint annak elméleti tartalma. A Szovjetunióban 1934 után a forradalom, az általános tisztogatás formájában, mindenesetre a sztálini rendszer állandó intézményévé vált.³ Mint más esetekben, Sztálin itt is éppen azért összpontosította támadását Trockij félig már feledésbe merült jelszávára, mert úgy döntött, hogy felhasználja magát a módszert.⁴ A náci Németországban is világosan felismerhető volt a permanens forradalom hasonló tendenciája, bár a náciknak nem maradt elég idejük arra, hogy hasonló méretekben valósítsák meg. Jellemző módon az ő „permanens forradalmuk” is azzal kezdődött, hogy likvidálták azt a pártfrakciót, amely nyíltan meg merészelte hirdetni a „forradalom soron következő szakaszát”⁵ – pontosan azért, mert „a Führer és a régi gárda tudja, hogy az igazi harc csak most kezdődik”.⁶ A permanens forradalom bolsevik koncepciója helyett itt a faji „kiválasztás” fogalmát találjuk, „amely sohasem fejeződhet be”, s ezért azon mércék állandó szigorítását igényli, amelyek szerint a kiválasztás, vagyis az alkalmatlanok kiirtása végbemegy.⁷ A lényeg az, hogy Hitler is, Sztálin is stabilitást ígért annak érdekében, hogy rejtve maradjon az állandó bizonytalanság állapotának megteremtésére irányuló szándékuk.

Ennél az eredeti tartalmától megfosztott képletnél keresve sem lehetett volna jobb megoldást találni azokra az ellentmondásokra, amelyek egy totalitárius igényekkel fellépő, ugyanakkor korlátozott területen korlátozott hatalmat gyakorló, látszólag a nemzetek jóindulatú, a többiek szuverenitását tisztelő közösségéhez tartozó, ugyanakkor világuralomra törekvő kormányzat és mozgalom együtt létezéséből adódtak. A totalitárius uralom ugyanis kettős, első pillantásra abszurdan ellentmondásos feladattal kerül

szembe: a mozgalom fiktív világát a hétköznapi élet kézzelfogható valóságává kell alakítania, egyszersmind viszont meg kell akadályoznia, hogy ez az új világ szilárd formát öltjön. Törvényeinek és intézményeinek stabilizálódása ugyanis minden bizonnyal megsemmisítené magát a mozgalmat, s ezzel a világ végső meghódításának reményét is. A totalitárius uralomnak mindenáron meg kell akadályoznia, hogy a normalizálódás elérjen arra a pontra, amelyen új életforma alakulhatna ki – olyan életforma, amely egy idő után már nem megy különlegességszámba, s elfoglalja helyét a föld népeinek rendkívül eltérő és mélyen ellentétes életformái között. Mihelyt a forradalmi intézmények nemzeti életmóddá válnak (amikor Hitler azon állítása, hogy a náciizmus nem exportáru, vagy Sztálin ama kijelentése, miszerint a szocializmus egy országban is felépíthető, már nem egyszerűen kísérlet lenne arra, hogy rászedjék a nem totalitárius világot), a totalitarizmus elvesztené „totális” minőségét, és a nemzetek törvénye lenne érvényes rá, amelynek értelmében mindegyik nemzetnek saját területe, népe és történelmi hagyománya van, és ezek révén kapcsolódik más nemzetekhez; márpedig ez a pluralitás *ipso facto* cáfol minden olyan állítást, amely egy adott kormányzati formának abszolút érvényességet tulajdonít.

A hatalomra jutott totalitarizmus paradoxona tulajdonképpen az, hogy a kormányzati hatalom és az erőszak valamennyi eszközének birtoklása egy adott országban nem feltétlenül egyértelműen előnyös egy totalitárius mozgalom szempontjából. A tények figyelmen kívül hagyása, a merev ragaszkodás egy fiktív világ szabályaihoz egyre nehezebben tartható fenn, mindazonáltal éppoly lényeges marad, mint korábban volt. A hatalom a valósággal való közvetlen szembesülést jelenti, és a hatalomra került totalitarizmus folyton ezen a kihíváson próbál úrrá lenni. A propaganda és a szervezet már nem elegendő annak kinyilatkoztatására, hogy a lehetetlen lehetséges, hogy a hihetetlen igaz, hogy a világ fölött esztelen következetesség uralkodik. Elvész a totalitárius fikció fő lélektani támasza, az aktív elégedetlenség az adott helyzettel, amelyet tömegek nem hajlandók az egyetlen lehetséges világnak elfogadni. A legcsekélyebb tényleges információ, amely átjut a másik, nem totalitárius oldalról eredő valóság állandóan fenyegető beáramlásának megfékezésére emelt vasfüggönyön, nagyobb veszélyt jelent a totahtárius uralomra, mint az ellenpropaganda a totalitárius mozgalmakra nézve.

A totahtárius rendszerek lényegéből fakad, hogy a föld egész lakossága feletti totális uralomért, továbbá minden versenytársként fellépő nem totalitárius valóság megszüntetéséért küzdenek. Ha nem a globális uralmat tűzik ki végső célul, nagy valószínűséggel még azt a hatalmat is elveszítik, amelyet már kezükben tartanak. Még egyetlen individuum felett is csak globális, totalitárius körülmények között szerezhető meg az abszolút, valóban feltétlen uralom. A hatalomra kerülés tehát elsősorban azt jelenti, hogy létrehozzák a mozgalom hivatalos és hivatalosan elismert főhadiszállásait (vagy, a csatlós országok esetében, ennek fiókintézményeit), és kialakítják azt a laboratóriumot, amelyben kísérletezni lehet a valósággal, vagy még inkább a valóság ellenére. E kísérletek arra szolgálnak, hogy megszervezzék az embereket olyan végső célok érdekében, amelyek az individualitást éppúgy figyelmen kívül hagyják, mint a nemzeti hovatartozást, mégpedig olyan körülmények között, amelyek bevallottan nem tökéletesek ugyan, fontos részeredmények elérésére mégis megfelelőek. A hatalmon lévő totalitarizmus a világ meghódításának hosszú távú célja érdekében és a mozgalom szekcióinak irányítására használja fel az államgépezetet; létrehozza a titkosrendőrséget, s ez végrehajtja és felügyeli az országon belüli kísérletet, amelynek során a valóságot állandóan fikcióvá alakítják át; végül pedig gyűjtőtáborokat állít fel, amelyekben mint speciális laboratóriumokban a totális uralom megvalósításának kísérlete folyik.

I. Az úgynevezett totalitárius állam

A történelem arra tanít, hogy a hatalom és a felelősség átvétele mélyen befolyásolja a forradalmi pártok természetét. Teljesen jogos az a tapasztalatból és a józan eszből fakadó feltételezés, hogy a hatalomra került totalitarizmus fokozatosan elveszti forradalmi lendületét és utópikus jellegét: a mindennapi kormányzás és a

valóságos hatalom birtoklása nyomán mérséklődnek a mozgalmaknak a hatalom megragadása előtt támasztott igényei, s fokozatosan elenyészik szervezetük fiktív világa. Végére is mind a magán-, mind a közügyeknek természetében rejlik, hogy az objektív körülmények gátat szabnak a szélsőséges igényeknek és céloknak; a valóságot egészében véve csak igen csekély mértékben szabja meg egy atomizált individuumokból álló tömegtársadalom fikcióra való hajlandósága.

A nem totalitárius világnak a totalitárius kormányzatokkal folytatott diplomáciai tárgyalások során elkövetett számos tévedése (a legfeltűnőbbek ezek közül: a Hitlerrel kötött müncheni egyezményben éppúgy bíztak, mint a Sztálinnal kötött jaltai egyezményben) nyilvánvalóan olyan tapasztalatra és józan észre vezethető vissza, melyről hirtelen kiderült, hogy nincs köze a valósághoz. A várakozásokkal ellentétben, a fontos engedmények sora és a nagymértékben megnövekedett nemzetközi presztízs egyáltalán nem járult hozzá, hogy a totalitárius országok visszakerüljenek a nemzetek baráti közösségébe. Mindez nem tudta rábírni őket arra, hogy abbahagyják hazug panaszkodásaikat, miszerint az egész világ egy emberként sorakozott fel ellenük. Éppen ellenkezőleg, diplomáciai győzelmeik világosan még inkább arra készítették őket, hogy az erőszak eszközeihez nyúljanak, az eredmény pedig minden esetben az volt, hogy még ellenségesebben álltak szemben a korábban kompromisszumra hajlandónak mutatkozó nemzetekkel.

Az államférfiak és diplomaták csalódásaival együtt az új forradalmi kormányzatok jó szándékú megfigyelőinek és szimpatizánsainak kiábrándulása is korán bekövetkezett. Ők azt várták, hogy új intézmények jönnek létre, új jogrendet teremtenek, amely tartalmában lehetett bármily forradalmi, a körülmények stabilizálódására vezet, így legalább azokban az országokban megtorpan a totalitárius mozgalmak lendülete, amelyekben vezetőik megragadták a hatalmat. De az történt, hogy Szovjet-Oroszországban és a náci Németországban a terror a belső politikai ellenzék erejével fordított arányban fokozódott, így az a benyomás keletkezett, hogy a politikai ellenzék nem ürügy a terror gyakorlására (miként a rendszer liberális ellenfelei gyakorta állították), hanem inkább a terror teljes tombolásának utolsó gátja.⁸

Még nagyobb zavart okozott az, ahogyan a totalitárius rendszerek az alkotmányosság kérdését kezelték. Hatalomra kerülésük első éveiben a náci törvények és rendeletek garmadáját léptették érvénybe, de kisebb dolguk is nagyobb volt, mint hogy hivatalosan eltöröljék a weimari alkotmányt. Többé-kevésbé még a közszolgálatot is érintetlenül hagyták – ami sok hazai és külföldi megfigyelőben azt a reményt keltette, hogy a párt mérsékelt marad s az új rendszer gyorsan normalizálódik. Amikor azonban a nürnbergi törvények meghirdetésével ennek a folyamatnak vége szakadt, kiderült, hogy a náci a legcsekélyebb mértékben sem törődtek saját törvényhozásukkal. Ehelyett csupán az foglalkoztatta őket, hogy „állandóan előrehaladjanak újabb és újabb területek felé”, s így az általuk létrehozott „titkos államrendőrség”, valamint egyéb párt- és állami intézmények „célját és hatáskörét” végül már „egyáltalán nem szabhatták meg a velük kapcsolatban hozott törvények és szabályok”.⁹ Ez az állandó törvény nélküli állapot a gyakorlatban abban fejeződött ki, hogy „több érvényes szabályt nem hoztak nyilvánosságra”.¹⁰ Elméletben ennek felelt meg Hitler kijelentése, hogy „a totális állam nem ismerhet különbséget törvény és etika között”.¹¹ Hiszen ha feltételezzük, hogy az érvényes törvény azonos a mindenki által vallott és a lelkiismeretből fakadó etikával, akkor valóban nincs már szükség nyilvános rendeletekre. A Szovjetunió, ahol a forradalomban kiírtották a korábbi köztisztviselőket, s a forradalmi változás során a rendszer alig fordított figyelmet az alkotmányos kérdésekre, még arra is gondolt, hogy 1936-ban teljesen új és rendkívül részletes alkotmányt hirdessen ki („liberális frázisok és tételek fátyla mögött a guillotine-nal”)¹² Az eseményt Oroszországban és külföldön a forradalmi időszak lezárásaként ünnepelték. Kiderült azonban, hogy az alkotmány kihirdetése egy gigantikus méretű tisztogatás kezdete, amely alig két év leforgása alatt megsemmisítette a meglévő államigazgatást, és eltüntette a normális élet és gazdasági fellendülés mindazon nyomait, amelyek a kulákok likvidálását és a falusi lakosság kényszerkollektivizálását követő négy évben mutatkoztak.¹³ Ettől kezdve az 1936-os alkotmány pontosan ugyanazt a szerepet játszotta, mint a weimari alkotmány a náci rendszer alatt: teljesen figyelmen kívül hagyták, de soha el nem törölték. Az egyetlen eltérés az volt, hogy Sztálin egy további

abszurditást is megengedhetett magának: Visinszkij kivételével árulóként végeztette ki mindazokat, akik a soha meg nem tagadott alkotmányt megfogalmazták.

A totalitárius állam megfigyelőjét bizonyára nem annak monolitikus struktúrája lepi meg. Ellenkezőleg, a tárgy valamennyi komoly kutatója egyetért abban, hogy legalábbis kettős hatalom – a párt és az állam – létezik egymás mellett (vagy egymással szemben). Sokan ráadásul a totalitárius kormányzat sajátos „formátlanságát” hangsúlyozzák.¹⁴ Thomas Masaryk már korán felismerte, hogy „az úgynevezett bolsevik rendszer sohasem volt egyéb, mint a rendszer tökéletes hiánya”¹⁵ Tökéletesen igaz, hogy „még egy szakértőt is örületbe kergetne, ha megpróbálná feltárni a párt és az állam közötti viszonyokat” a Harmadik Birodalomban.¹⁶ Azt is gyakran megfigyelték, hogy a két hatalmi forrás, az állam és a párt közötti viszony valójában a látszólagos és a valódi hatalom viszonya, ezért a kormánygépezetet gyakran úgy ábrázolják, mint hatalom nélküli homlokzatot, amely a párt valódi hatalmát rejtje el és védelmezi.¹⁷

A Harmadik Birodalom közigazgatási gépezetének minden szintjén a hivatalok különös megkettőződése következett be. A náci fantasztikus alapossággal gondoskodtak arról, hogy az államigazgatás minden funkcióját valamilyen pártszerv is tükrözze.¹⁸ A weimari Németország államokra és tartományokra való felosztásának tükörképe volt a náci felosztás Gau-kra, amelyeknek határai azonban nem estek egybe az előbbiekkal, így mindegyik helység még földrajzilag is egyszerre két, teljesen eltérő közigazgatási egységhez tartozott.¹⁹ A funkciók megkettőződésével még akkor sem hagytak fel, amikor 1933 után kiemelkedő náci politikusok foglalták el a hivatalos állami minisztériumokat – Frick lett például a belügyminiszter, Gürtner pedig az igazságügy-miniszter. Ezek a régi és megbízható párttagok, mihelyt a hivatalos s nem a párton belüli pályafutás mellett döntöttek, elvesztették hatalmukat, és éppoly befolyás nélküliek lettek, mint a többi köztisztviselő. Valójában mindketten Himmler, a hatalmát folyamatosan növelő rendőrfőnök fennhatósága alá kerültek, aki pedig normális körülmények között a belügyminiszter alárendeltje lett volna.²⁰ Külföldön ismertebb a régi Wilhelmstrasse, a német Külügyminisztérium sorsa. A náciak szinte érintetlenül hagyták a személyi állományt, és természetesen sohasem szüntették meg a minisztériumot. Ugyanakkor Rosenberg vezetése alatt fenntartották a párt hatalomátvitel előtti Külügyi Irodáját,²¹ mivel pedig ennek az irodának korábban az volt az elsődleges feladata, hogy kapcsolatot tartson a Kelet-Európában és a Balkánon működő fasiszta szervezetekkel, létrehoztak egy másik szervezetet a Wilhelmstrasse-iroda vetélytársaként, az úgynevezett Ribbentrop-irodát, amely a nyugati külkapcsolatokat intézte, s azt is túlélte, hogy főnöke Angliába távozott követként, vagyis hogy az irodát integrálták a Wilhelmstrasse hivatalos apparátusába. Végül pedig ezeken a pártintézményeken kívül a Külügyminisztériumnak még egy tükörképe akadt annak az SS-hivatalnak a formájában, amelynek feladata az volt, hogy „tárgyaljon valamennyi fajilag germán csoporttal Dániában, Norvégiában, Belgiumban és Hollandiában”.²² Ezek a példák bizonyítják, hogy a náciak számára elvi kérdés volt a hivatalok megkettőzése, nem pusztán lehetőség arra, hogy állást nyújtsanak a párt tagjainak.

Igen eltérő kezdetek után a valóságos és a látszólagos hatalom között ugyanilyen megoszlás alakult ki Szovjet-Oroszországban.²³ A látszólagos kormányzat eredetileg a szovjetek oroszországi kongresszusából eredt, amely a polgárháború során a bolsevik párttal szemben elvesztette a befolyását és hatalmát. Ez a folyamat akkor kezdődött, amikor a Vörös Hadsereget önállóvá tették, a politikai titkosrendőrség pedig a párt és nem a szovjetkongresszus szerveként szerveződött újjá,²⁴ majd 1923-ban, Sztálin főtitkársága alatt vált teljessé.²⁵ Ettől kezdve a szovjetek árnyékkormányzatot alkottak, s ezen belül, a bolsevik pártsejteken keresztül működtek a valóságos hatalom képviselői, akiket a moszkvai Központi Bizottság nevezett ki, s annak tartoztak felelősséggel. E későbbi fejleményben nem az volt a döntő, hogy a párt meghódította a szovjeteket, hanem az, hogy „bár nem ütközött volna nehézségekbe, a bolsevikok mégsem szüntették meg a szovjeteket, hanem hatalmuk külső díszítő szimbólumaként használták őket”.²⁶

Egy látszólagos és egy valódi kormányzat együtt létezése ennél fogva részben magának a forradalomnak a folyománya, és megelőzte Sztálin totalitárius diktatúráját. Míg azonban a náciak egyszerűen megtartották a meglévő közigazgatást, mindössze hatalmától fosztották meg, addig Sztálinnak újjá kellett élesztenie

árnyékkormányzatát, amely a harmincas évek elején minden funkcióját elvesztette s félig-meddig feledésbe is merült Oroszországban: a szovjet alkotmány létrehozása egyszerre volt a szovjetek létezésének és hatalomnélküliségének jelképe. (Egyetlen cikkelyének sem volt soha a legcsekélyebb gyakorlati jelentősége sem az orosz élet és törvénykezés szempontjából.) A látszólagos orosz kormányzatnak, amely mögül feltűnően hiányzott a homlokzatfunkcióhoz oly szükséges hagyományos dicsfény, nyilvánvalóan szüksége volt az írott törvény szent malasztjára. A törvény és a legalitás (amely „a legnagyobb változások ellenére ... még mindig az állandóan vágyott rend kifejeződése”²⁷ totalitárius megvetése az írott szovjet alkotmányban, ahogy a soha vissza nem vont weimari alkotmányban is, önnön törvénytelenisége állandó háttérére lelt rá: állandó kihívást jelentett a nem totatárius világgal s annak mércéivel szemben, amelyek tehetetlenségét és erőtlenségét nap nap után lehetett így módon bizonyítani.²⁸

A hivatalok megkettőződése és az autoritás megosztása, a valóságos és a látszathatalom együtt létezése elegendő ahhoz, hogy zavart keltsen, de nem ad magyarázatot az egész struktúra „alaktalanságára”. Ne feledjük, hogy struktúrája csak építménynek lehet, mozgalomnak azonban – ha a kifejezést olyan komolyan és szó szerint akarjuk venni, mint a náci – csak iránya; a jogi vagy kormányzati struktúra bármely formája csak hátrányt jelenthet egy olyan mozgalom számára, amely egyre gyorsulva halad bizonyos irányba. A totalitárius mozgalmak hatalomra kerülésük előtt is azokat a tömegeket képviselték, amelyek már nem voltak hajlandók valamilyen struktúrában élni, függetlenül annak jellegétől; olyan tömegeket, amelyek azért lendültek mozgásba, hogy elsöpörjék a kormányzat által biztonságosan megállapított jogi és földrajzi határokat. Ezért, kormányzati és állami struktúrafelfogásunk felől ítélve, ezeknek a mozgalmaknak, amíg fizikailag még meghatározott területre korlátozódnak, szükségképpen meg kell próbálniuk lerombolni minden struktúrát, s ehhez az előre megfontolt romboláshoz valamennyi hivatalnak párt- és állami intézmények formájában történő pusztító megkettőzése nem elegendő. Mivel a megkettőzés bizonyos viszonyt feltételez az állam homlokzata és a párt belső magva között, végső soron ebből is valamiféle struktúra következik, amelyben a párt és az állam viszonya automatikusan autoritásuk korlátozásának és stabilizálásának jogi szabályozásába torkollik.²⁹

A hivatalok megkettőzése, amely látszólag a párt-állam probléma következménye valamennyi egypárti diktatúrában, valójában csupán annak a bonyolultabb jelenségnek a legszembetűnőbb jele, amelyet helyesebb a hivatalok megsokszorozódásának, mintsem megkettőzésének nevezni. A náci nem elégedtek meg azzal, hogy a régi tartományok mellett Gau-kat is létrehozzanak, hanem a különböző pártszervezeteknek megfelelően nagyszámú egyéb földrajzi felosztást is életbe léptettek: az SA területi egységei sem a Gau-kkal, sem a tartományokkal nem estek egybe; ráadásul az SS-éitől is különböztek, s egyikük sem felelt meg a Hitlerjugend zónáinak.³⁰ Ehhez a földrajzi kavardáshoz tegyük hozzá azt is, hogy a valóságos és a látszathatalom eredeti viszonya keresztül-kasul ismétlődött, igaz, folyton más módon. Hitler Harmadik Birodalmának polgára nemcsak versengő hatalmak egyidejű s gyakran egymással szemben álló fennhatósága alatt állt (például közigazgatás, párt, SA, SS). Abban sem lehetett biztos, s nyíltan sohasem mondták meg neki, hogy kinek a fennhatóságát kellene a legfontosabbnak tartania. Egyfajta hatodik érzéket kellett kifejlesztenie, hogy adott pillanatban tudja: kinek engedelmességet s kit hagyjon figyelmen kívül. Nem voltak viszont jobb helyzetben azok sem, akiknek a vezetés által a mozgalom érdekében valóban szükségesnek ítélt parancsokat kellett végrehajtaniuk. A kormányzati intézkedésekkel ellentétben, az ilyen parancsokat természetesen csak a párt elit alakulatainak árulták el. Az ilyen parancsok legtöbbször „szándékosan homályosak voltak, s azzal a feltételezéssel adták ki őket, hogy a végrehajtó felismeri az adott parancs mögöttes szándékát, s ennek megfelelően cselekszik majd”,³¹ hiszen az elit alakulatok korántsem csupán a Führer parancsait voltak kötelesek teljesíteni (ez egyébként is valamennyi létező szervezet számára kötelező volt), hanem a „vezetés akaratát” kellett végrehajtaniuk.³² Ahogyan ez a „túlkapásokkal” kapcsolatban a pártbíróságok előtt lefolytatott hosszadalmas eljárásokból lemérhető, a kettő korántsem volt ugyanaz. A különbség az volt, hogy az elit alakulatokat, mivel külön ilyen célok érdekében kapták

indoktrinációjukat, már korábban kiképezték annak megértésére, hogy bizonyos „célzások többet jelentenek, mint pusztán verbális tartalmuk.”³³

A totalitárius uralmi gépezeten belül a mozgalom technikai értelemben abból nyeri mozgékonyágát, hogy a vezetés állandóan változtatja a hatalom tényleges központját, gyakran még más szervezetekre is átruházza, ám nem oszlatja fel, sőt nyilvánosan meg sem nevezi azokat a csoportokat, amelyeket ezen a módon megfoszt hatalmától. A náci rendszer korai időszakában, közvetlenül a Reichstag felgyújtása után, az SA-é volt a valódi hatalom, a párté pedig a látszólagos; a hatalom ezután az SA-ról az SS-re, végül pedig onnan a Biztonsági Szolgálatra szállt.³⁴ A lényeg az, hogy egyik hatalmi szervet sem fosztották meg sohasem attól a jogától, hogy úgy tekintse magát: a Führer akarata öbenne testesül meg.³⁵ Ám nemcsak arról van szó, hogy a Vezér akarata oly ingatag volt, amelyhez képest a keleti zsarnokok szeszélyei a következetesség ragyogó példáinak látszottak – a valóságos, titkos hatalom és a látszólagos nyílt reprezentáció közötti állandó és állandóan változó viszony per definitionem misztikussá tette a hatalom tényleges lelőhelyét, méghozzá oly mértékben, hogy még az uralkodó klikk tagjai sem lehettek sohasem bizonyosak abban, hogy mi a helyük a titkos hatalmi hierarchiában. Alfred Rosenberg például hosszú pártkarriert mondhatott magáénak, imponálóan halmozta a látszólagos hatalmat és a tisztségeket a párthierarchiában, mégis arról beszélt, hogy egy sor kelet-európai államot kell létrehozni Moszkvával szembeni biztonsági övezetként, miközben a hatalom igazi birtokosai már régen eldöntötték, hogy a Szovjetunió legyőzése után nincs helye új állami struktúráknak, s a megszállt keleti területek lakossága végérvényesen állam nélküli legyen, tehát ki lehet irtani őket.³⁶ Vagyis mivel annak tudása, hogy kinek kell engedelmessé válni, valamint az aránylag állandó hierarchia stabilitást jelentett volna, márpedig az lényegileg idegen a totalitárius uralomtól, a nácik folyamatosan letagadták a valódi hatalmat, mihelyt az nyílttá vált, és új kormányzati szerveket teremtettek, amelyekhez képest a korábbiak árnyékkormányzattá váltak, ez a játék pedig nyilvánvalóan a végtelenségig folytatható volt. A szovjet és a nemzetiszocialista rendszer között az az egyik legfontosabb technikai különbség, hogy mihelyt Sztálin a saját mozgalmán belül az egyik apparátusról a másikra ruházta a hatalmat, általában likvidálta az apparátust személyzetével együtt, Hitler viszont, jóllehet megvetően nyilatkozott azokról az emberekről, akik „képtelenek átlépni saját árnyékukon”,³⁷ minden további nélkül hajlandó volt továbbra is felhasználni ezeket az árnyékokat, igaz, más funkcióban.

A hivatalok megsokszorozása rendkívül hasznosnak bizonyult a folytonos hatalomáthelyezés szempontjából; ráadásul minél tovább marad hatalmon egy totalitárius rendszer, annál több olyan hivatal vagy álláslehetőség lesz, amely kizárólag a mozgalomtól függ, hiszen a hatalom megszüntetésével párhuzamosan egyetlen hivatal sem törölnek el. A náci rendszer azzal kezdte ezt a megsokszorozást, hogy valamennyi meglévő egyesületet, társaságot és intézményt összhangba hozott. Ebben az országos szintű összehangolásban az volt az érdekes, hogy nem a már meglévő pártszervezetekbe való integrálást jelentette. Ennek következtében a rendszer fennállása alatt mindvégig nem egy, hanem két nemzetiszocialista diákszervezet, náci nőszervezet létezett. Két szervezetük volt az egyetemi tanároknak, a jogászoknak, az orvosoknak stb. is.³⁸ Egyáltalán nem volt azonban biztos, hogy az eredeti pártszervezet bármelyik esetben is nagyobb hatalmú, mint vele összehangolt párja.³⁹ Azt sem lehetett biztonsággal megjósolni, hogy melyik pártszerv emelkedik majd fel a belső párthierarchia lépcsőfokain.

E megtervezett formátlanság klasszikus példája a tudományos antiszemitizmus szervezete. 1933-ban Münchenben megalapították a Zsidókutatási Intézetet (Institut zur Erforschung der Judenfrage), amely azután, mivel a zsidókérdés állítólag az egész német történelmet meghatározta, rövidesen a modern német történelmet kutató intézetté bővült. Az ismert történész, Walter Frank vezetése alatt az intézet a hagyományos egyetemeket a látszólagos tudomány lelőhelyeivé, pusztán homlokzatokká alakította át. 1940-ben egy másik zsidókutatási intézet jött létre Frankfurtban, élén Alfred Rosenberggel, akinek pártbeli pozíciója jóval magasabb volt. Ezt követően a müncheni intézetet árnyéklétezésre kárhoztatták; nem annak, hanem a frankfurti intézménynek kellett befogadnia az európai zsidó gyűjtemények elrabolt kincseit, ott alakították ki a judaizmus legteljesebb könyvtárát. Amikor azonban ezek a gyűjtemények néhány év múlva valóban

megérkeztek Németországba, legértékesebb részeik nem Frankfurtba, hanem Berlinbe kerültek, ahol Himmler különleges, a zsidókérdés megszüntetésére (s nem csupán tanulmányozására) alakult Gestapo-ügyosztálya vette át őket, amelynek vezetője Eichmann volt. A régebbi intézmények egyikét sem szüntették meg, így 1944-re a következő helyzet állt elő: az egyetemi történeti tanszékek homlokzata mögött fenyegetően meredt a müncheni intézet valóságosabb hatalma, e mögött Rosenberg frankfurti intézete állt, s csak e három homlokzat mögött, általuk elrejtve és oltalmazva találjuk meg az igazi hatalmi centrumot, a Birodalmi Biztonsági Főhivalt, a Gestapo egyik különleges ügyosztályát.

A szovjet kormányzat homlokzata, az írott alkotmány ellenére, még ennél is kevésbé impozáns; még inkább kizárólagos jelleggel a külföldi megfigyelők számára készült, mint az az államigazgatás, amelyet a náci a weimari köztársaságtól örökölt. Nem volt meg ugyanis a hivataloknak az az eredeti felhalmozása, amelyet a náci az összehangolás időszakában valósítottak meg. A szovjet rendszer még jobban támaszkodott új hivatalok állandó létrehozására, amelyek árnyéklétre kényszerítették a korábbi hatalmi központokat. A bürokratikus gépezet gigantikus méretű növekedését, amely lényegi része ennek a módszernek, a tisztogatások útján történő ismételt likvidálások tartották kordában. Mindazonáltal Oroszországban is legalább három szigorúan elkülönült szervezetet különböztethetünk meg: a tanácsi vagy államapparátust, a pártapparátust és az NKVD-apparátust. Mindegyiknek megvolt a maga külön gazdasági részlege, politikai részlege, művelődési és kulturális minisztériuma, katonai részlege stb.⁴¹

Oroszországban a pártbürokrácia látszólagos és a titkosrendőrség valóságos hatalmának kettőssége felel meg párt és állam Németországból ismert eredeti megkettőződésének. A megsokszorozódás csak magán a titkosrendőrségen belül válik nyilvánvalóvá, az ügynökök rendkívül bonyolult, sokfelé ágazó hálózatával, amelyben az egyik osztálynak egyebek mellett mindig az is feladata, hogy ellenőrizzen és kikémleljen egy másikat. A Szovjetunió minden vállalatának külön ügyosztálya van a titkosrendőrségen belül, amely a párttagok és az egyszerű dolgozók után egyaránt kémkedik. E mellett az osztály mellett külön rendőrségi részleg működik a pártban is, amely ismét csak mindenkit megfigyel, beleértve az NKVD-ügynököket is. E részleg tagjait a rivális testület nem ismeri. E két kémszervezet mellett meg kell még említeni a gyárakban működő szakszervezeteket, amelyeknek arról kell gondoskodniuk, hogy a munkások teljesítsék a számukra előírt normát. Mindezeknél az apparátusoknál azonban sokkal fontosabb az NKVD „különleges osztálya”, amely „NKVD az NKVD-n belül”, vagyis titkosrendőrség a titkosrendőrségen belül.⁴² Az egymással vetélkedő rendőri szervek valamennyi jelentése végül a moszkvai Központi Bizottságban és a Politikai Bizottságban fut össze. Itt döntenek el, melyik jelentés döntő fontosságú, s melyik rendőri részleget kell megbízni a megfelelő intézkedések végrehajtásával. Természetesen sem az egyszerű állampolgár, sem az egyes rendőri osztályok nem tudják, milyen döntés születik; lehet, hogy ma az NKVD különleges részlege, holnap a párt ügynökhálózata érvényesül, aztán pedig a helyi bizottság vagy valamelyik területi apparátus. Ezek között az ügyosztályok között nincs törvényesen megszabott hatalmi vagy tekintélyi hierarchia; az egyedüli bizonyosság csak az, hogy végül valamelyiket kiválasztják, s benne testesül majd meg a „vezetés akaratja”.

Az egyetlen szabály, amelyben egy totalitárius államban mindenkinek bizonyosnak kell lennie, az az, hogy minél láthatóbbak a kormányzati szervek, annál kisebb a hatalmuk, s minél kevesebbet lehet tudni valamely intézmény létezéséről, az végül annál hatalmasabbnak bizonyul. Ennek a szabálynak megfelelően az írott alkotmány által a legfelső állami tekintélynek elismert szovjeteknek kisebb a hatalmuk, mint a bolsevik pártnak. A bolsevik pártnak, amely nyíltan toborozza tagjait, s amely az elismert uralkodó osztály, kevesebb hatalma van, mint a titkosrendőrségnek. Az igazi hatalom ott kezdődik, ahol a titkosság területére lépünk. Ebből a szempontból a náci és a bolsevik állam nagyon hasonlít egymásra. A különbség főleg abban van, hogy Himmler monopolizálta és központosította a titkosrendőrséget, Oroszországban viszont a látszólag külön-külön folyó rendőri tevékenységek labirintusába ütközünk.

Ha a totalitárius államot kizárólag hatalmi eszköznek tekintjük, s figyelmen kívül hagyjuk a közigazgatási hatékonysággal, az ipari teljesítőképességgel és a gazdasági termelékenységgel összefüggő kérdéseket, akkor

a fenti formátlanság eszményi eszköznek bizonyul az úgynevezett Führer-elv megvalósításához. A folyamatos vetélkedés olyan hivatalok között, amelyek nemcsak funkcionálisan fedik át egymást, hanem azonos feladatokkal is vannak megbízva,⁴³ szinte semmi esélyt nem ad arra, hogy a szembenállás vagy a szabotázs hatásos legyen; a gyors hangsúlyeltolódás, amelynek nyomán az egyik hivatalt árnyéklétre kárhoztatják, egy másikat pedig hatalommal ruháznak fel, úgy oldhat meg minden problémát, hogy senkiben sem tudatosul a változás, senki sem veszi észre, hogy egyáltalán létezett ellenállás. A rendszer további előnye, hogy az ellenállást kifejtő hivatal valószínűleg sohasem értesül vereségéről, mert vagy egyáltalán nem szüntetik meg (mint a náci rendszer esetében), vagy sokkal később és látszólag az adott ügytől teljesen függetlenül semmisítik meg. Ezt annál is könnyebb megtenni, mert néhány beavatottól eltekintve senki sem ismeri a pontos hatalmi viszonyokat. A nem totalitárius világ csak néha-néha pillanthat be ezekbe a viszonyokba. Például akkor, amikor egy magas rangú tisztségviselő külföldön bevallja, hogy közvetlen felettese a követség valamelyik névtelen hivatalnoka volt. Visszatekintve gyakran meghatározható, miért következett be ez a hirtelen hatalomvesztés, illetve hogy egyáltalán bekövetkezett-e. Ma már például nem nehéz megérteni, hogy a háború kitörésekor miért helyeztek állami posztokra olyan embereket, mint Alfred Rosenberg vagy Hans Frank, ily módon eltávolítva őket az igazi hatalmi központból, a Führer belső köréből. A fontos az a dologban, hogy az érintettek nemcsak hogy nem ismerték áthelyezésük okát, de állítólag nem is sejtették, hogy az olyan, látszólag magas pozíciók, mint Lengyelország főkormányzója vagy valamennyi keleti terület birodalmi minisztere nem nemzetiszocialista pályafutásuk tetőpontját, hanem végét jelentették.

A Führer-elv éppoly kevésbé hoz létre hierarchiát a totalitárius államban, mint a totalitárius mozgalomban: a hatalom és tekintély nem a csúcsról szivárog lefelé valamennyi közbülső rétegen át a politikai test aljáig, mint a tekintélyelvű rendszerekben. Ennek ténybeli oka az, hogy nincs hierarchia tekintély nélkül, és hogy az úgynevezett „tekintélyelvű személyiséggel” kapcsolatos számtalan félreértés ellenére a tekintély elve egyenes ellentéte a totalitárius uralom elvének. A tekintélynek, római történelmi eredetétől teljesen függetlenül, bármely formában, de mindig az a célja, hogy korlátozza vagy csökkentse, ám sohasem az, hogy megszüntesse a szabadságot. A totalitárius uralom célja viszont a szabadság megszüntetése, sőt, általában az emberi spontaneitás kiküszöbölése is, nem pedig a szabadság zsarnoki korlátozása. Mindenféle tekintélynek vagy hierarchiának ez a hiánya a totalitárius rendszerben technikai értelemben abban mutatkozik meg, hogy a legfőbb hatalom (a Vezér) és az alávetettek között hiányoznak azok a megbízható közbülső szintek, amelyek mindegyike az őt megillető módon részesedne a tekintélyből éppúgy, mint az engedelmségből. A Vezér akarata mindenütt és mindenkor testet ölthet, őt magát pedig semmiféle hierarchia nem köti, még az sem, amelyet esetleg maga hozott létre. Ezért pontatlan azt állítani, hogy a hatalom megragadása után a mozgalom számtalan „hatalmi szférát” talál, amelyen belül minden kis vezér szabadon kénye-kedvére cselekedhet és utánozhatja a nagy Vezért a csúcson.⁴⁵ Az a náci állítás, hogy a párt „a vezérek rendje,”⁴⁶ közönséges hazugság volt. Ahogy a hivatalok végtelen megsokszorozódása és a tekintély összezavarodása olyan helyzetet teremt, amelyben minden polgár úgy érzi, közvetlenül a Vezér akaratával kerül szembe, aki önkényesen választja meg, mely szerv hajtja végre döntéseit – ugyanúgy a másfél millió „vezér” szerte a Harmadik Birodalomban⁴⁷ nagyon is jól tudta, hogy tekintélye, a működő hierarchia közbülső szintjei híján, közvetlenül Hitlertől ered.⁴⁸ A valóságot a közvetlen függőség jelentette, a közbülső hierarchia, amelynek persze volt társadalmi jelentősége, nem volt más, mint a tekintélyelvű állam látszólagos, hamis utánzata.

A Vezér abszolút hatalmi és tekintélymonopóliuma a legszembeszökőbben a közte és rendőrfőnöke közötti viszonyban mutatkozik meg (totalitárius országban az utóbbi tölti be a legnagyobb hatalommal járó köztisztséget). Bármekkora anyagi és szervezeti hatalom áll is azonban rendelkezésére a rendőrség főnökének, aki egy valódi rendőrhadsereg és az elit alakulatok feje, neki magának nyilvánvalóan sohasem lesz módja arra, hogy magához ragadja a hatalmat s ő váljon az ország uralkodójává. Hitler bukása előtt például Himmler soha nem is álmodott arról, hogy kétségbe vonja a Führer igényét a vezetésre,⁴⁹ és sohasem javasolták Hitler utódjául. Még érdekesebb ebből a szempontból Berija balul sikerült hatalom-átvételi kísérlete Sztálin halála után. Bár Sztálin sohasem engedte meg, hogy bármelyik rendőrfőnöke olyan

pozícióba kerüljön, mint amit Himmler a náci uralom utolsó éveiben töltött be, Berija rendelkezésére ugyancsak elegendő csapat állt ahhoz, hogy Sztálin halála után egyszerűen egész Moszkvát elfoglalja és ellenőrzése alá vonja a Kremlhez vezető utakat, így módon megtörve a párt uralmát. A Vörös Hadseregen kívül senki sem akadályozhatta volna meg hatalomátvételt, s ez véres polgárháborúhoz vezetett volna, amelynek kimenetelét korántsem lehetett biztosnak tekinteni. A lényeg az, hogy Berija alig néhány nap múlva önként távozott minden posztjáról, jóllehet tudnia kellett, hogy életét teszi kockára, hiszen néhány napig arra merészkedett, hogy a rendőrség hatalmát játssza ki a párt hatalmával szemben.⁵⁰

Az abszolút hatalom hiánya persze nem akadályozza meg a rendőrség főnökét abban, hogy a totalitárius hatalom elveivel összhangban óriási apparátust szervezzon. Rendkívül figyelemreméltó, ahogy kinevezése után Himmler úgy látott hozzá a német rendőrség átszervezéséhez, hogy a hivatalok megsokszorozását honosította meg a titkosrendőrség addig központosított hierarchiájában – vagyis látszólag azt tette, amit a totalitárius rendszereket megelőzően a hatalom valamennyi szakértője kockázatosnak tartott volna, mint a hatalom csökkenésére vezető decentralizációt. A Gestapo mellé Himmler először a Biztonsági Szolgálatot állította, amely eredetileg az SS egyik részlege volt, és párton belüli rendőri testületként hozták létre. A Gestapo és a Biztonsági Szolgálat fő hivatalait végül Berlinben összpontosították, a két óriási titkosszolgálat regionális testületei viszont megtartották önállóságukat, s mindegyik közvetlenül Himmler berlini irodájának küldte jelentéseit.⁵¹ A háború alatt Himmler két újabb hírszerző szolgálatot hozott létre: az egyikbe az úgynevezett felügyelők tartoztak, akiknek a Biztonsági Szolgálat működését kellett ellenőrizniük s összehangolniuk a rendőrségével, s akik az SS törvénykezése alá tartoztak. A másik egy speciális katonai hírszerzési iroda volt, amely a birodalmi haderőktől függetlenül működött, s végül sikerült magába olvasztania a hadsereg saját katonai felderítését.⁵²

A totalitárius diktatúrák egyik legfigyelemreméltóbb vonása a sikeres vagy sikertelen palotaforradalmak teljes hiánya. (Egy kivételtől eltekintve elégedetlen nácik nem vettek részt 1944 júliusában a Hitler elleni katonai összeesküvésben.) A felszínen úgy látszik, hogy a Führer-elv a rendszerváltozás nélküli véres személyes hatalomváltásoknak kedvez. Ez csupán az egyik jele annak, hogy a totalitárius kormányzati formának igen kevés köze van a hatalomvágyhoz vagy akár egy hatalomgerjesztő gépezet iránti vágyhoz, az öncélú hatalmi játékhoz, amely az imperialista uralom utolsó szakaszaira jellemző. Technikai szempontból viszont az egyik legfontosabb jele annak, hogy a totalitárius kormányzat, minden látszat ellenére, nem valamely klikk vagy banda uralma.⁵³ Hitler diktatúrája, csakúgy, mint Sztáliné, azt bizonyítja, hogy az atomizált egyének elszigeteltsége nemcsak a totalitárius uralom tömegbázisát adja, hanem egészen a csúsig keresztül-kasul áthatja az egész struktúrát. Sztálin szinte mindenkit agyonlővetett, aki az uralkodó klikkhez tartozhatott volna, s valahányszor valamely klikk megszilárdíthatta volna helyzetét, a Politikai Bizottság tagjainak előléptetésével, illetve háttérbe szorításával reagált. Hitler nem kevésbé drasztikus eszközökkel törte le a klikkeket a náci Németországban. Az egyetlen véres tisztogatás a Röhm-klikk ellen irányult, amely, vezetőinek homoszexualitása következtében, valóban szilárdan összetartott. A klikkek kialakulását úgy akadályozta meg, hogy állandóan másra és másra ruházott hatalmat és tekintélyt. Sőt közvetlen környezetében is gyakran váltogatta bizalmasait – így hamar elenyészett minden korábbi szolidaritás azok között, akik vele együtt kerültek hatalomra. Ráadásul az is nyilvánvalónak látszik, hogy a lojalitásnak az a példátlan hiánya, amelyet szinte ugyanabban az értelemben tartanak Hitler és Sztálin kiemelkedő személyiségvonásának, nem is tette lehetővé, hogy egy olyan tartós alakzat felett uralkodjanak, mint amilyen bármely klikk lehet. Bármiképp legyen is, az a lényeg, hogy a tisztségviselők között nem létezik kölcsönviszony; nem fűzi őket össze sem a politikai hierarchiában betöltött azonos státusz, sem a feljebbvalók és az alárendeltek közötti viszony, de még a gengszterek bizonytalan lojalitása sem. Szovjet-Oroszországban mindenki tudja, hogy egy nagy iparvállalat vezérigazgatóját vagy akár a külügyminisztert egyik napról a másikra a társadalmi és politikai ranglétra legaljára fokozhatják le, s egy tökéletesen ismeretlen személy léphet a helyükre. A gengszterek cinkossága viszont, amely a náci diktatúra korai szakaszában bizonyos szerepet játszott, mindenfajta összetartó erejét elveszti, mert a totalitarizmus pontosan arra használja fel

hatalmát, hogy az egész lakosságban elterjessze ezt a cinkosságot, s az egész, uralma alá vont népet bűnössé szevezze.⁵⁴

Az uralkodó klikk hiánya különösen zavarba ejtővé és problematikusá teszi a totalitárius diktátor utódlásának kérdését. A probléma valóban minden bitorlót gyötört, és igen jellemző, hogy a totalitárius diktátorok még csak meg sem próbálkoztak a dinasztiaalapításnak vagy az utódok kinevezésének régi módszerével. Hitler számos – és éppen ezért kudarcra ítélt – utódkinevezésével áll szemben Sztálin módszere, amely az utódlást az egyik legveszélyesebb megtiszteltetéssé tette a Szovjetunióban. Totalitárius körülmények között a bonyolult transzmissziós szíjak ismerete a legfőbb hatalommal egyenlő, ezért bizonyos idő után automatikusan eltávolítanak minden kijelölt utódot, aki valóban megtudja, hogyan folynak a dolgok. Az érvényes és viszonylag állandó kijelölés valójában egy olyan klikk létezését előfeltételezi, amelynek tagjai osztoznak a Vezérrel a tényleges folyamatok ismeretének monopóliumában – a Vezérnek viszont ezt minden eszközzel el kell kerülnie. Hitler ezt egyszer a maga módján el is magyarázta a Wehrmacht főparancsnokainak, akik a háború forrataga közepette feltehetően ezen a problémán törték a fejüket: „Mint végső tényezőt igen szerényen a saját személyemet kell megneveznem, mely pótolhatatlan... A birodalom sorsa egyedül rajtam múlik.”⁵⁵ Nem kell iróniát keresnünk a „szerény” szóban: a totalitárius vezér, minden korábbi trónbitorlóval, zsarnokkal és tirannussal éles ellentétben, csakugyan azt hiszi, hogy utódlásának kérdése nem igazán fontos, hogy ehhez az álláshoz nem kellenek különleges tulajdonságok vagy képzettség, s hogy az ország végső soron bárkinek engedelmeskedni fog, akinek az ő halála pillanatában történetesen érvényes kinevezése van, s ezért legitimitását egyetlen hataloméhes vetélytársa sem fogja megkérdőjelezni.⁵⁶

A kormányzati technikában a totalitárius műfogások egyszerűek és rendkívül hatékonyak. Nemcsak abszolút hatalmi monopóliumot nyújtanak, de páratlan biztosságot is abban a tekintetben, hogy a parancsokat mindig végrehajtják. A transzmissziós szíjak sokfélesége és a hierarchikus zűrzavar egyaránt garantálják, hogy a diktátor tökéletesen független minden alárendeltjétől, és lehetővé teszik azokat a gyors és meglepő politikai változásokat, amelyekről a totalitarizmus nevezetessé vált. Az ország politikai szervezete éppen formátlansága miatt minden ütést kiáll.

Hogy korábban miért nem éltek e rendkívül hatékony eszközzel, annak okai éppoly egyszerűek, mint maga ez az eszköz. A hivatalok megsokszorozása megszüntet mindenfajta felelősség- és kompetenciaérzést; nem csupán az igazgatási apparátus rendkívül terhes és terméketlen felduzzasztásáról van itt szó – az ellentétes parancsok állandóan hátráltatják a valódi munkát, amíg a Vezér parancsa el nem dönti az ügyet, s így a termékenység valóban kárt szenved. Az elit tagjainak a mozgalom működéséhez abszolút szükséges fanatizmusa módszeresen pusztít ki minden őszinte érdeklődést meghatározott feladatok iránt, és olyan gondolkodásmódot teremt, amely bármely elképzelhető cselekedetben valami egészen más dolog eszközét látja.⁵⁷ Ez a gondolkodásmód nem csupán az elitre korlátozódik, hanem fokozatosan az egész lakosságot áthatja, hiszen még az élet és a halál legintimebb részletei is politikai döntésektől függnék – vagyis olyan okoktól és végső indítékoktól, amelyeknek semmi közük a teljesítményhez. Az állandó elbocsátás, lefokozás és előléptetés lehetetlenné teszi a megbízható csapatmunkát, és meggátolja a tapasztalás fejlődését. Azt mondhatnánk: gazdasági szempontból a rabszolgamunka olyan luxus, amelyet Oroszország nem engedhetne meg magának. Miközben rendkívül nagy a hiány képzett műszaki szakemberekben, a táborok tömve vannak „magasan képzett mérnökökkel, akik versengenek a kiváltságért, hogy vízvezeték-szerelői, óra-, lámpa- és telefonjavítói munkát végezhessenek”.⁵⁸ Ám tisztán hasznossági szempontból Oroszország nem engedhette volna meg magának a harmincas évekbeli tisztogatásokat sem, amelyek megakasztották a rég várt gazdasági fellendülést. Ugyanígy nem engedhette volna meg a Vörös Hadsereg vezérkarának fizikai likvidálását sem, amely hajsza híján vereséghez vezetett az orosz–finn háborúban.

A német viszonyok csak fokozatilag tértek el. A náci kezdetben hajlottak a műszaki és igazgatási szakértők megtartására, megengedték a nyereséget az üzleti életben, és túlzott beavatkozás nélkül törekedtek a gazdasági uralomra. A háború kitörése idején Németország még nem volt teljesen totalitárius állam, és ha a háborús készülődést ésszerű motívumnak fogadjuk el, el kell ismernünk, hogy nagyjából 1942-ig a gazdaság

többé-kevésbé ésszerűen működhetett. Önmagában a háborúra való készülődés a szinte megfizethetetlen költségek ellenére sem értelmetlen,⁵⁹ mert tulajdonképpen sokkal „olcsóbb hódítás útján megszerezni más nemzetek gazdagságát és erőforrásait, mint külföldről megvásárolni vagy otthon előállítani azokat.”⁶⁰ A befektetésre és a termelésre, a nyereség és a haszon állandósítására, valamint az erőforrások elfogyasztására vonatkozó gazdasági törvények nem érvényesek akkor, ha mindenképpen az a szándékunk, hogy más országokból szerzett zsákmánnyal töltsük fel a kimerült honi gazdaságot. Teljesen igaz, és a német szimpatizánsok tökéletesen tudatában is voltak ennek, hogy a „vaj és ágyú” híres náci jelszava voltaképpen azt jelenti, hogy „ágyúval vajat”.⁶¹ A totalitárius uralom szabályai csak 1942-től kezdtek minden egyéb megfontolást háttérbe szorítani.

A radikalizálódás közvetlenül a háború kitörésekor kezdődött meg. Gyanítható az is, hogy Hitler részben azért provokálta ki a háborút, mert ennek révén békeidőben elképzelhetetlen ütemben gyorsíthatta meg a fejlődést.⁶² Ebben a folyamatban mégis az a figyelemre méltó, hogy még a megrendítő sztálingrádi vereség sem tartóztatta fel, a háború teljes elvesztésének veszélye pedig újabb ösztönzést nyújtott arra, hogy sutba vessenek minden hasznossági megfontolást, és a könyörtelen totális szervezés segítségével bármely áron és bármilyen rövid időre is, de megpróbálják megvalósítani a totalitárius faji ideológia célkitűzéseit.⁶³ Sztálingrád után a néptől szigorúan elkülönített elit alakulatokat jelentősen bővítették; a fegyveres erők tagjai is beléphettek a pártba, a katonai parancsnokságot pedig SS-parancsnokoknak rendelték alá. Megszűnt az SS féltékenyen őrzött monopóliuma bűntények elkövetésére, és tetszés szerint jelöltek ki katonákat tömeggyilkosságok végrehajtására.⁶⁴ Sem katonai, sem gazdasági vagy politikai megfontolások nem akadályozhatták a tömeges megsemmisítés és deportálás költséges és fáradságos programjának megvalósítását.

Ha a náci uralomnak ezeket az utolsó éveit vesszük figyelembe, azzal a sajátos „ötéves tervvel” együtt, amelyet idő híján már nem tudtak megvalósítani, amelynek célja azonban a lengyel és az ukrán nép (az egyik tervben említett), százhetvenmillió orosz, a nyugat-európai értelmiség, például a hollandok és az elzász-lotaringiaiak, valamint azon németek kiirtása volt, akiket egy eljövendő birodalmi egészségügyi törvénnyel vagy a tervezett „közösségi idegenrendészeti törvénnyel” akartak kiszűrni, szinte elkerülhetetlen az analógia az 1929-ben, a totalitárius diktatúra első évében indított bolsevik ötéves tervvel. Az egyik esetben vulgáris fajnemesítési jelszavak, a másikonban magasröptű gazdasági frázisok alkották az előjátékot „az elképesztő tébolynak ahhoz a színdarabjához, amelyben visszajára fordult valamennyi logikai törvény és gazdasági alapelv”.⁶⁵

A totalitárius diktátorok persze nem tudatosan lépnek rá az örültséghez vezető útra. A totalitárius állam minden haszonelvű megfontolást félreszörő jellegének láttán érzett zavarunk inkább abból a téves elképzelésünkből fakad, hogy végtére is közönséges állammal – bürokráciával, zsarnoksággal, diktatúrával – van dolgunk. Nem vesszük figyelembe a totalitárius uralkodó arra vonatkozó szenvedélyes megnyilatkozásait, hogy csupán a világ meghódítására törő nemzetközi mozgalom ideiglenes központjának tekintik azt az országot, amelyben történetesen megragadták a hatalmat, s hogy a győzelmeket és vereségeket évszázadokban vagy évezredekben számolják, továbbá a globális érdekek mindig fontosabbak saját területük helyi érdekeinél.⁶⁶ A híres jelszó: „Helyes az, ami jó a német népnek”, csak a tömegpropaganda eszköze volt. A náciknak azt mondták: „helyes az, ami jó a mozgalomnak”,⁶⁷ és ez a két érdek korántsem esett mindig egybe. A nácik nem azt gondolták, hogy a német uralkodó faj, ezért övé a világ; inkább azt, hogy őket is, mint bármely más nemzetet egy uralkodó fajnak kell vezetnie, amely azonban még csak születőben van.⁶⁸ Nem a németek voltak az uralkodó faj csírái, hanem az SS.⁶⁹ A „germán világbirodalom”, ahogy Himmler mondta, vagy az „árja” világbirodalom, miként Hitler nevezte, mindenesetre csak az eljövendő századokban fog megvalósulni.⁷⁰ A „mozgalom” számára fontosabb volt annak bizonyítása, hogy más „fajok” megsemmisítésével létre lehet hozni egy új fajt, mint az, hogy megnyerjenek egy korlátozott célú háborút. Ami a megfigyelőt az „elképesztő örültség színdarabjaként” döbbeneti meg, az egyszerűen annak következménye, hogy a mozgalom abszolút elsődlegességet élvez nemcsak az állammal, hanem a nemzettel,

a néppel és az uralkodók által birtokolt hatalmi pozíciókkal szemben is. A totalitárius uralom leleményes eszköztárát, a hatalom egyetlen ember kezében történő abszolút és felülmúlhatatlan összpontosítását azért nem próbálták ki sohasem korábban, mert egyetlen közönséges zsarnok sem volt elég bolond ahhoz, hogy minden korlátozott és helyi – gazdasági, nemzeti, emberi és katonai – érdeket feláldozzon valamely, a meghatározatlanul távoli jövőben bekövetkező tisztán fiktív valóság oltárán.

A hatalomra jutott totalitarizmus hűséges marad a mozgalom eredeti tanaihoz, ezért aligha meglepőek a megdöbbenő hasonlóságok a mozgalom és az úgynevezett totalitárius állam szervezeti fogásai között. A párttagok és a tömegszervezetekbe szervezett útítársak közötti elkülönülés távolról sem tűnik el, sőt az egész lakosság „összehangolásához” vezet; őket most mint szimpatizánsokat szervezik meg. A szimpatizánsok számának óriási növekedését azzal ellensúlyozzák, hogy a párt létszámát néhány millió kiváltságos „osztályára” korlátozzák, négyszázezer emberből pedig létrehoznak egyfajta szuperpártot, az elit alakulatokat. A hivatalok megsokszorozása, a funkciók megkettőzése és a pártszimpatizáns viszonyának az új feltételekhez való igazítása egyszerűen annyit jelent, hogy megőrzi a mozgalom sajátos hagymaszerű szerkezetét, amelyben minden réteg a következő, militánsabb alakzat homlokzata. Az államgépezet olyan szimpatizáns bürokraták frontszervezetévé alakul át, akiknek a belügyek területén az a funkciója, hogy bizalmat öntsenek a pusztán koordinált polgárokbá, kifelé pedig becsapják a nem totalitárius külvilágot. A Vezér, kettős minőségében, mint az állam feje és mint a mozgalom vezetője, személyében egyesíti a militáns könyörtelenség és a bizalomgerjesztő normalitás kvintesszenciáját.

A totalitárius mozgalom és a totalitárius állam között az az egyik fontos különbség, hogy a totalitárius diktátor következetesebben és nagyvonalúbban képes és kénytelen gyakorolni a hazugság totalitárius módját, mint a mozgalom vezetője. Ez részben annak az automatikus következménye, hogy felduzzadnak az útítársak sorai, részben pedig abból fakad, hogy az államférfi kellemetlen kijelentései nem vonhatók vissza olyan könnyen, mint a demagóg pártvezéréi. Emiatt döntött úgy Hitler, hogy minden kitérő nélkül támaszkodik arra a régi vágású nacionalizmusra, amelyet hatalomra kerülése előtt oly sokszor ostromozott. Erőszakos nacionalistának állítva be magát kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus nem „exportcikk”; ezzel németeket és nem németeket egyaránt megnyugtatott, és azt sejtette, hogy a náci törekvések a nemzeti német külpolitika hagyományos igényeinek keretében is – a versailles-i szerződésben elcsatolt területek visszatérése, az Anschluss Ausztriával, Csehszág német ajkú részeinek bekebelezése – kielégíthetők. Sztálin úgyszintén mind az orosz közvéleménnyel, mind a nem orosz világgal számolt, amikor kitalálta a „szocializmus egy országban” elméletét, és a világforradalomért Trockijra hárította a felelősséget.⁷¹

Az egész világ módszeres becsapása csak a totalitárius uralom körülményei között valósítható meg teljes biztonsággal; itt ugyanis a köznapi valóság fiktív jellege nagyrészt fölöslegessé teszi a propagandát. Hatalomra kerülésük előtt a mozgalmak sohasem engedhetik meg maguknak, hogy ennyire elrejtsek igazi céljaikat – végtére is tömegszervezeteket akarnak befolyásuk alá vonni. Amint azonban a zsidókat úgy lehet kiirtani, mint a poloskát – mérges gázzal –, akkor már nincs szükség annak terjesztésére, hogy a zsidók poloskák.⁷² Ha egy egész nemzetnek lehet tanítani az orosz forradalom történetét Trockij nevének említése nélkül, akkor már nincs szükség Trockij-ellenes propagandára. Ám az ideológiai célok elérésére szolgáló módszerek használata csak azoktól „várható el”, akik „ideológiailag rendkívül szilárdak” – mindegy, hogy ezt a szilárdságot a Komintern iskoláiban vagy a különleges náci átnevelő központokban szerezték –, még ha ezek a célok továbbra is nyilvánosak. Ilyenkor kivétel nélkül kiderül, hogy a pusztán szimpatizánsok sohasem ismerik fel, mi történik valójában.⁷³ Ez ahhoz a paradoxonhoz vezet, hogy a napvilágnál létező titkos társaság, jellegét és módszereit tekintve, azután válik a legkonspiratívabbá, hogy a nemzetek közössége teljes jogú tagjának fogadták el. Teljesen logikus, hogy a hatalom megragadása előtt Hitler minden olyan kísérletnek ellenállt, hogy a pártot vagy akár csak az elit alakzatokat konspiratív módon szervezzék meg; 1933 után viszont elég buzgón támogatta az SS-nek egyfajta titkos társasággá való átalakítását.⁷⁴ Hasonlóképpen, a Moszkva által irányított kommunista pártok, éles ellentétben elődikkal, még ott is furcsa hajlandóságot mutatnak a konspirációra, ahol teljesen törvényes működésük is megengedett.⁷⁵ Minél

szembeszökőbb a totalitarizmus hatalma, annál titkosabbá válnak igazi céljai. Aki ismerni akarta a hitleri uralom végső céljait Németországban, bölcsebben tette, ha Hitler propagandabeszédeire és a Mein Kampf-ra támaszkodott, mint a Harmadik Birodalom kancellárjának szónoklataira; ahogy az is bölcsebb lett volna, ha nem bíznak Sztálinnak a „szocializmus egy országban” való felépítéséről szóló jelszavaiban, amelyeket arra az átmeneti időszakra talált ki, amikor Lenin halála után magához akarta ragadni a hatalmat, és ehelyett komolyabban vették volna a demokratikus országokkal szembeni, ismételten kinyilvánított ellenséges érzületét. A totalitárius diktátorok bebizonyították, hogy nagyon is jól ismerik a normalitás színében rejlő veszélyeket, azaz egy valóban nacionalista politika vagy az egy országban csakugyan felépített szocializmus veszélyét. Ezen úgy próbálnak úrrá lenni, hogy megnyugtató szavaikkal állandóan és következetesen eltérnek az uralom valóságától, és tudatosan élnek azzal a módszerrel, hogy mindig az ellenkezőjét teszik annak, amit mondanak.⁷⁶ Sztálin odáig fejlesztette ezt a fajta egyensúlyozást, amely a szokásos diplomáciai rutinnál nagyobb ügyességet kíván, hogy a külpolitika vagy a Komintern politikai vonalának mérsékeltebbé válását szinte mindig radikális tisztogatások kísérték az orosz pártban. Bizonyára több volt pusztán véletlen egybeesésnél, hogy a népfrontpolitikát és az aránylag liberális szovjet alkotmány megfogalmazását a moszkvai perek kísérték.

A náci és a bolsevik irodalomban számos bizonyíték található arra, hogy a totalitárius kormányok az egész földkerekség meghódítására töreksenek, és minden országot uralmuk alá akarnak hajtani. Ezek a pretotalitárius mozgalmaktól örökölt ideológiai programok azonban (a nácik esetében a hipernacionalista antiszemita pártok és a pángermán birodalmi álmok, a bolsevikokéban pedig a forradalmi szocializmus internacionalista felfogása) nem döntőek. A döntő az, hogy a totalitárius rendszerek valóban annak az állandó feltevésnek alapján folytatják külpolitikájukat, hogy végül megvalósítják ezt a végső céljukat, amelyet sohasem vesztenek szem elől, bármilyen távolinak tűnik is és bármennyire komoly ellentét áll fenn e cél „eszményi” követelményei és a pillanatnyi szükségszerűségek között. Ezért egyetlen országot sem tekintenek állandó jelleggel idegennek, ellenkezőleg, mindegyiket a saját potenciális területüknek tartják. A hatalomra kerülés, az a tény, hogy valamelyik országban a mozgalom fikatív világa kézzelfogható realitássá vált, olyan viszonyt alakít ki más nemzetekkel, amely a totalitárius párt helyzetére hasonlít nem totalitárius uralom alatt: a fikció kézzelfogható valósága, mögötte a nemzetközileg elismert államhatalommal, ugyanúgy exportálható, ahogyan a parlamenti rendszer megvetése bevihető egy nem totalitárius parlamentbe. Ebből a szempontból a zsidókérdés háború előtti „megoldása” a náci Németország kiemelkedő exportcikke volt: a zsidók kiűzése jelentős mértékű nácizmust honosított meg más országokban. Azzal, hogy a zsidókat arra kényszerítették, hogy útlevel és egy fillér nélkül hagyják el a birodalmat, valóra vált a bolygó zsidó legendája; mivel pedig a nácik arra kényszerítették a zsidókat, hogy kérlelhetetlen ellenséggé váljanak, ürügyet teremtettek arra, hogy szenvedélyesen érdeklődhessenek valamennyi nemzet belpolitikája iránt.⁷⁷

Hogy milyen komolyan vették a nácik ama konspiráció fikcióját, amelynek értelmében ők a világ eljövendő urai, az 1940-ben tűnt ki, amikor (noha nem volt rá szükség, sőt nagyon is valószínű esélyük lett volna arra, hogy megnyerjék a maguk számára Európa megszállt területeinek népeit) elkezdtek a keleti területek elnéptelénítésének politikáját, tekintet nélkül a veszendőbe ment munkaerőre és a komoly katonai következményekre, továbbá olyan törvénykezést vezettek be, amely visszamenő hatállyal exportálta a Harmadik Birodalom büntető törvénykönyvének bizonyos részeit a megszállt nyugati országokba.⁷⁸ Aligha volt hatásosabb módja annak, hogy ország-világ elé tárják a nácik világuralmi igényét, mint az, hogy hazaárulásként büntettek bármely, a Harmadik Birodalom elleni megnyilvánulást vagy cselekedetet, függetlenül attól, hogy mikor, hol és kik követték el. A náci törvények az egész világot törvénykezésük potenciális tárgyának tekintették, ennek megfelelően a megszálló hadsereg már nem a hódítás eszközének számított, amely a hódító új törvényét hozza magával, hanem végrehajtó szervnek, amely egy állítólag mindenki számára érvényes törvényt tartat be.

Az a feltevés, hogy a náci törvények a német határokon túl is érvényesek, valamint a nem németek megbüntetése már több volt, mint pusztán az elnyomás eszköze. A totalitárius rendszerek nem riadnak vissza

a világhódítás logikus következményeitől, még akkor sem, ha fordított úton járnak és így a saját népük érdekeit károsítják. Logikailag vitathatatlan, hogy a világhódítás terve magába foglalja a különbségek megszüntetését a hódító anyaország és a meghódított területek között, ahogy a kül- és belpolitika közötti különbségét is, amely pedig minden létező nem totalitárius intézmény és az egész nemzetközi érintkezés alapja. Ha a totalitárius hódító mindenütt úgy viselkedik, mintha otthon volna, a saját népéhez is idegenként kell viszonyulnia.⁷⁹ Tökéletesen helyénvaló megállapítás, hogy a totalitárius mozgalom nagyjából ugyanolyan értelemben ragadja meg a hatalmat, ahogy egy idegen hódító foglalhat el egy országot, amelyet nem önmagáért, hanem valami vagy valaki más javára kormányoz. A nácik idegen hódítókként viselkedtek Németországban, amikor, a nemzeti érdekekkel ellentétben, megkísérelték – félig-meddig sikerrel –, hogy a vereséget az egész német nép végső katasztrófájává változtassák. Hasonlóképpen, győzelem esetén a megsemmisítési politikát a „fajilag alkalmatlan” németekre is ki akarták terjeszteni.⁸⁰

Mintha hasonló magatartás vezérelte volna a szovjet külpolitikát is a háború után. Az orosz néppel szembeni agresszív magatartás költségei elképesztőek: túlszárnyalták azt a háború után nyújtott hatalmas amerikai kölcsönt is, amely lehetővé tette volna, hogy Oroszország újjáépítse a tönkretett területeket, és ésszerűen, termelékenyen iparosítsa az országot. A Komintern-rendszerek elterjedése a Balkánon és a nagy keleti területek megszállása nem járt kézzelfogható előnyökkel, ellenkezőleg, az erőforrások további eltérőzéséhez vezetett. Ám ez a politika kétségkívül a bolsevik mozgalom céljait szolgálta, amely a lakott világnak csaknem a felére terjesztette ki hatalmát.

A totalitárius diktátor idegen hódítóhoz hasonlóan zsákmányforrásnak és az agresszív terjeszkedés következő lépését szolgáló eszköznek tekinti bármely ország (ideértve a sajátját is) természeti és ipari kincseit. A módszeres harácsolásnak ez a gazdasága a mozgalmat és nem a nemzetet szolgálja, ezért valószínűleg nincs olyan, potenciális haszonélvezőnek számító nép vagy terület, amely, igényei kielégülése miatt, gátat szabhatna ennek a folyamatnak. A totalitárius diktátor valójában idegen hódító, aki a semmiből jön, és akinek harácsolása valószínűleg senki javát sem szolgálja. A dézsma elosztásának nem az anyaország gazdaságát kell erősítenie; az csupán átmeneti manőver. Gazdasági célok szempontjából a totalitárius rendszerek pontosan annyira vannak otthon saját országukban, mint a közmondásban szereplő sáskaraj. Az, hogy a totalitárius diktátor úgy uralkodik országában, mint valami idegen hódító, még tovább ront a dolgokon, mert a könyörtelenséget olyan hatékonysággal tetézi, amely idegen környezetben uralkodó zsarnokokból szembetűnően hiányzik. Sztálin Ukrajna ellen vívott háborúja a harmincas évek elején kétszer olyan hatékony volt, mint az iszonyatosan véres német invázió és megszállás.⁸¹ Ezért részesíti előnyben a totalitarizmus a quisling-kormányokat – az ilyen rendszerekkel járó nyilvánvaló veszélyek ellenére is – a közvetlen uralommal szemben.

A totalitárius rendszerekkel nem az a probléma, hogy különösen könyörtelen hatalmi politikát űznek, hanem az, hogy politikájuk mögött egy teljesen új és előzmény nélküli hatalomfelfogás rejlik, ahogy a reálpolitika háttérét is a valóság teljesen új és előzmények nélküli fogalma alkotja. A nemzetközi politikában nem annyira a könyörtelenség, mint a közvetlen következmények abszolút figyelmen kívül hagyása, nem annyira nacionalizmus, mint inkább gyökértelenség és a nemzeti érdekek elhanyagolása, nem annyira az önérdek mértéktelen követése, mint inkább a hasznossági indítékok megvetése, nem annyira hataloméhség, mint inkább „idealizmus”, vagyis egy fiktív ideologikus világba vetett rendíthetetlen hit vezetett be olyan új tényezőt, amely zavaróbb volt, mint amilyen a pusztá agresszivitás lehetett volna.

A totalitarizmus felfogásában a hatalom kizárólag a szervezet erejében rejlik. Ahogy Sztálin minden intézményt, tényleges funkciójától függetlenül, csupán „a pártot a néppel összekötő transzmissziós szíjnak”⁸² tekintett, és őszintén hitt abban, hogy a Szovjetunió legértékesebb vagyontárgyát nem a föld kincsei vagy az óriási munkaerőkészlet termelőképesége jelentik, hanem a párt „káderei”⁸³ (vagyis a rendőrség), ugyanúgy Hitler már 1929-ben abban látta a mozgalom „nagyságát”, hogy hatvanezer ember „kifelé szinte egyetlen egységgé vált, s ezek a párttagok nemcsak gondolataikat tekintve egyformák, hanem még arckifejezésük is szinte ugyanaz. Nézzétek ezeket a nevető szemeket, ezt a fanatikus lelkesedést, s rájöttök... hogyan válik

egyetlen típussá százezer ember egy mozgalomban.”⁸⁴ Míndaz a kapcsolat, ami a nyugati ember tudatában a hatalmat világi tulajdonnal, gazdagsággal, kincsekkel és javakkal párosította, most egyfajta anyagtalan mechanizmussá oldódott, amelynek minden mozdulata úgy kelt hatalmat, ahogy a súrlódás vagy a galvánáram elektromosságot. Az államoknak birtokon belüli és birtokon kívüli országokká való felosztása több egyszerű demagógikus fogásnál; akik a felosztást végzik, azok valóban meg vannak arról győződve, hogy az anyagi birtoklás hatalma elhanyagolható és csupán a szervezeti hatalom kialakulásának útjában áll. Sztálin számára a politikai káderek állandó szaporodása és fejlődése összehasonlíthatatlanul fontosabb volt, mint a bakui olaj, az Urál szene és ércei, az ukrainai magtárak vagy Szibéria potenciális kincsei – röviden mint Oroszország teljes hatalmi arzenáljának fejlődése. Ugyanez a mentalitás vezette Hitlert, amikor egész Németországot feláldozta az SS kádereiért; nem akkor tekintette elvesztettnek a háborút, amikor a német városokból kősvatag lett és az ipari kapacitás megsemmisült, hanem csak akkor, amikor megtudta, hogy az SS-csapatok már nem megbízhatóak.⁸⁵ Egy olyan ember számára, aki a pusztán anyagi, katonai vagy gazdasági tényezőkkel szemben a szervezet mindenhatóságában hitt, s aki ráadásul századokban mérte vállalkozásának végső győzelmét, a vereséget nem a katonai katasztrófa vagy az éhhalál fenyegetése jelentette, hanem csupán azoknak az elit alakulatoknak a pusztulása, amelyekről feltételezte, hogy nemzedékek során át, a végső beteljesedésig folytatják a világuralom elérését célzó összeesküvést.

A totalitárius állam strukturálatlansága, az anyagi érdekek elhanyagolása, a profit motívuma alóli felszabadulás és általában a nem haszonelvű magatartás minden másnál inkább hozzájárult ahhoz, hogy korunkban a politika szinte megjósolhatatlanná vált. A nem totalitárius világ képtelen megérteni azt a gondolkodásmódot, amely emberek és anyagok mindenfajta józan számításra alapuló figyelembevételétől függetlenül működik, és tökéletesen közömbös a nemzeti érdekekkel és saját népe jólétével szemben. Ezért a megítélés iszonyú dilemma előtt áll: akik pontosan értik a totalitárius szervezet és rendőrség rettenetes előretörését, hajlamosak túlbecsülni a totalitárius országok anyagi erejét, akik viszont megértik a totalitárius gazdaság pazarló alkalmatlanságát, azok hajlanak lebecsülni azt a hatalmi potenciált, amely valamennyi anyagi tényező figyelmen kívül hagyásával teremthető meg.

II. A titkosrendőrség

A totalitárius uralomnak ez idáig csak két igazi formáját ismerjük: a nemzetiszocialista diktatúrát 1938 és a bolsevik diktatúrát 1930 után. Ezek az uralmi formák alapvetően különböznek a többi diktatórikus, despotikus vagy önkényuralmi formától. Jóllehet pártidiktatúrákból jöttek létre, s bizonyos folyamatosságot mutatnak, lényegi totalitárius vonásaik újszerűek, és nem származtathatók az egypárti rendszerekből. Az egypárti rendszerek célja nemcsak az, hogy megszerezzék a kormányzati hatalmat, hanem az, hogy minden tisztséget a párt tagjaival töltve be, az állam és a párt teljesen összeolvadjon, és ennek következtében a hatalom megragadása után a párt a kormányzat propagandaszervévé váljon. Ez a rendszer csak negatív értelemben nevezhető „totalitáriusnak”: az uralkodó párt nem tűr meg egyetlen más pártot sem, nem tűr ellenzéket sem, és nem tűri a politikai véleményszabadságot. Mihelyt a pártidiktatúra hatalomra jut, érintetlenül hagyja az állam és a párt közötti eredeti hatalmi viszonyt; a kormány és a hadsereg ugyanolyan hatalmat gyakorol, mint korábban, és a „forradalom” csak annyiból áll, hogy a kormányzati pozíciókat most egytől egyig a párt tagjai töltik be. Mindezekben az esetekben a párt hatalma az állam által garantált monopóliumon alapszik, és a pártnak már nincs saját hatalmi centruma.

Az a forradalom, melyet a totalitárius mozgalmak indítanak el a hatalom megragadása után, sokkal radikálisabb. Ezek a mozgalmak kezdettől fogva arra törekcszenek, hogy fennmaradjon az állam és a mozgalom közötti lényegi különbség, és hogy megakadályozzák, hogy a kormány magába olvassza a mozgalom „forradalmi” intézményeit. Ezt a problémát, hogy az államgépezetet meg kell hódítani, de nem szabad összeolvadni vele, úgy oldják meg, hogy az állami hierarchiába csak azok a párttagok léphetnek át,

akiknek a fontossága másodlagos a mozgalom szempontjából. Az igazi hatalom a mozgalom intézményeiben, az állami és katonai gépezeten kívül lakozik. A mozgalom marad az ország cselekvési központja, benne hoznak meg minden döntést. A hivatalos közigazgatást gyakran nem is tájékoztatják a valódi történésekről: a pártnak azok a tagjai, akik miniszteri rangra szerettek volna emelkedni, az ilyen „burzsoá” vágyakért minden esetben azzal fizettek, hogy elvesztették a mozgalomban élvezett befolyásukat és a vezetők bizalmát.

A hatalomra jutott totalitarizmus külső homlokzatként használja az államot, amelynek a nem totalitárius világban kell képviselnie az országot. A totalitárius állam mint olyan annak a totalitárius mozgalomnak a logikus örököse, amelytől szervezeti struktúráját kölcsönzi. A totalitárius vezetők ugyanúgy bánnak a nem totalitárius kormányokkal, ahogy hatalomra kerülésük előtt a parlamenti pártokkal vagy a párton belüli frakciókkal bántak, és, jöllehet a tágabb nemzetközi szintén, ismét azzal a kettős problémával néznek szembe, hogy a mozgalom (vagy a totalitárius ország) fiktív világát meg kell óvniuk a valóság befolyásától, és a normális külvilág számára a normalitás és a józan ész látszatát kell kelteniük.

Az állam fölött és a látszólagos hatalom homlokzata mögött, a megsokszorozódott hivatalok labirintusában, a hatalom minden változását támogatva és a hatékonyság hiányának zűrzavarában húzódik meg az ország hatalmi magva: a mindennél hatékonyabb és mindenben illetékes titkosrendőrség.^{86a} A rendőrségnek mint egyedüli hatalmi szervnek a hangsúlyozása s ennek megfelelően a hadsereg látszólag nagyobb hatalmi arzenáljának elhanyagolása – ami minden totalitárius rendszerre jellemző –, részben még a totalitárius világuralmi törekvéssel magyarázható, amely az óhaza és az idegen országok, a kül- és belügyek közötti különbség tudatos megszüntetésével jár együtt. Az idegen agresszor leküzdésére kiképzett haderő esetében mindig is kétséges, felhasználható-e polgárháborús célokra; a katonák még totalitárius körülmények között sem könnyen tekintenek az idegen hódító szemével a saját népükre.⁸⁷ Ebből a szempontból azonban még fontosabb, hogy a hadsereg értéke még háborús időkben is kétségessé válik. Mivel a totalitárius uralkodó egy végül létrejövő világkormány feltevésének az alapján politizál, agressziójának áldozatait úgy kezeli, mintha lázadók vagy hazaárulók volnának, következésképpen a megszállt területek felett szívesebben uralkodik rendőri, mint katonai eszközökkel.

A mozgalomnak már hatalomra kerülése előtt is van több országra kiterjedő titkosrendőrsége és kémiszolgálata. Ügynökei később több pénzt kapnak, nagyobb hatalomra tesznek szert, mint a reguláris katonai hírszerzés tagjai, és gyakran a külföldön lévő követségek és konzulátusok titkos főnökei lesznek.⁸⁸ A titkosrendőrség fő feladatai közé tartozik, hogy ötödik hadoszlopokat hozzon létre, irányítsa a mozgalom osztagait, befolyásolja az egyes országok belpolitikáját, és általában készüljön fel arra az időszakra, amikor a totalitárius vezető – a kormány megbuktatása vagy a katonai győzelem után – nyíltan otthon érezheti magát külföldön. Más szavakkal, a titkosrendőrség nemzetközi osztagai azok a transzmissziós szíjak, amelyek a totalitárius állam látszólagos külpolitikáját folytonosan a totalitárius mozgalom potenciális belügyévé alakítják át.

Ám ezek a funkciók, amelyeket a titkosrendőrség a világuralom totalitárius utópiájának előkészítése céljából tölt be, csak másodlagosak azokhoz képest, amelyekre a totalitárius fikció azonnali, otthoni valóra váltása érdekében van szükség. A titkosrendőrség uralkodó szerepe a totalitárius országok belpolitikájában természetesen nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a totalitarizmust általában tévesen értelmezik. A zsarnokságok is jelentős mértékben támaszkodnak a titkosszolgálatra, mert úgy érzik, a saját népük bármely idegen népnél jobban fenyegeti őket. Ez az analógia a totalitarizmus és a zsarnokság között azonban csak a totalitárius uralom első szakaszára érvényes, amikor még van politikai ellenzék. Ebben a tekintetben (és más szempontból is) a totalitarizmus tudatosan táplálja a nem totalitárius félreértéseket, bármily kedvezőtlenek legyenek is azok rá nézve. Himmler a Reichswehr vezérkara előtt tartott 1937-es beszédében a szokványos zsarnok szerepét játszotta, amikor a rendőri erők állandó bővítését egy „háború esetén megnyíló negyedik, Németországon belüli hadszíntér” létezésével magyarázta.⁸⁹ Sztálinnak, szinte ugyanekkor, hasonlóképpen majdnem sikerült arról meggyőznie a régi bolsevik gárdát, amelynek „vallomásaira” szüksége volt, hogy a Szovjetuniót háború fenyegeti, következésképpen olyan szükséghelyzet áll fenn, amelyben az országnak még

egy zsarnok mögött is egységesen kell felsorakoznia. Ezekben a kijelentésekben az volt a legmeglepőbb, hogy akkor hangzottak el, amikor már kiirtottak mindenfajta politikai ellenzéket; a titkosszolgálatot akkor bővítették, amikor valójában már nem maradt kikémlendő ellenfél. Amikor a háború kitört, Himmlernek Németországban már nem volt szüksége az SS-csapatokra, nem is használta fel őket, eltekintve a koncentrációs táborok működtetésétől és a külföldi rabszolga-munkaerő felügyeletétől. A Waffen-SS zöme a keleti fronton harcolt, ahol „különleges megbízatásokat” teljesítettek – rendszerint tömeggyilkosságokban vettek részt –, illetve olyan politikát juttattak érvényre, amely gyakran ellentétes volt a katonai, valamint a náci polgári hierarchia szándékaival. A szovjet titkosszolgálatához hasonlóan, az SS-alakulatok is rendszerint akkor érkeztek meg, amikor a katonai erők már pacifikálták a meghódított területet és leszámoltak a nyílt politikai ellenzékkel.

A totalitárius rendszer első időszakában azonban a titkosrendőrség és a párt elit alakulatai hasonló szerepet játszanak, mint másfajta diktatúrákban és a múlt jól ismert terrorisztikus rendszereiben; rendkívül kegyetlen módszereik is csak a modern nyugati országok történelmében páratlanok. Az első szakaszban a titkos ellenségek kikapcsolása és a korábbi ellenfelek üldözése rendszerint azzal párosul, hogy az egész lakosságot frontszervezetekbe toborozzák, a régebbi párttagokat pedig önkéntes kémekké képezik át – így a besorolt szimpatizánsok meglehetősen kétséges rokonszenve miatt nem kell aggódnia a rendőrség különlegesen kiképzett állományának. Erre az időszakra jellemző az, hogy aki történetesen „veszélyes gondolatokat” táplál magában, annak számára a szomszédja fokozatosan veszélyesebb ellenséggé válik, mint a hivatalosan kinevezett rendőrügynökök. Az első szakasz akkor ér véget, amikor felszámolnak minden szervezett formában fellépő – nyílt vagy titkos – ellenállást. Németországban ez az időpont körülbelül 1935-re, Szovjet-Oroszországban nagyjából 1930-ra tehető.

A terror csak azután válik a totalitárius rendszerek valódi tartalmává, hogy befejeződött a valódi ellenségek megsemmisítése, és megkezdődött a hajsza az „objektív ellenségek” után. Azzal az ürüggyel, hogy egyetlen országban építik fel a szocializmust, vagy egy adott területet a forradalmi kísérlet laboratóriumának használnak fel, illetve megvalósítják a népközösséget, kielégítik a totalitarizmusnak a totális uralomra vonatkozó második igényét. És bár a totális uralom elméletileg csak a világalom körülményei között lehetséges, a totalitárius rendszerek bebizonyították, hogy a totalitárius utópiának ez a része szinte tökéletesen megvalósítható, mert átmenetileg független a vereségtől vagy a győzelemtől. Hitler például még a katonai vereségek közepette is tudott örömeizni a zsidók kiirtása és a halálgyárak létrehozása felett; bármi legyen is a végső kimenetele, a háború nélkül sohasem vált volna lehetségessé „a hidak felégetése” és a totalitárius mozgalom néhány céljának megvalósítása.⁹⁰

A náci mozgalom elit alakulatai és a bolsevik mozgalom „káderei” inkább a totális uralmat, mint a hatalmon lévő rendszer biztonságát szolgálják. Ahogy a világalom totalitárius igénye csak látszatra azonos az imperialista terjeszkedéssel, a totális uralom igénye is csak ismerősnek látszik a zsarnokság kutatója szemében. Ha a totalitárius és az imperialista terjeszkedés között az a fő eltérés, hogy az előbbi nem ismer különbséget óhaza és idegen ország között, akkor a zsarnoki és a totalitárius titkosrendőrség elsősorban abban tér el egymástól, hogy az utóbbi nem üldözi a titkolt gondolatokat és nem él a titkosrendőrségek régi módszerével, a provokációval.⁹¹

A totalitárius titkosrendőrség az ország pacifikálása után kezdi pályafutását, ezért minden külső megfigyelő szemében teljesen fölöslegesnek látszik – vagy, éppen ellenkezőleg, azt hiteti el velük, hogy valamilyen titkos ellenállás mégiscsak létezik.⁹² A titkosszolgálatok fölöslegességében semmi új nincs; az ilyen intézmények mindig is égető szükségét érezték, hogy eredeti feladataik végrehajtása után is bizonyítsák hasznosságukat és megtartsák állásukat. Az e célból alkalmazott módszerek miatt lett elég nehéz vállalkozás a forradalmak tanulmányozása. Napóleon Lajos uralma alatt például egyetlen olyan kormányellenes megmozdulás sem volt, amelyet ne maga a rendőrség ösztönzött volna.⁹³ A titkos ügynökök szerepe a cári Oroszország valamennyi pártjában hasonlóképpen bizonyítja, hogy „ösztönző” provokatív akcióik nélkül sokkal kevésbé lett volna sikeres az orosz forradalmi mozgalom.⁹⁴ Más szavakkal, a provokáció legalább

annyira járult hozzá a hagyomány folytonosságának fenntartásához, mint a forradalmi szervezet időnkénti felbomlasztásához.

Elképzelhető, hogy a provokációknak ez a kétes szerepe volt az egyik oka annak, hogy a totalitárius uralkodók nem éltek velük. Ráadásul provokációra nyilvánvalóan csak azzal a feltételezéssel van szükség, hogy önmagában a gyanú nem elegendő a letartóztatáshoz és a büntetéshez. Természetesen a totalitárius vezérek még csak nem is álmodtak olyan körülményekről, amelyek között provokációhoz kellene folyamodniuk annak érdekében, hogy csapdába ejtsenek valakit, akit ellenségnek vélnék. Ezeknél a technikai megfontolásoknál fontosabb az a tény, hogy a totalitarizmus a hatalom megragadása előtt ideológiailag határozza meg ellenségeit, így a „gyanúsak” kategóriáját nem rendőri információk alapján hozták létre. A náci Németországban a zsidókat, Szovjet-Oroszországban pedig a korábbi uralkodó osztályok leszármazottait például valójában semmiféle ellenséges cselekedettel nem vádolták: a rendszer, ideológiájával összhangban, nyilvánította őket „objektív” ellenségnek.

A despotikus és a totalitárius titkosrendőrség közötti fő különbséget a „gyanúsított” és az „objektív ellenség” különbsége jelenti. Az utóbbit a kormány politikája és nem a saját, a kormányzat megdöntésére irányuló vágya minősíti.⁹⁵ Sohasem olyan egyén, akinek veszélyes gondolatait ki kell provokálni, vagy akinek múltja igazolja a gyanút, hanem „tendenciák hordozója” ugyanabban az értelemben, ahogy betegség-hordozóról is beszélünk.⁹⁶ A totalitárius uralkodó tulajdonképpen úgy jár el, mint az az ember, aki addig sérteget valakit, amíg már mindenki tudja, hogy az illető az ellensége, és így ha megöli, nagy valószínűséggel önvédelemnek fogják tekinteni. Ez bizonyára kissé durva eljárás, de beválik – tudja ezt mindenki, aki már megfigyelte, hogyan küszöbölik ki vetélytársaikat egyes sikeres karrieristák.

Az „objektív ellenség” fogalmának bevezetése sokkal döntőbb fontosságú a totalitárius rendszerek működése szempontjából, mint a megfelelő kategóriák ideológiai meghatározása. Ha csak a zsidók vagy a burzsoák elleni gyűlöletről volna szó, a totalitárius rendszerek, miután már elkövettek egy óriási büntetést, úgyszólván visszatérhetnének a normális élet és kormányzás szabályaihoz. Mindannyian tudjuk, hogy éppen ennek ellenkezője történik. Az „objektív ellenség” kategóriája túléli a mozgalom első, ideológiailag meghatározott ellenségeit; a változó körülményekkel összhangban új objektív ellenséget fedeznek fel: a nácik, előre látva a zsidók kiirtásának befejeződését, már megtették az első szükséges lépéseket a lengyel nép megsemmisítésére, sőt Hitler még a németek bizonyos csoportjainak megtizedelését is tervezte.⁹⁷ A bolsevikok a korábbi uralkodó osztályok leszármazottaival kezdték, majd (a harmincas évek elején) teljes erővel a kulákok ellen fordultak, akiket viszont (1936 és 1938 között) a lengyel származású oroszok, majd a háború alatt a tatárok és a volgai németek, a háború után a volt hadifoglyok és a Vörös Hadsereg megszálló egységei, a zsidó állam létrejötte után pedig az orosz zsidók követtek. A csoportok kiválasztása sohasem teljesen önkényes: mivel a nyilvánosság előtt szerepelnek és a külföldi mozgalom számára propagandacélokat szolgálnak, értelemszerűen potenciális ellenségnek kell feltüntetni őket. Egy adott csoport kiválasztása az általában vett mozgalom bizonyos propagandaszükségeit is szolgálhatja – a hirtelen jelentkező és előzmények nélküli állami antiszemitizmus jelentkezése a Szovjetunióban például arra szolgálhatott, hogy az európai csatlós országokban rokonszenvet ébresszen a Szovjetunió iránt. Ilyen célokat szolgáltak a nyilvános perek, amelyekben az „objektíve” azonosított ellenségektől bűnük szubjektív bevallását követelték; ezeket a színjátékokat azokkal tudták legjobban eljátszatni, akik totalitárius átnevelésben részesültek, s ennek következtében „szubjektíve” meg tudták érteni „objektív” kártékonyságukat, és az „ügy érdekében” vallomást tettek.⁹⁸ Az „objektív ellenség” fogalma (megtestesülése a körülményektől függ, ezért mihelyt megsemmisítették az egyik csoportot, azonnal háborút lehet üzenni a következőnek) pontosan annak a tényhelyzetnek felel meg, amelyet a totalitárius vezetők folyton ismételgetnek: az ő rendszerük nem a hagyományos értelemben vett kormányzat, hanem mozgalom, amely előrehaladása során állandóan új, kiküszöbölendő akadályokba ütközik. Amennyire egyáltalán jogi gondolkodásról beszélhetünk a totalitárius rendszeren belül, annak az „objektív ellenfél” a központi eszméje.

A gyanúsítottak objektív ellenségge történő átlényegülésével szoros összefüggésben változik meg a titkosrendőrség helyzete a totalitárius államban. A titkosszolgálatokat joggal nevezték államnak az államban, mégpedig nemcsak despotikus rendszerekben, hanem alkotmányos vagy félig-meddig alkotmányos kormányzatok alatt is. Már pusztán a titkos információk birtoklása is döntő fölényt adott ennek az ágazatnak a polgári szolgálat bármely ága felett, és nyílt fenyegetést jelentett a kormányzat tagjai számára.⁹⁹ A totalitárius rendőrség viszont teljesen alá van vetve a Vezér akaratának, aki egyedül dönt arról, ki a következő potenciális ellenség, és aki, mint Sztálin, a titkosrendőrség egyes kádereit is likvidáltathatja. Mivel a rendőrségnek provokációkra már nincs engedélye, megfosztják az egyedüli eszköztől, amelynek segítségével a kormánytól függetlenül is fenntarthatta magát, ezért pozíciójának megőrzése érdekében teljesen a felsőbb hatóságoktól válik függővé. Ahogy a nem totalitárius államban a hadsereg, a totalitárius országokban a rendőrség pusztán a politikai-rendőri feladatok végrehajtója, és elveszti minden olyan kiváltságát, amelyet despotikus bürokráciákban élvezett.¹⁰⁰

A totalitárius rendőrségnek nem az a feladata, hogy bűntényeket tárjon fel, hanem az, hogy kéznél legyen, amikor a kormány bizonyos embercsoport letartóztatását eldöntötte. Legfőbb politikai kiváltsága az, hogy a legfőbb hatóság egyedül benne bíz, továbbá, hogy tagjai tudják, milyen politikai vonalat kell érvényre juttatni. Ez nem csak a nagypolitikára vonatkozik (a harmincas évek elején csak a GPU káderei ismerték a szovjet kormány valódi céljait, és csak az SS-alakulatok tudták a negyvenes évek elején, hogy a zsidók megsemmisítendőek). Totalitárius körülmények között a mindennapi életnek az a lényege, hogy egy ipari üzemben csak a NKVD ügynökeit tájékoztatják arról, mit akar Moszkva, amikor például elrendeli, hogy fokozzák a csőgyártást. Egyszerűen csak több csőre van szüksége? Vagy lehetetlenné akarja tenni a gyár igazgatóját, likvidálni akarja az egész vezetőséget, meg akarja szüntetni az adott gyárat? Netán az egész országban be akarja vezetni ezt a rendelkezést, új tisztogatási hullámot indítva el?

A titkosszolgálatokat is megkettőzik, az ügynökök nem is ismerik egymást; ennek egyik oka az, hogy a totalitárius uralomnak a lehető legnagyobb rugalmasságra van szüksége. Előbbi példánknál maradva, Moszkva a csövek megrendelése idején esetleg még nem is tudja, mire van szüksége: csövekre – ami mindig elképzelhető – vagy tisztogatásra. A titkosszolgálatok megsokszorozása lehetővé teszi az utolsó pillanatban történő változtatásokat: az egyik szolgálat esetleg arra készül, hogy Lenin-rendet adományozzon a gyár igazgatójának, miközben a másik éppen szervezi letartóztatását. A rendőrség hatékonyságának titka, hogy az ilyen egymásnak ellentmondó intézkedésekre egyidejűleg lehet felkészülni.

Totalitárius és egyéb rendszerekben a titkosrendőrség monopolizál bizonyos létfontosságú értesítéseket. Ám alapvető változás történt abban a tekintetben, hogy mifajta az az információ, amelyet csak a rendőrség birtokolhat. A rendőrséget már nem az foglalkoztatja, hogy mi van a jövőbeli áldozatok fejében (legtöbbször nem is tudják, kik lesznek ezek az áldozatok), hanem a legnagyobb államtitkok őrzőjévé válik. Ez automatikusan nagy presztízs- és pozíciónövekedéssel jár, igaz, egyszersmind a valóságos hatalom végérvényes elvesztését jelenti. A titkosszolgálat már semmi olyasmit nem tud, amit a Vezér ne tudna jobban; a hatalom szempontjából ez azt jelenti, hogy az (ítélet)végrehajtó szintjére süllyedt.

A gyanúsítottak objektív ellenségge történő átalakulásánál jogi szempontból még érdekesebb az, ahogy a totalitarizmus felcseréli a gyanított kihágást a lehetséges bűnténnyel. A lehetséges bűntény semmivel sem szubjektívabb, mint az objektív ellenség. A gyanúsítottat azért tartóztatják le, mert képesnek tartják a személyiségéhez (vagy gyanított személyiségéhez) többé-kevésbé illő bűntény elkövetésére¹⁰¹ a lehetséges büntett totalitárius változata objektív fejlemények logikai előrejelzésén alapszik. A régi bolsevik gárda és a Vörös Hadsereg vezetőinek moszkvai pere a lehetséges büntettek megbüntetésének klasszikus példája. A képtelenül kiagyalt vádak mögött könnyen felfedezhető a következő logikus számítás: a fejlemények a Szovjetunióban válsághoz vezethetnek, a válság azzal járhat, hogy megdöntik Sztálin diktatúráját, ez katonailag meggyengítheti az országot, és olyan helyzetet idézhet elő, amelyben az új kormánynak fegyverszünetet kell aláírnia, vagy akár szövetséget kell kötnie Hitlerrel. Ennek alapján Sztálin kijelentette, hogy összeesküvést szőttek a kormányzat megdöntésére és a Hitlerrel való titkos megegyezésre.¹⁰² Ezekkel az

„objektív”, bár teljesen valószínűtlen lehetőségekkel csak „szubjektív” tényezők álltak szemben: a vádlottak szavahihetősége, fáradtságuk, az, hogy képtelenek voltak felfogni, mi történik, a fasizmusmal szemben érzett őszinte gyűlöletük – azaz csupa részlettény, amelyekből természetesen hiányzott a fiktív, logikai úton levezetett lehetséges büntett következetessége. A totalitarizmus középponti feltételezése – minden lehetséges – így módon, minden ténybeli korlát következetes kiküszöbölésével arra az abszurd és borzalmas következtetésre vezet, hogy minden olyan büntettet, amelyet az uralmon lévők egyáltalán el tudnak képzelni, büntetni kell, függetlenül attól: elkövették-e vagy sem. A lehetséges büntett, csakúgy, mint az objektív ellenség, természetesen a rendőrség hatáskörén kívül esik. Ilyesmit az nem képes sem feltárni, sem kitalálni, sem kiprovokálni. A titkosszolgálatok itt szintén teljesen a politikai hatóságoktól függnék. Függetlenségük a múlté – immár nem alkotnak államot az államban.

A totalitárius titkosrendőrség csupán egyetlen tekintetben emlékeztet a nem totalitárius országok titkosszolgálatára. A titkosrendőrség hagyományosan (vagyis Fouché óta) hasznát húz áldozataiból: hivatalos, államilag engedélyezett költségvetését „nem ortodox” forrásokból növeli, egyszerűen azzal, hogy részesévé válik olyan tevékenységeknek (például szerencsejáték vagy prostitúció), amelyeket el kellene fojtania.¹⁰³ Az önfinanszírozásnak ezek a törvénytelen módszerei, amelyek vesztegetési pénzek baráti elfogadásától a nyílt zsarolásig terjednek, kiváló eszközt nyújtottak arra, hogy a titkosszolgálatok megszabaduljanak az állami hatóságoktól, és erősödjön „állam az államban” helyzetük. Érdekes megfigyelni, hogy a rendőri tevékenységnek az áldozatoktól szerzett jövedelemmel történő finanszírozása minden változást túlélt. Szovjet-Oroszországban az NKVD szinte teljesen a rabszolga-munkaerő kizsákmányolására támaszkodik: tulajdonképpen annak teljes hasznát az óriási titkos apparátus fenntartására fordítják.¹⁰⁴ Az SS-csapatokat (a náci titkosrendőrség kádereit) Himmler először a zsidó tulajdon elkobzásából pénzelte; majd megállapodást kötött Darré mezőgazdasági miniszterrel, s így hozzájutott ahhoz a több száz millió márkához, amelyre Darré úgy tett szert évente, hogy külföldön vásárolt olcsó agrártermékeket, amelyeket azután rögzített áron adott el Németországban.¹⁰⁵ A háború alatt természetesen megszűnt ez az állandó jövedelmi forrás. Albert Speer, Todt utóda, és 1942 után Németország legnagyobb munkáltatója, 1942-ben hasonló üzletet ajánlott Himmlernek: ha Himmler hozzájárul, hogy az importált rabszolga-munkaerő, amely feltűnően kis hatékonysággal dolgozott, kikerüljön az SS fennhatósága alól, a Speer-szervezet a haszon bizonyos százalékát átadja neki az SS céljaira.¹⁰⁶ Az ilyen, többé-kevésbé rendszeres jövedelemforrásokat válságos pénzügyi időszakokban Himmler a titkosszolgálatok régi zsarolós módszereivel egészítette ki. Az SS-egységek a körzetükben „SS-baráti csoportokat” hoztak létre, amelyeknek „önként” át kellett adniuk a helyi SS-ek szükségleteit fedező pénzeszközöket.¹⁰⁷ (Figyelemre méltó, hogy különböző pénzügyi műveletei során a náci titkosszolgálat a saját foglyaiból nem húzott hasznát. A háború utolsó éveitől eltekintve, amikor már nem egyedül Himmler döntött a koncentrációs táborok emberanyagának felhasználásáról, a lágeregekben folyó munkának „nem volt ésszerű célja azon kívül, hogy növelte a szerencsétlen rabok terheit és újabb kínokat jelentett számukra.”)¹⁰⁸

Mindazonáltal ezek a pénzügyi szabálytalanságok a titkosrendőrségi hagyomány egyedüli s nem is túl jelentős nyomai. Lehetővé az tette őket, hogy a totalitárius rendszerek általában megvetették a gazdasági és pénzügyeket, ezért olyan módszerek, amelyek normális körülmények között törvénytelennek minősülnének, és éppen hogy megkülönböztetnék a titkosrendőrséget az államigazgatás tiszteletre méltóbb ágazataitól, immár nem arra utalnak, hogy itt olyan ügyosztállyal van dolgunk, amely független, amelyet nem ellenőriznek más hatóságok, amely tehát a szabálytalanság, a becsstelenség és a bizonytalanság légkörében működik. A totalitárius titkosrendőrség helyzete, éppen ellenkezőleg, teljesen szilárd, szolgáltatásai szerves részét alkotják az államigazgatásnak. A szervezet nemcsak hogy nem törvényen kívüli, hanem éppenséggel benne testesül meg a törvény – tiszteletreméltósága gyanú felett áll. Már nem szervez saját kezdeményezésére gyilkosságokat, nem provokál ki az állam és a társadalom elleni vétkeket, és szigorúan jár el mindenfajta megvesztegetéssel, zsarolással és szabálytalan pénzügyi nyereséggel szemben. Az az erkölcsprédikáció, amelyet, nagyon is kézzelfogható fenyegetésekkel párosítva, Himmler egy embereihez

intézett beszédben a háború kellős közepén engedett meg magának („Erkölcsi jogunk ... eltörölni a föld színéről ezt a népet [a zsidókat], amely bennünket szeretne eltüntetni, de arra nincs jogunk, hogy ettől gazdagabbá váljunk, akár csak egy bundával, egy órával, egy pénzermével vagy egy szál cigarettával”),¹⁰⁹ példátlan hangot üt meg, amelynek párját hiába is keresnénk a titkosrendőrség történetében. Bár még mindig „veszélyes gondolatokról” van szó, ezek aligha ugyanazok, mint amelyeket a gyanúba fogott személyek veszélyesnek tudnak; az egész szellemi és művészi élet megrendszabályozása a mércék állandó újramegállapítását és revízióját követeli meg, amit természetesen azoknak az újabb és újabb értelmiségieknek a kiiktatása kísér, akiknek „veszélyes gondolatai” rendszerint egy nappal korábban még teljesen ortodoxnak számító eszmék voltak. Ezért miközben a titkosrendőrség rendőri funkciója, a szó elfogadott értelmében fölöslegessé vált, gazdasági funkciója, amelyről néha azt gondolják, hogy felváltotta az előbbit, még inkább kétséges. Az persze tagadhatatlan, hogy az NKVD időről időre begyűjti a szovjet lakosság valahányad részét, és olyan táborokba küldi őket, amelyeket enyhe körülírással kényszermunkatáboroknak neveztek.¹¹⁰ Mégis, bár nagyon is elképzelhető, hogy a Szovjetunió így oldja meg a munkanélküliség problémáját, az ilyen lágerekben a teljesítmény közismerten sokkal alacsonyabb az átlagos szovjet munkateljesítményeknél, és aligha elegendő a rendőri gépezet pénzelésére.

Nem kétséges és nem fölösleges ezzel szemben a titkosrendőrség, a totalitárius rendszer hatalmi gépezetéhez tartozó valamennyi kormányzati ág közül a „legszervezettebb és leghatékonyabb” politikai funkciója.¹¹¹ Ez a kormányzat igazi végrehajtó ágazata, általa valósul meg minden parancs. A titkos ügynökök hálózata a totalitárius vezető számára a közvetlen végrehajtás olyan transzmissziós szíjait jelenti, amely, a látható hierarchia hagymaszerű struktúrájával ellentétben, tökéletesen elkülönült és elszigetelődött az összes többi intézménytől.¹¹² Ebben az értelemben a titkosrendőrség ügynökei alkotják az egyedüli nyíltan uralkodó osztályt a totalitárius országokban, normáik és értékrendjük a totalitárius társadalom egész szövetét áthatják.

Ebből a szempontból talán nem túl meglepő, hogy a titkosrendőrség bizonyos vonásai inkább a totalitárius társadalom általános tulajdonságainak, mint a totalitárius titkosrendőrség sajátosságainak tekintendők. Így a „gyanúsított” kategória a totalitarizmus körülményei között az egész lakosságra kiterjed. Bármely gondolat, amely eltér a hivatalosan előírt és állandóan változó vonaltól, már önmagában gyanús, függetlenül attól, hogy az emberi tevékenység mely területén jelentkezik. Az emberek pusztán azért, mert gondolkodni képesek, *per definitionem* gyanúsak, és ez a gyanú példás viselkedéssel nem hárítható el, mert az ember gondolkodásra való képessége egyszersmind a véleményváltozás képességével is együtt jár. Továbbá, mivel nem lehet minden kétséget kizáróan tudni, hogy mi lakozik az ember lelkében – ebben az összefüggésben a kínzás csupán kétségbeesett és örökös kudarcra ítélt próbálkozás a megvalósíthatatlan megvalósítására –, a gyanú sohasem oszlik el ott, ahol nincs sem értékközösség, sem előre látható érdek mint társadalmi (s nem pusztán lélektani) valóság. A totalitárius országokban emiatt kölcsönös gyanakvás hatja át a társadalmi viszonyokat, s ez a légkör még a titkosrendőrség sajátos hatókörén kívül is érezhető.

A provokáció, amely egykor csak a titkos ügynök specialitása volt, a totalitárius rendszerekben az embertársainkkal való érintkezés módszerévé válik, amellyel, akarva-akaratlanul, mindenki kénytelen élni. Valamilyen módon mindenki mindenkinek az agent provocateur-je; hiszen nyilvánvalóan mindenki annak mondja magát, ha „veszélyes (vagy időközben veszélyessé vált) gondolatok” baráti cseréje valaha is a hatóságok tudomására jut. Természetesen korábban is előfordult, hogy a lakosság együttműködött a politikai ellenfelek megrágalmazásában, korábban is jelentkeztek önkéntes beugratók, a totalitárius országokban azonban az ilyesmi annyira jól meg van szervezve, hogy a szakemberek munkája szinte már fölösleges. A mindenütt jelenvaló kémkedés rendszerében, ahol bárki lehet rendőrügynök és mindenki állandó ellenőrzés alatt érzi magát, ráadásul olyan körülmények között, ahol az egyén pályafutása rendkívül bizonytalan, és a leglátványosabb emelkedések és bukások mindennapi eseménynek számítanak, kétértelművé és visszamenőleges „értelmezésre” alkalmassá válik minden szó.

Hogy a totalitárius társadalmat mennyire áthatják a titkosrendőri módszerek és normák, azt az egyéni életpályák szemléltetik a legmegdöbbentőbben. Nem totalitárius rendszerekben a kettős ügynök szinte

ugyanannyira – néha még a hatóságoknál is jobban – szolgálta azt az ügyet, amely ellen harcolnia kellett. Gyakran kettős becsvágy fűtötte: a forradalmi pártokban és a titkosszolgálatban egyaránt karriert akart csinálni. Ahhoz, hogy mindkét területen előrejusson, csupán azokkal a módszerekkel kellett élnie, amelyek normális társadalomban a számléltrán előrejutó kishivatalnok titkos álmaihoz tartoznak: rendőrségi kapcsolatai révén bizonyára ki tudta ütni párton belüli vetélytársait és feletteseit, a forradalmárokkal fenntartott kapcsolatai segítségével pedig esélye volt arra, hogy megszabaduljon a rendőrfőnöktől.¹¹³ Ha a mai orosz társadalom karrierfeltételeit nézzük, meglepő hasonlóság tapasztalható ezekkel a módszerekkel. Nemcsak arról van szó, hogy szinte valamennyi magasabb rangú tisztviselő az elődeit eltávolító tisztogatásoknak köszönheti pozícióját; az élet minden területén így gyorsítható meg az előrejutás. Nagyjából tízévenként országos tisztogatás teremti helyet az új, nemrég diplomázott és állásra éhes nemzedéknek. Maga a kormányzat teremti meg az előrejutásnak azokat a feltételeit, amelyeket korábban a rendőrgyöngyöknek kellett megteremtenie.

Az egész gigantikus adminisztratív gépezet e rendszeres és erőszakos felfordításának – bár a hozzáértés kialakulását megakadályozza – sok előnye is van: biztosítja, hogy a tisztviselők aránylag fiatalok legyenek, és megakadályozza a viszonyok stabilizálódását, ami, legalábbis békeidőben, veszélyeket rejt magában a totalitárius uralomra nézve; a számléltrát és az érdem elvét kiküszöbölve megakadályozza annak a lojalitásnak a kialakulását, amellyel az ifjabb hivatalnokok rendszerint az idősebbekhez kötődnek, akiknek véleményétől és jóakarától előmenetelük függ. Továbbá egyszer és mindenkorra felszámolja a munkanélküliség veszélyét, és mindenkinek végzettségének megfelelő állást biztosít. Így például 1939-ben, miután a Szovjetunióban befejeződött a gigantikus méretű tisztogatás, Sztálin meglegegedetten jegyezhetette meg, hogy „a párt több mint ötszázezer ifjú bolsevikot helyezhetett vezető állami és pártposztokra”¹¹⁴ Annak a megalázó helyzetnek, hogy valaki elődje igazságtalan eltávolításának köszönheti állását, ugyanolyan demoralizáló hatása van, mint a zsidók eltávolításának a német munkavállalókra. Aki betölt valamilyen állást, a kormányzat büntetteinek tudatos cinkosává válik, azok haszonélvezője, akár tetszik neki, akár nem, és ez azzal a következménnyel jár, hogy minél érzékenyebb a megalázott egyén, annál buzgóbban védi majd a rendszert. Más szavakkal, ez a Führer-elv végsőkéig vitt logikus következménye és a lojalitás lehető legjobb biztosítója, hiszen minden újabb nemzedék megélhetését a Vezérnek attól a politikai vonalától teszi függővé, amely elindította az állásteremtő tisztogatást. Egyszersmind megvalósítja a köz- és magánérdek azonosságát, amelyre a Szovjetunió védelmezői valamikor oly büszkék voltak (illetve, náci változatban, a magánélet szférájának megszüntetését). Az egyén egész létezését a rendszer politikai érdekének köszönheti. Amikor pedig megszűnik ez a tényleges érdekazonosság, és a következő tisztogatás során az egyént kisöprik tisztségéből, a rendszer gondoskodik arról, hogy az élők világából is eltűnjön. Nem nagyon különbözik ettől az, amikor a kettős ügynök a forradalom ügyével azonosul (enélkül elvesztette volna állását), nemcsak a titkosrendőrséggel; a látványos felemelkedés ebben a szférában is csak névtelen halállal végződhet, hiszen elég valószínűtlen, hogy a kettős játszmat örökké játszani lehet. Amikor a totalitárius kormányzat olyan feltételeket szabott az előmenetelhez, amelyek korábban csak a társadalom számkivetettjei között uralkodtak, az egyik legnagyobb szociálpszichológiai változást idézte elő. A kettős ügynök pszichológiája, aki hajlandó rövid élettel fizetni azért, hogy néhány évig lázas életet élhessen a csúcson, szükségképpen az egész forradalom utáni nemzedék személyes filozófiájává vált Oroszországban, és kisebb, ám még mindig igen veszélyes mértékben Németországban is.

Ez a társadalom olyan normákkal van átítatva és olyan módszerekkel él, amelyek egykor a titkosrendőrség monopóliumát alkották; a totalitárius titkosrendőrség ilyen társadalomban működik. A titkosrendőrségnek csak a kezdeti szakaszban, amikor még folyik a hatalomért való harc, lehetnek olyan áldozatai, akik ellenzékiességgel gyanúsíthatók. Totalitárius viszonyok között már az objektív ellenséget üldözi, amely állhat zsidókból vagy lengyelekből (a náciak esetében), illetve úgynevezett „ellenforradalmárokból” (ezt a vádat „Szovjet-Oroszországban ... még azelőtt állapítják meg ... mielőtt egyáltalán felmerülne a vádlott viselkedésének kérdése”), esetleg olyan emberekből, akiknek valamikor volt egy boltjuk vagy házuk, vagy

„szüleik vagy nagyszüleik tulajdonában volt ilyesmi”,” vagy történetesen a Vörös Hadsereg megszálló erőihez tartoztak, esetleg lengyel származású oroszok voltak. Csak a végső és teljesen totalitárius szakaszban szakítanak az objektív ellenség és a logikailag lehetséges büntett fogalmával, ekkor az áldozatot már találomra választják ki, és anélkül, hogy megvádolnák, életképtelennek ítélik. A „nemkívánatos” embereknek ez az új kategóriája magában foglalhatja (a náci esetében) az elmebetegeket vagy a tüdő- és szívbetegeket, vagy (a Szovjetunióban) azokat, akik véletlenül beleesnek abba a tartományonként változó nagyságú csoportba, amelynek deportálását elrendelik.

Ez a következetes önkény hatásosabban tagadja az emberi szabadságot, mint erre bármely zsarnokság valaha is képes volt. Ahhoz, hogy valakit megbüntessen a zsarnokság, legalábbis a zsarnokság ellenségének kellett lennie. Akik bátrak voltak és a fejüket kockáztatták, azok számára nem szűnt meg a vélemény szabadság. Elméletileg a totalitarizmusban is választhatja valaki az ellenzékiiséget; ezt a szabadságot azonban szinte súlytalanná teszi az, hogy a szándékos cselekedetért kapható „büntetés” ugyanaz, mint amit egyébként is bárki elszenvedhet. A szabadság ebben a rendszerben nemcsak végső és látszólag még mindig megszüntethetetlen garanciájára, az öngyilkosság lehetőségére zsugorodott, hanem megkülönböztető jegyét is elvesztette, hiszen végrehajtásának következményeit teljesen ártatlan emberek is megszenvedik. Ha Hitlernek elegendő ideje lett volna arra, hogy megvalósítsa álmát, az általános német egészségügyi törvényt, akkor a tüdőbajos emberre ugyanaz a sors várt volna, mint a náci rendszer korai időszakában a kommunistákra, később pedig a zsidókra. Hasonlóképpen, Oroszországban a rendszer ellensége ugyanazt a sorsot szenvedte el, mint azok az emberek, akiket bizonyos kvóták betöltése miatt hurcoltak koncentrációs táborba, így csupán a rendőrséget szabadjára engedte az önkényes döntés terhétől. Egyformán nemkívánatos az ártatlan is, és a bűnös is.

A bűn és a bűnözés fogalmában bekövetkezett változás szabja meg a totalitárius titkosrendőrség új és borzalmas módszereit. A bűnözőket megbüntetik, a nemkívánatos elemek eltűnnek a föld színéről; az egyetlen nyom, amelyet maguk után hagynak, azoknak az emlékeztetése, akik ismerték és szerették őket, és a titkosrendőrség egyik legnehezebb feladata annak megszervezése, hogy az elítélt emberrel együtt még az ilyen nyomok is eltűnjenek.

Az Ohrana, a GPU cári elődje állítólag olyan kartotékrendszert talált ki, amelyben minden gyanúsítottat egy nagy karton közepére írtak fel piros körbe; politikai elváratait kisebb piros körrel jelölték, nem politikai ismerőseit pedig zöld körrel; barna kör jelölte azokat a személyeket, akik a gyanúsított barátaival álltak kapcsolatban, de őt magát nem ismerték személyesen; a gyanúsított politikai és nem politikai barátai, valamint a barátainak barátai közötti kapcsolatokat a megfelelő körök közötti vonalak jelölték.¹¹⁶ A módszer alkalmazását nyilvánvalóan csak a papírlapok méretei korlátozták, és elvileg egyetlen gigantikus lapon a teljes lakosság közvetlen és közvetett kapcsolatait be lehetett volna mutatni. A totalitárius titkosrendőrségnek éppen ez volt az utópikus álma. Feladta azt a hagyományos, ősi rendőri álmot, amelyet ma állítólag a hazugságdetektor valósít meg, és már nem próbálja kideríteni: ki kicsoda vagy hogy ki mit gondol. (A hazugságdetektor talán a legszemléletesebben mutatja, mekkora vonzerőt gyakorol ez az álom valamennyi rendőr gondolkodásmódjára; a bonyolult mérőberendezés ugyanis nyilvánvalóan aligha képes egyebet megállapítani, mint azt, hogy az áldozatok hidegvérűek-e vagy idegesek. E mechanizmus használatát megalapozó ostoba érvelés csak azzal az irracionális vággal magyarázható, hogy valamifajta gondolatolvasás mégiscsak lehetséges legyen.) A régi álom is elég borzalmas volt, és emberemlékezet óta csakis kínzásokhoz és a legalávalóbb gonoszságokhoz vezetett. Egyetlen dolog szólt a javára: a lehetetlenre törekedett. A modern technikával felszerelt totalitárius rendőrség modern álma összehasonlíthatatlanul riasztóbb. A rendőrség most arról álmodozik, hogy elég egyetlen pillantás az iroda falán lévő gigantikus térképre ahhoz, hogy bármely pillanatban meg lehessen állapítani, ki és milyen közeli kapcsolatban van bárki mással. Elvileg ez az álom nem is megvalósíthatatlan, bár technikai megvalósítása bizonyára némi nehézségekbe ütközik. Ha valóban létezne ez a térkép, még az emlékeztetés sem állhatna a totalitárius uralmi

igény útjában; az ilyen térkép segítségével nyomtalanul ki lehetne törölni embereket, mintha sohasem léteztek volna.

Ha hinni lehet a letartóztatott NKVD-ügynökök beszámolóinak, az orosz titkosrendőrség kellemetlenül közel jutott a totalitárius uralomnak ehhez az eszményéhez. A rendőrségnek titkos aktái vannak az óriási ország valamennyi lakosáról, amelyekben gondosan regisztrálják az emberek közötti számtalan kapcsolatot, a véletlen ismeretségektől az igazi barátságig és a családi kapcsolatokig; a vádlottakat, akiknek „bűnét” már letartóztatásuk előtt „objektíve” megállapították, csakis azért faggatják oly behatóan, hogy felderítsék ezeket a viszonyokat. Végül pedig – hiszen az emlékezés adománya oly veszélyes a totalitárius uralomra nézve – a külföldi megfigyelők úgy érzik, hogy „ha igaz, hogy az elefántok sohasem felejtenek, akkor az oroszok az elefántok szöges ellentétének látszanak ... a szovjet-orosz pszichológia mintha valóban lehetségessé tenné a feledést”.¹¹⁷

Hogy a totalitárius uralmi gépezet számára mennyire fontos az áldozatok teljes eltűnése, az azokból az esetekből is látható, amikor a rendszer valamilyen okból a túlélők emlékezetével szembesült. A háború alatt egy SS-parancsnok szörnyű hibát követett el: egy francia asszonynak elárulta, hogy férje az egyik német koncentrációs táborban meghalt. Az elszólás nyomán parancsok és utasítások egész áradata indult meg, amelyekben valamennyi táborparancsnokot figyelmeztették, hogy semmilyen körülmények között se közöljenek semmit a külvilággal.¹¹⁸ A francia özvegy szempontjából az a dolog lényege, hogy férjének a letartóztatása pillanatában meg kellett volna szűnnie létezni, helyesebben, soha nem is kellett volna létezni. A szovjet politikai tisztek, akik születésüktől fogva hozzászórtak ehhez a rendszerhez, hasonlóképpen ugyancsak elcsodálkoztak azon, amikor a megszállt Lengyelországban valaki kétségbeesetten próbálta megtudni, mi történt letartóztatott barátaival és rokonaival.¹¹⁹

A totalitárius országokban a rendőrség által felügyelt börtönök a feledés üregei, amelyekbe az emberek véletlenül szédülnek bele, korábbi létezésüknek még olyan szokványos nyomait sem hagyva maguk után, mint a test vagy a sír. Az emberek eltüntetésének ehhez a legújabb módjához képest valóban hatástalannak látszanak az olyan régimódi eljárások, mint a politikai vagy a közönséges gyilkosság. A gyilkos után holttest marad, és bár mindent elkövet, hogy eltüntesse a nyomokat, arra nem képes, hogy a környező világ emlékezetéből kitörölje az áldozat kilétét. A titkosrendőrség viszont bámulatra méltóan gondoskodik arról, hogy az áldozat valahai létezését is eltüntesse.

Nyilvánvaló az összefüggés a titkosrendőrség és a titkos társaságok között. Az előbbi létrehozása során mindig azokkal a veszélyekkel érveltek, amelyek az utóbbiak létezéséből fakadnak. A totalitárius titkosrendőrség az első a történelemben, amelynek nincs szüksége az összes addigi zsarnok régimódi kifogásaira, és nem is él azokkal. Áldozatai névtelenek, nem nevezhetők a rendszer ellenségeinek, kilétük mindaddig ismeretlen az üldözők számára, amíg a kormányzat el nem távolítja őket az élők világából, emléküket pedig kitörli a halottak világából, és ez már túl van mindenfajta titkosságon, a legszigorúbb hallgatáson, a tökélyre vitt kettős életen, amelyet a konspirációra épült társaságok fegyelme hajdan tagjaikra kényszerített.

A totalitárius mozgalmak szervezete a hatalomra jutás időszakában némileg emlékeztet a titkos társaságokéra, ám fényes nappal jönnek létre, és igazi titkos társaságot csak a hatalomra kerülés után teremtenek. A totalitárius rendszerek titkos társasága a titkosrendőrség; a totalitárius országok egyetlen szigorúan őrzött titka, az egyetlen ezoterikus tudás a rendőrség működésére és a koncentrációs táborokban uralkodó körülményekre vonatkozik.¹²⁰ A lakosság, különösképpen pedig a párttagok persze általában ismerik a helyzetet – tudják, hogy vannak koncentrációs táborok, hogy emberek tűnnek el, hogy ártatlanokat tartóztatnak le. Egyszersmind azt is mindenki tudja a totalitárius országokban, hogy az elképzelhető legnagyobb bűn beszélni ezekről a „titkokról”. Amennyiben az egyén tudása embertársai megerősítésének és megértésének függvénye, ez a közismert, ám egyénileg őrzött és soha át nem adott értesülés elveszti valószínű jellegét, és pusztá rémálommá alakul. Csak azok kerülnek abba a helyzetbe, hogy megtárgyalják egymással: valóban mi is a mindenkinek szóló igazság, akik birtokában vannak a nemkívánatosok új

kategóriáira és a káderek módszereire vonatkozó szigorúan ezoterikus tudásnak. Egyedül ők hihetnek abban, amit igaznak tudnak. Ez az ő titkuk, és e titok megőrzése céljából alakítanak magukból titkos társaságot. Ennek a társaságnak még azután is tagjai maradnak, ha ez a titkos társaság esetleg letartóztatja őket, vallomást kényszerít ki belőlük és végül likvidálja őket. Amíg őrzik a titkot, addig az elithez tartoznak, és rendszerint még akkor sem árulják el azt, ha börtönbe és koncentrációs táborba kerülnek.¹²¹

Már említettük, hogy a nem totalitárius világ józan megfontolását sértő számos paradoxon egyike az, hogy a totalitarizmus látszólag ésszerűtlenül használ konspiratív eszközöket. A totalitárius mozgalmak, amelyeket üldözött a rendőrség, a hatalomért folytatott harc során alig-alig használtak fel konspiratív módszereket a kormány megdöntésére. A hatalomra került totalitarizmus viszont, amelyet minden kormány elismert már, és amely látszólag túllépett forradalmi szakaszán, saját kormányzása és hatalma magvaul valódi titkosrendőrséget hoz létre. Mintha úgy gondolnák, a hivatalos elismerés jobban fenyegeti a totalitárius mozgalom konspiratív tartalmát, a belső bomlás nagyobb veszélyével jár, mint a nem totalitárius rendszerek tessék-lássék rendőri intézkedései.

Az igazság az, hogy a totalitárius vezérek, bár meg vannak róla győződve, hogy következetesen kell igazodniuk a fikcióhoz és a fiktív világ szabályaihoz, amelyeket a hatalomért folyó harc során állapítottak meg, csak fokozatosan jönnek rá, hogy mi minden következik ebből a fiktív világból és annak szabályaiból. Az emberi mindenhatóságba vetett hitük, az a meggyőződésük, hogy szervezéssel minden megoldható, olyan kísérletekre ösztönzi őket, amelyeket az emberi képzelet talán megtervezhetett, de az emberi gyakorlat bizonyosan soha nem valósított meg. A lehetséges tartományában tett rettenetes felfedezéseiket olyan tudományos ideológia ihlette, amelyről bebizonyosodott, hogy még kevésbé áll az ész ellenőrzése alatt és még kevésbé hajlandó elismerni a tények jogait, mint a tudomány és a filozófia előtti legvadabb spekulációk. Az immár nem fényes nappal működő titkos társaságot, a titkosrendőrséget, a politikus-katonák vagy az ideológiailag képzett harcosok társadalmát éppen azért hozzák létre, hogy elvégezhesék tisztességtelen kísérleteiket a pusztán lehetőséggel.

A nem totalitárius világ elleni totalitárius összeesküvés és annak világhatalmi igénye viszont éppoly nyílt és megvallott cél marad a totalitárius uralom körülményei között, mint amilyen a totalitárius mozgalom idején volt. A „szimpatizánsok” összehangolt seregére a saját országuk elleni világ-összeesküvés feltételezése révén kényszerítik rá. A totalitárius kettősséget úgy terjesztik, hogy minden külföldön élő honfitársnak kötelességévé teszik: ugyanúgy jelentéseket küldjön haza, mint a titkos ügynökök. Az összes külföldit viszont úgy kezelik, mintha a saját otthoni kormányzatának kémje volna.¹²² Nem annyira a katonai és egyéb titkok, mint inkább e kettősség gyakorlati megvalósítása miatt választja el vasfüggöny a totalitárius ország lakosait a világ többi részétől. Az igazi titkot, a koncentrációs táborokat, a totális uralom e kísérleti laboratóriumait a totalitárius rendszerek saját országuk lakosai előtt éppúgy elrejtik, mint bárki más előtt.

Hosszú ideig a normális világ normalitása a leghatékonyabb védelem az ellen, hogy kiderüljenek a totalitarizmus tömeges büntetési. „A normális emberek nem tudják, hogy minden lehetséges”,¹²³ nem hajlandók hinni a saját szemüknek és fülüknek a borzalmakat tapasztalván, ahogy a tömegemberek sem bíztak saját tapasztalataikban azzal a normális valósággal szemben, amelyben nem volt számukra hely.¹²⁴ A totalitárius rendszerek azért képesek rá, hogy ilyen tökéletesen valósítsanak meg egy fiktív, a feje tetejére állított világot, mert a külső, nem totalitárius világ, amelybe mindig beletartozik a totalitárius ország lakosságának jelentős része is, szintén a vágyak által vezérelt gondolkodás rabja, és a valóságos örülettel szembekerülve éppúgy elhárítja a valóságot, ahogy a tömegek a normális világgal szemben. A józan észnek ezt a vonakodását attól, hogy elhiggye a borzalmat, állandóan erősíti a totalitárius vezető is, aki gondoskodik arról, hogy sohase kerüljenek nyilvánosságra megbízható statisztikák, ellenőrizhető tények és számadatok; így csupán szubjektív, ellenőrizhetetlen és megbízhatatlan beszámolók állnak rendelkezésre az élőhalottak birodalmáról.

E politika következtében csak részben ismertek a totalitárius kísérlet eredményei. Jóllehet ahhoz elegendő számú beszámoló van a koncentrációs táborokból, hogy felbecsülhessük a totális uralom lehetőségeit és

egy pillantást vethessünk a „lehetséges” szakadékába, nem tudjuk, mennyire haladt előre az emberi jellem átalakulása a totalitárius rendszerben. Még kevesebbet tudunk arról, hogy a közöttünk élő normális emberek közül mennyien lennének hajlandók elfogadni a totalitárius életmódot, azaz hogy hányan fizetnék meg karrierálmaik beteljesülésének árát: a rövidebb életet. Könnyen felismerhető, hogy a totalitárius propaganda vagy akár egyes totalitárius intézmények mennyire fogékonyak az új otthontalan tömegek igényeire, azt azonban szinte lehetetlen felbecsülni, hogy a munkanélküliség állandó fenyegetésének kitéve hányan csatlakoznának örömmel egy olyan „népességgpolitikához,” amely a főlöszleges emberek rendszeres kiküszöbölésén alapul, és hányan alkalmazkodnának szívesen – végképp megértve, hogy egyre kevésbé képesek viselni a modern élet terheit – egy olyan rendszerhez, amely a spontaneitással együtt a felelősséget is kiküszöböli.

Más szavakkal: bár a totalitárius titkosrendőrség működését és sajátos funkcióját ismerjük, nem tudjuk, megfelel-e és ha igen, mennyire e titkos társadalom „titka” korunk tömegei titkos vágyainak és titkos cinkosságának.

III. A totális uralom

A totalitárius rendszerek koncentrációs és megsemmisítőtáborai olyan laboratóriumok, amelyekben igazolódik a totalitarizmus alapvető hittétele: az, hogy minden lehetséges. Ehhez képest másodlagos fontosságú minden egyéb kísérlet – beleértve az orvosi kísérleteket is, amelyeknek borzalmairól részletes adatok kerültek napvilágra a Harmadik Birodalom orvosai elleni perekben –, bár jellemző, hogy ezeket a laboratóriumokat mindenfajta kísérletre felhasználták.

A totális uralom, amelynek célja, hogy a végtelenül sokféle és különböző embereket úgy szervezze meg, mintha az egész emberiség egyetlen egyén volna, csak akkor lehetséges, ha minden egyes személy egyszer s mindenkorra változatlan reakcióegységgé változtatható – így mindegyik ilyen reakcióköteg tetszés szerint bármely másikkra felcserélhető. A probléma az, hogy valami nem létezőt kell előállítani: egy olyan, az állatvilág fajaira emlékeztető emberi fajt, amelynek egyetlen „szabadsága” a fajfenntartás.¹²⁵ A totalitárius uralom ezt a célt részben az elit alakulatok ideológiai indoktrinációjával, részben a táborokban uralkodó abszolút terror segítségével éri el; a kegyetlenkedések, amelyekre az elit alakulatokat könyörtelenül felhasználják, mintha csak az ideológiai indoktrináció gyakorlati alkalmazásai volnának – próbapályák, amelyeken az utóbbinak igazolódnia kell –, míg a táborok visszataszító látványa az ideológia „elméleti” igazolását hivatott szolgálni.

A táborokat nemcsak emberek megsemmisítésére és emberi lények megalázására hozták létre. Baljós kísérletek terepéül is szolgálnak: tudományosan ellenőrzött körülmények között küszöbölik ki az emberi viselkedés kifejeződései közül a spontaneitást, és az emberi személyiséget pusztá dologgá alakítják át, olyasmivé, aminek még az állatok sem nevezhetők. Hiszen Pavlov kutyája, amelyet, mint tudjuk, arra szoktattak, hogyne akkor egyen, amikor éhes, hanem amikor megszólal a csengő, eltorzított állat volt.

Normális körülmények között ez sohasem valósítható meg, hiszen a spontaneitás nemcsak az emberi szabadsággal, hanem magával az étellel kapcsolódik össze (a pusztá életben maradás értelmében), ezért sohasem küszöbölhető ki teljesen. Az ilyen kísérlet csakis a koncentrációs táborokban válik egyáltalán lehetővé, ezért ezek a táborok nemcsak a „megvalósult legttotalitáriusabb társadalom” (David Rousset), hanem általában is a totális uralom vezérlő társadalmi eszményképe. Ahogy a totalitárius rendszer stabilitása attól függ, miként képesek elszigetelni a mozgalom fiktív világát a külvilágtól, ugyanúgy a totális uralom kísérlete a koncentrációs táborokban akkor sikeres, ha elszigetelik az összes többi ember, általában az élők világától, még a totalitárius uralom alatt álló ország külvilágától is. Ez az elszigetelés magyarázza, miért látszanak oly sajátosan irreálisnak és hihetetlennek a koncentrációs táborokról szóló beszámolók, és ez az egyik fő nehézsége, hogy az emberek igazán megértsék a totalitárius uralmat, amely ezeknek a koncentrációs

és megsemmisítőtáboroknak a létén áll vagy bukik; bármilyen valószínűtlennek hangzik ugyanis, de ezek a táborok a totalitárius hatalmi szervezet igazi központi intézményei.

Számos túlélő beszámolójára hivatkozhatunk.¹²⁶ Minél hitelesebbek e beszámolók, annál kevésbé próbálnak az emberi megértésnek és tapasztalatnak ellentmondó dolgokat közölni, azaz olyan szenvedéseket, amelyek az embereket „nem panaszkodó állatokká” alakítják át.¹²⁷ Egyetlen ilyen beszámoló sem váltja ki a felháborodás és együttérzés szenvedélyét, amelynek segítségével az emberek mozgósíthatók az igazság érdekében. Ellenkezőleg, aki a koncentrációs táborokról beszél vagy ír, azt gyanúsnak tekintik; és ha az illető végérvényesen visszatért az élők világába, őt magát is gyakran kétségek gyötrik, vajon igazat beszél-e – mintha csak valóságnak nézett volna egy lázálmot.¹²⁸

Az embereknek ez az önmagukban és saját élményeik valóságában való kételkedése csupán azt bizonyítja, amit a náciok mindig is tudtak: akik eltökélik, hogy büntettet követnek el, legcélravezetőbbnek azt találják majd, hogy ezeket a bűntényeket a legnagyobb, a legvalószínűtlenebb mértékben kövessék el. Nemcsak azért, mert ez elégtelenné és abszurdá tesz mindenfajta jogrendszeren alapuló büntetést. Egyszerűen már a büntettek méretei is garantálják, hogy a gyilkosoknak, akik a legkülönbözőbb hazugságok segítségével hangoztatják ártatlanságukat, könnyebben hisznek, mint az áldozatoknak, akik pedig igazat beszélnek. A náciok még azt sem tartották szükségesnek, hogy megtartsák maguknak ezt a felfedezést. Hitler több millió példányban terjesztette könyvét, amelyben kijelentette, hogy a sikeres hazugságnak óriási hazugságnak kell lennie – ami nem akadályozta meg az embereket, hogy higgyenek neki. A náciok unalomig ismételtetett állítása, miszerint a zsidókat úgy fogják megsemmisíteni, mint a svábbogarat (vagyis mérges gázzal), ugyancsak nem akadályozott meg benne senkit, hogy ne higgyen nekik.

Nagy a kísértés arra, hogy liberális észérvek segítségével magyarázgassunk valamit, ami lényegileg hihetetlen. Ilyen liberális kisördög ólalkodik mindannyiunkban, s a józan ész szavával csábít bennünket. A totális uralom felé vezető út sok közbülső állomáson halad keresztül, és ezek mindegyikének számos hasonló előzménye van. A totalitárius uralom kezdeti szakaszában tapasztalható rendkívül véres terror valóban kizárólag arra szolgál, hogy legyőzzék az ellenfeleket, és minden további ellenállást lehetetlenné tegyenek; a totális terror azonban csak azután indul meg, hogy ezen a kezdeti szakaszon már túljutottak, és a rendszernek már nincs félnivalója az ellenzékétől. Ezzel összefüggésben gyakran megjegyzik, hogy ilyen esetekben az eszköz céllá válik. Ez azonban végül csupán paradox álcában történő beismerése annak, hogy már nem érvényes „*a cél szentesíti az eszközt*” elve: a terrornak már nincs „célja”, azaz már nem az emberek megfélemlítésének eszköze. Az a magyarázat sem kielégítő, hogy – mint például a francia forradalom esetében – a forradalom felfalja saját gyermekeit, hiszen a terror még azután is folytatódik, hogy már régóta „felfaltak” mindenkit, akit valamilyen minőségben a forradalom gyermekének lehetett nevezni – az orosz frakciókat, a párt, a hadsereg és a bürokrácia hatalmi központjait. A történelmet tanulmányozva túlon túl is ismerős sok minden, amit manapság a totalitárius kormányzatok sajátosságának tekintenek. Agresszív háborúk szinte mindig voltak; az ellenséges lakosság lemészárlásának gyakorlata a győzelem után mindaddig akadálytalanul folytatódott, amíg a rómaiak a „*parcere subiectis*” bevezetésével nem enyhítettek rajta; a két Amerika, Ausztrália és Afrika gyarmatosítása évszázadokon át együtt járt a bennszülöttek kiirtásával; a rabszolgaság az emberiség legrégebbi intézményei közé tartozik, valamennyi ókori birodalom az állami tulajdonban lévő rabszolgák munkáján alapult, akik a középületeket emelték. A koncentrációs táborokat sem a totalitárius mozgalmak találták fel. A század elején, a búr háború idején jelentek meg, majd később Dél-Afrikában és Indiában is ezekben helyezték el a „nemkívánatos elemeket”; itt találkozunk először a „védőörizet” kifejezéssel is, amelyet később átvettek a Harmadik Birodalomban. Ezek a táborok sok tekintetben a totalitárius uralom első időszakában létesített koncentrációs táboroknak felelnek meg: olyan „gyanúsítottakat” tartottak bennük, akiknek vétsége nem volt bizonyítható, és akiket rendes törvényes eljárásban nem lehetett elítélni. Mindez világosan totalitárius uralmi módszerekre utal; ezeket az elemeket annak az öröklött és magától értetődőnek tekintett nihilista elvnek az alapján használják fel, fejlesztik tovább és szilárdítják meg, hogy „minden megengedett”. Ám ahol ezek az új uralmi formák valóban totalitárius

szerkezetet öltenek, ott túlhaladnak ezen az elven, amely még mindig az uralmon lévők haszonelvű indítékaihoz és önzéséhez kötődik, és olyan tartománnyal próbálkoznak, amelyet mind ez idáig egyáltalán nem ismertünk: azzal a tartománnyal, amelyben „minden lehetséges”. Ugyancsak jellemző, hogy pontosan ez az a tartomány, amelyet nem korlátozhatnak sem haszonelvű indítékok, sem – tartalmától függetlenül – az önérdék.

A józan észnek nem a „minden megengedett” nihilista elve mond ellent, amelyet már a józan ész tizenkilencedik századi utilitárius elve is tartalmazott. A józan ész és a „normális emberek” abban nem hajlandók hinni, hogy minden lehetséges.¹²⁹ Mi a jelenlegi vagy a múltból felidézett tapasztalatainknak olyan elemeit próbáljuk megérteni, amelyek egyszerűen meghaladják felfogásunkat. Büntettnék próbálunk minősíteni valamit, amiről pedig érezzük, hogy sohasem lehetett ebbe a kategóriába sorolni. Miféle jelentése lehet a gyilkosság fogalmának ott, ahol a szemünk láttára gyártják holttestek tömegét? Lélektanilag próbáljuk megérteni a táborok lakóinak és az SS-pribékeknek a viselkedését, miközben azt kellene felismernünk, hogy a lélek a test fennmaradása esetén is megsemmisíthető. A lélek, a jellem és az individualitás bizonyos körülmények között csak abban fejeződik ki, hogy lassabban vagy gyorsabban bomlik-e fel.¹³⁰ A végeredmény mindkét esetben az elevenségétől megfosztott ember, vagyis az, aki lélektanilag már nem érthető meg, s akinek visszatérése a lélektanilag vagy más módon értelmezhető emberi világba főként a bibliai Lázár feltámadására emlékeztet. Minden, a józan észben alapuló, lélektani vagy szociológiai kijelentés csak azokat bátorítja fel, akik „fölöslegesnek” tartják, hogy „elidőzzenek a borzalmaknál.”¹³¹

Ha igaz az, hogy a koncentrációs táborok a totalitárius uralom legjellegzetesebb intézményei, akkor a totalitarizmus megértéséhez elengedhetetlennek látszik „elidőzni a borzalmaknál”. A visszaemlékezés azonban éppoly kevésbé képes erre, mint a szemtanúk nem túl sokat mondó beszámolói. Mindkét műfaj belső tendenciája a menekülés a tapasztalattól; szerzőik, ösztönösen vagy tudatosan, annyira ismerik az élők világát az élőhalottak világától elválasztó rettenetes szakadékot, hogy semmi egyebet nem tudnak nyújtani egy sor felidézett eseménynél, amelyek elbeszélőik és a hallgatóság előtt egyaránt hihetetlen színben tűnnek fel. A borzalmakról való folyamatos gondolkodást csak azoknak az embereknek a félelmetes képzelőereje teszi lehetővé, akiket felkavarnak az ilyen beszámolók, de akiknek nem a saját húsába vágtak bele, azoké, akik emiatt mentesek attól a vadállati, kétségbeesett rémülettől, amely a valóságos jelen lévő borzalommal szembesülve kikerülhetetlenül megbénít mindent a pusztaság reakción kívül. Az ilyen gondolatok csak a politikai összefüggések felismerése és a politikai szenvedélyek mozgósítása szempontjából hasznosak. A borzalmakról való gondolkodás aligha tud inkább előidézni valamilyen személyiségváltozást, mint a borzalmak valóságos tapasztalása. Egy embernek reakciók pusztaság kötegévé változtatása az illetőt éppoly gyökeresen különíti el mindentől, ami benne a személyiséget vagy a jellemet képviseli, mint az elmebetegség. Amikor Lázár módjára feltámad, személyiségét vagy jellemét abban a változatlan formában leli fel, ahogy otthagytá.

Ahogy a borzalom vagy a nála való elidőzés nem képes megváltoztatni a karaktert, nem képes jobbá vagy rosszabbá tenni az embereket, ugyanúgy nem lehet alapja szűkebb értelemben vett politikai közösségnek vagy pártnak sem. Azok a kísérletek, hogy a koncentrációs táborokra vonatkozó közös európai tapasztalaton alapuló európai egyetértés programjával alakítsanak ki egy európai elitet, szinte ugyanúgy omlottak össze, mint az első világháború utáni, arra irányuló próbálkozások, hogy a harctéri nemzedék nemzetközi tapasztalataiból vonjanak le politikai következtetéseket. Mindkét esetben kiderült, hogy magukból a tapasztalatokból csakis nihilista banalitások származhatnak.¹³² Az olyan politikai következtetések, mint például a háború utáni pacifizmus, a háborútól való általános félelemből, nem pedig a háborús tapasztalatokból eredtek. A valóságidegen pacifizmus helyett a félelem által vezérelt és mozgásba hozott modern háborúk struktúrájának megértése ahhoz a felismeréshez is vezethetett volna, hogy a háború szükségességének egyetlen mércéje: harcolni azon körülmények ellen, amelyek között az emberek nem akarnak többé élni – és a totalitárius táborok gyötrelmes poklának tapasztalata túlságosan is ráébresztett bennünket arra, hogy ilyen körülmények lehetségesek.¹³³ A koncentrációs táboroktól való félelem és a totális

uralom természetének ebből következő felismerése ezért alkalmas lehet arra, hogy érvénytelenítsen minden jobb- és baloldalra építő elavult politikai megkülönböztetést, és ezek mellett vagy fölött honosítsa meg korunk eseményeinek megítélésére a legfontosabb politikai normát: nevezetesen azt, hogy azok a totalitárius uralmat szolgálják-e vagy sem.

A rettegéssel teli képzeletnek mindenesetre megvan az a nagy előnye, hogy felbomlasztja a politikának mindazokat a szofisztikus-dialektikus értelmezéseit, amelyek arra a babonára épülnek, hogy a rosszból bármi jó is származhat. Az ilyen dialektikus bűvészmutatványnak mindaddig legalább látszatra megvolt a jogosultsága, amíg a legrosszabb, amit ember embernek okozhatott, a gyilkosság volt. Ma azonban már tudjuk: a gyilkosság csupán korlátozott rossz. A gyilkos, aki megöl valakit – valakit, akinek végtére úgymint meg kell halnia –, még mindig az élet és halál számunkra ismerős tartományában mozog; a kettő voltaképpen szükségszerű kapcsolatban áll, ezen alapul dialektikájuk, mégha öntudatlan módon is. A gyilkos holttestet hagy maga után, s nem tesz úgy, mintha áldozata sohasem létezett volna; ha egyáltalán eltüntet nyomokat, ezt azért teszi, hogy őt magát ne lehessen azonosítani, nem pedig azért, hogy kitörölje az áldozat nyomát azon személyek emlékezetéből és gyászából, akik szerették őt. Elpusztít egy életet, de nem pusztítja el magát a létezés tényét.

A náci a rájuk jellemző precizitással a koncentrációs táborokban végzett műveleteiket hajdan az „éj leple alatt” (*Nacht und Nebel*) végezték. Első pillantásra gyakran azért nem nyilvánvaló, mennyire radikálisak azok az eljárások, amelyek segítségével embereket úgy kezelnek, mintha sosem léteztek volna, és szó szerinti értelemben eltüntetik őket, mert sem a német, sem az orosz rendszer nem homogén: egy sor kategóriából állnak, amelyekben igen eltérően bánnak az emberekkel. A németeknél ezek az eltérő kategóriák egymás mellett léteztek ugyanabban a táborban, de nem érintkeztek egymással; az egyes kategóriákat gyakran szigorúbban szigetelték el egymástól, mint az egész táborát a külvilágtól. Faji megfontolásból például a skandináv nemzetiségűeket a németek egészen másként kezelték, mint más népek tagjait, jöllehet az előbbiek a náci nyílt ellenségei voltak. Az utóbbiak esetében viszont különbséget tettek olyanok között, akiknek „megsemmisítése” közvetlenül napirenden volt (például a zsidók), vagy a belátható jövőben bekövetkezik (például lengyelek, oroszok és ukránok), és olyanok között, akikkel kapcsolatban még nem adtak ilyen, „végső megoldást” célzó utasításokat (például a franciák és a belgák). Oroszországban viszont három, egymástól többé-kevésbé független rendszert különböztethetünk meg. Az első a valódi kényszermunkások csoportja, akik viszonylagos szabadságban élnek, és akiket meghatározott időre ítélték el. A másodikat azok a koncentrációs táborok alkotják, amelyekben könyörtelenül kizsákmányolják az emberanyagot és rendkívül magas a halálozási arány, de amelyeket lényegében munka céljára szerveztek. A harmadik csoportba a megsemmisítő táborok tartoznak, amelyeknek lakóit éheztetés és nélkülözés útján módszeresen irtják ki.

A koncentrációs és megsemmisítő táborok valódi borzalma abban rejlik, hogy lakóikat, még ha történetesen életben maradnak is, hatékonyabban vágják el az élők világától, mint ha meghaltak volna – a terror ugyanis feledésre készíttet. A gyilkosság itt éppoly személytelen, mint egy szűnyog agyonnyomása. Az ember meghalhat módszeres kínzások vagy éhezés következtében, vagy azért, mert a tábor túlzsúfolt és a fölösleges emberanyagot meg kell semmisíteni. Ellenkező esetben az is előfordulhat, hogy új szállítmányok hiányában fennáll a tábor elnéptelenedésének veszélye, és azért parancsot adnak arra, hogy mindenáron csökkentsék a halálozási arányt.¹³⁴ David Rousset a Halálunk napjai címet adta egy német koncentrációs táborban eltöltött időszakról szóló beszámolójának. És csakugyan: mintha csak állandóvá lehetett volna tenni a meghalás folyamatát, olyan körülményeket teremtve, amelyek között egyforma hatékonysággal gátolható meg az élet és a halál egyaránt.

Valamiféle, korábban ismeretlen radikális rossz megjelenése vet véget a minőségek fejlődésére és átalakulásaira vonatkozó elképzelésnek. Nem érvényesek itt sem politikai, sem történelmi, sem egyszerűen morális normák, legfeljebb az a felismerés, hogy a modern politikában olyasvalami látszik meghonosodni, aminek a politikában, ahogy egykor értelmeztük, voltaképpen sohasem volna szabad meghonosodnia: nevezetesen, a minden vagy semmi elve. Minden, vagyis az emberi együttélés formáinak meghatározatlan

végtelensége, vagy semmi, hiszen a koncentrációs táborok rendszerének győzelme ugyanazt a visszavonhatatlan végzetet jelentené az emberi lények számára, mint a hidrogénbomba az emberi fajnak.

A koncentrációs táborokban folyó életnek nincsenek párhuzamai. Borzalmait már csak azért sem képes teljesen felfogni a képzelet, mert azok életen és halálon kívüliek. Már csak azért sem lehet róla teljes értékű beszámolót adni, mert a túlélő az élők világába tér vissza, ami lehetetlenné teszi, hogy teljes mértékben higgyen múltbeli élményeinek. Mintha csak egy másik bolygóról szóló történetet beszélné el; mert az élők világában, ahol senkiről sem feltételezik, hogy tudja, élnek vagy halnak-e a táborok lakói, ők úgy léteznek, mintha sohasem születtek volna meg. Bármiféle párhuzam ezért csak zavart kelthet, és eltereli a figyelmet a lényegről. A börtönökben és büntetőtelepeken végzett kényszermunkát, a száműzetést és a rabszolgaságot egy pillanatra mintha józanul összehasonlíthatnánk. Ám ha közelebbről megvizsgáljuk őket, kiderül, hogy az összehasonlítás sehová sem vezet.

A büntetésként kirótt kényszermunka időtartamát és intenzitását tekintve korlátozott. Az elítéltnak megmaradnak jogai teste felett; nincs alávetve sem abszolút kínzásnak, sem abszolút uralomnak. A száműzöttet csupán a világ egyik részéről a világ másik, szintén emberek lakta részére száműzik; nem zárják ki teljesen az emberi világból. A történelem folyamán a rabszolgaság a társadalmi renden belüli intézmény volt; a koncentrációs táborok lakóival ellentétben a rabszolgákat nem szakították ki az emberi világból, ennél fogva társaik védelmétől sem fosztották meg őket; munkaeszközként meghatározott áruk, tulajdonként meghatározott értékük volt. A koncentrációs táborok lakójának nincs ára, mert mindig pótolható, senki sem tudja, kinek a tulajdona, mert nem látható. A normális társadalom szempontjából teljesen fölösleges, bár nagy munkaerőhiány esetén (mint a háború alatt Oroszországban és Németországban) munkára használják.

A koncentrációs tábor intézményét nem a lehetséges munkahozamért hozták létre. A táborok egyetlen állandó gazdasági funkciója az, hogy eltartsák saját felügyelő apparátusukat; gazdaságilag tehát a koncentrációs táborok többnyire önmagukért léteznek. Az általuk elvégzett munkát más körülmények között sokkal jobban és olcsóbban lehetne elvégezni.¹³⁵ Különösen Oroszországban, ahol a koncentrációs táborokat többnyire kényszermunkatábornak nevezik, mert az orosz bürokrácia úgy határozott, hogy ezzel a névvel tiszteli meg őket, látszik igen világosan, hogy nem a kényszermunka az elsődleges. A kényszermunka ugyanis normális létfeltétele minden orosz munkásnak, akinek semmiféle mozgásszabadsága nincs, és bárhol, bármikor önkényesen munkára fogható. A borzalmak hihetlensége szorosan kapcsolódik a táborok gazdasági haszontalanságához. A náci minden hasznossági megfontolás nyílt ellentétévé fokozták ezt, amikor a háború kellős közepén, az építőanyag- és járműhiány ellenére óriási és drága megsemmisítőgyárakat állítottak fel s emberek millióit utaztatták ide-oda.¹³⁶ Egy szigorúan hasznosságelvű világ szemében az ilyen cselekedetek és a katonai célszerűség közötti nyilvánvaló ellentmondás az örült irrealitás kódéba burkolta ezt az egész vállalkozást.

Az örültségnek és az irrealitásnak ez a légköre, amelyet a nyilvánvaló céltalanság teremt, az igazi vasfüggöny, amely a koncentrációs táborok minden formáját elrejt a világ szeme elől. Kívülről nézve ezek a táborok s mindaz, ami bennük történik, csak a halál utáni, azaz a földi céloktól mentes életből nyert képekkel írható le. A halál utáni élet három alapvető nyugati elképzelésének (Hádész, Purgatórium és Pokol) megfelelően a koncentrációs táborok három típusra oszthatók. A Hádésznek azok a viszonylag enyhe, egykor még nem totalitárius országokban is elterjedt formák felelnek meg, amelyek segítségével a legkülönbözőbb nemkívánatos elemeket – menekülteket, hontalanokat, a társadalomba beilleszkedni nem tudó személyeket és munkanélkülieket – tüntették el. Hontalantáborokként, vagyis fölöslegessé és terhessé vált személyek részére épült táborokként ezek a háború után is fennmaradtak. A Purgatóriumot a szovjetunióbeli munkatáborok képviselik, amelyekben a rossz bánásmód a kaotikus kényszermunkával párosul. A szó szerinti értelemben vett Pokol azokban a náci által tökélyre vitt táborokban testesült meg, amelyekben az egész életet a lehető legnagyobb kínok előidézésére szervezték meg, alaposan és módszeresen.

A három típusnak egyetlen közös vonása van: a bennük összegyűjtött embertömegekkel úgy bánnak, mintha már nem is léteznének; mintha az, ami velük történik, már senkit sem érdekelne, és mintha már meg

is haltak volna – csupán egy gonosz szellem játszana el azzal, hogy mielőtt engedélyezi számukra az örök békességet, egy időre megállítja őket élet és halál között.

Nem annyira a szögesdrót, mint inkább az általa körbezártak leleményesen kialakított irrealitása az, ami ilyen hatalmas gonoszságokat idéz elő és végül tökéletesen normális intézkedésnek láttatja a megsemmisítést. Mindaz, ami a táborokban történt, a perverz, beteges fantázia világából ismerős számunkra. Megérteni azt nehéz, hogy az ilyen fantáziáláshoz hasonlóan ezek az ijesztő bűntettek is egy fantomvilágban történtek meg, ez a fantomvilág azonban egy olyan világban ölt testet, amely az érzéki valóság minden ismervével rendelkezik, ám hiányzik belőle a következményeknek és a felelősségnek az a rendszere, mely nélkül a valóság érthetetlen adattömeg marad számunkra. Ennek következtében megteremtődik egy hely, ahol embereket lehet kínozni és lemészárolni, ám a kínzók, a megkínzottak, leginkább pedig a kívülállók sosem tudhatják, hogy ami történik, az több-e gonosz játéknál vagy abszurd álomnál.¹³⁷

Azokból a filmekből, melyeket a szövetségesek terjesztettek a háború után Németországban és másutt, világosan kitűnik, hogy pusztán beszámolókkal nem osztható el az örütségnek és irrealitásnak ez a légköre. Az elfogulatlan megfigyelő számára ezek a képek semmivel sem meggyőzőbbek, mint misztikus jelenségekről spiritizista szeánszokon készült pillanatfelvételek.¹³⁸ A józan ész ezzel a kézenfekvő érvvel reagált Buchenwald és Auschwitz rémségeire: „Mekkora bűnöket kellett ezeknek az embereknek elkövetniük, hogy ilyen borzalmak történtek velük.” Vagy mint Németországban és Ausztriában az éhezés, túlnépesedés és általános gyűlölködés idején történt: „Elég baj, hogy nem gázosították el az összes zsidót.” Mindenütt másutt szkeptikus vállvonogatás volt a válasz, a hatástalan propaganda következményeként.

Míg az igazság propagandája még az átlagembert sem képes meggyőzni (éppen mert az igazság túl rettenetes), kimondottan veszélyes azok számára, akik saját képzelődéseikből ismerik, mi mindenre képesek, és akik éppen ezért teljes mértékben hajlandók hinni annak valóságában, amit láttak. Egy csapásra nyilvánvalóvá válik, hogy dolgok, amelyeket az emberi képzelet évezredekig az emberek hatókörén túlra száműzött, itt, a földön is előállíthatók, és hogy a rombolás és gyógyítás legmodernebb eszközei segítségével megteremthető, akár még a folyamatosság látszatával is, a Pokol és a Purgatórium. Ezeknek az embereknek a szemében (és bármely nagyvárosban többen vannak ilyenek, mint hinni szeretnénk) a totalitárius Pokol csak azt bizonyítja, hogy az embernek nagyobb hatalma van, mint valaha is gondolni merte volna, és hogy megvalósíthatja pokoli fantáziáit, miközben nem szakad le az ég, nem nyílik meg a föld.

Ezek a hasonlatok, amelyekkel ismételtelen találkozunk a haldoklók e világából származó beszámolóiban,¹³⁹ valószínűleg nem pusztán kétségbeesett kísérletek valaminek az elmondására, ami túl van az emberi beszéd birodalmán: többet fejeznek ki. A modern tömegeket talán semmi sem különbözteti meg annyira gyökeresen a korábbi századok tömegeitől, mint az Utolsó Ítéletbe vetett hit elvesztése. A legrosszabbak elvesztették a félelmet, a legjobbak pedig a reményt. Nem tudván azonban élni félelem és remény nélkül, ezek a tömegek minden olyan törekvéshez vonzódnak, amely annak az ember alkotta Paradicsomnak az ígéretével kecsegtet, melyre régóta vágytak, s a Pokolével, melytől féltek. Ahogy Marx osztály nélküli társadalmának népszerű változata furcsa hasonlatosságot mutat a messiási korról, úgy a koncentrációs táborok valósága semmire sem hasonlít annyira, mint a Pokol középkori képeire.

Egyetlen dolog nem ismételtető meg: az, ami a Pokol hagyományos elképzelését elviselhetővé tette az ember számára: az Utolsó ítélet, az igazság abszolút normájának eszméje, amely a kegyelem végtelen lehetőségével párosul. Az ember szemében ugyanis nincs olyan bűn, amely összemérhető volna a Pokol örök kínjaival. Ezért jön zavarba a józan ész, amikor felteszi a kérdést: miféle bűnt követhettek el ezek az emberek, hogy ilyen embertelenül kell szenvedniük? S ebből ered az áldozatok abszolút ártatlansága is: nincs ember, aki erre rászolgált volna. S ez a forrása, végül, annak a groteszk esetlegességnek is, amellyel a tökéletesített terrorállamban a koncentrációs táborok áldozatait kiválogatták: ilyen „büntetést” bárkire mérhetnek egyformán igazságosan vagy igazságtalanul.

Az örült végeredményhez – a koncentrációs táborok társadalmához – képest áttekinthető és logikus az a folyamat, amelynek során az embereket felkészítik erre a célra, valamint azok a módszerek, amelyekkel

hozzászoktatják őket ezekhez a körülményekhez. A holttestek eszeveszett tömegtermelését az élőhalottak történelmileg és politikailag érthető előkészítése előzi meg. Az ilyen példátlan körülmények kiváltója, és ami még fontosabb, a velük való hallgatólagos egyetértés azoknak az eseményeknek a következménye, amelyek a politikai felbomlás időszakában hirtelen és váratlanul emberi lények százezreit tették földönfutóvá, állam nélkülivé, törvényen kívülre és nemkívánatossá, míg milliónyi emberi lényt a munkanélküliség tett gazdaságilag fölöslegessé és társadalmilag terhessé. Ez viszont csak azért következhetett be, mert az emberi jogok, amelyeket filozófiailag sohasem alapoztak meg, csupán megfogalmaztak, amelyeket politikailag sohasem garantáltak, csupán meghirdettek, hagyományos formájukban minden érvényüket elvesztették.

A totális uralomhoz vezető úton az első lényeges lépés az volt, hogy megölték a jogi személyt az emberben. Ezt egyrészt úgy érték el, hogy bizonyos embercsoportokat kivontak a törvény védelme alól, egyszersmind a nemzettől megfosztás eszközével a nem totalitárius világot arra kényszerítették, hogy ismerje el a törvénytelenséget. Másrészt úgy, hogy a koncentrációs tábor ama normális jogrendszeren kívül helyezték, amelyben meghatározott büntetett kiszámítható büntetést von maga után. Ennélfogva a közönséges bűnözőket, akik más szempontból a koncentrációs táborok társadalmának lényeges elemét alkották, rendszerint csak börtönbüntetésük letelte után küldték táborba. A totalitárius uralom minden körülmények között gondoskodik róla, hogy a táborokban összegyűjtött embercsoportok – zsidók, betegek, halódó osztályok képviselői – már elveszítsék képességüket akár normális cselekedetekre, akár büntetésekre. A propaganda nyelvén ezt úgy fejezik ki, hogy a „védőőrizet” „megelőző rendőri intézkedésként” kezelik,¹⁴⁰ azaz olyan intézkedésként, amely az embereket megfosztja cselekvőképességüktől. Az ettől a szabálytól való eltérést Oroszországban a katasztrofális börtönhiánynak kell tulajdonítani, továbbá annak az eddig meg nem valósított kívánságnak, hogy az egész büntetőrendszert koncentrációs táborok rendszerévé alakítsák át.¹⁴¹

Köztörvényes bűnözők bevonására azért van szükség, hogy nyilvánvalóvá tegyék a mozgalom ama propagandisztikus állítását, miszerint ezt az intézményt társadalomellenes elemek számára tartják fenn.¹⁴² Köztörvényes bűnözőknek valójában nincs mit keresniük koncentrációs táborokban, már csak azért sem, mert nehezebb megölni olyasvalakiben a jogi személyt, aki meghatározott büntetést követett el, mint olyan emberben, aki teljesen ártatlan. Minthogy köztörvényes bűnözők mégis állandóan jelen vannak a táborok lakói között, a totalitárius állam ezzel engedményt tesz a társadalomban élő előítéleteknek, ezen a módon szoktatva hozzá legkönnyebben a táborok létezéséhez. Másfelől viszont ahhoz, hogy maguk a táborok rendszere érintetlen maradjon, amíg fennáll az országban a büntető igazságszolgáltatás, a köztörvényes bűnözőket csak büntetésük letöltése után szabad a táborokba küldeni, azaz akkor, amikor voltaképpen már szabadulhatnának. A koncentrációs táborok semmilyen körülmények között sem válhatnak olyan helyekké, ahol kiszámítható büntetéseket szabnak ki meghatározott törvénysértésekért.

Köztörvényes bűnözőknek mindenféle más kategóriával való összevegyítése ráadásul azzal az előnnyel is jár, hogy minden újonnan érkezett előtt megdöbbenően nyilvánvalóvá teszi: a társadalom legalsó szintjére kerültek. Persze rövidesen kiderül, hogy minden okuk megvan arra, hogy a legalantasabb tolvajt és gyilkost is irigyeljék; addig azonban a legalsó szint jó kezdetnek számít. Ráadásul az álcázás hatékony eszköze is, hiszen arra utal, hogy mindez csupán bűnözőkkel történik meg, és semmi rosszabb nem történik annál, mint amire a bűnözők rászolgáltak.

A köztörvényes bűnözők mindenütt a táborok arisztokráciáját alkotják. (Németországban a háború alatt a kommunisták vették át tőlük a vezető szerepet, mert az ésszerű munkának még a minimuma sem volt lehetséges a köztörvényes-irányítás teremtette kaotikus körülmények között. A koncentrációs táborok azonban csupán átmenetileg alakultak át kényszermunkatáborokká: a jelenség korlátozott időtartamú és minden tekintetben atipikus volt.)¹⁴³ A köztörvényesek nem annyira a felügyelő személyzet és a bűnöző elemek közötti rokonszenv miatt kerültek a vezetésbe – a Szovjetunióban a felügyelők szemmel láthatóan nem alkotnak büntettek elkövetésére kiképzett különleges elitet, mint az¹⁴⁴ –, hanem inkább azért, mert csak a bűnözőket zárták valamilyen meghatározott cselekedet miatt a táborokba. Ők legalább tudják, hogy miért vannak koncentrációs táborban, és ezért a jogi személyiség bizonyos maradványai megőrződtek bennük. A

politikaiak esetében ez csak szubjektíve igaz; cselekedeteikre, amennyiben azok egyáltalán cselekedetek voltak, nem pedig pusztán vélemények vagy másoktól eredő halvány gyanúsítások, esetleg az, hogy az illetők tagjai voltak valamely politikailag károsnak nyilvánított csoportnak, rendszerint nem érvényes az ország normális jogrendszere, azokat jogilag nem is határozzák meg.¹⁴⁵

A politikai foglyok vegyülékéhez, amellyel a koncentrációs táborok kiépítése kezdődött Oroszországban és Németországban, már igen korán egy harmadik elem is csatlakozott, amely rövidesen a koncentrációs táborok lakóinak többségét alkotta. Ez a legnagyobb csoport kezdettől fogva olyan emberekből állt, akik az égvilágon semmi olyasmit nem tettek, ami – akár a saját tudatukban, akár kényszerűen – bármilyen, ésszel felfogható kapcsolatban állt volna letartóztatásukkal. Németországban 1938 után a zsidó tömegek jelentették ezt az elemet, Oroszországban pedig bármely csoport, amely akármilyen, cselekedeteivel semmilyen összefüggésben nem álló okból magára vonta a hatóságok haragját. Ezek a minden értelemben ártatlan csoportok a legalkalmasabbak arra, hogy rajtuk kísérletezzék ki legalaposabban a jogfosztottságot és a jogi személyiség megszüntetését, ezért mennyiségileg és minőségileg is a táborok lakosságának leglényegesebb kategóriáját alkotják. Ez az elv legteljesebben a gázkamrákban valósult meg, amelyek már hatalmas befogadóképességük miatt sem egyes esetek, hanem általában az emberek számára épültek. Ebben az összefüggésben jellemzi a következő párbeszéd az egyén helyzetét: „Megkérdezhetem, hogy mi célból léteznek a gázkamrák?” „Mi célból születtél?”¹⁴⁶ A tökéletesen ártatlanoknak ez a harmadik csoportja jár minden esetben a legrosszabbul a táborokban. Köztörvényes bűnözőket és politikai foglyokat is hozzácsapnak ehhez a kategóriához, ily módon megfosztva őket attól a védelmező kiváltságtól, amelyet azért élveznek, mert egyáltalán tettek valamit, nyíltan kiszolgáltatják őket az önkénynek. A végső cél, amelyet részben elértek a Szovjetunióban, és amelynek elérésére világos jelek mutatkoztak a náci terror utolsó szakaszában, az volt, hogy a táborok egész népessége az ártatlan embereknek ebből a kategóriájából kerüljön ki.

Míg a táborlakókat tökéletes véletlenszerűséggel válogatják ki, ugyanez nem mondható el azokról az önmagukban értelmetlen, ám szervezeti szempontból hasznos kategóriákról, amelyekbe megérkezésük után osztották őket. A német táborokban külön-külön jellel megjelölt köztörvényes bűnözők, politikai foglyok, társadalomellenes elemek, vallási törvénytörők és zsidók voltak. Amikor a spanyol polgárháború után a franciák gyűjtőtáborokat állítottak fel, rögtön létrehozták a politikai foglyok, a köztörvényes bűnözők és az ártatlanok (ebben az esetben az állampolgársággal nem rendelkezők) jellegzetesen totalitárius keverékét, és tapasztalatlanosságuk ellenére is figyelemre méltóan találékonynak bizonyultak abban, hogy értelmetlen kategóriákat agyaljanak ki a táborlakók számára.¹⁴⁷ Ezt a módszert eredetileg azért találták ki, hogy meggátolják szolidaritás létrejöttét a táborlakók között, később azonban különösen értékesnek bizonyult, mert senki sem tudhatta, hogy a saját kategóriája jobb vagy rosszabb-e másokénál. Németországban az adta a szilárdság látszatát ennek az örökösen változó, jóllehet gondosan megszervezett építménynek, hogy minden körülmények között a zsidók alkották a legsúlyosabb kategóriát. Baljós és groteszk jelleget az egésznek az adott, hogy a táborlakók úgy azonosultak ezekkel a kategóriákkal, mintha azok jogi személyiségük utolsó valódi maradványait képviselték volna. Minden más körülményt figyelmen kívül hagyva, nem csoda, hogy aki 1933-ban kommunista volt, kommunistáiban szabadult ki a táborból, mint ahogy odakerült, a zsidó zsidóbb, a francia franciább lett, az idegenlégiós felesége jobban meg volt győződve az idegenlégió értékeiről; mintha csak ezek a kategóriák a kiszámítható bánásmód utolsó reményével kecsegtettek volna, mintha csak valamifajta végső és ezért legalapvetőbb jogi azonosság testesült volna meg bennük.

A táborlakók kategorizálása csupán taktikai, szervezési intézkedés volt, az áldozatok önkényes kiválasztása azonban az intézmény lényegi alapelveire utal. Ha a koncentrációs táborok fennállása a politikai ellenfelek létének függvénye lett volna, aligha maradtak volna fenn a totalitárius rendszerek első éveitől. Elég egyetlen pillantást vetnünk Buchenwald 1936 utáni lakóinak számára, hogy megértsük, mennyire nélkülözhetetlenek voltak az ártatlanok a táborok további fennállása szempontjából. „A táborok megszűntek volna, ha letartóztatásai során a Gestapo csupán az ellenzékiiséget vette volna figyelembe.”¹⁴⁸ 1937 vége felé

Buchenwald kevesebb, mint ezer lakójával már a megszűnés határán állt, amikor a novemberi pogromok során húszezer új fogoly érkezett.¹⁴⁹ Németországban 1938 után a zsidók töltötték ki óriási számban az ártatlanoknak ezt a csoportját; Oroszországban olyan találmányra kiválasztott népességcsoportokból állt, amelyek valamilyen, cselekedeteiktől teljesen független okból kegyvesztetté váltak.¹⁵⁰ Németországban valóban totalitárius típusú koncentrációs tábor, amelyben óriási többségben voltak a teljesen „ártatlan” rabok, 1938 előtt nem jött létre, Oroszországban azonban már a harmincas évek elején találkozunk vele, hiszen 1930-ig a koncentrációs táborok rabjainak többségét még a köztörvényes bűnözők, az ellenforradalmárok és a „politikaiak” (ebben az esetben az elhajló frakciók tagjai) alkották. Ettől kezdve viszont annyi ártatlan ember került a táborokba, hogy nehéz osztályozni őket: olyan személyek, akik kapcsolatot tartottak valamilyen külföldi országgal, lengyel származású oroszok (különösen 1936 és 1938 között), parasztok, akiknek falvait gazdasági okból felszámolták, deportált nemzetiségiek, a Vörös Hadsereg leszerelt katonái, akik történetesen olyan egységekhez tartoztak, amelyek megszálló erőként túl hosszú ideig voltak külföldön vagy akik hadifoglyok voltak Németországban stb. A politikai ellenzék létezése azonban csupán ürügy a koncentrációs táborok rendszere számára, és a rendszer még akkor sem éri el célját, ha a legszörnyűbb terror hatására a lakosság többé-kevésbé önkéntesen együttműködővé válik, azaz lemond politikai jogairól. Az önkényuralmi rendszer célja az, hogy az egész lakosság polgárjogait megszüntesse, s így a polgárok végül éppoly törvényen kívülre váljanak a saját országukban, mint az állampolgárság nélküliek és a hontalanok. Az ember jogainak megszüntetése, a benne lévő jogi személyiség kiölése annak előfeltétele, hogy teljesen uralkodjanak felette. Ez nemcsak olyan sajátos kategóriákra érvényes, mint a bűnözők, a politikai ellenzék, a zsidók vagy a homoszexuálisok, akiken a kezdeti kísérleteket végezték, hanem a totalitárius állam valamennyi lakosára. A szabad beleegyezés éppannyira akadály a totális uralomnak, mint a szabad ellenkezés.¹⁵¹ Az önkényes letartóztatás, amelynek során ártatlan emberek között választanak, a szabad beleegyezés érvényét szünteti meg, ahogy – a haláltól eltérően – a kínzás az ellenállás lehetőségét.

Ha ezt az önkényes üldözést, akár a legzsarnokibb módon is, korlátozzák bizonyos vallási vagy politikai véleményekre, szellemi vagy nemi viselkedésformákra, egynémely, frissen kiagyalt „büntetett”, fölöslegessé válnának a táborok, mert hosszú távon semmiféle magatartás vagy vélemény sem lenne képes ellenállni ilyen sok borzalom fenyegetésének: mindenekelőtt pedig új igazságszolgáltatási rendszer alakulna ki, amely, stabilitása esetén, feltétlenül megteremtené az emberben azt az új jogi személyiséget, amely már nem vonható totális uralom alá. A náci állandóan változó úgynevezett „népérdeke” (mert ami ma hasznos, holnapra károsra válhat), valamint az állandóan változó pártvonal a Szovjetunióban, amely visszamenőleges hatályú lévén, szinte naponta teremt koncentrációs táborba való új embercsoportokat, jelenti az egyedüli biztosítékot a koncentrációs táborok fennmaradására, ennél fogva az emberek folyamatos, teljes jogfosztására is.

Az élőhalottak létrehozásában a következő döntő lépés: a morális személy kiölése az emberből. Ezt főként azzal érik el, hogy a történelemben először lehetetlenné teszik a mártíromságot: „Vajon hányan gondolják itt most, hogy a tiltakozásnak még történelmi jelentősége is van? Ez a szkepticizmus az SS igazi mesterműve. Ez az ő nagy teljesítményük. Leromboltak mindenfajta emberi szolidaritást. Itt éjszaka szakadt a jövőre. Ha nincs élő tanú, nem lehet tanúvallomás sem. Ha tüntetünk, amikor a halálunk már nem tartóztatható fel: kísérletet teszünk, hogy értelmet adjunk a halálnak, hogy cselekedetünk túlmutasson saját halálunkon. A gesztus csak akkor lehet sikeres, ha társadalmi jelentése van. Százezer-számra élünk itt mindannyian abszolút magányban. Ezért bármi történik, vesztesek leszünk.”¹⁵²

A táborok, valamint a politikai ellenfelek meggyilkolása csupán része annak a szervezett feledésnek, amely nemcsak a közvélemény olyan hordozóira terjed ki, mint a kimondott és leírt szó, hanem még az áldozat családjára és barátaira is. Tilos a bánat és az emlékezés. A Szovjetunióban a nők, ha meg akarták menteni gyermekeik életét, férjük letartóztatása után azonnal benyújtották a válókeresetet; ha a férj történetesen visszatért, volt felesége felháborodottan utasította ki a házból.¹⁵³ A nyugati világ mind ez ideig, még a legsötétebb időszakokban is megadta a megölt ellenségnek azt a jogot, hogy emlékezzenek rá, mintegy

ama tény magától értetődő elismeréseként, hogy valamennyien emberek (és csak emberek) vagyunk. Azért és csakis azért nem veszett, nem vesztetett el minden, mert még Akhilleusz is megrendezte Hektor temetését, mert a legzsarnokibb kormányzat is tisztelte a megölt ellenséget, mert a rómaiak is megengedték a keresztényeknek, hogy megírják mártírtörténeteiket, s mert az egyház megengedte, hogy az eretnekek emléke tovább éljen az emberekben. A koncentrációs táborok, a halált magát is névtelenné téve (hiszen nem lehet megtudni, él-e, hal-e az adott fogoly), megfosztotta a halált attól a jelentéséről, hogy nem más, mint a beteljesedett élet vége. Bizonyos értelemben elvették az egyéntől a halálát, és bebizonyították, hogy ezentúl semmi sem az övé, ő pedig senkié. Halála csupán azt a ténytet pecsételi meg, hogy valójában soha nem is létezett.

Ennek a morális személyiség elleni támadásnak még mindig ellene szegülhet az ember lelkiismerete, amely azt mondja, hogy jobb áldozatként meghalni, mint az öldöklés részeseként élni. A totalitárius terror akkor aratta legszörnyűbb diadalát, amikor abszolút kétségessé és kétértelművé téve a lelkiismeret döntéseit, a morális személyiség előtt sikerült elvágnia az individuum menekülés útját. Amikor valaki azzal az alternatívával kerül szembe, hogy vagy elárulja és ezzel megöli barátait, vagy a halálba küldi feleségét és gyermekeit, akikért minden tekintetben felelős; amikor még az öngyilkosság is családja azonnali meggyilkolását jelentené: hogyan kellene döntenie? A választási lehetőség már nem jó és rossz, hanem gyilkosság és gyilkosság között áll fenn. Ki tudná megoldani annak a görög anyának a morális dilemmáját, akinek a náci megengedték, hogy eldönthesse: melyiket öljék meg három gyermeke közül?¹⁵⁴

Olyan feltételeket teremtve, amelyek között a lelkiismeret nem működhet megfelelően, és a jótett abszolút lehetetlenné válik, az összes ember tudatosan megszervezett cinikusságot vállalt a totalitárius rendszerek bűneiben, s ez az áldozatokra is kiterjed: így lesz a rendszer valóban totális. Az SS úgy vonta be a koncentrációs táborok foglyait – bűnözőket, politikaiakat, zsidókat – a saját büntetteibe, hogy nagyrészt rájuk bízta a táborok igazgatását, így a foglyok azzal a reménytelen dilemmával kerültek szembe, hogy vagy barátaikat küldik a halálba, vagy olyan emberek meggyilkolásában segítőkészek, akik történetesen idegenek – mindegyik esetben arra kényszerülve, hogy gyilkosokként viselkedjenek.¹⁵⁵ Ebben nemcsak az a lényeges, hogy a gyűlöletet elterelték az igazi bűnösökről (a kápoakat jobban gyűlölték, mint az SS-eket), hanem az is, hogy állandóan elmosódott a határ üldöző és üldözött, gyilkos és áldozat között.¹⁵⁶

Mihelyt a morális személyiség halott, az egyetlen dolog, ami még mindig megakadályozza, hogy az emberek élőhalottak legyenek, az egyén egyedisége, egyedülvaló énazonossága. Terméketlen módon valamiféle kitartó sztoicizmus segítségével őrizhető meg ez az individualitás, és bizonyos, hogy a totalitárius uralom alatt sokan nap mint nap a személyiségnek ebben a jogok és lelkiismeret nélküli abszolút elszigeteltségében keresnek menedéket. Nem kétséges, hogy az emberi személyiségnek ezt a részét lehet a legnehezebben széttúzni (s ha széttúzták, a legkönnyebb visszaállítani), mert lényegében a természettől, illetve nem az akarat ellenőrzése alatt álló erőktől függ.¹⁵⁷

Számos módszer létezik az emberi személy egyediségének megszüntetésére, itt meg sem próbáljuk felsorolni ezeket. Kezdve a táborokba szállítás iszonyatos körülményeivel, amikor emberi lények százait zsúfolják szinte mezítelenül, egymáshoz tapasztva marhavagonokba, és napokon át ide-oda utaztatják az országon keresztül; folytatva a táborba érkezéssel, az első órák jól megszervezett megrázkódtatásával, a fej leborotolásával, a groteszk tábori öltözkéssel; és végezetül a szinte elképzelhetetlen kínzásokkal, amelyeket gondosan úgy terveznek, hogy ne – vagy legalábbis ne gyorsan – öljék meg a testet. E módszerek célja mindenestre az, hogy az emberi test szenvedéseinek végtelen lehetőségeit kihasználva éppoly kényelmetlenül semmisítsék meg az emberi személyiséget, mint egyes szervi eredetű mentális betegségek.

Itt válik legnyilvánvalóbbá az egész folyamat kísérteties jellege. A kínzás persze lényeges eszköze az egész totalitárius rendőrségnek és igazságszolgáltatási gépezetnek; mindennap él vele, hogy szóra bírja az embereket. Az ilyen kínzás azonban, mivel meghatározott, ésszerű célja van, bizonyos határok között marad: vagy beszél a fogoly bizonyos időn belül, vagy megölik. Ehhez a racionális kínzáshoz az első náci koncentrációs táborokban és a Gestapo pincéiben egy másik, szadista, irracionális kínzás is társult. Főként az

SA nevéhez fűződik, nem volt semmiféle célja, nem üzték módszeresen, de főként az emberi normáktól eltérő elemek kezdeményezték. A halálozási arány olyan magas volt, hogy ezeket az első éveket az 1933-as koncentrációs táborlakók közül csak alig néhányan éltek túl. Ez a kínzás nem annyira kiszámított politikai intézkedés volt, hanem inkább engedmény, amelyet a rendszer tett bűnöző és a normáktól eltérő elemeinek, akiket így jutalmazott meg szolgálataikért. Az SA vak kegyetlenkedése mögött gyakran mély gyűlölet és neheztelés húzódott meg mindazokkal szemben, akik társadalmilag, szellemileg vagy fizikailag fölöttük álltak, és akiket most, mintegy legvadabb álmaik beteljesedéseként, a hatalmukban tartottak. Ebben a neheztelésben, amely sohasem halt ki teljesen a táborokban, akár az emberileg még érthető érzések utolsó maradványait is láthatjuk.¹⁵⁸

Az igazi iszonyat akkor kezdődött, amikor a táborok irányítását az SS vette át. A régi ösztönös kegyetlenkedés átadta helyét az emberi testek hűvös és módszeres szétrombolásának, amelynek célja az emberi méltóság megtörése volt. A kínzók a halált kerülték vagy a végtelenségig halasztották. A tábor ettől fogva nem vidámpark volt emberbőrbe öltözött vadállatok számára, akik jobban illettek az elmeógyógyintézetekbe vagy a börtönökbe: éppen ellenkezőleg, „gyakorlótereppé” vált, ahol tökéletesen normális embereket képeznek ki az SS teljes jogú tagjaivá.¹⁵⁹ Ha megsemmisítik az emberi individualitást, az egyediséget, amely egyforma mértékben a természet, az akarat és a sors műve, és amely annyira magától értetődő feltételévé vált mindenfajta emberi kapcsolatnak, hogy az egypetéjű ikrek egyenesen zavarba ejtőek, az olyan iszonyatot kelt, amely mellett eltörpül a jogi-politikai személyiség felháborodása és a morális személy kétségbeesése. Ez az iszonyat táplálja ama – meglehetősen tetszetős – nihilista általánosításokat, amelyek szerint lényegében minden ember egyformán vadállat.¹⁶⁰ A koncentrációs táborok tapasztalata tulajdonképpen arra utal, hogy emberi lények emberi állatfajokká alakíthatók át, és hogy az emberi „természet” csak annyiban „emberi”, amennyiben lehetőséget teremt az ember számára ahhoz, hogy rendkívüli módon természetellenessé, azaz emberré váljon.

A morális személy kiirtása és a jogi személyiség megsemmisítése után szinte mindig sikerrel jár az individualitás szétzúzása. Feltehetően léteznek olyan tömegpszichológiai törvények, amelyek megmagyarázzák, miért vonultak embermilliók ellenállás nélkül a gázkamrákba, jóllehet ezek a törvények csupán az individualitás szétzúzására adnának magyarázatot. Fontosabb ennél, hogy akiket egyenként halálra ítélték, alig-alig tettek arra kísérletet, hogy magukkal vigyék egy-egy kivégzőjüket. Alig voltak komolyabb lázadások, és még a felszabadulás pillanatában is nagyon kevés helyen került sor az SS tagjainak spontán lemészárlására. Az individualitás megszüntetése ugyanis a spontaneitás megszűnésével is jár. Eltűnik az ember arra való képessége, hogy saját erőforrásai alapján valami újba kezdjen, valami olyasmibe, amit a környezetre és az eseményekre adott reakciókból nem lehet megmagyarázni.¹⁶¹ A táborokban emberarcú, kísérteties bábok maradnak csupán, amelyek mindannyian úgy viselkednek, mint a pavlovi kutya: még a haláluk felé menetelve is abszolút megbízhatóan reagálnak, és csak reagálnak. Ebben mutatkozik meg a rendszer igazi diadala: „Az SS diadala megköveteli, hogy a megkínzott áldozat tiltakozás nélkül hagyja magát a bitófa alá vezetni, önfeladása addig menjen, hogy még éazonosságát se nyilvánítsa meg. És mindez nem ok nélkül történik. Az SS-ek nem önmagáért, pusztá szadizmusból kívánják az áldozat vereségét. Tudják, hogy az a rendszer, amelynek még azelőtt sikerül megsemmisítenie áldozatát, hogy az fellépne a veszthelyre... hasonlíthatatlanul a legalkalmasabb arra, hogy egy egész népet rabságban, engedelmisségben tartson. Nincs iszonyatosabb látvány, mint ez a menet, amelyben emberi lények mint néma bábok vonulnak a halálukba. Aki látja őket, önkéntelenül ezt mondja: »Mekkora hatalom lehet uraik kezében, hogy ezt tudták tenni velük«, majd, telve keserőséggel, de legyőzve, elfordul.”¹⁶²

Ha komolyan vesszük a totalitárius törekvéseket, és nem hagyjuk félrevezetni magunkat attól a józan észre valló állásponttól, miszerint e törekvések utópikusak és megvalósíthatatlanok, ebből az következik, hogy a haldoklóknak a táborokban létrehozott társadalma az egyetlen olyan társadalmi forma, amelyben feltétel nélkül uralkodni lehet az ember felett. Akik totális uralomra törnek, azoknak a spontaneitás mindazon formáit meg kell semmisíteniük, amelyeket az individualitás pusztá létezése mindig magával hoz, és még

magánjellegű formáikban is üldöznie kell őket, bármily politikamentesek és ártatlanok legyenek is. A totalitárius állam „mintapolgára” pavlovi kutya, a legelemibb reakciókra korlátozott emberpéldány, az a reakcióköteg, amely mindenkor megsemmisíthető és azonosan viselkedő más reakciókötegekkel helyettesíthető. Az ilyen polgár táborokon kívül csak tökéletlen formában hozható létre.

Az, hogy a táborok hasznavehetetlenek, hogy a hasznosságot cinikusan tagadják, csak a látszat. Valójában a rendszer hatalma szempontjából sokkal lényegesebbek, mint bármely más intézmény. Koncentrációs táborok nélkül, az általuk kiváltott meghatározatlan félelem és a nagyon is jól meghatározott nevelés nélkül, amelyet a totalitárius uralom tárgyában nyújtanak (ennek legradikálisabb lehetőségeit ugyanis sehol másutt nem lehet teljesen kipróbálni), a totalitárius állam sem rohamosztagait nem tudná kellően fanatizálni, sem az egész népet teljes apátiában tartani. Az uralmon lévők és az alávetettek igen gyorsan visszasüllyednének a „régiburzos rutinba”; a kezdeti „túlkapások” után behódolnának az emberi törvények által szabályozott mindennapi életnek; röviden, abba az irányba fejlődnének, amelyet a józan észre hallgató valamennyi megfigyelő szívesen jósolgat. Mindezek a próféciaik egy még biztos világban születtek, és tragikus tévedésük az a feltételezés volt, hogy egyszer s mindenkorra adott az emberi természet, amelyet a történelemmel azonosítottak, és ennek alapján jelentették ki, hogy a totális uralom eszméje nemcsak embertelen, hanem irreális is. Azóta rájöttünk: az ember hatalma akkora, hogy valóban azzá teheti magát, amivé akarja.

A totalitárius rendszerek természetéhez tartozik a korlátlan hatalom igénye. Ilyen hatalomra csak akkor lehet szert tenni, ha szó szerint, kivétel nélkül minden embert, élete minden szegletében biztos uralom alá lehet vonni. Külföldön állandóan új, semleges területeket kell leigázni, otthon pedig egyre újabb csoportokat kell a bővülő koncentrációs táborokba hurcolni, vagy, ha így kívánják a körülmények, megsemmisíteni, hogy helyet csináljanak másoknak. A szembenállás kérdése a kül- és belügyekben egyaránt lényegtelen. A totalitárius uralom álláspontjáról bármely semlegesség, voltaképpen még a spontán barátság is éppoly veszélyes, mint a nyílt ellenségeség, hiszen a spontaneitás, minthogy kiszámíthatatlan, az ember feletti totális uralom legnagyobb akadálya. A nem kommunista országok kommunistái, akik Moszkvába menekültek vagy oda hívták őket, saját keserű tapasztalataikból tanulták meg, hogy fenyegetést jelentenek a Szovjetunióra nézve. Ebben az értelemben – s ma egyedül ennek van realitása – a meggyőződéses kommunisták éppoly nevetségesek és veszélyesek az oroszországi rendszer szempontjából, mint amilyenek például Röhm meggyőződéses náci hívei voltak a nácik számára.

A meggyőződés, vagy egyáltalán, bármilyen vélemény azért olyan nevetséges és veszélyes a totalitarizmus körülményei között, mert a totalitárius rendszerek főként azzal büszkélkednek, hogy sem meggyőződésre, sem semmifajta emberi segítségre nincs szükségük. Az emberek, amennyiben többek pusztán állati reakcióknál és funkciók betöltőinél, teljesen fölöslegesek a totalitárius rendszerek szempontjából. A totalitarizmus nem az emberek fölötti zsarnoki uralomra törekszik, hanem egy olyan rendszerre, amelyben fölöslegesek az emberek. A totális hatalom csak a feltételes reflexek világában teremthető és őrizhető meg: a spontaneitás legcsekélyebb nyomát sem mutató bábok világában. Éppen mivel az ember erőforrásai igen nagyok, teljes uralom alá csak akkor hajtható, ha az ember nevet viselő állatfaj egyik példányává válik.

Ezért jelent fenyegetést a jellem, és ezért jelentenek akadályt még a legigazságtalanabb jogi szabályok is. Ugyancsak tűrhetetlen az individualitás, voltaképpen minden, ami az egyik embert a másiktól megkülönbözteti. Amíg valamennyi ember nem válik egyformán fölöslegessé – és ez csak a koncentrációs táborokban következik be –, addig nem valósult meg még a totalitárius uralom eszménye. A totalitárius államok állandóan az ember fölöslegessé tételére törekszenek (bár sohasem teljes sikerrel): önkényesen kiválasztják a koncentrációs táborba küldendő csoportokat, állandó tisztogatást végeznek az uralmi apparátusban, tömeges likvidálásokat hajtanak végre. A józan ész kétségbeesetten tiltakozik ez ellen, mondván, hogy a tömegek engedelmesek, ennél fogva fölösleges ez az egész óriási méretű terrorgépezet. Ha a totalitárius vezetők képesek volnának kimondani az igazságot, ezt válaszolnák: csak azért látszik számotokra fölöslegesnek a gépezet, mert arra szolgál, hogy az emberek fölöslegesek legyenek.

Az emberek fölöslegessé tételére irányuló totalitárius kísérletben a modern tömegeknek az a tapasztalata tükröződik, hogy fölöslegesesek a túlnépesedett földön. A haldoklás világában az embereknek olyan életmódon át tanítják meg fölöslegességüket, amelyben a büntetést úgy mérik rájuk, hogy nem vonatkozik büntetetre, amelyben a kizsákmányolást haszon nélkül üzik, és amelyben a munkavégzésnek nincs terméke: ez a világ olyan hely, amely nap nap után újratermeli az értelmetlenséget. A totalitárius ideológia keretei között azonban mi sem lehetne értelmesebb és logikusabb. Ha a foglyok férgek, logikus, hogy mérges gázzal kell megölni őket; ha elfajultak, nem szabad megengedni, hogy megfertőzzék a lakosságot; ha „*rabszolgalelkűk*” van (Himmler), senkinek sem szabad arra vesztegetnie az idejét, hogy átnevelje őket. Az ideológia tükrében szinte az a baj a táborokkal, hogy túl értelmesek, s hogy túl következetes a doktrína végrehajtása.

A totalitárius rendszerek ily módon eltökélten és cinikusan megfosztják a világot az egyetlen dologtól, amelynek a józan ész haszonelvű várakozásai szempontjából értelme van, egyszersmind ráerőszakolnak egy olyan fölöttes értelmet, amelyre az ideológiák valójában mindig is gondoltak, amikor azt állították magukról, hogy ráleltek a történelem kulcsára vagy a világegyetem rejtélyeinek megoldására. A totalitárius társadalom fölött ideológiai babonájának nevetséges fölöttes értelme trónol. Az ideológiák csak addig ártalmatlan, kritikátlan és önkényes vélemények, amíg komolyan nem hisznek bennük. Mihelyt totális érvényességigényüket szó szerint veszik, olyan logikai rendszerek magvává válnak, amelyekben, miként a paranoiások rendszereiben, az első előfeltevés elfogadásából minden érthetően, sőt kényszerítő erővel következik. Az ilyen rendszerek örültsége nemcsak az első előfeltevésből fakad, hanem magából felépítésük logikus jellegéből is. Az „izmuskok” furcsa logikussága, együgyű bizalma a makacs odaadás megváltó értékében, tekintet nélkül a sajátos és változó tényezőkre, mindig magába foglalja mára valóság és a tények totalitárius megvetésének első csíráit.

A haszonelvű gondolkodáshoz szokott józan ész azért tehetetlen ezzel az ideologikus fölöttes értelemmel szemben, mert a totalitárius rendszerek az értelmetlenség működő világát teremtik meg. A tények ideologikus megvetése még tartalmazta a világ feletti emberi uralom büszke feltételezését; végtére is, a valóság megvetése teszi lehetővé a világ megváltoztatását, mesterséges emberi képződmények létrehozását. Ami a büszkeség elemét kilúgozza a valóság totalitárius megvetéséből (és ezáltal gyökeresen megkülönbözteti azt a forradalmi elméletektől és magatartásoktól), az ama fölöttes értelem, amely áttekinthetőséggel, logikus jelleggel és következetességgel járja át a valóság megvetését. Azt a bolsevik állítást, mely szerint a mai orosz rendszer különb az összes többinél, az változtatja valóban totalitárius eszközzé, hogy ebből az állításból a totalitárius vezető azt a logikailag kifogástalan következtetést vonja le, hogy e rendszer nélkül az emberek sohasem építhettek volna olyan csodálatos dolgot, amilyen például egy földalatti vasút. Ebből pedig – logikusan – arra következtet, hogy bárki, aki tud a párizsi metró léteéről, gyanús, mert esetleg arra készíti az embereket, hogy kételkedjenek benne: ilyesmit csak bolsevik módon lehet csinálni. Ez pedig ahhoz a végkövetkeztetéshez vezet, hogy aki hűséges bolsevik akar maradni, annak el kell pusztítania a párizsi metró. Semmi sem számít a következetességen kívül.

Ezekkel a fölöttes értelem erejére épülő és a logikusság motorjával hajtott új struktúrákkal valóban éppúgy befejeződött a profit és a hatalom burzsoá korszaka, mint az imperializmusé és a terjeszkedésé is. A totalitarizmus agresszivitásának forrása nem a hatalomvágy, és ha lázasan törekszik a terjeszkedésre, ennek nem oka sem maga a terjeszkedés, sem a profit. Az ok kizárólag ideológiai: következetessé kell tenni a világot, be kell bizonyítani, hogy fölöttes értelmének igaza van.

Főként e fölöttes értelem, a tökéletes következetesség kedvéért van arra szüksége a totalitarizmusnak, hogy még az írmagját is megsemmisítse annak, amit mindközönségesen emberi méltóságnak nevezünk. Az emberi méltóság tiszteletéből ugyanis az következik, hogy embertársaimat vagy nemzettársaimat alanynak, a világ építőinek vagy egy közös világ építőtársainak ismerem, ismerjük el. Egyetlen, a múlt valamennyi eseményének magyarázatára és az összes jövőbeli esemény folyásának megjósolására törekvő ideológia sem viselheti el azt az előreláthatatlanságot, amely abból fakad, hogy az emberekben alkotószellem él, és olyan új dolgok létrehozására képesek, amelyeket soha senki sem látott előre.

A totalitárius ideológiák célja ezért nem a külvilág átalakítása vagy a társadalom forradalmi megváltoztatása, hanem magának az emberi természetnek az átalakítása. A koncentrációs táborok azok a laboratóriumok, amelyekben tesztelik az emberi természetben bekövetkezett változásokat, szégyentelenségükhöz ezért nemcsak rabjaiknak és azoknak van közük, akik szigorúan „tudományos” mércék szerint irányítják őket; minden embernek köze van hozzájuk. A fő probléma nem a szenvedés, amelyből mindig is túl sok volt ezen a világon, és nem is az áldozatok száma. Maga az emberi természet forog kockán, és bár úgy fest, hogy ezeknek a kísérleteknek megváltoztatniuk nem, csupán elpusztítaniuk sikerül az embert, egy olyan társadalmat teremtve, amelyben következetesen megvalósul az ember embernek farkasa nihilista banalitása – ne feledjük: szükségszerűen korlátozott egy olyan kísérlet, amely a végérvényes eredményekhez globális ellenőrzést igényelne.

Ama totalitárius hiedelem, hogy minden lehetséges, mostanáig csak azt bizonyította be, hogy minden elpusztítható. Mégis, a totalitárius rendszerek, miközben azt próbálták bizonyítani, hogy minden lehetséges, anélkül hogy tudták volna, felfedezték, hogy vannak büntettek, amelyeket az emberek sem megbocsátani, sem megbüntetni nem képesek. Amikor a lehetetlent lehetővé tették, az eredmény a megbüntethetetlen, megbocsáthatatlan abszolút rossz lett, amelyet már nem lehetett az önérdék, a kapzsiság, a pénzsóvárság, a rosszakarat, a hatalomvágy és a gyávaság gonosz motívumaiból megérteni és megmagyarázni; és amelyet ezért a harag nem bosszulhatott meg, a szeretet nem viselhetett el, a barátság nem bocsáthatott meg. Ahogy a halálgyáraknak vagy a feledés odúinak áldozatai kivégzőik szemében már nem „emberiek”, ugyanúgy a bűnözőknek ezen legújabb fajtájára sem vonatkozhat az emberi esendőség elismeréséből fakadó szolidaritás.

Egész filozófiai hagyományunk lényegéből fakad, hogy nem vagyunk képesek felfogni a „radikális rosszat”. Ez egyformán igaz a keresztény teológiára, amely még magának az ördögnek is égi származást tulajdonított, és Kantra, az egyetlen filozófusra, akinek az általa teremtett kifejezésben legalább meg kellett sejtienie valamit ennek a rossznak a létezéséről, igaz, azonnal racionális magyarázatot is adott rá az „eltorzult rossz akarat” fogalmával, amely érthető motívumokkal magyarázható. Így hát valójában nincs hová visszanyúlnunk, ha meg akarunk érteni egy jelenséget, amelynek lenyűgöző valóságával pedig nap nap után szembesülünk, s amely a megítélés minden általunk ismert normáját semmissé teszi. Egyetlen dolog látszik csupán felfoghatónak számunkra. Azt mondhatjuk, hogy a radikális rossz egy olyan rendszerrel összefüggésben jelentkezett, amelyben minden ember egyformán fölöslegessé vált. A rendszer működtetői éppúgy hisznek a saját fölöslegességükben, mint másokéban. A totalitárius gyilkosok éppen azért rendkívül veszélyesek, mert nem törődnek saját magukkal sem: hogy élők-e vagy holtak, hogy valaha éltek-e vagy sohasem születtek meg. A hullagyárak és a feledés odúi azért veszélyesek, mert manapság, amikor mindenütt növekszik a népesség és a hontalanok száma, állandóan egész embertömegek válnak fölöslegessé, ha továbbra is a hasznosság szemszögéből vizsgáljuk világunkat. A politikai, társadalmi és gazdasági események mindenütt szinte titkos cinkosul fogadják az emberek fölöslegessé tételére kiagyalt totalitárius eszközöket. A burkolt kísértés nagyon is felfogható a hasznosságelvű józan ész számára mindazokban a tömegekben, amelyek a legtöbb országban már annyira kétségbeesettek, hogy nem félnek különösebben a haláltól. A náci és a bolsevikok biztosak lehetnek abban, hogy megsemmisítőgyáraik, amelyek a leggyorsabb megoldást kínálják a túlnépesedés, a gazdaságilag fölösleges és társadalmilag gyökértelen embertömegek problémájára, legalább annyira jelentenek vonzó példát, mint figyelmeztetést. Meglehet, hogy a totalitárius megoldások túlélnek a totalitárius rendszerek bukását, és olyan erős kísértések formájában élnek tovább, amelyek ismételten felbukkannak, valahányszor lehetetlennek látszik emberhez méltó módon enyhíteni a politikai, társadalmi vagy gazdasági nyomorúságon.

A TIZENKETTEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. A náci világosan felismerték, hogy a hatalom megragadása abszolutizmushoz vezethet. „A nemzetiszocializmus azonban nem azért folytatott harcot a liberalizmus ellen, hogy abszolutizmusba torkolljon s ezzel előlről kezdje a játékot” (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, 20. oldal). Az itt olvasható figyelmeztetés, csakúgy, mint számtalan más, az állam abszolutista igényei ellen irányul.

2. Trockij először 1905-ben megfogalmazott elmélete természetesen semmiben sem tért el az összes leninista forradalmi stratégiájától. Az ő szemükben „Oroszország csupán a nemzetközi forradalom első helyszíne, ugródeszkája volt: érdekeit alá kellett rendelni a militáns szocializmus nemzetek fölötti stratégiájának. Egyelőre azonban Oroszország és a győzelmes szocializmus határai egybeestek” (Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography* [New York és London, 1949], 243. oldal).

3. Az 1934-es év a tizenhetedik pártkongresszuson elfogadott új szervezeti szabályzat miatt fontos. Ebben olvasható, hogy „a Párt módszeres megtisztítása érdekében rendszeres időszakokban ... tisztogatásokat kell végezni”. (Idézi A. Avtorhanov, „Social Differentiation and Contradictions in the Party”, *Bulletin of the Institute for the Study of the USSR* [München, 1956. február].) Az orosz forradalom korai időszakában végzett pártbeli tisztogatások semmiben sem hasonlítanak a későbbi totalitárius torzulásokra, amikor az állandó bizonytalanság eszközévé váltak. Az első tisztogatásokat helyi ellenőrző bizottságok végezték olyan nyílt fórumon, amelyre párttagok és pártönkívüliek egyaránt bebocsátást nyerhettek. Ezeknek a bizottságoknak az elképzelések szerint a párton belüli bürokratikus elfajulás elleni demokratikus ellenőrző szerveknek kellett volna lenniük, amelyeknek a „valódi választásokat kellett pótolniuk” (Deutscher, id. mű, 233-234. oldal). A tisztogatások alakulásáról kitűnő rövid összefoglalás olvasható Avtorhanov cikkében, amelyben azt a legendát is cáfolja, hogy az új politika a Kirov-gyilkosság után bontakozott ki. Az általános tisztogatás már Kirov halála előtt megkezdődött, s az nem volt egyéb, mint „kényelmes ürügy az iram fokozására”. A Kirov meggyilkolását kísérő számos „megmagyarázhatatlan és titokzatos” körülmény alapján felmerül a gyanú, hogy maga Sztálin volt az, aki gondosan kitervelte és megteremtette a „kényelmes ürügyet”. Lásd Hruscsov „titkos beszédét”: „Speech on Stalin”, *New York Times*, 1956. június 5.

4. Deutscher, id. mű, 282. oldal, szerint az első támadás Trockij „permanens forradalom” elmélete ellen, valamint Sztálin „szocializmus egy országban” felfogása politikai manőver volt. 1924-ben Sztálin „közvetlen célja Trockij lejáratása volt. ... Trockij múltjában kutatva a triumvirátus rábukkant a »permanens forradalom« elméletére, amelyet Trockij 1905-ben fogalmazott meg... Sztálin e vita során jutott el a »szocializmus egy országban« formulához.”

5. A Röhm-csoport 1934 júniusában történő likvidálását rövid stabilizációs időszak előzte meg. Az év elején Rudolf Diels, a berlini politikai rendőrség főnöke azt jelenthette, hogy az SA már nem fogantatja törvénytelen („forradalmi”) letartóztatásokat, s a régebbi ilyen jellegűeket is felülvizsgálják (*Nazi Conspiracy*, [U. S. Government, Washington, 1946], V., 205. oldal). 1934 áprilisában Wilhelm Frick birodalmi belügyminiszter, a náci párt régi tagja rendeletet adott ki, amelyben, az „ország helyzetének stabilizálódására” tekintettel, korlátozta a „preventív őrizetbevételek” fogantatását (uo., III., 555. oldal). (Lásd *Das Archiv* [1934. április], 31.). Ezt a rendeletet azonban sohasem hozták nyilvánosságra (*Nazi Conspiracy*, VII., 1099. oldal; II., 259. oldal). 1933-ban a porosz politikai rendőrség külön jelentést írt Hitlernek az SA kihágásairól, s a jelentésben felsorolt SA-vezetők bíróság elé állítását javasolta.

Hitler úgy oldotta meg a helyzetet, hogy bírósági eljárás nélkül meggyilkoltatta ezeket az SA-vezetőket, egyszersmind elbocsátotta állásukból mindazokat a rendőrtiszteket, akik szemben álltak az SA-val (lásd Rudolf Diels eskü alatt tett tanúvallomását, uo., V., 224. oldal). Ily módon teljesen biztosította magát mindenfajta legalizálással és stabilizációval szemben. A számtalan jogász közül, akik lelkesen szolgálták a „nemzetiszocialista eszmét”, csak igen kevesen értették meg, valójában mi forog kockán. Ez utóbbiakhoz elsősorban Theodor Maunzot kell sorolnunk, akinek. A rendőrség formája és joga című tanulmányát (Hamburg, 1943) még azok is helyeslően idézik, akik, mint például Paul Werner, az SS magasabb Führerkörébe tartoztak.

6. Robert Ley, Der Weg zur Ordensburg (évszám nélkül, kb. 1936). „Külön kiadás... a párt Führerkorpsa számára... Nem kerül kereskedelmi forgalomba”.

7. Heinrich Himmler, „Die Schutzstaffel”, in Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates, Nr. 7b. A faji kiválasztás elvének ez az állandó radikalizálódása a náci politika mindegyik időszakában fellelhető. Először a teljesen zsidókat ítélték kiirtásra, őket követték a fél- és negyed-zsidók; vagy először az elmebetegek, majd a gyógyíthatatlan betegek, végül valamennyi család, amelyben akár egyetlen „gyógyíthatatlan beteg” volt. A „szelekció, amely sohasem állhat meg”, az SS-t sem kímélte. A Führer 1943. május 19-i rendelete megparancsolja, hogy mindazokat, akik családi kötelékek, házasság vagy barátság révén külföldiekkel állnak kapcsolatban, el kell távolítani az államigazgatásból, a pártból, a Wehrmachtból és a gazdaságból; ez a rendelet ezerkétszáz SS-vezetőt érintett (lásd Hoover Library Archives, Himmler File, Folder 330).

8. Közismert, hogy Oroszországban „a szocialisták és anarchisták elnyomásának fokozódása úgy vált szigorúbbá, ahogy az ország pacifikálódott” (Anton Ciliga, The Russian Enigma [London, 1940], 244. oldal). Deutscher (id. mű, 218. oldal) úgy gondolja, hogy a „forradalom szabados szellemének” eltűnése a győzelem pillanatában a parasztok megváltozott magatartásában lel magyarázatra: „Annál eltökéltebben fordultak a bolsevizmus ellen, minél jobban bíztak abban, hogy megtört a földesurak és a fehérek hatalma.” Ez meglehetősen gyenge magyarázatnak látszik, ha meggondoljuk, mekkora méreteket öltött a terror 1930 után. Azt sem magyarázza meg, hogy miért nem a húszas, hanem a harmincas években lazult fel a terror, amikor a paraszti osztályok ellenállása már nem befolyásolta aktívan a helyzetet. Hruscsov is megjegyzi (id. mű), hogy a Trockisták és a buharinisták elleni harc során „nem éltek szélsőségesen elnyomó módszerekkel”, s „elnyomásuk” sokkal később kezdődött, mint hogy legyőzték őket.

A náci terror a háború folyamán érte el tetőpontját, amikor a német nemzet voltaképpen már „egyesült”. Az előkészületek 1936-ra mennek vissza, amikor megszűnt minden szervezett belső ellenállás, s Himmler a koncentrációs táborok bővítését javasolta. Jellemző az elnyomásnak erre az ellenállást figyelmen kívül hagyó szellemére Himmler SS-vezetők előtt, 1943-ban tartott beszéde: „Csak egyetlen feladatunk van ... könyörtelenül folytatni a faji harcot ... Sohasem engedjük meg, hogy elenyésszen kiváló fegyverünk, az a rémület és szörnyű hírnév, amely a Harkovért folyó harcok előtt kísért bennünket, ellenkezőleg, állandóan új jelentést kell kölcsönöznünk neki” (Nazi Conspiracy, IV., 572. oldal és az utána következők).

9. Lásd Theodor Maunz, id. mű, 5. és 49. oldal. Hogy milyen kevésre tartották a nácik azokat a törvényeket és szabályozásokat, amelyeket ők maguk hoztak, s amelyeket W. Hoche A Hitler-kabinet törvényei címen rendszeresen publikált (Berlin, 1933 és később), az alkotmányjogászaik egyik odavetett megjegyzéséből derül ki. Úgy érezte, hogy átfogó új jogrend hiánya ellenére mégis bekövetkezett valamiféle „átfogó reform” (lásd Ernst R. Huber, „Die deutsche Polizei”, in: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Band 101., 1940/1, 273. oldal és az utána következők).

10. Maunz, id. mű, 49. oldal. Tudtommal Maunz az egyetlen náci szerző, aki említette és kellően hangsúlyozta ezt a körülményt. Csak ha végigbongésszük a háború alatt Martin Bormann utasításaira a pártkancellária által összegyűjtött és kinyomtatott Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben öt kötetét, nyerhetünk betekintést abba a titkos törvényhozásba, amelynek segítségével Németországot valójában kormányozták. Az előszó szerint a köteteket „kizárólag belső pártmunkára szánták, s azokat bizalmasan kell kezelni”. E nyilvánvalóan ritka kötetek közül, amelyekhez képest Hoche gyűjteménye a Hitler-kabinet törvényeiről pusztá homlokzatnak tekinthető, négy található meg a Hoover-könyvtárban.

11. Ez volt Hitler „figyelmeztetése” a jogászokhoz 1933-ban. Idézi Hans Frank, Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht, Zweiter Teil (1936), 8. oldal.

12. Deutscher, id. mű, 381. oldal. 1918-ban és 1924-ben korai alkotmányozási kísérletek történtek. Az 1944-es alkotmányreform, amelynek értelmében egyes szovjetköztársaságoknak saját külképviseletük és hadseregük lehetett, taktikai manőver volt, azzal a céllal, hogy pótlólagos szavazatokat biztosítsanak a Szovjetuniónak az ENSZ-ben.

13. Lásd Deutscher, id. mű, 375. oldal. Az alkotmányról szóló Sztálin-beszéd (az 1936. november 25-i nyolcadik rendkívüli szovjetkongresszuson elhangzott beszámoló) pontosabb olvasatából nyilvánvaló, hogy az alkotmányt sohasem szánták véglegesnek. Sztálin nyíltan kijelentette: „Ez alkotmányunk kerete az adott történelmi pillanatban. Így az új alkotmány tervezete a már mögöttünk hagyott út, az elért vívmányok összegzése.” Vagyis az alkotmány már kihirdetése pillanatában elavult, s pusztán történeti érdekessége volt. Hogy ez nem önkényes értelmezés, arra Molotov nyújt bizonyítékot, aki az alkotmányról szóló beszédében Sztálin témáját folytatja, s az egész ügy ideiglenes jellegét hangsúlyozza: „A kommunizmusnak még csak az első, alacsonyabb fokát valósítottuk meg. De még a kommunizmusnak ez az első szakasza, a szocializmus sem befejezett: még csak a csontvázát állítottuk fel” (lásd *Die Verfassung des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern*, Editions Prométhée [Strasbourg, 1937], 42. és 84. oldal).

14. „A német alkotmányosságra – Olaszországgal ellentétben – ily módon rendkívüli formátlanság jellemző” (Franz Borkenau, *Behemoth* [1942], Függelék, 521. oldal).

15. In: Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Theory of Bolshevism* (New York, 1939), 695. oldal.

16. Stephen H. Roberts, *The House that Hitler Built* (London, 1939), 72. oldal.

17. Robert H. Jackson bíró a nürnbergi pert megnyitó beszédében következetesen „két németországi kormányzat” együttélésére alapozta a náci Németország politikai szerkezetének leírását. E kettő „a valóságos és a látszólagos. Egy ideig fennmaradtak a Német Köztársaság formái, s ez volt a külső, látható kormányzat. Az igazi államhatalom azonban a törvényen kívül s a fölött volt, a náci párt Führerkorpsai birtokolták” (Nazi Conspiracy, I., 125. oldal). Lásd még Roberts megkülönböztetését (id. mű, 101. oldal) a párt és az árnyékállam között: „Hitler szemmel láthatóan hajlik a funkciók megkettőzésére.”

A náci Németország kutatói meglehetősen egységesek abban, hogy az államnak csak látszathatalma volt. Az egyetlen kivételre lásd Ernst Fraenkel, *The Dual State* (New York és London, 1941), aki egy „normatív és egy parancsoló állam” együtt létezéséről beszél, amelyek mint a „Német Birodalom versengő s nem egymást kiegészítő részei” állandó súrlódásban éltek. Fraenkel szerint a normatív államot a nácik a kapitalista gazdasági rend és a magántulajdon érdekében tartották fenn, s annak minden gazdasági ügyben teljhatalma volt. A párt parancsoló állama viszont az összes politikai ügyben mondta ki a végső szót.

18. „Azon államhatalmi pozíciók számára, amelyeket a nemzetiszocialisták nem tudtak saját embercikkkel betölteni, »árnyék hivatalokat« kreáltak saját pártszervezetükben, így az állam mellett második államot teremtettek ... „ (Konrad Heiden, *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power* [Boston, 1944], 616.).

19. O. C. Giles *The Gestapo*, Oxford Pamphlets on World Affairs, No. 36. (1940) című művében írja le a párt- és állami ügyosztályok állandó átfedését.

20. Jellemző emlékeztetőt írt erről Frick belügyminiszter, aki elpanaszolja, hogy Himmler SS-vezetőnek nagyobb hatalma van, mint neki. Lásd *Nazi Conspiracy*, III., 547. oldal. Figyelemre méltóak ebből a szempontból Rosenberg feljegyzései is egy Hitlerrel 1942-ben folytatott eszmecsereéről. A háború előtt Rosenberg sohasem töltött be állami posztot, ezzel szemben Hitler legbenső köréhez tartozott. Most, hogy a megszállt keleti területek birodalmi minisztere lett, állandóan más teljhatalmú (főleg SS) személyek „közvetlen akcióival” került szembe, akik figyelembe sem vették őt, hiszen most már az állam látszatgépezetéhez tartozott. Lásd *uo.*, IV., 65. oldal és az utána következők. Ugyanez történt Hans Frank lengyelországi főkormányzóval. Csupán két olyan eset ismeretes, amikor a miniszteri poszt nem járt hatalom- és presztízvesztéssel: Goebbels propagandaminiszteré és Himmler belügyminiszteré. Himmler esetében birtokunkban van egy feltehetően 1935-ben született emlékirat, amelyből kitűnik a nácik módszeres egyöntetősége a párt és az állam viszonyának szabályozásában. Ebben az emlékiratban, mely láthatólag Hitler közvetlen környezetéből származott, s amelyet a Führer és a Gestapo Birodalmi Szárnysegédségének levelezése között találtak meg, figyelmeztetés áll: nehogy Himmlert belügyminisztériumi államtitkárrá nevezzék ki, mert ebben az esetben már nem lehet „politikai vezető” s „elidegenedne a párttól”. Említés történik itt a párt és az állam viszonyát szabályozó technikai elvről is: „Birodalmi vezető [magas pártfunkcionárius] nem lehet birodalmi miniszter [magas állami funkcionárius] alárendeltje.” (A nem datált s

alá nem írt emlékirat, amely a Die geheime Staatspolizei címet viseli, a Hoover-könyvtár levéltárában található, File P. Wiedemann.)

21. Lásd „Brief Report on Activities of Rosenberg's Foreign Affairs Bureau of the Party from 1933 to 1943”, uo., III., 27. oldal és az utána következők.

22. A Führer 1942. augusztus 12-i rendelete alapján. Lásd Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben, id. mű, No. 54/42.

23. A látszatkormány mögött volt a valódi kormány”, amelyet Viktor Kravesenko (I Chose Freedom: The Personal Life of a Soviet Official [New York, 1946], 111. oldal) a „titkosrendőrség rendszerében” látott.

24. Lásd Arthur Rosenberg, A History of Bolshevism [London, 1934], VI. fejezet: „Valójában két, egymással párhuzamos politikai építmény létezik Oroszországban: a szovjetek árnyéklétre kárhoztatott kormánya és a bolsevik párt tényleges kormányzata.”

25. Deutscher (id. mű, 255-256. oldal) összegezi Sztálinnak a tizenkettedik pártkongresszuson elhangzott beszámolóját a személyzeti osztály munkájáról főtitkársága első évében: „Egy évvel ezelőtt a területi szakszervezeti vezetőknek csak huszonhét százaléka volt párttag. Jelenleg ötvenhét százalékuk kommunista. A kommunisták aránya a szövetkezetek vezetésében öt százalékról ötvenre emelkedett; a fegyveres erők parancsnokai között pedig tizenhatról huszonnégy százalékra. Ugyanez következett be valamennyi olyan intézménynél, amelyet Sztálin »a pártot a néppel összekötő transzmissziós szíjnak« nevezett.”

26. Arthur Rosenberg, id. mű, uo.

27. Maunz, id. mű, 12. oldal.

28. R. Höhn professzor, aki jogász és Obersturmbannführer volt, ezt a következőképpen fejezte ki: „Volt még valami, amihez a külföldieknek, de a németeknek is hozzá kellett szokniuk: nevezetesen hogy a titkos államrendőrség feladatát... olyan emberek vették át, akik a mozgalomból jöttek és továbbra is abban gyökereznek. Csak futólag említjük meg itt, hogy az államrendőrség kifejezés valóban nem ad tápot egy ilyen értelmezésnek” (Grundfragen der deutschen Polizei, Beszámoló a Német Jogakadémia Rendőrségi Bizottságának alakuló üléséről [Hamburg, 1937. október 11.], Frank, Himmler és Höhn hozzászólása).

29. Ilyen kísérletet tett például az elkülönült hatáskörök körvonalazására és a „tekintély anarchiájának” elkerülésére Hans Frank Recht und Verwaltung című 1939-es művében, valamint Technik des Staates című 1941-es hozzászólásában. Annak a véleményének adott hangot, hogy a „jogi garanciák” nem a „liberális kormányzati rendszerek előjogai”, s az államigazgatást, mint korábban, továbbra is a birodalom törvényeinek kell vezérelniük, mely törvényekhez most a Nemzetiszocialista Párt programjának kell irányelvül szolgálnia. Hitler éppen azért nem ismerte el sohasem a náci párt programját, mert mindenáron meg akarta akadályozni egy ilyen új jogrend létrejöttét. Az ilyen javaslatokkal előálló párttagokról rendszerint megvetéssel beszélt, azt mondta róluk, hogy „örökké a múlthoz kötődnek”, „képtelenek átlépni a saját árnyékukon” (Felix Kersten, Totenkopf und Treue [Hamburg]).

30. „A tizenkét Gau ... nem esik egybe a közigazgatási vagy katonai körzetekkel, vagy akár az SA huszonegy divíziójával, az SS tíz tartományával vagy a Hitlerjugend huszonhárom zónájával... Az ilyen eltérések annál is figyelemreméltóbbak, mert semmi sem magyarázza őket” (Roberts, id. mű, 98. oldal).

31. Nürnbergi dokumentumok, PS 3063, a párizsi Centre de Documentation Juive-ben. A dokumentumban egy legfelső pártbíróság számol be „az 1938. november 9-i antiszemita tüntetésekkel összefüggő eseményekről és pártbírószági eljárásokról”. A rendőrség és az államügyészség vizsgálata alapján a legfelső bíróság arra a következtetésre jutott, hogy „a birodalmi propagandavezér szóbeli utasításait valamennyi pártvezetőnek úgy kell értelmeznie, hogy a párt kifelé nem kíván a tüntetés felbujtójának látszani, valójában azonban a pártnak kell megszerveznie és végrehajtania azt... A parancsnoki hierarchia újbóli megvizsgálásából kiderül... hogy a hatalomért folyó időszakban (Kampfzeit) szerepet vállaló aktív nemzetiszocialista magától értetődőnek tartja, hogy azokat az akciókat, amelyek során a párt nem kíván a szervező szerepében feltűnni, nem rendelik el egyértelmű világossággal és a legkisebb részletekig kidolgozva. Ezért hozzá van szokva annak megértéséhez, hogy egy parancs többet jelenthet szóbeli

tartalmánál, ahogy az is többé-kevésbé megszokottá vált, hogy a parancskiadó a párt érdekében... nem mond el mindent, hanem csak jelzi, mit akar elérni a parancssal... Ezért az olyan parancsokat, hogy például nem Grünspan zsidó, hanem az egész zsidóság teendő felelőssé von Rath párttestvérünk haláláért... hogy pisztolyokat kell vinni ... hogy minden SA-tagnak tudnia kellene most: mi a teendője, számos alvezérnek úgy kellett értenie, hogy most zsidó vért kell ontani von Rath párttestvér vééréért...” Különösen fontos a beszámoló vége, amelyben a legfelső pártbíróság egészen nyíltan kivételeket állapít meg e módszerek alól: „Más kérdés, vajon a fegyelem érdekében nem szabad-e a múltba utalni azt a parancsot, amely szándékosan homályos, s amelyet abban a reményben adtak ki, hogy végrehajtója felismeri a parancskiadó szándékát s ennek megfelelően cselekszik.” Itt is voltak olyan személyek, akik , Hitler szavaival, „képtelenek voltak túllépni saját árnyékukon”, s törvényhozási intézkedéseket sürgettek, mert nem értették meg, hogy a legfőbb törvény nem a parancs, hanem a Führer akarata. Különösen világosan tűnik itt ki az elit csoportok és a pártszervek gondolkodásmódja közötti különbség.

32. Best (id. mű) ezt így fejezi ki: „Ameddig a rendőrség a vezetésnek ezt az akaratát hajtja végre, törvényesen cselekszik; ha megszegi a vezetés akaratát, akkor nem a rendőrség, hanem annak egyik tagja követel jogsértést.”

33. Lásd a 31. jegyzetet.

34. 1933-ban, a Reichstag égése után „az SA-vezetők hatalma nagyobb volt, mint a Gauleiteré. Göringnek sem engedelmeskedtek.” Lásd Rudolf Diels eskü alatt tett tanúvallomását in: Nazi Conspiracy, V., 224. oldal; Diels a politikai rendőrség főnöke volt Göring alatt.

35. Az SA nyilvánvalóan rosszalotta rang- és hatalomvesztését a náci hierarchiában, s kétségbeesetten próbálkozott a látszat megőrzésével. Képes újságjaiban - Der SA-Man, Das Archiv stb. - számos, nyílt és burkolt utalást találunk tehetetlen vetélkedésére az SS-szel. Érdekesebb ennél, hogy Hitler még 1936-ban is, amikor az SA már elvesztette hatalmát, egyik beszédében így nyugtatta meg őket: „Amik vagytok, általam vagytok; s ami vagyok, egyedül általatok vagyok.” Lásd Ernst Bayer, Die SA (Berlin, 1938). Idézi: Nazi Conspiracy, IV., 782. oldal.

36. Vö. Rosenberg 1941. júniusi beszédét: „Úgy gondolom, politikai feladatunk az lesz... hogy ezeket az embereket bizonyosfajta politikai egységekbe szervezzük... s Moszkva ellen fordítsuk” és: „Nem datált emlékirat a megszállt keleti területek igazgatásáról”: „A Szovjetuniónak a vereség utáni felbomlása nyomán nem maradnak politikai egységek a keleti területeken, s ezért ... lakosságuknak sincs állampolgársága” (Trial of the Major War Criminals [Nürnberg, 1947], XXVI., 616., illetve 604. oldal).

37. Hitlers Tischgespräche [Bonn, 1951], 213. oldal. Hitler rendszerint azokra a magas rangú náci hivatalnokokra gondolt, akiknek fenntartásaik voltak mindazoknak lelkiismeret-furdalás nélküli megölésével kapcsolatban, akiket „emberi szemétnak” nevezett (lásd 248. oldal és az utána következők és másutt).

38. Az egymást átfedő pártszervezetekről lásd Rang- und Organisationsliste der NSDAP (Stuttgart, 1947) és Nazi Conspiracy, I., 178. oldal, amely négy fő kategóriát különböztet meg: 1. a Nemzetiszocialista Pártnak a hatalomra kerülés előtti tagozódása; 2. a Nemzetiszocialista Párthoz csatlakozott egyesületek, amelybe azok a társaságok tartoznak, amelyeket összehangoltak a párttal; 3. a Nemzetiszocialista Párt által gondozott szervezetek; 4. további nemzetiszocialista szervezetek. Szinte mindegyik kategóriában külön diák-, nő-, tanár- és munkásszervezetet találunk.

39. A Todt, majd később Albert Speer vezetése alatt álló hatalmas közmunka-szervezetet Hitler a párthierarchián és a párttagságon kívül hozta létre. Ezt a szervezetet lehetett volna felhasználni a párt vagy akár a rendőri szervezetek hatalmával szemben. Figyelemre méltó, hogy Speer megkockáztathatta Hitler előtt (egy 1942-es tanácskozáson) azt a megjegyzést, hogy Himmler rendszerében képtelenség megszervezni a termelést, sőt törvényeket követelt a rabszolgamunkáról és a koncentrációs táborokról. Lásd Nazi Conspiracy, I., 916-917. oldal.

40. Egy olyan ártatlan és jelentéktelen társaságot, amilyen például a GNSZT volt (az 1930-ban alapított Gépkocsivezetők Nemzetiszocialista Testülete), 1933-ban hirtelen elit alakulat státusára emeltek, s így az

SA-val és az SS-szel együtt abban a kiváltságban részesült, hogy a párt önálló társegysége lehetett. A náci hierarchiában ezt az emelkedést semmi sem követte; visszatekintve inkább az SA és az SS ostoba megfenyegetésének látszik.

41. F. Beck és W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession* (1951), 153. oldal.

42. Uo., 159. oldal és az utána következők. Más beszámolók szerint különböző példák vannak a szovjet politikai apparátus, elsősorban az NKVD helyi és regionális szervezetei (amelyek egymástól függetlenül működnek, s a pártszervek helyi és regionális hálózatában is megtalálhatók a nekik megfelelő szervezetek) mehökkentő megsokszorozódására. A dolog természeténél fogva jóval kevesebbet tudunk az orosz helyzetről, mint a náci Németországról, kivált ami a szervezeti részleteket illeti.

43. Egyik korábbi alkalmazottja tanúsága szerint (*Nazi Conspiracy*, VI., 461. oldal) „Himmler specialitásai közé tartozott, hogy ugyanazzal a feladattal két különböző embert bízott meg”.

44. A fent említett üzenetben (lásd a 29. jegyzetet) Hans Frank rámutat, hogy bizonyos ponton stabilizálni akarta a mozgalmat, és Lengyelország főkormányzójaként elhangzott számtalan panasza is tanúsítja, hogy egyáltalán nem értette meg a náci politika szándékosan nem haszonelvű törekvéseit. Nem érti, miért nem zsákmányolják ki a leigázott népeket, ahelyett hogy kiirtanák őket. Hitler szemében Rosenberg fajilag megbízhatatlan volt, mert csatlós államokat akart létrehozni a meghódított keleti területeken, és nem értette meg, hogy Hitler népességpolitikájának célja e területek elnéptelítése.

45. Robert Jacksontól ered a „kis tartományokra” való felosztás felfogása, amelyek „törvényen kívüli hatalmi piramist alkotnak, és amelynek csúcsán a Führer áll”. Lásd *Nazi Conspiracy*, II., XII. fejezet, 1. oldal és az utána következők. Hitler már 1934-ben a következő utasítást adta ki: „A »Vezérem« megszólítás egyedül a Führert illeti. Ennélfogva a Nemzetiszocialista Párt minden alvezérének megtiltom, hogy megengedje, hogy »Birodalmi Vezérem«-nek stb. szólítsák, akár szóban, akár írásban. A megszólítás formája inkább Pg. (Parteigenosse - párttárs) ... vagy Gauleiter stb. legyen.” Lásd *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, id. mű, 1934. augusztus 20-i rendelet.

46. Lásd *Organisationsbuch der NSDAP*.

47. Lásd *Nazi Conspiracy*, VIII. kötet, 14. fejezet.

48. A pártban és az elit alakulatokban mindig Adolf Hitler személyére esküdtek fel.

49. Himmler 1944 őszén tette meg az első lépést ebbe az irányba, amikor saját kezdeményezésére elrendelte, hogy szereljék le a gázkamrákat a megsemmisítő-táborokban és szüntessék meg a tömeggyilkosságokat. Ilyen módon próbált béketárgyalásokat kezdeményezni a nyugati hatalmakkal. Érdekes, hogy ezekről az előkészületekről Hitlert sohasem tájékoztatták; úgy látszik, senki sem merte megmondani neki, hogy egyik legfontosabb háborús célkitűzését már feladták. Lásd Léon Poliakov, *Bréviaire de la Haine* (1951), 232. oldal.

50. A Sztálin halála utáni eseményekről lásd Harrison E. Salisbury, *American in Russia* (New York, 1955).

51. Lásd a náci rendőrség struktúrájának kitűnő elemzését in *Nazi Conspiracy*, II., 250. oldal és az utána következők, különösen a 256. oldal.

52. Uo., 252. oldal.

53. Franz Neumann (id. mű, 521. oldal és az utána következők) kétli: „vajon Németország államnak nevezhető-e. Sokkal inkább rablóbanda, amelynek vezetői állandóan kénytelenek kiegyezni a véleménykülönbségek után.” Konrad Heidennek a náci Németországról szóló művei jellegzetesen fejtik ki a klikk általi kormányzás elméletét. A Hitler körüli klikkek kialakulásáról a Bormann-iratok (*The Bormann Letters*, szerk. Trevor-Roper) meglehetősen megvilágító erejűek. Az orvos-perben (Egyesült Államok kontra Karl Brandt és társai, 1947. május 13-i ülés) Victor Braek azt vallotta, hogy Bormann, kétségkívül Hitler utasítására, már 1933-ban megkezdte egy, a párt és az állam fölött álló csoport szervezését.

54. Vö. a szerzőnek a német bűn problémájára vonatkozó elemzésével. „Organized Guilt”, in: *Jewish Frontier* (1945. január).

55. Egy 1939. november 23-i beszédben, idézi Trial, XXVI., 332. oldal. Hogy ez a kijelentés több volt a véletlen diktálta hisztérikus torzulásnál, az Himmler beszédéből tűnik ki (a gyorsírási jegyzőkönyv a Hoover-könyvtár levéltárában található, Himmler File, Folder 332), amelyet a polgármesterek 1944. márciusi poseni (Poznan) tanácskozásán tartott. Ezt mondja: „Milyen értékeket rakhatunk a történelem mérlegére? Népünk értékét... Másodszor pedig, szinte azt mondanám, még ennél is nagyobb érték Führerünk, Adolf Hitler egyedülálló személyiségének értéke... aki kétezer év után először... állt nagy vezérként a német faj élére ... „

56. Lásd Hitler kijelentéseit erről a kérdéstről in: Hitlers Tischgespräche, 253., illetve 22. oldal és az utána következő: az új Vezért egy „szénátusnak” kellett volna megválasztania; a Vezér megválasztását annak az elvnek kell vezérelnie, hogy az eljárás idejére fel kell függeszteni minden vitát a választásban részt vevő személyek között. Három órán belül a Wehrmacht, a párt és a közigazgatás valamennyi résztvevőjét újólal fel kell esketni. „Nem voltak illúziói afelől, hogy az állam fejének e megválasztásában esetleg nem mindig egy kiemelkedő vezéregyéniség kerül a birodalom csúcsára.” Ez azonban nem jár veszéllyel, amíg „maga a gépezet megfelelően működik”.

57. Az SS Himmler által megfogalmazott irányelveiben ez olvasható: „Egyetlen feladat sem önmagáért van.” Lásd Günter d'Alquen, Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP, in: Schriften der Hochschule für Politik.

58. Lásd David J. Dallin és Boris I. Nicolaevsky, Forced Labor in Russia (1947), aki arról is beszámol, hogy a háború alatt, amikor a mozgósítás nagy munkaerő-problémát okozott, a munkatáborokban egyetlen év alatt negyvenszázalékos volta halálozási arány. Becslésük szerint a táborokban dolgozók teljesítménye általában ötven százalékkal maradt el a szabad munkásokétól.

59. Thomas Reveille, The Spoil of Europe (1941), becslése szerint a háború első évében Németország az 1933 és 1939 közötti háborús előkészületek teljes költségét fedezte.

60. William Ebenstein, The Nazi State, 257. oldal.

61. Uo., 270. oldal.

62. Ezt az a tény támasztja alá, hogy a gyógyíthatatlan betegek meggyilkolására vonatkozó rendeletet a háború kitörésével egy napon hozták. Még inkább Hitler háború alatti és Goebbels által idézett (Louis P. Loehner [szerk.], The Goebbels Diaries [1948]) kijelentéseiben, amelyek szerint „a háború lehetővé tette számunkra, hogy megoldjunk egy egész sor olyan problémát, amelyeket normális időkben egyáltalán nem lehetett volna megoldani”, továbbá hogy attól függetlenül, miként tört ki a háború, „egészen biztosan a zsidók lesznek a vesztesek” (314. oldal).

63. A Wehrmacht persze időről időre megpróbálta megmagyarázni a különböző pártszerveknek, hogy milyen veszélyekkel jár az a háborús magatartás, amelynek során mindenfajta katonai, polgári és gazdasági kíváncsiság teljes figyelmen kívül hagyásával hoznak parancsokat (lásd például Poliakov, id. mű, 321. oldal). Még számos magas rangú náci tisztviselő is nehezen értette meg, miért hanyagolnak el ebben a helyzetben mindenfajta objektív gazdasági és katonai tényezőt. Nekik időről időre emlékeztetükbe kellett idézni, hogy a „gazdasági megfontolásokat a [zsidó] probléma megoldása során alapvetően figyelmen kívül kell hagyni” (Nazi Conspiracy, VI., 402. oldal), mégis panaszkodtak, hogy egy nagy lengyelországi építési tervet nem kellett volna félbeszakítani, „ha nem deportálták volna az ott dolgozó sok ezer zsidót. Most kiadják a parancsot, hogy a zsidókat el kell távolítani a fegyverkezést szolgáló építkezésekről. Remélem ... nemsokára visszavonják ezt a rendeletet, mert ha nem, még rosszabb lesz a helyzet.” Hans Frank lengyelországi főkormányzónak ez a reménye éppoly kevésbé teljesült, mint később az a váráhozása, hogy katonailag értelmesebb politikát folytatnak a lengyelekkel és az ukránokkal szemben. Panaszkodása azért érdekes (lásd naplóját in: Nazi Conspiracy, IV., 902. oldal és az utána következők), mert kizárólag a nácik háború alatti hasznosságellenes politikája ijesztette meg. „Mihelyt megnyertük a háborút, bánom is én, csináljanak fasírtot a lengyelekből és ukránokból, meg mindenkiből, aki itt futkos körülöttünk ... „

64. Eredetileg csak a különleges SS-egységeket (a halálfejes alakulatokat) alkalmazták a koncentrációs táborokban. Később ezeket a Waffen-SS osztagaival váltották fel. 1944-től reguláris katonai egységeket is alkalmaztak, de ezek rendszerint a Waffen-SS-be tagozódtak. (Lásd a neuengammei koncentrációs tábor egyik korábbi SS-tisztségviselőjének eskü alatt tett vallomását, in: Nazi Conspiracy, VII., 211. oldal). Hogy a Wehrmacht aktív jelenléte hogyan volt érezhető a koncentrációs táborokban, arról Odd Nansen koncentrációs tábori naplója szól, Day After Day (London 1949). Ebből sajnos kiderül, hogy ezek a reguláris csapatok legalább annyira brutálisak voltak, mint az SS.

65. Deutscher, id. mű, 326. oldal. Ez azért fontos idézet, mert Sztálin legjobb indulatú nem kommunista életrajzírójától származik.

66. A nácik különösen szerettek ezredévekben számolni. Himmler kijelentései, hogy az SS tagjait kizárólag olyan „ideológiai kérdések érdeklik, amelyek fontossága évtizedekben és évszázadokban mérhető”, s hogy „olyan ügyet szolgálnak, amely kétezer év alatt csak egyszer vált üggyé”, csekély változtatásokkal az SS-Hauptamt-Schulungsamt egész ideológiai oktatási anyagában ismétlődnek (Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei, 160. oldal). Ami a bolsevik változatot illeti, a legjobb példa a Kommunista Internacionálé programja, amelyet Sztálin már az 1928-as moszkvai pártkongresszuson megfogalmazott. Különösen érdekes az, hogy a Szovjetuniót úgy értékeli, mint „a világmozgalom alapját, a nemzetközi forradalom központját, a világtörténelem legfontosabb tényezőjét. A világ proletariátusa a Szovjetunióban először szerzett meg egy egész országot...” (idézi W. H. Chamberlain, Blueprint for World Conquest [1946], amely szó szerint közli a Harmadik Internacionálé programjait).

67. A hivatalos jelszónak ez a változása az Organisationsbuch der NSDAP című kiadványban található, 7. oldal.

68. Lásd Heiden, id. mű, 722. oldal. Hitler 1937. november 23-i, Sonthofen lovagvárában, a jövő politikai vezetői előtt tartott beszédében kijelentette: nem „nevetségesen kis törzsek, piciny országok, államok vagy dinasztiák... hanem csakis a fajok lehetnek világhódítók. A fajjá válás azonban - legalábbis a tudatosság értelmében - még előttünk áll.” (Lásd Hitlers Tischgespräche, 445. oldal.) Ezzel a korántsem véletlenszerű szóhasználattal tökéletesen összhangban áll az 1941. augusztus 9-i rendelet, amelyben Hitler azért tiltotta meg a „német faj” kifejezés további használatát, mert az „a faji eszmét feláldozza a pusztán nemzeti eszmének, és megsemmisíti egész faji és néppolitikánk fontos fogalmi előfeltételeit” (Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben). Nyilvánvaló, hogy a német faj fogalma akadályba lehetett volna a német lakosság nemkívánatos részei között végzett további „szelekciónak” és megsemmisítésnek, amelyet éppen azokban az években terveztek el.

69. Ennek megfelelően Himmler „igen hamar germán SS-t hozott létre a különböző országokban”, s kijelentette előttük: „Nem azt várjuk, hogy opportunizmusból legyenek germánok. Azt viszont elvárjuk tőletek, hogy nemzeti eszményeiteket a nagyobb faji és történelmi eszménynek, a Német Birodalom eszményének rendeljétek alá” (Heiden, id. mű). Jövőbeli feladata, hogy a „legaggályosabb nevelés” révén olyan „faji felső réteget” alakítson ki, amely húsz-harminc év múlva „egész Európát ellátja vezető osztállyal” (Himmler beszéde az SS vezérőrnagyok találkozóján 1943-ban, Posenban, in: Nazi Conspiracy, IV., 558. oldal és az utána következők).

70. Himmler, uo., 572. oldal.

71. Deutscher idézett művében beszél Sztálin figyelemre méltó érzékenységéről „mindazon rejtett lelki áramlatok iránt... amelyek szószólójául elszegődött” (292. oldal). „Trockij »permanens forradalom« elméletének mára neve is baljós figyelmeztetésként hangzott egy fáradt nemzedék számára... Sztálin közvetlenül a kockázattól való félelemre és a bizonytalanságra épített, amely sok bolsevikot kerített hatalmába” (291. oldal).

72. Így aztán Hitler rögtön megengedhette magának a „jóra való zsidó” klisé használatát, mihelyt elkezdte kiirtani a zsidókat, nevezetesen 1941 decemberében, az Asztali beszélgetések-ben (346. oldal).

73. Hitler ezért, a vezérkar tagjai (Blomberg, Fritsch, Raeder) és magas rangú civilek (Neurath, Göring) előtt beszélve, megengedhette magának, hogy nyíltan kijelentse: elnéptelenített térségekre van szüksége, és elutasítja idegen népek leigázásának eszméjét. Hallgatói közül nyilvánvalóan senki sem ismerte fel, hogy ez automatikusan az ilyen népek kiirtásának politikájához vezet.

74. Ez egy 1934 júliusában kiadott rendelettel kezdődött, amelyben az SS-t önálló szervezet rangjára emelték a Nemzetiszocialista Párton belül, és abban az 1938. augusztusi szigorúan titkos rendeletben érte el tetőpontját, amely leszögezte, hogy a különleges SS-alakulatok, a halálfejes egységek és a rohamcsapatok nem részei sem a hadseregnek, sem a rendőrségnek; a halálfejes egységeknek „különleges, rendőri természetű feladatokat kell végrehajtaniuk”, a rohamcsapatok pedig „állandó fegyveres egységek, melyek kizárólag az én rendelkezésemre állnak” (Nazi Conspiracy, III., 459. oldal). Két további, 1939 októberében, illetve 1940 áprilisában kiadott rendelet különleges törvénykezést hozott létre valamennyi SS-tag számára (uo., II., 184. oldal). Ettől kezdve valamennyi, az SS oktatási hivatala által kiadott röpirat ilyen feliratot visel: „kizárólag a rendőrség használatára”, „nyilvánosságra nem hozható”, „kizárólag vezetőknek és az ideológiai neveléssel megbízottaknak”. Érdeemes lenne összeállítani a bőséges titkos irodalom bibliográfiáját, amelyhez igen sok, a náci korszakban kinyomtatott törvény és rendelet is tartozott. Érdekes módon ebben az irodalomban egyetlen SS-füzet sem található, és valószínűleg ez a legdöntőbb bizonyítéka annak, hogy 1934 után az SS már nem volt elit alakulat.

75. Vö. Franz Borkenau, „Die neue Komintern”, in: Der Monat (Berlin 1949), 4. füzet.

76. Túl nyilvánvalóak és számosak a példák ahhoz, hogy idéznünk kellene őket. Ezt a taktikát azonban nem szabad egyszerűen a hűségnek és az igazmondásnak azzal az abszolút hiányával azonosítani, amelyet Hitler és Sztálin valamennyi életrajzírója jellemük alapvető vonásának tart.

77. Lásd a külügyminisztérium 1939. januári körlevelét valamennyi külföldi német hatósághoz, in: Nazi Conspiracy, VI., 87. oldal és az utána következők.

78. 1940-ben a náci kormány elrendelte, hogy az olyan törvénysértések, amelyek a birodalommal szembeni hazaárulástól „az állam vagy a náci párt vezető tagjai elleni rosszindulatú lázító megnyilvánulásokig” terjednek, visszamenő hatállyal büntetendők valamennyi németek által megszállt területen, attól függetlenül, hogy németek vagy ezen országok lakosai követték el őket. Lásd Giles, id. mű. A náci „településpolitikai” végzetes következményeiről Lengyelországban és Ukrajnában lásd Trial, id. mű, XXVI. és XXIX.

79. A kifejezés Kravcsenkótól ered (id. mű, 303. oldal), aki az 1936-1938-as nagy tisztogatás utáni oroszországi állapotokat ismertette megjegyzései: „Ha idegen hódító vette volna át a szovjet élet gépezetét... a változás akkor sem lehetett volna alaposabb vagy kegyetlenebb.”

80. A háború alatt Hitler országos egészségügyi törvény bevezetésével foglalkozott: „Az országos röntgenvizsgálatok után a Führernek át kell adni a betegek névsorát, különösen azokat, akik tüdő- vagy szívbetegségben szenvednek. Az új birodalmi egészségtörvény alapján... ezek a családok nem maradhatnak a többiek között, s nem engedhető meg, hogy gyermekeik legyenek. Hogy mi történjék ezekkel a családokkal, azt a Führer további parancsai döntenek el.” Nem kell túl nagy képzelőerő kitalálni, mik lehettek volna ezek a további parancsok. Azon személyek száma, akiknek nem lett volna szabad az „emberek között” maradniuk, a német lakosság jelentős részét tette volna ki (Nazi Conspiracy, VI., 175. oldal).

81. A háború első négy évében meghalt oroszok összlétszámát tizenkét- és huszonegymillió közé teszik. Sztálin egyetlen év alatt egyedül Ukrajnában nyolcmillió embert irtott ki (becslés). Lásd Communism in Action. US Government (Washington 1946), House Document, No. 745., 140-141. oldal. A náci rendszerrel ellentétben, amely meglehetősen pontos könyvelést vezetett áldozatai számáról, semmiféle megbízható számadat sincs arról a több millió emberről, akiket az orosz rendszerben öltek meg. Az itt következő, Souvarine, id. mű, 669. oldalon idézett becslés mégis annyiban jelentősnek mondható, hogy Valter Krivickijtől ered, aki közvetlenül hozzáfért a GPU-dossziék adataihoz. E számadatok szerint az 1937-es szovjet népszámlálás során, amikor a szovjet statisztikusok százhetvenegymillió személyre számítottak,

valójában csak száznegyvenötmilliót számláltak össze. Eszerint a népesség vesztesége huszonhatmillió volt, amely nem foglalja magába a fent idézett veszteségeket.

82. Deutscher, id. mű, 256. oldal.

83. B. Souvarine, id. mű, 605. oldalon idézi Sztálint, aki a terror tetőpontján, 1937-ben ezt mondta: „Meg kell érteniük, hogy a világ minden értéke közül a legértékesebbek és legfontosabbak a káderek.” Valamennyi beszámoló arra utal, hogy Szovjet-Oroszországban a titkosrendőrséget kell a párt valódi elit alakulatának tartani. Az ilyenfajta rendőrségre jellemző, hogy a húszas évek elejétől fogva az NKVD-ügynököket nem „önkéntesség alapján toborozták”, hanem a párt soraiból választották ki. Továbbá „az NKVD-t nem lehetett karrierista okokból választani”. (Lásd Beck és Godin, id. mű, 160. oldal.)

84. Idézi Heiden, id. mű, 311. oldal.

85. Az utolsó találkozási vonatkozó beszámolók szerint Hitler azután döntött az öngyilkosság mellett, hogy rájött: már az SS-csapatokban sem lehet bízni. Lásd H. Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler* (1947), 116. oldal és az utána következők.

86. Hitler gyakran beszélt az állam és a párt közötti viszonyról, és mindig hangsúlyozta, hogy a legfontosabb nem az állam, hanem a faj vagy az „egységes népközség” (lásd a fent idézett beszédet, amely az Asztali beszélgetések függelékéeként jelent meg). Az 1935-ös nürnbergi pártkongresszuson tartott beszédében találjuk ezen elmélet legtömörebb kifejtését: „Nem az állam parancsol nekünk, hanem mi parancsolunk az államnak.” Magától értetődik, hogy a gyakorlatban csak akkor lehetséges ilyen parancsnoki hatáskör, ha a párt intézményei függetlenek maradnak az államéitól.

86a. Otto Gauweiler *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung* című művében (1939) nyíltan megjegyzi, hogy Himmlernek az SS birodalmi vezéréként és a német rendőrség fejeként betöltött különleges helyzete azon alapult, hogy a rendőri igazgatásban „a párt és állam igazi egysége” valósult meg, amelyre a kormányban másutt még kísérletet sem tettek.

87. A húszas években, az oroszországi parasztlázadások folyamán Vorosilov állítólag megtagadta a Vörös Hadsereg támogatását; ekkor alakították meg a GPU büntetőexpedíciókkal megbízott különleges osztagait. Lásd Ciliga, id. mű, oldal.

88. 1935-ben a külföldi Gestapo-ügynökök húszmillió márkát kaptak, míg a Reichswehr reguláris kémszolgálatának be kellett érnie a nyolcmillió költséggel. Lásd Pierre Dehillotte, *Gestapo* (Párizs, 1940), 11. oldal.

89. Lásd *Nazi Conspiracy*, IV., 616. oldal és az utána következők.

90. Lásd a 62. jegyzetet.

91. Maurice Laporte, *Histoire de l'Okhrana* (Párizs, 1935), joggal nevezte a provokáció módszerét a titkosrendőrség „alapkövének” (19. oldal).

Szovjet-Oroszországban a provokáció távolról sem a titkosrendőrség titkos fegyvere volt. Ehelyett a rendszer széles körben hirdetett nyilvános módszere volt a közvélemény kifürkészésére. A lakosság nem volt hajlandó eleget tenni a kritikára való felszólításnak, nem reagált a terrorisztikus rendszer „liberális” időszakaira, amiből világosan kiderül, hogy az ilyen gesztusokat tömeges provokációnak tekintették. A provokáció tulajdonképpen a közvélemény-kutatás totalitárius változatává vált.

92. Ebből a szempontból érdekesek Németországban a náci közhivatalnokok próbálkozásai a Gestapo hatáskörének és létszámának csökkentésére, azon az alapon, hogy az ország nemzetiszocialistává tétele már befejeződött. Himmler-nek, aki éppen ellenkezőleg, ekkor (1934 körül) bővíteni akarta a titkosszolgálatokat, el kellett túloznia a „belső ellenség” veszélyét. Lásd *Nazi Conspiracy*, II., 259. oldal; V., 205. oldal; III., 547. oldal.

93. Lásd Gallier-Boissière, *Mysteries of the French Secret Police* (1938), 234. oldal.

94. Végül is nem lehet véletlen, hogy az Okhrana 1880-ban történő megalapítása példátlanul forradalmi időszakot indított el Oroszországban. Hasznossága bizonyítására az Okhranának néha gyilkosságokat kellett szerveznie, és ügynökei „akaratuk ellenére azoknak az eszméik szolgálták, akiket feljelentettek ... Ha

rendőrügynök osztogatta a röpcédulát, vagy ha Azev szervezte meg egy miniszter kivégzését, az eredmény ugyanaz volt” (M. Laporte, id. mű, 25. oldal). A fontosabb kivégzések azonban – Sztolipin és von Plehve – a rendőrség művének látszanak. A forradalmi hagyomány szempontjából döntő volt, hogy a nyugodtabb időszakokban a rendőrügynököknek „újból fel kellett korbácsolniuk a forradalmárok tettvágát és buzdítaniuk kellett őket” (uo., 71. oldal).

Lásd még Bertram D. Wolfe *Three Who Made A Revolution: Lenin, Trotsky, Stalin* (1948) című művét, amelyben ezt a jelenséget „rendőrszocializmusnak” nevezi.

95. Hans Frank, akiből később Lengyelország főkormányzója lett, jellegzetes megkülönböztetést tesz az „államra veszélyes” és az „állammal szemben ellenséges” személy között. Az előbbi objektív tulajdonságot jelöl, amely akarattól és magatartástól független; a náci politikai rendőrsége nemcsak az állammal szemben ellenséges cselekedetekkel foglalkozott, hanem „valamennyi olyan kísérlettel – céljától függetlenül –, amely hatását tekintve veszélyezteti az államot”. Lásd *Deutsches Verwaltungsrecht*, 420-430. oldal. Idézve in: *Nazi Conspiracy*, IV., 881. oldal és az utána következők. Maunz szavaival (id. mű, 44. oldal): „A veszélyes személyek eltávolításával az a biztonsági intézkedés ... szándéka, hogy elhárítson egy, a nemzeti közösségre veszélyes állapotot, függetlenül attól, hogy ezek a személyek törvényszegést követtek-e el. Objektív veszély elhárításáról van szó.”

96. R. Hoehn náci jogász, az SS tagja Reinhard Heydrichről, aki csehszlovákiai tevékenysége előtt Himmler egyik legközelebbi munkatársa volt, ezt mondta gyászbeszédében: ellenfeleit „nem egyéneknek, hanem olyan tendenciák hordozóinak tekinti, amelyek veszélybe sodorják az államot, ennél fogva kítaszítandók a nemzeti közösségből”. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1942. június 6.; idézi E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police* (London, 1945).

97. Az egyik, Hitler főhadiszállásán tartott vezérkari ülésen már 1941-ben azt indítványozták, hogy a lengyel lakosságra is érvényesítsék azokat a rendszabályokat, amelyek a zsidók megsemmisítőtáborokba küldését készítették elő: a német eredetű nevek megváltoztatása; halálos ítélet németek és lengyelek közötti nemi érintkezésért (*Rassenschande*, fajgyalázás) P-jel kötelező viselése Németországban, hasonlóan a zsidók sárga csillagához. Lásd *Nazi Conspiracy*, VIII., 237. oldal és az utána következők, valamint Hans Frank naplója in: *Trial*, id. mű, XXIX., 683. oldal. Természetesen amint a náciok befejezték a zsidók megsemmisítését, a lengyelek is kezdtek aggódni sorsuk miatt (*Nazi Conspiracy*, IV., 916. oldal). Hitlernek a német népre vonatkozó terveit illetően lásd a 80. jegyzetet.

98. Beck és Godin (id. mű, 87. oldal) azokról az „objektív jellegzetességekről” beszélnek, amelyek a Szovjetunióban letartóztatást vontak maguk után; ezek közé tartozott az NKVD-tagság is (153. oldal). A letartóztatás és a vallomás objektív szükségességének szubjektív belátását a titkosrendőrség volt tagjai esetében lehetett legkönnyebben elérni. Egy volt NKVD-ügynök szavaival: „Feletteseim elég jól ismertek engem és munkámat, és ha most a párt és az NKVD azt kívánja tőlem, hogy valljak be ilyen dolgokat, biztos jó okuk van arra, amit tesznek. Mint szovjet állampolgárnak az a kötelességem, hogy ne tagadjam meg a tőlem kívánt vallomást” (id. mű, 231. oldal).

99. Jól ismert a franciaországi helyzet, ahol a miniszterek a rendőrség titkos „dossziéitól” való állandó félelemben éltek. A cári Oroszország helyzetére lásd Laporte, id. mű, 22-23. oldal: „Az Ohrana hatalma végül jóval nagyobb lesz a regulárisabb hatóságokénál ... Az Ohrana csak arról tájékoztatja a cárt, amiről akarja.”

100. „Az Ohranával ellentétben, amely állam volt az államban, a GPU a szovjet kormány egyik részlege ... tevékenysége sokkal kevésbé önálló” (Roger N. Baldwin, „Political Police”, in: *Encyclopedia of Social Sciences*).

101. A gyanúsított fogalmára jellemző az alábbi történet, amelyet K. Pobjedonoszcev ismertet *L'Autocratie Russe: Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits... 1881-1894* című művében (Párizs, 1927): Cserevin Ohrana-tábornokot megkérték, hogy lépjen közbe egy hölgy érdekében, akinek bírósági keresete vesztesre állt, mivel az ellenfél zsidó ügyvédet alkalmazott. A tábornok így mondta

el a történeteket: „Még aznap elrendeltem ennek az átkozott zsidónak a letartóztatását, és úgynevezett politikai gyanúsítottként tartottam fogva ... Végére is hogyan kezelhettem volna egyformán a barátaimat és egy piszkos zsidót, aki ma talán ártatlan, de tegnap bűnös volt vagy holnap bűnös lesz?”

102. A moszkvai perek során a vád „a lehetséges fejlemények groteszk, brutális és torz előrejelzésén alapult. [Sztálin] gondolatmenete nagyjából a következő volt: válság esetén esetleg meg akarják dönteni a hatalmat – megvádolom őket ezzel a kísérlettel – a kormányváltás gyengítheti Oroszország harckészségét; és ha sikerrel járnának, esetleg kénytelenek fegyverszünetet kötni Hitlerrel, vagy akár még területi engedménybe is belemennek... Azzal fogom vádolni őket, hogy máris áruló szövetségre léptek Németországgal és szovjet területeket adtak át.” Ez I. Deutscher remek magyarázata a moszkvai perekről, id. mű, 377. oldal.

A lehetséges büntett náci változatának jó példája található Hans Franknál, id. mű: „Sohasem lehet összeállítani az »államra veszélyes« kísérletek teljes listáját, mert sohasem látható előre, hogy valamikor a jövőben mi veszélyeztetheti a vezetést és a népet” (idézte in: Nazi Conspiracy, IV., 881. oldal).

103. A titkosrendőrség bűnöző módszerei természetesen nemcsak a francia hagyományban lelhetők fel. Ausztriában például, Mária Terézia alatt Kaunitz a zsarolásból élő úgynevezett „erkölcsbiztosokból” szervezte meg a rettegett politikai rendőrséget. Lásd Moritz Bermann, Maria Theresia und Kaiser Joseph 11 (Bécs–Lipcse, 1881). A műre Robert Pick hívta fel figyelmemet.

104. Biztos, hogy a hatalmas rendőri szervezetet a rabmunka hasznából tartották fenn; meglepő, hogy az nem is fedezte teljesen a rendőrség költségvetését; Kravcsenko idézett művében olyan különadókat említ, amelyeket az NKVD továbbra is kivetett szabadon élő és dolgozó elitéltekre.

105. Lásd Fritz Thyssen, I. Paid Hitler (London, 1941).

106. Lásd Nazi Conspiracy, I., 916-917. oldal. Az SS gazdasági tevékenységét központi gazdasági és közigazgatási hivatalból irányították. Az SS a kincstárhoz és a belső jövedelmekhez való pénzügyi hozzájárulását „különleges célokra »pántlikázott« párttulajdonnak” nyilvánította (1943. május 5-i levél, idézi M. Wolfson, Übersicht der Gliederung verbrecherischer Nazi-Organisationen. Omgus, [1947. december]).

107. Lásd Kohn-Bramstedt, id. mű, 112. oldal. A zsarolási indíték világosan kitűnik, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a fajta pénzgyűjtést mindig helyi SS-egységek szervezték azokban a helységeken, amelyekben állomásoztak. Lásd Der Weg der SS, az SS-Hauptamt-Schulungsamt kiadásában (évszám nélkül), 14. oldal.

108. Uo., 124. oldal. Ebből a szempontból bizonyos kompromisszumokat tettek azon kívánalmak érdekében, amelyek a táborok fenntartásával és az SS személyes igényeivel függtek össze. Lásd Wolfson, id. mű, Oswald Pohl, a Gazdasági és Igazgatási Főhivatal fejének 1941. szeptember 19-i levelét az árellenőrzés birodalmi biztosának. Úgy látszik, hogy mindezek a gazdasági tevékenységek a koncentrációs táborokban csak a háború alatt és a nagy munkaerőhiány nyomására kezdődtek el.

109. Himmler 1943. októberi poseni beszéde, International Military Trials (Nürnberg, 1945-1946), 29. kötet, 146. oldal.

110. „Bek Bulatnak (egy korábbi szovjet professzor álneve) módjában állt betekinteni az észak-kaukázusi NKVD dokumentumaiba. Ezekből a dokumentumokból nyilvánvalóan kiderült, hogy 1937 júniusában, amikor a nagy tisztogatás tetőpontja volt, a kormány előírta, hogy a helyi NKVD-nek a lakosság bizonyos százalékát kell letartóztatnia ... Ez a százalékarány tartományonként változott, s a legkevésbé lojális területeken az öt százalékot is elérte. A Szovjetunió egészében az átlag körülbelül három százalék volt.” Idézi David J. Dallin in: The New Leader (1949. január 8.). Beck és Godin (id. mű, 239. oldal) némileg eltérő és igen nyilvánvaló feltevésre jut, amely szerint „a letartóztatásokat a következőképpen tervezték meg: az NKVD szinte az egész lakosságról dossziét vezetett és mindenkit besorolt valamilyen kategóriába. Ezért minden városban megvoltak a statisztikák, hogy hány volt fehérgárdista, ellenzéki párttag él ott. A dossziékban minden olyan terhelő anyagot is tároltak ... amelyeket rabok vallomásaiból szereztek és gyűjtöttek össze, és mindenkinek a lapját megjelölték abból a szempontból, hogy mennyire veszélyesnek

tekintik; ez pedig attól függött, hogy mennyi gyanús vagy terhelő anyag van a dossziéjában. Mivel a statisztikákról rendszeresen beszámoltak a felsőbb hatóságoknak, bármely pillanatban tisztogatást lehetett rendezni, ismerve az egyes kategóriákba tartozó személyek pontos számát.”

111. Baldwin, id. mű.

112. Az orosz titkosrendőrség káderei éppúgy álltak Sztálin „személyes rendelkezésére”, mint az SS különleges rendeltetésű csapatai (Verfügungstruppen) Hitler rendelkezésére. Háború idején a fegyveres erőkkkel együtt szolgáltak ugyan, ám mindkettő a saját törvénykezése alatt állt. A különleges „házassági törvények”, amelyeknek célja az volt, hogy az SS-t elkülönítsék a lakosság többi részétől, az első és legalapvetőbb szabályozás volt, amelyet Himmler akkor vezetett be, amikor hozzálátott az SS átszervezéséhez. Még Himmler házassági törvényei előtt, 1927-ben, az SS-t hivatalos rendelet utasította arra, hogy „a taggyűléseken sohase vegyen részt nyilvános vitákban” (Der Weg der SS, id. mű). Ugyanezt a viselkedést jelentik az NKVD tagjairól is, akik szándékosan elkülönültek, és főként a pártarisztokrácia más részeivel nem vegyültek (Beck és Godin, id. mű, 163. oldal).

113. Jellemző Malinovszkij rendőrügynök fényes pályafutása, aki végül bolsevik képviselő lett a parlamentben. Lásd Bertram D. Wolfe, id. mű, XXXI. fejezet.

114. Idézi Avtorhanov, id. mű.

115. The Dark Side of the Moon (New York, 1947).

116. Lásd Laporte, id. mű, 39. oldal.

117. Beck és Godin, id. mű, 234. és 127. oldal.

118. Lásd Nazi Conspiracy, VII., 84. oldal és az utána következők.

119. The Dark Side of the Moon.

120. „Az SS-ben alig volt valami, ami ne lett volna titkos. A legnagyobb titok a koncentrációs táborok élete volt. Külön engedély nélkül még a Gestapo tagjait sem engedték be a táborokba” (Eugen Kogon, Der SS-Staat [München, 1946], 297. oldal).

121. Beck és Godin az id. mű 169. oldalán számolnak be arról, hogy a letartóztatott NKVD-tisztviselők „a legnagyobb gondossággal vigyáztak rá, nehogy NKVD-s titkokat áruljanak el”.

122. Jellegetes a The Dark Side of the Moon-ban szereplő következő párbeszéd: „Arra a beismerésre, hogy az illető valaha is tartózkodott Lengyelországon kívül, a következő kérdés mindig így hangzott: »És kinek kémkedett?« ... Valaki ... megkérdezte: »De hiszen magának is vannak külföldi látogatói. Gondolja, hogy valamennyien kérnek?« A válasz: »Miért, mit gondol? Azt képzeli, olyan naivak vagyunk, hogy nem vagyunk teljesen tisztában ezzel?»,

123. David Rousset, The Other Kingdom (New York, 1947).

124. A náciak jól tudták, hogy a hitetlenkedés fala védelmezi vállalkozásukat. Egy Rosenbergnak szóló 1943-as beszámoló, mely ötezer zsidó legyilkolásával kapcsolatos, nyíltan fogalmaz: „Képzeld csak el, hogy a másik oldal tudomást szerezne ezekről az esetekről és kihasználná őket. Nagyon valószínű, hogy az ilyen propagandának már csak azért sem lenne hatása, mert akik hallanak vagy olvasnak róla, egyszerűen nem lennének hajlandók elhinni” (Nazi Conspiracy, I., 1001. oldal).

125. Asztali beszélgetései-ben Hitler többször említi, hogy olyan állapotra törekszik, amelyben „minden egyén tudja, hogy fajának fenntartásáért él és hal” (349. oldal). Lásd még 347. oldal: „A légy milliónyi petét rak le, amelyek mind elpusztulnak. De a legyek megmaradnak.”

126. A legjobb beszámolók a náci koncentrációs táborokról: David Rousset, Les Jours de Notre Mort (Párizs, 1947); Eugen Kogon, id. mű; Bruno Bettelheim, „On Dachau and Buchenwald” (1938. május-1939. április) in: Nazi Conspiracy, VII., 824. oldal és az utána következők. A szovjet koncentrációs táborokról lásd a lengyel túlélők beszámolóinak kiváló gyűjteményét, amely The Dark Side of the Moon címen jelent meg: továbbá David J. Dallin, id. mű, noha az ő beszámolóit nem mindig meggyőzőek, mert „kiváló” személyektől származnak, akik hajlamosak kiáltványokat és vádiratokat fogalmazni.

127. The Dark Side of the Moon; a bevezetés szintén hangsúlyozza ezt a sajátos közlési hiányt: „Feljegyeznek, de nem közölnek.”

128. Lásd különösen Bruno Bettelheim, id. mű: „Mintha meggyőződtem volna arról, hogy ezek a szörnyű és megalázó élmények valamiképpen nem velem mint »alannyal«, hanem mint »tárggyal« történtek meg. Ezt az élményt erősítették meg más rabok kijelentései is ... Mintha csak olyan történeteket néztem volna, amelyekben alig-alig vettem részt ... »Ez nem lehet igaz, ilyen dolgok egyszerűen nem történnek« ... A raboknak meg kellett győzniük magukat róla, hogy mindez valóság, valóban megtörténik s nem csak lázálom. Ez sohasem sikerült nekik teljesen.”

Lásd még Rousset-nál, id. mű, 213. oldal: „... Akik nem látták saját szemükkel, nem tudták elhinni. Mielőtt idejött volna, maga komolyan vette a gázkamrákról szóló híreszteléseket?

– Nem – mondtam.

– Látja? A többiek is mind ilyenek. Mindannyian, Párizsban, Londonban, New Yorkban, még Birkenauban is, közvetlenül a krematórium előtt ... nem hiszik el, öt perccel azelőtt, hogy leküldték őket a krematórium pincéjébe.”

129. Az első ember, aki ezt megértette, Rousset volt Univers Concentrationnaire című művében (1947).

130. Rousset, id. mű, 587. oldal.

131. Lásd George Bataille, in: Critique (1948. január), 72. oldal.

132. Rousset könyvében sok ilyen „bepillantás” található az emberi „természetbe”. Ezek főleg azon a megfigyelésen alapulnak, hogy a rabok mentalitását egy idő után alig lehet megkülönböztetni a táborőrökétől.

133. A félreértések elkerülése érdekében meg kell jegyezni, hogy a hidrogénbomba feltalálásával a háború egész kérdésköre újból döntő változáson ment át. Ennek a kérdésnek a tárgyalása természetesen meghaladja e könyv tárgyát.

134. Ez következett be Németországban 1942 vége felé, és Himmler utasította is valamennyi táborparancsnokot, hogy „mindenáron csökkentsék a halálozási arányt”. Kiderült ugyanis, hogy a százharminchatezer újonnan érkezett közül hetvenezer vagy már a táborba érkezéskor halott, vagy röviddel azután meghalt. Lásd Nazi Conspiracy, IV., II. függelék. A szovjet-orosz táborokból származó későbbi beszámolók egyöntetűen megerősítik, hogy 1949 után (tehát még Sztálin életében) a korábban a rabok hatvan százalékat elérő halálozási arányt – feltehetően a Szovjetunió általános és akut munkaerőhiánya miatt – módszeresen csökkentették. Az életkörülményeknek ezt a javulását nem szabad összekeverni a rendszer Sztálin halálát követő válságával, amely jellemző módon először a koncentrációs táborokban érezte hatását. Vö. Wilhelm Starlinger, Grenzen der Sowjetmacht (Würzburg, 1955).

135. Lásd Kogon, id. mű, 58. oldal: „A koncentrációs táborokban végzett munka nagy részének semmi haszna nem volt: vagy fölöslegesen végezték, vagy olyan nyomorúságosan tervezték meg, hogy kétszer-háromszor is meg kellett csinálni.” Lásd még Bettelheim, id. mű, 831-832. oldal: „Különösen az új rabokat kényszerítették arra, hogy értelmetlen feladatokat hajtsanak végre... Ezek lealacsonyítva érezték magukat ... és még a keményebb munkát is jobban szerették, ha az valami hasznos eredménnyel jár... „Még Dallin is, aki egész könyvét arra építette, hogy az orosz lágerek célja az olcsó munkaerő biztosítása volt, kénytelen elismerni a lágermunka alacsony hatékonyságát, id. mű, 105. oldal. Ha igaznak bizonyulnak az utóbbi idők beszámolóit a tömeges amnesztiáról és a koncentrációs táborok megszüntetéséről, ez egyértelműen cáfolná azokat a divatos elméleteket, hogy az oroszországi lágerek rendszere gazdasági eszköz volt arra, hogy olcsó munkaerőhöz jussanak. Ha ugyanis a lágerek valamilyen fontos gazdasági célt szolgáltak volna, a rendszer nem engedhette volna meg magának gyors felszámolásukat anélkül, hogy ez ne járt volna súlyos következményekkel az egész gazdasági rendszer szempontjából.

136. A megsemmisítő táborokba szállított milliókon kívül a németek állandóan új gyarmatosítási tervekkel is próbálkoztak – ilyen céllal szállítottak németeket Németországból vagy a megszállt területekről Keletre. Ez természetesen komolyan veszélyeztette a katonai akciókat és a gazdasági kizsákmányolást. E témakör

számos elemzéséről és a megszállt keleti területek náci polgári hierarchiája, illetve az SS-hierarchia közötti állandó ellentétekről lásd különösen Trial of the Major War Criminals, XXIX. kötet (Nürnberg, 1947).

137. Bettelheim, id. mű, megjegyzi, hogy a lágérőrök ugyanazt a valószerűtlen légkört érzékelték, mint maguk a rabok.

138. Fontos belátnunk, hogy a koncentrációs táborokról készült valamennyi kép annyiban félrevezető, hogy az utolsó fázisban, a szövetségesek bevonulása idején ábrázolják a lágereket. Magában Németországban nem voltak haláltáborok, s erre az időszakra leszerelték az összes megsemmisítőberendezést. Másrészt viszont, ami leginkább kiváltotta a szövetségesek felháborodását, s ami különlegesen ijesztővé teszi a filmeket – a csontvázra soványodott emberek látványa –, az egyáltalán nem jellemző a német koncentrációs táborokra; a módszeres megsemmisítés eszköze a gáz és nem az éheztetés volt. A táborokban uralkodó állapotok az utolsó hónapok háborús eseményeinek következményei voltak: Himmler elrendelte valamennyi keleti megsemmisítőtábor kiürítését, emiatt a német táborok túlszűfoltta váltak, és Himmler már nem volt képes biztosítani élelmiszer-ellátásukat.

139. Rousset (id. mű) hangsúlyozza, hogy az élet a lágerekben egyszerűen elnyújtott haldoklás volt.

140. Maunz, id. mű, 50. oldal, hangsúlyozza, hogy bűnözőket rendes büntetésük letöltése céljából sohasem szabad táborba küldeni.

141. Oroszországban olyan kevés hely volta börtönökben, hogy 1925-26-ban csak a bírósági ítéletek harminchat százalékát lehetett végrehajtani. Lásd Dallin, id. mű, 158. oldal és az utána következők.

142. „A Gestapo és az SS mindig rendkívül fontosnak tartotta, hogy a lágerekben a rabok különböző kategóriái keveredjenek. Egyetlen tábor lakói sem tartoztak kizárólag egy kategóriához” (Kogon, id. mű, 19. oldal).

Oroszországban kezdettől fogva az volt a szokás, hogy vegyítsék a politikai foglyokat és a köztörvényes bűnözőket. A szovjethatalom első tíz évében a baloldali politikai csoportok bizonyos kiváltságokat élveztek; csak a rendszer totalitárius jellegének teljes kifejlődése után, „a húszas évek végét követően tekintették hivatalosan is alacsonyabb rendűnek a politikai foglyokat a köztörvényeseknél” (Dallin, id. mű, 177. oldal és az utána következők).

143. Rousset könyvének hibája, hogy túlbecsüli a német kommunisták befolyását, akik a háború alatt uralkodó szerepet játszottak Buchenwald belső igazgatásában.

144. Lásd például Buber-Neumann asszony (Heinz Neumann német kommunista volt felesége) vallomását, aki szovjet és német koncentrációs táborokban is volt: „Az oroszokból hiányzott ... a nácik szadizmusa ... Orosz őreink tisztességes emberek voltak és nem szadisták, de hűségesen eleget tettek az embertelen rendszer kívánalmainak” (Under Two Dictators).

145. Bruno Bettelheim, „Behavior in Extreme Situations”, in: Journal of Abnormal and Social Psychology, XXXVIII., 4. szám (1943), ír a bűnözők és a politikai foglyok önbecsüléséről, szemben azokéval, akik semmit sem tettek. Ez utóbbiak „viselték el legkevésbé a kezdeti megrázkódtatást”, az ő személyiségük bomlott fel először, Bettelheim szerint ennek középosztálybeli származásuk az oka.

146. Rousset, id. mű, 71. oldal.

147. A francia koncentrációs táborokban uralkodó körülményekről lásd Arthur Koestler, Scum of the Earth, 1941.

148. Kogon, id. mű, 6. oldal.

149. Lásd Nazi Conspiracy, IV., 800. oldal és az utána következők.

150. Beck és Godin, id. mű, kifejezetten azt állítják, hogy „az ellenzékiek csak viszonylag kis részét alkották az [orosz] börtönlakóknak” (87. oldal), és semmiféle kapcsolat nem volt „valakinek a bebörtönzése és bármely vétség között” (95. oldal).

151. Bruno Bettelheim „On Dachau and Buchenwald” című írásában azt elemmezve, hogy a legtöbb rab „megbékélt a Gestapo értékeivel”, hangsúlyozza, hogy „ez nem a propaganda következménye volt... A

Gestapo nagyon igyekezett, hogy egyébként is megakadályozza őket érzéseik kifejezésében” (834-835. oldal).

Himmler kifejezetten betiltott bármifajta propagandát a táborokban. „A nevelés fegyelmet jelent, és nem ideológiai alapon történő oktatást.” „On Organization and Obligation of the SS and the Police”, in: National-politischer Lehrgang der Wehrmacht (1937), idézi Nazi Conspiracy, IV., 616. oldal és az utána következők.

152. Rousset, id. mű, 464. oldal.

153. Lásd Szergej Malahov beszámolóját in: Dallin, id. mű, 20. oldal és az utána következők.

154. Lásd Albert Camus, in: Twice A Year (1947).

155. Rousset idézett könyve főleg a raboknak ezt a dilemmáját tárgyalja.

156. Bettelheim, id. mű, ismerteti azt a folyamatot, amelynek során az örök és a rabok egyaránt „hozzáidomultak” a tábori élethez, és már féltek a külvilágba való visszatéréstől. Rousset-nak ezért igaza van, amikor hangsúlyozza: az igazság az, hogy „áldozat és végrehajtó egyaránt becsstelen; a táborok leckéje a megalázottság testvérisége” (588. oldal).

157. Bettelheim idézett művében leírja, hogy „az új rabok főként arra törekedtek, hogy személyiségük érintetlen maradjon, míg a régebbiek problémája az volt, „hogyan lehet a lehető legjobban élni a táborban”.

158. Rousset, id. mű, 390. oldal, számol be arról, hogy az egyik SS a következőképpen szónokolt egy egyetemi tanárnak; „Szóval maga professzor volt? Nos, most nem az. Most már nem nagykutya. Semmi egyéb, mint kis vakarcs. A lehető legkisebb. Most én vagyok a nagy ember.”

159. Kogon, id. mű, 6. oldal, arról beszél, hogy a táborokat esetleg az SS kiképző- és kísérleti terepeként tartják fenn. Jó leírást ad az SA által irányított korábbi táborok és az SS fennhatósága alatt álló későbbi lágeretek közötti különbségekről is. „A korábbi táborok egyikében sem volt több ezer rabnál ... Az élet minden elképzelést felülmúlt. Az a néhány régebbi rab, aki túlélte ezeket az éveket, arról számol be, hogy alig volt olyan szadista torzulás, amelyet az SA emberei ne gyakoroltak volna. Mindezek azonban az egyéni bestialitás megnyilvánulásai voltak, még nem létezett az a hűvösen megszervezett rendszer, amely emberek tömegeire terjedt ki. Ez az SS műve volt” (7. oldal).

Ez az új, gépies rendszer könnyítette a felelősségérzetet, amennyire ez emberileg lehetséges volt. Amikor például parancs jött, hogy naponta öljenek meg száz orosz hadifoglyot, a mészárlást egy nyíláson keresztül végezték, anélkül hogy látták volna az áldozatokat. (Lásd Ernest Feder, „Essai sur la Psychologie de la Terreur”, in: Synthésés [Brüsszel, 1946].) Másrészt viszont különben normális emberekben mesterségesen idézték elő a perverziót. Rousset idézi egy SS-őr szavait: „Rendszerint addig ütök, amíg ejakulációm nem lesz. Feleségem és három gyermekem van Breslauban. Régebben teljesen normális voltam. És ezt csinálták belőlem. Ha most elengednének innen, nem mennék haza. Nem merek a feleségem szemébe nézni” (273. oldal). A Hitler-korszakból származó dokumentumok közül több is arról tanúskodik, hogy a megsemmisítési program végrehajtásával normális átlagembereket bíztak meg. Jó összefoglalás található Léon Poliakov „The Weapon of Antisemitism” című írásában (kiadta az UNESCO in: The Third Reich, [London, 1955]). Az ilyen célokra használt egységek legtöbb tagja nem önkéntes volt, hanem a közrendőrségből emelték át őket ezekbe a különleges alakulatokba. De még a képzett SS-ek is rossznak találták ezt a fajta szolgálatot, mint a frontharcot. Egy tömegkivégzésről beszámolva egy szemtanú megdicséri a kivégző SS-csapatot, amely annyira „idealista” volt, hogy „alkohol nélkül kibírta az egész megsemmisítést”.

Hogy a „megsemmisítés” során minden személyes indítékot és szenvedélyt ki akartak kapcsolni, ily módon a minimumra csökkentve a kegyetlenséget, az abból a tényből is kiviláglik, hogy az elgázosítóberendezések kezelésével megbízott orvos- és mérnökcsoport állandó fejlesztéseket hajtott végre, amelyek célja nemcsak a halálgyárak termelőképességének fokozása volt, hanem az is, hogy meggyorsítsák és megkönnyítsék a haláltusát.

160. Nagyon hangsúlyos ez Rousset művében. „A lágerélet társadalmi körülményei a korábbi társadalmi helyzettől és neveltetéstől függetlenül a német vagy deportált rabok tömegeit... elfajult csöcselékké alakították át, amely kizárólag az állati ösztön primitív reflexeire hallgat” (183. oldal).

161. Ide tartozik az is, hogy a táborokban meglehetősen alacsony volt az öngyilkosságok száma. Öngyilkosságok sokkal gyakrabban fordultak elő letartóztatás és deportálás előtt, mint magában a lágerben, amit persze részben az is magyaráz, hogy mindent megtettek az öngyilkosságok elkerülésére, amelyek, végtére is, spontán cselekedetek. A buchenwaldi statisztikai anyagból (Nazi Conspiracy, IV., 800. oldal és az utána következők) nyilvánvaló, hogy a haláleseteknek alig több, mint másfél százaléka volt öngyilkosság. Gyakran évente csupán két öngyilkosság történt, bár ugyanabban az évben a halálesetek száma 3516 volt. Oroszországi lágerekből is ugyanilyen beszámolók érkeznek. Vö. például Starlinger, id. mű, 57. oldal.

162. Rousset, id. mű, 525. oldal.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Ideológia és terror: új kormányzati forma

Az előző fejezetekben ismételten hangsúlyoztam, hogy a totális uralom nemcsak drasztikusabb eszközökkel él; a totalitarizmus lényegileg tér el a politikai elnyomás más formáitól, például az önkényuralomtól, a zsarnokságtól és a diktatúrától. Bárhol jutott is hatalomra, teljesen új politikai intézményeket hozott létre, és lerombolta az adott ország valamennyi társadalmi, jogi és politikai hagyományát. Ideológiájának sajátos nemzeti hagyományától vagy szellemi forrásától függetlenül, a totalitárius kormányzat mindig tömegekké alakította át az osztályokat, a pártok rendszerét nem egypárti diktatúrával, hanem tömegmozgalommal váltotta fel, a hatalmi centrumot a hadseregről a rendőrségre helyezte át, külpolitikájában pedig nyíltan világuralomra törekedett. A mai totalitárius kormányzatok egypártrendszeréből fejlődtek ki; mihelyt ezek valóban totalitáriussá váltak, olyan, minden mástól gyökeresen eltérő értékrendszer szerint kezdtek működni, hogy hagyományos jogi, erkölcsi vagy a józan éssen alapuló hasznossági kategóriáink egyike sem lehetett segítségünkre cselekedeteik megértésében, megítélésében vagy előre látásában.

Ha igaz az, hogy a totalitarizmus elemeire a rendszerint századunk válságának nevezett jelenség történetét felidézve és politikai folyamatait elemezve bukkanhatunk rá, ebből kikerülhetetlenül következik, hogy ez a válság nem pusztán külső fenyegetés, Németország vagy Oroszország agresszív külpolitikájának egyszerű következménye, s hogy Sztálin halálával éppúgy nem fog eltűnni, ahogy a náci Németország bukásával sem tűnt el. Még az is meglehet, hogy korunk igazi veszélyei majd csak akkor nyerik el igazi – bár nem szükségképpen legkegyetlenebb – formájukat, amikor a totalitarizmus már a múlté lesz.

Ezzel a gondolatmenettel összhangban kell felvetnünk a kérdést, hogy az ebből a válságból született, egyszersmind annak legvilágosabb és páratlanul egyértelmű tünetét jelentő totalitárius kormányzás pusztán ideiglenes szükségmegoldás-e, amely a megfélemlítés módszereit, a szervezeti eszközöket és az erőszak eszköztárát az önkényuralom, a zsarnokság és a diktatúrák jól ismert politikai arzenáljából veszi, és létezését csupán a hagyományos – liberális, konzervatív vagy szocialista, republikánus vagy monarchista, tekintélyelvű vagy demokratikus – politikai erők sajnálatos, de talán csak esetleges kudarcának köszönheti. Vagy, ellenkezőleg, létezik-e a totalitárius kormányzásnak valamiféle természete, van-e sajátos lényegisége, összevethető-e bármely olyan más kormányzási formával, amelyet a nyugati gondolkodás az ókori filozófia óta ismer és elismer? Ha így áll a dolog, akkor a totalitárius szervezet és tevékenység teljesen új és előzmények nélküli formáinak ama néhány alapvető tapasztalat egyikén kell alapulnia, amelyre az emberek, együttélésük és a közügyekkel való foglalatosskódásuk közepette, szert tehetnek. Ha van olyan alapvető tapasztalat, amely a totalitárius uralomban lel rá politikai kifejeződésére, akkor ennek – figyelembe véve a totalitárius kormányzási forma újszerűségét – olyan tapasztalatnak kell lennie, amely, bármilyen okból, korábban sohasem válhatott a politikai szervezet alapjává, és amelynek hangulata – bár minden más tekintetben ismerős lehet – korábban soha nem hatotta át és irányította a közügyek gyakorlását.

Az eszmetörténet szempontjából mindez rendkívül valószínűtlennek látszik. Az emberek kormányzásának ugyanis alig néhány formája létezik. Ezeket már korán felfedezték, a görögök osztályozták őket, és valamennyi rendkívül hosszú életűnek bizonyult. Felhasználva ezeket az eredményeket, amelyeknek alapeszméje a sok-sok változat ellenére sem változott a Platón-tól Kant-tól elválasztó két és fél ezer év alatt, azonnal kísértésbe esünk, hogy a totalitarizmust a zsarnokság modern formájaként értelmezzük, vagyis olyan törvények nélküli kormányzásként, ahol a hatalmat egyetlen ember birtokolja. A zsarnokságnak egész

hagyományunkban legfeltűnőbb jegye az önkényes, törvények által nem korlátozott hatalom, amely az uralkodó érdekeit szolgálja és ellenséges az alávetettek érdekeivel szemben, továbbá a félelem mint a cselekvés alapelve (az uralkodó fél a néptől, a nép pedig az uralkodótól).

Ha nem akarjuk azt mondani, hogy a totalitárius kormányzás előzmények nélküli, azt is mondhatjuk, hogy éppen azt az alternatívát robbantotta fel, amelyre a kormányzati formák lényegének mindenfajta meghatározását alapozták a politikai filozófiában: a törvényes és törvénytelen kormányzat, az önkényes és legitim hatalom alternatíváját. Soha nem vonták kétségbe, hogy a törvényes kormányzat és a legitim hatalom, illetve a törvénytelen és az önkényes hatalom összetartozó és egymástól elválaszthatatlan fogalmak. A totalitárius uralom viszont egészen másfajta kormányzattal szembesít bennünket. Igaz, visszautasít minden pozitív törvényt, még azokat is, amelyeket maga állapított meg (lásd például az 1936-os szovjet alkotmány esetét, hogy a legfeltűnőbb példát említsük), vagy amelyeknek eltörlésével nem törődött (például a weimari alkotmány esetében, amelyet a náci kormányzat sohasem vont vissza). Mégsem mondható el róla sem az, hogy törvények alapján működik, sem az, hogy önkényes: azt állítja ugyanis, hogy szigorúan és egyértelműen azon természeti vagy történelmi törvényeknek engedelmeskedik, amelyekről mindig is feltételezték, hogy valamennyi pozitív törvény forrásai.

A totalitárius uralom iszonyatos, mégis látszólag megdönthetetlen igénnyel lép fel. Távolról sem „törvény nélküli” – állítja magáról –, ellenkezőleg, éppen hogy addig a forrásig hatol, amelyből a pozitív törvények végső legitimitásukat merítik; távolról sem önkényes, ellenkezőleg, jobban engedelmeskedik ezeknek az emberfeletti erőknél, mint előtte bármely kormányzat, távolról sem egyetlen ember érdekében él hatalmával, ellenkezőleg, teljes mértékben kész bárki közvetlen létérdekeit feláldozni annak az oltárán, amit a Történelem vagy a Természet törvényének tekint. A pozitív törvények elutasítása egy magasabb rendű legitimitáció nevében történik, amely magukból a forrásokból táplálkozik, és ezért ügyet sem kell vetnie a kicsinyes törvényességre. A totalitárius törvényesség azt állítja magáról, hogy megtalálta a módját a földi igazságosság megteremtésének – amire a pozitív törvényesség, saját bevallása szerint, soha nem lenne képes. A jog és az igazságosság közötti szakadékot sohasem lehetne áthidalni, mert a helyes és a helytelen normái, amelyekre a pozitív törvény lefordítja tekintélyének forrását – az egész világegyetemben uralkodó „természettörvények”, az emberi történelemben feltáruló isteni törvény vagy az összes ember érzéseiben élő közös törvényt kifejező szokások és hagyományok –, szükségképpen általánosak, megszámlálhatatlan és előre láthatatlan számú esetre kell érvényesnek lenniük, emiatt valójában egyetlen konkrét, a körülmények megismételhetetlen láncolatát magába foglaló esetre sem alkalmazhatók.

A legalitással dacoló totalitárius törvényesség, amely azt állítja magáról, hogy az igazságosság közvetlen uralmát teremti meg a földön, úgy hajtja végre a Történelem vagy a Természet törvényét, hogy azt nem fordítja le az egyéni viselkedés helyességének vagy helytelenségének normáira. Közvetlenül az emberiségre alkalmazza a törvényt, és nem bajlódik az emberek viselkedésével. A Természet vagy a Történelem törvényének várható végterméke, helyes végrehajtás esetén, az emberiség; ez a várakozás rejlik minden totalitárius kormányzat globális uralmi igénye mögött. A totalitárius politika azt állítja magáról, hogy az emberi fajt egy olyan törvény tevékeny és tévedhetetlen hordozójává alakítja át, amelynek különben csak passzívan és vonakodva engedelmeskedne. Ha igaz az, hogy a totalitárius országok és a civilizált világ közötti kapcsolat a totalitárius rendszerek iszonyatos büntetetei miatt szakadt meg, akkor az is igaz, hogy ezek a büntettek nem egyszerűen az agresszivitásból, a könyörtelenségből, a háborúskodásból és a családságból fakadtak. Inkább annak a *consensus iuris*-nak a tudatos megszegésére vezethetők vissza, amely, Cicero szerint, „népet” alkot, és amely, nemzetközi jog formájában, a modern korban a civilizált világot teremtette meg, mert még háborús körülmények között is a nemzetközi kapcsolatok alapköve. Az erkölcsi megítélésnek és a jogi büntetésnek egyaránt ez az alapvető konszenzus a feltétele; a bűnözőt csak azért lehet igazságosan elítélni, mert ő is a *consensus iuris* része, és még a kinyilatkoztatott isteni törvény is csak akkor érvényesülhet az emberek között, ha azok hallgatnak rá és egyetértenek vele.

Itt válik világossá az alapvető különbség a totalitárius és bármely más törvényfogalom között. A totalitárius politika nem törvények egyik csoportját helyettesíti egy másikkal, nem teremti meg saját *consensus iuris*-át, nem hozza létre, forradalom útján, a legalitás új formáját. Dacol mindenféle pozitív törvénnyel, még azokkal is, amelyeket saját maga hozott, és ebből kiviláglik, hogy úgy véli: elboldogul bármifajta *consensus iuris* nélkül is, mégsem kell a törvénytelenység, önkény és félelem zsarnoki állapotára hagyatkoznia. Azért nincs szüksége *consensus iuris*-ra, mert azt ígéri, hogy a törvény teljesülését függetleníti az emberi cselekvéstől és akarattól; földi igazságosságot pedig azért ígér, mert arra vállalkozik, hogy magát az emberiséget tegye a törvény megtestesülésévé.

Ember és törvény azonosításának, amely látszólag megszünteti a jogi gondolkodásban ösidők óta meglévő gyötrelmes szakadékot legalitás és igazságosság között, semmi köze a *lumen naturalé*-hoz vagy a lelkiismeret szavához, amelyek révén a Természet vagy az Istenség mint a természetjog vagy a történelmileg feltáruló isteni parancsok tekintélyének forrásai magában az emberben nyilvánítják meg erejüket. Általuk az ember sohasem vált a törvény két lábon járó megtestesülésévé, ellenkezőleg, mint tőle elkülönült erők követelték meg beleegyezését és engedelmességét. A Természetet és az Istenséget mint pozitív törvények forrásait állandónak és örökkévalónak gondolták; a pozitív törvények a körülményeknek megfelelően változnak és megváltoztathatóak, a sokkal gyorsabban változó emberi cselekedetekhez képest mégis volt bennük valamilyen viszonylagos állandóság, amely erejük forrásának állandó jelenlétéből fakadt. A pozitív törvények elsődleges célja ennél fogva az, hogy az állandóságot képviseljék az örökké változó emberi cselekedetek közepette.

A totalitarizmus értelmezésében minden törvény mozgástörvénnyé vált. Amikor a nációk a Természet vagy a bolsevikok a Történelem törvényeiről beszéltek, sem a Természetet, sem a Történelmet nem tartották már a tekintély stabil forrásának a halandó emberek cselekedetei számára: a Történelem és a Természet náluk egyszerűen csak mozgás. A nációk hitét a faji törvényekben, amely szerintük a természettörvény kifejeződése az emberben, Darwinnak az az elgondolása alapozta meg, hogy az ember olyan természeti fejlődés produktuma, amely nem szükségképpen áll meg a jelenlegi emberi lényeknél. A bolsevikok viszont abban hittek, hogy az osztályharcban a Történelem törvénye fejeződik ki, és e hit mögött az a marxi elképzelés rejlik, hogy a társadalom gigantikus történelmi mozgás terméke, amely, saját mozgástörvényét követve, a történelmi idők végezetéig halad, amikor is megszünteti önmagát. Gyakran rámutattak a különbségre Marx történeti és Darwin naturalista megközelítése között, rendszerint és joggal Marx javára. Ennek nyomán elfeledtük, milyen nagy és pozitív érdeklődést tanúsított Marx a darwini elméletek iránt; Engels nem is dicsérhette jobban Marx tudományos teljesítményét, mint hogy a „történelem Darwinjának” nevezte.¹ Ha a két férfinak nem a tényleges teljesítményét, hanem alapvető filozófiai beállítottságát tekintjük, kiderül, hogy a történelem mozgása és a természet mozgása végső soron ugyanaz. Az, hogy Darwin bevezette a fejlődés fogalmát a természetbe, ama állítása, hogy legalábbis a biológia területén, a természet mozgása nem körkörös, hanem egyenes vonalú és végtelenül előrehaladó, valójában azt jelenti, hogy a természetet mintegy bekebelezi a történelem, s hogy a természeti életet történelminek tekinti. A legalkalmasabbak fennmaradásának „természeti” törvénye éppannyira történelmi törvény is, és mint ilyent használja fel a fajelmélet, miként a leghaladóbb osztály fennmaradásának marxi törvénye. Az osztályharcnak mint a történelem hajtóerejének marxi fogalma viszont csupán külső kifejeződése a termelőerők fejlődésének, amelyeknek eredete viszont az emberek „munkaerejében” rejlik. Marx szerint a munka nem történeti, hanem természeti-biológiai erő – a „természettel való anyagcserében” jelentkezik, amelynek révén az ember megőrzi egyéni életét és újratermeli az emberi fajt.² Engels igen világosan látta a két férfi alapmeggyőződése közötti hasonlóságot, mert megértette, hogy mindkét elméletben a fejlődés fogalma játssza a döntő szerepet. A múlt század közepén lezajlott óriási szellemi változás lényege az volt, hogy semmit sem voltak hajlandók olyannak tekinteni vagy elfogadni, „amilyen”, és mindent következetesen úgy értelmeztek, hogy az csupán egyetlen állomása a további fejlődésnek. Ehhez képest eléggé másodlagos, hogy a fejlődés hajtóerejét természetnek vagy történelemnek nevezték. Ezekben az ideológiákban maga a „törvény” kifejezés is

megváltoztatta jelentését: eddig azt az állandó keretet jelentette, amelyen belül az emberi cselekedetek és mozgások zajlottak, most azonban magának a mozgásnak a kifejeződésévé vált.

A totalitárius politika, amely az ideológiák előírásait követte, annyiban leplezte le a mozgások igazi természetét, hogy világosan megmutatta: ez a folyamat sohasem érhet véget. Ha az a természet törvénye, hogy kiküszöböl mindent, ami káros és életképtelen, akkor magának a természetnek a végét jelentené, ha nem bukkannának fel a káros és életképtelen lények új kategóriái; ha az a történelem törvénye, hogy az osztályharcban bizonyos osztályok „eltűnnek”, akkor az emberi történelem valódi végét jelentené, ha nem alakulnának ki új osztálykezdemények, amelyek a totalitárius vezetők keze nyomán újból „eltűnhetnének”. Más szavakkal, az ölés törvénye, amelynek segítségével a totalitárius mozgalmak megragadják és gyakorolják a hatalmat, még akkor is mozgástörvény maradna, ha valaha is sikerülne az egész emberiséget uralmuk alá hajtani.

Törvényes kormányzaton olyan politikai szervezetet értünk, amelyben azért van szükség pozitív törvényekre, hogy a változatlan természetjogot vagy Isten örök parancsolatait a helyes vagy a helytelen mércéivé lehessen lefordítani vagy bennük megvalósítani. Csak ezekben a mércékben, minden egyes ország pozitív törvényeinek összességében válik politikai valósággá a természetjog, illetve az isteni parancsolat. A totalitárius kormányzat politikai szervezetében a pozitív törvények helyét a totális terror foglalja el, amelynek célja valósággá változtatni a történelem vagy a természet mozgástörvényét. Ahogy a pozitív törvények, bár meghatározzák a törvényszegéseket, függetlenek tőlük – a büntettek hiánya egyetlen társadalomban sem teszi fölöslegessé a törvényeket, ellenkezőleg, legtökéletesebb formájukat jelenti –, ugyanúgy a totalitárius kormányzatban sem csupán az ellenzék elnyomásának eszköze a terror, noha ilyen célokra is használják. A terror akkor válik totálissá, amikor mindenfajta ellenzékétől függetlenedik; akkor lesz mindenhatóvá, amikor már senki sem áll útjában. Ha a jogszerűség a nem zsarnoki kormányzat, a jogtalanság pedig a zsarnokság lényege, akkor a terror a totalitárius uralomé.

A terror a mozgás törvényének megvalósulása; fő célja, hogy lehetővé tegye a természet vagy a történelem erejének, hogy szabadon, semmiféle spontán emberi cselekvéstől nem gátolva söpörjön végig az emberiségen. A terror azért próbálja „stabilizálni” az embereket, hogy felszabadítsa a természet vagy a történelem erőit. Ez a mozgás választja ki az emberiség ellenségeit, akikkel szemben szabadjára engedik a terrort; sem a szabad ellenkezés, sem a szabad rokonszenv nem avatkozhat be a Történelem vagy a Természet „objektív ellenségének” kiküszöbölésébe. A bűnösség és az ártatlanság értelmetlen fogalmakká válnak; „bűnös” az, aki azoknak a természeti vagy történelmi folyamatoknak az útjában áll, amelyek kimondták az ítéletet az „alacsonyabb rendű fajok”, az „életképtelen” egyének, a „halódó osztályok és romlott népek” fölött. Az ítéletet a terror hajtja végre, amelynek bírósága előtt szubjektíve ártatlan minden érintett: a meggyilkoltak azért, mert semmit sem tettek a rendszer ellen, a gyilkosok pedig azért, mert valójában nem gyilkoltak, csupán egy magasabb ítélőszék által kimondott halálos ítéletet hajtottak végre. Az uralmon lévők sem állítják magukról, hogy igazságosak vagy bölcssek, csupán azt, hogy történelmi vagy természeti törvényeket hajtanak végre. Nem törvényeket alkalmaznak, hanem egy mozgásnak engedelmessé válnak annak belső törvényei szerint. A terror törvényesség, ha a törvény valamely emberfeletti erő, a Természet vagy a Történelem mozgástörvénye.

A terror, mint egy olyan mozgástörvény végrehajtása, melynek végcélja nem az emberek jóléte vagy egyetlen ember érdeke, hanem az emberiség megteremtése, az egyéneket a faj, a „részeket” az „egész” oltárán áldozza fel. A Természet vagy a Történelem emberfeletti erejének kezdete és vége van, ezért csak az egyes emberi életre jellemző új kezdet és egyéni vég vethet gátat neki.

Az alkotmányos kormányzás viszonyai között a pozitív törvények célja az, hogy határokat jelöljenek ki, és kommunikációs csatornákat hozzanak létre az emberek között, akiknek közösségét állandóan veszélyeztetik a beleszülető új emberek. Minden születéssel új kezdet születik a világban, potenciálisan új világ jön létre. A törvények szilárdsága az emberi ügyek állandó mozgásának felel meg, annak a mozgásnak, amely mindaddig, amíg emberek születnek és meghalnak, sohasem érhet véget. Minden új kezdetet törvények

határolnak körül, egyszersmind mozgásszabadságot is adva neki, annak lehetőségét, hogy valami teljesen új és megjósolhatatlan jöjjön létre. A pozitív törvények határai ugyanazt jelentik az ember politikai létezése számára, amit történelmi létezése számára az emlékezet: egy közös világ előzetes létezését garantálják, annak a folyamatosságnak a valóságát, amely túlmutat egy-egy nemzedék élettartamán, magába szív minden új kezdetet és belőlük táplálkozik.

A totális terrort azért oly könnyű a zsarnoki kormányzat tünetének tekinteni, mert kezdeti szakaszában a totalitárius kormányzatnak zsarnokságként kell viselkednie, és le kell rombolnia az ember alkotta törvény határait. A totális terror azonban nem önkényes törvénynélküliséget hagy maga után, és nem valamilyen önkényes akarat vagy egyetlen ember mindenki mással szembeni zsarnoki hatalma kedvéért dühöng, s a legkevésbé sem a mindenki háborújáért mindenki ellen. Az egyes emberek közötti határokat és kommunikációs csatornákat olyan acélbéklyóval váltja fel, amely oly szorosan tartja össze őket, mintha sokféleségük egyetlen, gigantikus méretű emberré olvadt volna össze. Eltörölni a törvények sövényét az emberek között – ezt teszi a zsarnokság – annyit jelent, hogy megszüntetik szabadságjogaikat, és szétzúzzák a szabadságot mint eleven politikai valóságot. Hiszen az emberközi tér, amelyet törvények kerítenek körül: a szabadság eleven tere. A totális terror felhasználja a zsarnokságnak ezt a régi eszközét, egyszersmind azonban a félelemnek és gyanakvásnak azt a törvénytelen, körülkerítetlen vadságát is megszünteti, amelyet a zsarnokság hagy maga mögött. Ez a sivatag persze már nem a szabadság eleven tere, még mindig nyújt azonban bizonyos teret lakói félelem vezérelte mozgásának és gyanakvástól gyötört cselekedeteinek.

Egymáshoz zsúfolva az embereket, a totális terror megszünteti a köztük lévő teret; az acélbilincsei között lévő körülményekhez képest még a zsarnokság sivataga is, amennyiben még mindig egyfajta teret jelent, a szabadság garanciájának látszik. A totalitárius kormányzat nem egyszerűen megkurtítja a szabadságjogokat vagy eltöröl lényeges szabadságokat; korlátozott ismereteink szerint még a szabadságszeretetet sem sikerült kitörölnie az ember szívéből. Mindenfajta szabadságnak azt a leglényegesebb előfeltételét szünteti meg, amely egyszerűen a mozgás képessége, márpedig a mozgás tér nélkül nem létezhet.

A totális terror, a totalitárius kormányzat lényege nincs sem az emberért, sem az ember ellen. Feltételezik róla, hogy hasonlíthatatlan eszköz arra, hogy a természet vagy a történelem erőinek mozgása meggyorsuljon. Ezt a saját törvénye szerint haladó mozgást hosszú távon nem lehet feltartóztatni; végső soron mindig hatalmasabbnak bizonyul majd az emberek akarata és cselekedetei által előidézett leghatalmasabb erőknél is. Lehet azonban lassítani, és az emberi szabadság, amelyet még a totalitárius vezetők sem tagadhatnak le, szinte kikerülhetetlenül lassítja is, mert ez a szabadság – bármily lényegtelennek és önkényesnek ítélik is – azzal a ténnyel azonos, hogy az emberek megszületnek, és ezért mindegyikük új kezdet, bizonyos értelemben újra kezdi a világot. Totalitárius nézőpontból csupán a magasabb erők megzavarásának tekinthető az a tény, hogy az emberek születnek és meghalnak. A terrornak mint a természeti vagy a történelmi mozgás engedelmes szolgájának ezért nemcsak a sajátos értelemben vett szabadságot kell kiküszöbölnie, hanem ennek a szabadságnak legvégső forrását is, amelyet az ember születésének ténye jelent, és amely abban a képességében rejlik, hogy új kezdetet alkot. A terror vasbilincseiben, amely megszünteti az emberek sokféleségét, és a sokaságból olyan Egységet hoz létre, amely tévedhetetlenül úgy cselekszik, mintha maga is a történelem vagy a természet menetének része volna, nemcsak a történelmi és a természeti erők felszabadításának eszközére leltek rá, hanem arra az eszközre is, amelynek segítségével ezek önmaguktól soha el nem érhető sebességre gyorsíthatók. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a terror azonnal végrehajtja azokat a halálos ítéleteket, amelyeket a feltevés szerint a Természet mondott ki az „életképtelen” fajokra vagy egyénekre, illetve a Történelem a „halódó osztályokra” – és nem vár a természet vagy a történelem lassabb és kevésbé hatékony folyamataira.

Ebben a felfogásban, amely szerint a kormányzatnak is lényege a mozgás, mintha a politikai gondolkodásnak ugyanolyan régi problémája oldódna meg, mint a legalitás és az igazságosság közötti, már említett szakadék. Ha a kormányzás lényegét úgy határozzuk meg, mint törvényességet, és ha megértjük, hogy a törvények stabilizáló szerepet játszanak a közügyekben (amióta Plátón a *Törvények*-ben Zeust, a

határok istenét idézte meg, ez tulajdonképpen mindig is így volt), akkor felmerül a politikai szervezet mozgásának és a polgárok cselekedeteinek problémája. A törvényesség korlátozza a cselekedeteket, de nem ösztönzi őket. Szabad társadalmakban éppen az adja a törvények nagyságát, ám egyszersmind zavarbaejtő voltát is, hogy csak azt mondják meg, mit ne tegyünk, de azt sohasem, hogy mit tegyünk. A politikai szervezet szükségszerű mozgása már csak azért sem lelhető fel lényegében, mert ezt a lényegét – megint csak Platón óta – mindig állandóság szempontjából határozták meg. A tartósság látszott az egyik legbiztosabb mércének adott kormányzat jó voltának megítélésében. Még Montesquieu számára is az a zsarnokság rossz voltának legbiztosabb ismérve, hogy csak a zsarnokságok szoktak belülről megdőlni, csak azok hanyatlanak önmaguktól, ezzel szemben az összes többi kormányzati forma külső körülmények nyomására semmisül meg. Ezért a kormányzatok meghatározásához mindig arra volt szükség, amit Montesquieu „a cselekvés elvének” nevezett: ez minden kormányzati formában különböző, és a kormányzatot és a polgárokat egyaránt ösztönzi köztevékenységükben, ezenfelül pedig, a törvényesség pusztán negatív mércéje mellett, mindenfajta köztevékenység megítélésének mércéjéül szolgál. A cselekedetek ilyen vezérelve és mércéje Montesquieu szerint a monarchiában a becsület, a köztársaságban az erény és a zsarnokságban a félelem.

A tökéletesen totalitárius kormányzat alatt, ahol az összes ember az Egyetlen Emberré vált, ahol minden cselekedet célja a természet vagy a történelem mozgásának meggyorsítása, ahol minden egyes cselekedet a Természet vagy a Történelem által már kimondott halálos ítélet végrehajtása, vagyis olyan körülmények között, amikor a terror teljesen megbízhatóan tartja állandó mozgásban a mozgást, egyáltalán nem lenne szükség a cselekvésnek önnön lényegétől elkülönülő elvére. Amíg azonban a totalitárius uralom még nem hódította meg a világot, hogy a terror acélbilincsel minden egyes embert az egyetlen emberiség tagjává tegyen, addig a terror nem valósítható meg teljesen kettős funkciójában: mint a kormányzat lényege és mint nem is a cselekedet, hanem a mozgás elve. Ahogy az alkotmányos kormányzásban a törvényesség nem ösztönzi és vezérli az emberek cselekedeteit, ugyanúgy a totalitárius kormányzás alatt a terror sem elegendő ahhoz, hogy ösztönözze és irányítsa az emberi viselkedést.

A mai körülmények között a totalitárius uralom még mindig osztozik más kormányzati formákkal abban az igényben, hogy irányítsa polgárainak a közügyekben tanúsított viselkedését, nincs viszont szüksége szigorúan vett cselekvési elvre, és ilyent tulajdonképpen nem is használhat, hiszen éppen az ember cselekvési képességét akarja kiküszöbölni. A totális terror feltételei között már a félelem sem szolgálhat tanácsadóként arra nézve, hogy miként kell viselkedni, hiszen a terror kizárólag a természeti és történelmi folyamat objektív szükségszerűségével összhangban választja ki áldozatait, azok egyéni cselekedeteinek és gondolatainak tehát egyáltalán nincs jelentősége. Totalitárius körülmények között a félelem valószínűleg elterjedtebb, mint bármikor azelőtt; gyakorlati hasznát azonban rögvést elveszti, mihelyt az általa vezérelt cselekedetek már nem segítik hozzá az embert, hogy elkerülje azokat a veszélyeket, amelyektől fél. Ugyanez érvényes a rendszer iránti rokonszenvre vagy a rendszer támogatására; a totális terror ugyanis nemcsak áldozatait választja ki objektív mércék szerint, végrehajtóit is úgy választja meg, hogy a lehető legkevésbé kelljen tekintetbe vennie a jelölt meggyőződését és rokonszenveit. A meggyőződésnek mint a cselekvés indítékának következetes kiküszöbölése emlékeztető mozzanattá vált a szovjetunióbeli és a csatlós országokban folyt nagy tisztogatások óta. A totalitárius nevelésnek sohasem az volt a célja, hogy meggyőződéseket gyökereztesse meg az emberekben. Ellenkezőleg, még a képességet is ki akarta ölni bármifajta meggyőződés kialakítására. Himmler nagy szervezési találmánya volt a tisztán objektív mércék bevezetése az SS-tagok kiválasztási rendszerébe: a jelölteket fényképről, pusztán faji kritériumok alapján választotta ki. A természet nemcsak arról döntött, kit kell kiküszöbölni, hanem arról is, kit kell végrehajtóvá kiképezni.

Nincs olyan, az emberi cselekvés világából eredő vezérelve a viselkedésnek, például az erény, a becsület vagy a félelem, amely szükséges vagy hasznos lehet egy olyan politikai szervezet mozgásba hozatalához, amely a terrort már nem a megfélemlítés eszközül használja, hanem amelynek lényege a terror. Ehelyett a közügyekbe teljesen új alapelvet vezetnek be, amely végképp mellőzi az ember cselekvésre irányuló akarátát,

és arra a kínzó igényre támaszkodik, hogy legalább némi betekintést nyerjenek abba a mozgástörvénybe, amely szerint a terror működik, és amelytől ennél fogva az egyéni sorsok függnék.

A totalitárius ország lakóit azért vetik vagy vonják bele a természet vagy a történelem folyamatába, hogy meggyorsítsák azt; belső törvényeinek csak végrehajtói vagy áldozatai lehetnek. A folyamat azt is eldöntheti, hogy akik eltávolítanak ma fajokat és egyéneket, halódó osztályok és hanyatló népek tagjait, azokból holnapra áldozatok válnak. Ahhoz, hogy a totalitárius uralom irányíthassa alattvalóinak viselkedését, mindannyiukat egyformán jól kell felkészítenie a végrehajtó és az áldozat szerepére egyaránt. Ez a kettős felkészítés, amely a cselekvés elvét pótolja: az ideológia.

Az ideológiák – az izmusok, amelyek híveik melegezésére mindent egyetlen előfeltevésből levezetve képesek megmagyarázni – teljesen új keletű jelenségek, és évtizedeken át csak elhanyagolható szerepet játszottak a politikai életben. Csupán utólagos bölcsességgel fedezhetjük fel bennük azokat az elemeket, amelyek oly zavarbaejtően hasznossá tették őket a totalitárius uralom szempontjából. Az ideológiákban rejlik nagy politikai lehetőségeket Hitler és Sztálin előtt senki sem ismerte fel.

Az ideológiák tudományos voltukról ismeretesek: a tudományos megközelítést filozófiai eredményekkel vegyítik, és tudományos filozófiákként lépnek fel. Az „ideológia” szó arra látszik utalni, hogy egy eszme éppúgy a tudomány tárgyává válhat, ahogy az állatok a zoológia tárgyává. A -lógia végződés az ideológia szóban semmi mást nem jelöl, mint *logosz*-okat, eszmékről tett tudományos kijelentéseket. Ha így állna a dolog, az ideológia valóban pszeudotudomány és pseudofilozófia volna, amely egyszerre haladja meg a tudomány és a filozófia korlátait. A deizmus például ekkor olyan ideológia volna, amely Isten eszméjét, amellyel a filozófia foglalkozik, abban a tudományos teológiai mezben tárgyalná, amely számára Isten kinyilatkoztatott valóság. (Egy olyan teológia, amely nem a kinyilatkoztatás valóságán alapul, hanem úgy tárgyalja Istent, mint eszmét, éppoly örültség volna, mint az a zoológia, amely már nem bizonyos az állatok megfogható, fizikai létezésében.) Tudjuk azonban, hogy ez csak részigazság. A deizmus tagadja ugyan az isteni kinyilatkoztatást, mégsem egyszerűen „tudományos” kijelentéseket tesz Istenről, aki csupán „eszme”, hanem Isten eszméje segítségével magyarázza meg a világ folyását. Az ideológiák tárgyai sohasem az izmusok „eszméi” – a faj a fajelméletben, Isten a deizmusban –, és a „-lógia” végződés sohasem egyszerűen tudományos kijelentéseket jelöl.

Az ideológia szó szerint az, amit a neve jelöl: valamely eszme logikája. Tárgya a történelem, amelyre az „eszmét” alkalmazzák; az alkalmazás eredménye nem kijelentések rendszere valamiről, ami van, hanem egy állandóan változóban lévő folyamat kibontakozása. Az ideológia úgy tekinti az események menetét, mintha az ugyanazt a „törvényt” követné, mint „eszméjének” logikai kifejtése. Az ideológiák azt állították magukról, hogy – eszméik belső logikája miatt – ismerik a teljes történelmi folyamat misztériumát (a múlt titkait, a jelen bonyodalmaival és a jövő bizonytalanságait).

Az ideológiákat sohasem érdekli a létezés csodája. Az ideológiák történetiek, a létrejövésével és a pusztulással, a kultúrák keletkezésével és bukásával foglalkoznak, még akkor is, ha valamilyen „természettörvény” segítségével próbálják magyarázni a történelmet. A „faj” szó a fajelméletben nem valódi kíváncsiságot jelöl az emberi fajokról mint a tudományos kutatás tárgyai iránt; hanem olyan „eszme”, amelynek segítségével a történelem mozgását egyetlen következetes folyamatként magyarázzák.

Az ideológia „eszméje” nem azonos sem Platón örök lényegiségével, amelyet a lélek szemeivel ragadunk meg, sem Kant regulatív észrelvélével. Az ideológia eszméje a magyarázat eszköze. Az ideológia számára a történelem nem valamilyen eszme fényében jelenik meg (amiből az következne, hogy a történelmet valamely, a történelmi mozgáson túl lévő eszményi örökkévalóság szemszögéből látjuk), hanem mint olyasmi, ami az eszme révén kiszámítható. Az „eszmét” „logikája” teszi alkalmassá erre az új szerepre, azaz olyan mozgásra, amely magának az „eszmének” a következménye, és mozgásba hozatalához nincs szükség semmiféle külső tényezőre. A rasszizmus: hit abban, hogy a faj eszméjének belső mozgása van, ahogy a deizmus abban, hogy ugyanez érvényes Isten fogalmára.

A történelem mozgása és ennek a fogalomnak a logikai folyamata között megfelelést feltételeznek, így akármi történik, az egyetlen „eszme” logikája szerint megy végbe. A logika területén azonban az egyetlen lehetséges mozgás a premisszából való levezetés folyamata. A dialektikus logika a tézistől az antitézisen át halad a szintézis felé, amely viszont a következő dialektikus mozgás tézise lesz, s alapvetően nem különbözik ettől, mihelyt valamilyen ideológia telepszik rá; az első tézis lesz a premissza, és az ideológiai magyarázat szempontjából az az előnye, hogy ezzel a dialektikus fogással a meglévő ellentmondásokat egyetlen önmagával azonos és következetes mozgás szakaszaiként lehet magyarázni.

Mihelyt a logikát mint gondolati mozgást – és nem mint a gondolkodás szükséges ellenőrzését – alkalmazzák valamilyen eszmére, ez az eszme premisszává alakul át. Az ideológiai világmagyarázatok már sokkal korábban elvégezték ezt a műveletet, mint hogy az oly termékenynek bizonyult a totalitárius érvelés számára. A tisztán negatív logikai kényszer, az ellentmondások betiltása „termékennyé” vált, így a pusztá érvelés módjára levont következtetések segítségével egész új gondolkodásmódot lehetett megindítani és a tudatra kényszeríteni. Ezt az érvelési folyamatot sem új eszme (amely új premissza lett volna másfajta következtetésekkel), sem új tapasztalat nem szakíthatta félbe. Az ideológiákban mindig az a föltételezés rejlik, hogy egyetlen eszme segítségével adott premissza minden következménye megmagyarázható, továbbá, hogy a tapasztalat nem taníthat semmire, mert a logikai levezetésnek ez a következetes folyamata már mindent tartalmaz. A veszély, amely abban rejlik, hogy a filozófiai gondolkodás szükségszerű bizonytalanságát egy ideológia és a belőle fakadó világnézet totális magyarázatára cseréljük fel, nem is annyira az, hogy ezzel magunkra vesszük valamilyen rendszerint közönséges és mindig kritikátlan feltevés elfogadásának kockázatát, hanem az, hogy az ember gondolkodási képességében rejlő szabadságot cseréljük fel a logika kényszerzubonyára, amely éppoly erőszakot tehet az emberen, mint bármely külső hatalom.

A tizenkilencedik század világnézetei és ideológiái önmagukban nem totalitárius jellegűek. Bár a huszadik század döntő fontosságú ideológiájává a rasszizmus és a kommunizmus vált, elvileg e két ideológia sem volt „totalitáriusabb”, mint a többi. Ez csakis azért következett be, mert azok a tapasztalatok, amelyeken eredetileg alapultak – a fajok harca a világuralomért és az osztályok harca a politikai hatalomért az egyes országokban –, politikailag fontosabbnak bizonyultak más ideológiák tapasztalati alapjánál. Ebben az értelemben a rasszizmus és a kommunizmus ideológiai győzelme az összes többi izmus felett már azelőtt eldőlt, hogy a totalitárius mozgalmak éppen ezekben az ideológiákban kerestek támaszt a maguk számára. Másrészt, valamennyi ideológia tartalmaz totalitárius elemeket, de ezek csak totalitárius mozgalmakban fejlődnek ki teljesen, és ebből fakad az a csalóka benyomás, hogy csak a rasszizmus és a kommunizmus tekinthető totalitáriusnak. Ehelyett azonban az az igazság, hogy az ideológiák igazi természetére csak az a szerep vet fényt, amelyet az ideológia a totalitárius uralom gépezetében játszik. Innen tekintve, mindenfajta ideologikus gondolkodásban három sajátosan totalitárius elemet fedezhetünk fel.

Először az ideológiák, totális magyarázatigényükkel, hajlanak arra, hogy ne azt magyarázzák, ami van, hanem azt, ami kialakul, születik és elmúlik. Valamennyi esetben kizárólag a mozgás érdekli őket, vagyis a szokásos értelemben vett történelem. Az ideológiák mindig a történelemmel foglalkoznak, még akkor is, ha – mint a rasszizmus esetében – látszólag természeti premisszákból indulnak ki; a természet itt csupán arra szolgál, hogy magyarázatot adjon a történelmi kérdésekre és azokat természeti problémákra vezesse vissza. A totális magyarázat igénye valamennyi történelmi esemény magyarázatát ígéri: a múlt teljes magyarázatát, a jelen teljes ismeretét és a jövő megbízható előrejelzését. Másodszor, ebben a minőségben az ideológiai gondolkodás függetlenné válik mindenfajta tapasztalattól, amelytől még akkor sem tanulhat semmi újat, ha olyasmiről van szó, ami éppen létrejött. Az ideológiai gondolkodás így megszabadul attól a valóságtól, amelyet öt érzékünkkel észlelünk, és az érzékelhető dolgok mögött rejlő „igazabb” valósághoz ragaszkodik, amely rejtekhelyéről uralkodik e dolgok felett, és amelynek felismeréséhez hatodik érzékre van szükségünk. Ezt a hatodik érzéket éppen az ideológia nyújtja, az a sajátos ideológiai indoktrináció, amelyet külön erre a célra létrehozott oktatási intézményekben tanítanak: itt, a náci Ordensburg-jában vagy a Komintern és a Kominform iskoláiban képezik a „politikai katonákat”. A totalitárius mozgalom propagandája arra is szolgál,

hogy a gondolkodást felszabadítsa a tapasztalat és a valóság alól; mindig is arra törekszik, hogy titkos jelentéssel ruházzon fel minden közérdekű, megfogható eseményt, és titkos szándékot gyanítson valamennyi nyilvános politikai cselekedet mögött. Mihelyt hatalomra jutottak ezek a mozgalmak, hozzálátnak, hogy a valóságot ideológiai igényeiknek megfelelően alakítsák át. Az ellenségesség fogalmát az összeesküvés fogalma váltja fel, és ez olyan gondolkodásmódot teremt, amelyben a valóságot – a valódi ellenségességet vagy barátságot – már nem önmagában tapasztalják és értelmezik, hanem automatikusan feltételezik, hogy valami mást jelent.

Harmadszor, mivel az ideológiáknak nem áll hatalmában átalakítani a valóságot, a gondolkodásnak ezt a tapasztalat alól történő felszabadítását sajátos bizonyítási módszerek segítségével végzik el. Az ideológiai gondolkodás abszolút logikai eljárásba rendezi a tényeket, s ennek során valamilyen axiómának elfogadott premisszából indulnak ki, és mindent ebből vezetnek le; vagyis olyan következetességgel járnak el, ami a valóságban sehol sem létezik. A levezetés történhet logikailag és dialektikusan. Mindkét esetben következetes érvelési folyamatról van szó, amelynek során, mivel folyamatról van szó, a feltevés szerint megérthetjük az emberfeletti – természeti vagy történelmi – folyamatokat. A megértés úgy jön létre, hogy a tudat logikailag vagy dialektikusan utánozza azoknak a „tudományosan” megállapított mozgásoknak a törvényeit, amelyekkel – az utánzás folyamata révén – eggyé válik. Az ideológiai érvelés, amely mindig egyfajta logikai levezetés, az ideológiák két korábban említett elemének – a mozgásnak és a valóság s a tapasztalat alóli felszabadulásnak – felel meg; először azért, mert elgondolt mozgása nem a tapasztalatból fakad, hanem önmagát gerjeszti, másodszor azért, mert a tapasztalatból leszűrt és onnan elfogadott egyetlen tényezőt axiomatikus premisszává alakítja át, hogy ettől kezdve azután a további érvelési folyamatot semmilyen újabb tapasztalat ne érinthesse meg. Mihelyt az ideológiai gondolkodás megállapította premisszáját, kiindulópontját, a tapasztalatok már nem avatkoznak be, és a gondolkodás nem is tanulhat a valóságból.

Megvesztegetően egyszerű és észrevehetetlen volt az a fogás, amellyel mindkét totalitárius vezető élt annak érdekében, hogy ideológiáikat olyan fegyverré alakítsák át, mellyel valamennyi alattvalójuk arra kényszeríthette magát, hogy lépést tartson a terror mozgásával. Halálosan komolyan vették ezeket az ideológiákat, az egyik azzal büszkélkedett, hogy rendkívüli képessége van a „jéghideg gondolkodásra” (Hitler), a másik „könyörtelen dialektikájára” volt büszke. Mindketten szélsőséges logikai következetességgel fejtették ki az ideológiai következményeket. Ez a külső szemlélő számára természetellenesen „primitívnek” és abszurdnak hatott; a „halódó osztály” halálra ítélt emberekből áll, az „életképtelen” fajokat ki kell irtani. Aki egyetértett azzal, hogy létezik „halódó osztály”, de ebből nem vonta le azt a következtetést, hogy meg kell ölni a tagjait, vagy hogy az élethez való joguk van valami köze a fajokhoz, de ebből nem arra következtetett, hogy meg kell ölni az „alkalmatlan fajokat”, az nyilvánvalóan vagy ostoba volt, vagy gyáva. Ez a metsző logika, mint a cselekvés vezérelve, a totalitárius mozgalmak és kormányzatok egész struktúráját áthatja. Ez kizárólag Hitler és Sztálin műve, akiket, bár egyetlen új gondolattal sem járultak hozzá mozgalmuk eszméihez és propagandajelszavaihoz, kizárólag ezért kell rendkívül fontos ideológusoknak tekintenünk.

Ami ezeket az új, totalitárius ideológusokat elődeiktől megkülönböztette, az az volt, hogy nem elsősorban az ideológia „eszméje” vonzotta őket – az osztályharc és a munkások kizsákmányolása, illetve a fajok harca és a germán népekről való gondoskodás –, hanem a belőle kifejthető logikai folyamat. Sztálin szerint nem az eszme, és nem is a szóhasználat, hanem az „ellenállhatatlan logikai erő kerítette hatalmába [Lenin] hallgatóságát”. Az erőről, amelyről Marx azt gondolta, hogy akkor születik, amikor az eszme megragadja a tömegeket, kiderült, hogy nem magában az eszmében rejlik, hanem abban a logikai folyamatban, amely „mint hatalmas csáp fog be minden oldalról, és amelynek szorításából képtelen vagy kitépni magad; vagy be kell hódolnod, vagy fel kell készülnöd a végső vereségre”.³ Csak akkor mutatkozik meg ez az erő, amikor az ideológiai célok megvalósítása, az osztály nélküli társadalom vagy az uralkodó faj forog kockán. A megvalósulás folyamatában fokozatosan elvész az eredeti szubsztancia – a munkások kizsákmányolása vagy

Németország nemzeti törekvései –, amelyre az ideológiák mindaddig építettek, amíg magukhoz kellett vonniuk a tömegeket, s mintha maga a folyamat falná fel azt; a „jéghegy gondolkodással” és az „ellenállhatatlan logikai erővel” teljes összhangban a munkások éppen azokat a jogokat veszítették el a bolsevik uralom alatt, amelyeket a cári elnyomás idején megadtak nekik, a német népnek pedig olyan hadviselést kellett elszenvednie, amely a legcsekélyebb mértékben sem törődött a német nemzet fennmaradásához szükséges minimális követelményekkel sem. Az ideológiai politikának természetében rejlik – és ez nem egyszerűen az önérdék vagy a hatalomvágy érdekében elkövetett árulás –, hogy az ideológia valóságos tartalmát (a munkásosztályt vagy a német népet), amely eredetileg megteremtette az „eszmét” (az osztályharcot mint a történelem törvényét vagy a fajok harcát mint a természet törvényét), felfalja az a logika, amellyel az „eszmét” valóra váltják.

Az áldozatok és végrehajtók felkészítése, amit a totalitarizmus Montesquieu cselekvési elve helyett követel meg, nem magából az ideológiából – a rasszizmusból vagy a dialektikus materializmusból –, hanem annak belső logikájából következik. Ebből a szempontból a legmeggyőzőbb érv, amelyet Hitler és Sztálin egyaránt igen kedvelt, a következő: nem mondhatod A-t, ha nem mondasz B-t, C-t stb., egészen a gyilkos ábécé végéig. Ez a logika kényszerítő erejének forrása: abból a félelemből fakad, hogy ellentmondunk önmagunknak. Amikor a bolsevik tisztogatásnak sikerül elérnie, hogy áldozatai olyan bűnöket valljanak be, amelyeket sohasem követtek el, főként erre az alapvető félelemre támaszkodik, és a következőképpen érvel: valamennyien egyetértünk azzal a premisszával, hogy a történelem osztályharcok sorozatából áll, és azzal, hogy irányításában milyen szerepet játszik a Párt. Ezért tudjátok, hogy történelmileg a Pártnak mindig igaza van. (Troickij szavaival: „Csak a Pártnak és a Párt által lehet igazunk, mert a történelem nem nyújt más módot arra, hogy igazunk legyen.”) Az adott történelmi pillanatban, vagyis a történelem törvényével összhangban, bizonyos bűnöket kell elkövetni, amelyeket a történelem törvényét ismerő Pártnak meg kell büntetnie. Ezekhez a bűnökhöz a Pártnak bűnözőkre van szüksége; lehetséges, hogy a Párt ismeri ugyan a bűnöket, de nem teljesen ismeri a bűnözőket. Ám a bűnözők biztos ismereténél fontosabb, hogy büntessünk, mert ilyen büntetés nélkül a Történelem nemhogy előre nem halad, de menete akár még akadályokba is ütközhet. Ti tehát vagy bűnöket követtetek el, vagy a Párt arra szólított fel benneteket, hogy játsszátok el a bűnöző szerepét – objektíve mindkét esetben a Párt ellenségeivé váltatok. Ha nem tesztek vallomást, nem segítitek a Történelmet a Párton keresztül, és valóban ellenséggé váltok. Az érvelés kényszerítő ereje az alábbiakban rejlik: ha nem engedelmeskedsz, önmagadnak mondasz ellent, és ezzel az ellentmondással egész életedet értelmetlenné változtatod; a kimondott *A* a belőle logikusan következő *B* és *C* következtetések révén egész életed felett uralkodik.

Még a totalitárius vezetőknek is szükségük van az emberek némi mozgósítására, és ennek érdekében arra a kényszerre támaszkodnak, amelyet önmagunkkal szemben gyakorolhatunk; ez a belső kényszer a logika zsarnoksága, amivel csakis az ember hatalmas újrakezdési képessége szállhat szembe. A logika zsarnoksága azzal kezdődik, hogy a tudat úgy engedelmeskedik a logikának, mint soha véget nem érő folyamatnak, amelyre azért támaszkodunk, mert gondolatok fakadnak belőle. Ezzel az engedelmisséggel az ember éppúgy feladja belső szabadságát, ahogy lemond mozgásszabadságáról, amikor meghajol a külső zsarnokság előtt. A szabadság mint az ember belső képessége a kezdés képességével azonos, ahogy a szabadság mint politikai realitás azonos az emberek közötti mozgástérrel. A kezdés felett semmiféle logikának, eszes levezetésnek nem lehet hatalma, mert annak láncolata, premissza formájában, előfeltételezi a kezdetet. Ahogy a terrorra akkor van a legkevésbé szükség, amikor új emberi lény születésével új kezdet jön létre és emeli fel szavát a világon, ugyanúgy a logika önkényszerítő ereje is akkor hat a legkevésbé, ha valaki elkezd gondolkodni – ami mint a legszabadabb és legtisztább emberi tevékenység egyenes ellentéte a dedukció kényszerítő erejének. A totalitárius kormányzat csak annyira érezheti magát biztonságban, amennyire mozgósítani képes az ember akarateréjét, hogy belekényszerítse a Történelem vagy a Természet ama gigantikus mozgásába, amelynek az emberiség állítólag csak anyaga, és amely nem ismer sem születést, sem halált.

A totális terror kényszere egyfelől, amely acélbilincseléssel összepréseli az elszigetelt emberek tömegét és támaszul szolgál számukra egy olyan világban, amely áttekinthetetlen őserdővé változott számukra, illetve a logikai dedukció ént kényszerítő ereje másfelől, amely a magányos elszigeteltségben minden egyént az összes többi ellen fordít – e kettő összhangban van egymással, és szükségük van egymásra ahhoz, hogy mozgásba hozzák és mozgásban tartsák a terror uralma alatt álló mozgalmat. Ahogy a terror, még a totalitarizmust megelőző, pusztán önkényuralmi formájában, lerombol minden emberek közötti viszonyt, az ideológiai gondolkodás ént kényszerítő mivolta a valósághoz való viszony egészét semmisíti meg. A felkészülés akkor mondható sikeresnek, ha az emberek embertársaikkal és a körülöttük lévő valósággal egyaránt elvesztették a kapcsolatot; ezekkel a kapcsolatokkal együtt ugyanis a tapasztalás és a gondolkodás képességét is elvesztik. A totalitárius uralom eszményi alanya nem a meggyőződéses náci vagy kommunista, hanem az a nép, amely számára már nem létezik különbség tény és fikció (vagyis a tapasztalat valósága) és igaz és hamis (vagyis az igazság mércéi) között.

A kérdés, amelyet fejtegetéseink elején felvetettünk és amelyhez most visszatérünk, az, hogy miféle alapvető tapasztalat hatja át az emberek együttélését egy olyan kormányzati formában, amelynek lényege a terror, és amelynek cselekvési elve az ideológiai gondolkodás logikussága. Az nyilvánvaló, hogy ilyen kombinációt a politikai uralom korábbi formáiban sohasem használtak. Az alapjául szolgáló tapasztalatnak mégis emberinek és emberek előtt ismertnek kell lennie, hiszen még ezt a „legeredetibb” politikai szervezetet is emberek találták ki, valamiképpen az ő igényeiknek felel meg.

Gyakran megfigyelték, hogy a terror csak olyan embereket keríthet teljesen hatalmába, akik el vannak szigetelve egymástól; ezért minden önkényuralmi kormányzatnak legelőször arra van gondja, hogy megteremtse ezt az elszigeteltséget. Az izoláció kezdete lehet a terrornak; bizonyára annak legtermékenyebb talaja; és mindig belőle fakad. Ez az izoláció úgyszólván totalitarizmus előtti; megkülönböztető jegye a tehetetlenség, a hatalom ugyanis mindig az együtt, „összhangban” (Burke) cselekvő emberek sajátja. Az egymástól elszigetelt emberek eleve hatalom nélküliek.

Az elszigeteltség és a tehetetlenség, vagyis a cselekvésre való alapvető képtelenség mindig is jellemző volt az önkényuralmakra. Önkényuralmi kormányzás alatt gyengülnek az emberek közötti politikai kapcsolatok, kudarc fenyegeti az emberi cselekvő- és hatalmi képességet. De nem törik szét az emberek közötti minden kapcsolat, nem semmisül meg valamennyi emberi képesség. Érintetlen marad az egész magánszféra, a tapasztalás, az előállítás és gondolkodás képességeivel együtt. Tudjuk, hogy a terror acélbilincse nem hagy teret ilyen magánéletre, és hogy a totalitárius logika énkényszere éppoly biztosan rombolja le az ember tapasztalásra és gondolkodásra való képességét, miként cselekvőképességét is.

Amit a politikai szférában elszigeteltségnek nevezünk, azt a társas érintkezés területén magányosságnak hívják. Az elszigeteltség nem ugyanaz, mint a magányosság. Elszigetelt lehetek – vagyis olyan helyzetben találhatom magam, amelyben nem tudok cselekedni, mert nincs, aki együtt cselekedne velem – anélkül, hogy magányos volnék. Magányos lehetek – vagyis kerülhetek olyan helyzetbe, amelyben mint személy úgy érzem, minden embertársam elhagyott – anélkül, hogy elszigetelt volnék. Az elszigeteltség az a zsákutca, amelybe az emberek akkor szorulnak, amikor megsemmisül életüknek az a politikai szférája, ahol közös ügyeik vitele érdekében együtt cselekszenek. Az elszigeteltség azonban, bár rombolóan hat az erőre és a cselekvőképességre, nemcsak érintetlenül hagyja az emberek valamennyi úgynevezett termékeny ténykedését, hanem egyenesen nélkülözhetetlen is hozzá. Az ember mint *homo faber* hajlik rá, hogy munkájával elszigetelje magát, vagyis átmenetileg kiszálljon a politika világából. Az előállítás (*poiésis*, a dolgok megcsinálása), amely különbözik a tevékenységtől (*praxis*) és a pusztá munkától, mindig a közügyektől elszigetelten zajlik, függetlenül attól, hogy az eredmény ipari vagy művészi tárgy-e. Elszigeteltségében az ember kapcsolatban marad a világgal mint mesterséges emberi alkotással; az elszigeteltség csak akkor válik teljesen elviselhetetlenné, ha tönkreteszik az emberi alkotóképesség legelemibb formáját, azt a képességet, hogy valamivel hozzájáruljunk közös világunkhoz. Ez olyan világban

következhet be, amelynek fő értékei a munka jegyében állnak, vagyis ahol mindenfajta emberi tevékenység munkává alakult át. Ilyen körülmények között csak a tiszta munka-erőfeszítés, vagyis az életben maradásra irányuló erőfeszítés marad meg, és megbomlik a viszony a világgal mint emberi alkotással. Az elszigetelt embert, aki elvesztette helyét a cselekvés politikai szférájában, a dolgok világa is magára hagyja, ha már nem ismerik el *homo faber*-nak, hanem *animal laborans*-nak tekintik, akinek a „természettel folytatott szükségszerű anyagcseréje” senkit sem érdekel. Az elszigeteltség ekkor magányossággá válik. Az elszigeteltségre épülő zsarnokság rendszerint érintetlenül hagyja az ember termékeny képességeit; a „dolgozók” fölötti zsarnokság viszont, például a rabszolgák feletti uralom az ókorban, automatikusan a magányos és nem csupán elszigetelt emberek fölötti uralom volna és totalitárius tendenciákat mutatna.

Az elszigeteltség csak a politikai életre vonatkozik, a magányosság viszont az egész emberi életre. Az összes többi zsarnoksághoz hasonlóan bizonyára a totalitárius kormányzat sem létezhetne a közélet szétzúzása nélkül, vagyis anélkül, hogy az embereket elszigetelje egymástól és szétrombolja politikai képességeiket. Ám a totalitárius uralom mint kormányzati forma annyiban új, hogy nem elégszik meg ezzel az elszigeteléssel, hanem szétrombolja a magánéletet is. Alapja a magányosság: az az élmény, hogy egyáltalán nem tartozunk a világhoz, ami az ember egyik legalapvetőbb és legkétségbeejtőbb élménye. A magányosság, amely a terror közös talaja, a totalitárius kormányzás, a totalitárius ideológia és logika lényege, a végrehajtók és az áldozatok felkészítésének alapja, szorosan kapcsolódik a gyökértelenséghez és a fölöslegességhez, amely az ipari forradalom kezdete óta a modern tömegek átka, és amely a múlt század végén az imperializmus kialakulásával, korunkban pedig a politikai intézmények és társadalmi hagyományok felbomlásával öltött kiélezett formát. Gyökértelenség lenni annyit jelent, hogy nincs mások által elismert és garantált helyünk a világban; fölöslegesnek lenni annyit, hogy egyáltalán nem tartozunk a világhoz. A gyökértelenség a fölöslegesség előfeltétele lehet, ahogy az elszigeteltség is a magányosságé (de nem szükségképpen az), önmagában véve, jelenlegi történelmi okaira és új politikai szerepére való tekintet nélkül a magányosság egyszerre ellentétes az emberi kondíció alapvető követelményeivel, és minden emberi élet egyik alapélménye. Még az anyagilag és érzékszerveim számára adott világ tapasztalása is attól függ, hogy kapcsolatban állok-e más emberekkel; közös érzékünkől függ, amely az összes többi érzéket szabályozza és ellenőrzi, és amely nélkül mindenki a saját – önmagukban megbízhatatlan és csalóka – partikuláris érzékszervi adatai közé volna zárva. Csak mert van közös érzékünk, azaz mert a földünkön nem egyetlen ember él, hanem többen lakják be – csak ezért bízhatunk közvetlen érzéki tapasztalásunkban. Ám elegendő, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy egykor elhagyjuk majd ezt a közös világot, amely változatlan formában folytatódik, és amelynek folyamatosságához fölöslegesek vagyunk: máris felismerjük magányosságunkat, azt az élményt, hogy minden és mindenki elhagy bennünket.

A magány nem magányosság. A magány egyedüllétet igényel, a magányosság viszont mások társaságában a legkínzóbb. Néhány elszórt megjegyzéstől eltekintve – amelyek rendszerint paradoxont fogalmaznak meg, mint például Cato kijelentései (Cicero számol be róla in: *De re Publica*, 1., 17.): *numquam minus solum esse quam cum solus esset*, „sohasem volt kevésbé egyedül, mint amikor egyedül volt”, vagy inkább: „sohasem volt kevésbé magányos, mint amikor egyedül volt” – valószínűleg Epiktétosz, a görög származású felszabadított rabszolga volt az első, aki különbséget tett magány és magányosság között. Felfedezése bizonyos szempontból a véletlen műve volt, hiszen nem elsősorban a magány vagy a magányosság érdekelte, hanem az, ha valaki az abszolút függetlenség értelmében van egyedül (*monos*). Epiktétosz szerint (*Dissertationes*, 3. könyv, 13. fej.) a magányos embert (*erēmos*) mások veszik körül, akikkel nem talál kapcsolatot, vagy akik ellenséges érzületének ki van szolgáltatva. Az egyedülálló ember viszont egyedül van, ezért „együtt lehet önmagával”, hiszen az emberek képesek arra, hogy „beszélgessenek magukkal”. Más szavakkal, a magányban „magam” vagyok, énemmel vagyok együtt, ezért ketten vagyunk, a magányosságban viszont valóban egy vagyok, akit mindenki más elhagyott. Szigorú értelemben véve, mindenfajta gondolkodás magányban zajlik, párbeszéd formájában én és önmagam között; de kettőnknek ez a dialógusa nem veszi el a kapcsolatot embertársaim világával, mert ők is képviseltetik magukat abban az

énben, amellyel a gondolati párbeszédet folytatom. A magánynak az a problémája, hogy ennek a kettőben-egynek ahhoz, hogy ismét egy legyen, szüksége van másokra: hogy az a felcserélhetetlen egyén legyen, amelynek kiléte sohasem téveszthető össze másokéval. Énazonosságom megerősítésében csakis a többi embertől függök; a társak létének az a megváltó ereje a magányos emberek számára, hogy újból „egésszé” teszi őket, megkíméli attól a gondolati párbeszédétől, amelyben mindvégig kétértelműek maradnak, helyreállítja énazonosságukat, amelynek segítségével egyetlen, felcserélhetetlen személy hangján szólalhatnak meg.

A magány magányossággá válhat. Ez akkor következik be, amikor önmagamtól elhagy a saját énem. Az egyedülálló embereket mindig fenyegeti a magány veszélye, ha már nem találunk megváltó kegyelmet a társakban, akik megóvják őket a kettősségtől, a kétértelműségtől és a kételytől. Történetileg látható módon csak a tizenkilencedik században vált elég nagygyá ez a veszély ahhoz, hogy mások is észrevegyék és a történelem feljegyezze. Akkor nyilvánult meg egész világosan, amikor a filozófusok, akiknek számára a magány életmód és munkakörülmény, már nem elégedtek meg azzal, hogy a „filozófia csak kevesek számára íródik”, és hangoztatni kezdték, hogy senki sem „érti meg” őket. Jellegzetes ebből a szempontból az a Hegel halálos ágya mellett feljegyzett anekdota, amelyet előtte aligha hallhattunk volna egyetlen nagy filozófustól sem: „Egy kivétellel senki sem értett meg; de még ő is félreértett.” Megfordítva, mindig van esély arra, hogy a magányos ember rálel önmagára és hozzákezd az egyedüllét gondolati párbeszédéhez. Ez történhetett Nietzschevel Sils Mariában, amikor a Zarathusztrá-t fogalmazta. Két versében (Sils Maria és Magas hegyekből) beszél a magányos ember üres és sóvárgó várakozásáról, amíg hirtelen „um Mittag war's, da wurde Eins zu zwei...”, illetve: / Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss, I das Fest der Feste; I Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!“ („dél ... [volt] s az Egy kettővé lett egy perc alatt”, illetve: „Együtt győzünk s ünnepek ünnepét most üljük újra: vendégek vendége jött: Zarathustra!”).

Ami oly elviselhetetlenné teszi a magányosságot, az az én elvesztése, azé az éné, amely csak az egyedüllétben valósítható meg, de azonosságát csak a velünk egyenlők bizalomteli és megbízható társasága erősítheti meg. Ebben a helyzetben az ember elveszti a bizalmat önmagában mint gondolata társában, és azt az alapvető bizalmat a világban, amely nélkül nincs is tapasztalás. Én és világ, a gondolkodásra és a tapasztalásra való képesség egy időben mennek veszendőbe.

Az emberi tudat egyetlen olyan képessége, amelynek nincs szüksége sem az énre, sem a másokra, sem a világra ahhoz, hogy biztonságosan működhessen, és amely a tapasztalástól éppoly független, mint a gondolkodástól, nem más, mint a logikai érvelés képessége, amelynek premisszája az, ami magától értetődő. A meggyőző bizonyítás elemi szabálya, az a közhely, hogy kettő meg kettő az négy, még az abszolút magányosság körülményei között sem torzítható el. Ez az egyetlen megbízható „igazság”, amelyhez emberi lények visszanyúlhatnak, ha a kölcsönös garanciát már elvesztették. Ez az a józan ész, amelyre ahhoz van szükségük, hogy tapasztaljanak, közös világukban éljenek és kiismerjék magukat. Ám ez az „igazság” üres, vagy inkább egyáltalán nem is igazság, hiszen nem tár fel semmit. (A következetességet határozni meg igazságként, ahogy a logika néhány modern képviselője teszi, az igazság létezésének tagadását jelenti.) A magány körülményei között ezért a magától értetődő már nem egyszerűen az értelem eszköze; termékennyé válik, saját „gondolati” vonalakat alakít ki. Arra, hogy a szigorúan magától értetődő logikusság jellemezte gondolkodási folyamatok, amelyekből látszólag nincs menekvés, valamilyen kapcsolatban vannak a magányossággal, egyszer Luther figyelt fel (aki talán mindenkinél erőteljesebben élte át a magány és a magányosság jelenségeit, és aki ki merte jelenteni: „Istennek azért kell lennie, mert az embernek szüksége van valakire, akiben bízhat”) egy kevésbé ismert megjegyzésében, melyet a Biblia „nem jól van, hogy az embernek egyedül kell lennie” helyéhez fűzött: a magányos ember, mondja Luther, „mindig egy dolgot vezet le egy másikból, és mindenről a legrosszabbat gondolja”.⁴ A totalitárius mozgalmak hírhedt szélsőségességének távolról sincs semmi köze az igazi radikalizmusához. Ez tulajdonképpen ebben a „mindenről a legrosszabbat gondolás”-ban rejlik, vagyis egy olyan levezetési folyamatban, amely végül mindig a lehető legrosszabb végkövetkeztetéshez jut el.

A nem totalitárius világban az készíti fel az embereket a totális uralomra, hogy a magány, amely egykor bizonyos marginális társadalmi körülményekkel, például az öregkorral együtt járó határélmény volt, századunkban egyre nagyobb embertömegek mindennapi tapasztalatává vált. Az a könyörtelen folyamat, amelybe a totalitarizmus hajtja és szervezi az embereket, szinte öngyilkos menekülésre készíti őket a valóságtól. A „jéghideg okfejtés” és a dialektika „hatalmas csápja”, amely „befog minden oldalról”, az utolsó menedéknek látszik egy olyan világban, amelyben senki sem megbízható és semmiben sem lehet bízni. Az egyén önazonosságát már nem a másokhoz fűződő viszonya erősíti meg, hanem a belső kényszer, amelynek egyetlen tartalma az ellentmondások szigorú elkerülése. Ez idomítja a terror acélos bilinciséhez még akkor is, ha egyedül van, márpedig a totalitárius uralom arra törekszik, hogy az egyén sohase legyen egyedül, kivéve azt a szélső helyzetet, amikor magánzárkában ül. Ha megszűnik mindenfajta tér az emberek között, és egymáshoz vannak préselve, még az elszigeteltség megtermékenyítő lehetőségei is megsemmisülnek. Ha a magányosság logikai okfejtését tanítják és dicsőítik, amelyről az ember tudja, hogy mindenestül elveszett, ha hagyják érvényesülni az első premisszát, amelyből az egész folyamat kiindul, még annak csekély esélye is megszűnik, hogy a magányosság esetleg magánnyá, a logika pedig gondolatá alakul át. Ha ezt a gyakorlatot a zsarnoksággal vetjük össze, mintha csak megtaláltuk volna a módját annak, hogy mozgásba hozzuk a sivatagot, útjára engedjük azt a homokvihart, amely az emberlakta föld minden részét képes beborítani.

Mai körülmények között a politikát valóban ezek a pusztító homokviharok fenyegetik. Veszélyük nem abban rejlik, hogy állandó világot hozhatnak létre. A totalitárius uralom, csakúgy, mint a zsarnokság, saját pusztulásának csíráit hordozza. Ahogy a félelem és forrása, a tehetetlenség a politikaellenesség elveit alkotják, és az embert olyan szituációba vetik, amely ellentétes a politikai cselekvéssel, a magány és a belőle fakadó legfőbb rossz logikai-ideológiai levezetése társadalomellenes helyzetet teremt, és egy olyan elvet dédelget, amely lerombol mindenfajta emberi együttélést. A szervezett magányosság mégis jóval veszélyesebb, mint mindazok szervezetlen tehetetlensége, akik fölött egyetlen ember zsarnoki és önkényes akarata uralkodik. A veszély abban rejlik, hogy az általunk ismert világ – amely mindenütt mintha véget érne – elpusztításával fenyeget, mielőtt még a végből fakadó új kezdetnek ideje lett volna megnyilvánulnia.

E megfontolásoktól eltekintve is – amelyeknek mint előrejelzéseknek alig van jelentőségük és csekély vigaszt nyújtanak –, marad a tény, hogy korunk válságából és annak középponti tapasztalatából egy teljesen újfajta kormányzat született, amelynek lehetősége és örökké jelenvaló veszélye mostantól nagy valószínűséggel velünk marad, ahogy a többi, más történelmi pillanatokban született és eltérő alaptapasztalatokon nyugvó kormányzati formák – a monarchiák és köztársaságok, a zsarnokságok, diktatúrák és önkényuralmak –, átmeneti vereségük ellenére, szintén végigkísérték az emberiséget.

De az is igaz marad, hogy a történelemben minden vég szükségképpen új kezdetet rejt magában; ez a kezdet az ígéret, az egyetlen „üzenet”, amelyet a vég valaha is megteremthet. A kezdet, mielőtt még történelmi eseménnyé válna, az ember legfőbb képessége; politikailag az ember szabadságával azonos. *Initium ut esset homo creatus est* – „hogy kezdet legyen, ember teremtetett” – mondta Augustinus.⁵ Minden új születés ennek a kezdetnek a biztosítóka – voltaképpen minden ember kezdet.

A TIZENHARMADIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Marxról szóló gyászbeszédében Engels ezt mondta: „Ahogy Darwin a szerves élet fejlődéstörvényét fedezte fel, úgy fedezte fel Marx az emberi történelem fejlődésének törvényét.” Hasonló megjegyzés található Engelsnek a Kommunista kiáltvány 1890-es kiadásához írt bevezetésében. A család, a magántulajdon és az állam eredete című mű bevezetésében Engels egy helyen egymás mellett említi „Darwin evolúcióelméletét” és „Marx értéktöbblet-elméletét”.

2. Marx munkafelfogásában „örök természeti szükségszerűség, amely nélkül nem létezhet anyagcsere az ember és a természet között, ennélfogva élet sem”. Lásd A tőke, 1. kötet, I. rész, 1. és 5. fejezet. Az idézett részlet az 1. fejezet 2. részéből való.

3. Sztálin 1924. január 28-i beszéde; idézi Lenin Válogatott művei, I. kötet, 33. oldal (Moszkva, 1947). Érdekes megjegyezni, hogy Sztálin „logikája” azon kevés tulajdonság egyike, amelyet Hruscsov dicsér a huszadik kongresszuson tartott leleplező beszédében.

4. „Ein solcher (sc. einsamer) Mensch folgert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Argsten”, in: Erbauliche Schriften, „Warum die Einsamkeit zu fliehen?”

5. De civitate Dei, 12. könyv, 20. fejezet.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

Epilógus: Gondolatok a magyar forradalomról

Amikor ezeket a sorokat írom, több mint egy év telt el azóta, hogy a magyar forradalom lángjai tizenkét hosszú napon át megvilágították a háború utáni totalitarizmus roppant tájait. Igazi esemény volt ez, amelynek történelmi helye nem függ győzelemtől vagy vereségtől; nagyságáról a rá következő tragédia kezeskedik. Mert ki feledhetné el a gyászruhás asszonyok felvonulását Budapest utcáin, akik a forradalom utolsó politikai tetteként, nyilvánosan gyászolták meg halottaikat? És ki kételkedhetne az emlékek szilárdságában, ha egy évvel a forradalom után a legyőzött és megfélemlített népnek maradt még annyi cselekvőképessége, hogy spontán módon és egyöntetűen kerülve minden nyilvános szórakozóhelyet, színházat, mozit, kávéházat és éttermet, még egyszer nyilvánosan megemlékezzék szabadsága haláláról?

Rendkívül jelentősek azok a körülmények, amelyek nyomán a forradalom bekövetkezett, mégsem voltak annyira kényszerítőek, hogy felszabadítsák azon automatikus folyamatok egyikét, amelyek szinte mindig mintegy magukba zárják a történelmet, valójában azonban még csak nem is történelmiek – ha történelmin bármi olyasmit értünk, amire érdemes emlékezni. Ami Magyarországon történt, az sehol másutt nem következett be, és a forradalom tizenkét napjában több volt a történelem, mint a megelőző tizenkét évben, amióta a Vörös Hadsereg „felszabadította” az országot a náci uralom alól.

Tizenkét éven át minden a várakozásoknak megfelelően történt – csalás és a megszegett ígéretek, a sorjázó remények és a végső kiábrándulás hosszú, komor története: kezdve a népfronttaktikával és az álparlamenti rendszerrel, az egypárti diktatúra nyílt megteremtéséig, amely gyorsan likvidálta a korábban megtúrt pártok vezetőit és tagjait, egészen a végső fázisig, amikor a honi kommunista vezetőket, akikben Moszkva joggal-jogtalanul nem bízott, nem kevésbé brutálisan megvádolták és megalázták nyilvános tárgyalásokon, megkínózták és megölték, miközben a pártban lévő legmegvetendőbb és legkorruptabb elemek – nem is kommunisták, hanem Moszkva ügynökei – uralkodtak az országban. Mindez és még sokkal több is megjósolható volt; nem azért, mintha bármely társadalmi vagy történelmi erő ebbe az irányba húzott volna, hanem azért, mert ez volt az orosz fennhatóság automatikus következménye. Mintha csak az orosz vezetők siettek volna megismételni az októberi forradalom valamennyi szakaszát, egészen a totalitárius diktatúra létrejöttéig. Bármily kimondhatatlanul borzalmas is ezért a történet, önmagában nem túl érdekes és változatos: ami az egyik csatlós országban történt, az szinte ugyanabban a pillanatban következett be valamennyiben, a Balti-tengertől az Adriáig.

E szabály alól csak a balti államok és Kelet-Németország jelentenek kivételt. Az előbbieket, szerencsétlenségükre, közvetlenül bekebelezték a Szovjetunióba, ami azzal a következménnyel járt, hogy nem lehetett szertartásosan megismételni az egész ottani fejlődést, és státusuk rögtön azonos lett a többi szovjet nemzetiségével. Amikor a lakosság ötven százalékát deportálták és a veszteséget kényszerbevándorlással pótolták, nyilvánvalóvá vált, hogy a baltiak helyzete a tatárokéval, a kalmükökéval vagy a volgai németekével vált azonossá, vagyis azokéval, akiket a Hitler elleni háború során megbízhatatlannak találtak. Kelet-Németország esete az ellenkező véglet. Még csatlós állam sem lett belőle; megszállt ország maradt, amelyben Moszkva német ügynökeinek minden buzgalma ellenére is quisling-kormány uralkodott. Az eredmény: az ország a Szövetségi Köztársasághoz képest nyomorúságos maradt ugyan, ám gazdaságilag és politikailag sokkal jobban állt, mint a csatlósok. Ámde ezek a területek

csakis azért képeznek kivételt, mert az orosz hatalmi szférába tartoznak; nem jelentenek kivételt a csatlós országok rendszeréhez képest, hiszen nem tartoznak hozzá.

Nem nevezhetők váratlannak a Sztálin halála után nem sokkal kezdődő nehézségek sem, amelyekben oly egyértelműen tükröződtek a legfelső orosz vezetésen belüli bajok vagy inkább viták. Ebben is a húszas évek látszottak megismétlődni: mielőtt befejeződött volna a nemzetközi kommunista mozgalom egyetlen totalitárius alakzattá történő végső áramvonalasítása, mindegyik kommunista párt frakciókra bomlott, hűségesen tükrözvén a frakciókra hasadt orosz párt állapotát, és valamennyi szakadár védőszenként tekintett a megfelelő orosz védelmezőre – s az valóban védőszent volt, hiszen védenek sorsa világszerte főként a saját sorsának függvénye volt. Bizonyára érdekes és elgondolkodtató e mozgalom bizonyos változatlan struktúráit illetően, hogy Sztálin halálát nem követte ugyanaz az utódlási válság (ami, mindenfajta utódlást szabályozó törvény híján, eléggé magától értetődő lett volna), mint Leninét harminc évvel korábban, hanem a válságot, ismét átmeneti megoldásként, a Sztálin által 1925-ben kitalált „kollektív vezetéssel” oldották fel. Ennek nyomán a külföldi kommunista pártokban ismét kétségbeesett harc indult meg azért, hogy egyetlen vezető mellett sorakozzanak fel és frakciót alkossanak körülötte. Kádár így éppúgy védenek volt Hruscsovnak, ahogyan Nagy Imre Malenkovnak. Ez az ismétlődés még a magyar forradalom tiszta és néha magasztosan tragikus légkörében is olykor szinte komikus volt: a kommunista Szabad Rajk Rádió egyik utolsó adásában például sürgette az „elvtársakat, hogy csatlakozzanak Kádár ál-kommunista Pártjához” és változtassák azt „valódi Magyar Kommunista Párttá”. Sztálin korai ellenzéke ugyanebben a jegyben szólította fel az elvtársakat, hogy ne hagyják el a pártot, hanem alkalmazzák a trójai faló taktikáját; maga Sztálin is ugyanezt a taktikát parancsolta a náci mozgalommal kapcsolatban a német kommunistákra. Az eredmény minden esetben ugyanaz volt: a csatlakozók minden szempontból valódi és jó sztálinisták, illetve nácik lettek.

A magyar forradalom éppen akkor szakította meg ezeket az automatizmusokat és tudatos vagy tudattalan ismétléseket, amikor a totalitarizmus kutatója már megszokta őket, a közvélemény pedig apatikussá vált irántuk. A lengyel események semmiképpen sem tekinthetők e fejlemény előkészítésének. Az tökéletesen váratlan volt és mindenkit meglepett – azokat is, akik benne éltek a rendszerben és szenvedtek tőle, meg azokat is, akik dühödt tehetetlenséggel kívülről szemlélték, vagy azokat, akik Moszkvában arra készültek, hogy mint valami idegen területet foglalják el és igázzák le az országot.¹ Mert ami itt történt, abban már senki sem hitt, ha egyáltalán hitt valaha – sem a kommunisták, sem az antikommunisták, és legkevesbé mindazok, akik, akár nem tudva az árról, amelyet más embereknek kellene megfizetniük, akár nem törődve vele, a totalitarizmus elleni népi lázadás lehetőségéről és kötelességéről beszéltek. Ha létezett valaha Rosa Luxemburg „spontán forradalma” – egy elnyomott nép hirtelen fölkelése a szabadságért és semmi másért, amelyben nem játszott szerepet megelőző katonai vereség demoralizáló hatása, államcsínykísérletek, szervezők és konspirátorok szoros szervezetei, egy forradalmi párt fellazító propagandája, vagyis olyasmi, amit konzervatívok és liberálisok, radikálisok és forradalmárok egyaránt szép álomként vetettek el –, nos, akkor abban a megtiszteltetésben van részünk, hogy most tanúi lehetünk ennek. Talán igaza volt magyar professzornak, amikor ezt mondta az Egyesült Nemzetek vizsgálóbizottsága előtt: „Egyedülálló volt a történelemben, hogy a magyar forradalomnak nem voltak vezetői. Nem volt megszervezve, nem volt központilag irányítva. Mindennek, ami történt, a szabadság akarása volt a mozgatóereje.”

A politikatudomány művelőinek egyetlen valódi, megbízható tanítómestere van, és a politika szereplőinek egyetlen megbízható információforrása: a múlt- és jövőbeli események – nem pedig társadalmi erők vagy történelmi tendenciák, kérdőívek vagy motivációkutatások, a politikai tudományok fegyvertárának megannyi játékszere. Mihelyt bekövetkezik egy olyan esemény, mint a spontán magyar felkelés, felülvizsgálatra szorul mindenfajta politika, elmélet és a jövő lehetőségeinek előrejelzése. Egy ilyen esemény fényénél ellenőriznünk és bővítenünk kell a totalitárius kormányforma, valamint az imperializmus totalitárius változata természetének értelmezését.

I. Oroszország Sztálin halála után

Bármily spontán volt is a magyar forradalom, nem érthető meg a Sztálin halálát követő fejlemények kontextusán kívül. Ma már tudjuk, hogy Sztálin halála egy hatalmas új tisztogatás előestéjén következett be, ezért akár természetes halállal halt meg, akár megölték, a párt felső köreiben mindenképpen nagy félelem légköre uralkodott. Nem lévén utód, hiszen Sztálin sem nevezett ki senkit, és olyan sem volt, aki elég gyorsan fölébredt volna vagy vállalta volna a feladatot, a legfelső vezetésben azonnal megindult az utódlási harc, ami válsághoz vezetett Szovjet-Oroszországban és a csatlós országokban. Ennek kimenetele talán még ma, öt évvel Sztálin halála után sem dőlt el. De egy dolog biztos: a totalitárius diktatúra egyik legkomolyabb fogyatékosága az, hogy minden jel szerint képtelen megoldást találni erre a problémára.

Korábban ismertük a totalitárius diktátorok álláspontját ebben a kérdésben: Sztálin néha szinte könnyelműen nevezte ki ezt vagy azt utódjául, hogy aztán néhány év múlva megölje vagy elmozdítsa; ugyanilyen magatartást mutat, illetve ezt egészíti ki Hitler néhány elszórt megjegyzése e kérdésről: Mindaz, amit erről tudhattunk, vitán felül arra utal: meg voltak győződve róla, hogy a kérdés nem túlzottan fontos, mert amíg a gépezet érintetlen marad, szinte mindenki megteszi. Ahhoz, hogy megértsük ezt a fajta nemtörődömséget, nem szabad elfelejtenünk, hogy a választás nyilvánvalóan kevés számú emberre korlátozódott, akik már pusztán azáltal is, hogy a csúcson voltak és éltek, bizonyították totalitárius körülmények közötti magasabbrendűségüket, mindazzal együtt, ami ebből a felsőbbrendűségből következett. Ráadásul totalitárius szemszögből az utódlás kötelező érvényű szabályozása az állandóság elemét vezetné be, ami idegen a „mozgalomtól” és a vele járó szélsőséges rugalmasságtól, s valószínűleg keresztezné is igényeit. Ha létezne utódlási törvény, voltaképpen az lenne az egyetlen állandó és megváltoztathatatlan törvény az egész struktúrában, ennél fogva feltehetően az első lépést jelentené valamifajta törvényesség felé.

Bármit tudtunk is azonban, minden valószínűség szerint nem tudhattuk, mi történik majd a diktátor halála esetén. Csak Sztálin halála nyomán derült ki, hogy az utódlás problémája nem megoldott, és komoly válságot okoz, amely egyszerre érinti a potenciális utódok, a köztük és a tömegek közötti viszonyt, valamint a különböző apparátusok viszonyát, amelyeknek támogatására számíthattak. A totalitárius vezérek a tömegek vezérei, ezért népszerűsége van szükségük, ami attól még ugyanolyan hatékony, hogy a totalitárius viszonyok között a propaganda teremti meg és terror támasztja alá. Az utódlási harc első szakaszára a népszerűségért való versengés nyomta rá bélyegét, hiszen a versenytársak egyike sem volt közismert, még kevésbé népszerű – talán Zsukov kivételével, aki viszont katona volt, és ezért neki volt a legkisebb esélye arra, hogy hatalomra kerüljön. Hruscsov kipróbált amerikai eszközökkel élt, beutazta az országot, kezét rázott boldog-boldogtalannal, még azt is megtanulta, hogyan kell csecsemőket csókolgatni. Berija háborúellenes békepolitikába fogott, amelynek szélsőséges felhangjai furcsán emlékeztettek arra, ahogy a háború utolsó hónapjaiban Himmler azzal próbált Hitler örökébe lépni, hogy ő az az ember, akiben a szövetségesek bíznak annyira, hogy hajlandók békét kötni vele. Malenkov a fogyasztási javak fontosságát hangoztatta, és megígérte az életszínvonal emelését. Végül mindannyian összefogtak, és likvidálták Beriját – de nemcsak azért, mert külpolitikája veszélyessé vált, hanem azért is, mert Oroszországban és külföldön egyaránt természetesen ő volt a nép gyűlöletének legfőbb célpontja – amit, és ez ismét Himmler esetére emlékeztet, láthatóan mindenki más tudott, csak ő nem.

A tömegek előtti népszerűségért folytatott versengést ne tévesszük össze a tömegektől való valódi félelemmel. Persze a félelem nagyon is szerepet játszott a kollektív vezetés létrehozásában, de a Lenin halála után létrejött triumvirátustól eltérően, amely valóban az „ellenforradalommal” szembeni kölcsönös biztonsági egyezségen alapult, Sztálin halála után a kollektív vezetés az érintett úriemberek egymással szembeni kölcsönös biztonságát garantálta. Aki pedig veszi magának a fáradságot, hogy bekukkantson múltjukba – valamennyien hitbuzgó sztálinisták, kivétel nélkül a sztálini korszakban nevelődtek és választódtak ki –, annak el kell ismernie, hogy egymástól való félelmük teljesen jogos volt.

A tömegektől való félelem viszont aligha lett volna jogosult. Sztálin halálának pillanatában a rendőri gépezet még érintetlen volt, és a későbbi fejlemények bebizonyították, hogy aki akarta, még azt is megengedhette magának, hogy megtörje a rendőrség birodalmát és lazítson a terroron. Mert a csatlós országokban bekövetkezett zavargások jártak ugyan bizonyos bumerángthatással – kisebb diákzavargások, sztrájk egy moszkvai üzemben, rendkívül óvatos követelések nagyobb mozgásszabadságra az „önkritika” terén, de szinte semmi szabadságkövetelés az értelmiség körében –, nyílt lázadásra azonban, vagy arra, hogy a rendszer ettől tartott volna, soha semmilyen adatunk nem volt. Sőt az értelmiség ellenzéki megnyilvánulásait nagyrészt felülről ösztönözték, és az ilyen bátorítás távolról sem valódi engedmény volt; inkább kipróbált sztálini módszer az uralomra. Az „önkritikára” való felhívások évtizedeken át szándékos provokációk voltak, amelyek segítségével színvallásra lehetett készíteni az ellenfeleket, és fel lehetett mérni a közvéleményt, hogy azután ennek ismeretében kezeljék a helyzetet. Ami magát Oroszországot illeti, Hruscsov 1957-es beszéde, amelyben tudatja az értelmiséggel, hogy „helytelenül értette meg a sztálini személyi kultusznak a párt által adott bírálatát”, alábecsülte „Sztálin pozitív szerepét”, valamint hogy úgy fejlessze ki „nagyyszerű tehetségét”, hogy közben visszatér „a szocialista realizmus korlátlan lehetőségeihez”, nem volt sokkal több rutinelőadásnál.

Érdekesebb ugyanennek a beszédnek egy másik mozzanata. Hruscsov itt „alkotószövetségek” létrehozását hirdeti meg, amelyekben „minden író, művész, szobrász alkotói fejlődése” „állandó elvtársi figyelem” alatt következhet be. Ebből tűnik ki, mivel szándékozik pótolni a rendőrterror, és hogy mi végre hangsúlyozza a decentralizációt. Olyan ellenőrzési rendszert tervez, amelyet nem valamilyen külső (rendőri) testület gyakorol, hanem maga a nép, ebben az esetben az írók és művészek. Ezzel válna intézményessé és feltehetően hatékonyabbá is a kölcsönös megfigyelésnek az az elve, amely valamennyi totalitárius társadalmat áthatja, és amelyet Sztálin azzal tett hatékonnyá, hogy az információnyújtást és mások feljelentését tette a lojalitás egyetlen próbájává. Egy másik újítás ugyanebbe az irányba mutat. Hruscsov új rendeletéről van szó a „társadalmon élőködőkkel” szemben, akik közül maga a lakosság választja ki, hogy kit kell koncentrációs táborba zárni. Hruscsov tehát azt javasolja, hogy a titkosrendőrség bizonyos funkcióit a csöcselék szervezett uralmával váltsák fel; mintha csak azt gondolta volna, hogy most már a népre lehet bízni: legyen a saját rendőre és maga kezdeményezze az áldozatok kiválasztását.

Az uralmi technikák hasonló új fejleményei fedezhetők fel a sokat vitatott decentralizációs tervekben. Ezek távolról sem a szovjet társadalom demokratizálódását vagy a gazdaság ésszerűsítését szolgálták. Nyilvánvaló céljuk az volt, hogy új gazdasági körzeteknek és azok új vezető rétegének megteremtésével megtörjék a vállalatvezetői osztály hatalmát.³ A Moszkva-központú káderréteg vidékre helyezésével Hruscsov elsősorban e réteg atomizálódásáról gondoskodott: felügyeletük immár a helyi párthatóságokhoz került át, amelyek bizonyára ugyanazzal az „állandó elvtársi figyelemmel” fogják követni minden üzem és termelési ágazat alkotó fejlődését. Nem új ez a cél; Hruscsov Sztálintól tanulta meg, hogy szét kell zúzni minden embercsoportot, amely az osztályazonosság és -szolidaritás jeleit mutatja: ideológiailag az osztály nélküli társadalom érdekében, gyakorlatilag pedig az atomizált társadalom érdekében, mert csakis az hajtható totális uralom alá.⁴ Amit azonban Sztálin a permanens forradalom és az időszakos óriási tisztogatások segítségével ért el, azt Hruscsov olyan új eszközök révén reméli elérni, amelyek úgyszólván magába a társadalmi struktúrába épültek be, és a belülről történő atomizálódásról gondoskodnak.

Elég fontos a módszernek és a megközelítésnek ez az eltérése, különösképpen azért, mert nem korlátozódik az „olvadás” időszakára. Elégge meglepő, noha nemigen vették észre: bármily borzalmas és hatékony volt is a magyar forradalom véres leverése, nem jelentett jellegzetesen sztálinista megoldást. Sztálin nagy valószínűséggel előnyben részesítette volna a rendőri akciót a katonáival szemben, és bizonyára úgy hajtotta volna végre, hogy nemcsak a vezéreket végezteti ki és ezeket börtönöztet be, hanem nagyszabású deportálásokat rendel el, amelyekkel tudatosan elnépteleníti az országot. Végezetül pedig mi sem állt volna távolabb gondolkodásmódjától, mint az, hogy segítséget nyújtson a magyar gazdaság teljes összeomlásának

elkerüléséhez és elejét vegye a tömeges éhezésnek – márpedig a Szovjetunió a forradalom utáni évben éppen ezt tette.

Valószínűleg túl korai még eldönteni, mennyire bizonyul állandónak ez a módszerbeli változás. Lehet, hogy csak átmeneti jelenség, mintegy a kollektív vezetés időszakából fennmaradt csökevény, amelyben a rendszer belső köreinek megoldatlan konfliktusai tükröződnek, a terror és az ideológiai vaskalaposság velük járó lazulásával együtt. Ezek a módszerek ráadásul még nincsenek kipróbálva, és hatásuk eléggé eltérhet a várttól. Amilyen bizonyos azonban, hogy a Sztálin utáni korszakban bekövetkezett viszonylagos lazulást nem alulról jövő nyomás okozta, annyira nyilvánvalónak látszik, hogy bizonyos objektív tényezők erőteljesen késztetnek néhány olyan jellegzetességgel és eszközzel való szakításra, amelyeket a totalitárius uralommal azonosítunk.

Az első ezek közül az, hogy a Szovjetunióban először van valódi munkaerőhiány. Ebben a helyzetben, amely főként a súlyos háborús veszteségeknek, de az ország előrehaladó iparosodásának is következménye, nemcsak elavult, de egyenesen veszedelmes a rabszolgamunkának, a koncentrációs (és megsemmisítő-) táboroknak az intézménye, amelyet, egyéb funkciói mellett, a harmincas években, részben a parasztság erőszakos kollektivizálása miatt kialakult munkanélküliség súlyos problémájának megoldására hoztak létre. Nagyon is lehetséges, hogy a fiatalabb nemzedék nemcsak személyes biztonságát féltve ellenezte Sztálin tervét egy minden addiginál nagyobb szabású tisztogatásra, hanem azért is, mert úgy érezték: Oroszország már nem engedheti meg magának az elképesztően nagy „emberanyag”-áldozatokat. Talán ez a legnyilvánvalóbb magyarázata annak, hogy Berija és kikkje likvidálását miért követte a rendőri rabszolga-birodalom láthatóan komolyan vett és sikeres felszámolása, egyes táborok kényszerlakóhelyekké való átalakítása és valószínűleg jelentős számú rab szabadon bocsátása.

Egy második, az előzővel szorosan összefüggő tényező a kommunista Kína felemelkedése, amelynek háromszoros fölénye a népességben – hatszázmillió lakos szemben kétszázmillióval – komoly hátrányba hozza Oroszországot a végső hatalomért folyó félig titkolt, ám nagyon is valóságos küzdelemben. Ami ennél is fontosabb, Kína csatlakozott ugyan a szovjet blokkhoz, de mindeddig nem volt hajlandó követni a népiártás orosz politikáját; bármilyen nagyszámú áldozatot szedtek is a diktatórikus uralom első éveiben – megközelítő becsléssel tizenötmilliót –, a népesség egészét tekintve ez a veszteség jelentéktelen volt ahhoz képest, amekkorát Sztálin okozott saját alattvalói körében.⁵ Ezek a tisztán a számszerűségekre támaszkodó megfontolások nem zárják ki eleve egy rendőrállam létrehozását, és nem teszik szükségessé a terroruralom eltörlését sem, mégis egyértelműen gátolják „ártatlanoknak” vagy „objektív ellenségnek” azt a tömeges megsemmisítést, amely Hitler és Sztálin rendszerére egyaránt jellemző volt.

Ezek a tényezők mintha magát Oroszországot is a nemzeti kommunizmusnak arra a kommunizmuson belül eretnekségnek számító útjára terelnék, amely Jugoszláviában és Kínában szemmel láthatóan uralkodó irányzattá vált. Nem meglepő, hogy a kisebb országok kommunistái, például Gomulka, Rajk, Nagy Imre, vagy maga Tito vonzódnak ehhez az elhajláshoz. Azoknak a kommunistáknak, akik nem egyszerűen Moszkva ügynökei voltak – mert azok bárhol a világon hajlandók voltak vezető szerepet vállalni, ha a világforradalmi stratégia magasabb érdekeiből szülőhazájuk történetesen megszűnt létezni –, nem volt más választásuk. Más a helyzet Kínában, amely még Oroszországnál is könnyebben engedhette volna meg magának a totalitárius terrort. Valójában azonban úgy áll a dolog, hogy Mao szándékosan a nemzeti megoldást választotta, és híres 1957-es beszédében egy sor olyan elméletet fogalmazott meg, amelyek összhangban vannak ezzel a megoldással és kiáltóan ellentétesek a hivatalos orosz ideológiával. Nem kétséges, hogy „A népen belüli ellentmondások helyes megoldásáról” szövege az első komoly írás, amely Lenin halála óta kommunista fennhatóság alatt született, és általa az ideológiai kezdeményezés Moszkváról Pekingre tevődött át. Ez valóban súlyos következményeket rejthet magában a jövőre nézve; még az orosz rendszer totalitárius jellegét is megváltoztathatja. Pillanatnyilag azonban mindezek a remények legalábbis koraiak. Mostanra Zsukov leváltása mindazoknak meggyőző érvül szolgálhatott, akiknek ebben az ügyben kétségeik voltak. Hiszen eltávolításának egyik oka egészen biztosan az volt, hogy „nacionalista elhajlásban”

találták vétkesnek, más szavakkal, hogy ugyanúgy kezdett beszélni a „szovjet népről”, ahogy Mao próbálta a nép szót és fogalmat ismét meghonosítani a kommunista ideológiában.

Mégis előfordulhat, hogy a kínai versenytárstól való félelem fontos tényezője a rendőrbirodalom felszámolásának, és ebben az esetben az valóban több volna pusztán manővernél vagy átmeneti engedménynél; figyelembe véve azonban, hogy az ideológiában nem következett be hasonló változás, és így változatlan maradt a végső cél: a háború és forradalom útján megvalósítandó világuralom, stratégiai változásról semmiképpen sem beszélhetünk. Taktikai visszavonulásról van szó, és jelek mutatnak rá, hogy Hruscsov szándékosan hagyta nyitva az ajtót a teljes körű terror visszaállítása és a nagyszabású tisztogatások újrakezdése előtt.

Az egyik erre utaló jelet már korábban említettem. A „társadalmi élösködők” elleni törvényről van szó (a náci totalitarizmus kutatójának nagyon is ismerős ez a kifejezés), amelynek nyomán bármikor bármekkora számú ember tüntethető el koncentrációs táborokban anélkül, hogy bármit vétkeztek volna a rendszer ellen. A rendelet totalitárius jellegét az szemlélteti, hogy gondosan kihagyták belőle a köztörvényes bünteteket, amelyeket továbbra is a bíróságok üldöznek, hogy nem határozták meg, mi a „társadalmi véték”, és hogy azt nem törvényes úton, vagyis meg nem határozott helyekre történő deportálással büntetik. Valójában pusztán ennek a törvénynek a meghozatala kellően igazolja, hogy mindaz, amit az új szovjet törvényességről beszélnek, merő képmutatás.

Egy másik jel Hruscsovnak a huszadik pártkongresszuson tartott titkos beszédében jelentkezik. A beszédet eredetileg nem a nyilvánosság elé szánták; az orosz párt felsőbb grémiumainak szólt, különösen azoknak, melyek részt vettek a „kollektív vezetés” nevű társasjátékban. Ez a közönség valószínűleg rögtön megértette, hogy a beszéd két merőben ellentétes módon értelmezhető. Vagy Sztálin elmebaja volt minden bűn oka, és akkor senki sem hibáztatható, sem azok, akik meghallgatták Hruscsovot, sem maga Hruscsov; ráadásul, ami még fontosabb, ebben az esetben jogosulatlan a kölcsönös félelem, amelyen a kollektív vezetés alapult, mert csak kiegyensúlyozatlan elme képes gyilkosságokat kitervelni. Vagy pedig Sztálin, lelkiállapota és őrzőgő gyanakvása miatt, rossz befolyás alá került, és ebben az esetben nem ő hibáztatható, hanem azok, akik a saját céljaikra használták fel beteges hatalmát. 1957-ig, amikor Hruscsov a hadsereg segítségével magához ragadta a hatalmat, az első változat maradt a hivatalos értelmezés. A második olvasat akkor vált hivatalos politikává, amikor Hruscsov azzal igazolta államcsínyét, hogy rámutatott Malenkovnak a leningrádi ügyben játszott szerepére, burkoltan utalva arra, hogy Malenkov Sztálin személyi titkára volt, ami nem hivatalosan az NKVD fejévé is tette őt. Köztudott, hogy Hruscsovnak az államcsíny során alkalmazott módszere szorosan azt a mintát követte, amelyet a húszas években Sztálin alkalmazott a hármak és a párton belüli bal- és jobboldali frakciók likvidálásában, ezért logikus volt, hogy Hruscsov azonnal rehabilitálta halott mesterét, és megkurtított bizonyos szellemi szabadságjogokat.

Senki sem tudhatja, mit fog Hruscsov ezután cselekedni – a legkevésbé valószínűleg ő maga. Egy dolog biztos: az államcsíny idején elmondott beszéde alapján nemcsak bármely pillanatban likvidálhatja a kollektív vezetésből száműzött munkatársait, hanem új tisztogatást is indíthat Sztálin hívei ellen a párt, a kormányzati és a vállalatvezetői bürokrácia magasabb szintjein. A társadalmi élösködőkkel szemben hozott törvény viszont lehetővé teszi a tömeges deportálásokat és a rabszolgamunka újbóli bevezetését, amennyiben az kívánatosnak bizonyul. Mindez idáig még semmi sem dőlt el; ám ha a Kádár-csoport bizonyos kijelentéseit olvassuk, amelyek igen szorosan követik Hruscsov megnyilvánulásait (Kádár ugyanazon minta szerint leplezte le Rákosit, ahogy korábban Hruscsov Sztálint), és amelyek szerint a „régisztálinista csoport nem volt elég szigorú a szocializmus ellenfeleinek szétzúzásában”, és tévedése abban rejlett, hogy „nem alkalmazta kellően a proletariátus diktatúráját”,⁷ akkor nem tudhatjuk, hogy egyes nyugati megfigyelők egyfajta „felvilágosult totalitarizmus” létrejöttébe vetett reményei nem bizonyulnak-e merő vágyálomnak.

A Szovjetunió Sztálin utáni változásai között a jelen összefüggésben utolsónak azt kell megemlíteni, hogy a párt átmenetileg a rendőrségről a hadseregbe helyezte át a hangsúlyt. Nyugati megfigyelők az utóbbi években leginkább azért reménykedtek a totalitárius rendszeren belüli változásban, mert hirtelen megnőtt a

hadsereg súlya, különösképpen pedig mert Zsukov marsall pozíciója emelkedett a szovjet hierarchiában. Ezek a remények nem voltak teljesen alaptalanok, hiszen a totalitárius rendszereknek mindeddig az volt a kiemelkedő jellegzetességük, hogy a hadsereg alárendelt szerepet játszott bennük, és sem hatalom, sem tekintély szempontjából nem vetekedhetett a rendőri erőkkel. Ezek a remények azonban túlzottak voltak, akik ugyanis táplálták őket, azok figyelmen kívül hagyták a totalitárius kormányzás egy másik jellegzetes vonását. Elfelejtették, hogy nincs még egy kormányzati forma, amelynek intézményei ennyire rugalmasak volnának, amely ilyen könnyen ruházná át a hatalmat az egyik apparátusról a másikra vagy hozna létre új apparátusokat anélkül, hogy ehhez meg kellene semmisítenie a régieket.

Ráadásul az, hogy a rendőrség pozíciója erősebb, mint a hadseregé, az valamennyi – és nem csupán a totalitárius – zsarnokság ismertetőjegye; a totalitarizmus esetében nemcsak annak az igénynek felel ez meg, hogy elnyomják a honi lakosságot, hanem a globális uralom ideológiai igényének is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy akik az egész földet leendő felségterületüknek tekintik, azok a belső erőszakszervet hangsúlyozzák, és inkább rendőri módszerekkel és apparátussal, mint a hadsereg segítségével uralkodnak a meghódított területek felett. A náci például SS-csapatokat, tehát lényegében rendőri erőt használtak fel az idegen területek feletti uralkodás, vagy akár már azok meghódítására is, azzal a végső céllal, hogy a hadsereg és a rendőrség az SS vezetése alatt olvadjon össze. A totalitarizmus rugalmasságát szem előtt tartva, az ellentétes irányú folyamatra is fel kell készülnünk: a hadsereg és a katonaság rendőri szervvé történő átalakulására vagy a katonai és a rendőri csapatok összeolvadására a hadsereg felsőbb tisztikarának irányítása alatt; amíg a vitathatatlanul legfőbb tekintély a párt marad, ez nem szükségképpen zárja ki eleve az uralom rendőri módszereit. Németországban a Reichswehr nagy katonai hagyományai miatt ez lehetetlen lett volna, ezeket a hagyományokat csak kívülről lehetett megtörni. Ez az ok azonban, ha egyáltalán érvényesült is valaha így Oroszországban is, biztosan csak addig áll fenn, amíg a tisztikart nem kizárólag a párt soraiból választják, és nem annyira megbízható és alkalmazkodó, mint a rendőrség elit állománya. Igen valószínű, hogy Hruscsov ugyanazzal a belülről jövő – megbízható tisztek végezte – ellenőrzéssel váltja fel a politikai biztosokat, majd helyettesíti az ellenőrzést ugyanazzal az (ez esetben katonákból álló) szervezett csőcselékuralommal, ahogy kulturális és gazdasági ügyekben próbálja visszaállítani a rendőri ellenőrzést. Ha sikerrel járna, megszűnne a döntő különbség hadsereg és rendőrség között.

Amikor az utódlási válság során Hruscsov Zsukovhoz fordult segítségért, befejezett tényvé vált, hogy a hadsereg a rendőrség fölébe kerekedik. Ez a rendőrbirodalom fellazításának egyik automatikus következménye volt. A másik a vállalatvezetők csoportjának átmeneti megerősödése, akik megszabadultak legnagyobb gazdasági vetélytársuktól, egyszersmind rájuk maradt a rendőrség hatalmas részesedése a szovjet iparban, bányákban és ingatlanokban. Hruscsov ravaszságát dicséri, hogy társainál gyorsabban értette meg ezeket a következményeket, és ennek megfelelően cselekedett. A rendőri apparátus részleges felszámolásának két haszonélvezője közül a hadsereg jóval erősebb volt, már annál az egyszerű oknál fogva is, hogy a hadsereg maradt az egyedüli erőszakszervezet, amellyel el lehetett dönteni párton belüli konfliktusokat. És valóban, Hruscsov pontosan úgy használta fel Zsukovot, ahogy a harminc évvel korábbi utódlási küzdelemben Sztálin használta fel a titkosrendőrséghez fűződő kapcsolatait. A legfőbb hatalom azonban, csakúgy, mint Sztálin esetében, továbbra is a párté maradt, és nem a rendőrségé, így ebben az esetben sem a hadsereg, hanem ismét csak a pártapparátus maradt a legerősebb hatalmi tényező. És miként Sztálin sohasem habozott megtisztítani rendőri állományát és likvidálni annak vezetőit, Hruscsov is azzal koronázta meg párton belüli hadműveleteit, hogy leváltotta Zsukovot a főparancsnokságból. Zsukov még tekintélye csúcspontján sem tudott kisebb engedményeknél többet kicsikarni, amilyen például az az új párthatározat volt, amely a katonai parancsnokok legfőbb tekintélyét erősítette meg a politikai biztosok beavatkozásaival szemben. Ezek az engedmények kísértetiesen hasonlítanak a háború alatt uralkodó körülményekre, amikor néhány évig a katonai megfontolások és a nacionalista propaganda túlsúlyra jutott a párt indoktrinációjával szemben.

Döntő jelentőségű ez az utolsó kérdés. Aligha táplálhatta valaha is valami azokat a reményeket, hogy a totalitárius uralom fokozatosan katonai diktatúrává alakul át, és egyáltalán nem biztos, hogy egy ilyen átalakulás a béke szempontjából kívánatos lenne. A katonaság uralmát furcsamód az eltökélten békeszerető beállítottsággal kezdték azonosítani. Ám az a megfigyelés, hogy a tábornokok a világ legbékeszeretőbb és legkevésbé veszélyes lényei, az utóbbi negyven évben csak a nyugati féltekén bizonyult helyénvalónak, de nem szükségképpen érvényes azokra, akik per definitionem agresszorok. Zsukov egészen biztosan nem új Eisenhower volt, és a hadsereg tekintélynövekedésének egész időszaka alatt Oroszország minden jel szerint háborúra készült. Ennek kevés köze van a műholdak felbocsátásához és az interkontinentális rakéták kifejlesztéséhez, bár ezek a sikerek adták meg a politika anyagi alapját. Ne feledjük viszont, hogy Malenkov 1954-ben elhangzott kijelentését, miszerint az atomhadviselés körülményei között egy harmadik világháború az egész emberiségre végzetes lenne – azonnal szerzőjének bukása követte. Malenkov valószínűleg komolyan gondolta, amit mondott, hiszen kijelentésével összhangban állt a nem katonai ipar fejlesztésére és a fogyasztási javak termelésének fokozására irányuló programja, amiért valószínűleg a hadsereg támogatásának elvesztésével fizetett, s ez a párton belüli harcban Hruscsovnak jött kapóra. Mindenesetre egy évvel később Molotov az ellenkező meggyőződésének adott hangot: az atomháború csak az imperialista és kapitalista hatalmak számára járna végzetes következményekkel, míg a kommunista blokk ugyanannyit profitálna belőle, amennyit a két előző háborúból profitált. Hruscsov ugyanígy vélekedett 1956-ban, és 1957-ben, Zsukov bukása előtt hivatalosan is megerősítette ezt a véleményt: „Egy új világháború csak a kapitalizmus összeomlásával végződhet ... A szocializmus fennmarad, a kapitalizmus azonban nem. Mert a nagy veszteségek ellenére az emberiség nemcsak hogy megmarad, de tovább is fejlődik.” A békés együttélésről szóló, külföldnek szánt interjúban annyira hangsúlyosnak látszott ez a kijelentés, hogy maga is érezte: „néhányan azt gondolhatják, hogy a kommunistáknak érdeke a háború, mert az a szocializmus győzelméhez vezetne”.⁸ Mindez persze sohasem jelentette azt, hogy Oroszország valóban háborút akart indítani. A totalitárius vezetők éppúgy meggondolhatják magukat, mint bárki más, és jogos az a feltételezés, hogy Oroszország urai nemcsak a győzelem reménye és a vereségtől való félelem között ingadoznak; a másik dilemmájuk az, hogy remélik: a győzelem a földgolyó elvitathatatlan urává tehetné őket, attól viszont félnek, hogy a költséges győzelemtől kimerülve egyedül kell majd szembenézniük az egyre hatalmasabb kolosszussal, Kínával. Ez utóbbi, természetesen hipotetikus, megfontolások nemzeti érdekeken alapulnak. Ha túlsúlyra jutnak, Oroszország valóban érdekeltté válhat abban, hogy átmenetileg megegyezzen az Egyesült Államokkal: befagyasztyják a jelenlegi állapotot, amelyben a két szuperhatalom kénytelen elismerni és tiszteletben tartani a fennálló befolyási övezeteket.

Zsukov leváltása talán ennek a véleményváltoztatásnak legdrámaibb megnyilvánulása. Ami keveset pillanatnyilag tudunk, abból valószínűnek látszik, hogy a „kalandorsággal” – a párton belül a háborús uszítás megfelelőjével – vádolt Zsukov háborút akart, és Hruscsov pillanatnyi habozás után úgy döntött, hogy ismét csak halott mestere „bölcességét” követi, akinek belpolitikai könyörtelenségéhez mindig rendkívüli külpolitikai óvatosság párosult. Az is elképzelhető, hogy Hruscsov azért vádolta háborús előkészületekkel Zsukovot, mert maga is játszott a gondolattal – ahogy Sztálin is akkor vádolta meg Tuhacsevszkijt, hogy összeesküvést sző a náci Németországgal, amikor maga is szövetségre készült lépni Hitlerrel. Mindenesetre logikus volt, hogy Zsukov leváltását Szovjet-Oroszországnak a háború befejezése óta legbékésebb megnyilatkozásai követték, a háború alatti Hitler-ellenes szövetséget éltető pohárköszöntőtől a háborús uszítók valóságos megátkozásáig – akik Hruscsov szemében éppen ekkor nem a „kapitalista és imperialista hatalmak” voltak, hanem inkább otthoni tábornokai. Bármekkora kísértést érzünk is, hogy elhiggyük: Hruscsov lelke mélyén őszintén megváltozott – sajnos, nagyon is valószínű, hogy szavai Oroszország és a csatlós országok nyilvánossága számára készültek; itt ugyanis Zsukov népszerűsége szükségessé tette, hogy háborús uszítóként leplezze le őt. Sem ezek, sem az atomfegyver-kísérletek befejezésére tett további javaslatok nem jelentenek megbízható jelzéseket arra, hogy megváltozott volna a párt belső értékelése az atomfegyverekkel vívott háborúról.

A totalitárius kormányzás iszonyatos természetének megfelelően, Oroszország jelenlegi vonakodását egy újabb világháború kockázatának vállalásától meglehetősen megbízhatóan jelzi az, hogy a helyzet ismét rosszabbra fordult az egész szovjet uralmi övezetben, ahol néhány évig az orosz nép, csakúgy, mint a csatlós országok népe, viszonylag könnyebb és gazdagabb életet mondhatott magáénak. Sztálin politikájának egyik tartóoszlopa volt, hogy az agresszív külpolitika otthoni engedményekkel párosult, a külföldi engedményeket pedig a terror fokozódása kísérte, ezzel véve elejét annak, hogy a totalitárius mozgalom valaha is nyugvóponton jusson. A szovjetpolitika jelenlegi radikalizálódását Magyarországon, Lengyelországban és magában Oroszországban egyáltalán nem a nép nyugtalansága vagy lázadás váltotta ki, a nyugati világgal szemben viszont kevésbé agresszív magatartás kísérte, s ez talán egyszerűen azt jelzi, hogy Hruscsov ebben is halott mestere hűségese tanítványának bizonyul.

Hogy biztonságunkat mások tragédiáján kell lemérnünk, az elég rossz dolog, de nem a legrosszabb. A legrosszabb az, hogy ilyen körülmények között fel sem vethető – még kevésbé megoldható – az atomkorszak legfontosabb politikai problémája, a háború kérdése. Ami a nem totalitárius világot illeti, tény, hogy egy újabb háború az emberiség létét, akár a földi szerves élet fennállását fenyegeti. Ez nyilvánvalóan reménytelenül elavulttá tesz minden múltbeli politikai elmélkedést a háborúról, annak a szabadság érdekében történő lehetséges igazolásáról, végső érvként játszott szerepéről a külügyekben. De ami a számunkra ténykérdés, az a totalitárius tudat számára ideológiai kérdés. A lényeg nem a vélemények és az alapvető meggyőződések eltérése, sem a megegyezésre jutás ezzel járó nehézségei, inkább a tényekről való megegyezés lehetetlenségének sokkal irtóztatóbb lehetősége.⁹ Hruscsov mellékesen odavetett megjegyzése a háborúról szóló vitához – „szegény ember nem bánja a tüzet” – valóban ijesztő, nem csupán azért, mert az ilyen tegnapi népi igazságok mára veszélyes felelőtlenséggé válnak, hanem azért, mert különösen pontosan mutatja, hogy bármily alantas kifejezésekkel éljen, valójában ideológiájának zárt körében gondolkodik és cselekszik, és nem engedi meg, hogy új tények hatoljanak be oda.

Mindig is tévedés volt a totalitarizmus fenyegetését a kommunista és a kapitalista társadalom közötti aránylag ártatlan ellentét mércéjén mérni, és figyelmen kívül hagyni a robbanékony ellentmondást a totalitárius fikció és a tényszerűség ama mindennapi világa között, amelyben élünk. De sohasem volt veszélyesebb tévedés, mint éppen ma, amikor ugyanazok a technikai felfedezések, amelyek összességükben egy valóban megváltozott világot alkotnak számunkra, azoknak is rendelkezésére állnak, akik halálos komolyan pusztán eszközöknek tekintik őket, azaz olyasminek, aminek segítségével valóra váltható egy hazugságokra épített és a tények tagadásán alapuló tisztán fiktív világ. Az emberiség szabadsága, nem is beszélve fennmaradásáról, nem a szabad piaccgazdaságtól függ; ám mind a szabadság, mind fennmaradásunk nagyon is függhet attól, sikerül-e vagy sem rábeszelnünk a világ másik részét arra, hogy annak ismerje el a tényeket, amik, és békéljen meg a világ tényszerűségével, úgy, ahogy az létezik.

II. A magyar forradalom

Talán semmi sem szemlélteti jobban, hogy létezik gondolkodásmódbeli különbség a Szovjetunió és a csatlós országok között, mint az, hogy Hruscsovnak a huszadik pártkongresszuson tartott beszéde egyszerre jelenthette az olvadás végét Oroszországban,¹⁰ és válthatta ki a nyugtalanságot, majd végül a felkelést az újonnan bolsevizált területeken. A fent említett baljós kétértelműséget az itteni átlagolvasó nyilvánvalóan nem érzékelte, hiszen minden bizonnyal megközelítőleg ugyanúgy értelmezte a beszédet, mint a szabad világ átlagolvasója. Ebben a naiv olvasatban a beszéd nem is okozhatott mást, mint rendkívüli megkönnyebbülést, mert olyan benyomást keltett, mintha normális emberi lények beszélnének normális eseményekről – a politikába befurakodott örületről és büntettekről; miközben a marxi frazeológia és a történelmi szükségszerűség távollétükkel tüntettek. Ha ez lett volna a beszéd „helyes olvasata”, a huszadik pártkongresszus óriási jelentőségű esemény lett volna. Szakítást jelentett volna a totalitárius módszerekkel,

bár a szocialista intézkedésekkel és a diktatórikus eljárásokkal nem, és szűkítette volna a szakadékot a két világhatalom között. Hruscsov ugyanis csak megerősítette a nyugati világ ama vádját, hogy itt nem kommunista, hanem bűnöző kormányzatról van szó, amelyből nemcsak a demokratikus törvényesség hiányzik, hanem egyáltalán a hatalom bármely törvényes korlátozása. Ha most a szovjet kormányzat ugyanabban az értelemben szándékozik szocialista gazdaságot működtetni, ahogy a nyugati világ szabadpiaci gazdaságot működtet, akkor semmi ok nincs arra, hogy a két legnagyobb hatalom, szövetségeseikkel együtt, ne tudna békésen és bizalomban együtt élni és együttműködni.

Több hónap telt el, amíg a titkos pártkongresszusi beszéd a *New York Times* révén eljutott először a nyugati világba, majd a kommunista uralom alatt álló országokba. Közvetlen következménye eladdig elképzelhetetlen esemény volt: nyílt lázadás tört ki Lengyelországban és Magyarországon, aminek nyoma sem látszott a megelőző években, amikor Sztálint csendben és igen hatásosan fokozták le, egész sor sztálinistát, köztük Magyarországon Rákosit, eltávolítottak a hatalomból és lazult az ellenőrzés is, de nem következett be akkor sem, amikor, már a titkos beszéd nyilvánosságra kerülése előtt, az ellenőrzést fokozatosan ismét szigorítani kezdték, és rehabilitáltak egyes sztálinistákat. A lényeg az, hogy az embereket a nyílt beszéd rázta fel tespedtségükből, és nem a színpalak mögötti manőverek, bármily sokat ígérőek voltak is az utóbbiak a totalitárius országok megfigyelői számára; bármennyi rosszhiszeműség húzódott is meg e szavak mögött – és ez a rosszhiszeműség távolról sem maradt hatástalan –, ez mit sem változtatott gyűjtő hatásukon. Nem a tetteknek, hanem a „puszta szavaknak” sikerült, nagyrészt szándéktalanul, megtörniük a tehetetlen apátia halálos szorítását, amellyel a totalitárius terror és ideológia az emberek tudatát fogva tartotta.

Ez azonban nem mindenütt következett be. Csak ott, ahol néhány, a régi gárdához tartozó kommunistának, amilyen Nagy Imre és Gomulka is volt, csodával határos módon sikerült túlélnie Sztálin aggályos gonddal végrehajtott tisztogatásait, amelyek nemcsak az orosz pártot sújtották, hanem a nemzetközi mozgalmából is mindenkit, aki nem puszta ügynök volt. Kezdetben a lengyel és a magyar fejlődés egészen hasonló volt. Mindkét országban pártszakadás következett be a „moszkoviták” és e túlélők között, és hasonló volt a közhangulat is, amelyben döntő kérdéssé váltak a nemzeti hagyományok és a vallásszabadság, valamint a diákok között terjedő heves elégedetlenség. Még azt is megkockáztathatjuk: szinte véletlen volt, hogy ami Magyarországon történt, az nem következett be Lengyelországban és fordítva. A dolog azonban úgy áll, hogy Gomulka, a lengyelek szeme elé tárva Magyarország tragikus sorsát, a kezdeti szakaszban meg tudta állítania lázadást, így nem juthatott érvényre az együttes cselekvésből eredő hatalom felvillanyozó élménye, és nem érvényesülhettek azok a következmények sem, amelyek abból eredtek, hogy merészen megvalósították az utca szabadságát.

A harmadik, említésre méltó tény az, hogy a lázadást mindkét országban az értelmiségiek és az egyetemi hallgatók, tehát általában az ifjú nemzedék képviselői kezdeményezték, vagyis a lakosság ama rétegei, amelyeknek anyagi jóléte és ideológiai indoktrinációja a rendszer egyik legfontosabb célkitűzése volt. A kezdeményezők nem a kommunista társadalom kiváltságoktól megfosztott rétegei, hanem a kiváltságos rétegek voltak; az indíték pedig nem a saját vagy mások anyagi nyomorúsága, hanem kizárólag a Szabadság és az Igazság.¹¹ Ez aztán éppoly kemény leckét jelentett Moszkva számára, amilyen szívet melengető tény volt a szabad világ szemében. Nemcsak azért, mert kiderült, hogy a megvesztegetés nem hatásos; azért is, mert a totalitárius ideológiák és mozgalmak eddig mindig vonzották magukhoz az értelmiségieket, és a tapasztalat azt mutatja, hogy nincs senki, akit oly könnyű megvesztegetni, megfélemlíteni és az értelmetlenségnek való engedelmességre készíteni, mint a tudósokat, írókat és művészeket. Kelet-Európa hangja, amely oly világosan és egyszerűen szól a szabadságról és az igazságról, mintegy végső megerősítése volt annak, hogy az emberi természet megváltoztathatatlan, hogy a nihilizmus kudarcot fog vallani, és hogy még mindenfajta oktatás nélkül és a mindent átható indoktrinációval sem pusztítható ki soha az emberi szívből és tudatból a szabadság és az igazság vágya.

Ezek a következtetések sajnos csak bizonyos megszorításokkal érvényesek. Először is, a lázadás azokban az országokban tört ki, amelyeknek csak rövid távú tapasztalataik voltak a totális uralomról. 1949 előtt a csatlós országokat még felületesen sem bolsevizálták, és 1953-ban, Sztálin halálával és az ezt követő olvadás időszakával a folyamat megszakadt. A rá következő küzdelem nyomán frakciók jöttek létre, és kikerülhetetlenné vált a vita. A szabadság utáni vágy ezeknek a párton belüli vitáknak a légkörében született, de csak az utóbb meghódított területeken. Magában Oroszországban semmi olyasmit nem lehetett tapasztalni, ami ezekkel a szavakkal és tettekkel összemérhető lett volna. Ilja Ehrenburg, a Szajna bal partján lévő párizsi bisztrók hajdani bohém törzsvendége talán táplált bizonyos reményeket, amikor az új pártvonalra kitalálta az „olvadás” metaforát, de ő persze az orosz értelmiségnél sokkal jellegzetesebb képviselője azoknak, akiket „az istenek rossz helyre ejtettek”. Dugyincev *Nem csak kenyéren él az ember* című regénye, amely Paszternák *Zsivágó doktor*-ától eltérően valószínűleg annak a felülről ösztönzött önbírálatnak a terméke, amelyről az imént szóltunk, nem a szabadsággal, hanem a tehetséges emberek karrierlehetőségeinek bővülésével foglalkozik. Ami keveset az orosz értelmiség valódi lázongásáról tudunk, az sokkal inkább a tények, igazságok megismerésének vágyára, semmint a szabadságjogokra utal. Egy ilyen eset Dugyincev regényében is előfordul, ahol a náci invázió első napjairól számol be: lövészárokból figyelte a német és orosz repülőgépek harcát, amelyben számbeli hátrányuk ellenére a Messerschmittek diadalmaskodtak: „Valami belém nyilallt, hiszen mindig azt hallottuk, hogy a mi gépeink a legjobbak és leggyorsabbak.” A szerző itt arról a pillanatról beszél, amelyben a tények totalitárius elkendőzése nem jutott érvényre; a tényleges igazság élménye szétrobbantotta a párt érvelésének „történelmi igazságát”, amelyben a „mi gépeink a legjobbak és leggyorsabbak” állítás ezt jelenti: végső soron nekünk lesznek a legjobbak és leggyorsabb gépeink, bár talán annak árán, hogy akik a versenytársaink lehetnének, azokat megsemmisítjük.

Bármilyen meggyőződések és reményeket tápláljunk is az emberi természettel kapcsolatban, a totalitárius rendszerekre vonatkozó minden tapasztalat azt bizonyítja, hogy mihelyt ezek a rendszerek szilárdan berendezkedtek, a tények igazsága nagyobb veszélyt jelent számukra, mint az emberrel született szabadságvágy. Ezt abból a sztálini intézkedésből is tudhatjuk, hogy az orosz megszálló hadsereg hazatérő katonáit tömegesen küldte koncentrációs táborba, mert bizonyára hatott rájuk a valóság; de abból a tényből is, hogy Hitler halála és fiktív világának ezt követő automatikus megsemmisülése után azonnal elenyészett a náci indoktrináció hatása. A tények valóságának hatása, mint bármely más emberi tapasztalat, csak a beszéd segítségével élheti túl magának a tapasztalásnak a pillanatát, másokkal való beszélgetésre és érintkezésre van szüksége ahhoz, hogy megmaradjon önmagában való bizonyossága. A totális uralom akkor jár sikerrel, ha meg tud szakítani minden kommunikációs csatornát, a magánélet négy fala között zajló személyes kommunikációt éppúgy, mint a nyilvánost, amelyet demokráciákban a szólás- és véleményszabadság garantál. Nehéz megmondani, hogy a magánzárka és a kínzás szélsőséges helyzeteitől eltekintve, sikerrel jár-e ez a folyamat, amelynek során mindenkit elhallgattatnak, mindenestre időt igényel, és nyilvánvaló, hogy a folyamat a csatlós országokban távolról sem befejezett. Amíg a terrort nem egészíti ki a belülről jövő ideológiai kényszer, amely oly irtóztatóan nyilvánult meg a koncepciós perek önleplezéseiben,¹² - addig sértetlen marad az emberek képessége arra, hogy az elemi tényekben különbséget tegyenek igazság és hazugság között; az elnyomást ezért annak érzik, ami, és követelik a szabadságot.

A magyar emberek, ifjak és öregek egyaránt, tudták, hogy „hazugságban élnek”, és egyhangúan, minden kiáltványukban valami olyasmit követeltek, amiről az orosz értelmiség minden jel szerint már álmodni is elfelejtett: a gondolat szabadságát. Ebből az egyhangúságból valószínűleg téves lenne arra következtetni, hogy a gondolatszabadság követelése, amely az értelmiségiek lázadását kiváltotta, egyszersmind az egész nép forradalmává, futótűzként terjedő felkeléssé is változtatta a lázadást, amíg csak mindenkit magával nem ragadt, a politikai rendőrség tagjai – a rendszer megvédésére kész egyetlen magyar csoport – kivételével. Abból a tényből, hogy a kezdeményezés a kommunista párt tagjaitól indult ki, hasonlóképpen tévedés volna arra következtetni, hogy a forradalom elsősorban párton belüli ügy volt, az „igazi” kommunizmus lázadása a „hamis” kommunizmussal szemben. A tények egészen mást mutatnak. De mik a tények?

Egy néhány ezres fegyvertelen és lényegében ártalmatlan diáktüntetés hirtelen és spontán módon óriási tömegdemonstrációvá vált, amely megvalósította a diákok egyik követelését: ledöntötte a Budapest egyik közterén lévő Sztálin-szobrot. Később néhány diák a Rádió épülete elé ment, hogy rábeszélje az adót tizenhat pontból álló kiáltványuk sugárzására. Szinte a semmiből rögtön nagy tömeg gyűlt össze, és amikor az épületet őrző ÁVH-egység néhány lövéssel megpróbálta szétoszlatni a tömeget, kitört a forradalom. A tömeg megtámadta a rendőrséget, és így jutott első fegyvereihez. A helyzetről értesülve, a munkások otthagyták a gyárakat, és csatlakoztak a tömeghez. A rendszer megvédésére és a rendőrség támogatására behívott hadsereg átállt a forradalom oldalára, és felfegyverezte az embereket. Ami diáktüntetésnek indult, az nem egészen huszonnégy óra leforgása alatt fegyveres felkeléssé vált.

Ettől a pillanattól fogva nem játszott már szerepet semmiféle program, kiáltvány vagy követelés; a forradalmat az egész nép együttes cselekvésének pusztá lendülete hajtotta előre. A nép követelései annyira nyilvánvalóak voltak, hogy aligha szorultak részletes kidolgozásra: az orosz csapatok hagyják el az ország területét, szabad választások alapján álljon fel az új kormány. A kérdés már nem az volt, mekkora cselekvési, szólás- és gondolat szabadságot kell engedélyezni, hanem az, hogy hogyan rendezzék be egy már létező szabadság intézményeit. Mert ha – az először az országban tartózkodó, majd az Oroszországból teljes harckészültségben érkező – csapatok külső beavatkozását figyelmen kívül hagyjuk, joggal mondhatjuk el, hogy nem volt még forradalom, amely ilyen gyorsan, ennyire teljesen és ilyen kevés veszteséggel valósította volna meg céljait. A magyar forradalomban az a meglepő, hogy nem került sor polgárháborúra. A magyar hadsereg ugyanis órák alatt felbomlott, és a diktatúrát néhány nap alatt megfosztották minden hatalmától. Nem volt a nemzetnek egyetlen csoportja vagy osztálya sem, amely szembeszállt volna a nép akaratával, mihelyt az ismertté vált és az utcákon nyilvánosan megfogalmazódott. Hiszen az ÁVH tagjai, akik végig hűek maradtak a rendszerhez, nem alkottak sem csoportot, sem osztályt; az alsóbb szinteket a lakosság legaljából, bűnözőkből, náci ügynökökből, a magyar nyilaspart kompromittált tagjaiból toborozták, a hierarchia felsőbb lépcsőfokain moszkvai ügynökök, orosz állampolgárságú és NKVD-s tiszteknek engedelmességek magyarok álltak.

Az egész hatalmi struktúra – a párt, a hadsereg és a kormányzati hivatalok – gyors felbomlása és az ezt követő fejlődésben a belső széthúzás hiánya azért is figyelemre méltó, mert ne feledjük: e felkelést egyértelműen kommunisták indították el, akik ugyan később átengedték más erőknek a kezdeményezést, mégsem zúdult rájuk a nem kommunisták gyűlölete és bosszúja, és ők maguk sem fordultak a nép ellen. Az ideológiai viták feltűnő hiánya, a fanatizmus hiánya és az ebből adódó testvéries légkör, amely az első utcai tüntetésektől egészen a keserű végkifejletig tartott, csak azzal a feltételezéssel magyarázható, hogy az ideológiai indoktrináció még a politikai struktúrájánál is gyorsabban bomlott fel. Mintha csak az összes ideológia attól a pillanattól fogva egyszerűen megszűnt volna létezni és visszaszorult volna az emlékezetbe, ahogy az emberek – értelmiségiek és munkások, kommunisták és nem kommunisták – együtt harcoltak az utcákon a szabadságért.¹³ Ebből a szempontból a valóságnak a forradalom előidézte megváltozása nagyjából ugyanúgy hatott a magyar emberek tudatára, ahogy a náci világ hirtelen bukása a németekére.

Bármennyire fontosak ezek a vonások, többet árulnak el annak a rendszernek a természetéről, amely ellen a magyar forradalom lázadt, mint magáról e forradalomról. A felkelés igazi jelentősége, kiemelkedően fontos jellegzetessége az volt, hogy a vezetés és előzetesen megfogalmazott program nélkül cselekvő emberek tetteiből nem káosz származott. Először is nem került sor fosztogatásra, tulajdonháborításra, pedig a sokaság életszínvonala nyomorúságos, áruéhsége közismert volt. Élet elleni büntettek sem fordultak elő, s abban a néhány esetben, amikor nyilvánosan akasztottak fel ÁVH-s tiszteket, a tömeg figyelemre méltó mérséklettel járt el. A csőcselékuralom helyett, amelyet várni lehetett volna, szinte a felkeléssel egy időben megjelentek a forradalmi és munkástanácsok, vagyis azok a szervezetek, amelyek immár száz éve mindenütt létrejönnek, ahol az embereknek néhány napig, hétig vagy hónapig módjuk nyílik rá, hogy felülről rájuk kényszerített kormány- (vagy párt-) program nélkül kövessék politikai ösztöneiket.

Ezek a tanácsok az Európán végigsöprő 1848-as forradalomban alakultak meg először; 1871-ben, a párizsi kommun idején ismét létrejöttek, néhány hétig fennálltak az 1905-ös első orosz forradalom idején, majd teljes vértetben az első világháború után Oroszországban, az októberi forradalomban, valamint Németországban és Ausztriában, 1918 novemberében alakultak meg. Eddig mindig vereséget szenvedtek, de korántsem csak az „ellenforradalomtól”. A bolsevik rendszer még Lenin alatt szétzúzta hatalmukat, de még azzal is népszerűségüket igazolta, hogy eltulajdonította a nevüket (szovjet = tanács). Oroszországban a Legfelsőbb Tanácsra azért van szükség, hogy elleplezzék aényt: a hatalom igazi székhelye a pártapparátus, és hogy egy nem létező parlament homlokzatát mutassák a külvilágnak. A Legfelsőbb Tanácsban ráadásul egyfajta honorácior-rendszer érvényesül: a párt jelöli ki a tagokat az egyes szakmákban és az élet bármely területén elért kiemelkedő teljesítmény alapján. Az orosz tanácsok tagjai nem uralkodnak és nem kormányoznak; nem hoznak törvényeket, és semmiféle politikai joguk nincs, még az a kiváltság sem illeti meg őket, hogy végrehajthatják a párt rendelkezéseit. Egyáltalán nem várnak tőlük semmiféle cselekedetet; megválasztásukkal nem politikai teljesítményüket ismerik el: hozzájárulásukat „a szocializmus építéséhez”. Amikor a szovjet-orosz tankok szétzúzták a magyar forradalmat, valójában a világ egyedüli létező szabad és cselekvő tanácsait semmisítették meg.¹⁴ Németországban sem a „reakció”, hanem a szociáldemokraták pusztították el 1919-ben a katonai és munkástanácsokat.

A magyar forradalom forradalmi és munkástanácsainak létrehozása még a korábbi eseteknél is markánsabban jelentette az első gyakorlati lépést „a rend helyreállítására és a magyar gazdaság szocialista alapon, de merev pártellenőrzés vagy terror nélkül történő újjászervezésére”.¹⁵ A tanácsokat ennek megfelelően két – egy gazdasági és egy politikai – feladattal bízták meg, és bár helytelen volna azt hinnünk, hogy a kettő között néha nem mosódott el a választóvonal, feltételezhetjük, hogy a forradalmi tanácsok mindenképp politikai funkciókat töltöttek be, a munkástanácsoknak pedig a gazdasági élettel kellett törődniük. A következőkben csak a forradalmi és munkástanácsokkal és a politikai funkcióval foglalkozunk: a tanácsok közvetlen feladata a káosz és a bűnözés terjedésének megelőzése volt, és ebben elég sikeresen működtek. Nyitva kell hagynunk azt a kérdést, vajon a tanácsok elláthatnak-e a politikaitól eltérő gazdasági funkciókat is, vagyis, más szavakkal, lehet-e gyárakat vezetni úgy, hogy a munkások irányítják és birtokolják őket.

(Voltaképpen meglehetősen kétséges, hogy alkalmazható-e a gazdasági életre is az egyenlőség és az önirányítás politikai elve. Talán nem is tévedett nagyot a régebbi politikai elmélet, amely szerint a gazdaság az életszükségletekhez kötődik, ezért jó működéséhez a vezetők uralmára van szükség. Ezt paradox módon az is alátámasztja, hogy valahányszor a modern korszak úgy vélte: a történelem elsősorban gazdasági erőktől függ, arra a meggyőződésre jutott, hogy az ember nem szabad, és a történelemben a szükségszerűség érvényesül.)

Mindenesetre bár a forradalmi és a munkástanácsok együtt jöttek létre, helyesebb különválasztani őket, mert az előbbieket elsősorban a politikai zsarnokságra adott választ jelentették, az utóbbiak pedig a magyar forradalomban a szakszervezetekkel fordultak szembe, amelyek nem a munkásokat, hanem a felettük gyakorolt pártellenőrzést képviselték. Nemcsak a munkástanácsokat, hanem a forradalmi tanácsok programját is a magyar forradalom sajátos feltételei között kell értelmeznünk. Így például a szabad választások követelése a világon mindenütt beletartozik az ilyen tanácsok programjába, az a követelés viszont, hogy helyre kell állítani a zsarnokság létrejötte előtt Magyarországon és valamennyi európai országban uralkodó többpártrendszert, szinte automatikus reakció volt a sajátos helyzetre, az egypárti diktatúra bevezetését megelőzően létezett valamennyi párt szégyenletes elnyomására és üldözésére.

A tanácsrendszer megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy az éppoly régi, mint maga a pártrendszer; valójában egyetlen alternatívája a választáson alapuló demokratikus képviseletnek, amelyet az európai többpártrendszer jelent az osztályérdekek, illetve az ideológiai vagy világnézet hangsúlyozásával. A pártrendszer történelmi eredete azonban a parlamentre és annak frakcióira nyúlik vissza, a tanácsok viszont kizárólag az emberek cselekedeteiből és spontán követeléseiből jöttek létre; nem valamilyen ideológiából

vezették le őket, nem látta előre (még kevésbé vázolta fel) őket semmiféle, a legjobb kormányzati formát taglaló elmélet. Bárhol tűntek fel, a pártbürokráciák és -vezetők jobb- és baloldalon egyaránt rendkívül ellenségesen fogadták, a politikai elmélet és a politikatudomány művelői pedig egyöntetűen elhanyagolták őket. A lényeg az, hogy a tanácsok kétségkívül mindig demokratikusak, de bizonyos értelemben korábban sohasem látott vagy elgondolt képződmények. Mivel pedig senki, sem államférfiak, sem politikatudósok, sem pártok soha nem fordítottak komoly figyelmet erre az új és teljesen kipróbálatlan szervezeti formára, az a tény, hogy több mint egy évszázada makacsul felbukkan, spontaneitására és külső érdekektől vagy elméletektől való teljes függetlenségére vall.

Modern feltételek között a tanácsok a pártrendszer általunk ismert egyetlen demokratikus alternatíváját jelentik, és az elvek, amelyekre épülnek, sok szempontból merőben ellentétesek a pártrendszer elveivel. A tanácsokba bekerült embereket például alulról választják, és nem a pártgépezet döntése javasolja a választóknak őket mint egyéneket más egyének mellett, vagy mint listán szereplő jelöltek. A szavazó választását ráadásul nem valamilyen program, platform vagy ideológia befolyásolja, hanem kizárólag az, hogy mennyire becsüli azt az embert, akinek személyes integritásában, bátorságában és ítélőképességében feltehetően annyira hisz, hogy megbízza őt képviselőjével. A megválasztott személyt ennél fogva semmi más nem köti, mint a személyes tulajdonságaiba vetett bizalom, valamint az a büszkeség, hogy „a munkások, s nem a kormány”¹⁶ vagy egy párt választotta, vagyis a vele egy szinten lévők, s nem azok, akik lejjebb vagy feljebb vannak.

Ha megválasztottak egy ilyen bizalmi testületet, természetesen ismét kialakulhatnak véleménykülönbségek, amelyek viszont „pártok” kialakulásához vezethetnek. De ezek a tanácson belül egy véleményen lévő emberek a szó szoros értelmében nem alkotnának pártot; azokat a frakciókat alkotnák, amelyekből eredetileg létrejöttek a parlamenti pártok. Adott jelölt megválasztása nem függ majd attól, ragaszkodik-e adott frakcióhoz, csakis attól, mekkora személyes meggyőző erővel képes megjeleníteni a saját szempontjait. Vagyis a tanácsok ellenőriznék a pártokat, nem azok képviselői lennének. Bármely adott frakció ereje nem bürokratikus apparátusától, még csak nem is programjának vagy világnézetének vonzerejétől függ, hanem attól, hogy megbízható és bizalomra méltó ember tartozik soraiba. Világosan ez a fejlődés nyilvánult meg az orosz forradalom kezdeti szakaszaiban; Lenin főként azért érezte szükségét annak, hogy szétkergesse a tanácsokat, mert a szociálforradalmárok között több volt a megbízható ember, mint a bolsevikok között; a forradalomért felelős kommunista párt hatalmát a forradalomból kinőtt tanácsrendszer veszélyeztette.

Végül figyelemre méltó a rendszer nagy belső rugalmassága, aminek következtében létrehozásához semmi különös nem kell, csupán annyi, hogy bizonyos számú ember hosszabb időre összejöjjön és együtt cselekedjen. Magyarországon egyidejűleg mindenféle tanács jött létre, mindegyikük egy korábban létező csoportnak felelt meg, amelyben az emberek szokásosan együtt éltek, rendszeresen találkoztak és ismerték egymást. Lakóhelyi tanácsok jöttek például létre pusztán azon az alapon, hogy emberek együtt laktak, s ezek járási és más területi tanácsokká fejlődtek tovább; forradalmi tanácsok nőttek ki az együtt harcoló bajtársak köréből; az írók és művészek tanácsai alighanem a kávéházakban születtek, az ifjúsági tanácsok az egyetemeken, a katonai tanácsok a hadseregben, a közhivatalnokok tanácsai a minisztériumokban, a munkástanácsok a gyárakban stb. Az egyes csoportokban a tanács megalakítása a pusztán esetleges együttlétet politikai intézménnyé változtatta.

A megválasztott emberek között kommunisták és nem kommunisták egyaránt voltak; a párthovatartozás szinte semmilyen szerepet nem játszott, a mérce, egy újság szavaival, kizárólag az volt, hogy „ne legyen közöttük olyan, aki visszaélne a hatalommal vagy csak a saját személyes helyzetére gondolna”. Aki visszaél a hatalommal, illetve birtokában erőszakos cselekedetekre ragadtatja magát, akit csak a magánügyei érdekelnek és nem törődik a közügyekkel, az egyszerűen nem alkalmas rá, hogy szerepet játsszon a politikai életben. Ugyanezek az elvek figyelhetők meg a választás további szakaszaiban is; a közvetlenül alulról

választott tanácsokat ugyanis felszólították, hogy „tekintet nélkül a párthovatartozásra és kellően figyelembe véve a dolgozók bizalmát” válasszanak képviselőket a magasabb szintű testületekbe.¹⁷

A magyar forradalom egyik legmeglepőbb vonása az, hogy a tanácsrendszernek ez az alapelve itt nemcsak újból megjelent, hanem tizenkét rövid nap alatt a benne rejlő lehetőségek nagy része is láthatóvá vált. Alighogy közvetlen választással megválasztották a munkástanácsok tagjait, az új testületek máris igyekeztek szabadon összehangolni működésüket, s megválasztották képviselőiket a magasabb szintű munkástanácsokba, egészen a Központi Munkástanácsig, amely a kormányzat legfőbb ellenlábasa volt. A kezdeményezés az éppen hogy újjászületett Nemzeti Parasztpárttól eredt, amely aligha volt gyanúsítható szélsőséges törekvésekkel. Bár a Központi Munkástanács az előkészítés fázisában maradt, a szükséges előzetes lépéseket mindenütt megtették: a munkástanácsok koordináló-bizottságokat állítottak fel, és sok területen működtek már központi munkástanácsok: vidéken megalakult forradalmi tanácsok működését összehangolták, és Országos Forradalmi Bizottság felállítását tervezték, amellyel az országgyűlést kívánták felváltani. Itt, mint az összes többi esetben, ahol egy nagyon rövid történelmi pillanat erejéig úgy volt hallható a nép hangja, hogy nem torzították el a csöcselék kiáltásai és nem fojtotta el a pártok bürokráciája, nem tehetünk egyebet, mint hogy igen vázlatosan ismertetjük, az egyetlen olyan demokratikus rendszer lehetőségeit és arculatát, amely Európában, ahol a pártrendszer szinte megszületésétől fogva hitelét veszítette, valaha is valóban népszerű volt. (A VIII. 3. fejezetben tárgyaltuk a döntő különbséget az európai többpártrendszer és az angol-amerikai kétpártrendszer között, amit az európai események és forradalmak megértése érdekében mindig szem előtt kell tartanunk.) A tanácsok megjelenése és nem a pártok visszaállítása volt a világos jele annak, hogy valóban a demokrácia lázadt fel a diktatúra és a szabadság a zsarnokság ellen.

Ha a magyar forradalom tanulságait mérlegeljük, érdemes megfigyelni, hogyan járt el a restaurált régi rendszer a felkelés leverése során. Az orosz hadsereg totális inváziójának három hétre volt szüksége az ország pacifikálásához – ami valóban a tanácsok szervezeti szilárdsága mellett szől. Az emberektől természetesen megtagadták a szabadságot és az igazságot, de egy szempontból a kormányzat engedményt tett. A parasztokat, akik Magyarországon és Lengyelországban felszólítás nélkül hagyták ott a szövetkezeteket, nem kényszerítették vissza, ami azzal a következménnyel járt, hogy a kollektív mezőgazdaság egész kísérlete mindkét országban tulajdonképpen összeomlott, és e területek mezőgazdasági termelése jóval a nemzetgazdaság igényei alá esett. Az az engedmény, melyet parasztoknak tettek, az egyetlen osztálynak, amelynek, legalábbis mostanáig, valami haszna volta lázadásból, éppen ezért anyagilag és ideológiailag egyaránt fontos volt. A véres elnyomás során az első csapás a forradalmi tanácsokat, az egész nép cselekvésének szervét és képviselőjét érte. Miután a nemzetet ismét tehetetlenségre kárhoztatták, könyörtelenül és a legcsekélyebb engedmény nélkül irtották ki a gondolatszabadságot. Csak ezután kezdték feloszlatni a munkástanácsokat, amelyeket a rendszer inkább a párt és a kormány által irányított szakszervezetek pótlékának, mint politikai testületnek tekintett.

Minden bizonnyal figyelemre érdemes, hogy a totális uralom visszaállítása során ugyanezt a sorrendet követték Lengyelországban is, ahol az orosz uraknak nem forradalmat kellett szétzúzniuk, csupán néhány, az 1956-os zavargások során kapott engedményt visszavonniuk. Itt is a munkástanácsoknak, tehát a pártellenőrzéstől független szakszervezeteknek kellett utoljára eltűnniük; tizennyolc hónapig, 1958 áprilisáig maradhattak fenn, és megszüntetésüket a szellemi szabadságjogok még szigorúbb korlátozása követte és kísérte. Ha az intézkedések sorrendjét az elmélet nyelvére fordítjuk le, látható, hogy elsőként a cselekvési szabadság került sorra, amely Magyarországon a forradalmi tanácsokban testesült meg; ezeket zúzták szét először, tagjaikat vették elsőként üldözőbe. Ám majdnem ennyire veszélyesnek érezték a gondolat szabadságát is, és a tanácsok felszámolása után mindjárt az értelmiségiek üldözése következett. Az érdekképviselő, amelyet a munkások saját szakszervezeteikben teremtettek meg, láthatóan a cselekvésnek túl sok elemét hordozta ahhoz, hogy megtűrhető legyen; mégis, sokkal lassabban és kevésbé erőszakosan fojtották el, mint az előző kettőt. Végül ami a legérdekesebb: a gazdasági rendszer abszolút elsődlegességére

vonatkozó minden marxista szöveg ellenére, az egyetlen terület, amelyen lehetségesnek és bölcsnek ítélték átmeneti engedményeket, éppen a gazdaság volt, ahol csupán a munka megszervezése, a fogyasztás módja és a fogyasztási javak elsajátítása forgott kockán.

Ezeket az intézkedéseket nyilván nem a materialista ideológia diktálta. Az a nagyon józan felismerés rejlett mögöttük, hogy a szabadság a cselekvés és gondolkodás emberi képességében, nem pedig a munkában és a megélhetésben rejlik. Mivel a munka és a megélhetés, miként valamennyi szigorúan vett gazdasági tevékenység, mindenképpen a szükségszerűségnek van alávetve és az életszükségletekhez kapcsolódik, nem tartották valószínűnek, hogy a több szabadságjog követelése ebben a szférában valaha is önmagától a szabadság igényléséhez vezet. Bármit gondoljon is a szabad világ arról, hogy mi forog kockán a totalitarizmussal fennálló konfliktusában, maguk a totalitárius diktátorok a gyakorlatban mutatták meg, hogy nagyon jól tudják: a gazdasági rendszerek különbsége távolról sem a végső ellentét lényege – sőt ez az egyetlen terület, amelyen lehetséges engedményeket tenni.

III. A csatlós országok rendszere

A szabad Magyarországról kijutott utolsó szavak a Kossuth Rádióban hangzottak el, és ezzel a mondattal végződtek: „Ma Magyarország, de holnap vagy holnapután más országok kerülnek sorra, mert a moszkvai imperializmus nem ismer határokat, és csak az időt próbálja húzni.” Néhány nappal korábban a kommunista Szabad Rajk Rádió már kijelentette, hogy „nemcsak Sztálin használta ürügyül a kommunizmust az orosz imperializmus terjeszkedéséhez”, és hogy a magyar forradalomnak az volt az egyik célja, hogy „világos képet nyújtson Oroszország brutális gyarmati uralmáról”.

Az elején azt mondtuk, hogy a háború utáni szovjet totalitarizmus fejlődését és terjeszkedését a magyar forradalom lángoló fényénél kell szemügyre vennünk. Ez a fény – ki tagadná? – nem állandó, fellobban és pislákol; mégis ezen a fényen kívül nincs igazi fényünk. Azoknak a szavaknak, melyeket a szabadon cselekvő és a szabadságért harcoló emberek mondtak ki eme esemény során, nagyobb a súlyuk és – remélhetőleg – messzebbre hallatszanak, mint bármiféle elméleti reflexiók, pontosan azért, mert a pillanat hatására és izgalmában születtek.¹⁸ Ha ezek az emberek azt mondták, hogy az imperializmus ellen harcolnak, akkor a politikatudománynak el kell fogadnia a kifejezést, jóllehet fogalmi és történeti okokból egyaránt talán jobb lett volna fenntartani az „imperializmus” szót az európai gyarmati terjeszkedésre, amely a tizenkilencedik század utolsó harmadában kezdődött és az indiai brit uralom megszűnésével végződött. Feladatunk csak az lehet, hogy elemezzük, miféle imperializmus fejlődött ki a totalitárius kormányzati formából.

Mint korábban láttuk, az imperializmus, akár mint szó, akár mint jelenség, mindaddig ismeretlen volt, amíg az ipari termelés egyre gyorsabb üteme meg nem szüntette a nemzetállam területi korlátait.¹⁹ Legfőbb sajátossága a kor jelszávaiban fejeződött ki: terjeszkedés a terjeszkedésért; ez olyan terjeszkedést jelentett, mely nincs tekintettel a régi nemzeti érdekekre (például a saját terület védelmére vagy annak korlátozott megnövelésére szomszédos területek elcsatolása útján). Az imperialista terjeszkedést nem politikai, hanem gazdasági indítékok vezérelték, és mindenhová követte a terjeszkedő gazdaságot, ahová az eljutott tőkebefektetés és a nemzetgazdaságban többletként jelentkező jövedelem formájában, illetve a nemzet élete szempontjából ugyancsak fölöslegessé vált munkanélküliek kivándorlása formájában. Az imperializmus tehát a nemzetállam ama törekvéséből fakadt, hogy az új gazdaság körülményei között és a kialakulóban lévő világpiac ellenére is fennmaradjon. Dilemmája az volt, hogy a nemzetek gazdasági érdekei olyan terjeszkedést követeltek meg, amelyet a nép, az állam és a terület történelmi azonosságához ragaszkodó hagyományos nacionalizmus alapján nem lehetett igazolni.

Az imperializmus végétét, a sorsot, amely az uralkodó osztályoknak éppúgy osztályrészül jutott, mint az „alárendelt fajoknak,” véges-végig, jóban-rosszban ez a kiindulópont határozta meg. A nemzeti tudat faji

tudattá torzult, amit az idegen országokban élő „fehér emberek” természetes szolidaritása sarkallt – ez viszont az alávetett fajokban a bőrszín öntudatát fejlesztette ki. A rasszizmussal együtt azonban a nacionalizmus is behatolt Ázsia ősi kultúráiba és az afrikai törzsi vadonba, és ha az imperialista beállítottságú gyarmati bürokrácia süket fülekkel tudta fogadni azokat a nemzeti törekvéseket, amelyeket maguk keltettek fel, a nemzetállam önnön létezése alapelveinek megtagadása nélkül ezt már nem tehette meg. A gyarmati bürokrácia örökösen konfliktusban élt az otthoni kormányzattal: az imperializmus nem a nemzethez, hanem a fajhoz való lojalitást hirdette, s ezzel aláásta a nacionalizmust, a nemzetállam viszont a maga még sértetlen jogi és politikai intézményei segítségével mindig sikeresen vette elejét a legrosszabb szélsőségeknek. A félelem, hogy az imperializmus bumeráangként üt vissza az anyaországra, elég erős maradhatott ahhoz, hogy a nemzeti parlamentek, az elnyomott népek érdekeit szolgálva és a gyarmati közigazgatással szemben fellépve, az igazságosság védőbástyáivá váljanak.

Az imperializmus egészében véve azért vallott kudarcot, mert ellentétbe kerültek a nemzetállam jogi alapelvei és a más népek állandó elnyomásához szükséges módszerek. Ez a kudarc nem volt szükségszerű, nem volt tudatlanság vagy hozzá nem értés következménye. A brit imperialisták nagyon jól tudták, hogy „a közigazgatás vezérelte vérengzésekkel” rabságban tarthatnák Indiát, de azt is tudták, hogy a hazai közvélemény nem helyeselné az ilyen intézkedéseket. Az imperializmus akkor lehetett volna sikeres, ha a nemzetállam hajlandó lett volna megfizetni ennek árát: öngyilkosságot elkövetni vagy zsarnoksággá alakulni át. Európának és különösen Nagy-Britanniának dicsőségére válik, hogy inkább a birodalmat számolta fel.

A múlt felidézése emlékeztethet bennünket arra, hogy mennyivel nagyobb esélyei vannak a sikerre a totalitárius kormányzat által irányított imperializmusnak. Oroszország ráadásul a szó szoros értelmében soha nem volt nemzetállam; még a cárok is többnemzetiségű birodalom felett uralkodtak Moszkvából, a hatalmi központból. A nemzeti önrendelkezés elve, amely lidércnyomásként nehezült a régi imperialistákra, akiknek a leigázott népektől tulajdon politikai létezésük alapelvét is meg kellett tagadniuk, még problémát sem jelent Moszkva mai urainak. Lényegében ugyanazokkal a módszerekkel uralkodnak a csatlós államok felett, mint otthon, a saját birodalmukban: a népművészetben és a nyelvben engedményeket tesznek a nemzeti kultúrának, ugyanakkor nemcsak a Moszkvában megfogalmazott és onnan irányított politikát kényszerítik rá ezekre az országokra, de a nemzetiségek hivatalos nyelvén is az orosz teszik meg. A bolsevizáció során az orosz nyelv kötelező oktatása Moszkva egyik első követelése volt, ahogy ennek eltörlése is kitüntetett helyen szerepelt valamennyi magyarországi és lengyelországi kiáltványban.

A totalitárius imperializmust tehát nem korlátozza a hazai és a gyarmati uralom elvének kettőssége, és ha az imperialista kalandok miatt tartania kell is bizonyos bumeránghatástól, ennek okai másban rejlenek. Így például Zsukov talán azért remélhette, hogy otthon fölénybe kerül a párttal szemben, vagy legalábbis megszilárdíthatja újonnan megszerzett fölényét a rendőrséggel szemben, mert az orosz hadsereget be kellett hívni a magyar felkelés leverésére. A magyar események ugyanis azt bizonyították, hogy a rendőri egységek, jóllehet az orosz NKVD mintájára szerveződtek meg, nem képesek elbánni egy teljesen kibontakozott lázadással. Még fontosabb, hogy a magyar hadsereg gyors felbomlása, amely szinte egymagában is lehetővé tette egy zavaró, ám ártalmatlan elégedetlenség-megnyilvánulás fegyveres felkeléssé fejlődését, ékes bizonyítékot szolgáltatott rá, hogy a rendszer mindenütt mennyire rá van utalva katonáinak és tisztikarának hűségére. Hruscsovnak az ilyen reményekre és törekvésekre való gyors reagálása arra utal, hogy a régi típusú imperialistákhoz hasonlóan őt is foglalkoztatta az otthoni kormányzatra visszaütő bumeránghatás. Am itt a bumeránghatás veszélye, az anyaország és a gyarmat bolsevizálása közötti óhatatlan időbeli eltérés miatt, átmeneti. A csatlós országok hadseregeinek illojalitása, háború esetén kétséges megbízhatósága ezért csak azt bizonyítja, hogy ezekben az országokban még érintetlenek a nemzeti katonai hagyományok, és hogy a bolsevizáció lassabban haladt előre egy olyan intézményben, amelyet végső soron az előző rendszer hagyott örökölni, és amelyet, a politikai rendőrségtől eltérően, nem a semmiből építettek fel.

A totalitarizmusban jelentkező bumeránghatás annyiban persze különbözik attól, amely a nemzeti imperializmusra jellemző, hogy ellentétes irányba hat (az Oroszországban néhány esetben tapasztalt lanya

elégedetlenséget valószínűleg a lengyel és a magyar események váltották ki), és ugyanez érvényes azokra az intézkedésekre is, amelyeket a kormányzat kénytelen tenni, hogy szembeszálljon e hatással. Ahogy ugyanis az európai imperializmus akkor sem fokozhatta minden határon túl az elnyomást, ha a szélsőséges intézkedések hatékonyságához kétség sem fér, mert az otthoni közvélemény ilyen intézkedéseket nem támogatott volna, a törvényes kormány pedig nem élte volna túl bevezetésüket, úgy az orosz totalitarizmus akkor is kénytelen szétzúzni az ellenzéket és visszavonni minden engedményt, ha ezek egy időre pacifikálnák és háború esetére megbízhatóbbá tennék az elnyomott országokat – az ilyen „enyheség” ugyanis veszélyeztetné az otthoni kormányzást, és kiváltságos helyzetet teremtene a meghódított területeknek.

Ez utóbbi megfontolás valóban elég fontos volt a csatlós országok rendszerének kialakulásakor, amikor az uralkodó imperialista hatalom fő gondja nem az volt, hogy miként őrizze meg a különbséget a nemzeti és a gyarmati területek között, hanem az, hogy hogyan süllyessze a szovjet-oroszországi szintre az újonnan meghódított területek körülményeit. Oroszország háború utáni terjeszkedése nem gazdasági megfontolásokon alapult, a meghódított területek feletti uralmat sem ezek szabták meg; a profit motívumát, mely Európa tengerentúli imperializmusában oly feltűnő szerepet játszik, itt nyers hatalmi megfontolások váltották fel. Ám ezek nem nemzeti jellegűek, nem Oroszország érdekein alapulnak, bár Moszkva urait majdnem egy évtizeden át látszólag semmi más nem érdekelte, csak az, hogy a csatlós országokat megfosszák ipari és egyéb javaiktól, és durván igazságtalan kereskedelmi egyezményeket kényszerítsenek rájuk. Már maga az a tény is, hogy az oroszok milyen hanyagul bántak hadizsákmányukkal, a leszerelt ipari üzemek berendezéseivel, amelyeket gyakran már az Oroszországba szállítás előtt tönkretettek, jelzi, hogy igazi céljuk inkább az volt, hogy kényszerrel csökkentsék a csatlós országok életszínvonalát, mintsem hogy emeljék a sajátjukét. Ez az irányzat mára megfordult, és nagy mennyiségű szén, vasércet, olajat, valamint agrártermékeket szállítanak vissza a leigázott területekre, amelyeknek igényei immár komolyan megcsapolják az orosz erőforrásokat, és súlyos hiányt idéztek elő a Szovjetunióban. A cél ismét csak a feltételek egyenlővé tétele.

De a nyugati nemzeti és az orosz totális imperializmus ezen és más különbségei nem érintik a dolog leglényegét. A totális imperializmus közvetlen elődje ugyanis nem a tengerentúli gyarmati uralom brit, holland vagy francia változata, hanem az a német, osztrák és orosz kontinentális imperializmus, amely valójában sohasem ért el sikereket (amiért is az imperializmus kutatói nem foglalkoznak vele), noha az úgynevezett pán-mozgalmak – a pángermanizmus és a pánszlavizmus – formájában Közép- és Kelet-Európában igen jelentős politikai erő volt. Nemcsak arról van szó, hogy a totalitarizmus (a náciizmus éppúgy, mint a bolsevizmus) ideológia és szervezeti felépítés tekintetében sokat köszönhet a pángermanizmusnak és a pánszlavizmusnak; terjeszkedési programjuk is, jóllehet globális igényekkel lép fel, s ezért eltér a pán-mozgalmakétól, a kontinentális imperializmus céljait követi. A lényeg itt az, hogy a terjeszkedés stratégiája a földrajzi folyamatosságot követi, és a hatalmi centrumból indul ki az egyre bővülő perifériák felé, amelyek azután állítólag „természetes” módon törekednek a centrumuk felé. Ez a kohéziós terjeszkedés természetesen sohasem tűrhette meg az otthoni kormányzat és a gyarmati uralom kettősségét; mivel pedig a kontinentális imperializmus magában Európában szándékozta megalapítani „birodalmát”, nem volt szüksége a borszínre ahhoz, hogy különbséget tegyen „magasabb és alacsonyabb rendű fajok” között; ehelyett az uralkodó germán vagy szláv fajnak alávetett gyarmati népekként kívánta kezelni az európai népeket.

A „csatlós ország” szó valóban igen találó metafora a totális imperializmus orosz változatára. A globális hódítás jelenlegi bolsevik stratégiájára a kohéziós terjeszkedés és nem távoli országok birtokbavételének igénye vagy ugyanitt kommunista forradalmak kiűzése nyomja rá bélyegét. (Igen valószínű, hogy Oroszországnak szinte ugyanolyan rossz lenne, mint Amerikának, ha a kaotikus körülmények nyomán a kommunista párt véletlenül képes lenne törvényesen hatalomra jutni Franciaországban.) A terjeszkedés folyamatos, és a nemzeti határoktól indul, ezért végső céljait könnyen hagyományos nacionalista igények mögé bújtathatja; Sztálin Jaltában megfogalmazott követeléseit például aligha teljesítették volna oly könnyen, ha a szövetséges államférfiak nem érezték volna úgy, hogy csak azt követeli, amit az orosz

külpolitika hagyományosan célul tűzött ki. Ugyanebből a félreértésből húzott hasznót Münchenben Hitler is, amikor kijelentette, hogy nem kíván mást, csak az Ausztriában és Csehszlovákiában lévő német területek elcsatolását és a német kisebbség felszabadítását.

Önmagában véve azonban a csatlós országok rendszere a totális imperializmusnak nem az egyetlen és nem is a legtermészetesebb változata. Vegyük szemügyre összehasonlításként a náci imperializmust, amellyel az orosz modellnek csak egyetlen közös vonása van: a kohéziós terjeszkedéshez való ragaszkodás. Közismert, hogy Hitler nem törekedett tengeren túli területek birtoklására, nem erőltette a korábbi német gyarmatok visszaszerzésére irányuló német nacionalista törekvések megvalósítását. A náci Németország quislingek, korrupt helyi politikusok és kollaboránsok segítségével uralkodott Nyugat-Európa felett, az elnéptelenedési és megsemmisítési politikát pedig azzal a céllal hajtotta végre Keleten, hogy a háború után elit csapataival gyarmatosítsa ezeket a kiürített területeket. Moszkva ügynökei a csatlós országokban nem quislingek, hanem a kommunista mozgalom régi kipróbált tagjai, és mint ilyenek semmivel sincsenek rosszabb helyzetben moszkvai uraikkal szemben, mint bármelyik ukrán vagy fehérorosz bürokrata, akitől szintén elvárják, hogy népe nemzeti érdekeit áldozza fel a nemzetközi mozgalom vagy Moszkva oltárán. Mintha még Sztálin sem akarta volna megsemmisíteni a csatlós országok lakosságát és újragyarmatosítani területüket. Az orosz imperializmusnak lett volna más lehetősége is: ugyanúgy uralkodni e területek felett, mint a balti államokban, helyi hatóságok közbeiktatása nélkül; azaz közvetlenül bekebelezni őket a szovjet birodalomba, amely szövetséges köztársaságok uniójának nevezi magát.

A csatlós államok rendszere szemmel láthatólag – talán átmeneti – kompromisszum. Abban a háború utáni helyzetben született, amelyben a két nagyhatalom, igaz, ellenségnek tekintve egymást, de megegyezett egymás érdekszféráiról. A csatlós országok rendszere az orosz válasz az amerikai szövetségi rendszerre, és ezen országok látszatfüggetlensége azért fontos Oroszországnak, mert ezzel ellensúlyozza Amerika szövetségeseinek érintetlen nemzeti szuverenitását. A metafora sajnos megint több, mint találó; annak a félelemnek felel meg ugyanis, amelyet minden országnak éreznie kell, amikor szövetségre lép valamelyik szuperhatalommal. Nem is annyira attól kell félnie, hogy teljesen elveszti nemzeti azonosságát, hanem inkább attól, hogy olyan „csatlós” országgá válik, amely a központi hatalom hatókörében kering és csak annak vonzereje tartja életben. Két ellenséges szuperhatalom együttélése biztosan azzal a veszéllyel jár, hogy bármelyik kezdeményez szövetségi rendszert, az automatikusan csatlós államok rendszerévé torzul, míg az egész világ e két hatalom hatókörébe nem simul. Amerika azt a politikát követi, hogy a világot kommunista, szövetséges és semleges országokra osztja, ezzel kívánja megőrizni az egyensúlyt a két szuperhatalom között, *de facto* (ha nem is *de jure*) elismerve a megfelelő érdekszférákat és ragaszkodva a többiek semlegességéhez.²⁰ Bármilyen kényelmetlen lehet ez a hatalmi egyensúly, az amerikai külpolitika lényegében szilárd struktúrát mutat. Az orosz külpolitikát viszont egy olyan elképzelés vezérli, amely nem ismer semleges országokat. Lényegtelennek tekintve a kis európai semlegeseket, amilyen például Svájc, és figyelmüket főleg Ázsiára és Afrikára összpontosítva, az oroszok, mint Hruscsov nemrég kijelentette, az amerikai „imperializmus” és az orosz-kínai kommunizmus erején kívül egy harmadik erővel is számolnak: a forradalmi nacionalizmussal, és így a világ harmadik fontos része olyan területekből áll, amelyeken a kommunizmus szerint a nemzeti forradalom van napirenden, és ezzel együtt Oroszország befolyási övezetének automatikus növekedése is. Amennyiben a két szuperhatalom közötti békés versengés lehetőségeiről tett orosz kijelentések többek pusztán propagandaszövegnél, akkor nem az autó, a hűtőszekrény vagy a vaj termelésében folyó verseny, hanem a két érdekszféra fokozatos bővítéséért folyó vetélkedés a tét.

Lehet, hogy a csatlós országok rendszere kompromisszumként született meg, a totalitárius uralom belső tendenciái, valamint a szabad világgal szembeni normális külpolitika látszata megőrzésének igénye között, de az orosz imperializmus által kialakított uralmi eszközök igen kiváló összhangban voltak vele. A szovjet birodalmi hatalom minden egyes hódítását úgy valósították meg, mintha valamilyen hazai párt ragadta volna magához a hatalmat. A negyvenes években zajlott részletes előkészítés, amelynek során a teljes bolsevizálást megelőzően több pártot is megtűrték, majd az egypárti diktatúra bevezetése miatt likvidáltak, szintén

erősítette a független belső fejlődés illúzióját. Moszkva nemcsak a saját kormányzati formájának pontos másolatait állította elő, de az idáig vezető fejlődést is gondosan megismételtette. Biztosítani akarván, hogy a fejlődés nem vezet „helytelen” irányba, még a népfronttaktika időszakában is gondosan ügyelt arra, hogy a belügyminisztériumot a kommunisták számára őrizze meg. Így ellenőrzése alatt tudta tartani a rendőrséget, amelynek csíráit a megszálló hadsereggel együtt érkező szovjet rendőri egységek teremtették meg. A rendőrséget ortodox totalitárius módon szervezték meg: a rendőrségen belül egy elit kémcsoporthoz azzal bízták meg, hogy értesüléseket szerezzen a rendőrség többi tagjáról, akik viszont a párttagokról és általában a lakosságról gyűjtöttek információkat. Az ország bolsevizálását ugyanúgy kiemelkedő párttagok elleni koncepciós perek vezették be, mint Oroszországban, miközben a kevésbé kiemelkedőket itt is – feltehetően oroszországi – koncentrációs táborokba hurcolták. Ráadásul e rendőri kémhálózat mellé kezdettől fogva az orosz hadsereg is felállított egy hasonló hálózatot, és a két, egymással versengő testület között az volt az egyetlen különbség, hogy „különböző urakat szolgáltak az egyetlen szovjet oligarchián belül”. A hivataloknak ez a megkettőzése és megsokszorozása szintén egybecseng az ortodox totalitarizmus intézményrendszerével. És miként a példakép, a csatlós országok rendőrsége is „káderlapokat” vezetett az ország valamennyi polgáráról, és ezeken feltehetőleg nemcsak kompromittáló adatok szerepeltek, hanem a totalitárius terror szempontjából sokkal értékesebb információk az egyesületekről, barátokról, családtagokról és ismerősökről.

A rendőrséget szigorúan az orosz minta alapján állították fel, a továbbiakban azonban nem követték azt a módszert, hogy utánpótlás intézményeket teremtsenek és azokat hazai személyezettel töltsék meg. A rendőrség volt az egyetlen intézmény, amelyben az orosz tanácsadók nem maradtak a háttérben, hanem nyíltan felügyelték a honi személyzetet, sőt még a koncepciós perek lefolyását is irányították. Hasonló történt a csatlós országok hadseregeivel is, amelyeket a magyar felkelés után orosz tisztek parancsnoksága alá helyeztek. Ez a katonai ellenőrzés a nyilvánvalóan előre nem látott fejleményekre adott reakció volt, a rendőrség ellenőrzését azonban úgy tervezték meg, mintha az orosz urak azt gondolták volna: mihelyt a totális uralomnak ez a legfontosabb eszköze mozgásba hozza a gépezetet, minden egyéb automatikusan megoldódik.

Van azonban még egy, szinte alig feltűnő, de nem érdektelen különbség az orosz rendszer és a csatlós államok rendszere között, ami arra vonatkozik, hogy miként választották ki a rendőrség egyszerű tagjait. Az oroszoknak itt is a totalitárius uralom korai időszakaiban szerzett tapasztalatokhoz kellett visszanyúlniuk, és bűnözőkre, valamint a lakosság egyéb módon kompromittált elemeire támaszkodniuk. Ez éles ellentétben áll azzal a rendszerrel, amelyet az oroszok immár több mint huszonöt éve alkalmaznak: azzal, hogy a rendőrség új tagjai a párt közkatonáiból, sőt általában a lakosságból kerülnek ki. A lényeg az, hogy az NKVD tagjait majdnem ugyanúgy sorozzák be rendőrségi szolgálatra, ahogy valamennyi polgárt katonai szolgálatra hívnak be. Az újratermelésnek ez a zökkenője nyilvánvalóan összefügg a totalitárius fejlődés fentebb említett időbeli elmaradásával; a csatlós országokban a rendőrség még mindig a szó eredeti értelmében vett „elit” testület, s tagjait olyan jellegzetességek alapján választják ki, amelyek nemcsak a közönséges állampolgártól, hanem a közönséges párttagtól is megkülönböztetik őket.

Ez az időtényező mind ez idáig gátat vetett Moszkva kísérleteinek, hogy az orosz kormányzat pontos megfelelőit hozza létre a csatlós országokban. Nem tudjuk, vajon ugyanilyen veszélyesnek bizonyult volna-e ez az időbeli elmaradás, ha a Sztálin halála utáni utódlási válság nem tett volna kiszámíthatatlanná minden fejlődésirányt. Mindenesetre ekkor következett be az a pillanat, amikor a csatlós kormányzatok hasonmás volta, a moszkvai urak szolgálai másolása megbosszulta magát. A desztalinizáció és az utódlási válság ugyanis, amely magában Oroszországban nem okozott különösebb zavart, a legveszélyesebb következményekkel éppen azokban az országokban – Lengyelországban és Magyarországon – járt, amelyek a desztalinizációban is a legengedelmesebben követték Oroszországot, míg Románia és Albánia vagy akár Bulgária és Csehszlovákia, ahol a sztálinistáknak a moszkvai irányzat ellenére is sikerült hatalmon maradniuk, nyugodt

és lojális maradt. Nem kétséges, hogy a totális imperializmus szempontjából a desztalinizáció súlyos tévedés volt.

A csatlós országok mai körülményeinek sokféleségét főként az orosz fejleményekre adott eltérő reagálásuk magyarázza, és ez a sokféleség a totális imperializmus biztos kudarcának következménye; nem jelez új, többet ígérő szakaszt fejlődésében. Hogy milyen komolyak a kudarcok, az a legjobban az egyes csatlós országokban állomásoztatott szovjet hadosztályok számában mérhető le: Magyarországon még ma is huszonnyolc megszálló helyőrség állomásozik, miközben a most közvetlenül szovjet tisztek parancsnoksága alatt álló magyar katonákra továbbra sem bízunk fegyvert, és a helyzet aligha sokkal jobb másutt. Az orosz csapatok jelenlétét ugyan törvényesítette a Varsói Szerződés, amelyet nehézség nélkül szerveztek meg a NATO nyomán, mégis hozzájárulhat a függetlenség illúziójának szétrombolásához, amelynek kedvéért az egész rendszert kitalálták, és amely önmagában is, minden egyéb atrocitást figyelmen kívül hagyva, nagyobb képmutatás, mint bármi, amit az imperialista Európa követett el gyarmati uralma során. Szuronyokkal kormányozni nemcsak az uralom elavult és meglehetősen kényelmetlen eszköze, hanem komoly hátrányt is jelent a totalitárius törekvések számára; a totalitarizmus ugyanis abban reménykedett, hogy a csatlós országokat pusztán az ideológia és a terror segítségével tartja meg Moszkva vonzáskörében. Mind ez ideig azonban ezek a kudarcok nem voltak képesek megtörni azt a vonzerőt, amelyet ez a rendszer Ázsiában és Afrikában gyakorol, vagyis azokon a területeken, ahol a politikai és az érzelmi élet alaphangját még mindig a régebbi, az idegenek nyílt hatalomgyakorlásával járó imperializmus elleni reakció adja meg. Ezeknek a népeknek kevés a tapasztalatuk általában a politikában és különösen a modern politikában, ezért nagyon könnyű becsapni őket; hajlamosak arra következtetni, hogy bármi is ez, nem az általuk ismert imperializmus, és bármilyen hibái lehetnek is a rendszernek, a faji egyenlőség elvét nem sérti meg. Ez valószínűleg mindaddig nem változik meg, amíg a korábbi gyarmati népek tudatában a borszín fontosabb szerepet játszik a szabadságnál.

A totális imperializmus kudarcait legalább olyan komolyan kell venni, mint a szovjet technikusok és mérnökök sikereit. De sem 1956 kudarcai, sem 1957 sikerei nem jelölnek belülről fakadó új fejleményt ebben a kormányzati formában, sem a felvilágosult zsarnokság, sem valamilyen másfajta diktatúra irányában. Ha a magyar forradalom drámai eseményei bármit bizonyítottak, az legjobb esetben az volt, hogy milyen veszélyek rejlenek a rendszer legsajátabb dinamikájából fakadó törvénytelenségben és formátlanságban, amely az utódlási probléma tökéletes megoldhatatlanságában tűnt elő napnál is világosabban. Jelenleg ez a veszély elmúlt; Hruscsov mindazon módszerek gondos átvételével ragadta magához a hatalmat, amelyeket hatalomra kerülése idején Sztálin használt fel. Ma még nem tudhatjuk, vajon a viszonylag vértelen húszas éveknek ezt a megismétlődését nem követi-e ismét ugyanaz a terror, amely a harmincas években tombolt teljes erővel. Ami ennél is fontosabb: még azt sem tudjuk megmondani, vajon az utódlási válság nemcsak a csatlós országok megléte és a totalitarizmusban szerzett elégtelen gyakorlata miatt vált-e ilyen veszélyessé. Gyanítható, hogy csak az utódlási válság és az újabb terjeszkedés egybeesése idézett elő tényleges veszélyt a rendszerre nézve.

A veszély jelei 1956-ban mégis elég valóságosak voltak, és bár ma 1957 sikerei és az, hogy a rendszer képes volt fennmaradni, elhalványítják őket, nem volna bölcs dolog megfeledezni róluk. Ha egyáltalán ígérnek valamit, az sokkal inkább az egész rendszer hirtelen és drámai összeomlása, mint fokozatos normalizálódása. Az ilyen katasztrófából – ez a magyar forradalom tanulsága – nem szükségképpen káosz születik, jóllehet negyvenévi zsarnokság és harminc év totalitarizmus után nem várhatjuk az orosz néptől ugyanazt a szellemet és termékeny politikai képzelőerőt, amelyet legdicsebb óráiban a magyar nép tanúsított.

A TIZENNEGYEDIK FEJEZET JEGYZETEI

1. Boris I. Nicolaevsky, akinek a The New Leader-ben megjelent „Csata a Kremlben” című hatrészes cikksorozata (XL. [1957. július 29.– szeptember 2.]) a Sztálin halála utáni orosz fejlődés legátfogóbb és legjózanabb elemzése, úgy véli, „hogy a magyar forradalomról szóló ENSZ-jelentés megállapította, hogy az erőszak kirobbanása Budapesten szándékos provokáció következménye volt”. Erről nem vagyok meggyőződve; de mégha igaza van is, az orosz provokáció bizonyosan nem várt következménnyel járt, és messze túlment az eredeti szándékokon.

2. Akik illúziókat táplálnak ebben az ügyben, olvassák el a Foreign Literature című szovjet folyóirat szerkesztője, Ivan Anyiszimov és Ignazio Silone levélváltását, amely 1956 utolsó hónapjaiban zajlott, és Olaszországban a Tempo Presente, „Nehéz párbeszéd” címmel pedig a The New Leader hasábjain (XL. [1957. július 15.]) jelent meg.

3. Nicolaevsky, id. mű, értékes anyagot közöl „Hruscsovnak a szovjet vállalatvezetői osztály ellen folytatott harcáról... amelynek története a messze múltba nyúlik vissza”. Vö. Richard Löwenthal cikkével, „Tisztogatás a Kremlben”, in: Problems of Communism (1957. szeptember-október), amelyben az alábbi következtetésre jut: „Ami a gazdasági ésszerűség ösztönzőjének indult, az a gazdaság feletti közvetlenebb párturalommá alakult át.”

4. Sok más korábbi kommunistához hasonlóan Milovan Gyilaszt is kevésbé háborítja fel a szabadság elvesztése a kommunista diktatúra alatt, mint az egyenlőség elvesztése. Az uralkodó bürokrácia magas fizetései, nercbundái, autói és villái természetesen bizonyára igen bosszantóak azok számára, akik a társadalmi igazságosság kedvéért csatlakoztak a mozgalomhoz. De ezek nem az „új osztály” jelei. Ha viszont igaz, hogy Jugoszláviában ilyen új osztály van kialakulóban, már önmagában ez is bizonyítaná, hogy Tito diktatúrája nem totalitárius – és valóban nem az. Lásd Djilas, The New Class (New York, 1957).

5. A Mao és Sztálin uralma közötti különbség legjobb bizonyítéka a kínai és az orosz népszámlálások összehasonlításában rejlik. A legutóbbi kínai népszámlálás, amelynek során csaknem hatszázmillió embert számoltak össze, a statisztikai várakozásoknál magasabb eredményre vezetett, az orosz népszámlálások viszont évtizedeken át alacsonyabb eredményekre vezettek, mint ami statisztikailag várható volt. Nem lévén megbízható számadataink arra, hogy a megsemmisítések nyomán mekkora volt a lakosság vesztesége, csak találgatni tudjuk azoknak számát, akiket Oroszországban e „statisztikailag elveszett” embermilliók közül meggyilkoltak.

6. A teljes szöveg a The New Leader-ben jelent meg (XL. [1957. szeptember 9.], 2. rész), egy kiegészítő pamfletben, amelyet G. F. Hudson látott el értékes kommentárral. A beszédet olvasva gyorsan felismerhető, hogy teljesen félrevezető a szokásos cím: „Virágozzék minden virág.” A lényeges új elméleti elemek: egyfelől az osztályok közötti ellentmondások elismerése, másfelől a nép és a kormány között még a kommunista diktatúra során is meglévő ellentét. Ennél is fontosabbak a beszéd erősen populista hangszínei. A szabadság kérdésében viszont Mao teljesen ortodoxnak bizonyul. Számára a szabadság éppúgy a cél eszköze, mint a demokrácia; mindkettő „relatív és nem abszolút, meghatározott történelmi körülmények között jönnek létre és fejlődnek”.

7. Lásd Paul Landy, „Hungary Since the Revolution”, in: Problems of Communism (1957. szeptember-október).

8. Lásd James Reston Hruscsovval készültinterjújának szövegét in: The New York Times (1957. október 10.).

9. Ez az alapvető különbség nyugatiak és a totalitarizmusban nevelkedett emberek párbeszédeiben világlik elő a legjobban. Mind Reston idézett interjúja, mind Silone és Anyiszimov említett levélváltása szinte iskolapéldáját nyújtja a totalitárius gondolkodásmód e sajátosságának, azzal az elborzasztó képességgel, hogy elkerüljön minden valódi problémát és valamennyi ténytet ideológiai beszédben oldjon fel.

10. Ez Boris Nicolaevsky idézett művében kifejtett véleménye, amelyet bőségesen támaszt alá valamennyi hozzáférhető információ gondos felsorakoztatásával és elemzésével.

11. Az ENSZ különbizottságának jelentése idéz egy fiatal diáklányt: „Bár hiányt szenvedtünk kenyérben és egyéb létszükségleti cikkekben, akarni a szabadságot akartuk. Mi, fiatalok különösen rossz helyzetben voltunk, mert hazugságban neveltek fel bennünket. Folyton hazudnunk kellett. Nem lehetett egyetlen egészséges gondolatunk sem, mert mindent belénk fojtottak. A gondolkodás szabadságát akartuk.”

12. A magyarországi rendszer összeomlása újabb szép példával szolgált ezen önleplezések indítékait és technikáját illetően: nyilvánosságra hozták ugyanis, hogyan készítették fel Rajkot koncepciós perére. Ezzel Kádárt bízták meg, és az ő Rajkkal folytatott beszélgetését Rákosi titokban hangszalagra vétette – feltehetően azért, hogy később felhasználhassa Kádár ellen. A hangfelvételt azon a központi bizottsági ülésen hallgatták meg, amelyen lemondatták Rákosit. Az elvtársak a következőket hallhatták: „Kedves Laci, Rákosi elvtárs nevében jövök hozzád. Arra kért, hogy jöjjen el és magyarázzam meg neked a helyzetet. Természetesen valamennyien tudjuk, hogy ártatlan vagy. Rákosi elvtárs azonban biztos benne, hogy megérted a dolgot. Ilyen szerepre csak valóban nagyszerű elvtársakat választanak ki. Megkért, mondjam meg neked, hogy ezzel nagy szolgálatot teszel a kommunista mozgalomnak.” (Idézi E. M., „Janos Kadar: A profile”, in: Problems of Communism.) A pusztá hízelgés, és az ideológia kombinációja nem véletlen: magában az ideológiában is van valami merő hivalkodás.

13. Különösen akkor meglepő ez, ha figyelembe vesszük, hogy a felkelőkhöz szinte „azonnal csatlakozott a Petőfi Katonai Akadémia nyolcszáz hallgatója, akik többnyire magas rangú kormány- vagy párthivatalnokok és ÁVH-s tisztek gyermekei voltak; kiváltságos életet éltek a Katonai Akadémián, és évekig voltak szenvedő alanyai az indoktrinációnak”. (ENSZ-jelentés.)

14. Tudomásom szerint Ignazio Silone volt az egyetlen, aki ezt megemlíti egy cikkében, amely a The New Leader-ben jelent meg (XL. [1957. január 21.]).

15. Ez az ENSZ-jelentés értékelése.

16. Lásd The Revolt in Hungary: A Documentary Chronology of Events, amely a hivatalos és nem hivatalos magyar rádióállomások adásainak alapján idézi fel a magyar forradalom történetét. Kiadja a Szabad Európa Bizottság (New York, é. n.).

17. Ugyanott.

18. Félreértések elkerülése végett: nem szándékozom ugyanekkor jelentőséget tulajdonítani áldozatok vagy szemtanúk beszámolóinak és elméleteinek. A terror a gondolatot még a cselekvésnél is hatékonyabban bénítja meg és teszi terméketlenné. A terror körülményei között, ha valaki nem akarja az életét kockáztatni, könnyebb cselekednie, mint gondolkodnia. A nyomasztó hatást, amelyet a terror az emberi tudatra gyakorol, csak a szabadság, nem pedig a pusztá gondolat törheti meg.

19. A történelmi háttér jó összefoglalását lásd most: R. Kochner, „The Emergence of the Concept of Imperialism”, in: Cambridge Journal (1952).

20. A szabad világnak a magyar ügyekben tanúsított sajnálatosan szigorú be nem avatkozási politikája, sőt az orosz csapatok katonai inváziójának eltűrése megmutatta, mennyire befejezett tény ez az elismerés.

MEGJEGYZÉS A MAGYAR KIADÁSHOZ

Hannah Arendt művének számtalan kiadásából azért választottuk fordításunk alapjául az 1958-ast és nem valamelyik (törzsszövegében egyébként változatlan) későbbit, mert ebben a kiadásban tette közzé számunkra oly fontos Epilógusát a magyar forradalomról.

Arendt jegyzeteit – amelyekben olvasmányait interpretálja és forrásaira utal – eredeti formájukban közöljük. Az általa idézett művek közül a fontosabbak hozzáférhető magyar kiadását az alábbiakban adjuk meg.

- Bakunin, Mihail: Államiság és anarchia. Gondolat 1984. (Gereben Ágnes ford.)
- Benjamin, Walter: A történelem fogalmáról. In: Angelus Novus. Magyar Helikon 1980. (Bence György ford.)
- Bergyajev, Nyikolaj: Az orosz kommunizmus eredete. Századvég 1989. (Kiss Ilona ford.)
- Brecht, Bertolt színművei. Magyar Helikon 1964. (2 kötet) Versek. Magyar Helikon 1965.
- Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Atlantisz – Medvetánc 1990. (Kontler László ford.)
- Chesterton, Gilbert Keith: Don Quijote visszatér. Hajnal 1944. (Sárkány Sándor ford.)
- Conrad, Joseph: A sötétség mélyén. In: A titokzatos idegen. Szépirodalmi 1977. (Katona Tamás ford.)
- Győzelem. Európa 1984. (Vámosi Pál ford.)
- Csaadajev: Filozófiai levelek 1829-1831. Magyar Helikon 1981. (Fránkel Anna ford.)
- Deutscher, Isaac: Sztálin. Európa 1990. (M. Nagy Miklós ford.)
- Disraeli, Benjamin: David Alroy. Menorah 1929. (Németh Andor ford.)
- Ehrenburg, Ilja: Emberek, évek, életem. Gondolat 1962-1966. (3 kötet, Wessely László, Elbert János ford.)
- Az ENSZ különbizottságának jelentése. In: 1956. Magyar füzetek 8-10. 1981.
- Fourier, Charles: A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete. Gondolat 1977. (Lázár Guy ford.)
- Gide, André: Visszatérés a Szovjetunióból. Interart 1989. (Déry Tibor ford.)
- Herder, Johann Gottfried: Értekezések, levelek. Európa 1983. (Rajnai László ford.)
- Hitler, Adolf: Harcom. Centrum 1943. (Kolbay Pál, Lintner Antal, Szakáts István ford.)
- Hruscsov, Nvika Szergejevics: A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SzKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25. Kossuth 1988. (Zalai Edvin ford.)
- Humboldt. Wilhelm von válogatott írásai. Európa 1985. (Rajnai László ford.)
- Kafka. Franz: A kastély. Európa 1964. (Rónay György ford.)
- Kipling. Rudyard: Kim. Tolnai 1936. (Bartos Zoltán ford.)
- Lenin. V. I.: Mi a teendő? Kossuth 1977. Állam és forradalom. Kossuth 1977. Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Kossuth 1981.
- Luxemburg, Rosa: A tőkefelhalmozás. Kossuth 1979. (Dalos György ford.) Az orosz forradalom. Zrínyi 1982. (Fazekas Mariann ford.)
- Martin du Gard, Roger: Egy lélek története (Jean Barois). Európa 1976. (Hevesi András ford.)
- Marx, Karl - Engels, Friedrich: A Kommunista Párt kiáltványa. Kossuth. 1986. A zsidókérdésről. In: - művei. Kossuth 1957.
- Marx. Karl: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. In: Marx-Engels vál. művei I-II. Kossuth 1975. A tőke I-III. In: Marx-Engels művei XXIII-XXV. Kossuth 1986.
- Mehring, Franz: A Lessing-legenda. Szikra 1950.
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat: A törvények szelleméről. Akadémiai 1962. (Csécsy Imre, Sebestyén Pál ford.)

Nietzsche, Friedrich versei. Európa 1989. (Hajnal Gábor... Lator László ford.)
Ortega y Gasset, José: A tömegek lázadása. Egyetemi Ny. 1938. (Puskás Lajos ford.)
Paszternák, Borisz: Zsivágó doktor. Európa 1988. (Pór Judit ford.)
Proust, Marcel: Az eltűnt idő nyomában. I.
Swann. II. Bimbózó lányok árnyékában. III. Guermantes-ék. Európa 1983. (Gyergyai Albert ford.)
Robespierre, Maximilian: Elveim kifejtése. Beszédek és cikkek. Gondolat 1988. (Nagy Géza ford.)
Sztálin, J. V. beszéde az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt XIII. konferenciáján. In: - művei VI. köt. Szikra 1951. Beszámolója az SzK/b/P XVI. kongresszusán. In: - művei XII. kötet. Szikra 1951.
A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. Szikra 1948.
Weber, Max: Gazdaság és társadalom I-II. Közgazdasági és Jogí 1987/1992. (Erdélyi Ágnes ford.)
Zweig, Stefan: A tegnap világa. Európa 1981. (Tandori Dezső ford.)

Tartalomjegyzék

ELSŐ RÉSZ Antiszemitizmus

ELSŐ FEJEZET Az antiszemitizmus mint a józan ész szégyene

MÁSODIK FEJEZET A zsidók, a nemzetállam és az antiszemitizmus megszületése

- I. Az emancipáció kétértelműsége és a zsidó állami bankár
- II. A korai antiszemitizmus
- III. Az első antiszemita pártok
- IV. Baloldali antiszemitizmus
- V. A biztonság aranykora

A MÁSODIK FEJEZET JEGYZETEI

HARMADIK FEJEZET A zsidók és a társadalom

- I. Pária és parvenü
- II. A hatalmas varázsló
- III. Vétek és bűn között

A HARMADIK FEJEZET JEGYZETEI

NEGYEDIK FEJEZET A Dreyfus-ügy

- I. Az eset tényei
- II. A Harmadik Köztársaság és a francia zsidóság
- III. A hadsereg és az egyház a köztársaság ellen
- IV. A nép és a csőcselék
- V. A zsidók és a Dreyfus-hívek
- VI. A kegyelem és annak jelentősége

A NEGYEDIK FEJEZET JEGYZETEI

MÁSODIK RÉSZ Imperializmus

ÖTÖDIK FEJEZET A polgárság politikai emancipációja

- I. Terjeszkedés és nemzetállam
- II. A hatalom és a polgárság
- III. A csőcselék és a tőke szövetsége

AZ ÖTÖDIK FEJEZET JEGYZETEI

HATODIK FEJEZET Faji szemlélet a fajelmélet előtt

- I. Az arisztokraták „faja” szemben a polgárok „nemzetével”
- II. Nemzeti egyenjogúsodás helyett faji egység
- III. Új kulcs a történelemhez

IV. „Az angolok jogai” és az emberi jogok
A HATODIK FEJEZET JEGYZETEI

HETEDIK FEJEZET Faj és bürokrácia

I. A Fekete Földrész kísértetvilága
II. Arany és faj
III. Az imperialista jellem
A HETEDIK FEJEZET JEGYZETEI

NYOLCADIK FEJEZET Kontinentális imperializmus: a pán-mozgalmak

I. Törzsi nacionalizmus
II. A törvénytelenység hagyománya
III. Párt és mozgalom
A NYOLCADIK FEJEZET JEGYZETEI

KILENCEDIK FEJEZET A nemzetállam hanyatlása és az emberi jogok megszűnése

I. A „Kisebbségek Nemzete” és az országukat veszített népek
II. Az emberi jogok keltette bonyodalmak
A KILENCEDIK FEJEZET JEGYZETEI

HARMADIK RÉSZ Totalitarizmus

TIZEDIK FEJEZET Osztály nélküli társadalom

I. A tömegek
II. Időleges szövetség a csőcselék és az elit között
A TIZEDIK FEJEZET JEGYZETEI

TIZENEGYEDIK FEJEZET A totalitárius mozgalom

I. Totalitárius propaganda
II. A totalitárius szervezet
A TIZENEGYEDIK FEJEZET JEGYZETEI

TIZENKETTEDIK FEJEZET A hatalomra jutott totalitarizmus

I. Az úgynevezett totalitárius állam
II. A titkosrendőrség
III. A totális uralom
A TIZENKETTEDIK FEJEZET JEGYZETEI

TIZENHARMADIK FEJEZET Ideológia és terror: új kormányzati forma A TIZENHARMADIK FEJEZET JEGYZETEI

TIZENNEGYEDIK FEJEZET Epilógus: Gondolatok a magyar forradalomról

I. Oroszország Sztálin halála után

II. A magyar forradalom

III. A csatlós országok rendszere

A TIZENNEGYEDIK FEJEZET JEGYZETEI

MEGJEGYZÉS A MAGYAR KIADÁSHOZ

Európa Könyvkiadó, Budapest
Felelős kiadó Osztovits Levente igazgató
Szedte és nyomta a Franklin Nyomda
Felelős vezető Mátyás Miklós igazgató
Készült Budapesten, 1992-ben
A nyomdai rendelés törzsszáma: 92/0700
Felelős szerkesztő Zsolt Angéla

Műszaki szerkesztő Keller Klára
Műszaki vezető Miklósi Imre
Készült 41,25 (A/5) ív terjedelemben
ISBN 963 07 5465 5